HET

AMBOINSCHE KRUID-BOEK.

DAT IS,

BESCHRYVING

VAN DE MEEST BEKENDE

Boomen, Heesters, Kruiden, Land- en Water-Planten,

DIE MEN IN AMBOINA,

EN DE OMLEGGENDE EYLANDEN VIND,

Na haare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik:

MITSGADERS VAN

EENIGE INSECTEN EN GEDIERTENS,

Voor 't meeste deel met de Figuren daar toe behoorende,

Allen met veel moeite en vleit in veele jaaren vergadert, en beschreven in twaalf boeken,

DOOR

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS,

Med. Doct. van Hanau, Oud Koopman en Raadspersoon in Amboina, mitsgaders onder de naam van *Plinius Indicus*, Lid van de Illustre *Academia Naturae Curiosorum*, in 't Duitsche en Roomsche Ryk opgerigt.

Nagezien en uitgegeven door

JOANNES BURMANNUS,

Med. Doct. en Botanices Professor in den Hortus Medicus te Amsterdam, Medelidt van het KEYZERLYKE QUEEKSCHOOL *der onderzoekers van de Natuurkunde;*

Die daar verscheide Benamingen, en zyne Aanmerkingen heeft bygevoegt.

EERSTE DEEL.

Te AMSTERDAM, By FRANÇOIS CHANGUION, JAN CATUFFE, HERMANUS UYTWERF.

In 's HAGE, By PIETER GOSSE, JAN NEAULME, ADRIAAN MOETJENS, ANTONY VAN DOLE.

Te UTRECHT, By STEVEN NEAULME.

M. DCC. XLI.

A. vander Laan inv. et fecit. 1741.

G.E.RUMPHII HERBARIUM AMBOINENSE.

HET *AMBOINSCHE KRUYD-BOEK* VAN *G.E.RUMPHIUS.*

Pr Lon
QK370
.R85
1741
pars 1.

HERBARIUM AMBOINENSE,

Plurimas conplectens Arbores, Frutices, Herbas, Plantas terreſtres & aquaticas,

QUAE IN AMBOINA,

ET ADJACENTIBUS REPERIUNTUR INSULIS,

Adcuratiſſime deſcriptas juxta earum formas, cum diverſis denominationibus, cultura, uſu, ac virtutibus.

Quod & inſuper exhibet

VARIA INSECTORUM ANIMALIUMQUE GENERA,

Plurima cum naturalibus eorum figuris depicta.

Omnia magno labore ac ſtudio multos per annos conlegit, & duodecim libris Belgice conſcripſit

GEORG. EVERHARD. RUMPHIUS,

Med. Doct. Hanavenſis, Mercator Senior, & in Amboina Conſul, nomine PLINII INDICI *celeber, & Inluſtris Societatis Academiae Naturae Curioſorum Germaniae Membrum.*

Nunc primum in lucem edidit, & in Latinum ſermonem vertit

JOANNES BURMANNUS,

MED. DOCT. ET IN HORTO MEDICO AMSTELAEDAMENSI PROFESSOR BOTANICUS, ACADEMIAE CAESAREAE NATURAE CURIOSORUM SOCIUS;

Qui varia adjecit Synonyma, ſuaſque Obſervationes.

PARS PRIMA.

AMSTELÆDAMI, { Apud Franciscum Changuion, Joannem Catuffe, Hermannum Uytwerf.

HAGÆ COMITIS, { Apud Petrum Gosse, Joannem Neaulme, Adrianum Moetjens, Antonium van Dole.

ULTRAJECTI, Apud Stephanum Neaulme.

M. DCC. XLI

EFFIGIES
GEORGII EVERHARDI RUMPHII, HANOVIENSIS ÆTAT^{S}: LXVIII.

Cæcus habens oculos tam gnaræ mentis acutos,
Vt nemo melius detegat aut videat:
Rumphius hic vultu est Germanus origine, totus
Belga fide et calamo: cætera dicet opus.

ex tempore posuit *V. S. Gub. Amb.*

NOBILIBUS, MAGNANIMIS, AMPLISSIMIS, STRENUIS, AC PRUDENTISSIMIS VIRIS, D. D.

EDELE, ERNTFESTE, GROOT-AGTBARE, MANHAFTE, WEL-WYSE, VOORSIENIGE HEEREN, DE HEEREN

SOCIETATIS INDICÆ BEWINTHEBBEREN

ORIENTALIS IN BELGIO CONSTITUTAE, MODERATORIBUS.

DER

GEOCTROYEERDE NEDERLANDSE COMPAGNIE VAN OOST-INDIA.

S.

POTENTISSIMI DOMINI.

HOOG GEBIEDENDE HEEREN.

OBfero vobis, Viri Nobiliſſimi, primitias naturalium meorum ſtudiorum, uti ante aliquot annos ſummis harum regionum Gubernatoribus tradidi, & conmiſi prima auſpicia politicarum mearum lucubrationum, *Amboinenſem* nempe *Hiſtoriam*, quae narrationem continebat rerum meditatione veſtra dignarum, quae acciderunt, poſtquam Provincia Amboinenſium laudabili veſtro inperio fuit ſubjecta: Quum autem illud opus credebatur potius ſpectare ad politicum forum, & proprie pertinere magis ad rectores harum regionum, quam inſervire oblectamento Lectoris, id quod lubenter confiteor, hinc illud in ſcriniis ſecretorum Bataviae & Amboinae occluſum conſervatur: Contra vero hic liber, ut opinor, ante omnium oculos verſari libere poteſt, dum de talibus agat creaturis, quas Deus per vim naturae inſitam omnibus quotidie obfert, & conſpiciendas praebet. Summi Indiarum ac praeſertim quinque ultimi Amboinae Gubernatores ſupremi mei Domini Nobiliſſimi, *Jacobus Copſius* ſcilicet, *Anthonius Hurtius*, *Robertus de Vicq*, *Robertus Padbrugge*, & qui nunc inperii habenas tenet *Didericus de Haas*, omnes unanimi conſenſu judicarunt commodo publico aliquid bonae frugis in meis latere operibus, ac proinde generoſo animo mihi non modo ſtimulos addiderunt, ut ad umbilicum illud perducerem, ſed lubenter quoque & liberaliter neceſſaria ſubpeditarunt auxilia, ſine quibus in hoc caecitatis meae infortunio & calamitate, quacum mihi per viginti jam annos conluctandum fuit, illud perpolire, & ſupre-

IK kom alhier U Edelhedens opofferen, de eerſtelingen van myne natuurkundige ſtudien, gelyk ik voor eenige jaren aan de Regeringe dezer landen overgelevert hebbe de eerſtelingen van myne politique bezigheden, namentlyk de AMBOINSE HISTORIE, *behelſende een verhaal van de meeſte aanmerkens waardige voorvallen, zedert de Provintie Amboina onder U Edelhedens loffelyke regeringe geſtaan heeft: dog aangezien het zelve werk geoordeelt wierd meer te ſtrekken tot narigt, en ſpeculatie voor de Regeerders dezer landen, dan tot vermaak van den Lezer, gelyk ik zelfs bekennen moet, zo is het zelve binnen de muren van de Bataviſche en Amboinſe Secretaryen beſloten gehouden: daar en tegen dit werk, myns oordeels, mag voor een yders oogen komen, dewyl het handelt van zodanige ſchepſelen, die Godt door de natuur dagelyks aan alle menſchen vertoont. De hoge Regeringe deſer landen, inzonderheit de vyf jongſte Heeren Gouverneurs van Amboina, myne geweſene Heeren Gebieders, d'E. Heeren.* Jacob Cops, Anthonius Hurt, Robbert de Vicq, Robbert Padbrugge, *en den tegenwoordige* Dirk de Haas, *hebben ſucceſſivelyk geoordeelt, dat voor het gemene beſt nog iets goeds daar in ſteekt, en dierhalven, uit een genereuſe drift, niet alleen my gerecommandeert het zelve te voltoyen, maar ook mildelyk de nodige behulp-middelen daar toe verſchaft: zonder dewelke my by deze ongelegentheden, en het twintig jarig miſſen van myn gezigt, onmogelyk zoude geweeſt zyn iets daar van te perfectioneren. Ik heb het dan van myn ſchuldige pligt geagt, dit gehele Werk U*

Edel-

premam ei manum inponere non potuiſſem. Hinc officii mei eſſe ratus ſum totum hoc opus debito cum obſequio vobis, Viri Nobiliſſimi, dedicare, quum a me confectum ſit prolixa auxiliorum veſtrorum opera horis ſubſecivis, & a publico munere vacuis. Si itaque faventibus oculis illud perluſtrare, vel majoribus occupati negotiis illud alii demandare velitis, dignum, ut puto, cenſebitur, quod in publicam lucem proferatur, ac typis deſcribatur, dum ex ſententia mea illud praeſtare poterit commodum, quale in ſubſequente praefatione memoratum eſt.

Totum vero opus in duodecim diviſum eſt libros, quaeque iis contineantur, eadem docet praefatio; illorum vero priores tomos vobis transmitto, dum plures nunc in praeſenti nondum abſolvere licuerit, atque ob ingraveſcentem ſenectutem diutius intra privatos lares premere hunc abſolutum operis prodromum non auſus fui, ut ſaltem dimidia ejus pars ab interitu vindicetur, ſi quid humani forte mihi accideret, promittens operam me navaturum, ut ſuperſtites hujus Herbarii Libros ſubſequenti, vel proxime advenientibus annis conſummare adnitar, & quam primum a me fieri poſſit, vobis transmitti curem cum reliquis figuris, quae in ſex prioribus deſiderantur libris, ut ſimul poſt illos poni & exhiberi poſſint. Arbitror autem vobis, Viri Nobiliſſimi, non parvo fore decori, ſi talia ſcripta ſub veſtris auſpiciis ac patrocinio in lucem emittantur, quum per illa omnibus conſtet, curam veſtram non tantum ſeſe extendere ad patriam luculentis mercaturis ditandam, ſed etiam ad honeſta promovenda ſtudia, ac quidem talia, quae publico prodeſſe poſſint uſui & bono, uti jam a vobis factum eſt in ſumtibus erogandis in elegantiſſimum & magnificentiſſimum illud opus cura Nobiliſſimi Viri *Henrici van Rheede* in dias luminis auras productum.

Si vero vobis ita viſum fuerit hoc meum opus a correctore quodam examinari, inque illo obſervabuntur nonnulla

Edelhedens onderdanig op te dragen, als zynde gemaakt in U Edelhedens dienſt, en liberale handreykinge, in de ledige uren van myne publicque bedieninge: indien U Edelhedens met een gunſtig oog het zelve gelieven te doorbladeren, of, door hogere bezigheden belet zynde, zulks door andere te laten doen, beel ik my in, U Edelhedens zullen het zelve waardig agten door de Druk-pers aan 't ligt te doen komen, dewyl het, myns gedagtens, zodanigen dienſt kan doen, als in de volgende Voorreden aangewezen wert.

Het gehele Werk is in twaalf boeken verdeelt, welkers inhoud in gemelde Voorreden te zien is, waar van ik tegenwoordig alleenlyk de zes eerſte boeken U Edelhedens toeſende, dewyl ik 'er niet meer, voor dit maal, heb konnen klaar krygen, en egter wegens myn aangroeyenden ouderdom het werk niet langer onder my durf houden, op dat 'er ten minſten de helft te regt kome, als my iets menſchelyks overquam, belovende myn beſt te zullen doen, dat de reſterende, in toekomende jaar of jaren, insgelyks overkomen, nevens de figuren, die in de zes eerſte boeken nog ontbreken, dewelke men gevoeglyk agter by malkander kan binden. Ik agte, dat het tot geen geringe luiſter van U Edelhedens ſtrekken zal, indien zodanige ſchriften onder de vleugelen en beſcherming van U Edelhedens aan den dag quamen, als werdende daar door aan de werelt openbaar, dat U Edelhedens zorge niet alleen ſtrekt, om 't Vaderlandt met profytelyke Coopmanſchappen te verryken, maar ook om alderhande eerlyke ſtudien te bevorderen, inzonderheit zodanige, die tot gemene dienſt konnen ſtrekken, gelyk alrede door U Edelhedens getoont is, in het bekoſtigen van dat heerlyke Werk door den Edelen Heer Hendrik van Rhede *voortgebragt.*

Indien U Edelhedens mogten goet vinden, dit myn Werk door een expreſſen reviſeur te laten overzien, en daar in gevon-

nulla deficere, ſive quod ad deſcriptionem, ſive quod ad figuras adtinet, exceptis illis, quae ad finem adnotata ſunt, vel alii quidam occurrerent errores, qui contra ſententiam meam ac propoſitum forte inrepſerunt, ſupplici prece vos rogatos velim, ut illa, quam primum id fieri poſſit, mecum communicentur, ut quam diu ſuperſtes ſim, ea ſubplere vel corrigere valeam.

Interea Omnipotentem precor Deum, ut vobis, Viri Nobiliſſimi, fideliſſimis rectoribus & moderatoribus inluſtriſſimae veſtrae Societatis magis magisque ſua largiatur bona, negotiis veſtris adſpiret, commerciorumque progreſſus adjuvet in amplis hiſce lateque patentibus regionibus, vobisque porro fauſto adſit omine in omnibus veſtris conſiliis, quae proſpere cedant, ſuperentque omnia, quae veſtrae ſapientiſſimae gubernationi reſiſtere vel obeſſe poſſent, ad ſalutem omnium veſtrorum conſortium, & ad patriae noſtrae decus & perennitatem, veſtrorumque ſubditorum incolumitatem,

Hæc ex animi ſententia precatur

Nominum veſtrorum devotiſſimus
& officioſiſſimus cultor perpetuus

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS.

Amboinæ ex Caſtello Victoria, vigeſimo Septembris Anni MDCXC. medio Sexageſimo tertio ætatis anno.

gevonden wierden eenige dingen te manqueren, 't zy aan beſchryvingen, of figuren, behalven die gene, dewelke aan 't einde dezes werks aangetekent ſtaan, of eenige andere misſtellingen, dewelke tegen myn voornemen daar in mogten geſlopen zyn, zo verzoeke, dat by tyts daar van mogte onderregt werden, op dat ik dezelve, gedurende myn leven, nog vervullen en verbeteren mag.

Ondertuſſchen bid' ik den God alles heyls, dat by UEdelhedens, als getrouwe gezaghebbers en beſtierders der hoogwigtige zaken van een zulk doorlugtige Maatſchappy, meer en meer met zegeningen en voortgang van hare commercie in deze wyd uitgeſtrekte landen gelieve te begenadigen, dat by U Edelhedens begunſtige met wysheit in uwe raadſlagen, met geluk in de uitvoeringen, en het te boven komen van alles, het gene U Edelhedens wyze directie zoude mogen tegenſtaan, tot welvaart van alle de leden, ten goeden onzes Vaderlands, en tot opkoming van alle, die de eer hebben of genieten van U Edelhedens te dienen. Dit is de gedurige wenſch van U Edelhedens onderdanigen en verpligten dienaar,

Was geteekent

G. E. RUMPHIUS, *lager, het bovenſtaande eygenhandig geſteldt door*

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS.

Op Amboina aan 't Caſteel Victoria, den 20. September 1690. midden in 't 63. jaar myns ouderdoms.

PRAEFATIO.

LECTORI S.

EN iterum aliquid novi, L. B. discendi cupidine, & amore scribendi productum, quo aeque bonae ac malae in lucem proferuntur res, & proferentur porro, quam diu superstites erunt mortales. Inter alia vero laude dignae sunt tales exercitationes, quae instituuntur & adhibentur ad summi Numinis opificia investiganda, quae Creator noluit intentata nec explorata esse. Hoc aperte testatur sapiens *Ecclesiastes Salomon cap.* 1. *vers.* 13. ubi dicit, difficiles hasce occupationes Deum hominibus fuisse largitum, ut in iis continuo sese exerceant, ac labores suos conlocent, licet multis constent vigiliis, & sollicita peragantur cura. A Creatore itaque nostro per naturae genium hoc nobis inpositum est, cujus nutui atque arbitrio lubentes nos subjicimus, quum plerumque hominum jussa quasi vi coacti exsequamur.

Obfero igitur vobis, L. B. aliquid novi, non vero monstrum, ut dicitur, ex Africae desertis ac solitudinibus productum, sed jucundam ac simul utilem historiam & descriptionem vegetabilium, quae laete virentia mihi in extremo hocce mundi quasi angulo observata ac detecta, & Europaeorum nostrorum plurimis hactenus fuere incognita.

Liber simplici tantum *Herbarii Amboinensis* se commendat inscriptione, quum non magnam de sese ipse foveat opinionem; sed hunc titulum ita intelligi velim, quod tales exhibeat plantas, quae non tantum in Amboina, ejusve insulis inveniuntur, sed quae praeterea in adjacentibus Moluccis, Banda, aliisque usque in ipsam Javam maxima ex parte occurrunt. Opus igitur hoc nostrum inscribitur Amboinense, quum in Amboina sit exaratum atque conscriptum, eademque forma & specie obfert plantas, qua se in Amboina quaerentibus exhibent.

Diffiteri autem non possum, plurima ante me ab aliis auctoribus in lucem jam emissa fuisse scripta, quae ex professo de plantis agant Indicis, quinimo ante centum annos a Portugallis jam conscripti sunt, & nuper a variis in Belgio viris eruditis ejusdem argumenti libri producti: hanc tamen mihi gloriam vindicare possum, primum me fuisse, qui in descriptione plantarum, quae in his proveniunt oris, viam aperuerim & detexerim; alii enim mecum tantum occupati fuerunt in describendis istis plantis, quae quidem in ejusmodi occurrunt regionibus, quas inhabitabant ipsi; nullus autem, quantum mihi constat, Orientalis hujus orae penetravit, vel ante me perscrutatus fuit silvas ac solitudines.

Hinc & a Lectore veniam peto, utque in bonam partem has libri hujus primitias accipiat rogo,

VOORREDE

AAN DEN LESER.

AL weder wat nieuws, beminde Lezer, door de weetgierigheit en schryf-lust voortgebragt, waar door zo wel goede, als quade dingen voor den dag komen, en niet ophouden zullen, zo lange 'er menschen zyn. Onder anderen zyn pryswaardig de oeffeningen, die men besteed om de werken Gods in de natuur te onderzoeken, die de Schepper niet wil, dat ondoorzogt en onbeschouwt liggen blyven: dit getuigt klaarlyk den wyzen Prediker Salomon Cap. 1. vers 13. *zeggende, dat deze moeyelyke bezigheden God de menschen gegeven heeft, om haar daar in te bekommeren, dat is, om haar gestadig in 't werk te houden, al zoude het met hooft-breken, en zorge moeten toegaan. Het is ons dan van onzen Schepper opgelegt door de geest der natuur, welk gezag en bestiering de menschen met lust gehoorzamen, daar men anders de bevelen der menschen gemeenelyk door dwang moet nakomen.*

Ik presentere U E. dan wat nieuws, geen monster uit de wildernissen van Africa gehaalt, maar een vermakelyke, en niet te min nutte Historie, of beschryving van 't jeugdig Aard-gewas, dat men in deze uiterste werelts-hoek beschouwen mag, en tot nog toe aan onze Europianen onbekent is.

Het draagt de naam van een Amboinsche Kruydboek, *om dat het van zig zelfs een gering gevoelen heeft; dog met dien verstande, dat het vertoont zodanige aard-gewassen, die men niet alleen in de Amboinse Eylanden kan beoogen, maar die ook in de omleggende Moluccos, Banda, en andere, tot Java toe, voor 't meesten deel mede te vinden zyn. Het werk heeft zig dan Amboins bygenaamt, om dat het in Amboina beschreven is, na zodanige gedaante, als de planten in Amboina dragen.*

Ik kan niet ontkennen, dat al rede voor my vele schriften zyn in 't ligt gekomen, die van de Indische gewassen handelen, zo wel voor hondert jaren door de Portugezen, als onlangs door geleerde mannen van de Nederlandse natie: dog ik moet my die eer aanmatigen, dat ik in 't beschryven der planten van deze geweesten het ys gebroken heb, vermids de vorige Autheuren, gelyk ik ook, haar alleen bemoeyt hebben met die planten, dewelke men in die landen vind, daar zy gewoont hebben, daar en tegen de bosschen van deze Oosterse-geweesten zyn myns wetens tot nog toe van niemandt doorwandelt, en onderzogt.

Hierom moet ik dan den Lezer voor eerst verzoeken, dat hy deze eerstelingen in 't goede gelieve op te nemen,

go, quum nullum omnino detur opus, quod primis ſtatim auſpiciis conſummatum, & omnibus numeris abſolutum ſit, ſed illud poſteris perficiendum lubens relinquam. Lectores porro monitos volo, hunc librum non eſſe productum a docto quodam Medico, Phyſico, vel ſimili hujus artis Profeſſore, ſed ab amatore tantum ſcientiæ naturalis, qui modicam ſibi adſcribit Botanices notitiam, quique inter militaria aliaque publica officia & munia ſubceſivas huic labori inpendit horas; illud enim hic notandum arbitror, quum adnotationes de plantarum viribus & uſu non ſtilo Medici vel Practici exaratæ, ſed Hiſtorici more enarratæ ſint: deſcripſi enim plantas, ita ut mihi obvenerunt, earumque virtutes ex teſtimoniis ſagaciſſimorum incolarum comprobatis, iisque inſerui plurimas, quæ in ipſa mea aliorumque familia, me auctore, exploratæ ſunt, reliquas illis committo, qui dedita opera curas ſuas huic labori inpendent, bona fide adfirmans, non alia me adnotaſſe, quam quæ adcurata & fideli experientia, promptoque judicio eruta & comprobata eſſent.

Uti enim *Plinio* contigit, tempusque ſuperfuit cum præfectura Romanæ claſſis ſimul laudabile ſuum perficere opus, quod etiamnum exſtat, meliori ſorte & fortuna mihi datum fuit in tranquilla præfectura harum inſularum plantas inquirere & deſcribere, inter quas licet nonnullæ ab aliis jam exaratæ & delineatæ habeantur, adfirmare tamen poſſum in toto hoc noſtro Herbario, quod ultra ſeptingentas complectitur, vix quinquaginta reperiri ab aliis expoſitas, quæ ſi cum cura perluſtrentur & diligenter cum aliorum comparentur deſcriptionibus, quænam a me addita ſint, facile quisque detegere poterit, ſatis autem ſuperque reſtabunt, quæ a poſteris poterunt addi.

Opus ipſum a me primum Latina conſcriptum erat lingua, cum adjectis diverſis denominationibus, quas in variis hiſce adjacentibus inſulis gerunt, cum plurimis illarum characteribus; maximaque ex parte plantarum figuras, ſed nimis exiguas, delineaveram pro modica pingendi, qua polleo, arte.

Herbarium hoc noſtrum in nullum redactum erat huc uſque ordinem, & ita ut plantæ mihi quotidie obvenerant, compoſitum, quum ſupremo placuit Numini, uti tamen confido, juxta ſummum ejus arbitrium in æternam meam ſalutem, me triſti adfligere viſus læſione, idque eo ipſo anno, quo Amboinam relinquere apud animum conſtitueram, quum ultima vice forte nimis incaute & feſtinanter plurima permearem litora & colles, omnia ſpernens incommoda, ſolisque æſtus in hiſce terris ferventiſſimos, ad conſummatam mihi reliquarum plantarum comparandam notitiam.

Hac autem Soli expoſitione, continuaque obambulatione oculi obducebantur *Suffuſione*, ſeu *Cataracta Nigra* tam vehementer, ut intra trium menſium ſpatium omnem fere amitterem illorum uſum. Projecta itaque ac perdita videbatur tota laborum meorum cura, nec quidquam niſi indigeſtum ſupererat Chaos, neque ulla manus ultimæ ipſi inponendæ me fovebat ſpes, quum ſupremi harum regionum magiſtratus, qui bonæ nonnihil frugis in chartis meis latere exiſtimabant, generoſo admodum animo auxiliatrices mihi adtulerunt copias, & pro ea, qua labores meos proſequi volebant, benevolentia, idoneos & peritos ſubminiſtrarunt amanuenſes, quorum auxilio in tam aptum redegi ordinem, quantum a me luminis uſu orbato, fieri potuit: ſed ob varias rationes ex Latina in Belgicam illud tranſtuli linguam, præcipue vero, ut quisque in India degens aliquam ad cognoſcendas plantarum vires & uſum, & inde ad morbos curandos redundantem hauriret utilitatem.

Facile

nemen, om dat geen werk in 't eerſt kan volmaakt zyn, wiens verbetering ik gewillig de nakomelingen overlaat, nog wil ik den Lezer waarſchouwen, dat het van geen geleerd Medicus, Phyſicus, *of die zyn profeſſie van die konſt maakt, maar allenelyk van een liefhebber der natuurlyke wetenſchap voortgebragt is, dog die zig een matige kenniſſe der Kruidkunde toeſchryft, en onder zyne militaire en publicque bedieningen, zyn ledige uren daar toe beſteed heeft, inzonderheit ziet dit op de aanteykeningen der kragten, en gebruik van yder plant, dewelke men niet alle nemen moet, als of zy na den ſtyl der Medicyns, of uyt eygen ervaring beſchreven waren, maar alles Hiſtoriſcher wys verhaalt, te weten de planten zelfs naar den oogenſchyn, zo als dezelve my in deze geweſten voorgekomen, en hare kragten, zo als zy van de gaauwſte Inlanders opgegeven zyn, dog daar lopen der ook vele onder, die in myn huys, en andere familien, door myn toedoen geprobeert zyn. De reſt wil ik aanbevolen laten aan die gene, die profeſſie van 't cureren maken, met verzekering, dat ik ze niet anders, dan na naauwkeurig onderzoek en ryp oordeel, aangeteykent heb.*

Want heeft Plinius, *onder 't kommanderen der Roomſche-vloot, nog tyt kunnen vinden, om zyn loffelyk werk te voltoyen, waar van de werelt nog hedensdaags gedient wert, zo heb ik nog al heter tyt en gelegentheit gehad, by myne geruſte* Prefecturen, *de planten van deze Eylanden te beſchryven: daar lopender ook onder, die wel van andere voor my beſchreven zyn, maar ik betrouw, dat men 'er geen vyftig tellen zal in dit gehele Kruydboek, het welk over de 700. ſtuks vertoont, en als men de voornoemde vyftig met opmerking in myne, en andere geſchriften naleeſt, zal men bevinden het geen ik aldaar bygedaan heb, en nog zal 'er genoeg overſchieten voor de nakomelingen by te doen.*

Het werk was in 't eerſt door my zelfs in 't Latyn beſchreven, met byvoeging van de eygene namen, die ze in verſcheide talen van deze omliggende Eylanden voeren, daar onder vele met haar inlandſe Caracteren; *ook had ik van de meeſte haar figuurtjes gemaakt, hoewel wat klein, na 't gering vermogen van de teyken-kunſt, die by my was.*

Het zelve werk nu lag zonder ordre, als zynde beſchreven, zo als my de planten dagelyks voorquamen, wanneer 't God belieft heeft, gelyk ik my verzeker, na zyn wyzen raadt, en tot myn Zaligheit dienende, my met een droevig toeval aan myn gezigt te bezoeken; juyſt in dat jaar, wanneer ik Amboina meende te verlaten, en voor 't laaſte, miſſchien al te haaſtig en onvoorzigtig, alle ſtranden en heuvelen doorkroop, geen ongemak nog Sonne-brand, die dog in deze geweſten zeer vinnig is, agtende, om een volkomen kenniſſe der reſterende kruiden te bekomen.

Door dit wandelen in de hitte der Sonne wierd myn gezigt zodanig getroffen met een Suffuſio *of* Cataracta Nigra, *dat ik in drie maanden 't zelve genoegzaam verloor, daar lag nu myn onvolmaakte* Chaos, *en geen hoop was 'er van 't zelve te voltoyen: Dog de Overheit dezer landen, agtende nog wat goets in myne* Cartabellen *te ſteken, heeft uit een genereuze drift my de behulpzame hand geboden, en nodige ſchryvers verſchaft. Door derzelver hulp heb ik 't dan zo goed en quaad opgemaakt, als het heeft konnen geſchieden, dog om verſcheide redenen uit 't Latyn in Nederduyts overgezet, principalyk uit dit inzigt, om dat de gemene man, en inzonderheid, die hier in Indien leeft, aangaande de genees-kunſt eenigen dienſt daar uyt konde ſcheppen.*

* * *

Den

PRÆFATIO.

Facile autem percipiet Lector de priore ſplendore ac decore ſuo non parum amiſiſſe hoc opus, multaque verborum monſtra, depravatasque peregrinorum vocabulorum irrepſiſſe ſyllabas, uti plerumque in talibus id obſervatur ſcriptis, quæ conductis oculis manibusque exarantur, quod B. L. æqui bonique, ut ſpero, conſulet, quemadmodum & illos, qui rerum harum gnari ſunt, rogatos amice velim, ut ea corrigere non graventur. Alias autem cavillationes, quas hic liber inter limandum & expoliendum ſubire debuit, parum curo, & ſi forte luci publicæ aliquando exponatur, plures etiam experietur, quamquam probe noverim plurimas illarum provenire vel ab inperitis vel invidis, quos animus ſpernit generoſior, qui aliquid laudabile in medium producit.

Ut autem illa, quæ hoc in opere continentur, melius intelligantur, ſciat L. B. in duodecim diviſum eſſe libros, quorum quinque priores de variis agunt arboribus, tam edulibus & frugiferis, quam aromaticis & ſilveſtribus. Sextus autem omnes complectitur frutices erectos, ſeptimus vero tales exhibet, qui longis prorepentes flagellis & ſurculis procumbunt, & aliis ſeſe inplicant arboribus, quales in India ſunes ſilveſtres, & Malaice *Taly-Outang* vocantur.

Tres autem ſubſequentes libri non niſi varias exponunt herbas, quarum hortenſes octavo, Convolvulaceæ nono, & ſilveſtres decimo & undecimo deſcribuntur libro. Duodecimus vero peculiare detegit Lithophytorum marinorum genus, quod non in terra, ſed in mari progerminat, mixtamque ex lignea & lapidea maſſa gerit naturam, *Corallium* vulgo vocatum.

Plantarum nomina non nulla ſeptem, immo aliquando decem diverſis linguis, plurima vero tribus quatuorve ſunt adſcripta, *Latina* nempe, *Belgica*, *Malaienſi*, *Amboinenſi*, *Ternatenſi*, *Bandenſi*, *Macaſſarenſi*, *Baleyenſi*, & *Javana*, quædam etiam *Arabica* & *Sinenſi*, & ubi convenit *Portugallica* & *Indoſtana*. In textu ipſo quædam etiam occurrunt nomina Malaienſia hiſce in terris vulgaria & uſitata loco Belgicæ appellationis, ut autem melius intelligantur, plerumque addita eſt ipſorum interpretatio.

Aliquid autem in hoc reperitur ſæpius opere, quod cavillationibus forte anſam dabit, an ſcilicet repletum ſit fabulis, ſuperſtitionibus, & anilibus narratiunculis, hujus autem rei rationem reddam. Sciant igitur me data opera hæc adpoſuiſſe, non ut illis fidem conciliarem, vel Lectoribus credenda obtruderem, ſed quod ſub talibus fabulis & narratiunculis ſemper aliquid veri, occultæque naturæ qualitates lateant reconditæ, uti in *Ovidii* aliorumque Poëtarum fabulis. Verum occaſio tempusque mihi defuit, quo minus omnia uſque ab origine ſua indagarem, quibus etiam non unius hominis ſufficit ætas.

Pro mendaciis quoque non ſunt habenda vel rejicienda, ſi quædam inter legendum quis offendat, quæ primo intuitu incredibilia videntur, quæque naturæ Europæarum plantarum repugnant, ipſe enim plurimis illorum fidem habere dubitavi, donec ſæpius & diligentius illa inquiſiverim, eorumque cauſſas exploraverim, vel ab aliis edoctus fuerim; exempli gratia in hiſce terris occurrunt.

Primo. Arbores, in quarum ligno & fructibus naturales & veri creſcunt lapilli ſeu dendrites, uti in Calappa *Libr.* 1. *Cap.* 3.

Secundo. Fructus & flores, qui in ſaxa degenerant, priſtinamque fere retinent ſpeciem, ut ſunt fructus *Arboris Vernicis* ſeu *Caju Sanga*, *Libr.* 3. & *Bonga Manoor Libr.* 7. deſcripti.

Tertio. Arbores, quarum folia in viventia mutantur animalia, uti *Cicadaria Libr.* 5.

Quarto.

Den Lezer kan nu wel bezeffen, dat het van zyn eerſte huyſter vry wat miſſen moet, en dat 'er vele wanſtellingen van woorden, en quade ſpeldingen der vreemde namen onderlopen, gelyk 't met alle werken toegaat, die men door geleende oogen en handen opmaken moet, 't welk den gunſtigen Lezer met een diſcreet oordeel ten goeden moet opnemen, gelyk dan ook die gene, die daar verſtand van hebben, vriendelyk verzogt werden 't zelve te corrigeren: met andere Cavillatien, die dit werk, zelfs onder 't maken, beeft moeten uitſtaan, en zo 't aan 't ligt komt, buiten twyffel nog meer ontmoeten zal, en bemoey ik my niet, als wel wetende, dat zy meeſt voortkomen, of van onervarene, of nydige, dewelke geen genereuſe geeſt agten moet, die iets loffelyks voortbrengen wil.

Om nu 't werk beter te verſtaan, zo zal den Lezer weten, dat het in 12. *boeken verdeelt is, waar van de vyf eerſte handelen van alderhande Bomen, zo eetbare, vrugtdragende, als ſpeceryagtige, en wilde: het zesde is van allerhande Heeſteren, die over eynde ſtaan; het zevende van zodanige Heeſteren, die op zig zelfs niet ſtaan kunnen, maar met een lange ranke ſtam voortkruipen, of zig om andere bomen winden, diergelyke wy in Indien* Boſchtouwen, *in 't Maleyts* Taly-Outang *noemen.*

De drie volgende boeken begrypen allerhande kruyden, te weten 't agtſte de Hof-kruyden, 't negende de ſlingerende of winden-geſlagten, en 't thiende en elfde de wilde kruyden door malkander: het twaalfde beſchryft een bezondere aard, niet op land, maar in Zee waſſende, en een gemengde natuur van hout, en ſteen hebbende, die men Zee-boompjes of Coraal-gewaſſen *noemt.*

De namen der planten zyn geſteld hier en daar in zeven en thien, dog by de meeſte in drie of vier talen, namentlyk Latyn, Duyts, Maleyts, Amboins, Ternataans, Bandaas, Macaſſers, Balis, Javaans, *en by zommige ook* Arabis, Sinees, *en daar 't te pas komt,* Portugees *en* Indonſtans: *in de text lopen ook eenige Maleytſe namen onder, die hier te lande gemeen zyn, en voor duyts gebruikt werden, dog om dezelve beter te verſtaan, zynze hier en daar genoegzaam vertaalt.*

Daar loopt nog iets in dit werk, 't welk oorzaak tot Cavillatien mogt geven, als of het zelve vervult was met fabeltjes, ſuperſtitien, en oude wyfs praatjes, waar van ik reden wil geven: ik zeg dan, dat ik ze al willens geſteld heb, niet als of ik abſoluit geloof daar aan ſtelde, of den Lezer te geloven opdringen wilde, maar om dat 'er onder die fabeltjes altyt wat waarheyts en verborgene eygenſchappen in de natuur ſchuylen, gelyk in de fabelen van Ovidius, *en andere* Poëten, *dog gelegentheit en tyd heeft my ontbroken, om van alles den grond te onderzoeken, waar toe meer dan een menſchens leven van noden is.*

Zo moet men ook niet ſtraks verwerpen, of voor leugens houden, als in 't lezen iets, na den ſchyn ongelooflyk, en tegens de bekende natuur der Europiſche planten ſtrydende, voortkomt, want ik zelfs vele dingen niet heb kunnen geloven, tot dat ik ze dikwils en neerſtig onderzogt, en ondervraagt hadde; by exempel: gy zult hier vinden.

1. *Bomen, in welkers hout en vrugten natuurlyke en formele ſtenen groeyen, als in de Calappa* Lib. 1. Cap. 3.

2. *Vrugten en bloemen, die in ſtenen veranderen, behoudende, ten naaſten by, haar vorige gedaante, gelyk de vrugten van* Arbor Vernicis, *of* Caju Sanga, Lib. 3. *en* Bonga Manoor Lib. 7.

3. *Bomen, wiens bladeren in levende dieren veranderen, gelyk de* Cicadaria Lib. 5.

4. *Bomen,*

Quarto. Arbores, quarum fructus non in ramis, ſed in truncis, immo ex ipſis excreſcunt radicibus, uti *Nanca*, & *Blimbingum teres Libr.* 1. &c.

Quinto. Frutices, quorum folia in apice filum gerunt extenſum cum adpenſo quaſi fructu cantharis ſimili, uti *Cantharifera herba Libro* 7. deſcripta.

Sexto. Frutices, quorum folia viridem tantum emittunt ſuccum, qui tamen manus & ungues rubro tingit colore inexpungendo, uti *Alcanna Libr.* 6.

Septimo. Plantæ, quarum folia tribus diverſis ſunt formis notata, uti in *Seſamo Indico Libr.* 8.

Octavo. Arbores, quæ ex ramis radices in terram emittunt, uti *Mangi Mangi*, & *Waringae Libr.* 4. & 5.

Nono. Frutices, qui loco trunci, craſſo lignoſo & ſinuoſo fune ſeu flagello per terram prorepunt vel arbores conſcendunt, quales *libro* 7. plerumque deſcribuntur, quique in Europa mihi ſunt ignoti, excepta Vite, aliisque minoribus ſurculoſis fruticulis, qui ad opus Topiarium adhibentur.

Decimo. Plantæ floresque, qui ſine notabili ſemine aliis ſemper increſcunt arboribus, nec unquam ex ipſa progerminant terra, uti in *libro* 11. cunctæ ſunt *Angrecæ* ſpecies.

Undecimo. Plantæ, quæ picta quaſi & variegata gerunt folia, ita ut totus frutex florifer videatur, uti ſunt *Codiho Daun*, *Prada*, & *Manjana Aurea.*

Duodecimo. Plantæ, quæ aquis innatant, vegetantque, licet earum radices nullo modo terram tangant, uti *Kiamban Libr.* 11.

Decimo tertio. Plantæ, quæ mixtam gerunt naturam ex ligno & lapide, uti cuncta ſunt Lithophyta *Libro* 12. deſcripta.

Res autem fabuloſæ, nec ſatis exploratæ plurimum verſantur circa *Lignum Longævitatis*, ſeu nigrum *Lagondi Libr.* 6. circa flores argenteos & aureos Baleyenſis *Waringæ Libr.* 5. & circa arborem, quæ genuinum præbet *Calambacum*, ſeu quod *Lignum Paradiſi* vulgo vocatur, quæ nocte luceſcit ex teſtimonio Sinenſium, quum matura ſit, hocque pretioſo ligno inprægnata *Libr.* 2. Circa Sinenſem porro arborem *Goudong Libr.* 3. in Capite de *Gelala* deſcriptam, quæ quotannis certo temporis momento per Aſtrologum fixo primum ſuum dejiceret folium, quod intra dimidium horæ fieri oportet, quin Aſtrologus mulctetur, quæ arbor creſceret ad Cæſareum palatium in urbe Peckinga.

Opus hocce non tantum jucundum fore Botanophilis, ſed utile ſimul & neceſſarium præſertim iis, qui in Indiis degunt, ſine jactatione adfirmare poſſum, quod & idem cenſuit ſummus noſter Magiſtratus. Hic quidem non abſoluta edocetur Medicina, ſed abundans proponitur & ſubminiſtratur Pharmacopæa iis, qui illam exercent. Experimur enim quotidie non ſine damno, Europæa medicamenta, quæ ſocietas Indica quotannis non ſine magnis ſumtibus transmittit, maxima ex parte eſſe carioſa vel corrupta, nec ullo modo ſufficere magnæ Europæorum turbæ, illorumve liberis, qui Indias inhabitant, & quamvis ſufficienti quantitate ad nos transferantur, deſunt ubique fere experti Medici & Chirurgi, qui propinare illa juſto norunt modo.

Præterea ſatis ſuperque notum eſt ſapientem univerſi Creatorem omnibus regionibus ſua tribuiſſe & largitum fuiſſe medicamenta, uti & in ſingulis regionibus Endemii graſſantur Morbi, qui ſpecificis ſuis & indigenis optime curantur herbis. Quicunque igitur aliquamdiu verſatus fuit in Indiis, mecum fatebitur, notitiam & experientiam indigenorum iſtorum Medicamentorum perquam utilem & neceſſariam eſſe, uti & illa jam diu demandata fuit

4. *Bomen, daar de vrugten niet aan de takken, maar aan den ſtam, en zelfs aan de wortelen groeyen, gelyk* Nanca, *kleine* Blimbing Lib. 1. *&c.*

5. *Heeſteren, wiens bladeren aan de ſpits een lange draad, en aan dezelve een vrugt gelyk onzen huysraad, hebben, gelyk 't* Kanneken-kruyt Lib. 7.

6. *Heeſteren, uit wiens bladeren niet dan een groenzap te krygen is, 't geen nogtans de handen en nagelen onuitwiſſelyk rood verwt, gelyk de* Alcanna *doet* Lib. 6.

7. *Planten, daar men driederley bladeren aan een ſtok ziet, gelyk aan 't* Seſamum Indicum Lib. 8.

8. *Bomen, die uit hare takken wortelen in de aarde ſchieten, gelyk de* Mangi Mangi, *en* Waringen Lib. 4. *en* 5.

9. *Heeſteren, die in plaats van een ſtam, met een dik houtagtig en bogtig touw langs de grond kruypen, of de bomen oplopen, gelyk doorgaans in 't* 7. *boek vertoond werden, diergelyke ik in Europa niet weet aan te wyzen, behalven den wynſtok, en eenige kleine rysagtige Heeſteren, die men tot prieelen gebruikt.*

10. *Bloemen en planten, die zonder kennelyk zaad altyt op een vreemde boom, en noyt uit de aarde voortkomen, gelyk in 't* 11. *boek alle de zoorten van* Angrec.

11. *Planten, die geſchilderde bladeren hebben, en de gehele ſtruyk een bloem gelykt, als daar zyn* Codiho Daun, Prada, *en* Majana Aurea.

12. *Planten, die op 't water dryven en leven, zonder dat hare wortelen d'aarde raken, gelyk het* Kiamban Lib. 11.

13. *Planten, die een gemengde natuur van ſteen en hout hebben, gelyk meeſt alle de Zee-boompjes in 't* 12. *boek.*

De fabuleuſe, en nog niet onderzogte dingen beſtaan meeſt in 't Lignum Longævitatis *of zwart* Lagondi, Lib. 6. *in de goude en zilvere bloemen op de Baliſche* Waringe *voortkomende*, Lib. 5. *in de boom, daar 't opregte* Calambak *of* Paradys-hout *van komt, die by nagt een helder ligt zou van zig geven, na het getuygenis der Chinezen, wanneer hy ryp, namentlyk met dat koſtelyke hout beſwangert is* Lib. 2. *In den Chineze boom* Goudong Lib. 3. *in* Gelala *beſchreven, die jaarlyks op zekere minuyt, door de Aſtrologus bepaalt, zyn eerſte blad zou afwerpen, het welk binnen een half uur geſchieden moet, of de Aſtrologus werd geſtraft, welke boom ſtaan zoude in het Keyzers paleys tot Pecking.*

Dat nu dit werk, zonder roem te ſpreken, niet alleenlyk vermakelyk voor de curieuſe Liefhebbers, maar ook dienſtig en nut zal konnen wezen, inzonderheit voor die hier in Ooſt-Indien wonen, beeld' ik my vaſtelyk in, gelyk ook myne hoge Overheyt geoordeelt heeft: Hier werd wel geen abſolute genees-konſt geleerd, maar egter een ryke Apotheek voorgeſteld den genen, die in de genees-kunſt haar werk willen, en moeten maken; want wy ervaren dagelyks, niet zonder ſchade, dat de Europiſche genees-middelen, die d'E. Comp. jaarlyks met geen kleine koſten uytzend, of voor 't meeſtendeel veroudert, en bedorven, of lang niet genoeg zyn voor den groten hoop der Europianen, en hare kinderen, die in Indien wonen, en zo ze dan nog al in genoegzame quantiteyt gezonden wierden, zo hebben wy over al niet bequame Doctoren en ervare Chirurgyns, die dezelve konnen appliceren.

Boven dat is genoegzaam bekent, dat de wysheit des Scheppers alle landen met haar eygene genees-middelen voorzien heeft, gelyk ook alle landen hare eygene en byzondere ziektens hebben, die door haar inlantze middelen moeten genezen worden: een yder dan, die in Indie verkeert heeft, moet my bekennen, dat de kenniſſe en onderzoek van Inlandze genees-middelen ten hoogſten van noden zy, gelyk dezelve dan ook al lang door de Edele Heeren Bewinthebberen der Ooſt-In-

ſuit quam maxime a Nobiliſſimis Societatis Indicæ rectoribus illis, qui hanc profitentur artem & ſcientiam.

Ego itaque pro virili theſaurum hunc publicæ dedico ſaluti & commodo, qui mihi haud parvo conſtitit labore, tædio, ac ſumtibus, hoc tamen ipſum gaudium & voluptatem mihi adferet, ſi intellexero, Lectoribus placere, incitabitque me, ut reliquas meas chartas de Animalibus terreſtribus, æereis, & marinis, ut & de Conchyliis & Mineralibus, quæ in hiſce inveniuntur inſulis, ſi Deus mihi vitam porro largiatur, in ordinem redigam, atque in publicum emittam.

Dum vero nova quædam, quum Herbarium hoc jam eſſet elaboratum, ad meam pervenere notitiam, quæ antea mihi fuere ignota, de quibusdam ſcilicet herbarum qualitatibus, nec mihi integrum eſſet capita continuo mutare vel denuo deſcribere, hinc potius forma Appendicis ea ſuo ſubjunxi capiti, quæ Lector ita æſtimabit, acſi ipſi textui forent inſerta, unde factum fuit, ut quædam capita non tantum aucta, ſed & etiam mutata, & correcta ſint, ita ut appendix illa operis tranſcriptione textui ſit inſerenda.

In quibusdam locis quædam addidi, quæ ad ipſam plantarum hiſtoriam non pertinent, ſed forte fortuna irrepſerunt, ut & ſimul illorum notitiam Lector habeat, ſi ob inbecillitatem ſummamque ſenectutem promiſſos ſubſequentes libros perficere non daretur.

Denominationes locorum, in quibus ipſæ proveniunt plantæ, explicare quodammodo debeo, totam enim Indiam divido in Indiam veterem, & Indiam aquoſam. Vetus India ex vulgari uſu iterum dividitur in Indiam intra Gangem, hodie Indoſtanam dictam, & in Indiam extra Gangem, quæ reliquam complectitur Aſiæ majoris partem, ab orientali Gangis parte uſque in mare, in qua ſitæ ſunt Bengala, Aracana, Malacca, Siama, & Cambodja &c. Per Indiam aquoſam intelligo caeteros Indiæ tractus ad partem Auſtralem & Orientalem Malaccæ ſitos, ex innumeris majoribus minoribusque inſulis conſtantes, ubi Lingua Malaienſis in vulgari eſt uſu, licet quævis inſula ſuas & alias vernaculas adhibeat linguas.

Aquoſa hæc India incipit a Sumatra per Javam & reliquas majores inſulas in longo tractu ad Orientem ſeſe extendentes, quem *Julius Scaliger* lepide mundi palpebram vocat, ſeque dein inflectit cum inſulis ad Eurum ſitis ad Borealem Septentrionalemque partem, quique per Moluccas tranſit, & verſus Septentrionem terminatur in inſulas *Philippinas* ſeu *Manilhenſes*. In extrema hac India aquoſa verſus Orientem ſita ſunt tria inperia, Amboina, Moluccæ, & Banda, quæ ad Orientem terminantur, & a mari Auſtrali ſeparantur terra, *Nova Guinea* dicta, quæque arbores etiam transmiſit ad hujus operis perfectionem, uti inter alia id patet *Libr.* 2. in Capite de *Maſſoy* cortice.

Monendi porro ſunt Lectores, quo modo Barbara nomina Latinis litteris expreſſa, ſint pronuncianda, vocalis nempe *U* pronuncianda eſt ut *Oe* Belgarum, vel inſtar Germanorum *U. Tsja* legendum eſt ut Germanorum *Tſcha* vel Portugallorum *Cha*. Si in Sinenſibus vocabulis linea transverſalis ut *ā*, per naſum pronuncianda eſt tanquam *U-g* adeſſet, uti Galli faciunt in omnibus iſtis verbis, quæ cum *X* terminantur, vel Hebræi, Arabes, & Aethiopes cum littera *Ain*. Reliqui accentus, qui *Circumflexi*, *Graves*, & *Acuti* dicuntur, atque quibusdam in locis ſupra nomina ſunt notati, notam gerunt pro-

diſche Compagnie wyzelyk gerecommandeert is aan die geen, wiens ampt en profeſſie zulks is.

Ik, voor my, offere dit myn gering talent voor 't gemene beſt, het welk my geen kleine moeyten, onkoſten, en verdriet veroorzaakt heeft, en my egter tot luſt en vermaak dienen zal, als ik verſtaa, dat het den Lezer eenig genoegen geeft, ook my aanporren, om myne andere Cartabellen, *van land, lugt, en Zee-gediertens, hoorentjes, ſchulpen, en mineralen, die men in deze Eylanden vind, zo my God 't leven ſpaart, in order te brengen, en de wereld mede te delen.*

Terwyl nu, na dat dit werk al in 't net gecopieert was, my nog eenige dingen ter kenniſſe zyn gekomen, die ik te voren niet geweten heb, aangaande vele en merkelyke eygenſchappen der kruiden, en 't egter my in deze ſtaat niet mogelyk was de Capittelen t'elkens te breken, en te hermaken, zo heb ik dezelve dingen agter aangevoegt, in maniere van byvoegzels, op yder Capittel, die den Lezer dan gelieve aan te nemen, als of het den regten text was, dewelke in zommige Capittelen daar door niet alleen vermeerdert, maar ook dikwils verandert, en verbetert word, zo dat men dezelve verbetering by verſchryving van 't werk in de text zal moeten invoeren.

Hier en daar heb ik ook eenige dingen ingemengt, die tot de Hiſtorie der planten niet dienen, maar by gelegentheit daar in geſlopen zyn, op dat den Lezer daar van kenniſſe mag hebben, indien ik, wegens myne ſwakheit en ouderdom de voorſz. beloften van de reſterende boeken niet vermogens mogt zyn te voldoen.

In 't benamen der plaatzen, daar de planten waſſen, moet ik my ook wat verklaren; want geheel Ooſt-Indien veerdeel ik, in oud-Indien, en water-Indien: Oud Indien werd na 't gemeen gebruik wederom verdeelt in Indiam intra Gangem, *heden Indoſtan genaamt, en* Indiam extra Gangem, *begrypende het reſterende deel van groot Aſia beooſten de Ganges tot aan de Zee toe, daar in Bengale, Aracan, Malacca, Siam, en Cambodia &c. leggen. Door water-Indien verſtaa ik 't reſterende deel van Ooſt-Indien, bezuiden en beooſten Malacca gelegen, in ontelbare grote, en kleine Eylanden beſtaande, daar de Maleytſe taal in 't generaal gebruikt word, hoewel yder Eyland in 't bezonder nog verſcheide Inlandſe en eygene talen heeft.*

Dit water-Indien begint van Sumatra, door Java, en de reſterende groote Eylanden, in een lange ryg na 't Ooſten ſtrekkende, dewelke Julius Scaliger *aardig de oogleden des werelts noemt, en kromt zig daar na met de Zuyd-ooſter Eylanden naar 't Noorden, en Noortweſt, door de Moluccos, en eyndigt in 't Noorden met de* Philippinſe *of* Manilhaſe *Eylanden. In den uiterſten boek van dit water-Indien naar 't Ooſten, zyn gelegen de drie gouvernementen, Amboina, de Moluccos, en Banda; dewelke na 't Ooſten beſloten, en van de Zuyd-Zee afgeſcheyden werden door 't land, 't gene men* Nova Guinea *noemt, en het welke al mede eenige bomen gezonden heeft tot opmakinge van dit werk, gelyk onder anderen* Lib. 2. *in 't Cap. van* Maſſoy *te zien is.*

Nog dient tot waarſchouwing van den Lezer, hoe men de vreemde namen, die met Latynſe letteren geſchreven zyn, pronuncieren zal, te weten den vocaal U, *moet men uitſpreken, gelyk den Nederlandſe* Oe, *of der Hoogduytſchen haar* U. Tsja *moet men lezen, gelyk de Hoogduytſche* Tſcha, *of de Portugezen* Cha. *Als in de Sineeze namen een zulk dwers ſtreepje ſtaat, gelyk ā, moet men door de neus pronuncieren, als of 'er een* U-g, *mede onder liep, gelyk de Francen alle die woorden, die met een* X *termineren, of de Hebreen, Arabiers, en Mooren met de letter* Ain *doen: De andere accenten, die men* Circumflexum, Gravem,

pronunciationem, uti in ſcholis hoc docetur.

Icones a variis delineatæ ſunt artificibus, quarum quædam majores, aliæ minores ſunt, ſingulæ vero ſuo notatæ nomine, quas ipſe nunquam vidi, ſed a peritis cognovi, certiorque factus ſum, ſatis cum ipſis convenire plantis, quid vero mutandum aliquando ſit, ad ipſas notavi figuras vel in textu. Has autem Lector ſuſcipiat tanquam ſatis fideles & jucundas, donec forte ab aliis corrigantur, vel meliores producantur, facile enim is percipiet, me in hiſce oris ab optimis non inſtructum fuiſſe pictoribus, unde etiam me non puduit ſæpius Lectorem, qui majores melioresque expetit figuras, ad alios remittere auctores, præſertim vero ad inſignem ſumptuoſumque *Hortum Malabaricum* a nobiliſſimo Viro *Henrico van Rheede* nuper in lucem productum, ſed cujus teſtimonio in paucis tantum uti potui capitibus, quum bini priores iſtius operis tantum tomi ad manus meas pervenere, & plerisque in Amboina ignotus eſt.

His igitur valeas; & ſi cognovero hunc meum laborem non inutilem nec ingratum fuiſſe, ſtimulum mihi addet, ut, quod ſupra promiſi, reliquas etiam *Obſervationes* meas de Terreſtribus, Aëriis, & Marinis Animalibus, Conchiliis, Mineralibusque, quæ in Orientalibus his occurrunt inſulis, editioni adornem. Finem igitur præfationi huic inpono, libroque gratulor ſubſequentibus verſiculis illum adloquens.

en Acutum *noemd, en hier en daar boven de namen geteykent ſtaan, zyn van bekende pronunciatie, gelyk in onze ſchoolen geleert werd.*

De figuren zyn door verſcheide Teykenaars opgemaakt, waar van zommige wat kleinder zyn, en yder met zyn naam onderteykend, dewelke ik wel nooyt gezien heb, dog egter van de omſtanders verzekert wiert ten naaſten by getroffen waren, en wat by yder te veranderen is, heb ik op de figuren of in haar Capittel genoteert. Den Lezer moet dezelve voor lief nemen, tot dat zy van andere verbetert werden, want 't is ligt te denken, dat ik in deze geweſten de beſte Teykenaars niet gehad heb, dierhalven ik my ook niet ſchame den Lezer, die grooter en beter figuren wil zien, zomtyts naar andere Autheuren te wyzen, voornamentlyk na 't voortreffelyk en koſtelyk werk den Hortus Malabaricus, *door den Ed. Heer* Hendrik van Rhede *onlangs in het ligt gebragt, dog dit kan ik maar in weinige Capittelen doen, vermits tot nog toe geen meer, dan 2 delen van dat werk my toegekomen zyn, waar van 't meeſte deel in Amboina nog onbekent is.*

Vaart dan hier mede wel, en zo ik verſtaa, dat dezen myn arbeyd aangenaam is, zal het my, gelyk boven gezegt heb, aanporren myne andere Obſervatien, *die ik nog onder my heb, van de land-, lugt-, en Zee-gedierten, Hoorentjes, Schulpen, Mineralen, Geſteentens &c. die in deze Ooſterze Eylanden gevonden werden, ook te perfectioneren en bequaam te maaken, datze 't ligt mogen aanſchouwen: waar mede ik myn boek geluk wenſche, met de volgende veerzen 't zelve aanſprekende.*

AUCTOR ****

DE

AUCTOR

LIBRUM ADLOQUITUR.

Vade Liber, Batavas te per mare transfer in oras,
  Amboinae peperit quem mihi pingue ſolum.
Jamque per Europae populos ſpatieris, & herbas,
  Quas alit occulto terrá benigna ſinu,
Raraque & externis latitantia gramina campis
  Detege; & Amboinae quot bona ſilva ferat.
Sed tamen invidiae dentes ſperare memento,
  Telaque quae quondam ſint nocitura mihi.
Nam quaecumque tibi Lectorum turba manebit,
  Judicium de te perferet illa ſuum.
Aut tibi naſuti, qui carpunt omnia, Momi,
  Tetrica Cenſorum vel ſubeunda nota eſt.
Atque aliquis vani foetum te forte cerebri
  Dictitet, e manibus rejiciatque ſuis.
Hos igitur ſcopulos ut tutus vincere poſſis,
  Conſilio prudens utere, nate, meo.
Fac tibi ut Amſtelia domus alta pateſcat in urbe,
  Cui conmiſſa tua eſt, India Eoa, ſalus.
Et Procerum, quîs cura tui, pete limina ſupplex,
  Auſpicium tibi dent auxiliumque roga.
Ut tibi tam placido liceat conſidere portu,
  Poſt maris & longae taedia multa viae.
Namque ſub illorum imperio quae ſubdita terra eſt,
  Illa tibi vitam patria prima dedit.
Sumtibus illorum, noſtraque politus ab arte
  Cum venias, faciles dic meruiſſe lares;
Et privata refer, quantum tibi commoda, quantum
  Publica debebit, ſi tibi vita, ſalus.
Teque quis Herbarum, monſtrare, domeſticus uſus,
  Quaeve ſit ad medicas commoda planta manus.
Fabula quos gentis juvat admiranda remotae,
  Ut tibi narretur plurima, muta licet.
Praeſertim denſis quae mittat aromata ſilvis
  Amboina, & celſo gramina monte ferat.
Illa Dei auxiliis Amboina, armisque virorum
  Fortibus imperio ſubdita, Belga, tuo!
Non tamen haec propriae tibi ſint praeconia laudis,
  Ut cedro aut hedera tempora cincta geras.
Nativa ſi dote places, laudaberis ultro,
  Conprobet arbitrio cetera quisque ſuo.
Lectorem tamen ante roges, ut fronte benigna
  Et tua cum venia volvere ſcripta velit.
Nec notet errores, auctor quia luminis expers
  Non oculos potuit, non adhibere manus.
I nunc, & patrios quondam rediture penates
  Ad dominum cultu ſplendidiore veni.
Sic ſenio cani laetentur ut ante capilli,
  Detur ad aetherias quam remeare plagas.

DE AUTHEUR

TOT HET BOEK.

Gaat nu myn Amboinees na Hollands-kuſt verzeylen;
En aan Europaas-volk u kruyden mede deylen,
Toont wat voor zeldſaam groen als nog verborgen is,
En nu ten voorſchyn brengt d'Amboinſche wildernis,
Maar weet daar zullen pen en tongen in de weer zyn,
Waar van ik t'zyner tyt wel voelen zal de weerpyn;
Een ieder die u leeſt, zal zyn een oordelaar,
Gy zult ontmoeten gunſt en ſpotten door malkaar,
Het ſcherp geneusde volk, dat zal u zeeker klouwen,
En ieder blad van u met Nota-beens benouwen,
Dan ſpreekt 'er nog wel een, wel wat een misgeboort,
Wie heeft in Kruyde-konſt zo ſlegten praat gehoort?
Ik weet als dan geen raad u beeter voor te dragen,
Dan dat gy ſtiltjes gaat 't Ooſt-Indiſch huys bevragen,
En werpen u in d'arm van onze Overheyt,
By wien 't geheel beſtier van ons Ooſt-Indien leyt,
Smeekt dan haar Edelheens, op dat gy werd genomen
In haren ſcherm en gunſt, dewyl gy zyt gekomen
Uyt 't land van haar bewint, en op haar koſten zyt
In deze form gebragt door myn gepleegde vlyt,
Zegt dat gy dienen komt voor zo veel duyzent zielen,
Die onder haar gezag hier in het Ooſten krielen,
Aan wien gy leert wat nut in ieder plante zy,
Waar toe s'in huyswerk diend; waar toe in d'Artzeny;
Een ander Edel' Geeſt, die tragt nu vreemdigheden
Te hooren of te zien, kan hier zyn tyd beſteden,
En door u ſtomme leer een kenner worden van
De Kruyden, die van hem zyn wonder ver van dan,
Hier vind by, wat al raars Amboinâs hoge bergen,
En 't digt geboomde bos voor Specery verbergen,
Met andere wond'ren meer, Ambon door Godes hand
En wapenen gebegt aan 't vrye Nederland.
Nogtans wil ik hier me myn werk niet zelfs uytſtryken:
Want daar goe wyn is, moet men na geen kranſen kyken:
Dierhalven alles in des Lezers oordeel ſtel,
En ſpreken laat, of 't werk is qualyk ofte wel,
Dog, uwen Lezer moet gy vriendelyk verzoeken,
Dat by ten beſten neemt de foute van u boeken,
Verhaalt hem, dat u heeft een droeve lange nagt
Met een geleende pen en oogen voortgebragt;
Gaat dan, en als gy hebt een nieuw kleed aangenomen,
Zo wilt te zyner tyd blymoedig wederkomen,
Verheugt myn gryze kruyn, en myn vervallen ſtant,
Eer dat ik reys van hier na 't Eeuwig Vaderland.

Was getekent

G. E. RUMPHIUS.

LIBER AUCTORI RESPONDET.

ILle ego, ab ingenii foecundo ſemine natum
Quem peperit mater charta deditque tibi;
Sex tibi luſtra mei faſtidia longa tulerunt,
Nam totidem fueram cura laborque tuus;
Ante mihi licult quam formam habitumque dediſſe:
Tunc tibi privato carcere clauſus eram.
Nunc tandem in dias ſum luminis editus oras,
Veſte licet videar ſordidiore tegi.
Sed mihi quid profit ſpecioſo incedere cultu?
Quum non fucata detur ab arte decus.
Cumque ego Naturae miranda arcana recludam,
Ibit in adplauſus orbis eatque meos.
Ad Batavum pulchras igitur properabimus oras,
Amboinae ut pateat Flora quid Inda ferat.
Gloria ſi ſummi celebretur Numinis inde,
Publica ſi creſcant commoda, lauſque tibi:
Deſpiciam populi ludibria vana maligni,
Et quidquid livor rodere tentet iners.
Namque ea magnorum merces non rara virorum,
Invidiam factis qui meruere ſuis.
Et quis cura bonae producere ſemina mentis,
Aut generi humano conſuluiſſe labor.
Nomen & ad ſeros ſcriptis proferre nepotes,
Hos rabido ſemper, Zoïle, dente petis.
Quos tamen alterius vigiles mordere labores,
Et famam opprobriis dilacerare juvat,
Ipſi deſidia & turpi marcere veterno
Digna nec aeterna promere laude ſolent.
Quin igitur Momi nigro ſuffuſa veneno
Lingua nihil ſcriptis eſt nocitura meis.
Nam Maecenatum faveat ſi gratia, quorum
In prima titulos pagina fronte gerit;
Invidia obſcuris caput occultante tenebris
Poſt tua, crede mihi, fata ſuperſtes ero.
Tunc quoque, Teutonici tibi quod tribuere Poëtae,
Nomine te dignum quiſque fuiſſe feret.
INDICUS in cunctis celebrabere PLINIUS oris,
Et gens in titulos omnis itura tuos.
Jamque Vale: & ſi quid poſſint mea vota preceſque,
Dii tibi dent Pylii vivere ſecla ſenis.
Aut ſaltem haec praelo videas data ſcripta ſuperſtes,
Nec tenebris lateat pars quoque magna mei.
Et quae plura valens oculis, vel lumine captus,
(Pro dolor!) in lucem mittere certus eras.
Sic moerens Europa ſibi te flebit ademtum,
Et cineri lacrimas tota datura tuo.

Ex utroque vernaculo carmine Latina paraphraſi interpretabatur

PETRUS BURMANNUS JUNIOR.
Hiſtor. & Eloq. Profeſſ. in Acad. Franeq.

HET BOEK BEANTWOORD DEN AUTHEUR.

IK u Papiere-kind, waar van gy dertig jaren
Beſwangert zyt geweeſt, om alles te vergaren
Tot myn volkomentheyt, zo lang 'k by u alleen
Verborgen ben geweeſt, tot dat nu, op gebeên
En veel verzoeks van vreemde Kruyden-minnaars, even
Als met myn eene voet, ten vollen dog beſchreven,
In 't licht begin te treen, hoewel in ſlegt gewaat,
Dog 't kleed maakt niet de man, g'lyk 't anders dikmaals gaat,
Want door dien dat ik weet, dat veele wonderheden
In myn beſloten zyn, die eerſt haar eerſte treden
Uyt haar verborgentheen in 't ligt des Werelds doen,
Wil ik, 't zy waar ik kom, daar door niet aârs vermoen
Dan gunſt, dies vaar ik heen na Neerlands ſchone Kuſten,
Om daar te tonen wat voor Kruyden hier heruſten
In dezen Ooſterhoek, des Werelds Nagelhof
Ambon, 't geen ik vertrouw den grooten Godt tot lof
Zal ſtrekken, u tot eer, en het gemene beſte,
Waar op van nu af aan myn hoop ſtantvaſtig veſte,
En ganſch niet agten wil der laſt'raars ſchimp en ſpot.
Terwyl zulks altyt zy het algemeen lot
Der geener, die iets raars en loffelyks voor de menſchen
Vertonen in geſchrift, en zo, 't geen veele wenſchen
Te weten, halen uyt het diep der duyſterheyd,
En ieder weten doen met een duurzame vlyt.
Dog aangezien, dat die dus ſcheppen haar vernoegen
Om vreemde ſchriften met haar laſter te door ploegen
Of noyt, of zelden iets pryswaardigs voor den dag
Te brengen weten, is 't dat Momus niet vermag
Met zyn fenynig ſpogh op my, neen ik zal leven,
En door Patronen gunſt den Momus nog doen beven,
Voor my, als zynde door die Heeren onderſtut,
Aan wien myn opdragt luyd, en dus genoeg beſchut,
Als dan na weynig tyts zult gy door my betoonen,
Dat waardig zyt de naam u door Apollos Soonen
In 't duytſe Roomſche Ryk voor lang al toegewyd,
Dat gy de PLINIUS DER INDIANEN *zyt;*
Hier mêe zeg ik vaar wel, den Hemel wil u geven
Een Neſtors ouderdom, in 't minſt zo lang het leven,
Dat gy niet my alleen bekomen meugt in druk;
Maar ook myn ander helft, en alles tot een ſtuk,
't Geen u volleerde breyn, zo voor als na het miſſen,
Van u gezigt (ô ramp!) de Werelt op te diſſen
Bedagt heeft, als wanneer met een gemeen beklag
Europa uw' verlies zal ſmerten nagt en dag.

J. D. S. HAFNIENSIS.
Clercq van den Autheur.

EPIGRAMMA

IN OPUS BOTANICUM

CELEBERRIMI G. E. RUMPHII.

MIrandum lumen, viſus cui lumen ademptum
Luminis excelſi, nomen habere probat.
Hic, RUMPHI, cumulas opus admirabile, ſolers,
Dum ſtirpes raras detegis hujus humi.
Curre per hiſtorias, quis nam reperitur in orbe,
Externas, patriae qui ſonet hoſce modos?
De quonam ſtudio deſcripta eſt India, tanto,
Haec Orientalis: caulis & utilitas?
Quis fructus varios vel frondes arboris una
Uſu cum fructu; tradidit effigie!
Quis medicinales Amboinae protulit herbas?
Quarum praecellens viſque vigorque valet.
In ſumma raras nullus quas edidit, orbi
Res, opus hoc magnum, ſuggerit arte proba.
Perſcrutaris adhuc variis conchylia formis,
Cancrosque & curvis oſtrea litoribus:
Multiferi ſexus piſces, Animalia, monſtra,
Ac volucres calamo perpetuoque notas.
Hinc luces, quamvis privatus luminis uſu,
Lumen in aeternum lucet, honore ſimul:
Jure appellaris perdoctus *Plinius Alter*,
Et ſuperas ipſum fertilitate tua.
Mirandi coeci ſemper laus vera manebit
Nec, niſi cum mundus concidet ipſe, cadet.

D. D. D.

DANIEL FRIDERICUS DOPNER.

Regiomont: Boruſſus.

Op

OP HET AMBOINS KRUYDBOEK,

VAN DEN WYZEN EN HOOG-GELEERDEN HEER

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS;

Oud Coopman en Raadsperzoon in AMBOINA, en onder den naam van den Indiſchen PLINIUS, Lidt van 't Illuſtre Collegie der curieuſe en nieuwsgierige ontrent natuurlyke zaken, in 't Duytſche Roomſche Ryk opgerigt.

DEn aardboom zag wel eer een wolk van oog-getuygen
En Schryvers, die met roem beſchreven Kruyd en Plant,
Of Heeſters, zo zy door Natuur in ieder Landt
Zyn voortgebragt, ten dienſt van die, daar 't goed uytzuygen.

Men ziet dit heden nog, hoewel bedreven Geeſten
t'Zaam bragten aan het licht, 't geen eerſt verholen was
In 't diepſte van het wout des Wereldts, dog wel ras
Deed opgetogen en verwondert ſtaan de meeſten.

d'Een ſchreef dan 't geen Europ', een ander 't geen het Ooſten
Of 't Weſten dienſtigſt gaf, tot d'Heelkonſt in zyn boſch,
De Kruyden zag men daar, 't geboomte met zyn mos
Vertoont aan die de Son nog ſwart nog geel kan rooſten.

Maar 't vrugtbaar Amboins wout, zyn Heeſters, Boom, of Vrugten,
Zyn Kruyden, of het Boſch, 't geen zig wel op de grond
Der Zeen te zien geeft, was tot heden niet gezondt
Beſchreven, wel te regt mogt dan de Wereldt zugten.

Maar ziet den groten RUMPH, *berooft van 't ligt der oogen,*
Geeft hier den Wereldt ligt, hier breekt hy 't ys alleen,
Hier maakt hy 't geen wel eer verborgen was gemeen,
Ten eynde men niet blyv' onkundig of bedrogen.

Wie zal dan hier zyn hooft, wie niet zyn hair verzieren
Met een gevlogte Kroon van Lauren? wie zyn naam
En lof niet over al verbreyden, daar de Faam
Met haar Claroen, dien Man maar kan doen zegenwieren?

*****

Dog

Dog hier voor ſtaa 'k verſtomd, uyt vrees, dat ik in 't roemen
Van 't geen dat Licht verdiend, zyn luyſter door myn veer,
Of digt beſwalken mogt, ik agt dit werk te teer,
't Paſt anderen om volmaakt de naam van RUMPH *te noemen.*

Godt gun dien PLINIUS *een langer reeks van jaren:*
Op dat hy meer en meer zyn wond'ren maak bekend,
Hy geev' hem dubbel Ligt, en kragten in een lent
Des Levens, en hier na ten Hemel op te varen.

FRANCISCUS VALENTYN.

Verbi divini Miniſter Amboinenſis.

OP DE AFBEELDING VAN DEN HEERE JOANNES BURMANNUS,

Medicinae Doctor, en Profeſſor des Kruitkunde in de Geneeskundige Amſteldamſche Tuin; Medelidt van het Keizerlyke Queekſchool der onderzoekers van de Natuurkunde.

DE groote Zoon des grooten Vaders
Is hier na 't Leven afgebeeld,
In wien al vroeg, door 't bloet, en d'aders,
s'Mans deugd, en yver, heeft geſpeelt;
De Ziektens vlugten voor zyn Kruiden,
De Doot verſchrikt op s'Mans gezicht,
Wyl ik, en duizenden van Luiden
Aan Hem den welſtand zyn verplicht:
Zyn kennis in uitheemſche Planten,
Munt uit, in 't zeſtal folianten.

ADRIAAN VAN OMMERING
JACOBS ZOON.

BENE.

BENEVOLIS

LECTORIBUS,

REIQUE

HERBARIAE

LEGITIMIS CULTORIBUS

S. D.

JOANNES BURMANNUS.

SUperfluum opinor prolixam huic operi praefigere praefationem, quum ipſe Auctor luculenter ſatis operis ſui praeſtantiam Lectoribus commendaverit, &, quid eo contineatur, in proemio explicuerit.

Mirari autem licet, vaſtam adeo ſcripturae, atque chartarum molem, tam diverſos ac varios Naturae foetus continentem in elegantem adeo ordinem, ſibique ita conſtantem ac convenientem a viro plus quam ſexagenario, viſusque ſimul uſu orbato digeri potuiſſe, unde Auctorem hunc fuiſſe conſummatiſſimum plantarum ſcrutatorem atque peritiſſimum earum obſervatorem unicuique ſatis liquido conſtabit; immo a fide digniſſimis hominibus tum temporis illas terras inhabitantibus ſaepius relatum audivi hac in parte adeo ſagacem hunc ſummum fuiſſe virum, ut licet ex remotiſſimis Indiae plagis exoticae atque omnibus penitus incognitae ad ipſum jam lumine captum adducerentur plantae, earumve folia, fructus, vel ſemina, ex odore, ſapore, forma, aliisve qualitatibus detegere ac dignoſcere potuerit, ad quodnam genus vel claſſem tales pertinerent plantae, ſtupendâ ſane ac prae reliquis omnibus excellenti profecto peritiâ & perſpicacitate.

Fateor equidem non ita exacte noſtrum *Rumphium* ſemper florum fructuumque partes fructificationem conſtituentes more Botanicorum obſervaviſſe, quaeque hiſce conveniunt conjunxiſſe, diſſimiles vero ſeparaſſe, atque juxta certum Syſtematicum ordinem ad ſuas revocaſſe familias: Sciant autem L. B., uti & ipſe profitetur Auctor, virum hunc a juventute ſua a parentibus ad hanc deſtinatum haud fuiſſe ſcientiam, nec doctorem in hac arte peritum audiviſſe, ac proinde non fuiſſe Botanicum, ſed naturæ quaſi inſtinctu & ipſo ſuo genio ad naturalis hiſtoriae ſcientiam propenſo ductum inter alia ſua munia hanc exercuiſſe artem, ſibique adquiſiviſſe cognitionem plantarumque peritiam, unde & a rigidorum nimis Criticorum, ſeveriorumque Syſtematicorum cavillationibus, opprobriisque illorum, qui adductis ſaepe ſupercilliis invidioſoque vultu aliorum ſcripta excutiunt & carpunt, inmunem fore hunc noſtrum Auctorem autumo, veniamque inpetraturum me ab iis confido, qui, licet errores quosdam detegant, candido tamen ac cordato animo conſiderant, me ſubceſivas tantum horas a Praxi & publicis muneribus vacuas huic inpendiſſe auctori exornando, nec omnia ita inveſtigare me potuiſſe ac alii, qui otioſam agentes vitam per totum diem hiſce vacare valent ſtudiis, & nullas fere alias niſi has tuentur partes.

Omnes porro plantarum icones non ita penitus omnibus ſuis partibus fuiſſe abſolutas lubens con-

Aan de Goedgunſtige

LEZERS,

En waare Oeffenaars des

KRUYDKUNDE

Wenſcht veel heil

JOANNES BURMANNUS.

IK agte het overtollig een lange Voorreden by dit werk te voegen, wyl den Auteur zelve dit verrigt heeft, en in zyn voorafſpraak den inhout van het werk, als mede deszelfs voortreffelykheit beweert en aangetoont heeft.

Het is dog zeer te verwonderen, dat zo een menigte van ſchriften en papieren, die zo veel verſcheide Schepzelen des natuurs bevatten, in zo een goede order zig zo gelyk en zo wel gepaſt, hebben kunnen by een gebragt werden van een Man reeds over de zeſtig jaaren, en daarby van zyn gezigt ontbloot zynde, waar uyt ook aan een yder ligt blyken zal, dat deeze Schryver moet geweeſt zyn een zeer neerſtig onderzoeker der Kruyden, en ook teffens een zeer groot kender van dezelve, ja ik heb van geloofweerdige Menſchen toen ter tyt in die Landen gewoont hebbende meer als eens hooren getuygen, dat deeze groote Man zo kundig en bedreven was in dit werk, dat ſchoon uyt de verſt afgeleegene deelen van Indie hem toen al van zyn gezigt en het dagelykze ligt berooft zynde vreemde planten, die aan alle andere menſchen onbekent waaren, wierden toegebragt, ja zelfs ſlegts derzelver blaaden, vrugten, ofte zaaden, by uyt de reuk, ſmaak, gedaante, ofte andere hoedanigheden, wiſt te ontdekken en te oordeelen, tot welk geſlagt ofte zoort zodanige gewaſſen behoorden, waarlyk een zeer verwonderingsweerdige en boven alle andere uytmuntende kennis en doorzigtigheit.

Ik beken wel dat onze RUMPHIUS *niet altyt naauwkeurig de deelen van de bloemen en de vrugt tot de voorteeling dienende heeft in agt genomen, en die in deeze met elkander overeenkomen t'zamen gevoegt, die daar in verſchillen, afgezondert heeft, en dezelve volgens een zekere Syſtematice order na gebruyk der Kruydbeſchryvers tot hunne geſlagten ofte familie gebragt, dog de Goedg. Lezer moet weeten, zo als den Auteur zelfs betuygt, dat hy van der jeugt door zyn ouders tot die ſtudie niet is opgeleyt, ofte daar in een meeſter gehadt heeft, en derhalve geen Botanicus is geweeſt, maar als door ingeve van de natuur, en zyn byzondere genie tot de kennis van de natuurlyke weetenſchap zeer overhellende en genegen zynde, onder zyn andere bezigheden en beroep deze wetenſchap geoeffent, en voor zig ook die kenniſſe en ervarenheit der gewaſſen verkregen heeft, waarom ik ook vertrouw, dat hy zal bevryt blyven van de berispingen der ſtraffe bedillers, en van het verwyt der ſtrenge Syſtematici, die alles tot een naauwer ordre brengen, als mede van de zodanige, die met een donker weezen en neydig oog andere hun ſchriften inzien ende ziften; gelyk ik my ook verbeelde, dat ik verſchoning zal vinden by die geene, die ſchoon eenige misſlagen gewaar werden, met een billyk oordeel en redelyk gemoet zullen overwegen, dat ik tot dit werk te voorſchyn te brengen ſlegts myn afgebrookene uuren van de Practyk en myne bedieningen ledig zynde beſteedt hebbe, en alles zo naauwkeurig niet heb kunnen nagaan als andere, die geen andere bezigheden hebbende den ganſchen dag aan deeze ſtudie zig kunnen overgeven, en genoegzaam niet anders als deeze kunſt behartigen.*

Dat ook alle de Figuuren der planten met al hun deelen niet geheel en altoos wel uytgewerkt zyn, moet ik mede toe-

concedo, conſiderent autem quaeſo, L. B. animoque perpendant aequo, id ab auctore omnino fieri non potuiſſe, primo quod plurimae in *Herbario* hoc contineantur arbores & plantae, quae rariſſimae, ac ſemel tantum viſae, ex remotiſſimis inſulis, ſummis montibus, inperviis ſaepe rupibus & litoribus, immo ex horrendis deſertis, denſisque ſilvis petitae, non iſto tempore flores ſuos ſimulque fructus conſpiciendos exhibuerint, adde quod & arbores in inmenſum ſaepe extenſae, & ſupra reliquas caput comamque extollentes adſcenſum penitus negent, florumque ſuorum ac fructuum collectionem inpediant; quo accedit inſuper, quod rariſſimi in barbaris illis terris periti inveniantur pictores, qui omnium ac praeſertim minimarum partium ad fructificationem pertinentium rite obſervent adtributa, earumque diſtinctiones, & proportionem, unde & defectum hunc tam ex ipſa auctoris deſcriptione, quam ex aliorum figuris, ſi occurrant, benevolus ac propitius ſupplebit Lectorum & fautorum animus.

Monendum ſimul eſt, non ſingulis capitibus plantarum icones fuiſſe adjectas, quum quaedam in hoc opere deſideratae fuerunt, quod amanuenſium forte incuriae adſcribendum puto; omnes vero, quas ipſi inſertas inveni, quanta id fieri potuit cura, aeneis tabulis inſculpi curavi, ita ut deficiat nulla, quae uſui eſſe poſſit, ſicuti & additae ſunt inſectorum quaedam figurae, quae ſimul cum arbore vel planta, unde alimentum ſuum hauriunt, vel in qua nidulantur, in textu deſcribuntur; optandum vero eſſet, ut reliquae auctoris chartae de animalibus terreſtribus, äeriis, & marinis huic operi ſimul eſſent adjectae; an autem illa *Animalium Hiſtoria* a ſene noſtro ante ſupremum ſuum diem ad finem ſit perducta, ultimaque ipſi inpoſita manus, ignoro, unde ſi privatis alicujus laribus prematur, in publicum prodire jubeat, ex communi hiſtoriae naturalis peritorum voto obnixe rogo.

Quae porro huic operi exornando & inluſtrando addidi, paucis expediam, primo quantum fieri mihi potuit e vernacula noſtra ſeu Belgica lingua, quae barbaris ſaepe vocabulis atque incondito ſane & quaſi Indico ſtilo ab amanuenſibus fuit exarata, auctoris textum Latina civitate donavi: in qua interpretatione ſollicita cum cura inprimis adtendi, ut auctoris ſententiam & mentem religioſe ſequerer & ſervarem, dein addidi ſimpliciter ſeparatarum partium explicationem, quae in tabulis exprimuntur, non autem in textu explicantur vel denotantur; obſervationes etiam quibusdam in locis adjeci, ſi comperirem easdem ab aliis auctoribus jam fuiſſe detectas vel deſcriptas, vel etiam illarum ſpecies jam eſſe notatas, genericumque ſimul notavi nomen, ut, quibus majus datur otium, & ulteriore tenentur deſiderio, ad claſſes immo ad ipſas quoque ſpecies revocari poſſent, praeſertim quum *Rumphius* adpellationes ſuas plantarum & arborum juxta Indica conſtruxerit nomina, illasque denominaverit: Indices autem hiſce tomis nondum adjeci, quum majus commodum adlaturum putem, ſi abſoluto prius opere generalem ultimae parti ſubnectam Indicem, vel uti Cl. *Commelinus* in Hortum Malabaricum *Floram* conſcripſit *Malabaricam*, ſic & in hunc auctorem *Floram* componam *Amboinenſem*, ut ſi quaedam omiſſa vel errata inveniam, illi ſimul ſtorae inferam, eaque corrigam.

Si

ſtaan, dog de goedg. Lezer gelieve te overweegen, en met een onpartydig gemoet toe te ſtemmen, dat dit geheël en al buiten het vermogen des Schryvers geweeſt is, voor eerſt om dat in dit Kruydboek *zeer veel gewaſſen gevonden werden, die zeer zeldzaam zyn, en waar van zommige maar eens ſlegts gezien zyn, die uyt de verſt afgelegenſte Eylanden, van de hoogſte bergen, en bykans ontoegankbaare klippen en ſtranden, ja zelfs uyt de huylende wilderniſſen en digte boſſchen gehaalt zyn, en op die tyt niet altoos hun bloemen en vrugten vertoonden, voegt hier by, dat zommige boomen zig zo ver en hoog uytbreyden en boven anderen verheffen, dat zy onmogelyk te beklimmen zyn, en weygeren haar bloemen of vrugten te laaten inzamelen, hier komt by, dat in deze vreemde geweſten zeer zelde goede en nette Schilders gevonden werden, die van al de deelen en voornamentlyk van de kleynſte, die tot de voorteeling en bevrugteging behooren, ter deegen opmerken derzelver hoedanigheden, verdeelinge, ofte haar groote, waarom ook dit gebrek de goedg. Leezer uyt de text zelve, ofte derzelve Beſchryving, ofte uyt de Figuuren van andere boeken, zo die gevonden werden, zal gelieve te vervullen.*

Ik moet hier nevens waarſchouwen, dat agter ieder hooftſtuk niet van alle de planten de figuuren voortkomen, wyl zommige in het werk niet gevonden zyn, het geen ik aan de onagtzaamheit der overſchryvers toeeigene, dog alle, die in dit werk vervat zyn, heb ik met zo veel zorg, als het doenelyk is, zeer naauwkeurig in koopere platen laaten brengen, zo dat 'er geen een manqueert, die van nut, of dienſt kan zyn, gelyk 'er ook bygevoegt zyn zommige afbeeldingen van bloedelooze dierties, die te gelyk met de boom ofte plant, waar op zy aazen ofte neſtelen, in den text beſchreven voortkomen, dog het was te wenſchen, dat de overige ſchriften van deeze Schryver over de Land, Lugt, en Zoe-gediertens agter dit werk gevoegt waaren, en of deeze Hiſtorie der Dieren *van onze oude Man voor zyn doodt ten einde gebragt en afgemaakt zy, weete ik niet, waarom, zo dezelve onder imant particulier mogt zyn beruſtende, verzoeke zeer vriendelyk uyt naam van alle de beminnaars des natuur-kunde, dat hy die gelieve in het ligt te brengen, en uyt te geeven.*

Het geen ik verders by dit werk tot deszelfs luyſter en opheldering bygevoegt heb, zal ik thans met wynig woorden aanroeren; voor eerſt dog heb ik, zo veel my doenelyk is geweeſt, uyt onze Moedertaal ofte het duytſch, het geen met zeer veel baſtaart-woorden, en vreemde manier van ſpreken of op zyn Ooſtindiſch, van de uytſchryvers is opgeſtelt, des Schryvers text in goed Latyn vertaalt, zo veel my mogelyk was, dog wel voornamentlyk agtgegeven, dat ik den zin en meening van den Schryver zuyver mogt navolgen en behouden, daarna heb ik een eenvoudige uytlegging gedaan van de deelen der gewaſſen, die byzonder op de plaat verbeeldt wierden, dog in den text niet uytgelegt ofte aangewezen zyn, hier by heb ik op zommige plaatzen eenige aanmerkingen bygevoegt, als ik beſpeurde, dat die gewaſſen by andere Schryvers waren in agt genomen ofte beſchreven, of diergelyke zoorten van dat geſlagt waaren aangemerkt, hebbende teffens den naam van zodanig een geſlagt daar by aangewezen, op dat die geene, die meer tyt en luſt hebben om die na te vorſchen, dezelve tot haar verdere Claſſe ofte byzondere zoort zoude kunnen brengen; het geen ik daarom te meer gedaan heb, om dat Rumphius *zyn benamingen geformeert heeft na de Inlandſche naamen der boomen ofte der andere gewaſſen: Voor tegenswoordig heb ik geen regiſters agter deeze Deelen geſtelt, om dat ik oordeel, dat het van meer dienſt zal zyn, als ik op het einde dezes werks een generaal regiſter agter het laaſte Deel voege, ofte gelyk de beroemde Hr.* Commelin *op den* Hortus Malabaricus *gemaakt heeft zyn* Flora Malabarica, *ik ook alzo op dit werk beſchryve een* Flora Amboinenſis, *waar by dan teffens, het geen ik bevinde uytgelaten ofte qualyk geſtelt te zyn, aldaar invullen en verbeteren kan.*

Wan-

VOORREDEN.

Si porro in auctoris *Appendice* alicui capiti aliquid addendum invenirem, ſingulis ſuis capitibus ſubjunxi illa, quae ab ipſo poſtea obſervata deprehendi, ex ejus *Auctuario* itidem totum aliquando inſerui caput, ſi congenerem ibi offenderem arborem vel plantam, quae ad hoc pertineret genus, ſimulque adjeci quibusdam capitibus obſervationes, quas Doct. & Celeb. D. *Garcin* mecum ſuper his arboribus communicavit, quas meis ſubjunxi adnotationibus, quae omnia in ipſius operis examine & perluſtratione Lectores varia ad capita facile experientur & obſervabunt.

Magno ſatis mihi haec conſtitiſſe labore, multumque temporis ſubripuiſſe lubens concedo, non tamen haec tanti ſunt momenti, quam ut hinc Meditationes Practicas vel ipſum omitterem ſtudium medicum, vel ut invidorum nonnullorum calumnia aliis perſuadere malevole conatur, ipſam hinc me negligere Praxin Clinicam, quin potius publice profitear ſubceſivis horis ac praeſertim matutinis, in quibus alii aliis lucubrationibus ac praeſertim debacchationibus magis dediti, & tamen Practici, vel ex naturali ſua pigritia torpidi, & inſtar operariorum ob crumenam tantum hanc nobilem ſordide tractantes artem, in lecto ſuo crapula ſaepe quaſi ſubmerſi, vel deſidia ſoluti decumbunt, refocillata ac pacata mente me hunc jam exantlaſſe laborem, antequam illi evigilantes ſtertere deſinant; ita ut nullas perdam horas, quae Praxi exercendae deſtinatae vulgo cenſentur, atque aeque ac aliis ipſi etiam vacare & mihi datum ſit, quae hic in tranſitu, licet quibusdam minus forte ad rem facere videantur, notare debui, ut calumniam malevolorum hominum, quos tamen parum curo, licet officioſis ſuis ac blandis ſalutationibus nos ineſcare conentur, & tamen quaſi amici ſaepius nobis adſtant in Medicorum conſiliis, a me depellerem, aliisque candidioribus & cordatioribus perſuaderem, vitam bene diſponenti ſatis patere, & quamvis multum temporis ſincerasque & abſtractas ſaepe ſibi vindicat Praxis Clinica meditationes, ſupereſſe tamen ſatis temporis, ſi rite id inpendatur, ad talia etiam ſtudia excolenda, ac praeſertim Nobiliſſimum illud ac ſimul utilitate & jucunditate praeſtantiſſimum Botanices ſtudium, quod tam arcto vinculo cum ipſa Praxi connexum eſt, ut ſine hujus cognitione Medicus feliciter, & ex voto artem ſuam exercere nequeat, ita ut neceſſitate ſua ac mutua voluptate non Medicos a Praxi abſtrahat, ſed ultro ad ipſam quaſi ducat Medicinam, unde has cavillationes, aliorumque ſocordium & invidorum Medicorum opprobria nihil gloriae & laudi apud ſinceros & cordatos homines inminuere vel exiſtimationi meae detrahere poſſe, quin potius augere illam, & majores mihi ſtimulos addere exiſtimem, nec pluribus eos vel verbis vel argumentis refutare neceſſe eſt, ſed illos tantum convincam *Plinii*, noſtrique *Rumphii* exemplis, qui inter alia ſua munia atque officia, licet a foro Botanico prorſus aliena, elegantiſſima tamen ac praeclariſſima ſua opera pertexere, & in medium proferre potuerunt, & tamen aeque, ac alii ſumma cum gloria & adplauſu caetera ſua exſequi potuerunt munera: ita ut, ſi propitia ſummi Numinis aura votis meis adſpiret, viresque mihi largiatur, ut inter moleſtam Clinicae Medicinae exercitationem ad oblectamentum ſimul reliquas hujus operis partes elaborare valeam, tanta cum induſtria & cura in publico illas inpertiri adnitar, quanto cum deſiderio & voto ab aliis expetitae fuere,

Wanneer verders in het byvoegzel *ofte de* Appendix *van* Rumphius *by een zeker hooftſtuk iets aangetekent was daar toe te behooren, zo heb ik het zelve agter ieder hooftſtuk geplaatſt, het geen van den Schryver naderhant nog was ontdekt: Uyt zyn* Auctuarium *ofte* vermeerdering *heb ik ook dikmaals een geheel hoofdſtuk overgenomen, wanneer ik bemerkte, dat het een zoort was van zodanig een boom, die tot het zelfde geſlagt behoorde, hebbende teffens nog eenige aanmerkingen, die de geleerde en kundige Heer* Garcin *my heeft medegedeelt, op zommige plaatzen by myne aanmerkingen gevoegt, welk alles den Lezer zelfs by het onderzoek en doorlezen van dit werk ligt zal gewaar werden en ontdekken.*

Dat dit my veel moeite en arbeyt gekoſt heeft, en ook veel tyts ontnomen, wil ik geerne bekennen, dog dit is van zo een groot belang niet, dat ik daarom myne overdenkingen, en de ſtudie van de Medicynen vergeete, ofte gelyk andere benyders quaadaardig uytſtrooyen, en aan andere eenvoudige tragten wys te maken, dat ik zelfs myn Practyk daar door verwaarlooze, ik moet derhalven hier in't openbaar betuygen, dat ik myn tyt hier toe beſtede in myn ledige uuren, en voornamentlyk des ogtens vroeg, wanneer zommige anderen aan andere nagtkortingen en voornamentlyk aan de gaſtereyen meer overgegeven, en egter de Practyk oeffenende, of andere door aangebooren luyheit loch en dof zynde, of alleen als werklieden om hun beurs te maaken deeze eedele konſt zeer ſlordig waarnemen, nog in hun bedt vatſig ofte half in den dronk nog bedwelmt leggende als luyaarts ronken, ik dan al met verquikte en onbenevelde herſſenen deeze bezigheden waarneme, en eer dat zodanige voor den dag komen, dezelve al afgedaan hebbe, zo dat ik hier door van myn dagelykze uuren niets verlies, en met andere egaal de Practyk kan oeffenen; dit heb ik in't voorbygaan moeten aanroeren, ſchoon zommigen zullen denken, dit niet zeer ter zaak te dienen, om my van den laſter van zodanige benyders en quaadaardige te verontſchuldigen, welke ik egter weynig agte, al ſchoon zy my dikmaals door hunne nederige buygingen en vleyende complimenten de oogen zoeken te verblinden, en als groote vrienden my in de byeenkomſt der Practicyns voorkomen, op dat ik aan andere opregter en eerlyker lieden mogt aantoonen, dat ſchoon de Practyk veel tyt en ook ſerieuſe en bedaarde bedenkingen vereiſcht, evenwel nog tuſſentyts genoeg overig is, als men die wel beſteet en aanlegt, om andere ſtudie nevens die waar te nemen, en voornamentlyk de voortreffelyke en aangename kenniſſe der Kruydkunde, die met zo een nauwe bandt aan de Medicyne verknogt is, dat het onmogelyk is zonder deszelfs kenniſſe een gelukkig Practizyn te zyn, en na wenſch die kunſt wel te oeffenen, die door haare nootzakelykheit en onderlinge ontdekkinge en bevalligheit in plaats van een Practizyn van de ſtudie der Medicynen af te leiden, daar veel eer die toe opwekke, en als van zelve tot de oeffening van de zelve aanleiding geve; zo dat ik door deeze laſtering en verwyting van andere nydige Medicyns in plaats van myn roem en agting by eenvoudige en eerlyke lieden te verminderen, dezelve agte veel meer te zullen aanwaſſen, en my daar toe aantezetten, waarom ik my ook niet verder zal ophouden met zodanige door meerder woorden ofte redenen te wederleggen, maar om dit te beveſtigen alleen aantoonen, en die overtuygen door het voorbeeldt van Plinius *en onze* Rumphius, *die tuſſen haare ampten en bezigheden, geheel geen overeenkomſt met de Kruydkunde hebbende, egter zodanige voortreffelyke en heerlyke werken hebben kunnen uytvoeren, en voor den dag brengen, en teffens haare bedieningen nevens anderen met lof en luyſter waarnemen, zo dat, wanneer de Almagtige my verders begunſtigt met kragten en gezontheit te verleenen, onder de laſtige waarneming des practyks ik als voor een uytſpanning de overige deelen dezes werks met zo veel oplettenheit en naauwkeurigheit zal tragten in het ligt te brengen, als de beminnaars van deze wetenſchap en ſtudie de twee eerſte*

* * * * * *

deelen,

fruere, mihi ex animo gratulabor, & satis mercedis accepisse videbor pro cura laborioso huic operi inpensa, si justis peritorum hujus scientiae precibus satisfiat, & illi, qui aliquam porro utilitatem humano generi salutarem adquirere sibi student, hoc non defraudentur thesauro. Interim L. B. hos priores operis Rumphiani tomos tanquam subsequentium prodromos accipe, inque tuos usus partim ad oblectationem, partim ad commodum tuum iis fruere, ut eo magis ex illis usum ac vires Indicarum harum plantarum discere, simulque ad illarum cognitionem pervenire liceat, subsequentes autem exspectare te jubeo, quam primum reliquae tabulae eo pertinentes exornari & elaborari poterunt, dum interim spes me fovet, ut errores, qui forte in quibusdam irrepserunt locis, quemadmodum aberrare humanum est, benevolo animo ac faventibus oculis aequi Lectores praetereant atque emendent, in quo omine desino prospera quaevis & fortunata iis ex animo adprecans.

Valete.

Dabam XX Octobris
MDCCXXXX.
Amstelaedami ex
Musco.

deelen, als een voorafgaaf der volgende zien te voorschyn komen, welke indien ik verstaa, dat met zo veel genoegen en toejuyging werden ontfangen, als veele met verlangen en genegenheit gewenscht hebben die te erlangen, zo zal ik my rekenen en agten voldaan te zyn voor de groote moeite en arbeydt, die ik aangewent en besteedt hebbe, op dat het verlangen van de leergierige en nieuwsgierige oeffenaars en kenners der Kruyden mogt voldaan werden, en die geene, die iets nuttigs en heilzaams voor het Menschelyke geslagt tragten te bezitten, daar van niet zouden versteken blyven; gebruyk onderwylen deze twee eerste deelen tot uw vermaak en voordeel, zo veel gy bevindt daar door te vorderen, om verders tot de kennisse en het gebruyk der Indische gewassen te geraken, en verwagt de volgende, zo dra het doenelyk zy, dat de overige plaaten daar toe behorende klaar gemaakt kunnen werden, hoopende, dat gelyk het menschelyk is te veylen; de misslagen die hier en daar mogten ingesloopen zyn, met een gunstig oog de goedgunstige Lezers, zullen overzien en verbeteren, waar meede ik eyndige, aan de Lezers alle heil en voorspoet met een genege hart toewenschende.

Vaart wel.

FRATRI

FRATRI CARISSIMO

JOANNI BURMANNO,

HERBARIUM AMBOINENSE

GEORGII EVERHARDI RUMPHII

In lucem publicam emittenti.

Rumphii tandem Liber eruditi
Adſpicit lucem fugiens tenebras,
Quîs tot annorum ſpatio jacebat
Abditus ante.

Tantus aeternum latuiſſes atrâ
Nocte ſi preſſus labor, inde docto
Non levis jactura fuiſſes orbi,
Nec reparanda:

Nunc ubi prodit, frutices & herbas,
Quas ferax Amboina fovet, recenſens,
Chloridos cultoribus eſt daturus
Commoda cunctis;

Nec mori Auctorem patietur Indos
Inter Eoos, procul & remotos,
Cujus his ſemper quoque erit ſuperſtes
Nomen in oris:

Nam ſibi famam variis perennem
Et decus ſcriptis peperit, futura
Quae legens mirabitur, efferetque
Laudibus aetas;

Illud in primis opus has meretur,
Quod tuo, Frater, bene perpolitum
Editur jam nunc ſtudio, notisque
Amplificatum:
Suſcipis magnum, fateor, laborem,
Dignior ſed cui magis aut perita
(Abſit hinc livor) manus admoveri
Non potuiſſet:

Quippe non tantum validis fugare
Omne morborum genus & malorum
Doctus es ſuccis, miſerisque promptam
Ferre medelam;

Sed tibi flores etiam arboresque,
Quas loci profert ubicumque tellus,
Maximae primâ fuit a juventâ
Noſcere curae.

Hoc probat *Zeylanicus* aureusque
Ille *Theſaurus*, *Decadesque*, raras
Africae plantas quibus intuendas
Exhibuiſti.

Pluribus poſſem, mihi ſi liceret,
Laude te dignum celebrare, ſed non
Eſt opus verbis, documenta rerum
Sunt ubi praeſto.

Perge ſic artem medicam, ſimulque
Frater, herbarum ſtudium tueri,
Ut facis, vultuque meos benigno
Perlege verſus.

FRANCISCUS BURMANNUS
FRATRI.

JOANNES BURMANNUS Med. Doct.
Botan. Profess. Amstelæd: anno aetatis trigesimo.

Non haec effigies BURMANNI sculpta sed ipsum
Arte Promethea vivere in aere vides.
Talis Paeoniis meditatur pellere morbos
Viribus, aut laetas Chloridos auget opes.
His oculis proavi, genitorque hac fronte renident.
Nil non egregiae pignora gentis habet.
Gaudeat Amstelidum longos Hygiea perannos
Huic tabulae carum composuisse caput.

Lic. Phil. d'Orville.

A. H. Winkhorst Pinxit 1736.

J. Houbraken sculpsit Amst.

FRATRI OPTIMO, CONJUNCTISSIMO,

JOHANNI BURMANNO

Medicinae Doctori, & in Horto Amstelaedamensi Botanices Professori meritissimo

HERBARIUM AMBOINENSE

VIRI EGREGII

GEORGII EVERHARDI RUMPHII

E tenebris in publicam lucem vindicanti, ac Latina civitate donanti.

RUMPHIADE, Elysiis qui nunc felicia campis
Otia, curarum pondere liber, agis.
Aeternumque nemus reserato lumine lustras,
In quo perpetui tempora veris habes:
Spirat ubi tepida geniale Favonius aura,
Et viridi semper gramine ridet humus.
Hic ubi Bonannos Aldrovandosque salutas,
Et celebri Alpino te sociare datur;
Hic ubi Brinckiadas Pisonesque inter oberras,
Haerentem his lateri Marcgraviumque vides:
Aut Swammerdammo comitem te jungere gaudes,
Teque pio amplexu Rhedia dextra fovet.
Heroasque inter similes frondentia Tempe
Incolis, inlustris non minor umbra chori.
Si qua tamen veteris te conscia gloria laudis,
Et subeant curae te monumenta tuae;
Si qua catenati testes te scripta laboris,
Et vigilis moveant scrinia docta manus;
Gnave senex, quondam Naturae Mysta latentis
Optime, de Stygia tolle palude caput.
Surge age Taenarii recidivus sedibus Orci,
Atque oculos supero lumine pasce tuos.
Ecce meus Batavis tibi brachia tendit ab oris
Frater, & hospitii jure fruare rogat.
Oraque ab Eoo tibi sole perusta levabit,
Tosta salutifero frigore membra fovens.

* * * * * * *

Nec

Nec tibi, quae Ganges vel praebuit Indus Hydaſpes,
Pocula ab inmundo flumine craſſa dabit;
Amſtelides vitreo ſed quae de fonte miniſtrant
Naïdes, aut puris naviger Ya vadis.
Sed neque BURMANNI penetrale ſubire recuſas,
Quosque tibi reſerat laetus adire lares:
Nec dubito, quin ſit pietas accepta futura,
Quam cineri praeſtat ſedula dextra tuo.
Invenies illum ſcriptis incumbere totum,
Grataque reliquiis ſolvere juſta tuis.
Oſſa rogo vix rapta tuo, monumentaque buſto,
Ne tibi bis miſero mors ſubeunda, legit.
Interitura ſitu taboque natantia foedo
Membra, Machaonia vix reparanda manu,
RUMPHIADAE liceat quo poſt ſua fata renaſci,
Conligit, & vitae reſtituiſſe parat.
Scilicet hic herbas ſolitus miſcere ſalubres,
Et Medico morbos pellere rore potens,
Ut tibi Lethaeis emergere detur ab undis,
Pectora Phoebaeo numine plenus, adeſt.
Jamque tot Herculeo congeſta volumina niſu,
A carie & longa paene ſepulta mora;
Scriptaque Cimmeriis ſine vindice preſſa tenebris,
Et tineis lautam forte datura dapem,
Eruit e latebris in dias luminis oras,
Exhibet & cultu conſpicienda novo.
Nec tantum patrio ſermone legentibus offert,
Sed Latii pariter dat tibi jure frui.
Et laceras operis partes, divulſaque membra
Digerit, in numeros reſtituitque ſuos.
Quique prius ſenio fractus, vel lumine caſſus,
Obſitus ac longi ſordibus ante ſitûs;
Et truncata miſer, ceu Virbius, ora gerebas,
De Styge Tartarea jam revocatus ades.
Namque meus vitam, lucemque, decuſque juventae,
Paeonia Frater reddidit arte tibi.
Androgeona ferunt quondam de faucibus Orci
Sic Polyïdeas eripuiſſe manus:
Sic & Amyntoriden Phoenicem luminis orbum
Phillyrium narrant reſtituiſſe Senem.

Exſere

Exſere te, RUMPHI redivive, Ereboque relicto
In ſuperas gaude te remeaſſe domos:
Reliquiis gratare tuis: Epidaurius heros
Quam tulit Hippolyto, fert tibi JANUS opem.
Per te nunc Oriens noſtrum migravit in orbem,
Et ſpolium Batavis India ceſſit agris.
Maeret & a Belgis ſubductas Africa plantas,
Quoſque fovet frutices ubere terra ſinu.
Amſtela Memnonio conlectas aequore conchas,
Eoamque ſuis Tethin adoptat aquis.
Per te jam mundi extremo ſub Sole repoſti
Et maris & terrae viſcera nuda patent.
Praeſertim AMBOINAE raras dolet inſula gazas,
Et tot montanis praemia ducta jugis,
Atque orae ſecreta ſuae, ſecreta profundi,
Vindice te praedas adſeruiſſe manu:
Gramine te campos populaſſe, & frugibus arva,
Frondibus arboreas & ſpoliaſſe comas;
Quidquid & eximium condebat inhoſpita tellus,
In Batavum per te plorat abiſſe ſolum.
Haec & plura quidem, RUMPHI, debere fatetur,
Acceptumque tibi patria noſtra refert.
Sed neque conſuluit magnis, ut oportuit, auſis,
Egregium latebris dum male condit opus:
Obſcuroque premens damnatas carcere chartas
Paene fuit meritis invidioſa tuis.
At bene, quod caecis tot ſcripta perire ruinis
Non fuerit JANI dextera paſſa mei!
Sed tenebris ſollers tanti monumenta laboris
Eripit, & luci vindicat illa novae.
Adſertorque venit, ne rudere ſqualida foedo
Cum domino jaceant tota ſepulta ſuo.
Gratulor hanc meritis tibi, JANE, adcedere laudem,
Carmine, fraternus quod mihi dictat amor.
Poſt alios foetus, gnavae molimina dextrae,
Additur haec titulis nunc quoque palma tuis.
Et poſt Taprobanae quas profert inſula plantas,
Quaſque alit in gremio terra Libyſſa ſuo,
Deſcriptas nitido, quantum datur, ordine; laurus
Tertia nunc doctis ſtat tibi parta comis.

Jamque acuunt Auctor tibi materieſque laborem;
Datque novos ſtimulos ille vel illa tibi.
Munere jamque tuo revocatus & excitus umbris
Incipit a toto RUMPHIUS orbe legi.
Nil auſu potuit fieri praeſtantius illo,
JANE, vel ingenio dignius eſſe tuo.
Sorte tua felix laetare, atque auſpice Phoebo
Utere, nam coeptis adnuit ille tuis.
Cernis ut Amſtelio ludens Zephyritis in horto
Tot florum externis dotibus aucta ſinum,
Comta peregrinis faveat formoſa coronis,
Teque ſacris Myſtam gaudeat eſſe ſuis.
Jamque alacres certant tibi nectere ſerta Napaeae,
Et Dryadum adplaudit laeta per arva chorus.
Maenalius pinu praecinctus cornua Faunus,
Et calami felix Pan Tegeaeus adeſt.
Silvicolaeque omnes, & agreſtia numina, Nymphae
Dant inmortali praemia lecta manu.
Ac vario meritas referunt tibi carmine grates,
Et celebrant laudes, quo decet, ore tuas.
At Stygio pectus maleſanum foeta veneno
Invidia, anguineo cinctaque crine caput,
Artibus ingenuis, & honeſtis livida factis
Cedit, & in latebras antraque tetra fugit.
Quam comes inſequitur, laterique adhaeret amico
Deſidia, inviſos & petit aegra ſpecus.
Nil virus nocuiſſe ſuum, nil tela nec ungues,
Aut meritis quidquam demere faſſa tuis.
Et rumpatur iners Livor, tabeſcat Erinnys,
Condat & in tenebras Diva profana caput.
Tu modo RUMPHIADAE vigilatas promere curas,
Turaque Apollineis, JANE, litare focis,
Et bene de Batava ſic Chloride perge mereri,
Aegraque Paeonia membra levare manu:
Amſteliaeque decus longum, te vindice, Florae
Vernet, & umbroſas exſerat alta comas.

PETRUS BURMANNUS JUNIOR.

VIRO CLARISSIMO, EXPERTISSIMO,

JOANNI BURMANNO,

Medicinae Doctori, & in Horto Medico apud Amstelodamenses Professori Celeberrimo,

QUUM DIU DESIDERATUM OPUS

VIRI MAGNI

GEORGII EVERHARDI RUMPHII,

Plinii Indici nomine ab Academia Naturae Curiosorum ornati,

Quod Herbarium Amboinense inscribitur, in Latinam Linguam conversum publicae luci exponeret.

QUis furor, O! Batavi; quae tanta insania, cives!
Aegrotasque movet mentes manifesta Phrenesis!
Quo ruitis miseri, denso velut agmine facto,
Nec caros Patriae fines, nec blanda Parentum
Oscula, nec socios dubitatis linquere fidos!
Quis furor, O! Batavi, fragili vos credere ligno,
Perque vagos pelagi fluctus, per mille procellas,
Perque aestus, rabido quos Sirius evomit ore,
Visere diverso terras sub Sole calentes!
An Deus, aut ratio vos tanta subire pericla
Inpulit, & vitam praesenti exponere leto?
An quid Diva Parens gremio Natura recondat,
Aequore quid medio, media tellure repostum
Quid gerat, Eois quot mira crearit in oris,
Occiduis ignota locis, ignotaque priscis,
Prima fuit vobis cognoscere cura, laborque?
Haec si caussa viae foret unica, credite, pulcris
Numine propitio ceptis Deus ipse faveret.
Ille Deus, tumidi qui temperat aequoris undas,
Solus & iratos novit componere fluctus,
Per varios casus, horrendaque murmura ponti,
Nec nocitura tamen, dextra cohibente furorem,
Duceret ipse ratem, & scopulos vitare minaces,
Et brevia & syrtes, celeri malefida carinae,
Optatosque daret tutis contingere portus.
Non imo jam monstra mari surgentia, non jam
Aeolii fratres reserato carcere missi,
Non subitus puro collectus in aethere nimbus
Terrerent classis socios, puppisque magistrum.

****

Me

Me miſerum! quam diverſo vos impete ferri,
Nec ratione regi, ſed caeco turbine volvi,
Quisque dolet, Batavae quem tangit gloria gentis,
Et decus aeterno celebrandi nominis ore.
Non vos laudis amor, nec honeſta cupido ſciendi,
Non quae mortales Superis exaequat, & alta
Aſtra ſuper, coelumque ſuper regnare potentes
Diva dat humanam exutos ſapientia ſortem,
Deſerere antiquos, & vaſto quaerere ponto
Incitat ignotos commiſſa nave penates.
Vos trahit unus amor, ſed amor ſceleratus, habendi:
Vos aurum, & fulvo quodcunque eſt carius auro,
Et niveo capiunt gemmae ſplendore coruſcae,
Et qui duritie ferroque ignique reſiſtit,
Adlicit extremos adamas pretioſus ad Indos.
Scilicet ut quos naſcentes mapalia primum
Pauperibus videre habitata Parentibus olim,
Nunc reduces Pario inſanas de marmore moles,
Et regum aequantes Palatia ſplendida villas,
Et nemora Aemoniis non inferiora viretis,
Mobilis heu! nimium fortunae ſigna, ſtruatis;
Ut domus argento rutiloque ut fulgeat auro,
Artificique manu pictis ornata tapetis;
Conjugis ut fuſcum nataeque monilia collum,
Foedatamque cutim ferventi ſolis ab aeſtu
Circumeant Tyrio ſaturatae murice veſtes;
Utque auro currus famulorum turba nitentes,
Et rapidis tractos oneret numeroſa quadrigis;
Et quae praeterea luxus monumenta nefandi;
Haec demum vos cura coquit, mentesque ſuperbas
Verſat, & inſomnes adigit traducere noctes.
Sed vigilem ingenuas animum excoluiſſe per artes,
Et pelagi, & terrae, coelique ſecreta tueri,
Praesentemque Deum minimis agnoſcere in herbis,
Docta quidem ſtudia, at non ſatis ubere fructu
Dicitis exhauſtos mactare maligna labores,
Quum neque ſumma ſuos ad munera tollere alumnos;
Nec ſoleant nummis inplere potentibus arcam.
O! animae viles, oneroſaque pondera terrae!
O! capita auriculis decoranda rudentis aſelli!
Non ita tu, meliore luto praecordia ficte,
RUMPHIADE, abſtruſos Naturae docte receſſus
Rimari, atque oculis luſtrare ſagacibus, intus
Quod denſo ſapiens occluſum cortice ſervat.

Tu

Tu monumenta tibi magis aere perennia & auro
Erigis, & nullo moriturum tempore nomen.
Tu tibi divitias, quales faſtidit ineptum
Vulgus, & inpuro calcat pede, colligis amplas,
Et ſpoliis alio gaudes ex orbe relatis,
Quae neque tempus edax, neque magni dextra Tonantis,
Nec rapiant ſtricto minitantes enſe latrones.
Quam ſequeris priſci ſollers exempla magiſtri!
Cui ſimili ſtudium dedit inclareſcere fama,
Et par inpoſuit tibi docta Academia nomen.
Quin etiam fato non multum diſpare preſſi
Mortales veſtro docuiſtis uterque periclo,
Quam pede ſuſpenſo via ſit tentanda, manuque
Haec ſacra ſollicita quam ſint tractanda, piaque,
Ne fixos hominum male cauta protervia fines
Tranſeat, at ſtolidos compeſcere diſcat ut auſus:
Hic namque ignivomi motus rabiemque Veſevi
Detegere, & quae ſit tam diri cauſſa furoris
Dum nimis intenta ſcrutari mente laborat,
Vindictam Natura parans, nec iniqua, peremit:
At tibi, dum pelagi latitant quae merſa ſub undis,
Lynceisque oculis in condita viſcera terrae
Inſpicis, & caecam penetras te matris in alvum,
Mox aciem tenebris obtundit, & anxia, ne ſe
Nudatam videas, caſſum te lumine reddit:
Sed licet illa tuum letalia tela vibrârit
In caput, & corpus Lethaeo merſerit amne,
In tua ſcripta tamen nil juris poſſidet, inpos
Perdere, RUMPHIACIS congeſta volumina curis,
Poſteritas quae ſera colet, gnavumque laborem
Attonitis ventura animis mirabitur aetas.
Sed meritis unum deerat, Vir Maxime, tantis,
Scilicet ut doctum tandem prodiret in orbem
Magnae molis opus, quo vix praeclarius ullum,
Seu iuſtam rerum ſeriem ſeu pondera ſpectes,
Quod ſtirpes, Amboina, tuas, & ſemina, fructusque,
Et frutices, vario floresque colore ſuperbos
Enarrat, medicos monſtratque fideliter uſus.
Illa quidem dudum fuerant inſcripta papyro,
Nocte ſed obſcura & caecis tumulata latebris
Tectaque Cimmeria caligine triſte gemebant:
Jam neque damnato ſolvendas carcere chartas
Reſtabat ſpes ulla ſuper, lacerumque cadaver
Gaudebant tineae totum & conſumere blattae.

Non tulit hoc animi generoſo percitus aeſtu
Burmannus, Medicas cui Phoebus tradidit artes,
Et dedit Herbarum vires, uſumque medendi;
Nominaque, & faciem facili depingere dextra,
Amſteliaeque decus juſſit, dotesque tueri
Chloridos, & morbos procul inde arcere malignos.
Ille ut Rumphiaci monumenta ſtupenda laboris
Viderat, & foedo ſquallentia membra timebat
Deperitura ſitu, cupit haec, potiturque cupitis.
Jamque Machaoniis perſanat vulnera ſuccis,
Fractaque reſtituit, diſperſaque colligit, omnes
Abſtergens maculas nitidamque inducere formam,
Et cultu decorare novo, mox veſte Latina
Induere, & dias emittere geſtit in auras.
Si quis adhuc, Rumphi, ſupereſt tibi ſenſus in agris
Elyſiis, foetusque tui te cura Parentem
Tangit, & humanos non averſaris honores,
Gaude ſorte tua, nec deſine pectore grato,
Candida, quae meruit, Jano perſolvere vota.
Quumque dies aderit, ſed ut adſit ſera precamur,
Qua fortunatas veniet novus hoſpes in oras,
Laetus adi venientem, & amicam porrige dextram,
Et comitare Virum per amoena vireta locorum.
Utque ſalutarit Proavos, carumque Parentem,
Infixisque diu conpreſſerit ora labellis,
Duc hilarem ad Magnos, parilis quos gloria campis
Intulit, Heroas, & ovantes foedere facto
Repetite exactae dulciſſima tempora vitae.
Nos quoque, ſi quid id eſt, laudes, Burmanne, canemus
Quo decet ore tuas: pia nec ceſſabimus unquam
Pro cari capitis profundere vota ſalute.
Id tua namque jubet virtus: id mutua amoris,
Me tibi, teque mihi quae dudum vincla ligarunt,
Et niſi fatali non diſſolventur in hora:
Quodque tui exiſtit documentum inſigne favoris:
Scilicet omne tuum eſt, quod, plantas Africa tellus
Dum dat, & in ſilvis, & conſita margine ripae
Arbor erit, totoque tuus liber orbe legetur,
Oosterdykiadum vivet per ſecula nomen.

JOANNES OOSTERDYK SCHACHT.

A A N D E N

WELEDELEN, HOOGGELEERDEN HEERE, MYNEN
VEELGEACHTEN NEEVE;

JOHANNES BURMANNUS,

Der Medicynen Dokter, Hoogleeraar in de Kruitkunde te Amſterdam, Lid van het Keizerlyke Kweekſchool der Onderzoekers van de Natuurkunde,

Toen zyn Weledele het Amboinſche KRUITBOEK *van* RUMPHIUS
in het licht gaf.

Non ego te meis
Chartis inornatum ſileri,
Totve tuos patiar labores
Impune, *Jane*, carpere lividas
Obliviones.

HORATIUS.

GEleerde BURMAN! *roem der braaven,*
Was 't dan uw yver niet genoeg,
En 's avonts laat, en 's morgens vroeg,
Tot heil van ryk en arm te ſlaaven?
Was 't niet genoeg voldaan uw plicht,
Als gy de dood treed in 't gezicht,
De ziekten wyken doet van 't bed van uwe kranken,
Door heilzaame Artſeny van welbereide dranken?

Of had uw hand geen lauwerblaaden
Genoeg, tot ſierſel van uw kruin,
Geplukt uit Amſtels Kruiden-tuin,
Vermaart door zoo veel planten, zaaden?
'k Zie hoe elk kruitje 't hooft opſteekt,
Als uw verſtant zyn wasdom kweekt,
En 's zomers yvrig leert den aart, gedaante, en krachten,
Van al wat Ooſt en Weſt om ſtryt hier t'zamen brachten.

****

't Schynt

't Schynt neen; gy wilde ook op de vlerken
Van arbeit, uw verdienden lof
Noch verder voeren dan dees' Hof,
Beſlooten in te nauwe perken;
Uw geeſt vloog dus met ſnelle vlucht,
Van d'Amſtel naar een ruimer lucht,
En deet door naarſtigheit den Aziaan verbaazen,
Als hy uw yver zach op duizent planten aazen.

't Verwondert my niet dat ge uw leeven,
O BURMAN! *en uw dierb'ren tyd,*
Dus hebt aan bezigheit gewyd,
Dat niets u meer vermaak kan geeven,
Dan onvermoeit den ſteilen trap,
Van wysheit, kennis, wetenſchap,
In weerwil van den drom der ſlaafſche moeilykheeden,
Van dach tot dach, kon 't zyn, noch hooger op te treeden.

My is bewuſt hoe d'ed'len Looten,
Uit BURMANS *wydberoemden ſtam,*
Wiens bloei tot hier geen einde nam,
Noit laſtige arbeit heeft verdrooten.
O neen! dat loffelyk geſlacht,
Heeft ſteets gepoogt met alle kracht,
De woeſte baſtaardy het muitziek hooft te pletten,
En 't God'lyk beeld der Kunſt op Neerlants troon te zetten.

Die roem doet myne drift ontvonken,
Als 'k met verwondering beſchouw,
Een reeks van BURMANS, *die zoo trouw,*
Hun vlyt ten onzen beſte ſchonken;
Aan welken kant myn oog zich keert,
't Vind noit een BURMAN *ongeleert,*
't Zyn all' Hoogleeraars, of die 't waardig zyn te weezen,
All' Mannen boven 't peil van and'ren ver gereezen.

Zoo leven na hun dood de namen
Der BURMANS, *die zoo trouw hun plicht,*
Aan Hollants Schoole, of die van 't Sticht,
Betoonden, en een eer bekwamen,
Die door oprechte dankbaarheit,
Noch ſtraalen vol van luiſter ſpreit,
Als 't laate nageſlacht ſtaag hoort hun lof gezongen,
Door juichend Koormuzyk van duizent blyde tongen.

Zoo mocht my in myn jeucht gebeuren,
Uit 's gryzen PETRUS *wyzen mont,*
Wiens kennis nimmer weerga vond,
Te ſmaaken d'allerzoetſte geuren,
Als hy my nodigde op 't onthaal
Van zuiv're Griekſche, en Roomſche taal,
Dan voelde myn verſtant zyn kleen vermoogen groeien,
Als hy het met den dauw van wysheit kwam beſproeien.

Myn Nimf te zwak den lof te zingen,
Dier Vraagbaak van de wetenſchap,
Vreeſt met een roekeloozen ſtap,
In Febus heiligdom te dringen;
Maar ſmeekt hem om dees' laaſte gunſt,
Hy neem' haar dankbaarheit, voor kunſt;
Zy ziet zyn achtbaar hooft met zoo veel loof belaaden,
Dat daar geen plaats meer is voor haare lauwerblaaden.

Zoo ziet m' u ook met vaſte ſchreeden,
O BURMAN! *Amſtels Hippokraat!*
Der kranken wiſſe toeverlaat!
Op 't loflyk ſpoor dier Mannen treeden;
Als men uw oordeel en verſtant,
Uitblinken ziet aan allen kant,
Of als uw vlyt ons toont in zoo veel wyze boeken,
Een ſchat, dien uw vernuft uit kruiden weet te zoeken.

O ed'le kennis, waard te looven!
Hoe koſtelyk is uw bezit!
Ons leerende de kracht, en 't pit,
Den kruiden ingeſtort van booven.
O allernutſte Wetenſchap!
Gy onderwyſt ons heilzaam zap,
Ten trooſt van 't ziek-bed, en een talloos heir van kwaalen,
Door 't vuur van fyn verſtant uit kruit, en plant te haalen.

Laat and'ren dan uw roem benyden,
En knaagen aan uw dierb'ren lof,
O BURMAN! *ik vind ruime ſtof,*
U dankgezangen toe te wyden;
Ik durf in myne Poëzy,
Ontbloot van alle vleiery,
Den Kruithof aan het Y driemaal gelukkig noemen,
Wyl hy op 't groot bezit van uwen dienſt mach roemen.

Ja laat d'onwetenheit vry tieren,
En vitten op uw deftig werk,
Ei trooſt u! dit is 't rechte merk,
Om uw verdienſten hoog te vieren;
Want wylze in kennis voor u zwicht,
Staat haar uw werkzaamheit in 't licht,
Zy wilde uw arbeit graag met laſterſmet bevlekken,
Om door die windſelen haar naaktheit te bedekken.

Waar wiert 'er oit een man gevonden,
Op wien de nyd niet heeft gewoed?
Maar een bedaart, en wys gemoet,
Stoort zich aan geen gebas van honden.
Vaar dan maar ruſtig voort, myn Vrint!
En zach uw RUMPHIUS *zich blint,*
Als hy dees' kruiden zocht in Amboins wyde perken,
Zoo zie de nyd zich blint op uw beroemde werken.

JAN BALDE JUNIOR.

HERBARII AMBOINENSIS

LIBER PRIMUS.

Qui continet arbores, quae fructus esculentos ferunt, ac culturam humanam requirunt.

CAPUT PRIMUM.

PALMA INDICA MAJOR: CALAPPA.

QUum Palma Indica, sive Coccus plerumque primum in conspectum veniat iis, qui ex mari in Insulas Indicas appellunt, & frondosa altitudine inter caeteras caput exserat arbores, ita etiam jure ac merito princeps *Herbarii* hujus *Amboinensis* habenda est: Saepius quidem ab aliis ante me jam dudum fuit exhibita & depicta, neutiquam tamen in totum descripta, immo etiam forte aliquid restabit post meos & aliorum labores amplius de ea detegendum: Natura tot dotibus illam instruxit, ut nequaquam inferior sit vera Palma, sive Dactylifera, de qua in Opere nostro nullam facimus mentionem, quum in India plerumque exotica sit; Verum quum Palmae genus Indicum in multas species sit divisum, hic certos dabimus characteres, quos cunctae species inter sese tanquam certa signa affinitatis gerunt; & sunt *Primo*, quod omnes Palmae simplici ac recto trunco sese erigant, qui in certos annulos seu articulos dividitur, nec unquam laterales ramos emittit, nisi in summo cacumine, ubi hi ex uno quasi centro tanquam in orbem explicantur, excepta unica specie, quae in junceam arundinem excrescit, Rottang vocata, & ab omnibus arboreis speciebus penitus diversa est.

Secundo, Rami non sunt lignosi, sed spongiosi, & fere herbacei, folia itidem multum ab aliis arborum foliis discrepant, nec laterales habent costas, sed Carici similia sunt, atque ab utraque ramorum parte sibi opponuntur.

Tertio, Trunci lignum etiam diversum est a natura aliorum lignorum; externa enim facies magis corticem refert, ex firmis & in longitudinem extensis filamentis compositum, quum interna medulla sit admodum fungosa ac mollis, sibi invicem tamen ubique juncta.

Quarto, Uti hoc genus nullis lignosis gaudet ramis, ita etiam neque crassas aut lignosas agit radices, sed earum loco plurimas firmas, & intricatas emittit fibras.

Quinto, Et quum nullos habeant hae arbores ramos, hinc fructus semper ex trunci vertice proveniunt, aut eo loci ex peculiari racemo.

Sexto, Omnes quandam attrahunt per truncum humiditatem ad summum, quae ex incisione aut vulnere tam trunci, quam singularum ramificationum elici potest, quaeque plerumque potabilis est.

Palma Indica igitur optime in tres dividitur classes, 1a. *Nucifera*, 2a. *Vinifera*, 3a. *Farinifera* est.

Nucifera iterum plurimas habet species, quarum duas tantum describam praecipuas, majorem nempe & minorem, ut alias mihi nondum cognitas omittam, vel saltem paucis commemorem verbis.

Major est Indorum Palma, plerumque Coccus, in tota fere India Arbor Calappus dicta, quae in tribus primis describitur capitibus; minor est Nux Faufel, vel Arbor Pinang.

Arbor Calappus itaque, sive Coccifera altissima, & erecta est arbor, firmo ac recto trunco proveniens, hastam erectam, sive Piceam referens, haud jucundi, nec elegantis adspectus, caeteras plerumque altitudine superans arbores.

Trunci cortex ligno nectitur, aut cum eo unitur, inaequalis, atque in multas incisiones seu annulos divisus,

HET AMBOINSCHE KRUYDBOEK.

HET EERSTE BOEK.

Begrypende alderley Boomen, die eetbare Vrugten dragen, en door Menschen gehavend worden.

I. HOOFDSTUK.

COCOSBOOM, CALAPPA.

A*Angesien de* Palma Indica *of* Cocosboom *gemeenlyk ten eersten in 't gesigt komt den geenen, die uyt Zee de Indische Eylanden naderen, met zyn kruyn boven de andere uytsteekende, zoo mag hy met reden tot den Kapiteyn van dit* Ambons Kruyd-boek *gestelt worden. Hy is wel dikwils, en van veele al lange voor my afgemaalt, dog nooyt ten vollen beschreven. Ja zal misschien na myn, en andere baar moeyte nog veel overschieten aan zyne kennisse te ontdekken: De natuur heeft hem met zoo veel gaven verrykt, dat hy geensints behoeft te wyken den regten* Palm *ofte* Dadel-boom, *waar van wy in ons Werk geen gewag maken, dewyl hy in Indien meest uytlants is; maar aangesien dit Indiaansche Palmboomen geslagt zig in veele zoorten verdeelt, zoo zullen wy hier eenige merktekenen zetten, dewelke alle zoorten onder malkanderen als teekenen van maagschap hebben; en zyn deze.*

Ten eersten. Alle deze schieten op met een enkelde regte stam, die in zeekere trappen verdeelt is, en geene takken heeft tot in den oppersten top, daar hy dezelve rondom in een kring uitbreid, behalven een soort, die tot een hiesagtig touw word, Rottang *genaamt, dog veel van de boomzoorten verschillende.*

2. *De takken zyn van geen houtagtige, maar van een sponsieuse, en bykans kruydagtige substantie, de bladeren verschillen ook veel van andere boombladeren, hebben geene dwarsribben, maar zyn het sny-gras gelyk, en staan te wederzyden van haar takken.*

3. *Het hout des stams verschilt ook veel van ander hout in nature, want het buytenste gelykt meer een schorse, uyt grove en in de lengte gestrekte draaden gemaakt, maar binnen is het gantsch voos en week, dog over al aan malkanderen vast.*

4. *Gelyk deze zoorten geene houte takken hebben, zoo hebbense ook geen dikke en houtagtige wortelen, maar in derselver plaats vele grove en verwarde veselingen.*

5. *En vermits zy geene takken hebben, zoo wassen de vrugten altyd uyt het opperste van den stam, of daar omtrent uyt een byzondere steel.*

6. *Alle trekkense eenige vogtigheyt door den stam na boven toe, die men zoo uyt een quetsure in den stam, als uyt byzondere steelen tappen kan, en dezelve is gemeenelyk drinkbaar.*

De Indiaansche Palm-boom *dan wort gevoeglyk in drie ordens verdeelt:* 1. *Nootdragende,* 2. *Wyngevende,* 3. *Meelgevende.*

De Nootdragende heeft wederom veele zoorten, waar van ik maar de twee voornaamste beschryven zal, te weten groote en kleyne, op dat ik andere my nog onbekende zoorten, of uytlate, of maar met weynige woorden aanroere.

De groote is de Indische Palm-boom, *in 't gemeen* Cocos-boom, *en in water-Indien* Calappus-boom *genaamt; zynde de materie van de drie eerste Hoofdstukken: en de kleyne is de* Nux-Faufel *of* Pinang-boom.

Zoo is dan de Calappus-boom, *een zeer hooge steyle Boom, met een regten styven stam, een opgeregte pieke, of Sparre-boom verbeeldende, en slegt van aansien, met zyne lengte gemeenelyk andere Boomen overtreffende.*

De schorsse des stams is aan het hout vast, of met het zelve een, oneffen, en in veele trappen of leden verdeeld,

viſus, qui ex vetuſtis ac deciduis componitur foliis, nec completum efformat circulum, ſine ullis lateralibus ramis usque ad trunci verticem; Arbor ſtatim a prima juventute naturalem habet trunci craſſitiem, quum ſpithamam aut pedem tantum ſit alta, & quum hic juſtam acquiſiverit craſſitiem, tali modo excreſcit in altitudinem ſexaginta, ſeptuaginta, octoginta & ultra pedum, plurimae tamen vix excedunt altitudinem ſexaginta pedum; non perpendiculares ſunt hae arbores, ſed paulo inclinant, ac ſi lapſum minarentur, vel haſtas incurvas referunt, quum nulla tamen in trunco obſervetur curvatura, excepta ea, quam plerumque paulo ſupra radicem habent, & per quam arbor ſolummodo inclinat, quaeque eſt eo loci, ubi ultra duos pedes eſt craſſa, reliqua trunci parte rectam habente lineam.

die de oude en afgevallene takken maken, en geen volkomen kring ſluyten, en voorts zonder eenige zyde-takken, tot aan 't opperſte van den Stam: de boom zet ſtraks van jongs af de gewoonlyke dikte zynes Stams, namentlyk van een ſpan of voet boog, en als die de behoorlyke hardigheyt gekregen heeft, ryſt hy daar mede zoo op, tot de hoogte van 60, 70, 80, en meer voeten, dog de meeſte komen niet boven de 60; zy ſtaan niet lood-regt, maar een weynig hellende, als of zy vallen wilden, of gelyk een half gevelde Pieke, zonder dat men eenige kromte aan de Stam ziet, behalven dien bogt, dien ze gemeenelyk boven de wortel hebben, en waar door den boom hellende word, alwaar hy ruym twee voeten dik is, zynde de reſt van den Stam regt.

In vertice rami in orbem juncti extenduntur, adultiores nempe inferiores, & oppoſiti, atque ad dimidium dependentes, juniores vero oblique erecti: Horum omnium ortus in trunco connectitur, uti radii rotae ſibi invicem arcte ad centrum junguntur, ibique firmum conſtituunt caput. Folia haec ad ſuum ortum ſunt ſpithamam lata, poſtea ſubito conniventia, reliqua eorum pars tantum pedem & ad finem vix brachium craſſa eſt, a duodecim usque ad ſexdecim pedes ſunt longa, ad inferiorem atque internam partem foliorum rachis eſt ſemi-excavata inſtar canalis, ubi ab utraque parte ad foliorum ortum ora acuta eſt, quae ad finem ſenſim magis fit plana, ab infima vero ſeu extrema parte rotunda, glabra, atque aequalis. Horum materies non eſt lignoſa, ſed fungoſa, tenax, atque juncea, immo fere herbacea, ita ut ab aliis auctoribus non rami, ſed folia, & proprie foliorum alae vocentur; rami hi, ſi virides ſint, externe albicant, & herbacei ſunt, ſi vetuſtiores atque emarcidi, ſunt tenaces atque filamentoſi, externe quidam virides ſunt, quidam vero flavi.

In den top ſtaan de takken by malkander in de rondte uytgeſpreyd, te weten de oudſte, en onderſte over dwers, en half hangende, de jongere ſchuyns en overeynd: Haar aller voeten ſtooten in deze kruyn t'ſamen, gelyk de Spaaken van een rad in de nave, of dompe malkanderen digt omvattende, en daar door een digten klomp uytmakende: hy haren oorſpronk zynze wel een ſpan breet, dan daar na ſchielyk toevallende, zoo blyft de reſt maar een been, en aan 't voorſte omtrent een arm dik, van twaalf tot zeſtien voeten lang, aan de bovenſte of binnenſte zyde zynze half bol, gelyk een geut, met een ſcherpe kant te weerzyden, daar de bladeren ſtaan, na vooren toe allenxkens vlakker, aan de onderſte of buytenſte zyde rond, kaal, en effen: Dezer ſubſtantie is geen regt hout, maar voos, taay en biesagtig; ja ſchier kruydagtig, daarom zy by andere Autheuren gene takken, maar bladeren, en de eygentlyke bladeren vlerken of wieken genaamt werden; aan de groene takken van binnen wit en kruydagtig, aan de drooge dradig en taay, van buyten zommige groen, zommige geel.

Quisque ramus in ſuo ortu ad extremam ejus partem ſibi accumbentem habet piloſum quendam contextum inſtar lintei craſſi, ac ventoſi, ad ſemipedis longitudinem, qui in adultioribus ramis ſeparatus eſt, & dependet, lingua Malaicenſi *Torremaas* vel *Runut* dicta (cujus reliqua nomina poſtea deſcribuntur) Rami hi per tres aut quatuor pedes ab eorum ortu ſunt nudi, reliqua illorum pars inveſtitur longis anguſtisque foliis rachi ſuperius deſcriptae annexis, quae optime cum Carice conveniunt: Sunt enim tres & tres cum dimidio pedes longa, ultra duos pollices lata, laminae enſis ſimillima, verum non ſunt acuta, vel ſcabra, ſed laevia, aequalia, ac firma, ſine ullis lateralibus venis, ſed ex multis filamentis longitudinalibus ſub externa epidermide decurrentibus compoſita; primum flavo-viridia inſtar Filicum, dein inſtar Graminis viridia. Folia haec in junioribus ramis ad ſummum primo connivent, inſtar libri ſemiaperti, dein erecta expanduntur, ultimo dependent infra ramum, qui character plerumque non eſt notatus ab iis, qui arborem hanc antea depinxerunt.

Yder tak heeft by zyn oorſpronk, aan de buytenſte zyde, digt tegen hem aanleggen een hairig geweef, gelyk ydel en grof linnen, ter lengte van een en een halve voet, 't welk aan de oude takken afgezondert en wat afhangt, in 't Maleyts genaamt Torremaas, *(zyne andere namen vind men hier na beſchreven), de takken zyn drie of vier voeten van haren oorſpronk kaal en bloot, de reſt aan wederzyden bezet met lange ſmalle bladeren aan de voorſchreve ſmalle kanten ſtaande, die men beſt met het Snygras vergelyken kan; want zy zyn drie, en drie en een halve voeten lang, ruym twee duymen breed, de Kling van een degen gelyk, dog zy zyn niet ſnydende, nog ruyg, maar effen, glad en ſtyf, zonder eenige zyde adertjes, maar met veele draden, die onder de buytenſte huyd in de lengte loopen, eerſt geel-groen als Vaaren, daar na gras-groen. Aan de jonge takken ſtaan ze boven den tak wat ſamen luykende, gelyk een half geopend boek, daar na regt uytgebreyd, ten laatſten hangen ze beneden den tak, welk kenteken gemeenelyk niet aangemerkt is by die geene, die hem voor deezen uytgeteekent hebben.*

Ita etiam haec folia aliquid peculiare habent, quod contra naturam aliorum foliorum eſt, ſcilicet quod firmum ac lignoſum nervum per medium decurrentem gerant protuberantem ac flavum, ſingulo folio infra hunc nervum paululum contracto, & ad ſuum ortum dupliciter concreto, ita ut inverſum appareat folium, quod etiam arboris commodo inſervit: ſi enim erecta eſſent folia, tunc depluens aqua ibi ſtagnaret, ac nimis gravem excitaret ramis molem.

Zoo hebben deeze bladeren nog iets byzonders, en tegen de natuur van andere bladeren, namentlyk een ſtyve houtagtige Zenuwe, die door de midden loopt, boven uytpuylende en geelagtig, zynde ieder blad beneden deze Zenuwe een weynig t'ſamengeboogen, en by den oorſpronk dubbeld t'ſamen gegroeyd, zoo dat ze verkeert ſchynen te ſtaan, 't welk egter den boom tot gemak dient: want zoo ze opwaarts geboogen ſtonden, zoo zoude het Regenwater daar in blyven ſtaan, en de takken te zeer bezwaaren.

Ortus junioris rami cum annexis foliis ſequenti modo perficitur. Ex verticis medio longus ac rectus inſtar cornu erigitur ſurculus, qui etiam ſagitta vocatur, octo circiter pedes longa, ſenſim inſtar ſubulae ad extremum anguſtata, externe obſcure viridis, interne pallide flaveſcens, quae ſenſim ſeſe in folia albicantia explicat, quae tempore vireſcunt, OLA peculiariter Malabaris dicta, & inter alia Papyri loco adhibetur, quem in finem etiam uſurpatur, uti & ad alia etiam commoda poſtea indicanda. Ex ejus vertice inter ramos alius craſſus exoritur caulis oblique erectus, in mucronem deſinens, ad medium latiſſimus, inſtar ſacci ſeu vaginae efformatus, rotundo-compreſſus, cum duobus angulis, duos cum dimidio, immo tres pedes longus, brachium ſeu pedem craſſus, & compoſitus ex cortice craſſo, externe obſcure viridi, juxta longitudinem ſtriatus, qui ſaccus in omnibus Palmarum generibus latine SPATHA vocatur ad ſimilitudinem Chirurgici cujusdam inſtrumenti. Hic

Den oorſpronk van een jongen tak met zyn bladeren geſchied, of is aldus; uyt het midden van de kruyn komt een lange regte ſcheut of hoorn voort, men noemt het ook een pyl, by de acht voeten lang, van vooren toegeſpitſt of ſpits toelopende als een Elſe, van buyten donker-groen, van binnen ligt-geel, of ſtroo-geel, en breyd zig allenxkens in witagtige bladeren uyt, die met 'er tyd groen worden, in 't byzonder op 't Mallabaars Ola *genaamt, dienende onder anderen in plaats van Papier, om daar op te ſchryven, en tot meer andere dingen, als hier na zal gezegt worden. Uyt deszelfs kruyn tuſſchen de takken komt een andere dikke ſteel voort, ſchuyns overeynd ſtaande en van agter en vooren toegeſpitſt, in de midden breedſt, als een zak of ſcheede geformeert, uyt den ronden plat gedrukt, met twee kanten, twee en een half en drie voeten lang, een arm of been dik, en gemaakt uyt een dikke huydt van buyten donker-groen, in de lengte geſtreept, welken zak men aan alle Palmgeſlagten in 't Latyn* Spatha *noemt, na de gelykenis van een zeker Chirurgyns Inſtrument.* Dit

Hic ſurculus tam ſaccus, quam ipſe flos, Malaice dicitur MAJANG generali vocabulo. Vagina verò *Cawan* & *Cumin*, lingua Amboinenſi UMIN, & Belgice SCHUYTJE, ſive cymba. Hic ſaccus ſeſe aperiens intus exhibet collectionem funium longorum tam arcte ſibi invicem incumbentium & prementium, ut trigoni omnes ſint, pallidi ſeu albicantes, atque inſtar ſpicarum extenſarum ſibi invicem junctorum, numero a viginti quatuor ad triginta communi ac medio ſtilo annexorum. Poſt hujus aperturam oblique hae fibrae extenduntur, quarum ſingula pedem aut ſesquipedem longa, ad finem inſtar anguis incurvatur, extrema haec, ac longiſſima fibrarum pars in ſe arctiſſime occludit plurima albicantia, acuminata capitula inſtar grani tritici, quae ſeſe aperiunt in floſculos, compoſitos ex tribus acutis, & craſſis petalis, intus continentes ſtamina ſex albicantia, quae proprie ſunt flores hujus arboris, ſed quae ſtatim decidunt, nudum relinquentes ſtilum.

Ad poſticam & incurvatam pedunculi partem unum ſeu duo corpuscula plana, ac lata inſtar verrucarum ſunt ſita, quae prima ſunt fructus rudimenta, quorum quaedam ſaepe etiam decidunt, immo ſaepe totus talis pedunculus etiam nudus, & omni fructus germine orbus apparet. Racemum hunc floriferum quidam ſcriptores inproprie cum Caſtanearum julis compararunt, ac delineatores talem etiam depinxerunt, quod vitioſum: Haec arbor CALAPPUS quinque aut ſex ſimul tales gerit MAJANGS, ſeu racemos, quorum quidam completos dant jam fructus, alii ſemi-completos, alii vero flores tantum primum gerunt, atque alii nondum aperta oſtentant florum capitula. Quisque talis racemus communi vocabulo Portugallico vocatur RAMO, Malaicenſi RANCKÉ, Amboinenſi NIRI UTTEN, ac ſimul decem, duodecim ad ſexdecim completos producit fructus, ſeu nuces, verum hic terrarum raro plures, quàm duo aut tres ſimul tales racemi ſuos dant fructus, atque in totum triginta circiter nuces totius arboris coma ſuſtinet. In India veteri, atque aliis regionibus plures tamen gerunt nuces, a quinquaginta ad ſeptuaginta, & ultra unica arbor; mirandum certe eſt, quod tam graciles, ſed tenaces admodum pedunculi tot graves ſuſtinere queant fructus ex tam alto, & uti videtur, debili trunco dependentes, praecipue in hac regione ventis adeo obnoxia.

Memoratus MAJANG in duos alitur & adhibetur fines, vel ut fructus gerat, vel ut potus ex eo eliciatur, de quo in poſterum dicendi erit occaſio. Si arbor ob fructus tantummodo colatur, tum naturae committenda eſt, ut MAJANG ſponte ſeſe aperiat, flores explicet, & nuces efformet. Fructus autem ex iſtis verrucis ſeu tuberculis provenientes primo ſunt inſtar malorum ſubrotundorum, externe albentes, poſtea oblongi magis fiunt, ac virides. Completi vero humani capitis acquirunt magnitudinem, ex rotundo triangulares, atque inaequales, quidam a parte prona plani, alii magis oblongi, & acuminati, prout ſibi invicem arcte in racemo junguntur, atque premunt, omnes tamen parte antica foveola ſeu umbilico notati: Quum matureſcunt, viridem iterum amittunt colorem, atque in luteum inſtar Cupri flavi tranſeunt, immo quidam etiam rubeſcunt inſtar aeris rubri, quod notandum de vulgari nuce *Calappus*: ſunt enim quaedam, quae virides permanent, aliae albentes, aliae flavae, aliae rubentes ſeu cupreae, uti in ſequenti capite ad quamlibet notabitur ſpeciem. Singula autem nux ad poſticam ejus partem coronam habet ex tribus vel quinque ſquamis compoſitam, nuci arctiſſime accumbentem, quae acaulis fere eſt, atque ad racemum ipſum ſeſſilis, tam arcte ac firmiter autem ipſi adhaeret, ut ne magna quidem vi avelli poſſit.

Fructus autem, ſive *Nux Indica*, *Cocos* plerumque a noſtratibus, ut & *Calappus* dicta, ſi completam acquiſiverit magnitudinem, ex ſequentibus imprimis componitur partibus. Primo obducitur ſpongioſo cortice duos vel tres digitos craſſo, externe glabro, aequali, eſtque rubens, vel ex indicatis conſtans coloribus, triangularis, prona parte obtuſus, fovea plana notatus. Interne, ſi nux recens ſit, albicat, fungoſa, nec multum eſt ſuccoſa, vetuſta vero coloris rufi, arida penitus eſt, ac piloſa, externa etiam tum cute rugoſa ac fuſca: Sub craſſo hoc cortice putamen invenitur vel nux proprie dicta, craſſitie cranii humani, primo lactea, mollis, ac cartilaginoſa, lignei coloris, poſtea oſſea, & nigricans, cui memorati pili corticis deſcripti

Dit uytſpruytſel zoo wel den zak, als de bloemē, noemt men in 't Maleyts Majang *met een generale naam: de Scheede in 't byzonder heet* Cawan *en* Cumin, *in 't Amboins* Umin, *en in 't Duyts Schuytje. Dezen Zak openberſtende, vertoont van binnen een bondeltje lange ſteelen digt op malkanderen gelegen, en malkanderen zoo drukkende, dat ze driekantig worden, bleek of witagtig, als lange ayren, ſtaande vier en twintig of dertig aan een middelſteel: na 't openen breyden ze hun ſtraks over dwers uyt: Zynde yder ayre een of een en een halve voet lang, agter wat bogtig, of ſlangformig, het voorſte en langſte deel is digt bezet met witte toegeſpitſte knoopen, als tarwe koorns, die hun openen in kleyne bloempjes, gemaakt van drie ſpitze en dikke blaadjes, en binnen met zes witte draatjes, dewelke zyn het eygentlyke bloeyſel van dezen boom, dog vallen allegaar na 't openen terſtont af, nalatende den blooten baart.*

Aan het agterſte of ſlange-formige deel dezes ſteels ſtaan een of twee platte breedagtige wratten, dewelke zyn de eerſte ſchepſels van de vrugten, waar van ook nog somtyts eenige afvallen, te weten; aan de agterſte ſteelen, want aan de voorſte komt niets voort, ook vind men gebeele ſteelen, daar niet eene vratte aan voortkomt. Dezen bloeyenden tros hebben zommige Schryvers zeer oneygentlyk by het bloeyſel van Caſtanien vergeleken, en de Teykenaars ook zoodanig afgemaalt, 't welk een abuys is; yder Calappus-boom draagt teffens vyf of zes voeten van zulke Majangs *en troſſen, waar van zommige volwaſſene Vrugten dragen, zommige halfwaſſene, zommige vertoonen eerſt het bloeyſel, en andere zyn nog ongeopend: yder tros in 't gemeen met een Portugeeſe naam* Ramo, *in 't Maleyts* Rancké, *op Amboins* Niri Utten *genaamt, draagt teffens tien, twaalf, en zeſtien volwaſſene Nooten, dog van zulke troſſen ziet men hier te lande niet meer, dan twee of drie teffens vrugten dragen, en de gebeele kruyn met omtrent dertig nooten beladen. In oud Indien, en andere Landen, dragen ze evenwel meer, te weten vyftig, zeſtig, zeventig, en meer aan een boom, zynde te verwonderen, dat zulke ranke, dog zeer taye ſteelen, zoo veel zware Vrugten konnen dragen aan zulk een boogen en na den ſchyn ranken ſtam, en dat nog in zulken gewelt van winden.*

De voornoemde Majang *voed men tot tweederley eynden, of om Vrugt te dragen, of om Drank daar uyt te tappen, van 't welk hierna zal gezegt worden. Als men den Boom alleen om de Vrugten wille havent, zoo moet men de natuur begaan laten, en den* Majang *van zelfs laten open berſten, het bloeyſel uytbreyden, en daar aan de Nooten formeeren. De Vrugten uyt de voornoemde Vratten voortkomende, zyn eerſt rondagtige Appelen, van buyten witagtig, daar na worden ze langwerpig en groen: de volwaſſene gewinnen of bekomen de grootte van een menſchen hooft, uyt den ronden wat drieboekig en buykig, zommige van vooren plat, zommige langwerpiger, en wat toegeſpitſt, na dat ze malkander aan den tros drukken, dog allen van vooren met een kuyltje of navel: de rypen verliezen de groene koleur weder, en worden geelagtig, als geel Kooper, zommige ook roodagtig, als bleek Kooper, 't welk te verſtaan is van de gemeene* Calappusnoot. *Want men vind 'er ook, die doorgaans groen blyven, andere witagtig, andere geel, rood, of koperverwig, gelyk in 't volgende Capittel by ieder ſoort zal gezegt worden. Ieder Noot heeft agter een kroon van drie of vyf groote ſchubben gemaakt, digt tegens de Noot aanleggende, en ſchier zonder ſteel, digt aan de tros aanzittende, dog zoo taay en vaſt, dat men ze met geen geweld daar kan afrukken.*

De Vrugt nu, of Indiſche Noot, in 't gemeen by de onze COCOS-NOOT, *en* CALAPPUS-NOOT *genaamt, na haar volkomen wasdom, beeft de volgende deelen: Eerſt is ze omgeven of omvangen met een ſponſieuſe bolſter, twee en drie vingeren dik, van buyten glad, effen, kooperverwig, of van de voornoemde koleuren, als gezegt, wat drieboekig, van voren met een ſtompe tuyt, en het voorſchreeven kuyltje: Van binnen aan de verſche Noot is ze wit, ſponſieus, en niet zeer zappig; aan de oude is ze ros, gantſch droog, en bairig; wanneer ook het buytenſte vel gantſch rimpelig, en graauw werd: onder deze dikke bolſter groeid de ſchaal, of eygentlyke Noot, in de dikte van een bekkeneel, eerſt week, krakebeenig, en boutverwig, daar na been-hard, en zwartagtig, waar aan de voornoemde bairen van de*

ſcripti adnectuntur, verum ab iis liberata ac denudata nux poliri poteſt in ſplendentem & eleganter nigricantem colorem, uti in Europam ſaepius adducitur in Cyathi formam exſtructa. Hic nucleus, ſeu nux interna longe aliam praebet figuram in adultiore quam in prima aetate, quum oblonga eſſet, ſed jam rotunda facta, atque inaequalis, & in apice latiſſima eſt, ibique triangularis, a poſtica autem parte paulo tenuior facta in rotundum deſinit caput, veſicae efformans ſpeciem, vel ollae cujusdam, ad magnitudinem capitis infantis, quibusdam in regionibus etiam excedentem. In anguſtiſſima ejus ſuperficie, ubi pedunculo fuit nexa, tria obſervantur orificia haud aegre faciem Cercopithecae referentia, primo enim rotundum conſpicitur foramen, ad digiti minoris craſſitiem, quod ſub caule ponitur ac perforatum eſt, atque ejus os repraeſentat; ſupra hoc duo alia oblonga inveniuntur orificia inſtar ſemi-plenae Lunae nec perforata, quae oculos iſtius animalis mentiuntur. Hinc plurimi putant auctores, nucem hanc denominationem ſuam in lingua Portugallica accepiſſe, verum ſtatim in ſubſequentibus meliorem ac magis vero accedentem hujus denominationis originem ſubminiſtrabo.

In hoc putamine continetur liquor nobilis, inſtar lymphae purae, dulcis admodum, frigidus, ac jucundi ſaporis, acſi pauxillum ſacchari aquae foret mixtum, quo putamen hoc adeo eſt repletum, ut nux intumeſcat, &, ſi recens aperiatur, tanta vi liquor inde exilit, acſi per ſyphonem emittatur, & tanta quantitate, ut pro duobus ſufficeret liquor hominibus: quodque mirandum eſt, ſi apertam inſpicias, videtur tamen adhuc plena liquore, indicio, quod antea ultra tonum fuerit extenſa, nunc autem relaxata: Hoc autem intelligendum eſt de nuce adulta ſeu completa, cujus tamen putamen adhuc eſt molle, ac cartilaginoſum, quodque pauca hactenus medulla eſt repletum, quum ejus lympha ſuaviſſima eſt, & aptiſſima pro potu cenſetur; quadruplex enim hujus obſervatur diverſus ſapor pro diverſa aetate, in nuce enim juniore liquor eſt dulciſſimus, ſed paululum ſalſus; in adulta, ſed adhuc tenera, quae proprie *Calappa Muda* vel *Moeda* dicitur, memorati & optimi eſt ſaporis; in veteri vero, cujus putamen jam eſt oſſeum, auſterus atque acidus; in vetuſtiſſima iterum dulciſſimus, ac rancidus, ſed ineptus pro potu.

Internae deſcripti putaminis ſuperficiei adcreſcit ſubſtantia quaedam albicans, ſeu medulla, eodem fere modo, ac tartarus cadis, quae in junioribus nucibus, quarum putamen molle eſt, pennae anſerinae craſſitiem habet, quaeque eſt pellucida inſtar glaciei, mollis, ac mucaginoſa, quae ex manu ſorbillari poteſt, tempore autem haec excreſcit ad digiti minoris craſſitiem, albiſſima, dura, ac cartilaginoſa, inſtar Corylorum recentium fructus, cum quo etiam ſapore convenit, ſed dulciore atque humidiore: Medulla haec in vetuſtiſſimis nucibus adeo indureſcit, ut non niſi vi dentibus conteri queat, vocaturque *Nucleus Calappae*, ſeu ejus medulla, Malaice *Iſſi Calappa* h. e. exungia Calappae, quae, ſi tenera, ac ſorbilis, a Germanis dicitur *Liplap*, a Malaicenſibus *Calambir*. Nucleus hic junior optime ſapit, ac refrigerat, crudus ſi comedatur, qui per cochlear facile a putamine ſeparatur, vetuſtior vero, & induratus ad varios adhibetur cibos, de quo Caput tertium latius agit.

Quo nux ſit vetuſtior, eo durior ac craſſior fit nucleus, donec digiti acquiſiverit craſſitiem, tum deſinit creſcere, ac ſuperfluus liquor marceſcit, atque mutatur in parvum quaſi pomum ovale, ſimile putamini exteriori, pyriforme, externe flaveſcens ac rugoſum, interne album, fungoſum, leve, ac ſi ſaccharum ſpumoſum eſſet; dulcis fatuique ſaporis, & ingrati.

Parvum hoc pyrum (ſeu alter nucleus) neutiquam in nuce ipſa creſcit, quamdiu ex arbore dependet, vetuſtiſſima licet, ſed quum delapſa ſit, & per aliquod tempus humi ſtrata, vel domi aſſervata, vel aliis ſi ſit ſuſpenſa arboribus, ut plerumque fit cum iis, quae terrae committendae ſunt, & ubi tam diu aſſervantur. Illud Latine dicitur *Pyrum* Calappae, Malaice *Tombo*, & *Tomboan* h. e. ſurculus vel germen. Plerumque ſupremo jungitur orificio, per quod etiam ſurculum emittit brevem, albicantem & conicum; qui Malaice *Matta*, h. e. gemma vocatur, ac digiti minoris articulum longus eſt. Quum liquor adhuc in nuce ſupereſt, hoc conquatiendo obſervari poteſt; tempore autem

bolſter vaſt hangen, dog daar van gezuyvert kan men ze polyſten, waar door ze ſchoon zwart en blinkend word, gelyk men ze in Europa zomtyts tot verſcheyden drinkvaten gemaakt ziet. Deze dop of inwendige Noot heeft een ander gedaante in de oude dan in de gebeel jonge, daar ze langwerpig was, maar nu is ze rond en buykig, en na de ſpitſe der vrugt toe op 't breedſt, en aldaar met een drieboekige wervel; agter loopt ze wat ſmalder toe in een rond boofd, uytmakende de gedaante van een Blaas of Kookpotje, nog al in de grootte van een kinderhoofd, in zommige Landen ook grooter. Boven op aan 't ſmalſte eynd, 't welk na den ſteel ziet, hebben ze drie gaten, niet qualyk verbeeldende bet aangezigte van een Meerkat; want eerſt ziet men een rond gaatje, daar effen een pink in mag, regt onder den ſteel ſtaande, 't welk doorgaat, en den mond verbeeld, boven dit zyn nog twee andere langwerpige gaatjes, als halve maantjes, en niet doorgaande, de welke willen d'oogen van dat beeſt zyn. Hier van meenen veele Schryvers, dat deze Noot in 't Portugeeſch haren naam zal gekreegen hebben, dog ik zal ſtrax hier na eenen beteren en naderen oorſpronk van dien naam aanwyzen.

Binnen deze ſchaal is een edel Zap, als klaar water, zeer zoet, koel en aangenaam van ſmaak, als of 'er weynig Zuyker onder vers water gemengt was, en daar van zoo vol, dat de Noot geſpannen ſtaat, en bet met geweld daar uytſpringt, gelyk uyt een ſpuyte, als men de jonge Noot opend, en zoo veel, dat twee Perſoonen een dronk daar van hebben konnen: en dat te verwonderen is, als men de geopende beſchouwt, zoo ſchynt ze nog evenwel vol te zyn, een teyken, dat ze te vooren geſpannen was, en nu wat geſlonken is. Dit is te verſtaan van de volwaſſene Nooten, daar aan de Schaal egter nog week en krakebenig is, bebbende van binnen effen een weynig merg gezet, wanneer bet water op 't ſmakelykſt en bequaamſt is om te drinken; want men vind 'er vierderley ſmaak aan, na haar verſcheiden ouderdom; in de gebeel jonge is bet wel zoet, dog wat brak; in de volwaſſene, dog nog jonge, die men eygentlyk Calappa Muda *of* Moeda *noemt, is bet van de voornoemde en beſte ſmaak; in de oude, daar de Schaal al been-hard is, is bet wat rinſch of zuuragtig; in de gebeel oude wederom laf-zoet, en daar by goor, niet meer bekwaam om te drinken.*

Aan de binnenſte vlakte van den voorſchreven dop, zet zig een witte ſubſtantie, of merg, op die manier, als den Wynſteen in de wynvaten, zynde in de jonge Nooten, waar aan den dop nog week is, omtrent een Penne-ſchaft dik, doorſchynend, ysverwig, week en ſlibberig, 't welk men uyt der hand opſlobberen kan; met 'er tyd word bet zoo dik als een pink, ſpier wit, hard, en krakebeenig, als verſche Haſenooten, die bet ook aan ſmaak ſchier gelyk is, dog zoeter en vogtiger: aan de gebeel oude word bet zoo hart, dat men bet niet zonder moeyte doorbyten kan. Dit Merg word in 't Duytſch genaamt Calappus-pit, *in't Latyn* Nucleus, *of* Medulla, *in 't Maleyts* Iſſi Calappa, *dat is bet vulſel van Calappa; als bet nog jong en ſlobberig is, noemen 't de Duytſche* Liplap, *maar de Maleyers* Calambir; *deze jonge pit is zeer ſmakelyk, en koel, om raauw te eeten, latende zig met een lepel ligt van de ſchaal afſchrappen, maar bet oude en harde word tot verſcheide koſt gebruykt, waar van bet derde Hoofdſtuk nader ſpreekt.*

Hoe ouder de Noot is, hoe dikker en harder dit Pit word, tot dat bet de dikte van een vinger bekomt, als dan boud bet op, en bet overige water word met 'er tyd verteert, en verandert in een kleyn Appelken, uyt den ronden toegeſpitſt, gelyk de buytenſte ſchaal is, of Peereformig, van buyten is bet bleek-geel, en vol rimpelen, van binnen ſpier wit, voos, ligt als ſchuym-zuyker, van ſmaak mal zoet, en niet zeer aangenaam.

Dit Appelken waſt geenzints in de Noot, zoo lang die aan den boom hangt, boe oud ze ook word, maar als dezelve is afgevallen, en een tyd lang op de gront legt, of in huys bewaart, of aan boomen opgehangen word, gelyk men met die gene doet, die men tot bet verplanten bewaren wil. Het zelve noemt men in 't Latyn Pyrum Calappa, *in 't Maleyts* Tombo *en* Tomboan, *dat is gewas of uytſpruytſel: Het hangt ordinair aan 't bovenſte gaatje vaſt, waar door bet ook een uytſpruytſel zend, kort, wit en kegel-formig, 't welk men in 't Maleyts* Matta, *dat is* Oog *noemt, omtrent een lid van een pink lang; wanneer nog al wat water in de Noot is, gelyk men aan 't ſchudden gewaar word: met der tyd verteert niet alleen al dit wa-*

ter

autem non tantum omnis liquor conſumitur, ſed etiam nucleus adeo minuitur, ut nil remaneat, niſi aliquid pingue atque oleoſum, ac *pyrum* illud tum omnem replet cavitatem, quum omne nutrimentum per deſcriptam gemmam extrinſecus educitur pro formandis inde fibrillis radicalibus longitudinalibus, quae inſtar vermium albicantium ſub gluma ad externam ſuperficiem duri putaminis prorepunt, atque illud retiformes amplectuntur; quum pyrum illud etiam exſiccatur, & ſi nux paulo fortius conquatitur, illud ex origine ſua decidit, & in putamine vacuo auditur, quod tum inſipidum penitus eſt, ac rancidum. Iſta autem gemma ulterius excreſcit, ac durum putamen extrinſecus perforat, & ſurculum novae arboris efformat, qui mox vireſcit, atque in firma foliola expanditur, hic ſurculus non recte eo loci provenit, ubi pediculus nucis fuit, ſed oblique, ac ſaepe ad latus, unde ſi terrae committatur, ac plantetur, nux ſemper oblique ponenda eſt, ut ſurculus hic rectus excreſcat.

Alter uſus Calappi eſt, uti ſupra indicatum fuit, quum fructus inde non deſiderentur, ſed potum inde elici cupiamus, qui ſequenti modo acquiritur: Primum germen ſurculi *Majang* dicti vagina adhuc contentum manu fortiter fricatur, unde paululum molleſcit, tum funiculis circum ligatur, ne vagina dehiſcat; dein apex abſcinditur ad palmae longitudinem, abſciſſae parti annectitur brevis canalis confectus ex folio Calappi, qui intruditur arundini Indicae, ſeu Bambou, vel, uti in India veteri fit, peculiari in ollula continente duas circiter amphoras: Abſciſſus hic *Majang* deorſum inflecti debet, atque tali in ſitu retineri ramo annexus, tum viginti quatuor horarum ſpatio exſtillat hic liquor, & repletur circiter bis iſta ollula, vel arundo, tum quotidie lamella tenuis illius *Majang* abſcinditur, ut per novum hoc vulnus novus denuo eliciatur liquor, donec totus *Majang* per hanc abſciſſionem fuerit conſumptus. Humor hic inſtar aquae limpidus eſt, quum primo exſtillat, dein magis fit ferоſus, jucundi admodum ſaporis, ac dulcior eſt, quam liquor nuce contentus, grata acredine linguam afficiens, vel uti *Jul. Scaliger* lepide dicit, potatur ſapore & actuoſitate, quo irritationem illam intelligit, quum nempe hic liquor aliquamdiu ſtagnavit, acrior linguam vellicat, dulcedinem enim per unicum tantum diem retinet, dein fit acidus, ac potationi ineptus.

Liquor hic Latinis dicitur *Vinum Palmeum*, Portugallis *Vinho de Palma*, vulgo *Vin de Palma*, in India veteri Malabaris *Sura* vel melius *Syra*, quod originem habet a Perſico vocabulo *Schir* h. e. liquor, vel potus dulcis, qui ex arboribus vel fructibus deſtillat, aut colligitur. Vel ab Arabico *Scherab* vinum, potio, Syrupus, Malaicenſibus eſt *Loacca* & *Towack*, Amboinenſibus *Tua*, quibus vocabulis tamen communiter utuntur de omnibus potionibus, quae ex arboribus colliguntur. Homines autem, qui eas colligunt ac praeparant, dicuntur Portugallico nomine *Tiffadores*, atque opus ipſum *Tiffar*; noſtratibus Belgis *tyfferen*, ad quos uſus hic potus adhibeatur, vide infra Capite tertio.

Lignum hujus arboris multum ab aliis differt lignis, nullum enim peculiarem gerit corticem, ſed, uti jam dictum eſt, ſibi invicem arcte jungitur, externe tantum corticem quodammodo referens, leve, cinereum, & in certos annulos diviſum, qui ſunt veſtigia & reliquiae deciduarum ramificationum. Hi annuli neutiquam totum ambiunt truncum, uti quidam male eos delineaverunt, ſed tantum pro parte inſtar ſemiplenae lunae, ubi tum alter annulus priorem excipit, nullo tamen ſervato ordine, nec etiam recti locantur, ſed oblique in trunco deſinunt, ita ut adſcendentibus arborem haud firmum praebeant fulcimentum, praeſertim iis, qui non adſueti ſunt: Omnes tamen Indi rectam hanc, atque excelſam arborem tam celeriter adſcendunt, acſi eam incurrerent ſine ullo tamen adjumento. Indi vero aliarum regionum, uti & Amboinenſes, qui non adeo adſueti ſunt, illud efficiunt ope reſtis ex fune confectae, ac pedibus circumjectae, qua arbores amplectuntur; quod nullus Europaeorum facile imitari poteſt; praeter hanc in dorſo gerunt enſem *Machaeram* dictum Malaicenſibus *Parrang*, tam longum ac latum, ut inter conflictandum loco gladii etiam utantur, quo, quum ad verticem arboris pervenere, totum

ter, maar ook het pit word vermindert, zoo dat 'er niets overblyft, dan een olyagtig ſmeer, en het appelken beſlaat de geheele holligheyd, werdende al het voedſel door het voorſchreven Oog na buyten gezonden, om lange wortelt-jes daar uyt te formeeren, dewelke als witte Pierwormen onder de bolſter op de buytenſte vlakte van den harden dop kruypen, en dezelve Nets gewys omvangen, wanneer het Appelken ook wederom indroogd, en als men de Noot wat hard ſchut, van zyn oorſpronk afvalt, en in den ledigen dop rammelt, zynde alsdan gantſch onſmakelyk en garſtig. Het voornoemde Oog groeyt al verder en dringt door de dikke bolſter naar buyten toe, makende een ſcheutje voor den nieuwen Boom, 't welk ſtraks groen word, en in ſtyve blaadjes zig verdeelt. Deze ſcheute komt niet regt uyt op de plaats, daar den ſteel geſtaan heeft, maar ſchuyns, en dikwils geheel ter zyden, daarom men in 't verplanten de Noot altyd ſchuyns leggen moet, op dat dit ſcheutje overeynd' ſta.

Het tweede gebruyk van dezen Calappus-boom is, als gezegt, wanneer men geen vrugten daar van hebben, maar dezelve tot drank gebruyken wil, den welken men op de volgende manier bekomt: Het eerſte uytſpruytſel van 't bloeyſel Majang *genaamt, nog in zyn ſchede beſloten zynde, word met de hand ſterk gevreven en geſtreken, waar van het een weynig week word, daar na met touwetjes rondom bewonden, op dat de ſchede niet en ſplyte: alsdan ſuyt men de ſpitſe af omtrent een hand breed lang, aan het afgeſneden eind bind men een kort geutje van een Calappus-blad gemaakt, en ſteekt het zelve in een Bamboes of Indiaans Riet, of gelyk in oud Indien geſchied, in een byzonder potje, omtrent een paar kannen nats houdende. Den afgeſneden* Majang *moet men nederwaarts buygen, en in die poſtuur vaſtbinden aan een tak, zoo druypt in een etmaal het voornoemde riet of potje ten naaſten by twee reyſen vol, dagelyks een dun ſchyfje van de Majang affnydende, op dat door de nieuwe wonde, nieuw zap uytgelokt worde, tot dat het gehele bloeyſel door dit affnyden geconſumeert is. Deze vogtigheyt is mede klaar, als water, als zy eerſt uytkomt, maar word daar na weyagtig, mede zeer ſmakelyk, en zoeter dan het water in de Noot, met een aangename ſcherpigheyt op de tonge bytende; of gelyk* Jul. Scaliger *aardig zegt, hy word gedronken met ſmaak en kragt: waar door hy dat kooken verſtaat, namentlyk, wanneer dit water een weynig geſtaan heeft, en op de tonge ſcherper word, maar zyn zoetigheyt behoud het niet boven dien dag, want daar na word het zuur, en tot het drinken onbequaam.*

Dezen drank noemt men in 't Latyn Vinum Palmeum, *in 't Portugees* Vinho de Palma, *en in 't gemeyn* Vin de Palma, *in oud Indien op 't Mallabaars* Sura, *of beter* Syra, *af komſtig van het Perſiaanſche* Schir, *dat is zoeten drank, of zap die uyt eenige boomen of vrugten loopt, of getapt word; of van 't Arabiſch* Scherab, *wyn, drank, ſyroop: in 't Maleyts* Loacca *en* Towack, *in 't Amboins* Tua, *welke namen egter ook gebruykt worden, in 't gemeen tot alle dranken, dewelke men uyt boomen tapt. De perſoonen, die hier op afgerigt zyn, noemt men hier te Lande met een Portugeeſe naam* Tiffadoros, *en het werk zelfs* Tiffar, *by onze Duytſche tyfferen: waar toe dezen drank verder gebruykt werd, ziet hier na Hoofdſtuk 3.*

Het hout van dezen boom verſchilt veel van andere houten, want 't beeft geene afzonderlyke ſchorſſe, maar is, als gezegt, al te maal aan malkander vaſt, alleenig van buyten een weynig na een ſchorſſe gelykende, ligt-graauw, en in zekere trappen verdeelt, zynde de voetſtappen of ſtoelen geweeſt, daar op de afgevallene takken geſtaan hebben. Deze trappen omvangen geenſints den geheelen ſtam, gelyk hem zommige qualyk afteekenen, maar alleenlyk een ſtuk weegs of halvemaans gewys, en hout daar boven aan de ander zyde weer een andere trap, dog in geen preciſe ordere. Zy zyn ook niet winkelregt met den ſtam, maar loopen ſchuyns af, zoo dat men in 't klimmen geen groote vaſtigheyt daar op hebben kan, voor die geene die het niet gewent zyn. Evenwel alle de Indianen van Water-Indien beklimmen deze booge en ſteyle boomen met zoo een wonderbare vaardigheyt, dat ze ſchynen dezelve op te loopen zonder eenig ander behulpmiddel, dog de Indianen van andere Landen, als mede de Amboineeſen, die 't nog zoo wel niet gewent zyn, doen zulks met een ſtrop van een touw aan de voeten te binden, waar mede zy de boomen omvatten, 't welk hun geen Europiaan ligt kan nadoen, daar en boven dragen ze nog op den rugge een Houmes, in 't Latyn genaamt Machaera, *in 't Maleyts* Parrang, *zoo groot en breet,*

totum racemum nucibus onuſtum graviſſimis circumcidunt, quem ope funiculi demittunt, ſi nuces ſint juniores, ac potionibus aptae, alias enim per altum lapſum dehiſcerent, vetuſtiores vero nuces dejiciunt tantum: *Tiffadores*, qui bis de die hanc adſcendunt arborem, ac per aliquod tempus ibi morantur ad liquorem inde colligendum, majori fulcimento pedibus indigent, hi ergo inciſiones quasdam faciunt in trunco ad diſtantiam trium circiter pedum, nunc hac nunc altera trunci parte, in quibus pedes ſuos figunt: In India veteri circumligant craſſos funes trunco ad ſimilem diſtantiam, quos clavis inſuper firmant, tumque adſcenſui faciles ſunt arbores, ſed tantum iis, qui vertigini haud ſunt obnoxii; aliis enim ſpectatoribus arduum videtur tantam adſcendere altitudinem; hiſce vero incolis ultimus memoratus conſcendendi mos penitus eſt ignotus.

dat ze het zelve in 't vegten ook voor zwaarden gebruyken kunnen, waar mede zy in den top komende den geheelen rank met die zware Nooten affnyden, dewelke zy met een touwtje aflaten, zoo zy nog jonk zyn, en tot drinken gebruykt zullen worden, want anders zouderze van den hoogen val berſten, maar de oude Nooten laten ze ſiegts vallen. De Tiffadores, *die dagelyks dezen boom tweemaal beklimmen, en een tyd lang daar op ſtaan, om den drank af te nemen, moeten wat meer vaſtigheyt voor hare voeten hebben, deze dan kappen eenige keepen in den ſtam omtrent drie voeten van malkanderen, dan aan d'eene dan aan d'andere zyde, daar in ze de voeten zetten kunnen. In oud Indien binden ze ook dikke touwen om den ſtam in gelyke diſtantie, die ze nog met ſpykers daar in vaſt maken, en dan zyn ze gemakkelyk te beklimmen, evenwel voor iemand die niet duyſelig is, want het ook den aanſchouwer yſſelyk voorkomt, menſchen na zulken boogte te zien klimmen, dog by deze Inlanders is deze laatſte manier onbekent.*

Mox ſub dicto cinereo cortice provenit lignum durum, corneum, ex nigricantibus brevibus ac longitudinalibus fibris contextum, quod circa radicem tantae eſt duritiei, ut cuneos recuſet, ſi non oblique infigantur, durum hocce lignum tres circiter aut quatuor digitos eſt craſſum, tenſim vero introrſum mollius eſt, interna vero ſubſtantia penitus eſt fungoſa, leviter ſibi mutuo juncta, ac ſurſum ſenſim magis albicat, in vertice ad longitudinem trium circiter pedum, ubi ramificationes exoriuntur, albiſſima eſt, ex tenuiſſimis plurimis fibris ſibi incumbentibus conſtans inſtar codicis papyracei, ſubſtantia haec tenera admodum mollis ac ſaporis dulcis eſt, uti fructus recentes Coryli, cujus ſuprema pars, tres circiter pedes longa, edulis eſt. Interna haecce concreta maſſa Latinis *Cerebrum*, vel *Cor Palmae*, & idiomate Graeco ἐγκέφαλος dicitur, Portugallis vulgo & noſtratibus *Palmito* & *Palmyt*; Malaicenſibus vero *Umput*.

Straks onder deze graauwe buyt vint men een hard, boornagtig hout, met zwartagtige en korte draden, in de lengte doorregen, 't welk omtrent de wortel zoo hard is, dat de bylen daar van uytſpringen, als men niet wat ſchuyns, maar regt dwars daar op kapt, dit hard hout is omtrent drie of vier vingeren dik, daar na word het naar binnen allenxkens weeker, zynde de reſt niets dan een bros merg, dat loſſelyk aan malkander hangt. Na boven toe word het allenxkens witter, en omtrent de lengte van drie voeten, regt in den top, daar de takken ontſpringen, is het ſpierwit, van veele dunne vellen op malkander gerolt, gelyk een boek papier, zeer teer en mals, van ſmaak zoet, als verſche Haſelnooten, waar van het bovenſte omtrent drie voeten lang is. Dit t'ſamengerolt hout word in 't Latyn Cerebrum, *of* Cor Palmae, *met een Griekſe naam* Encephalos, *in 't gemeen by de Portugeeſen, en onſe Natie* Palmito, *en* Palmyt, *in 't Maleyts* Umput *genaamt.*

Radix, quo ad magnitudinem, & altitudinem arboris, vilis ac puſilla eſt, quae eſt tantum intricata congeries ex multis partim craſſis, partim tenuibus, ac nigris fibris conſtans, quae ſerpentino modo, vel inſtar vermium terrae profunde infiguntur, & adjacentes rupes, vel muros ipſos perforant. In hac congerie nullum notabile invenitur radicale caput, ſed brevis tantum ſuperficies inferne inaequalis, tali ſcilicet modo efformata, quali fuit, quum nuci eſſet juncta, fibrillis ſuis albicantibus ſupra ligneum putamen ſeſe extendens: Fibrillae hae ſuperiores in junioribus arboribus ſunt quodammodo ſpinoſae, ac pungentes, quae in vetuſtioribus magis glabrae, nec pungentes. Per has igitur tam excelſa arbor ſuum acquirit fulcimentum, quae tantum onus tot gravium nucum fert, ut merito quis hac ſuper re mirari debeat. Et quo magis ſit onuſta haec arbor, eo firmius radices ſuas agit: mirandum inſuper eſt, quod haec arbor, quae immobilis penitus eſt, ac vehementiſſimos eludit ventos, aliquando pacato aëre, praeſertim poſt continuas pluvias ſponte ſua cum tota radicum mole ita procumbat, ac ſi fulmine icta dejiciatur, ita ut res adverſae eam ſervare, tranquillae vero, ac pacatae ejus interitum cauſſari videantur, quod tamen nullis ſaepius accidere obſervatur arboribus, niſi iis, quae locis ſabuloſis & areno-ſis progerminarunt.

De wortel, na de grootte en boogte dezes booms, is gering, zynde maar een verwarde klomp, en uyt veele, ten deele dikke, ten deele dunne en zwarte vezelingen gemaakt, die als wormen of ſlangen diep in de aarde loopen, de bygelegene klippen of muuren doorborende. In deze klomp vind men geen regte hoofd-wortel, maar een korten ſtomp, van onderen wat kuylagtig; te weten, zoo als by eerſt geformeert wierde, doen by nog aan de Noot zynde, met zyn witte vezelingen over de boute ſchaal kroop. Aan de jonge boomen zyn de bovenſte wortelen wat doornagtig of ſteekelig, dog aan de oude gladder. In deze dan beſtaat de vaſtigheyt van zulk een booge boom, dewelke zoo zwaren laſt van zware vrugten verdragen moet, dat men zig billyk daar over verwonderen mag. Hoe zwaarder laſt dezen boom draagt, hoe vaſter by wortelt, maar te verwonderen is het, dat die boom, dewelke onbeweegt ſtaat tegens alle geweld der winden, zomtyts by ſtil weer, inzonderheyt als het lang na malkander geregent heeft, met den geheelen klomp der wortelen van zelfs omvalt, als of by van den blikſem omgeſlagen wiert, zoo dat tegenſpoet een oorzaak van zyn behoudenis, maar ruſt en ſtilte zyn bederf is, 't welk men egter nergens meer ziet gebeuren, dan aan boomen, die in mulle en zandige gronden ſtaan.

Arbor *Calappus*, unde liquorem collegerunt, ſi per unum alterumve annum naturae committatur, meliores poſtea ſemper producit fructus, ſi modo per Tiffadores bene fuerit depurata, increſcentibus autem annis ipſa mutatur, ut & ejus fructus: truncus enim altiſſime excreſcit, ac gracilior fit, nuces non amplius ſunt rotundae, ſed angulares, nucis putamen exareſcit, & ab utraque parte connivens, primo acquirit magnitudinem ovi avis Caſuaris dictae, dein decreſcit ad figuram ovi Anſerini, uti infra Capite ſecundo in ſexta ac ſeptima ſpecie deſcribitur: In ſuprema ejus ſenectute ramificationes etiam ſenſim decidunt, ita ut tandem nil niſi truncus ſuperſit, uti & aliquando per fulgur tota conſumitur coma, quod huic arbori prae aliis ſaepe accidit, ita ut uno momento detruncetur penitus.

Den Calappus-boom, naar het tyfferen, een ofte twee jaren ruſt genietende, pleegt daar naar beter vrugten te dragen, als by maar door de Tiffadores ter degen gezuyvert word, daar en tegens verandert by, en deszelfs vrugten in zyn ouderdom: want den ſtam word zeer hoog en mager, de vrugten zyn niet meer rond en buykig, den dop van de Noot word kleyn, aan beyde eynden ſpits toeloopende, eerſtelyk in de grootte van een Caſuaris-ey, daar naar allenskens kleynder, tot de grootte van een Eenden-ey, gelyk hier na, Hoofdſtuk 2. in de ſesde en ſevende ſoorte beſchreven word. In zyn hoogſten ouderdom beginnen de takken ook af te vallen, zoo dat 'er niets overblyft dan den blooten ſtronk, gelyk zomtyts ook de gebeele kruyn door den blikſem afgeſlagen word, 't welk dezen boom dikwils voor anderen zoodanig treft, dat by in een omzien kaal word.

In hiſce regionibus fructus producere incipit anno aetatis plerumque duodecimo, ut & quarto decimo, rarius anno ſeptimo vel octavo, circiter annum ejus trigeſimum viret, & viget, quod usque ad ſexageſimum producitur annum, in aliis vero regionibus, ut audivi, ad centeſimum extenditur annum: Omnes hujus arboris partes prolixius deſcripſi, quum ſubſequentes ſpe-

In deze Eylanden begint hy vrugten te dragen doorgaans in 't twaalfde en veertiende jaar, extraordinaris in 't ſevende en agtſte, omtrent het dertigſte is by in zyn beſte fleur, en draagt tot in 't ſeſtigſte; maar in andere Landen, verſta ik, dat by honderd jaren kan oud worden: Ik heb de deelen van den Calappus-boom wat wydloopig beſchreven, om dat de volgende zoorten zig daar na reguleeren: zul-

ſpecies inde melius dignoſci poterunt, nunc vero harum peculiaria ac cuncta nomina ſubnectam.

Magna nucifera Indica Palma, Latinis dicitur *Palma Indica major, & Coccifera*, Portugallis *Palmeyra*, Belgis *Cokos*, & *Calappus*. Arabibus *Siger-Indi* h. e. arbor Indica. Malabaris (quae lingua per totam Indiam veterem familiaris eſt) *Tenga-Maran*: aliis vero Indiae populis, quantum novi, arbor, ejusque fructus eandem habent denominationem: Fructus autem Latine dicitur *Nux Indica*, & *Cocus*, male apud *Cardanum*, & *Jul. Scaligerum exercit.* 158. *diſtinct.* 2. *Coccus*; Portugallis *Coquo*, & *Coco*, juxta imaginem, uti *Linſchotenus*, & alii plures putant, faciei Cercopitheci, quam tria ſuperiora putaminis orificia repraeſentant, meo vero judicio verior, ac certior vocis origo invenienda eſt; plures enim nationes, quibus hic fructus eſt notus, nucem appellant, ſic dicitur Arabice *Gauzoz-Indi*, vel *Geuzoz-Indi* h. e. Nux Indica, quod per interpretes *Avicennae lib.* 2. *Cap.* 298. corruptum eſt in *Jauſi-Alindi*, & quod pejus *Janſi-Alindi*, Turcis *Cock-Indi* eadem ſignificatione, unde ſine dubio Aethiopes Africani, eorumque vicini Hispani, ac Portugalli *Coquo* deflexerunt.

Omnia vero iſta nomina originem ſuam debent Hebraicae voci *Egoz*, quae nucem ſignificat, niſi potius quis ſuſpicari velit, quaedam Hebraica plantarum nomina a finitimis Arabibus deſumpta eſſe, cujus argumentum mihi videtur praepoſita littera *Aleph*, quae clare indicat veſtigium Arabici articuli *Al* in vocibus *Egoz* & *Battich*, in quibus abjecto articulo, in *Aleph* latente, reſtat pura Arabica vox *Egoz* ſive *Gauz*: derivatur etiam inde Graecorum κόκκος, quibus omne granum majus denotant.

Aliae voces Arabicae ſunt *Naregil*, *Neregil*, *Naret*, *Narig*, & per litterarum transmutationem *Ranig*. Perſice *Nargel*, & *Berang*, Malabaris *Tenga*, Bracmannis *Naralu*, ſed in horto Malabarico *Mado*. Junior vero ejus fructus potui aptus Malabaris dicitur *Eleni* & *Lenni*. Portugallis *Lanha*, vetuſtior autem fructus illis audit *Copra*: plura etiam nomina ſecundum aetatem ſuam apud Malabaros ſortita fuit, quae in *Horto Malab. tom.* I. *Cap.* I. exprimuntur, quae hic omiſi, quum talia particularia nec apud Malaicenſes, nec apud noſtros viles Amboinenſes obſervaverim. In Bengala dicitur *Narcol*, in China *Ja*, Malaice *Nyor*, in Java *Calappa*, quod nomen per totam aquoſam ſeu inſularem Indiam notum eſt, & unde apud Belgas *Nux Calappa* dicta eſt, uti in India Occidentali *Kokernoot* vocatur. Ambonice in Hitoë *Niwel*, in Leytimora, *Niwer* & *Nuër*, uti & in Banda, in Balya *Njo*, in Bima *Nio*, quae omnia nomina derivantur a Malaicenſi voce *Nior*. In Ternata *Igo*, Macaſſara *Calucu*, Buttona *Laluccu*.

In Arabica lingua *Gadhab*, & *Gomar* appellatur Palmae verae cerebrum, ejusque ſumma pars, quae optima eſt, & eſui apta, *Geduma*, qua reſecta perit arbor; quae nomina huic noſtrae Indicae voci applicari poſſunt. Hoc cerebrum vulgari voce *Palmitum* appellari ſupra diximus, unde quidam voluerunt hanc Palmam Graece ἐλατῆν ἐγκέφαλον dici poſſe, quod tamen potius referri debet ad Palmam quandam pumilam à Theophraſto deſcriptam, quae in Aegypto etiam, & hodie in Sicilia naſcitur, & vulgo *Cefaglioni* dicitur, nomine manifeſte detorto ab ἐγκέφαλος, & a noſtra Indica multum differt. Apud Arabes *Fal* dicitur *Spatha*, ſeu vagina Palmae, apud eosdem *Gadfo* ſpeciem denotat Palmae Indicae & fortaſſis ipſam Calappae vocem; nam lit. *Dad.* apud Orientales, ut littera *L* pronunciatur, *Ollad* nempe.

Nucleus Calappae ſupra jam ſuas ſortita fuit denominationes: durus putaminis cortex, qui nucem proprie efformat, Latinis dicitur *teſta Calappae*, Malaicenſibus *Tampurong*, quae nomina deinde etiam adhibebimus: Externus nucis cortex putamen ambiens quum exſiccatus, & ſtupae ſimilis ſit, Malaice dicitur *Culit Calappae*, Ternatice *Genoffo*, Malabarice *Cairo*, quod nomen ubique uſurpatur, ubi Lingua Portugallica eſt in uſu, Arabice *Kals*, quod Graeci κάλως dicunt, hoc eſt funis ex durioribus Nucis Indicae fibris confectus, quae capillaria filamenta Arabes *Lif* denominant.

Totus

zullende nu hare byzondere benaming na malkander ſtellen.

De groote Nootdragende Indiaanſche Palm word in 't Latyn genaamt Palma Indica major, & Coccifera, *in 't Portugees* Palmeyra, *in 't Duyts* Cokos, *en* Calappusboom, *in 't Arabis* Siger-Indi, *dat is, Indiaanſche boom, in 't Mallabaars (welke taal door geheel oudt Indien gaat)* Tenga Maran. *By andere Natien van Ooſt-Indien, zoo veel my bekent is, heeft den boom en vrugt eenderley namen; de vrugt dan heet in 't Latyn* Nux Indica, & Cocus, *qualyk by* Cardanus *en* Jul. Scaliger: Exercitation. 158. diſtinct. 2. Coccus; *in 't Portugees* Coquo *en* Coco, *na de gelykeniſſe, als* Linſchooten, *en veele andere Schryvers willen, van een Meerkatten aangeſigt, 't welk de drie bovenſte gaatjes van den dop in der daat verbeelden: dog mynes oordeels, kan men een nader en waaragtiger oorſpronk dezes naams aanwyzen, want veele Natien, by dewelke deze vrugt bekent is, noemenze een Noote, zoo heet ze in 't Arabis* Gauzoz-Indo, *of* Geuzoz-Indi, *dat is Indiaanſche Noot, 't welk door de Overzetters van* Avicenna lib. 2. Cap. 298. *bedorven is in* Jauſi-Alindi, *en nog qualyker* Janſi-Alindi, *op 't Turx* Cocx-Indi, *met dezelfſte beduydeniſſe: waar van buyten twyffel de Africaanſche Mooren, en hare Naburen de Spanjaarden, en Portugeeſen haar* COQUO *gemaakt hebben.*

Dog al deze namen hebben haar oorſpronk van het Hebreeuwſche woort Egoz, *het welk een Noot betekent, ten zy dat iemand meene, dat zommige Hebreeuwſche benamingen van Planten, van de aangrenzende Arabiers ontleent zyn, welkers bewys my toeſchynt te zyn de voorgeſtelde letter* Aleph, *dewelke klaar te kennen geeft het overblyfzel van de Arabiſche voortzetting Al, in de woorden* Egoz, *en* Battich, *in welke weggeſmeten zynde de voortzetting in de Aleph, overblyft het zuyvere Arabiſche woort* Egoz *of* Gauz, *waar van ook afſtamt der Grieken* κόκκος, *waar door zy alle groote Graanen betekenen.*

De andere Arabiſche namen zyn Naregil, Neregil, Naret, Narig, *en door letterwiſſeling* Ranig, *in 't Perſiaans* Nargel, *en* Berang, *in 't Mallabaars* Tenga; *by de Bramines* Naralu, *maar in* horto Mallab. Mado: *de jonge vrugt, tot het drinken bequaam, heet by de Mallabaren* Eleni, *en* Lenni; *by de Portugeeſen* Lanha, *de oude* Copra, *dog zy heeft nog meer namen in 't Mallabaars na haar verſcheyden ouderdom, dewelke in gemelde* hortus Mallab. Thom. 1. Cap. 1. *ſtaan uytgedrukt: zynde van my albier uytgelaten, dewyl ik diergelyke curieusheyt in 't Maleyts, nog by onze ſlegte Amboineeſen niet gevonden heb: In Bengalen* Narcol, *in Sina* Ja, *in 't Maleyts* Nyor, *Javaans* Calappa, *welke naam door gantſch Water-Indien bekent is, en waar van hem de Nederlanders* Calappus-noot *noemen, gelyk in Weſt-Indien* KOOKERNOOT. *In 't Ambons op Hitoe* Niwel, *op Leytimor* NIWER *en* Nuër, *gelyk ook in Banda; in 't Balys Njo, op Bima* Nio, *welke alle afkomſtig zyn van 't Maleytſe* Nior: *op Ternate* Igo; *Macaſſers* Calucu, *Buttons* Laluccu.

In het Arabiſch wort Gadhab, *en* Gomar *genaamt het bovenſte gedeelte, of het merg van de Palm-boom, het welke het beſte deel is, en tot ſpyſe bequaam; dat dit breyn ofte merg van de Palm-boom met een gemeene naam* Palmitum *genaamt wort, hebben wy boven gezegt, waarom ook zommige gewilt hebben, dat deze Palm-boom by de Grieken* ἐλατῆν ἐγκέφαλον *genaamt wort, het geen egter beter gebragt wort tot een kleyne zoort van Palm-boom, by* Theophraſtus *beſchreven, welke in Egypten, en hedendaags ook in Sicilien groeit, en in 't gemeen* Cefaglioni *genaamt wort, welke naam duydelyk ontnomen is van het Griekſe* ἐγκέφαλος, *die van onze Indiſche Palm-boom veel verſchilt. By de Arabieren wort* Fal *genaamt de* SPATHA, *ofte de Schede, daar de bloemen uyt komen, by welken* Gadfo, *is een zoort van Indiſche Palm-boom, en mogelyk het woort* Calappa *zelfs beduydende, want by de Ooſterſche Volkeren wort de letter* Dad *als de L uytgeſproken, te weten* Ollad.

De kern, of het pit van de Calappus-noot heeft zyne namen hier boven al bekomen: De harde ſchaal of den dop, die de eygentlyke Noote maakt, heten wy in 't Latyn Teſta Calappae, *in 't Maleyts* Tampurong, *welke naam wy voortaan voeren zullen. De buytenſte Noote de bolſter omvangende, als ze droog, en het werk gelyk is, heet in 't Maleyts* Culit Calappa, *in 't Ternaats* Genoffo, *in 't Mallabaars* Cairo, *welke naam gebruykelyk is over al daar de Portugeeſſe taal gaat, in 't Arabis* Kals, *zynde het geene de Grieken* κάλως *noemen, dat is een touw uyt de grove draden van een Indiaanſche Noot gevlogten, welke hayrige draden de Arabiers* Lif *noemen.*

Een

Totus Calappae racemus cum omnibus etiam foliis Malaicenſibus peculiariter *Palepa Nior* dicitur.

Vox Calappae etiam derivari poteſt a *Kelaph*, quod Arabibus denotat decorticare, unde *Kelipha* cortex, integumentum, quia Calappa inſigni tegitur cortice, ac multiplici indiget decorticatione, antequam ad interiorem liquorem perveniamus; iſtud *Kelaph* Chaldaeis decorticare, tegmine ſpoliare denotat, & Arabicum *Galphon* operculum ſignificat, omnia vero iſta nomina primitus deſcendunt ab Hebraeo *Illeph*, id eſt texit, obtexit. Licet enim vox Calappa e Javana lingua ſit, notandum tamen eſt, Javanos & Malaicenſes multa ex Arabica & Hebraea deſumpſiſſe vocabula.

Een gebeelen Calappus-tak met bladeren en al, wort by de Maleyers in 't byzonder Palepa Nior *genaamt.*

Het woort Calappa *kan ook afgeleit worden van* Kelaph, *het geen by de Rabynen betekent afſchillen, waar van* Kelipha *een baſt, of bekleetſel, om dat de Calappus-noot met een zware baſt bekleet is, en veel afſchillen nodig heeft, eer dat men tot het binnenſte vogt geraken kan. Het zelfde* Kelaph *wort by de Chaldeën mede door afſchillen of door het bekleetſel aftrekken genaamt. Het Arabiſche* Galphon *betekent een dekſel, dog alle deze woorden ſtammen af van het Hebreeuwſche* Illeph, *dat is, by heeft bedekt, bekleet. En ſchoon het woort* Calappa *uyt de Javaanſche taal oorſpronkelyk is, zoo moet men nogtans weten, dat de Javanen en de Malleyers veel woorden ontleent hebben uyt de Arabiſche en Hebreeuwſche taal.*

An illa, quam *Theophr. lib.* 1. *Cap.* 16. deſcribit folio eſſe arundinaceo, eadem ſit cum *Coco Indica*, affirmare non auſim, licet nomina maxime conveniant, & Palma Indica etiam in regionibus Aegypto vicinis, nempe Troglodítica, & Aethiopia naſcatur; Ipſa Theophraſti verba dabo, & diſcrimen relinquo indagandum iis, qui regiones illas perluſtrant. Is igitur primo *lib.* 1. *Cap.* 18. ait, Coccum eſſe folio arundinaceo, ut Palma, deinde *lib.* 2. *Cap.* 8. dicit Coccas plurimas in Aethiopia naſci fruticoſas, non uno caudice, ſed pluribus, & interdum aliquo modo conjunctis, virga minime longa, ſed cubitali tantum, levi coma cacumini adnexa, fructum figura, magnitudine & ſapore diverſum, caeteris vero praeſtat, quae rotunda forma guſtuque ſit gratiore, ſed minus dulci. Eousque *Theophr. lib.* 2.

Of die geene, dewelke Theophraſtus *in het eerſte Boek, Capittel* 16. *beſchryft met een bladt aan het riet gelyk, dezelve zy met de Indiſche* Cocus, *durf ik niet toeſtemmen, ſchoon de namen zeer overeenkomen, en de Indiſche Palmboom ook groeit in de Landen grenzende aan Egypten, te weten in Aethiopie, enz. Ik zal de woorden van* Theophraſtus *hier zelve ter nederſtellen, en het onderzoek overlaten aan de geene, die die Landen bezigtigen. Deze derhalven zegt in zyn* eerſte Boek, Capittel agttien, *dat de Cocos is met een bladt als van het riet, en daar na in het* tweede Boek, Capittel agt *zegt hy, dat 'er veel Cocos groeit in Aethiopie ſtruyksgewyze, niet met een ſtam, maar met veele en dikmaal te zamengevoegde ſtruyken met geen lange takken ofte roeden, maar ſlegts zoo lang als een el, met een kleyne kruyn in den top, dat de vrugt daar van in grootte, figuur en ſmaak verſchillen, dog dat boven den andere uytmunt, die ront is, alzoo die ſterker van ſmaak is, en minder zoet. Dus verre* Theophraſtus *in zyn tweede Boek.*

Plinius haec aliter legit, quem vide *lib.* 13. *Cap.* 9. Alia eſt arbor Cuciofera vocata, quae in Aegypto naſcitur, & Palmae ſpecies eſt, de qua vide *Theophr. lib.* 4. *Cap.* 2.

Plinius *leeſt dit anders, welken zie in zyn dertiende Boek, Capittel negen, zeggende een ander is de boom* Cuciofera *genaamt, dewelke in Egypten groeit, en een zoort van Dadel-boom is, waar over zie* Theophraſtus *in zyn vierde Boek, Capittel twee.*

An haec Palma Indica veteribus fuerit nota, plures dubitant ſcriptores: Palma *Cypria Theophraſti* vix eſſe poteſt, quum arbor Calappus numquam eo usque ad Borealem vel Occidentalem creſcere obſervetur plagam, ſed quum apud *Theophraſtum*, *Arrianum*, *Strabonem*, *Plinium*, aliosque veteres ſcriptores legatur, in India excelſiſſimas creſcere Palmas, quae magni ſunt uſus, unde nempe vinum, mel, panis, acetum, aliaque confici poſſunt, de nulla alia arbore meo quidem judicio id intelligi debet, quam de Calappo, dum vera Palma Dactylifera in tota India, a parte Orientali Indi fluvii, & inter Tropicum Cancri ſita, exotica ſit, ubi haec Palma Indica ſola praedominatur, interim ſciendum vel notandum eſt, veteres ſcriptores plurima de hiſce duabus arboribus confudiſſe, forte per nominum conſonantiam ſeductos, tribuentes uni nempe illud, quod alii competit arbori. Sic etiam monendum eſt, quod in *Horto Malabarico* nomen hujus arboris, figurae ejus junctum, quatuor diverſis exprimatur linguis, Latina nempe, Arabica, Mallabarica, ac Bracmana, intelligas autem oportet tres has priores linguas unum tantum habere nomen, *Tenga* nempe, litteris modo Latinis, Arabicis, & Malabaricis expreſſum, ne quis putet nomen *Tenga* eſſe bonum vocabulum Latinum, aut Arabicum.

Of deze Indiaanſche Palm-boom *aan de Ouden zy bekent geweeſt, wort by de Schryvers in twyffel getrokken. De Palma* Cypria Theophraſti *kan het niet zyn, dewyl den Calappus-boom nooyt zoo ver om het Weſten en Noorden groeyt; maar als men by* Theophraſtus, Arrianus, Strabo, Plinius, *en andere oude Schryvers leeſt, dat in Indien zeer booge Palmen groeyen, waar van men veelderley gebruyk heeft, inzonderheyt dat men wyn, booning, brood, azyn, enz. daar van maken kan, moet zulks mynes oordeels van geen andere, dan van den Calappus-boom verſtaan worden, dewyl den regten Palm of Dadel-boom in gants Indien beooſten den Indus, en binnen den* Tropicus Cancri *gelegen, uytlandig is, alwaar deze Indiaanſche zoorte alleen domineert, dog moet men mede weten, en verdagt zyn, dat de oude Schryvers veele dingen geconfundeert hebben van deze twee boomen, miſſchien door de gelykheyt der namen verleyt zynde, den eenen toeſchryvende het geene eygentlyk den anderen toekomt: zoo dient ook tot waarſchouwing, dat de naam dezes booms in de figuur van de* Hortus Malabaricus, *wel in vierderley talen uytgedrukt ſtaat, te weten Latyn, Arabis, Mallabaars, en Braminees. Dog men moet weten, dat de drie eerſte talen maar eenderley namen hebben, te weten* Tenga, *ſlegts met Latynſche, Arabiſche, en Malabaarſche letters geſchreven, op dat niemant meyne, dat* Tenga *goet Latyn, of Arabis zy.*

Juxta teſtimonium O. *Dapperi* in *Africae deſcript.* vocatur Calappus haec in Madagaſcara *Voaniou*, quod cum Malaicenſi & Amboinenſi vocabulo proxime convenit, & in aliis pluribus occurret poſtea nominibus. Rariſſimae ibi ſunt hae arbores, ac juxta incolarum teſtimonium penitus olim ignotae, ſed ante quinquaginta vel ſexaginta circiter annos modo ibi progerminarunt per nuces aliis ex regionibus per maris fluxus in litus forte fortuna projectas, quod veroſimile admodum videtur, dum ſemper fere ad litus maris tales invenias nuces Cocos fluctuantes, vel in illud projectas.

Na 't ſchryven van O. Dapper, *in zyn beſchryving van Africa, heet de Calappus op Madagaſcar* Voaniou, *het welk met 't Maleytſche en Ambonſche meer na overeenkomt, en in meer namen zal getoont worden: zy zyn aldaar ſchaars, en volgens 't zeggen der Inwoonders by hun eertyts onbekent geweeſt, maar voortgekomen uyt de vrugten van andere plaatſen, door de zee aan ſtrant by geval opgeworpen, t'zedert vyftig of ſeſtig jaren herwaarts, 't welk niet zonder groote waarſchynelykheyt geſprooken is, aangeſien men van tyd tot tyd aan ſtrant eenige Kokosnooten vind.*

e
f
g
i
h
a
a
b
c
c
d

OBSERVATIO.

Coccus *foliis pinnatis, flore & fructu racemoſo & anguloſo.*

Primaria hæc, atque præ reliquis æſtimanda arbor optime a Rumphio *Tabula Prima* exhibetur, ubi integra occurrit Coccus, ſeu Calappus arbor, cujus *truncus* ob altitudinem in *binas* diviſus eſt *partes a a. b* Vero demonſtrat *racemum floriferum Majang* dictum, cum *cymba* ſuppoſita *c c*, quæ ipſi ſuccreſcit. *d* Siſtit autem *unicam racemi* quaſi *ſpicam*, ſeu *ariſtam*, cum *occluſis floribus* majori forma expreſſam. *e Racemum frugiferum* conſpiciendum præbet *junioribus fructibus* onuſtum, qui vero provectioris ſunt ætatis illis, qui in *racemo f* obſervantur, unde & figura rotunda ab aliis oblongis differunt. *g* Vero oſtendit hujus arboris *adſcenſorem Tiffadorem* dictum, quo modo altiſſimas haſce conſcendere ſolet arbores, qui *gladio b* armatus eſt, quo racemos frugiferos detruncat, & *funiculo i*, cui racemum alligat, ne juniores fructus, in terram per altum lapſum decidentes, dehiſcant & pereant.

A pluribus porro, præter itinerarios, ſcriptoribus hæc arbor etiam expreſſa occurrit, præſertim vero in *Horto Malab. Tom.* 1. *Tab.* 1, 2, 3, 4. ſplendida ejus invenitur Figura, & apud *Freyer.* in *Itin. Indiæ Orient. pag.* 9 & 10. *Nieuhov. China p.* 142. *in Valent. Ambon. p.* 178. *Kalappa arbor* dicitur, & deſcribitur, ut & apud *Piſonem pag.* 130. ubi *Inaia Guacuba*, vulgo *Cocos* dicitur: & apud *Clus. lib.* 1. *arom. cap.* 26. *pag.* 191. ſub nomine *Coccus* deſcribitur, nec non in *Euſebii Nieremberg. hiſtor. natur. p.* 246. & *Pomet hiſt. de drogues p.* 214. Plures alii ſcriptores, majori copia, quam ut hic enumerari poſſint, hanc denominaverunt, vel deſcripſerunt arborem, quos omnes collegit & adnotavit D. *Sloane* in *Catal. pl. Jamaic. p.* 132 & *ſeq.* quorum principes, atque optimi in *Theſauro* meo *Zeylanico pag.* 182. recenſentur, ubi & peculiares quædam virtutes & hujus arboris operationes tam externe quam interne, h. e. tam in Medicina, quam Chirurgia deſcribuntur juxta teſtimonium celeberrimi *Grimmii in laborat.* ſuo *Ceylon. pag.* 101, qui ipſe auctor non tantum operationes illas inſtituit, ſed optimam etiam illarum nactus fuit experientiam. Apud *Carolum Linnæum in tractatu* de *Muſa Cliffortiana pag.* 11. naturales invenies tam florum ac fructuum, quam aliarum hujus arboris partium characteres; Coccus eſt officin. in *Sam. Dale Pharmac. Supp.* p. 258 & novæ edit. *in 4to. pag.* 294. ubi varii auctores & ejus vires commemorantur; a *Linnæo* vero in *Hort. Cliffort.* p. 483. vocatur Coccus frondibus pinnatis, foliolis enſiformibus, petiolis margine villoſis, ut & a *Cl. Royeno* in *Floræ Leydens. Prodr. pag.* 5 Zeylonice autem *Polgbaba* vocatur.

AANMERKINGE.

Coccus *met gevleugelde Bladeren, trosagtige Bloemen, en hoekige Vrugten.*

Deze edele, en boven alle andere boomen te ſchatten Cocos-Boom *is zeer wel van* Rumphius *in de eerſte Plaat verbeeldt, en van* my *genaamt* Coccus *met* gevleugelde bladeren, trosagtige bloemen, *en* hoekige vrugten; *Van deſe boom wert de* ſtam *om zyn boogte in* tween verdeelt *door de letters* a a *aangetoont: letter* b *geeft te kennen zyn* bloeytros Majang *genaamt, met het* ſchuytje c c *daar onder groeiende*; d *vertoont een* enkelde bloem-aair *wat grooter getekent*; e *een* tros *met* jonge vrugten, *dog* ouder *als aan de* tros f, *waarom de vrugten ook in gedaante van elkander verſchillen*; g *toont op wat wyſe deſe boom bebendig door de* Teyfferaar *beklommen wert, die met zyn* ſwaart h *gewapent is, waar mede hy in den top gekomen zynde de* tros *met* vrugten *afſnydt, en* i *geeft te kennen het* touw, *het geen hy om den tros eerſt bindt, wanneer hy die aflaat, op dat de jongere en weeke vrugten door de boogte op de aarde ter neder vallende niet zouden gequetſt werden, of te door het vallen openbarſten;*

Deze boom is verder van veele, ſo Reisbeſchryvers, als andere beſchreven, en verbeeldt; voornamentlyk is ze zeer heerlyk vertoont in de Hortus Malabar. Tab. 1, 2, 3, 4. *als mede by* Freyer *in zyn* Reize *door* Indien *in* quarto pag. 9 *en* 10. *by* Nieuhof *in zyn* gezantſchap na China p. 142 *en by* Valent. *in de* beſchryving van Amboina pag. 158 *komt ze onder den naam van* Kalappe-boom *te vooren; als ook by* Piſo pag. 130, *alwaarze* Inaia Guacuba *genaamt wert, en by* Cluſius libr. 1. aromat. cap. 26 pag. 191 *wert ze onder den naam van Coccus beſchreven: als mede in* Euſebii Nieremberg. hiſtor. *der* natuur. pag. 296. *en* Pomet Hiſtoire des drogues p. 214. *Zeer veele andere Schryvers, te veel in getal om hier te melden, hebben dezen boom mede benaamt ofte beſchreven, welke aangetekent en opgetelt werden in de* Catalogus plantar. Jamaic. van Sloan. pag. 132 ende volgende, *waar van de beſte en voornaamſte in myn* Theſaurus Zeylancius pag. 182. *zyn aangebaalt, alwaar eenige byzondere kragten en werkingen van deze boom zo inwendig als uytwendig, dat is, zo in de Medicynen als Chirurgie vermeldt werden volgens het getuygenis van den beroemden* Grimmius *in zyn* Laborat. Ceylon. pag. 101. *die daar zelf de beproeving en ondervindinge van genomen heeft: By* Carolus Linnæus *in zyn tractaat over de* Muſa Cliffortiana pag. 11. *vindt gy de natuurlyke kentekenen van de bloemen, vrugten, en andere deelen deſes booms, en by* Samuel Dale *in de nieuwe editie van ſyn* Pharmacologia *in 4to de byſondere kragten en werkingen van deſen boom onder de naam van* Coccus, *nevens eenige aangebaalde Schryvers; van* Carol. Linnæus in Hort. Cliffort. p. 483. *wertſe genaamt* Coccus frondibus pinnatis, foliolis enſiformibus, petiolis margine villoſis, *als mede van de* Profeſſor van Royen *in ſyn* Prodr. van de Flora Leydenſ. pag. 5. *Op Zeylon wert deſe boom* Polghaha *genaamt &c.*

CAPUT SECUNDUM.

De Speciebus, Loco, Solo, ac Propagatione Coccorum.

Palmæ Indicæ, ſive *Calappi arboris* plurimæ ſunt ſpecies, inter quas multæ illarum tantum modo ſunt varietates, quarum tot jam deſcribemus, quot nobis ſunt notæ, illarumque diſcrimen plurimum in fructibus, eorumque nucibus conſiſtit, quædam enim ſunt majores, quædam minores, aliæ vero rotundiores, aliæ autem magis oblongæ.

Plinius lib. 13. *Hiſt. nat. Cap.* 4. Quadraginta novem Palmarum enumerat ſpecies, inter quas forte & Indicæ quædam occurrent: *Caſpar, Bauhinus* in *Pinace lib.* 12. *ſect.* 6. tria Palmarum habet genera, primo nempe *Palmam* proprie dictam, ſive *Majorem*, 2. *Palmam Minorem*, 3. *Palmam nucem ferentem*, quæ quadraginta ſex continent ſpecies, quarum ultima, quam *Palmam* Indicam & *Cocciferam* vocat, in ſeptendecim ſola dividitur ſpecies. Verum, ſi omnes has enumeratas ſpecies accuratius examinemus, apparebit, plurimas earum cum *Palma Indica* ſive *Minore* neutiquam convenire, atque e contra plurimas eſſe omiſſas, quæ revera ad illud pertinent genus, immo impoſſibile videtur, meo quidem judicio, omnes Palmarum ſpecies, in Aſia, Africa, & America creſcentes, in unum redigere genus. Contentus itaque ero, ſi illas, quæ in Orientalibus hiſce inſulis Indicis creſcunt, & vel a me ipſo obſervatæ, vel per aliorum relationem adnotatæ ſunt, deſcripſero, quæ in tredecim Majoris Palmæ Indicæ ſpecies dividuntur.

II. HOOFDSTUK.

Van de Soorten, Plaats, Grond, en Voortplanting der Calappus-Boomen.

De Indiaanſche Palma, *ofte* Calappus-boom, *beeft veele zoorten, waar onder ook ſlegts eenige veranderingen van de hooft-zoorten zyn, en waar van wy 'er nu zoo veel beſchryven zullen, als ons bekent zyn; beſtaande het onderſcheyt meeſt in de vrugten of nooten; want zommige zyn grooter, zommige kleynder, andere zyn ronder, en andere weder lankwerpiger.*

Plinius, lib. 13. hiſtor. natur. Cap. 4. *teld* 49 *zoorten van de Palmen op, waar onder deze Indiſche ook miſſchien zullen ſchuilen:* Caſpar Bauhinus, *in* Pinace, lib. 12. ſect. 6. *ſtelt drie hooft-geſlagten van de Palma, te weten* 1. Palmam proprie dictam ſive Majorem, 2. Palmam Minorem, 3. Palmam nucem ferentem, *t'zamen* 46 *zoorten uitmakende, waar onder de laaſte, die by* Indicam & Cocciferam *noemt, alleen in* 17 *zoorten verdeelt is; maar als men dat mengelmoes nader inziet, zoo zalmen bevinden, dat daar onder veele ſchuilen, die met de Palma* Indica, ſive minore, *geen gemeenſchap hebben, en daar en tegen veele uitgelaten zyn, die daar onder behooren, zynde myns oordeels onmogelyk alle de medezoorten van deze Palma, in Aſia, Africa, en America waſſende, by een te brengen. Derhalven ik my vergenoegen zal met die geene, die in deze ooſterze Eylanden waſſen, en van my zelfs gezien, of door 't verhaal van andere aangeteekent zyn, beſtaande in de volgende* 13 *zoorten van de* Palma Indica Major.

Primo, CALAPPA VULGARIS, ſive Nux vulgo *Calappa* dicta, quæ capite antecedente ſatis ample deſcripta eſt, hæc in tres quatuorve diſtinguitur Varietates; *Vulgares* enim in juniore ætate ſunt virides, maturæ vero luteæ, cupreæ, ac colore ruſſo permixtæ, quarum maximæ & elegantiſſimæ in Baleja ac Maccaſſera inveniuntur, harum putamina tantæ ſunt molis, ut caput pueri ſatis adulti adæquent. Secunda in juniore ætate eſt pallida, alba, ac, ſi matura, inſtar cupri flavi, quæ *Alba Calappus* vulgo dicitur. Tertia tam in juniore quam adultiore ætate ſemper eſt viridis, quæ *Alba* vulgo etiam habetur, & ambæ hæ ſpecies ad potus Medicinales eliguntur. *Quarta*, ſi matura ſit, ruſſeſcit, ac coloris fere pomi Aurantii eſt, quæ diverſa ſpecies a me habetur, ac numero decimo infra deſcribitur. Hæc vero omnia de externo fructuum colore ſunt intelligenda, qui omnes in adulta ætate cinerei ſunt coloris.

1. Calappa Vulgaris, *ofte gemeene Calappus-noot is in 't voorgaande Capittel genoegzaam beſchreven, dog verdeeld zig in* 3 *of* 4 *veranderingen; want de gemeene zyn in haar jongheit groen, en in haar rypheit geel, koperverwig, en met een weinig ros gemengt, waar van men de grootſte en ſchoonſte op Baley en Maccaſſer vindt, wiens doppen zoo groot zyn, als de kop van een middelbare jongen. De tweede is in haar jongheit bleek-wit, en in haar rypheit als bleek cooper, die men witte Calappus noemt. De derde is, zoo wel jong, als volwaſſen groen, die men ook voor wit reekent, en werden deze beide zoorten tot medicinale dranken uitgezogt. De vierde wert in haar rypheit ros, en genoegzaam Orangie-verwig, dewelke ik tot een byzondere zoorte gemaakt hebbe, hier onder No.* 10. *te zien. Dog dit alles is te verſtaan van de buitenſte coleur der Vrugt, werdende in den ouderdom allegaar aſchgraauw.*

Secundo, CALAPPA RUTILA, Malaicenſibus *Calappa Caſſomba*, hoc habet peculiare, quod putamen recens diſſectum intus ſit lucidum, rubens, vel pallide ferrugineum, quem colorem Malaicenſes *Caſſomba* dicunt a floribus Carthami Indici, ex quibus talis extrahitur coloris tinctura: nucleus autem putamini adhærens albet, uti vulgaribus in nucibus, vel interdum ex albo rubeſcens: hocce putamen dulceſcit, quod edi quidem nequit, ſed ſuccus tamen dulcis ex illo exſugi poteſt.

2. Calappa Rutila, *in 't Maleits* Calappa Caſſomba, *beeft dit byzondere, dat de verſche bolſter opgeſneden van binnen ligt, rood, of bleek roeſt-verwig ſchynt, welke coleur de Maleyers* Caſſomba *noemen, naa de bloeme van de* Carthamus Indicus, *waar uit men diergelyke coleur maakt, dog het pit aan den dop hangende is wit, gelyk aan de gemene nooten, of een weinig naar 't roode trekkende: Deze bolſter is zoet van ſmaak, men kanſe wel niet eeten, maar egter het zoete zap daar uit zuigen.*

Tertio, CALAPPA SACCHARINA, *Calappa Tubu* h. e. Saccharina, ab antecedente non multum differt, excepto, quod putamen intus non rubeſcat, ſed albeſcat, ſuccoſum ſit, ac dulce, ita ut crudum comedi poſſit inſtar Arundinis Saccharinæ; niſce in inſulis ignota penitus eſt, ſed plurimum invenitur in inſulis ad Eurum ſitis, *Ferua* & *Tennemer* dictis, unde ad *Bandam* deducta fuit arbor. Glires vehementer expetunt hocce putamen, qui arbores hinc conſcendunt, atque totum comedunt.

3. Calappa Saccharina, Calappa Tubu, *dat is zuiker-Calappus, verſchilt van de voorgaande niet veel, behalven dat de bolſter van binnen niet rood, maar wit is, ook zappig en zoet, zoo dat menze raauw eten kan, als zuikerriet; zy is in deze Eylanden onbekent, maar wert meeſt gevonden in de Zuit-ooſter Eylanden* Ferua *en* Tennemer, *van waarze in Banda gebragt is. De Ratten zyn zeer gretig naa deze bolſter, de boomen daarom beklimmende, en de zelve geheel afetende.*

Quarto, CALAPPA CANARINA, Malaice *Canari*, quæ cum vulgari plurimum etiam convenit, & magis varietas, quam diverſa ſpecies habenda eſt, unde & inter vulgarem etiam interdum creſcit. Diſcrimen potiſſimum in nucleo conſiſtit, qui craſſior ac mollior eſt, ſaporis etiam magis grati quam vulgaris eſt, cum recente *Canari* quodammodo conveniens, quique crudus comedi poteſt, e contra inepta eſt hæc nux oleo inde exurendo, quippe nullum exſtillat oleum, ſed ejus ſuccus corrumpit aliud, cui fuit mixtus, ac mucilaginoſum illud reddit. Amboinenſes nominant hanc *Niwel Mamina*, & *Niwel Yar Iſſi*. h. e. pinguem, ſeu *Canari Calappum*, quum inter edendum pingue magis ſapit quam vulgaris, inſtar recentis nempe *Canari*, unde & nomen obtinuit. Creſcunt hæ nuces tam diverſis in arboribus, quam in vulgaribus, aliis nucibus mixtæ, & uti vulgo putatur, eſt tantum degeneratio vulgaris generis, hæ nempe nuces tales fiunt, quum per foliaturam non ſatis adumbrantur, ac per ſolem nimium exuruntur.

4. Calappa Canarina; *op Maleyts* Calappa Canari, *komt ook meeſt met de gemeene over een, ſchynende meer een verandering dan byzondere zoort te zyn, gelykze ook hier en daar onder de andere waſt. Het onderſcheit beſtaat alleen in de pit ofte kern, dewelke dikker en weeker is, van ſmaak wat aangenamer dan de gemeene, eenigzints met de verſche Canaris over een komende, en bequaam om raauw te eten, daar en tegen is zy onbequaam, om olie daar uit te branden, want zy geeft niet alleen uit haar zelve geen olie, maar bederft ook de andere, daar zy onder gemengt wort, dezelve tot een pap makende. De Amboineezen noemenze* Niwel Mamina, *en* Niwel Yar Iſſi, *dat is vette of* Canari Calappus, *om datze in 't eeten vetter ſmaakt, dan de gemeene, namentlyk als verſche* Canaris, *waar van zy ook de naam heeft. Zy waſſen zoo wel op byzondere boomen, als aan de gemeene, onder andere nooten gemengt, en zoo men wil zeggen, is het een ontaarding van 't gemene geſlagte, te weten van zoodanige nooten, die niet wel bedekt, maar van de Zonne-ſtralen te zeer geraakt werden.*

Quinto, CALAPPA PULTARIA, Malaicenſibus *Calappa Bubur*, h. e. Calappus Pulpoſus, eſt ſpecies, quum plurimum in Java & Madura creſcit, nec peculiare conſtituit genus, atque aliis mixta vulgari ſimilis eſt, quæ intus repleta eſt tam molli pulpa putamini juncta, ut facile inde ſeparetur, & aquæ mixta pulpoſam illam reddat, ſi nux antea fortiter conquatitur, vel de arboribus decidit. In Java etiam hæ nuces dicuntur *Calappa Puan*, & *Calappa Dadir*.

5. Calappa Pultaria, *op Maleyts* Calappa Bubur, *dat is pappige Calappus, is mede een zoodanigen zoort meeſt op Java en Madura waſſende, eygentlyk geen geſlagt op haar zelven makende, maar onder andere gemengt, van aanzien zynze de gemene gelyk, maar van binnen hebbende zoodanig een week merg aan de ſchaal hangen, dat het zelve zeer ligt daar afvalt, en zig met het water tot een pap vermengt, als men de noot ſterkelyk ſchut, ofte van de boomen laat afvallen. Op Java werdenſe ook genoemt* Calappa Puan, *en* Calappa Dadir.

Sexto, CALAPPA MACHÆROIDES, Malaice *Calappa Parrang*, Amboinenſibus *Niwel Lopu* h. e. Calappus enſiformis, ab oblonga figura, quodammodo inſtar gladii, *Parrang* illis dicti, quæ ſolo adſpectu facile diſtinguitur a vulgari. Eſt enim oblonga, compreſſa, in acutum deſinens umbilicum, putamen internum eſt itidem oblongum, ab anteriore parte acuminatum, quum vulgaris nux ſit rotunda, ejusdem alias craſſitiei ac ſubſtantiæ; maximæ nuces ſunt inſtar ovi Caſuaris, verum compactiores; vulgares vero inſtar ovi Anſerini, immo quædam etiam minores; nucleus ſeu medulla craſſior eſt, & etiam vulgari durior; peculiari in arbore creſcunt, ac cultura etiam propagantur, putamina multum expetuntur ad ſcyphos inde formandos, ſi nempe polita, æqualia, & inſtar ovi rotunda ſint, ſuperne apertura ſcyphi formatur, ubi tria illa naturalia orificia ſunt, atque inferior acuta pars imponitur

6. *Calappa* Machæroides, *op Maleyts Calappa* Parrang, *Amboins* Niwel Lopu, *dat is zweert-Calappus, na haar langwerpig fatzoen, eenigzints een houwmes,* Parrang *genaamt, gelykende: Zy verſchilt ſtraks in 't aanzien van de gemeene; want zy is langwerpig, ſmal, toegeſpitſt met een tepel voor aan, de binnenſte dop is mede langwerpig, aan 't voorſte deel, of einde toegeſpitſt, daar de gemeene rond is, anders van de zelfde dikte en ſubſtantie; de grootſte zyn als een* Caſuaris-ey, *dog ſmalder; de gemeene als een* Ganſen-ey, *zommige ook kleender; het merg of kern van binnen is dikker, en harder dan aan de gemeene; zy waſſen aan een boom op zig zelfs, en worden ook door voortplanting vermeerdert; de doppen worden veel gezogt, om bekers daar van te maken, te weten; alze fraay, egaal, en eyront zyn; men maakt de mont boven, daar de* 3 *gaten zyn, en met het ſpitze eynde ſtelt menſe op een gedraaiden houten voet, of men laatze zonder voet,*

en

tur ligneo elaborato pedi, vel ſine tali fulcro etiam uſurpatur, ac ſuperne tum cochlea adaptatur, ut ſine incommodo potu, vel alia quavis re repletam in ſacco quis geſtare eam poſſit, ex minoribus nucibus tali modo etiam formantur machinulæ, quæ pulveri pyrio recipiendo inſerviunt.

Similes nuces quoque inveniuntur in vetuſtioribus vulgaris ſpeciei arboribus, ſi enim arbores Calappi vetuſtiſſimæ ſunt, gracileſcunt, atque altiſſimum, & ſimul contractum admodum adquirunt truncum, ita ut vix adſcendere eum ſuſtineant incolæ, nuces itidem ſunt minores, graciles, & acuminatæ; ita etiam putamina tunc ſunt acuminata & craſſa, aliquando oviformia, aliquando incurvata, inæqualia, foveis ſulcata, ac ſine ullo nucleo, medulla, vel liquore repleta: Fibræ putamini etiam adeo firmiter adhærent, ut vix ſeparari poſſint, niſi lædantur, cæterum, ſi ſunt æqualia, uti de antecedentibus dictum eſt, uſurpantur, a quibus etiam haud multum diverſa ſunt, niſi quod ſint minora, rugoſiora, ac magis inæqualia, quæ ſuprema etiam ſeu poſtica eorum parte tria inſignia coronæ inſtar habent (quæ in antecedentibus non obſervantur,) atque anteriore parte in longum trigonum acumen deſinunt.

en maakt een ſchroefje boven aan, om in de zak te dragen, als een flesje, en uit het kleenſte geſlagt maakt men ook kruithoorentjes.

Diergelyke nooten vint men ook aan de oude boomen van 't gemeene geſlagt, want als de Calappus-boomen tot een grooten ouderdom komen, werdenze mager, met een zeer booge ranke ſtam, zoo dat menſe qualyk meer beklimmen durft, de nooten werden ook klein, mager, en toegeſpitſt, zoo mede de doppen lankwerpig, en dik van ſchaal, zomtyts ey-formig, zomtyts ingebogen, oneffen, en met kuilen, midsgaders van binnen zonder pit of water: De draaden van den bolſter hangen daar ook vaſt aan, dat menſe qualyk afſchrappen kan, zonder ſchrammen in den dop te laten, anderzints zoo ze egaal zyn, werdenze gebruikt als de voorige, van dewelke ze ook ſchier niet verſchillen, dan dat ze kleender zyn, als mede ruiger, en oneffen van ſchaal, de welke aan 't bovenſte of agterſte eynd 3 lapjens beeft, als een kroon (die men aan de voorgaande niet en ziet) en van vooren in een lange drie kantige ſpits toeloopen.

Septimo, CALAPPA CAPULI-FORMIS, minima eſt ſpecies, ac raro obvenit, cujus etiam duæ tantum ſunt arbores in inſula Bandæ *Pœloay* dicta, quæ peculiare conſtituere videtur genus, nuces ejus ſunt multo minores, quam vulgaris, externe eleganter luteæ, interne plerumque ex fibroſo, ſeu cannabino quaſi putamine contextæ, quæ nucem continent oblongam, digiti craſſitiem ac longitudinem habentem, quædam paulo majores, aliæ vero minores, plerumque ex ſolo putamine conſtantes, coloris cinerei, quæ haud facile poliri poſſunt, ſuprema vero earum parte tres ſunt anguli, ſeu lamellæ, anteriore autem parte ſunt trigonæ, acuminatæ, & ſecundum latera tribus foveolis ſulcatæ, vel tribus protuberantibus rugis ſeparatæ: Manubria cultelli inde formantur, quæ magis rara, quam elegantia ſunt.

7. *Calappa* Capuli-formis, *is het alderkleinſte geſlagt, en zelden te vinden, waar van men ook maar twee boomen beeft op 't Bandaaſche Eylant Poeloay, ſchynende een geſlagt op zig zelven te maken, de nooten zyn kleender dan de gemeene, van buiten boog-geel, van binnen meeſt uit een hairige bolſter, of kennip beſtaande, in de midden ligt een lankwerpig nootje, in de dikte en lengte van een vinger, zommige wat grooter, en zommige kleender, meeſt uit enkel ſchaal beſtaande, graauw van coleur, en mede niet wel glad te krygen, aan het bovenſte hebbenze 3 boeken, of lapkens, aan 't voorſte zynze driekantig, toegeſpitſt, en langs de kanten met 3 voorens, en zomtyts 3 uitſtekende ruggen afgedeelt: men maakt 'er ſteelen of hegten van meſſen van, dog meer wegens haar zelzaambeit, dan fraayigheit.*

Octavo, CALAPPA CYSTI-FORMIS, itidem rariſſima, & parva Calappi ſpecies eſt, in Javæ parte orientali circa Suroe-portum creſcens, cujus nuces ſunt admodum parvæ, ut & putamina, ſunt fere magnitudinis ac formæ Veſiculæ fellis bovinæ, at magis rotundæ, putamen habent craſſiſſimum, & vix ullam intus capacitatem; putamen ejus eſt nigrum & facile poliri poteſt, unde ſæpe capſulæ, ac lagenulæ inde formantur.

8. *Calappa* Cyſti-formis, *is mede een zeltzame, en kleene zoorte van Calappus, op Javaas ooſtkuſt omtrent Suroe-baye waſſende, kleen van nooten, en doppen, zy zyn van groote en gedaante als een galblaas uit een oſſe, of wel zoo rond, met een zeer dikke ſchaal, en een kleine bolligheit van binnen: de ſchaal is zwart, en laat zig wel polyſten, dies menze ook tot doosjes, of flesjes gebruikt.*

Nono, CALAPPA PUMILA, Malaice *Calappa Babi*, Amboienſibus *Niwel Habu*, & *Niwel-Lapu*, h. e. Calappus repens, a vulgari vix differt, niſi altitudine; truncus enim duorum hominum altitudinem vix adæquat, nihilominus tamen frugifera eſt, ac cito profert fructus, vidimus enim quasdam, quæ tam præcocos gerebant nuces, ut terræ incumberent, unde foveæ, in quibus hærerent, effodiendæ erant, ne terram adtingentes putreſcerent, aliæ vero arbores nuces gerunt ad altitudinem trium, quatuor, vel ſex pedum vulgaribus ſimiles, verum minores, acutiores, atque externe virides, quamvis interdum etiam reperiantur, quæ formæ rotundioris ſunt. Earum lympha eſt dulciſſima, ac gratior eſt quam vulgarium, inveniuntur ubique in inſulis Moluccis, Banda, & ad Eurum ſitis, verum nullibi frequentes; Malaicenſes eas nominant *Calappa Baby* h. e. Calappum porcinum, quum tam humile creſcant, ut porci nuces avellere atque comedere poſſint: alii vero male eas vocant *Calappa Radja* h. e. Calappum regium, atque illas cum ſubſequente confundunt ſpecie, quia Magnates ac Reges harum inſularum circa ædificia has plantant; *Calappa Baby* Malabaris *Thebebolen* dicitur, & plerumque ibi circa idola locatur, quæ tanti æſtimatur, ut duæ tales arbores carioris pretii ſint, quam mille aliæ vulgares.

9. *Calappa* Pumila. *Op Maleyts* Calappa Babi, *Ambons* Niwel Habu, *en* Niwel Lupu, *dat is kruipende Calappus: zy verſchilt van de gemeene niet, dan in de hoogte, want de ſtam wert niet boven 2 mannen hoog, niet te min iſze vrugtbaar, en vroeg vrugtdragende, want men beeft 'er gezien, die de nooten zoo vroeg voortbragten, datze op de aarde bingen, en zoo laag op de gront, dat men kuilen moeſte maken, daarze in bingen, op datze de aarde niet en raakten, en bedurven, andere brengen bare nooten voort op de hoogte van 3, 4 a 6 voeten, de gemeene gelyk, dog wat kleender, ſpitzer, en groen van buiten, hoewel 'er ook gevonden worden, die rontagtig zyn. Haar water is zeer zoet, en aangenamer, dan in de gemeene, men vindze over al in de Molucces, Banda, en de Z. O. Eylanden, dog niewers in overvloet, de Maleyers noemenze Calappa-Baby, dat is verkens Calappus, dewylze zoo laag waſſen, datze de verkens kunnen afvreten. Andere, dog abuzivelyk, noemenze Calappa Radja, dat is, Koninks Calappus, en vermengenze met de volgende zoorte, om datze de Grooten en Koningen van deze Eylanden geern omtrent baar wooninge planten, de Calappa Baby heet op Mallabaars* Thehebolen, *en wert aldaar meeſt by de Pagoden geplant, zynde in zulken agting, dat aldaar 2 zoo veel gelden als duizent andere.*

Decimo, CALAPPA REGIA, Malabaris *Calappa Radja*, & *Calappa Mera*, h. e. Calappa Regia: Amboinenſibus *Niewel-Latoe*, peculiaris eſt ſpecies, forma cum vulgari conveniens, ſed nuces gerit multo minores, quarum quædam acuminatæ ſunt, ac mammillares, atque a parte antica acutæ, quædam vero rotundiores, & vulgaribus minores, intenſe luteæ, quædam aurantii coloris, ſeu rubentes inſtar fructus emarcidæ Muſæ, *Pinangb* dictæ, illarum gluma multo magis eſt tenuis, vix digitum craſſa, putamen itidem

10. *Calappa* Regia, *op Mallabaars Calappa* Radja, *en Calappa* Mera, *of Konings Calappa: Ambons* Niewel-Latoe, *is een zoorte op zig zelfs, in de gedaante van de gemeene niet verſchillende, behalven dat de vrugten altyt kleender zyn, zommige toegeſpitſt met een tepel, of tuitjen van vooren, zommige ronder, en kleender, dan de gemeene, boog-geel van coleur, zommige orangie-verwig, ofte rood als een oude Pinang, de bolſter is dunder, te weten aan de zyde, niet boven een vinger dik, den dop ook dun van ſchaal, in de eene lankwerpig, in de andere rond,*

itidem tenue, in una nuce oblongum, in altera vero rotundum, ac prominens, cujus lympha gratiſſima eſt, ac magis ſapida quam vulgarium; Truncus arboris gracilior eſt quam vulgaris, rubeſcens, qui, ſi altitudinem octo vel duodecim pedum attigerit, jam fructus profert, cujus rami intenſe lutei ſunt, ſuprema parte non multum excavati, ſed fere plani, idem quoque color in foliorum nervo medio obſervatur, quæ etiam pallidioris ſunt coloris quam in vulgaribus; ſi tenera adhuc ſit arbor, atque ejus rami per radios lunæ illuminentur, reflectunt illos ob foliorum glabritiem; ſenſim tam alte excreſcit, ac vulgaris Calappus arbor, ſervans tamen luteum illum ramorum colorem, ex quo facile dignoſcitur, atque ab aliis diſtinguitur; tandem ſterilis hæc fit arbor, aut puſillas producit nuces, atque cum illis parva, & oblonga, anguſtaque putamina: In Zeylana hujus itidem una occurrit ſpecies deſcriptæ ſimilis, quæ aurei quoque eſt coloris, uti in præcedente, ac tam pretioſæ ibi habentur ejus nuces, ut ex plebeis nullus eas comedere audeat, licet in propriis creſcant hæ arbores arvis, ſed regibus illas offerre debent; *Regia* hæc *Nux Calappa* raro creſcit in Amboina, atque ibi pauciſſime in *Laha*, quæ per centum & decem gradus diſtat a ſinu Amboinenſi, frequentiores in Java, Banda, atque ad Eurum ſitis inſulis creſcunt. Illarum putamina multum expetuntur a Javanis ad crateres ac cochlearia, quibus aquam excipiunt, inde formanda, ob formam nempe illarum oblongam, qua etiam cum antecedente *Calappa Paring* conveniunt.

en buikig, 't water zeer aangenaam, en lieffelyker dan in de gemeene, de ſtam is wat ranker, dan aan de gemeene, wat na den rooden trekkende, en op de hoogte van 8 a 10 voeten draagt hy al vrugten; de takken zyn hooggeel van coleur, aan de boven zyde niet zeer hol, maar ſchier plat, dezelfde coleur ziet men ook in de middelzenuwe der bladeren, die ook ligter van coleur zyn, dan de gemeene; de boom nog jong, en de takken van de ſtralen der volle Maan beſchenen zynde, geven een weerſchyn wegens hare gladdigheit, met 'er tyt wert hy zoo hoog, als een ordinaris Calappus-boom, behoudende de geele koleur aan de takken, waar aan hy onder anderen kennelyk is, eindelyk wort hy onvrugtbaar, of draagt kleene nooten, en daar in kleene, ofte lankwerpige, en magere doppen. Op Ceylon beeft men mede een zoorte hier van, de voornoemde gelyk, maar de vrugten zyn grooter, dan aan de gemeene, voorts mede gout-geel, als aan de voorgaande, en werden aldaar zoo koſtelyk gehouden, datze niemant van de gemeene man nuttigen mag, al waſſenze op haar erven, maar moetenze aan hare Koningen preſenteeren: men vint deze Konings Calappus weinig in Amboina, en aldaar eenige weinige in de Laha, *zynde de N. W. zyde van den Amboinſchen inham, dog in meerder quantiteit op Java, Banda, en de Z. O. Eylanden. Haar doppen worden gezogt van de Javanen, om drinkbekers, en ſcheplepels daar van te maken, wegens haar lankwerpige gedaante, waar in ze met de voorgaande Calappa* Paring *over een komen.*

Undecimo, CALAPPA LANSI-FORMIS, Malaice *Calappa Lanſa*, humile itidem creſcit, ac fructus producit, ſi hominis attigerit altitudinem, parvos etiam dat fructus pugni magnitudinis, paulo tamen majores, oblongos, leves, decem aut duodecim ſimul dependentes, uni thyrſo junctos, Lanſi-formes, externe ex viridi albicantes, eorum putamen ac gluma adeo tenuis eſt, ut facile rimas agat, ſi ex arbore decidant, lympha autem illorum eſt dulcis, gratique ſaporis.

11. *Calappa* Lanſi-formis, *op Maleyts Calappa* Lanſa, *blyft ook laag van ſtam, zyne vrugten voortbrengende, als hy de hoogte van een man bekomen beeft; hy draagt ook kleene vrugten, in de grootte van ruim een vuiſt, lankwerpig, ligt, 10 a 12 by malkanderen, hangende gedrongen aan een tros, gelyk de Lanzen, van buiten wit, of wat naar den groenen trekkende, zy zyn zoo dun van bolſter, en dop, datze ligt berſten, alſſe van boven neer vallen, niet te min van zoet en aangenaam water.*

Duodecimo, Circa urbem Sourattam, ac porro per totum regnum Cambajæ, & Guſarattæ alia PALMÆ INDICÆ ſpecies creſcit TERRI dicta, quæ cum *vinifera Palma* plurimum convenit, humiliorem itidem truncum gerens quam vulgaris, cujus rami magis compreſſi, ac tenuiores trunco infiguntur, ac folia mox, ubi rami progerminant, ſuum habent ortum; fructus triplo aut quadruplo minores ſunt, quam vulgaris Calappi, repleti parva ac dura nuce, edendo inepta, unde tantum hæc arbor ad liquorem eliciendum adhibetur; ſi racemus junior, qui fructus poſtea produceret, abſcindatur, ac vas ipſi jungatur, uti ſupra de *Towach* dictum eſt, tunc colligitur in illud liquor gratiſſimus, frigidus, linguamque grate afficiens, qui in quotidiano ibi uſu eſt, præſertim calidioribus diebus, facile tamen inebriat ejus potatores.

12. *Omtrent de ſtadt Souratta, en voorts door 't gebeele Koningryk Cambaja, en Guſaratte, vint men een ander ſlag Indiaanſche Palma,* Terri *genaamt, dog met de wyngevende Palma meer gemeenſchap hebbende, ook lager van ſtam, dan de gemeene, de takken zyn digter, en ranker aan de kruin, en de bladeren nemen haren oorſpronk ſtraks by 't begin van de takken; de vrugten zyn 2 en 3 maal kleender, dan aan de gemeene Calappus, van binnen met een kleene en harde noot, onbequaam om te eeten, dierhalven wort hy maar tot tappen, of tyfferen gebruikt; als men de jonge ſteel afſnyd, daar de vrugten aan zouden komen, en een vat daar aan bint, gelyk boven van den Towak gezegt is, dan komt een zeer aangename vogt daar in, koel, en op de tonge wat ſcherp, die men aldaar tot dagelykze dranк gebruikt, inzonderheit by heete dagen, maar hy maakt ligt dronken.*

Decimo tertio, Pro diverſa quoque ſpecie habenda eſt CALAPPA PARVA, quæ præter vulgarem majorem (uti etiam præter celebrem *Calappum Marinam*, quæ *Cocos de Maldiva* dicitur) in inſulis Maldivenſibus quoque creſcit, ubi arbores *Calappi* frequentiſſimæ ſunt, adeo ut incolæ ex iis cibum ac mercaturam conquirant; fructus multo ſunt minores quam vulgaris, putamen habentes oblongum, uti *Calappa* iſta *Macheroides*, ſed paulo minores ſunt, & ſubſtantiæ craſſioris, qui in nigrum ſplendentemque poliri itidem poſſunt colorem, ac topiario ornari opere, qua in re cum deſcripta *Cyſtiformi* conveniunt, ac pauca repleti ſunt lympha, nucleum vero gerunt craſſum. Multum adhibentur ad formandas ciſtas, & machinulas pulvere pyrio replendas, in quibus pulvis pyrius tenuis adſervatur, quæ eum in finem nitide & eleganter exornantur, ac lamellis cupreis ad latera firmantur. De *Nuce Cocos* de *Maldiva* dicta non agam, quum ſit frutex marinus, ac multum de natura arborum terreſtrium differat, cujus deſcriptio poſtea occurret *libro duodecimo* inter *arbores marinas*, quamvis omnes hactenus ſcriptores male eam inter arbores, ſeu *Calappos terreſtres* deſcripſerunt, inter quas etiam a noſtro populo in India ipſa degente in hunc uſque diem numeratur.

13. *Voor een byzondere zoorte moet men ook ſtellen de kleine Calappus, dewelke behalven de gemeene groote (als mede de vermaarde Zee-Calappus, Cocos de Maldiva genaamt) nog in de Maldiviſche Eylanden gevonden werd, alwaar de Calappus-boomen zoo overvloedig zyn, dat de inwoonders haar koſt, en koopmanſchap daar van hebben, de vrugten zyn veel kleender, dan de gemeene, met een langwerpige dop, gelyk onze voornoemde* Calappa Macheroides, *of wel zoo kleen, en zeer dik van ſubſtantie, die zig ook zwart laat polyſten, en met loſwerk uitſnyden, waar in zy met de voorſchreven* Cyſtiformis *over een komen, en hebben weinig water van binnen, maar een dik pit. Zy werden veel gebruikt, om doosjes, en kruitboorentjes daar van te maken, waarin men het fyne buskruid bewaard, werdende tot dien einde fraay uitgeſneden, en aan de zyden met kopre plaatjes beſlaagen. Voorts zal ik van de regte Cocos de Maldiva niet ſpreeken, alzoo 't een Zeegewas is, en veel van de natuure der landboomen verſchilt, welkers beſchryvinge men dan vinden zal in 't 12 boek onder de Zeebomen, hoewel alle Schryvers tot nog toe dezelve abuſivelyk onder de land Calappus beſchreven hebben, waar voorze ook van onze natie, die zelfs in India woonen, tot nog toe gehouden is.*

Nobilis hic *Calappus* arbor, ſeu *Coccus* in omnibus fere regionibus totius orbis creſcit, quæ inter duos Tropicos ſunt ſitæ, quod, quantum ſcio, de nulla alia, niſi de ſola *Muſa* quoque obſervatur, ſi enim incipiamus ab

Dezen edelen Cocus of Calappus-boom waſt ſchier in alle de landſchappen rondom den geheelen aartbodem, die tuſſchen de twee Tropicos *liggen, 't welk neffens den Piſangboom aan geen andere, myns wetens, vergund is; want*

zoo

ab India Orientali, & per Africam pergamus uſque ad Braſiliam, regionem Peruanam, ac reliquas adjacentes inſulas maris ingentis Auſtralis, quod *Mare Pacificum* vulgo dicitur, & tandem ad novam Guineam Indiæ noſtræ adjacentem, ubique eam reperiemus, uno tamen in loco frequentior ac fertilior eſt, quam in alio, atque quodammodo differt modo creſcendi, ut & in fructibus, prout regiones variant. Ab India itaque Orientali incipientes inveniemus arborem Calappum a Decana, atque in omnibus regionibus ad Orientem ſitis, æque ac in omnibus inſulis aquoſæ Indiæ dictis, ſitis in magno *Oceano Moluccenſi*, vulgo dicto *Archipelago de St. Lazaro*, quamvis in plurimis illarum non ſponte, ſed arte culta creſcat; in Bengala, Cormandella, atque Orientali Zeylanæ parte vix vel raro admodum invenitur, cujus tamen locus ibi ſuppletur per arborem LONTARUM dictam. Sine auxilio humano creſcit plurimis in inſulis, uti & in quibusdam parvis inſulis ad Favonium ſitis, quæ a noſtratibus inde *Calappi Inſulæ* dicuntur, uti & tales duæ incultæ inſulæ inveniuntur in Banda ad Favonium tendentes; in Moluccenſibus itidem creſcunt, in *Taffuri*, atque aliis peninſulis, in rupibus inter *Sangir* ac *Siau*, aliisque pluribus. Non dico, quod ibi ſint indigenæ, ſed per nuces forte per mare fluctuantes, & ibidem projectas progerminarunt, plures enim tales in rupibus in medio maris ſitis creſcunt, quæ ſuam tunc retinent naturam, ac ſæpe in Amboina etiam plantantur tali modo a juvenibus, qui modo maritati ſunt, hi in matrimonii memoriam, vel alius rei magni momenti tales plantant arbores Calappos ad experiundum, quamnam ſortiantur fortunam. Mirandum inſuper eſt, quomodo tantæ arbores talibus in rupibus, ubi tam pauca terra invenitur, ſuum poſſint acquirere alimentum, ac nihilominus fructus ſuos producere, qui ab incolis certos ad uſus Medicos adhibentur, quamvis cum arbore minores ſint reliquis.

Sine dubio nulla eſt regio, ubi frequentiores occurrunt, quam in inſulis Maldivenſibus, uti *Linſchotenis*, aliique teſtes oculares hoc confirmant, quarumque nuces præſtantiores habentur reliquis omnibus totius mundi, ſuſpicor tamen hoc erroneum, ac puto ſolummodo id intelligendum eſſe de iſta *Coco*, ſeu *Calappa de Maldiva*, vel marina: in inſulis Moluccis incerto proveniunt modo, quædam enim iis omnino deſtituuntur, uti Ternata & Tidora, in Amboinæ vero parte Orientali, ſeu Leytimora circa ſinum Amboinenſem ſatis ſunt frequentes, præſertim ad angulum Nuſſanivæ, e contra pauciſſimæ in regione Hitöe, ubi vix progerminare poſſunt ob *Scarabæos Lucanos*, qui totas arbores perdunt, ac juniora omnia comedunt folia ut & ejus cerebrum: Inſulæ Uliaſtrenſes Orienti vicinæ magna eas producunt copia, quæ toti huic provinciæ oleum ſuppeditant; tota Cerama vix eas producit, ſed præſertim ejus plaga Orientalis, quæ & plurimum inhabitatur. In Chinæ regno vix inveniuntur, niſi in ejus provinciis auſtralibus *Quantung* ac *Fockien*.

Arbor Calappus primo amat ſolum ad litus maris, vel ipſi vicinum, ad fluvium aut lacum ſitum, ſolum ipſum debet eſſe nigrum, ac ſabuloſum, inferne humidum ac paludoſum, & ſi huic ſabuloſo ſolo nigra, atque argilloſa miſta ſit terra, qualis in tota fere Boreali Javæ plaga occurrit, tum præcoces quidem ac frugiferæ ſunt arbores, ſed non ſeneſcunt, ſi enim earum radices ſalſum & argilloſum tangant ſolum, computreſcunt, ac tum perit arbor: Alioquin plerumque perduntur a magnis *Scarabæis*, qui gignuntur in cerebro, ſeu medulla ſuperiore trunci, quam ſi perforarunt, in conſpectum veniunt, atque porro comedunt tenerum ac nondum apertum, ſeu convolutum folium, quod uſque ad medium nervum depaſcuntur, immo ipſum ſæpe totum tenerum ramum, unde fit, ut, ſi poſtea explicetur talis ramus, magnas exhibeat inciſiones, ac ſi per forcipem foret abſciſſus; ſi vero Scarabæus hic nimis profunde in cerebro Palmæ gignatur, tum diu langueſcit arbor, ac non niſi inciſa & monſtroſa producit folia, & perit tandem. Hunc morbum plerumque experiuntur tales arbores, quæ ſolo creſcunt arido ac ſabuloſo, vel ubi antea Calappi quædam arbores fuere exſtirpatæ, & ibi computruerunt, quæ illum produxerunt. Scarabæus hic primo eſt albus, craſſus, ac pinguis vermis, ſeu eruca, quæ poſtea in hunc transforma-

zoo men van Ooſtindien begint, en over Africa voortgaat door Braſil, Peru, en alle de Eylanden van de groote Z. Zee, of Mare Pacificum *tot aan Nova Guinea (hier aan ons Indien palende,) zoo zal men hem over al vinden, dog op de eene plaats meerder, en vrugtbaarder, dan op de andere, ook met een kleen onderſcheid van wasdom, en vrugten, na de verſcheidentheit der landen. In Ooſtindien dan beginnende, vind men den Calappus-boom, van Decan af, ſchier in alle landen ooſtwaard aan, en ook op alle eylanden van water-Indien, gelegen in de groote Molukze Oceaan, in 't gemeen genaamt* Archipelago de St. Lazaro, *hoewelze in veele der zelve niet van zelfs, maar door menſchen handen geplant, voortkomen; op Bengale, Cormandel, ende d'Ooſt-kuſt van Ceylon vind menze niet, of weinig, werdende niet te min aldaar haar plaats bekleed door haren luitenant, den Lontar-boom. Zonder menſchen toedoen komenze voort op veele Eylanden (zoo ik meene) van de Maldivos, van Javaas onbewoonde Z. zyde, en eenige kleine Eylanden in 't Z. Weſten van daar gelegen, die de onze, om die oorzake, Calappus Eylanden noemen, gelyk ook zyn 2 woeſte Eylandekens in 't Z. Weſt van Banda gelegen; in de Molukkes op 't Eylandeken* Taffuri, *op klene eylanden, en klippen tuſſchen Sangir en Siau, en andere meer. Ik zegge niet, datze aldaar zonder zaat voortgekomen zyn, maar dat 'er eenige nooten in Zee dryvende, by geval aldaar gekomen, zig alzoo aangeplant hebben: want men vind 'er veel op zoodanige klippen, in Zee ſtaande, geplant, die dan hare eygenaars behouden, 't welk inzonderheit onder de Amboineeſen gedaan wort door jonge lieden, die eerſt getrouwt zyn, die ter gedagteniſſe van haar trouwen, of eenig ander gewigtig voornemen, zoodanige Calappus planten, om te zien, wat voor geluk zy daar mede hebben zullen: Zynde te verwonderen, hoe die boomen op zoodanige klippen, daar zoo weinig aarde is, haar voedzel kunnen hebben, en niet te min vrugten draagen; die de Inlanders tot zekere Medicyn gebruiken, hoewel die, met haren boom, kleen blyven.*

Buiten twyffel is 'er geen lant, daarder overvloediger zyn, dan in de Maldiviſche Eylanden, gelyk Linſchooten, *en veele oog-getuigen ons verzekeren, en welker nooten voortreffelyker gehouden werden, dan alle andere van de geheele weereld, (hoewel ik giſſe, dat hier weer een misverſtand onderloopt, en alleen te verſtaan zy van de voornoemde Cocos of Calappus de Maldiva, ofte Zee-Calappus) in de Molukze Eylanden waſſenze zeer ongelyk, want zommige hebbenze gantſch niet, of weinig, gelyk Ternaten, en Tidore, in Amboina heeft men dit onderſcheid; op des zelfs Ooſtelykſte deel, of het lantje Leytimor, rondom den Amboniſchen Inham, heeft menze redelyk veel, inzonderheit op den hoek van Nuſſanive, daar en tegen weinig op de kuſt van Hitoe, kunnende daar bezwaarlyk opkomen wegens de torren* (Scarabæus Lucanus) *dieze aldaar bederven, het palmyt en jonge bladeren opeeten. De Uliaſterſche Eylanden, digt by na 't Ooſten gelegen, hebbenze in overvloed, van waar deze geheele Provincie met olye voorzien werdt. Geheel Ceram heeft 'er weinig, en meeſt aan deszelfs* Ooſtboek, *daar het ook meeſt bewoont is: In het Chineeſe ryk werdenze niet gevonden, behalven weinig in deszelfs zuider Provincien* Quantung, *en* Fockien.

De Calappus-boom bemind voor eerſt een grond omtrent de Zeekant, of daar niet ver van daan, omtrent een vlakke rivier, of binne-meer gelegen, den grond zelfs moet zwart, en zwavelagtig zyn, van onderen vogtig, ofte moeraſſig, maar als onder deze zwavelagtige een zwarte, en brakke kleygrond komt, gelyk meeſt de gebeele Noortkuſt van Java beeft, zoo dragen de boomen wel vroeg, en veel, maar werden niet oud; want als de wortelen in den brakken kleygrond komen, zoo verrottenze, en den boom gaat uit: Anders is haar gemeene plage een ſlag van groote kevers, of torren, dewelke groeyen in de herzenen, ofte palmyt van den ſtam, 't zelve doorvreeten hebbende, komt by daar uit, en zet zig op het jonge, en ongeopende blad, 't welk by doorknaagt tot de middelſte ſteel, ofte jonge tak, waar door het komt, als het zelve zig namaals uitbreid, dat het groote kerven vertoond, als ofze met een ſchere dwars doorſneden waren, maar als deze Tor te diep in 't palmyt groeid, zoo doet by den boom langen tyd quynen, niet dan gekerfde, en mismaakte bladeren voortbrengen, en eindelyk uitgaan; deze kwaal gevoelen meeſt zoodanige boomen, die op een dorre en zandige grond ſtaan, ofte daar voordezen eenige Calappus-boomen zyn omgekapt, en aldaar blyven leggen, verrotten, en deze tor voortgebragt hebben; by is eerſt een witte, dikke, vette worm, of rupze, dewelke daar naa in een tor verandert; dezelfde

formatur Scarabæum. Idem quoque vitium ſortiuntur vetuſtiores arbores Zagu dictæ, ſed non ita frequenter hoc iis accidit. E contra plurimæ ſæpe arbores celſiſſimæ in altis montibus, ſed maritimis, optime vigentes, virentes, florentes, ac frugiferæ obſervantur, quæ peregrinantibus magno ſunt commodo ac ſolatio ad eorum ſitim exſtinguendam, præſertim talibus in locis, ubi nulla invenitur aqua, immo harum lympha multo dulcior ac gratior eſt quam illarum arborum, quæ in declivibus ac paludoſis creſcunt locis, licet hæ citius progerminent ac præcociores edant fructus. Hoc obſervavi, quod Calappi arbores, ſi arcte plantentur, ne ſolis radii, & calor illarum radices & nuces nimis exurant, lætius creſcant, ac vegetiores ſint, unde & tales ſilvæ optimæ habentur, quæ per denſam comarum frondem opacæ ſunt.

plage kweld ook de oude Zagu-boomen, dog zoo zeer niet: Daar en tegen ziet men dikwils op hooge bergen, dog omtrent de Zeekant gelegen, veel ſchoone Calappus-boomen jeugdig bloeyen, en vrugten dragen, waar van de reizende man een groot gemak heeft, om den dorſt te verſlaan, inzonderheid op zoodanige plaatzen, daar geen water omtrent en is, ja haar water is zoeter en aangenamer, dan die op een lagen, en moeraſſigen grond ſtaan, dog deze wederom ſchieten haaſtiger op, en dragen vroeger. Dit heb ik aangemerkt, dat de Calappus-boomen willen digt by malkanderen ſtaan, op dat de zonne en hitte haar, hare wortelen, en vrugten niet en raken, dies werden voor de beſte Calappus-boſſchen gehouden, die wegens haar digtheit donker ſtaan.

Ut *arbor Calappus* bene plantetur ac propagetur, primo nuces vetuſtiores & aridæ aliquot per menſes arbori cuidam ſunt adnectendæ, donec humor internus penitus ſit mutatus in deſcriptum ſupra pyrum, quod per conquaſſationem experiri poteſt, ſi nullam lympham obſervamus amplius fluctuantem, ſed cavendum, ne pyrum ipſum ſeparetur; ſi tum recens germen ex ſuperioribus proveniat foraminibus, quod per medium ſeu rotundum plerumque protuberat, cui etiam pyrum illud nectitur, tunc fovea ad pedis latitudinem in ſolo formatur ſabuloſo, ac miſcetur cinere contoſtæ *Adapæ* (quæ folia ſunt ſicca & vetuſta) in quo tum hæc plantatur nux oblique poſita, & germen, quod ſemper oblique etiam protruditur, directe cælo opponitur, nux ad dimidium tantum terra obruitur, ac reliquum nucis dorſum per diem tantum tegitur per aliud quoddam integumentum, quod appropinquante nocte iterum tollitur. Terra circumjecta ſemper quodammodo altior debet eſſe locata, ac circa nucem gyrus quidam efformatus, ut depluens aqua ibi ſtagnet, uti in Europa circa Braſſicam capitatam obſervatur. Nux autem oblique, uti jam dictum eſt, ponenda eſt, quia conſtanti naturæ lege germen hoc nunquam in altum tollitur, ſeu excreſcit, ſed ſemper ad ejus ortum inflectitur, unde & pleræque arbores Calappi ad radicem angulum formant; e contra ſi nuces erectæ plantentur, truncum ſemper obliquum ſeu inclinantem dabunt, hinc conducit tam diu vetuſtas nuces arbori appendere, donec germen ad ſpithamam, vel longius propullulaverit, & hinc dignoſci poteſt, quorſum futurus truncus erigere ſeſe velit, unde iſta quoque patet cauſſa, cur arbor Calappus ſemper ad radicem inclinet, & nihilominus erectus & excelſus ejus ſit truncus.

Om den Calappus-boom te planten, moet men eerſt de gebeel oude, en drooge nooten eenige maanden aan een boom hangen, tot dat het binnenſte water gebeel en al in voornoemde appeltje verandere, 't welk men aan het ſchudden gewaar kan werden, als men geen water meer hoort rammelen, maar het appelken zelfs moet men niet los ſchudden, tot datter het nieuwe uitſpruitzel uit de bovenſte gaatjens voortkome, 't welk dan gemeenelyk door het middelſte, of rondſte geſchied, waar onder ook het appelken vaſthangt, dan maakt men een kuil omtrent een voet wyd, in een zwavelagtige grond, en beſtroid die met eenige aſſche van verbrande Adap, waar in men dan deze noot plant, zoodanig datze wat ſchuins komt te leggen, en het ſchoutje, dat altyt ſchreef daar uitkomt, opwaarts na den hemel ziet; de noot wert maar half bedekt met aarde, de reſterende bloote rugge wert ſlegts met eenige ruigte toegedekt, of over dag met een dekpan, en 's nagts ontdekt. De omleggende aarde moet altyt wat hooger zyn, ende de noot in een delle of kring-groeve ſtaan; op dat het regenwater daar rontom ſtaan blyve, gelyk men in Europa met de krop-kool doet. Men moet, als gezegt, de noote ſchuins planten, om dat, door een byzondere eygenſchap der natuure, dit ſchoutje noit regt opſchiet, maar altyt by zyn oorſpronk een kromte maakt, waar door meeſt alle Calappus-boomen by haar wortel ook een bogt hebben; daar en tegen, die men met het hooft regt over eind plant, zullen een ſchuinze, of voor overhellende ſtam bekomen, daarom is het noodig, dat men de oude nooten zoo lange aan den boom opbangt, tot dat het ſchoutje in de lengte van een ſpan, ofte meer uitgeſchooten zy, en men daar aan zien kan, werwaarts den toekomende ſtam zig rigten wil. Hier uit dan blykt de bovengemelde reden, waarom den Calappus-boom altyt by de wortel wat hellende ſtaat, en niet te min voor de reſt een regte en ſteile ſtam heeft.

Ad arbores Calappos plantandas, ut ſeptimo jam anno ſuas edant fructus, ſequens requiritur modus, effodiatur fovea ſesquipedem lata loco humido & arenoſo, comburatur in ea ſat magna *Adap* quantitas pro cinere, imponatur copia ſufficiens teneræ ac ſilveſtris Portulacæ, implantetur ipſi exquiſita Nux Calappa tali, quo ſupra dictum eſt, modo, ac contegatur hæc ad dimidium terra, ſpatio tum ſeptem annorum ad quatuordecim pedum altitudinem excreſcet, ac fructus producet: Alii vero cum plantant, tamquam arcanum, ſub nuce manipulum contuſorum limacum ſuppoſuerunt, &, ſi junior arbor jam truncum formavit, ejus ramificationibus pondus quoddam appendent, ut melius extendere, ac truncus eo citius in altum ſeſe exſerere poſſet.

Om Calappus-boomen te planten, datze in het 7 jaar vrugten dragen, dat geſchiet aldus, maakt op een vogtige en zandige gront een kuil een en een half voet breet, verbrant daar in een goede partye Adap tot aſſche, legt daar op een redelyke dikte van klene, of wilde porcelyn, plant daar op een uitgeſchooten Calappus noot, op die manier, als boven ſtaat uitgedrukt, en bedektze ten naaſten by met aarde, zoo zalze in 't 7 jaar tot de hoogte van 14 voeten opgeſchooten zyn, en vrugten dragen: andere hebben voor een zekreet in 't planten; onder de noot een band vol gekneusde lantſlakken te leggen, en als de jonge boom nu al een ſtam gezet heeft, de takken met eenig gewigt te bezwaren, op datze hun ter degen uitbreiden, en den ſtam zig daar door te ſpoediger opheffe.

In regionibus Amboinenſibus arbores Calappi ſerius ſuos producunt fructus, duodecimo nempe, vel decimo quarto ætatis anno: ſed in Zeylana, & aliis Indiæ regionibus multo præcocius, quinto ac ſexto ſæpe anno. Sin iis vero annis nondum exhibuerint fructus, exſtirpant incolæ arborem, ut radices computreſcant, tumque eodem loco aliam implantant Calappum, quæ perfimum memoratum fructus gerit præcociores, ac frequentiores. Qui porro cupit, ut arbores cito ſint fertiles, atque plures dent fructus, manum continuo iis admovere debet, quandoquidem hæc præſertim arbor hominum curam requirit, atque hinc melius circa ædificia progerminat, ubi cineres & alia projectilia ad radicem quotidie adferuntur; ſolum autem bene expurgandum eſt a longo carice, ac zizaniis, quæ ſub arbore ſunt comburenda, talis enim flamma, & relictus cinis optime conducit huic arbori: Ramificationes autem vetuſtiores, quæ ad inferiora inclinant, ac dependent, amputandæ ſunt; *Runut*, ſive piloſus ille contextus, uti & vetuſtiora

In de Amboinſche geweſten dragen de Calappus-boomen wat laat, te weten in 't 12 en 14 jaar, maar op Ceylon, en andere Indiaanſche geweſten veel vroeger, te weten in 't 5 en 6 jaar: want alsze in die jaren nog niet dragen, zoo kappen de Inlanders den ſtam om, laten de wortel verrotten, en planten een nieuwen Calappus daar in, dewelke dan, door des verſtorvenen meſt, vrugtbaar geworden, vroeger en rykelyker draagt. Die verders begeert, dat zyne boomen vroeg dragen, en rykelyker vrugten voortbrengen zullen, moet 'er de hand geduurig aanſlaan, dewyl dezen boom inzonderheit de zorge van menſchen vereyſcht, en daarom ook 't liefſt by wooningen van menſchen voortkomt, daar aſſche, en ander uitvaagzel rondom de wortel geſmeeten word; den grond moet men zuiveren van het lange ſnygras en andere ruigte, en dezelve daar onder verbranden, want by een ligt viertje, dikwils daar onder geſtookt, bemint: De oude takken, die beginnen neerwaarts te hangen, moet men afkappen, het Runut, *of hairig geweef, dat van buiten aan de takken hangt, als mede*

ra germina diligenter avellenda ſunt, reſtantes autem ramificationes ſunt extendendæ, atque a Muſco, aliisque inpuritatibus purgandæ, nec truncó aliæ plantæ excreſcentes relinquantur, uti ſunt Waringa minore folio, ac præſertim Cruſta arborum puſillo folio, quæ herba eſt ſubrotundis foliolis inſtar Nummulariæ, atque innumeris ſuis tenuiſſimisque ſarmentis totam ambiunt arborem, & eam ſterilem reddunt.

Animalia vero, quæ hanc conſcendunt arborem atque inhabitant, *primo* magni ſunt *Glires*, qui nuces corrodunt, ac dejiciunt; *Secundo* ſpecies certa *Cancrorum* terreſtrium, qui *Burſæ Cancri* vulgo dicuntur, & chelis acutiſſimis nuces divellunt: *Tertio Animalculum* quoddam forma *Sciuri*, Malaice *Tupe*, Portugallis *Bicho de Palmeira* (de quo poſtea loco ſuo plura exhibebuntur.) *Quarto* ſpecies quædam *Cicadûm*, quæ fere nusquam niſi in Arboribus Calappi audiuntur, quæ parvæ quidem ſunt molis, ſed ingentem edunt ſonitum, ac plurimum ſub veſpera, ſereno ac pacato cœlo, cujus ſonus ab aliis Cicadûm ſibilis differt. *Quinto* in regione Celebes circa Macaſſeram in Calappi frondibus quoque invenitur interdum ſpecies quædam *Salamandræ* venenata, ipſis *Tokke* dicta, noſtro vero populo *Gekko* ab ejus voce denominata, quæ arborum adſcenſores inſiliunt, & eorum corporibus tam diu firmiſſime inhærent, donec totum corpus aquæ immergant, vel urina illud adſpergant. *Sexto* ſæpe fit, ut in ſupremum arboris truncum ſe conferat *Anguis* quidam, *Oelar Pethola* dictus, qui maxima ſerpentum ſpecies eſt, quæ in hiſce inveniuntur inſulis, ex albo, ac nigro eleganter variegata, pauco intermixto colore luteo, inſtar induſii ſerici, *Pethoca* dicti. Mirandum certe eſt, quo modo hæc tam altam, atque erectam conſcendere valeat arborem, adjumento forte ipſi ſunt duæ ſubtiles unguilæ, quas ab inferiore, ac poſtica ventris parte circa inteſtina, ſub ſquamis adeo abſcondere novit, ut vix obſervari poſſint; nec etiam pro certo dici poteſt, quid in arbore hac efficiat, quum nucibus non noceat, ita ut judicetur, quod probabile etiam videtur, ideo hanc ſupremam arboris partem eligere, ut corpus ſuum Soli opponat ad fovendos artus, qui per frigus nocturnum contracti, & quaſi congelati ſunt, ſæpe enim obſervatum eſt, totum ſuum corpus varios in gyros flexum toti ramo ita circumvolviſſe, ut ab oriente ſole undique radios accipere poſſet. Attenti itaque ſint, qui hanc conſcendunt arborem, ne, ut ſæpe factum fuit, per inopinatum hunc hoſpitem perterriti ex arbore decidant, licet hic *Oelar Pethola* inter omnes ſerpentes ſit innocentiſſimus. Alias equidem conſcendit arbores, uti in horto meo in arbore *Pandanga* eum inveni, & alium in racemo *Muſæ* adeo ſeſe abſcondentem, ut vix dignoſci poſſet, nec inde depelli potuit, licet totus racemus amputaretur.

de de oude ſcheuties moet men naarſtig daar afnemen, de reſterende takken wat uitbreiden, en van alle Mos, en vuiligheit zuiveren: Aan den ſtam moet men ook geen bygewaſſen laten voortkomen, gelyk zyn de kleen-bladige Waringa, en inzonderheid de kleen-bladige Cruſta Arborum, *een kruid met kleene ronde bladeren, als* Nummularia, *en ontelbare dunne ryskens, den ſtam geheel omvangende, en den boom onvrugtbaar makende.*

De gediertens, die deze boom beklimmen, en bewoonen, zyn eerſtelyk groote Rotten, die de nooten daar afknagen, en afwerpen; 2. een ſlag van Land-kreeften, die men beurs-krabben noemt, die met haar ſcherpe ſchaaren de nooten afknippen. 3. Een beeſtje in de gedaante van een Eekhorentje, by de Maleyers Tupe, *by de Portugeeſen* Bicho de Palmeira *genaamt, (waar van op zyn plaats wat meer gezegt zal worden:) 4. Een ſlag van Cicadæ of krekels, die men ſchier nieuwers dan in de Calappus-boomen hoort, wel kleen van lyf, dog niet te min een groot geluid van haar gevende, en dat meeſt in de avond-ſtonden, by klaar en ſtil weer, 't welk ook van de andere Krekels ſtem verſchild. 5. Op Celebes omtrent Macaſſer vind men ook boven in de Calappus-boomen zomtyds zitten een fenynige zoorte van den Salamander, by hun lieden* Tokke, *by onze natie* Gekko, *van zyn ſtem, genoemt, die de opklimmers aan 't lyf ſpringen, en daar zoo vaſt aan blyven zitten, tot dat men het gebeele lyf in 't water dompeld, of met pis beſprengd. 6. Zoo gebeurt het ook zomtyds, dat men op dezen boom vind huisbouden, zekere ſlange,* Oelar Pethola *genaamd, zynde van 't grootſte ſlag, die men in deze Eylanden vind, met wit, en zwart ſchoon geplekt, en weynig geels daar onderlopende, ſchier gelyk een zyde kleetje, Pethola genaamt. Het is te verwonderen, hoe zy dien ſteylen boom op komt, werdende miſſchien in 't opklimmen geholpen door twee ſubtyle klauwen, dieze aan den buyk agter by den uitgang der dermen onder de ſchubben zoodanig verborgen heeft, dat menſe qualyk kan zien; en kan men ook niet regt weten, watze op den Calappus-boom doet, want de vrugten laatze onbeſchadigt, zoo dat men oordeelt, 't welk ook waarſchynelyk is, datze haar op dien hoogen boom begeeft, om in de Son te bakeren hare leden, die miſſchien door de nagt-koude verſtyft mogten zyn, want men heeft gemerkt, datze het gebeele lichaam met veele bogten vertoont op een tak, die van de opgaande Son beſtraald werd; en de beklimmers moeten hier op verdagt zyn; want het is gebeurt, dat perzoonen den boom beklimmende, en door deze ongewoone gaſt verſchrikkende, van boven neergevallen zyn: Hoewel deze* Oelar Pethola *onder alle Slangen de onſchadelykſte is. Zy beklimt ook wel andere boomen, gelyk ik ze in mynen thuin op eenen Pandang-boom gevonden hebbe; andere hebben haar gevonden in den tros van den* Muſa *of Piſſang-boom, zoo verborgen, dat menſe niet bekennen konde, zy was ook van daar niet te verdryven, al kapte menſe met den geheelen tros in ſtukken.*

Joſephus a Coſta Hiſt. natur. & moral. lib. 4. Cap. 26. inſtar miraculi adnotat fertilitatem arboris Cocos in inſula Porto-Rico creſcentis, quod ſingulis nempe menſibus novum emitteret germen, ac proinde novos ſemper produceret fructus, &c. verum, an hoc omni fieret menſe, dubito, & an recte hoc attenderit auctor, licet alii id etiam teſtentur auctores. In hiſce vero inſulis non certum obſervat anni tempus, ſed, ſi bene purgetur, ac nullus inde eliciatur ſuccus, per totum annum fructibus onuſta eſt, quamvis ordinarium nuces vetuſtas colligendi in Amboina tempus ſit menſibus Octobri, ac Novembri, qui totius anni menſes ſiccisſimi ſunt.

Joſephus a Coſta, Hiſt. natur. & moral. lib. 4. Cap. 26. *teekent als een mirakel aan, de vrugtbaarheit van de Weſt-Indiſche Cocos-boom op 't Eylant Porto-rico waſſende, namentlyk dat hy alle maand' een jong ſcheutje, en gevolgelyk nieuwe vrugten voortbrengt &c. dog of dat precys alle maanden geſchiet, daar twyffel ik aan, als mede of den Autheur wel ter degen daar op gelet heeft; hoewel het andere Autheuren ook voorgeven; immers in deze Eylanden heeft hy geen zeker zaizoen, maar als men hem ſchoon houd, en niet tapt, of tyffert, dan ziet men hem het gebeele jaar door met vrugten beladen, hoewel de ordinaris tyd van het in-oegſten der oude nooten, hier in Amboina geſchied in* October, *en* November, *zynde de droogſte maanden van 't jaar.*

Guilielmus Piſo in Hiſtoria Braſiliæ, lib. 4. Cap. 12. adnotat, quod *Cocos* olim eſſet in Braſilia exotica, & aliunde deducta, ſed ſuo tempore frequenter ſatis naſceretur, atque Braſilica lingua, *Inaja Guacuba* diceretur, Mexicana vero *Coyolli*; ac tribuit ipſi truncum quinque, ac ſeptem pedes craſſum, quinquaginta vero pedes altum.

Guil. Piſo *in zyn Braſiliaanſche Hiſtorie*, lib. 4. Cap. 12. *zegt, dat den Cocos-boom eertyds in Brazil vreemd was, en van elders ingebragt moet zyn, dog hedendaags aldaar overvloedig was waſſchende, hy noemt hem in 't Braziliaans*, Inaja Guacuba, *in 't Mexicaans* Coyolli, *en geeft hem een ſtam 5 en 7 voeten dik, midsgaders 50 voeten hoog.*

EXPLICATIO

Tabulæ Secundæ.

Littera A. Denotat *integram nucem Calappam.*
Litt. B. *dimidiam*, in qua conſpicitur *craſſities putaminis* & *nuclei*, cum *cavo lympha* repleto.
Litt. C. *Internam* exhibet *nucem* gluma denudatam, cum *germine* ſuo, ſeu furculo.
Litt. D. *Internum* iſtius *nucis putamen* præbet, *Tampurongh* dictum.
Litt. E. *Pyrum* ſiſtit *a* cum *furculo* ſuo, ſeu germine *b.*
Litt. F. *Vetuſtam* conſpicendam dat *nucem* cum *Primo* arboris *rudimento.*
G. *Fructum* peculiaris *Calappæ* ſpeciei proponit, quæ *Macheroides*, ſeu *Parrangh* h. e. Enſiformis vocatur, & *capite ſecundo* ſub *ſexta* deſcribitur *ſpecie.*
H. *Fructus* eſt *Calappæ Cyſtiformis, capite ſecundo* ſub *octava* deſcriptus *ſpecie.*
I. J. *Fructus* eſt *Capuliformis* dictus, & eodem *capite numero ſeptimo* exaratus.
K. eſt *Calappites*, ſeu *Calappi Fructus* oſſiculum.
L. *Calappitem* proponit, ex *Calappi Pyro*, ſeu ejus lympha depromptam.
M. *Dendrites Calapparia* vocatur, quæ in trunco *Calappi arboris* fuit detecta.

UYTLEGGING

Van de Tweede Plaat.

Door Letter A. wert aangeweſen een geheele Calappus-noot.
Door Letter B. een halve noot, *waar in men de* dikte *van de* ſchaale, *èn het* pit *kan zien, als mede het* hol, *dat vol* water *is.*
Letter C. vertoont de binnenſte noot, *zonder de* bolſter, *met een* ſcheutje, *ofte uytſpruytzel.*
Lett. D. wyſt aan de binnenſte ſchaal, *genaamt* Tampurongh.
Lett. E. verbeelt het appeltje a *met het bovengemelde* ſcheutje b.
F. Wyſt aan een Oude Calappus-noot *met het* uytſpruytzel.
G. Is een ſoort van Calappus-vrugt, Machæroides *of* Parrangh *genaamt, in het* tweede Hooftſtuk *onder de* ſesde ſoort *beſchreven.*
H. Is de vrugt van Calappa Cyſtiformis, *of* Doosvormige Calappus-*vrugt*, Capittel twee *onder de* achtſte zoort *vermelt.*
I. J. is de vrugt van Calappa Capuliformis, Capittel twee *onder de* ſevende zoort *geſtelt.*
K. Is een Calappites, *ofte een* Calappus-Steen *uyt de vrugt.*
L. Vertoont een Calappus-Steen *uyt het* appeltje *of het binnenſte water.*
M. Dendrites Calapparia, *ofte een* Calappus-Boom-Steen, *gevonden in den ſtam van een* Calappus-Boom.

CAPUT TERTIUM.

Uſus ac vires Calappi.

CALAPPUS, uti antea jam dictum eſt, duos in fines adhibetur ac colitur, vel ut fructus ferat, vel ut potus ex ea eliciatur. Fructus multos iterum præbent uſus, piloſus enim vetuſtæ ac ſiccatæ nucis cortex avellitur, contunditur, atque in aqua macerata iterum ſiccatur, qui in India loco Cannabis uſurpatur, quæ ibi deeſt, ille vero *Cayro* dicitur, qui aptus eſt ad varia funium genera inde conficienda, uti plerumque ab incolis ac Portugallis eum in finem adhibetur. Belgæ enim vix iis indigent, quum ex Europa ſufficiens ipſi ſuppeditetur funium copia: Reſtes vero ex cortice hoc confectæ per aquam marinam conſervantur, per dulcem ac pluvialem autem computreſcunt, per quos etiam Portugallorum naves, quamdiu in Indiis navigent, conſervantur. Eadem quoque reſtis adhibetur ad omnia navium genera obſolidanda, dum in aqua intumeſcat, ita ut incolæ inſularum Maldivenſium, Malabaræ, ac Javæ nullo alio funium genere utantur, niſi hoc *Cayro:* E contra Hollandi hoc utuntur Cannabe ſeu reſte ex cortice iſto præparata ad funalia nectenda, quæ quotidiano in uſu ſunt ob perpetua Indorum bella, quæ melioris etiam ſunt notæ illis, quæ ex Hollandia adducuntur, quum cito ſuſcipiant ignem & diutius illum foveant, quamvis poſtea alius detectus ſit cortex, qui meliores præbet funiculos tales igniarios, qui infra *lib. 5. Cap.* 33. ſub nomine *Reſtiariæ* deſcribitur. Cortice jam detracto in conſpectum venit ipſa nux, ſeu putamen, quod in junioribus nucibus, quæ optime potui inſerviunt, molle eſt, ſeu cartilaginoſum, ſed non adhibetur, quum nimis molle, ac mucilaginoſum ſit: Lympha hujus nucis frigida quidem, ac grata eſt potui, ſed quum fuerit aſſumpta, ſtatim per omnes penetrat artus, ac ſudores excitat, quam ob rem quidam falſo hanc lympham calidæ naturæ eſſe perhibent, quum tamen aſſumpta ſi fuerit tempore calido, ſudores excitet: experientia quoque contrarium confirmat, ſi enim quiſpiam exagitatus cito magna copia hanc hauriat lympham, præſertim matutino tempore, ac jejunus, cito talis fit Apoplecticus, vel Paralyticus, quod neutiquam calori, ſed potius ſubito frigori æſtuantem ſanguinem condenſanti adſcribendum eſt. Hoc malum frequens eſt inter noſtros milites, ac nautas in bellis Indicis, qui lympham Calappæ nucis adeo incaute ingurgitant, ac per noctem ſub dio frigido rori ſeſe exponunt ſæpe decumbentes, unde tum Apoplexia Indica tales infeſtat; cæteroquin potus eſt ſalubris, ac ſolummodo in dicto morbo & inteſtinorum debilitate prohibendus, ſi vero nux ſub cineribus fuerit toſta, ac tum liquor potetur, innoxie & cum

ſucceſſu

III. HOOFDSTUK.

Gebruik en kragten van den Calappus-Boom.

DEn *Calappus-boom word, als hier voor is gezeit, tot twederlei einden gebruikt en bewaart, of om vrugten daar van te hebben, of om drank daar uit te tappen. De vrugten geven wederom veel nuttigheden, de hairige bolſter van de oude, ofte droge nooten wert afgetrokken, geklopt, en in water geweekt, en wederom gedroogt, 't welk dan in Indien voor werk, ofte kennip verſtrekt, daar men 't zelve niet heeft, en* Cayro *genaamt wert, zynde bequaam om veelderhande touwerk van te ſlaan, gelyk meeſt geſchiet by de Portugeſen en Inlanders; want de Hollanders werden uit Europa genoeg gerieft, en hebben dezelve niet van nooden. Deze touwen worden door het zout water bewaard, en door het zoet bedervenſe, waar mede de Portugeeſe ſchèepen, zoo langze in India varen, toegetakeld werden. Het zelfde werk dient ook, om alderhande vaartuigen daar mede te breeuwen, dewyl het in 't water opzweld; zoo dat de Inwoonders van de Maldivos, Malabaar, en Java, geen ander touwerk gebruiken, als die* Cayro. *De Hollanders daar en tegen gebruiken deze kennip, of bereide bolſter om lonten daar van te ſpinnen, die in dagelyks gebruik zyn, wegens de geduurige Oorlogen in Indien, ook beter bevonden worden, dan het Hollandze lont, want zy vatten ligt het vuur, en zetten een beſtendige kool, hoewel men naderhand een andere baſt gevonden heeft, die wel zoo goed lond geeft, waar van* lib. 5. Cap. 33. *onder den naam van* Reſtiaria, *geſchreven ſtaat. De bolſter nu afgetrokken zynde, zoo komt men op de noot zelfs, of den dop, dewelke in de jonge nooten, (die bequaamſt tot drinken zyn) week of krakebenigſt is, dog den dop werd niet gebruikt of bewaart, vermitze te week, en zappig is. Dit water is wel koel en aangenaam om te drinken, maar in 't lyf gekomen, dringt terſtont door alle de leden, en doet zweeten, daarom zommige verkeerdelyk dit Calappus-water voor heet van natuure houden, daar nogtans een yder dronk koel water, in hitte gedronken, zweeten veroorzaakt, ook bewyſt de ervarentheit het tegendeel; want zoo ymant verhit zynde, dit water gulzig indrinkt, byzonderlyk in de morgenſtond, en nugteren, die valt ligtelyk in een beroerte, of lammigheit, dat men immers geen hitte, maar veel meer een ſchielyke koude, onder 't verhitte bloed vermengd zynde, toeſchryven moet. Dit geval is gemeen onder onze Soldaten en Matrooſen in de Indiſche Oorloogen, die het Calappus-water zoo onvoorzigtig indrinken, en dan 's nagts in den kouden douw moeten leggen, waar op dan volgt de Indiſche beroertheit, of beribery; anders is het een gezonden drank, en alleen in het voornoemde gebrek, en zwakheit der darmen verboden dog dezelve wert niet te min met nut gebruikt, als men de gebeele noot in de aſſche braat, en als dan zoo drinkt. Het*

water

H

I

I

K

M

L

G

C

D

a

E

F

b

A

B

ſucceſſu propinari poteſt: Lympha hæc ſi fuerit conſumpta, tum nux in duas finditur partes, atque ejus medulla adhærens ab interiore putaminis parte per cochlear ſeparatur, quæ ſorbillando comeditur, ut & etiam molle putamen, quamdiu nondum eſt induratum, ſed cartilagineum, quæ ſimul cruda ingeruntur vel aceto, ſale, ac oleo condita, & inſtar Lactucæ uſurpantur, loco Pinanghæ etiam maſticari hæc poſſunt, ſi deficiat, Siri ac calce præparata, jejuno tamen ſtomacho haud multum eſt ingerendum, quum ſæpius ſtomachum gravet, ipſique diu inhæreat. Indi tamen non adeo inde gravantur, quum non ita ſolent eſſe ſolliciti, & medullæ plus aſſumunt quam ejus lymphæ, hanc enim plerumque effundunt, Indus enim totum ſuum prandium ex Calappi fructu ſumit, ex ejus medulla nempe aut nucleo cum pane ex *Sagoe* confecto, ac piſciculo exſiccato conſtans, ſi vero ſint potentiores, coctam Oryzam addunt, ut & potum, ſi ipſis libet, ſuperbibunt. Eum in finem conficiunt lignum quoddam incurvatum inſtar aratri minoris formatum, cujus ſupremæ parti adnectunt machinam quandam ferream dentatam ſeu aduncam, *Cucuram* dictam, huic ligno inſident tamquam equo, ac nucem apertam huic ferro atterentes, ac comminuentes, nucleum minutiſſime tritum ac crudum comedunt, vel ſequentem in uſum adhibent. Miſcent enim hanc maſſam aquæ, quæ filtrata dulce exhibet lac, quod *Santar* ipſis dicitur, cum quo omnes herbas, olus, Oryzam ac piſces coquunt, quod loco Butyri, quo carent, vel uti nolunt, adhibent. *Santar* hoc ne unam perdurare poteſt noctem, ſed ſtatim aceſcit, unde recens ſemper, quum indigent, præparandum eſt. Si tritura hæc ex vetuſtioribus nucibus ſit præparata, tum lac illud expreſſum ter iſti maſſæ affunditur, ac denuo exprimitur, lac hoc cum certa aquæ portione mixtum ollæ inditur, ac coquitur, quod ſenſim ſuam perdit albedinem, ac lympidum fit oleum, quod caute per cochlear vel concham tollitur, hoc ita ſeparatum ſi denuo coquatur, donec omnis aqua ſit conſumpta, tum verum acquirimus Oleum Calappi coctum, quod tam clarum, pellucidum, ac dulce eſt, ac Oleum recens Olivarum, ſed rancidum, ac nidoroſum ſpirat odorem. Si vero contritæ huic maſſæ fruſtulum panis ex *Sagoe* cocti, vel ejus farinæ miſceatur, numquam oleum inde elicitur, ſed tota maſſa in ruffam mutatur pultem, quod etiam fit, ſi quarta Calappi ſpecies, *Canari* dicta, ipſi miſceatur. Baleienſes alio modo præparant oleum Calappi coctione, ſumunt nempe *Santar* ſeu lac illud, per noctem digerunt, tum cremor quidam craſſus ſupernatat, inferius vero eſt ſerum acidum, quod tollitur, cremorem tum ſemel coquunt, ac coquendo in merum tranſit oleum; quamvis mos hic ſit admodum brevis, ac plus olei præbeat, quam prior, tamen præfertur, quum multam dat *Rorobam*, h. e. lympham præcipitatam cum amurca, quæ inſtar ſpiſſi ac dulcis ſyrupi eſt, grati ſaporis pro ſervis, quem cum ſaccharo & Sagoe edunt, vel cum quo alias canes ac porcos ſaginant, qui Baleienſi modo præparatus non acquiritur. Notandum quoque eſt, quod Oleum Calappi flavum ſuum adquirat colorem a Curcuma, cujus fruſtulum cum *Santar* conteritur, antequam coquatur, quod fit, ut oleum melius a lympha dignoſci poſſet.

In Malabara nucleus adultæ nucis eximitur, ad ſolem ſiccatur, & exſiccatus in alias tranſportatur regiones, qui *Copra* vocatur; ex hoc per ſolam expreſſionem oleum conquiritur, quod ſpiſſum magis quam coctum, ac tempore adeo induratur, & albeſcit inſtar butyri vaccini, coctum autem eſt vilius, ac per totam uſitatiſſimum Indiam, & cum quo omnis piſcium atque olerum cibus præparatur, uti Europæi ope Butyri id faciunt. Indi quoque tam mares quam feminæ quotidiano uſu caput, capillitium, ac totum corpus hoc oleo fricant, atque illiniunt, tam contra morbos, quam conſuetо more, quo etiam ingrate ac rancide olent, ac pabulum præbent millionibus pediculorum; gloriantur tamen inde ſeſe conquirere denſum, longum, nigrum, ac ſplendens capillitium, cujus ſummi ſunt amatores; alii corpus inungunt hoc oleo cum pauxillo Curcumæ contrito, plurimum tamen Javanenſes ac Baleienſes feminæ hoc faciunt, quæ dicunt corpus inde nitidam acquirere cutim, ſcabiem, atque omnes ſqualores præcaventem, & curantem, quo etiam pili e corpore excreſcere inpediuntur, quæ omnia tamen plus

water nu gedronken zynde, zoo kapt men de geheele noot in twee ſtukken, en ſchrapt het aanhangende weeke merg, of liplap van de binnenſte ſchaal met een lepel af, 't welk men al ſlobberende op-eet, zelfs de weke ſchaal, voor zoo verre die nog niet harder en is, dan een krakebeen, wert raauw te zamen met het liplap gegeten, of met azyn, oly; en zout tot zalade gemaakt; men kanze ook in plaats van Pinang eten, by gebrek des zelfs, met Siri en kalk, evenwel moet men 's ogtens de lege maag niet te zeer bezwaren met dit merg; want het drukt hem te zeer. Dog de Indianen voelen zoo ligt geen letzel daar van, wagten baar ook zoo nauw niet, houdende meer van 't merg dan van 't water, 't welk zy gemeenelyk uitgieten, want een Indiaan kan zyn geheele maaltyt van een Calappus hebben, te weten uit het pit ofte merg, met een Zagoe-broodje, en gedroogt visje gegeten, of, zoo ze wat vermogende zyn, met wat gekookte ryſt daar by, en zoo 't hem luſt, den drank daar by. Tot dien einde hebbenze een krombout, ſchier als een kleine ploeg geformeert, aan wiens verheven eind ſteekt een yzer met tanden of haaken gekeept, Cucuran *genaamt, op dit hout zittenſe, ruiter te paart, en de opgekapte noot tegens het yzer aanvrywende, en raſpende, balen het pit daar uit, 't welk wel draayers zaagzel gelykt, en zy dan zoo raauw eeten, ofte tot het volgende gebruiken: dit ſchraapzel knedenze met water, en klynzen het door een doek, en dan zoo komter een ſnee witte en zoete melk van, die men* Santar *noemt, waar mede zy alle bare moes-kruiden, ryſt, en vis koken, in plaats van boter, dieze niet hebben, of niet eeten willen. Dit* Santar *kan niet eenen nagt onbedorven blyven, maar wort goor, moet dierhalven telkens verſch gemaakt werden, als menſe wil gebruiken: zoo dit ſchraapſel van de oude nooten is, zoo wert de uitgeperſte melk driemaal op de maſſa gegooten, en weder uitgeperſt, dezelve als dan, met een zekere quantiteit water in een panne gedaan en gekookt, verlieſt allenskens hare wittigheit, en wort een klaare olye, die men dan zoetjes met een lepel, of ſchulpje daar afneemt, en in 't byzonder nog eens opkookt, tot dat men giſt, dat al het water verteert zy, en dan zoo heeft men de uitgekookte Calappus-olye, zynde zoo klaar, doorſchynent, en zoet als verſche Olyven-olye, dog wat brandig, of als gebraden riekende. Als men onder dit ſchraapſel een ſtukje van Zagoe-broot, ofte Zagoe-meel mengt, zoo en geeft het nimmermeer eenige olye, maar de geheele maſſa wort tot een roſſen pap, 't welk ook geſchiet, als 'er van de vierde zoorte Calappus Canari onder komt. De Baleiers hebben nog een andere manier, om de Calappus-olye met een koking uit te trekken, namentlyk, zy nemen de* Santar, *of melk, laten die aldus een nagt ſtaan, en dan komt 'er boven op een dikken room, en van onderen een goore wey, die men weg giet; maar den room kokenze eens op, en dan verandert die in enkele olye. Hoewel nu deze manier kort is, ook meer olye geeft, dan de eerſte, of Amboinſche, zoo wert nogtans van de huishoudende lieden de Amboinſche geprefereert, om datze veel* Roroban *geeft, dat is het onderſte water met den droezen, 't welk als een dikke en zoete zyroop is, aangenaam voor de ſlaven om met zuiker en Zagoe te eten, of anders om honden en verkens mede te meſten, 't welk men by de Baleyſe manier niet en heeft. Zoo ſtaat ook te letten dat de Calappus-olye zyn gele verwe bekomt van de* Curcuma, *waar van men een ſtukje onder de* Santar *wryft, als menſe koken wil, om te ligter de olye van 't water te konnen onderſcheiden.*

In of op Malabaar wert de kern uit de oude noot alleen uitgenomen, in de Zon gedroogt, en zoo naa andere landen vervoert, 't welk men Copra *noemt. Hier uit kan men door een enkelde perzing een olye hebben, die wat dikker is, dan de voorgaande, en met 'er tyt zoo ſtyf, en wit wert, als booter van koeyen, zynde de eerſte of uitgekookte olye de gemeenſte, en gebruikelykſte door geheel Indien, en waar mede men alderhande koſt van viſſen, en fruit toebereit, gelyk de Europianen met de booter doen: maar ook zoo wel mannen, als vrouwen van Indien hebben een gewoonte dagelyks het hooft, hair, en lichaam met deze olye te vryven, en ſmeeren, zoo wel tegens ziekte, als uit gewoonte, waar door zy een zwaren en garſtigen reuk krygen, en bequaame ſtof tot millioenen van luizen vergaderen: Immers zy lieden zeggen, datze door dit ſmeeren een digt, lang, en ſwart glinſterend hair krygen, daarze veel van houden: andere beſmeren het lyf met deze olye, daar een weinig van de gele wortel* Curcuma *onder gewreven zy, dog wel meeſt de Javaanſche, en Baliſche vrouwlieden, en die zeggen, dat hier door het lyf een glat vel bekomt, en allerley onreinigheit, en ſchurft geneezen, en belet*

Curcumæ, quam oleo Calappi ſunt adſcribenda. Unguentum tamen quoddam eſt, quod ex hoc oleo, Curcuma, ac quibusdam componitur floribus, quod conducit ad corpus refrigerandum, ac tertium aliud ex aromatibus confectum, quæ bina olea proprie *Borri Borri* ſeu *Boborri* dicuntur, atque alio loco deſcribuntur. Cuncta quoque arma hiſce in regionibus per hoc Calappi oleum conſervantur a rubigine, quæ in Indiis ferrum plus corrodit ac conſumit, quam in Europa, ſi modo legitime fuerint inuncta, quem in finem expreſſum melius conducit oleum, ſi in hiſce Orientalibus regionibus conſervaretur; coctum enim plerumque multum lymphæ continet, unde ferrum rubeſcit, cæteroquin, ſi recens ſit, ſatis dulce eſt & aptum ad fructus & omne piſtorium genus torrendum, quem in finem ab Europæis itidem adhibetur. Qui vero delicati ſunt, atque epulis adſueti, & præparata talia ciborum condimenta per famem nondum guſtaverunt, ea contemnunt, atque ab iis abhorrent: Si autem hoc oleum dimidium circiter menſem ſit vetuſtum, rancidum fit, atque a nemine, niſi a pauperculis, in cibis uſurpatur, ac ſolummodo lampadibus inſervit, vel ad unguenta inde præparanda adſervatur; veroſimile hinc quoque eſt, quod Indorum ſanguis ſit per continuum hujus olei in cibis uſum aduſtus ac viſcidus, unde forte etiam ſcabies maligna oritur, quam Malaicenſes *Boba*, & Amboinenſes extuberationes vocant, quibus Indi magis ſunt obnoxii quam Europæi, qui purioribus utuntur cibis. Oleum hoc, ſi fuerit vetuſtiſſimum, indureſcit, non tamen adeo, quam ſi fuerit expreſſum, atque aptiſſimum eſt inungendo ferro, uti plerumque etiam ſpiſſum eſt frigidas per noctes, atque iſtis menſibus, quibus pluvia copioſa eſt.

belet wort, dat geen hair aan't lyf waſſe, 't welk alles veel meer de Curcuma, *dan de Calappus-olie toe te ſchryven is. Daar is egter nog een zalve, die men van deze olye, Kurkuma, en bloemen maakt, dienſtig om het lyf mede te verkoelen, en nog een derde van ſpeceryen gemaakt, welke men beide eigentlyk* Borri Borri *of* Bobori *noemt, en op andere plaatſen beſchreven werden. Alderhande geweer wert ook hier te lande met de Calappus-olie bewaart voor de roeſt, (welke hier in Indien het yzer meer bederft dan in Europa) als men het naarſtig en naa behooren, daar mede beſmeert, waar toe egter de uitgeperſte dienſtiger was, zoo menſe in deze Ooſterſche Provintien hadde, want de uitgekookte gemeenelyk veel waters by zig hout, en aan 't yzer rood uitſlaat, anders iſſe vers redelyk zoet, bequaam om te fruiten, en veelderhande gebakken van meel daar in te fricaſſeeren, ook by de Europianen. Maar de teere monden, die aan lekkernye gewent zyn, en de beſte zouſſe van de ſpyze (den honger) noit geproeft hebben, veragtenſe, en zyn 'er wat vies van. Maar als deze olye boven een halve maant oud is, zoo wortze garſtig, en van niemant, dan arme lieden in de koſt gebruikt, en dient dan alleenelyk voor de lampen, en 't maken van zalven. Daar en tegen is het ook waarſchynelyk, dat de Inlanders door het dagelyks gebruik van deze olye in alle hare koſt een verbrant en drabbig bloet vergaderen, 't welk miſſchien by haar lieden genereert de materie van een quaad ſchurft, 't welk de Maleyers Boba, en de onzen Amboinſche Pokken noemen, het welk de Inlanders veel meer onderheevig zyn, dan de Europiaanen, die zuiverder koſt nuttigen. De gebeel oude olye wort ten laaſten ook dik, dog zoo zeer niet als de uitgeperſte, en is als dan bequaamſt tot het aanſmeeren van het geweer, gelyk dan ook gemeenelyk al de Calappus-olye doet by koude-nagten, en in de regen-maanden.*

Putamen nuce vacuum, ſeu *Tampoerong*, ſæpe integrum ſervant, & modo in ſuperna parte orificium quoddam rotundum, quo lympha ac nucleus educitur, conficiunt, vel etiam formicis evacuandum tradunt, dein poliendo, nitidum, læve, ac nigrum fit, ac crateribus, capſulisque inſervit, quibus aqua ex ingentibus vaſis Martavanenſibus & Siamenſibus excipitur, (ſunt autem hæc vaſtiſſimæ ac turgidæ ollæ in regionibus Martavana & Siama confectæ, quæ per totam transferuntur Indiam ad varios liquores conſervandos), ſæpe etiam putamen diffinditur, cujus partes itidem expoliuntur, harumque ſuperior pars pro infundibulo, inferior vero pro patinis inſervit ac catinis, Diogenis quondam ſupellectili.

Siamenſes, Baleyenſes, & Macaſſerenſes ex maximis hiſce putaminibus artem norunt conficiendi elegantiſſima vaſa potatoria, Cantharos, & alias potus machinulas *Gorgelette* illis dictas, quæ argento obducuntur, ac ſine dubio ab ignorantibus pro pretioſis ac caris nucibus Cocci Maldivenſis habentur. Ex putaminibus carbones etiam comburuntur, qui duri aurificum uſui aptiſſimi ſunt, ut & batillis, qui cibis, vel Theæ potui calefaciendis inſerviunt.

De ledige dop, of Tampoerong *laat men ook wel gebeel, ſlegts een rond gat of mont boven daar in makende, waar door men het water, en pit uittrekt, ofte men laatze door de Mieren uiteeten, als dan wertſe door het polyſten ſchoon, glad, en zwart, en dient tot beekers, drinknappen, en ſcheppers, waar mede men het water uit de groote Martavanen, en de* Siamſche *potten ſchept, (zynde zeer groote, en dikke potten, in de landen van Martavaan, en Siam gemaakt, die men in gebeel Indien vervoert, om alderhande vogtigheit daar in te bewaren) of men kapt den dop in de midden door, polyſt de ſtukken insgelyks, maakt uit de bovenſte helft tregters, uit de onderſte ſchooteltjes, kommetjes, en diergelyken huisraat van* Diogenes.

Die van Siam, Baley, en Macaſſer, weten uit de grootſte ſchoone drinkvaten, kannetjes, en gorgeletten te maken, die men met zilver beſlaat, en buiten twyffel zomtyts ook, by de onwetende, voor de koſtelyke en diere Maldiviſche Cocos aangezien werden. Uit of van de doppen brant men ook koolen, die zeer vaſt en bequaam zyn voor goudſmeeden, en tot de confoiren, daar men koſt, of thee op warm maakt.

Alter finis, in quem arbor Calappus colitur, eſt, ut potus inde eliciatur, ſed hæc nullos tum præbet fructus, quum ex racemo *Majang* dicto hauriatur, qui alias fructus producit, qui colligendi mos ſupra *Cap. primo* jam eſt deſcriptus, de quo inſuper ſequentia ſunt notanda.

Het ander einde, waar toe men den Calappus-boom bout, is om drank daar uit te tappen, dog van de welke men als dan gene vrugten te verwagten heeft, vermits dezelve uit de Majang *getapt wert, waar uit de vrugten ſtonden voort te komen, en waar van de maniere hier boven in 't eerſte Capl. verhaalt ſtaat, het volgende nog daar by aan te merken zynde.*

Primo, culter, quo *Majang* quotidie amputatur, purus ac nitidus eſſe debet, nec in ullum alium uſurpari uſum, nec ulla commaculatus eſſe pinguedine, quum alias humoris ſtillicidium impediatur; qui per diem minus deſtillat quam per noctem, ac ſuperiores ollularum catellæ, in quibus hic liquor excipitur, pauxillo calcis obliniendæ ſunt, quum nempe *Jagara*, ſeu ſaccharum rubrum inde excoquere velimus, quod Amboinenſes non obſervant, quum liquorem illum mox vel hauriant, vel *Arecæ* exuſtoribus vendant: Naturæ calidioris hic potus habetur quam ſubſequens, qui ex arbore *Sagoe* elicitur.

Plurima itaque hujus liquoris copia in Amboina non hauritur, ſed majore cum reditu Sinenſibus venditur, qui ex illo *Arecam*, ſeu ſpiritum Vini Indicum conficiunt. Sic quoque hic liquor, ſi vaſi infundatur, ac fortiori igne excoquatur, ſyrupum craſſiorem ſeu mel exhibet, qui apud tales populos Indoſtanos uſurpatur, apud quos arundo ſaccharina vix vel raro creſcit, uti in Malabara, ubi ſaccharum hocce *Jagara* vocatur,

Het mes, waar mede men de Majang *dagelyks beſnoeit, moet zuiver en blank zyn, en tot geen ander werk gebruikt werden, en voor al moet 'er geen vettigheit aan komen, waar door het uitdruipen belet wort; over dag druipt 'er minder vogtigheit uit, dan by nagt, en in de boven-landen moeten de potjes, daar in deze vogt druipt, van binnen met een weinig kalk beſmeert zyn, te weten als men* Jagara, *of bruine zuiker daar uit wil koken, het welk onze Amboinezen niet obſerveeren, om dat zy hem ſtraks uitdrinken, of aan de arak-branders verkoopen: Hy wert voor warmer gehouden van eigenſchap, dan de volgende van de Zaguweers-boom getapt.*

De meeſte part dan van deze drank wert in Amboina niet gedronken, maar met meerder profyt aan de Sineeſen verkogt, dewelke daar uit Arac, *dat is Ooſtindiſche brandewyn, branden. Insgelyks als men dezen drank in een ketel giet, en met een ſterk vier opkookt, zoo wort 'er een dikken zyroop of boning van, en zoo men het nog langer kookt, zoo komt 'er een donker-gele zuiker van, waar mede zig zoodanige natien van Indoſtan behelpen, daar 't zuiker-*

vocatur, quod commune vocabulum eſt commixtum cum illa ſacchari ſpecie, quod ex ſequente arbore *Lontar* dicta conficitur; (de quo plura ſub finem hujus capitis commemorantur) in regionibus vero magis ad Orientem ſitis Syrupus hic ſeu ſaccharum penitus eſt ignotum: Florentes juli ſeu *Majanges* a quibusdam etiam ſaccharo condiuntur, quod hiſce in regionibus inuſitatum quoque eſt. Magna itidem hujus liquidi quantitas *Toewach* dicti fit acetum, ſi cadis vel lagenis infundatur, ac bene obturatæ ſoli exponantur aliquot per dies; vinum enim hocce facile aceſcit, præſertim ſi recipiens, in quod deſtillat, acidulum ſit, quem in finem talia ſervant recipientia, quia tale, quale *Arecæ* exurendæ deſtinatur aut aceto conficiendo, liquidum acidulum requiritur; ſi vero recenti potui inſervire debeat, recipientes arundines etiam virides ac recentes eſſe oportet, & quotidie etiam ſunt eluendæ, tum demum per duodecim vix conſervari poteſt horas.

Arbores Calappi, quæ in inſula Poeloay creſcunt, præ aliis dulcem liquorem *Toewach* dictum præbent, qui potando etiam inſervit, atque in eum conſervatur finem; qui vero ex aliis arboribus in Provincia *Banda* colligitur, ſubſalſus eſt, vel facile aceſcit. Fæx autem, quæ vaſis adcreſcit cum craſſiore liquoris parte, apta eſt pro fermento, quem in finem a piſtoribus etiam adhibetur.

Si nuces pro potu aliquot per dies aſſervare velimus, neutiquam decorticandæ ſunt, corrumpuntur enim tum facile, ſi terram tangant, incolæ tamen plurimas decorticatas in forum adportant, ne per iter ſuperfluum gerant onus, e contra vetuſtæ & integræ non tantum per totam Indiam, ſed in Europam uſque transferri poſſunt. Hæ nuces infeſtationes etiam, vitia, ac morbos patiuntur, uti folia ac ramificationes per iſtos Scarabæos; nuces enim ſæpius reperias externe integras, adſpectu perfectas, quarum tamen putamen eſt fiſſum, ejuſque lympha partim vel in totum perdita, quodque ſupereſt, inſipidum ac potui ineptum eſt. Hæc ſiderationis ſpecies eſt, ac vulgus putat per lunam tales nuces eſſe exſorptas.

Hujus arboris folia plures etiam præbent uſus, ſique ædes iis obducere velimus, tenues ſumimus aſſerculos, quinque aut ſex pedes longos, ac decem pollices latos, ſub quibus Calappi folia circumvelantur, ac conſuuntur per filamenta ex arundine fiſſa ac tenui confecta, tum folium folio nectitur, donec totus aſſerculus oppletus fuerit. Conjuncta hæc folia in Indiis *Adap* dicuntur, ac tegumentis inſerviunt, quibus obteguntur ædes, nempe in Indoſtana, Java, atque aliis Indiæ locis, ubi *Sagou* arboris folia deſunt, ex quibus alias meliora ac magis durabilia conficiuntur tecta, quibus etiam ubique in inſulis Moluccis utuntur. Ex iisdem quoque foliis ampli nectuntur pilei, atque umbellæ, quæ ad ſolem avertendum capiti imponuntur, variis angulis ac coloribus tam ſplendide ornatæ, ut etiam pompæ inſerviant. Portugalli has nominant *Sombreiro*, Malaicenſes *Tudong*, ſed quævis natio proprium ipſis tribuit nomen ac formam. In Java, ac plurimum in inſulis Maldivenſibus vela etiam ex iis conficiuntur foliis, uti etiam vulgares ſtoreas quotidianum in uſum: In inſulis Moluccis hæ ſtoreæ & umbellæ ex alio texuntur folio, infra indicando. Sic quoque minora ac tenera, & adhuc incana folia aliis inſerviunt minoribus texturis, ciſtellis nempe coloratis, burſulis, in quibus cocta aſſervatur Oryza, *Catupa* dictis, corbibus, & ſimilibus. Medii ac firmi foliorum nervi colligati præbent ſcopas, uti in Hiſpania *Spartium* eum in finem uſurpatur, juniora itidem folia, quæ, antequam explicantur, ex ſpatha ſeu involucro eximuntur, ac per totam Indiam, præſertim indoſtanam, Zeylanam, inſulas Malaccas, Sumatram, Javam, &c. loco papyri uſurpantur; ſi enim leniter hæc explicentur, litteræ inſcribi poſſunt ſtylo acuto ex arundine *Bambus* confecto. Litteras has tam eleganter norunt complicare, ut ſine litterarum noxa haud facile aperiri poſſint, quales litteræ ac libelli characteribus illorum conſcripti aliquando in Europam translati ſunt. *Papyrus* hæc æque ac hæ litteræ ex hiſce foliis confectæ in India *Ola* dicuntur: Hiſce vero in regionibus ad Orientem ſitis non eſt in uſu, quum incolæ alteram Papyri ſpeciem ex arborum quarundam corticibus præparatam adhibeant. Germina ſeu tenera hæc folia ſæpe

zuiker-riet in geen overvloet waſt, gelyk in Mallabaar, daar deze zuiker JAGARA *hiet, een gemeene naam, met die van de volgende* LONTAR *gemaakt (waar van meer aan 't einde dezes Capittels gezegt wort) maar in de Ooſterſche Eylanden is deze zyroop en zuiker onbekent. De bloeyende Ayren of Mayanghs werden by zommige ook geconfyt, 't welk in deze Eylanden mede ongewoon is. Een groote quantiteit van die wyn of toewak wert insgelyks tot azyn gemaakt, als men dezelve in potten, ofte fleſſen giet, en wel toegeſtopt, eenige dagen in de Son zet: want dezen wyn zeer ligt zuur wort, inzonderheit als de rieten, daar men hem in ontvangt, goor zyn, gelyk menze tot dien einde al willens laat werden, om dat de drank goor moet zyn, die men zoo wel tot arak branden, als azyn maaken gebruikt. Maar als men hem tot het drinken bequaam wil hebben, zoo moet men verſche rieten nemen, en dezelve dagelyks uitſpoelen, en dan kan hy nog al niet boven een etmaal zoet blyven.*

De Calappus-boomen op het Eylant Poeloay geven boven andere den zoeten towak, en die ook om te drinken bewaart wort, maar die van andere boomen in de Provincie Banda, *valt wat brak, of wort ligt goor. Den droeſem, die de toewak in de vaten zet, met het onderſte van den drank, is bequaam, om deeſſem daar van te maken, of by de broot-bakkers als giſt te gebruiken.*

Als men de nooten eenige dagen bewaren wil, om tot drinken te gebruiken, moet men den bolſter daar niet afnemen: want de geſchilde bederven ligt, als zy den gront raken, dog de Inlanders brengenſe meeſt geſchilt ter markt, om datze onderwegen geen onnodigen laſt willen dragen, daar en tegen de oude en ongeſchilde nooten kan men door gebeel Indien, ja zelfs tot Europa vervoeren. De nooten hebben ook haar plaagen en gebreeken, en ziekte, gelyk de bladeren en takken van de voornoemde torren; want men vint zomtyts nooten, van buiten gebeel in 't aanzien, maar den dop van binnen geborſten, en het water, of ten dele, of gebeel daar uitgelopen, zynde de reſt onſmakelyk, en wert niet gedronken. Dit is een ſlag van weer-letzel, ende de gemeene man zegt dat de Maan zoodanigen Calappus uitgezogen heeft.

De bladen dezes booms geven ook verſcheide nuttigheden, en als men huizen daar mede wil dekken, zoo neemt men dunne latjes, 5. a 6. voeten lang, en een duim breet, om dewelke men de Calappus-bladeren te zamen buigt, en aan malkanderen naait, met eenige draaden van geſpleten dun riet gemaakt, blad aan blad, tot dat de gebeele latte vol is. Deze t'zamen gevoegde bladeren noemt men in Indien Adap, *en dienen voor ſchindelen, of ſchalien, om de huizen te dekken, te weten in Indoſtan, Java, en andere plaatſen, daar men geen Zagu-boomen heeft, uit wiens bladeren anders beter, en durabelder ſchindelen gemaakt worden, en die men ook over al in de Molukze Eylanden gebruikt. Uit de zelfde bladeren vlegt men ook brede hoeden, en Zonne-ſchermen, die men op het hooft zet, met verſcheide boeken, en koleuren verziert, zoo dat men ook daar mede pronken mag, de Portugeeſen noemenſe* Sombreiro: *De Maleyers* Tudong, *hoewel yder natie dezelve nog een byzondere naam en forme geeft. Op Java, dog meeſt in de Maldiviſche Eylanden, makenſe ook de zeilen van deze bladeren, als mede ſlegte matten in de dagelyke huisboudinge noodig: In de Molukze Eylanden maakt men deze matten en ſcherm-hoeden uit een ander blad, (waar van hier naar). Zoo dienen ook de jonge, en nog witte bladeren, om ander kleen vlegt-werk daar van te maken, als gekoleurde doosjes, beursjes, daar men de gekookte ryſt in bergt,* Catupa *genaamt, korfjes &c. De middelſte en ſtyve zenuwe van de bladeren t'zamen gebonden, geven bezemen, gelyk men in Spangien met het* Spartium *doet: dezelfde jonge bladeren, die men (eer zig dezelve nog uitbreiden) uit den boorn-ſpruit, ofte pyl neemt, dienen doorgaans in oud Indien, als Hindoſtan, Ceylon, en de Maleitſche Eylanden, Sumatra, Java &c. voor pampier; want als men dezelve zoetjes uitbreid, kan men daar op een brief ſchryven met een ſcherpe priem van Bamboeſen: Dezen brief wetenſe dan wederom zoo aardig t'zamen te leggen, en in malkander te ſteeken, dat menſe zonder letſel van het ſchrift niet ligt openen kan: Hoedanige diergelyke brieven, en gebeele boekjes met Caracters geſchreven zomtyts naar Europa gevoert zyn. Zoo wel dit pampier, als de brieven hier van gemaakt bieten in oud Indien* Ola: *In deze Ooſterſe geweſten is het in geen gebruik, om dat de Inwoonders een ander pampier hebben van eeni-*

ſæpe etiam Elephantorum pabulo inſerviunt. Ex nucis cortice contuſo ac colligato cæmentarii penicilla tectoria conficiunt, quibus muros candidos reddunt, & quamvis deteriora ſint illis, quæ ex ſetis porcinis præparantur, præferunt tamen Indorum mores ac præparationes, quæ etiam ex pilis nigris arboris *Gomuto*, atque meliores conficiuntur: Cortex enim Nucis Calappæ muros facit quodammodo rubentes. Reticulum illud *Runut* dictum, de quo capite primo fuit actum, inter ramorum ortus diſperſum cribro inſervit, ut craſſiores partes a tenuioribus ſeparentur, ac præcipue conducit farinæ *Zagou* arboris. Rami autem virides ad feſtivos arcus erigendos adhibentur, qui in ædibus aut ante fores, ubi ſponſalia vel aliæ publicæ ceremoniæ ac convivia celebrantur, locantur, hi tum undique cinguntur variis florum coloribus, Adiantho volubili, Muſcis & ſimilibus. Si porro incolæ donum aliquod Magnati velint offerre, ſive illud ſit ex animalium, aut fructuum genere, ſemper Calappi arboris ramis ornari debet, quod tamquam pacis & amicitiæ ſignum habetur, uti aliis in locis hoc ex vera Palma cognoſcitur. In India occidentali non tam alte excreſcunt Cocci, quam in Orientali, nec altiores ſunt viginti aut viginti quinque pedibus; ibi etiam Galli Anthillarum inſularum incolæ admodum lympham Nucis Calappæ extollunt ad faciei cutim candidam ac puram reddendam, ſi lavent hoc liquore, dum recens ex arbore fuerit collectus.

Exterius hujus arboris lignum ædificatorio ac ſcriniario operi ineptum eſt, quum ejus ſubſtantia ſit inæqualis, ac nimis fibroſa, intellexi tamen Cinghalenſes ex ligno vetuſtiſſimi trunci aſſerculos formare, ex quibus ciſtulas conficiunt, quas norunt ita polire, ut per nigras ac flavas venas inſtar marmoris, ſeu marmoreæ appareant, ſimiles quoque ex arbore *Lontaro* ſeu *Fagerboom* fabricant.

Maldivenſium autem inſularum incolæ, uti præter alios quoque teſtatur *Franciſcus Pyrardus*, qui illas inhabitavit, ex hocce ligno navigia tam parva, quam majoris molis norunt conſtruere ſine ullo clavo ferreo, ſed ſolummodo per fibras ex *Cairo* confectas connexa, quorum Mali, vela, & funes ex eadem conſtructa ſunt arbore, ita ut Maldivenſes non tantum navem, ſed omnia ejus requiſita, ex una fabricent arbore, inſuperque eam onerent ejusdem fructibus æque mercaturæ quam victui inſervientibus. Tali navi alias petunt Indiæ regiones, quod, quantum novi, in nullo alio Indiæ loco eſt in uſu. Fungoſa autem trunci medulla, ſi per annum terræ committatur, putreſcit, atque optimum dat ſimum ad hortorum areas præparandas ac fertiles reddendas. Talibus in regionibus, in quibus lignum ædificationi aptum deeſt, uti in Malabara, Zeylana, & Banda, ex ejus ligno poſtes, pali, ac tigilla conſtruuntur pro vulgi ædibus, ut & pro vallis clauſtrorum, fundis ædificiorum, ſæpium &c. In hiſce vero inſulis Moluccis in tales fines non adhibetur, vel quia lignum non adeo eſt durabile, quam illud Indoſtanæ arboris, vel quia meliora tigna habent.

Ramificationes cum foliis virides a decem ad viginti ſibi invicem uno ordine junctæ illud mirabile conſtituunt rete, quod in Banda *Sokkey* vocatur, & quo certa piſcium ſpecies ſtupida capitur, quæ ſemper retrorſum atque ad litus renatat, ſi per commota in aqua folia terreantur, quamvis ſub hoc rete ſpatium quoddam ad ſeſe abſcondendas & aufugiendas remanet, unde & hic luſus ſemper in plano & æquali littore exercendus eſt.

Ad pannos atro colore obducendos ſcobem *Calappi arboris* adhibent, aqua infuſam, & primum commixtam cum deſcripto Syrupo *Calappi*, quam mixturam aliquot per dies in Sole macerant, unde atram acquirunt tincturam, in qua pannos modo ebulliunt, tum atro hi colore imbuti ſunt.

Calappus hæc *arbor* alia inſuper præbet commoda, minoris tamen momenti, quæ fila dat, e quibus linteola, ac ſacci texuntur, medius vero foliorum nervus acus & aciculas exhibet.

Ut nunc etiam aliquid de viribus medicatis *Olei Calappi* dicam, hoc recens interne adhibetur vel ſolum vel cum *Tamarindis* mixtum ad alvum leniter lubricandam, plurimum tamen a Malabaris, atque aliis Indoſtanis populis, ſed a Malaicenſibus, & Europæis, raro aut vix umquam interne aſſumitur, niſi in tuſſi.

Medici

ge boom-baſten gemaakt. Altemets dient het uitſpruitſel of jonge blad ook tot voedſel voor de Elephanten: uit de geklopte en t'zamen gebondene bolſter maken de metſelaars bare witquaſten, om het muerwerk daar mede te witten, en hoewel die veel ſlegter zyn, dan andere, van verkensborſtels gemaakt, zoo wilſe evenwel dat moorſe geſpuis liever hebben, hoewel menze nog beter maakt van de ſwarte hairen des booms Gomuto, *want de Calappus bolſter verwt de mueren wat rood: het netje Runut, waar van Capittel 1. is geſproken, tuſſchen den oorſpronk der takken leggende, dient tot zeeven, om alderhande grof goet daar door te klenzen, en is inzonderheit noodig by het maken van Zagu-meel. Uit de groene takken maakt men feeſtboogen, voor of in de huizen, daar een bruiloft, of andere publike maaltyt zal gehouden werden, welke boogen als dan behangen werden met veelderhande bloemen, beeſteragtig Moſch,* Adianthum volubile, *en diergelyke. Voorts als de Inlanders eenig geſchenk aan ymand willen brengen, 't zy van gedierten, ofte vrugten des lants, zoo moet het met Calappus-takken beſteken, ofte behangen zyn, als zynde een teeken van vreede en vrientſchap, gelyk men elders met den regten Palma doet. In Weſt-Indien waſſen de Cocos-boomen zoo hoog niet als de Ooſt-Indiſche, te weten; niet boven 20. a 25. voeten hoog: aldaar pryzen de France bezitters van de Antilliſche Eylanden het water van de Calappus-noote, om de huid van 't aangezigte zuiver, en klaar te maken, als men daar mede de zelve waſcht, zoo vers, als het van den boom komt.*

Het buitenſte hout van den ſtam is tot timmer-, en ſchrynwerk onbequaam, wegens zyne ruige, en grofdradige ſubſtantie, hoewel ik verſtaa, dat de Singaleſen uit dit hout, van de gebeel oude ſtammen, eenige plankjes, en kistjes weten te maken, en zoodanig te polyſten, datze wegens de ſwarte en geele aderen fraay gemarmert ſchynen, diergelyke zy ook van den Lontar of Jagerboom zouden maken.

Maar de Inwoonders van de Maldiviſche Eylanden, gelyk ook onder anderen Franciſcus Pyrardus *betuigt, die daar gewoont heeft, weten uit dit hout kleene en groote vaartuigen te maken, zonder een yzere nagel, alleenlyk dezelve met de koorden van Cairo t'zamen bindende; maſten, zeilen, en touwen van den zelven boom nemende; zoo dat den Maldiver niet alleen zyn ſchip met het gheele gereetſchap van een, en den zelfden boom timmert, maar by laad het met de vrugten van den zelven boom ook af, zoo tot koopmanſchap als tot victualie dienende: waar mede by dan naar andere geweſten van Indien vaart, 't welk men mynes wetens in geen andere plaatſen van Indien ziet. Het vooze merg uit den ſtam zoo 't op der aarden legt, rot binnen een jaar, en geeft goede meſt, om de bedden in de thuinen daar mede te meſten, of vet en vrugtbaar te maaken. In zoodanige landen, daar het bouw-hout niet veel te krygen is, gelyk op Malabaar, Ceylon, en in de Provincie Banda, maakt men poſten, ſparren, en latten tot de gemeene huizen van dit hout, als mede palliſaden tot fortreſſen, onderleggers tot heinigen, ofte paggers: dog in deze Molukke Eylanden word het daar toe niet gebezigt, of om dat het zoo durabel niet en is, als het Indoſtanſche, ofte om datze met beter houw-houten verzien zyn.*

De groene takken met haar bladeren, 10. *a* 20. *in een rye aan malkander gebonden, maken dat wonderlyke net, 't welk men in Banda* Sokkey *noemt, en waar mede men zekere domme viſſchen vangt, dewelke, door de drillende bladeren in 't water ſchouw gemaakt zynde, altyt agterwaarts, en naar het land retireren, hoewel onder de bladeren ruimte genoeg is om te ontvlieden, dog dit ſpel moet altyt op vlakke, en effene ſtranden geſchieden.*

Om het linnen ſwart te verwen, neemt men zaagzel van Calappus-hout, doet het in water, en vermengd het met voorſchreve Calappus-Syroop, en laat het eenige dagen in de Zonne ſtaan, zoo hebt gy een ſwarte verwe, waar in men het linnen ſlegts opkoken moet.

Men heaft nog eenige meerdere nuttigheden van den Calappus-boom, dog van minder belang, als draden, om grof linnen daar van te weven, en zakken daar van te maken, als mede naalden en ſpelden uit de middel-rib der bladeren.

Om nu ook iets van de medicinale kragten des Calappus-olye te zeggen, zoo wort de zelve, vers zynde, binnenslyfs ingenomen, of alleen, of met Tamarinde gemengd, om den buik zagtelyk te zuiveren, dog meeſt by de Mallabaren, en andere Indoſtanſe volkeren; maar by de Maleyers, en de Europianen wort dezelve zelden of ſchier nim-

mermeer

Medici Portugalli illud cum Syrupo Violarum ad tuſſim præſcribunt, ut & contra Aſthma; oleum hoc etiam nutriens admodum habetur, quo corpus pingueſcit, ac ſemen in viris augetur: Verum quotidianus ejus uſus mihi ſuſpectus admodum eſt, quod tetrum & aduſtum dat ſanguinem, atque inteſtina nimis lubricat, unde in omnibus alvi fluxibus prohibendum: Externe melius uſurpatur ad hæmorrhoides illiniendas oleo Perſicarum mixtum: ſolum ac calidum etiam inungitur artibus dolentibus, lumbis ac genubus. In Indica paralytica affectione *Beri-Beri* dicta, hoc, cum aliquot guttis *Olei Caryophyllorum* mixtum, illiniunt partes paralyticas, quæ tam diu fricantur, donec oleum in illas penetraverit; defectu autem *Olei Caryophyllorum*, quod raro deſtillatur, *Caryophyllos* ipſos incoquunt hoc oleo, ſæpe etiam addunt oleum terræ, atque expreſſum Nucum *Calapparum Oleum*; hoc illiniuntur etiam artus Podagra ac Chiragra affecti, ſed ſolum, ac ſine ullo calido oleo, expreſſum hoc oleum ad iſtas optime uſurpari poteſt affectiones. Coctum vero oleum etiam adhibetur ad mitigandos dolores in variolis, & ad pus cito generandum, ſi leniter hocce illiniantur, quamvis alii *Santar*, ſeu liquorem illum limpidum præferant. Vulgo putant *Oleum Calappi* eſſe demulcens atque emolliens, quod tamen examine alias apparebit, in initio partes illinitas videtur quidem emollire, poſtea vero eas ſicciores reddit, quam antea fuerant, hinc oleo huic nulla niſi vis lubrica tribuenda eſt inter frigus ac calorem temperata, oleum vetus non niſi lampadibus, & armis illiniendis adhibendum eſt; ſenes amant frigidos ac rigidos ſuos artus, ut emolliantur, hocce illinire oleo, ac Chirurgi noſtrates miſcent etiam unguentis omnibus, in quibus alias *Oleum Olivarum* requiritur, ita ut hoc oleum tam ſolum, quam aliis mixtum medicamentis incolis quotidiano ſit in uſu ad fricandum ac liniendum corpus, quod ipſis non tantum conducit ſanitati, ſed etiam ad artus agiles ac mobiles ſervandos. *Julius Scalig. Exerc.* 158. *diſt.* 2. *Cardanum* corrigens deſcribentem *Tenga*, ſeu *Cocum Indicam*, ipſe videtur per *Vartomani*, aliorumque Hispanorum vel Portugallorum ſcripta errare, quum attribuat quædam *Tengæ* ſeu *Calappo*, quæ *Lontaro* ſeu *Jager-boom* magis competere videntur.

mermeer binnens-lyfs gebruikt, als in de boeſt. De Portugeeſe Medicyns gevenſe ook in, met Syroop *van* Violen, *tegens den boeſt, en engborſtigheit; men bout het anders voor een voetzaame olye, waar door het lyf vet, en de mannelyke natuure vermeerdert wort. Dog zegge nogmaals, dat zyn dagelyks gebruik by my verdacht is, als genererende een quaad en verbrant bloet, ook de dermen al te ſlibberig makende, wesbalven het in alle buikloopen verboden wort. Van buiten wertſe veel bequamer gebruikt, als, om de ambeyen daar mede te ſmeeren, met olie van perzike-ſteenen gemengt: alleen en warm wertze ook geſmeert op alle pynelyke gewrigten, lendenen, en knien. In de Indiſche lammigheit, of* Beri-Beri *wertze met eenige droppels Nagel-olie gemengd, op de lamme leden geſtreeken, en zoo lang gewreven, dat het indrooge, by gebrek van de Nagel-olye, die zelden gemaakt wort, kan men de Nagelen zelfs in de gemelde olye kooken, ook daar by doen aard-olye, en uitgeperſte Nooten-olie: men ſmeert ze ook op de leden, die van Podagra, en Chiragra gequeld zyn, dog zonder eenige beete olie, en al het voornoemde kan men gevoeglyk met de uitgeperſte doen: dog de uitgekookte is ook dienſtig om de pyne te ſtillen in 't ſweeren van de kinder-pokken, en dezelve baaſtig te doen rypen, wanneerze daar op geſmeert wort: hoewel andere de* Santar, *of melk veel beter agten. In 't gemeen bout men het daar voor, dat de Calappus-olie een week makende, en vermurwende eygenſchap beeft, 't welk by nader onderzoek anders bevonden wort; wantze ſchynt wel in 't eerſte de aangeſmeerde partyen wat te verweeken, maar droogt daar na dezelve harder op danze te vooren waren, en daarom kan men deze olie geen andere dan een ſlibberige en glad makende natuur toeſchryven, tuſſchen bitte en koude gantſch getempert, de oude olie moet men alleen in de lampen, en tot het aanſmeeren van geweer gebruiken. De oude luiden ſmeeren haar koude en ſtramme leden gaarne daarmede, om dezelve gedweeg te houden, en onze Chirurgyns gebruikenze in al haar zalven, daar de Olyven-olie toe vereiſcht wort, in Somma deze olie, zoo alleen, als met andere Medicamenten gemengd, werd by de Inlanders dagelyks gebruikt tot het wryven en ſmeeren van 't lyf, 't welk ben dient niet alleen tot gezontheit, maár ook om de leden rat, en gedweeg te houden: De beer* Julius Scal; Exerc. 158. Diſtinct. 2. (*willende* Cardanum *corrigeren, in de beſchryvinge van de* Tenga *of* Cocus Indica) *ſchynt door de geſchriften van* Vartomanus, *of andere Spaanſe, of Portugeeſe Schryvers zelfs geabuſeert te zyn, ſchryvende dingen van de* Tenga *ofte Calappa, die men waarſchynelyker van den Lontar of Jagerboom verſtaan moet.*

In *Horto Malabarico* ſub finem primi capitis quindecim virtutes hujus arboris medicinales notantur, quæ quum hic extra uſum ſunt, omitto, exceptis tribus ſubſequentibus, quæ incolis noſtris notæ ſunt.

In de Hortus Malabaricus *aan 't einde van het eerſte Capittel vint men vyftien Medicinale nuttigheden van dezen boom, dewelke ik, als hier ongebruikelyk, uitgelaten hebbe, behalven de volgende drie, die onder de Inlanders bekend zyn.*

Radices in aqua decoctæ febricitantibus propinantur, ut & dyſenteria laborantibus, quæ ex acrimonia & calore ſanguinis oriuntur.

Julus recens, ſeu *Racemus fiorifer* ex ſpatha exemtus, ac cum ſaccharo rubro *Lontari* manducatus, & ejus ſuccus deglutitus *Dyſuriam* curat, ac virulentam Gonorrhææ mictionem.

Ut *Oleum Calappi* hæmorrhoidibus inunctum cum ſucceſſu uſurpetur, ſemi-cyathus hujus recentis bibendus eſt, ut alvus leniter ſubducatur, quæ plurimum hac in affectione ſimul indurata eſt.

Recente *nuce Calappa* ſub cinere ſeu carbonibus leniter toſta, atque iterum frigefacta, vel per noctem rori expoſita, tum ejus liquor cum ſucceſſu propinatur in omnibus morbis calidis, uti in febribus ardentibus ac dyſenteria calida: hunc in finem prima Calappi ſpecies eligitur, quæ alba ac viridis dicitur, cortex autem ejus nec nimium deradatur, ne toſtione liquor ejus fumo inficiatur.

Lympha *Towak* dicta adhibetur, ut medicinales radices & herbæ huic incoquantur, quæ earum virtutes melius extrahit, quam aqua vulgaris.

Tenera, atque alba *Calappi* radix uſurpari poteſt pro maſticatorio, defectu Pinangæ, ſi calce ac Siri miſceatur, ac manducetur.

Calappites, Belgis *Calappus-Steen*, Malaicenſibus *Meſtica Calappa*, albus eſt lapillus inſtar marmoris ſeu Silicis albi, durus, planus, ac glaber, cujus putaveram alio loco inter lapides ac mineras deſcriptionem dediſſe, quum vero in *Calappa nuce* inveniatur, ac ſollicitus ſim, opus illud à me forte non abſolutum

Den Towak *werd gebruikt om alderhande medicinale wortelen en kruyden daar in te kooken: want by derzelver kragten beter uittrekt, dan gemeen water.*

De Jonge *en witte* Wortel *van de Calappus-boom kan men gebruiken, om by gebrek van Pinang, met kalk en Siri te knouwen.*

Calappites, *op duits Calappus-Steen: Maleits,* MESTICA CALAPPA, *is een wit Steentje gelyk alabaſt, of een wit Kei-ſteentje, ook van deszelfs hardigheyt, effen, en glad, 't welk ik voorgenomen hadde op een andere plaats te beſchryven onder andere geſteenten en mineralen. Maar dewyl by in de Calappus-noot gevonden word, en ik bezorgt ben*

lutum iri, animo induxi hic loci ejus exhibere deſcriptionem. Eſt itaque albus ac politus, ſeu glaber lapillus in interiore *Calappæ nucis* parte concreſcens, nunc putamini fixus, nunc vero media in lympha natans, diverſæ ac duplicis potiſſimum formæ.

Primus eſt oblongus, inſtar coni obtuſi, ſeu ovi Lacertæ, magnitudine cordis aviculæ, interdum inſtar cordis Columbini. Poſtica ac latiſſima pars eſt ſquallide lutea, ac coronulam gerit inſtar dentis, qua putamini nectitur. Anterior autem & anguſtiſſima pars inſignitur macula ſplendente, quæ ſi ad lucem conſpiciatur, inſtar radiantis parvi ſolis apparet, ſique hac deſtituatur, tanquam mortuus ac ſpurius habetur lapillus.

Alter forma eſt rotunda, ab utroque latere compreſſus inſtar Lentis, aliquando autem penitus rotundus, & ubique albus, & ad pellucidam partem jam deſcriptam maculam ſolarem exhibens. Maximi ſunt inſtar ſeminis Lupini, minimi inſtar Piſi, atque hi ſemper libere in aqua fluctuant: Ambo plerumque fiſſuras quasdam habent, quæ haud profundæ ſunt, nec vilioris hinc ſunt pretii, quæ tantum oriuntur, quum lapilli hi in materia aquoſa creſcant, ſi libero ac ſicco aëri exponantur, alias quamdiu liquori innatant, nullas habent fiſſuras. Latine mihi dicitur *Calappites*, ac puto eſſe ſpeciem Dendritis, quæ apud *Plin. Lib.* 37. *Cap. II.* inter ſimiles commemoratur lapillos, atque incognita ac fabuloſa hactenus credita fuit, a me autem hic in India ſæpius inventa, ac detecta; Malaicenſibus vocatur *Meſtica Calappa*. Notandum eſt, Malaicenſes nominare omnia lapillorum genera *Meſtica*, ſeu *Moſtica*, quæ in animalibus, fructibus, lignis, atque aliis irregularibus inveniuntur corporibus, cujus generis quædam poſtea in hoc opere exhibebimus. Rariſſime hic detegitur lapillus, atque in mille nucibus vix unus, neque etiam in omnibus regionibus, licet arbores Calappi ibi ſint frequentes, ſed plurimum in inſula Celebes circa Macaſſeram; atque in ſinu Boreali Kajeeli, item in Boetona, quæ duæ inſulæ hoc peculiare habent, quod plurimas tales *Meſticas* dent, tam in animalibus, quam fructibus, ita ut fere nulla ſit fructus ſpecies, ex quo non, in Macaſſera vel Boetona, *Meſtica* demonſtrari poſſit.

Incolæ plurimum omnes *Meſticas* amant, quarum quasdam tanti æſtimant, ut optimis etiam præferant gemmis; plurimas enim ipſis tribuunt immo ſine dubio ſuperſtitioſas etiam virtutes, geſtant enim has ad nudum corpus, in annulis, & armis, ad proſperum conatuum ſucceſſum obtinendum. Elegantiſſimos ac rotundiſſimos hujus Calappi lapillos, ſeu *Calappites* imponunt annulis ſuis, vel etiam telis adpendent, non auro, ſed argento circumdatos, dicentes melius hoc cum natura *Calappites* convenire. Hanc quoque gerunt uti jam dictum eſt, ad bonum ſucceſſum mercaturæ, & agriculturæ obtinendum, immo generaliter in omnibus ſuis conatibus, in ipſo quoque bello, quod ultimum tamen a quibusdam eluditur, atque ob hanc imprimis cauſſam, quia *Calappites* ſunt fructus arboris, quæ cum rebus bellicis minimam habet convenientiam. Sicut in aliis natura creſcentibus nulla eſt inter Joviales & Martiales plantas communitas. Aquæ illam etiam inmittunt, & ejus infuſionem febricitantibus exhibent, ſed mera tantum eſt opinio atque imaginatio. Sic etiam cum aqua contritam inſtillant oculo, & Ophthalmiæ optime prodeſſe ajunt. An genuinus hic ſit lapillus, ſequenti tentant experimento; inter Pady ſeu Oryzam mixtum gallinis offerunt, quam diu illis mixtus eſt, inde non edent; hoc autem mihi non ſucceſſit, ſi enim gallinos ab Oryza non avertiſſem, ſimul cum Oryza illum comediſſent, genuinum tamen eſſe, quem poſſidebam, putavi. Mallabari incredibilius mihi narravere experimentum, quod vera nempe Calappites arbori Calappi appenſa efficeret, ut omnes arboris fructus caderent, cujus numquam inſtitui experimentum. *Plinius loco citato* aliud *Dendritis* dat indicium, quod nempe ſub radice arboris, quam eradicare volumus, ſepulta, efficiat, ut ſecuris neutiquam hebeſcat.

Alia ac mira *Dendritis*, ex Calappo arbore deprompta, hic alteri addenda eſt, cujus unicam tantum vidi ac habui. Hæc inventa fuit in inſula Zeylana in ligno arboris Calappi, quæ paulo ante per tonitru dejecta ac fiſſa fuit. Servi præfecti cujusdam Militum Belgarum ibi tranſeuntes concurrunt ad eam, ut

ben, dat het gemelde werk van my niet zal voltooit worden; zoo heb ik goetgevonden zyne beſchryvinge albier in te voegen: Het is dan een wit glad Steentje, van binnen in de Calappus-noot groeiende, zomtyts los in het water dryvende: Zynde van tweederlei gedaante.

De eerſte is langwerpig, als een ſtomp kegeltje, of hagediſſen ey, in de grootte van een klein vogels hert, zomtyts ook als een duiven hert. Aan 't agterſte, en breetſte eind' is hy vuil-geel, en heeft een kroontje, als een uitgevallen tant, waar mede hy aan den tampoerong vaſt gezeten heeft: op het voorſte en ſmalſte eind, ziet men een blinkend plekje, als men hem tegens den dag houd, gelyk een ſtralend Zonnetje, en zoo zy dit niet en hebben, wordenze voor dood, of baſtard gehouden.

Het ander is rond, ter weerzyden wat plat, als een Linſe, zomtyts ook gebeel rond, overal wit, en aan de klaarſte zyde mede het voorſchreve Zonnetje vertoonende: de grootſte als een Lupien, de kleinſte als een Erwte, en deze dryven los in 't water: aan beide ziet men gemeenelyk eenige ſchеurtjes, die niet diep ingaan, en het Steentje niet te ſlimmer maken, herkomende, om dat het Steentje in een vogtige materie groeid, en dan in de droge lugt komende op dusdanige manier ſchеurtjes zet. Ik noem hem in 't latyn Calappites, *en reken hem voor een mede zoorte van* Dendritis (*by* Plinius Lib. 37. Cap. II. *vermeld, onder andere diergelyke ſteenen*) *die tot nog toe voor onbekent en fabuleus gehouden, dog veele van my hier in Indien uitgevonden zyn: in 't Maleits noemt menze* Meſtica Calappa; *dog dient geweten, dat de Maleiers* Meſtica *of* Moſtica *noemen alderhande ſteentjes, die in gedierten, vrugten, houten, en andere ongewoone lichamen gevonden worden, diergelyke wy nog eenige in 't vervolg van dit werk zullen aanwyzen: men vind dit ſteentje zeer zelden, en in duizent Calappus-nooten niet een; ook niet in alle landen, hoewel de Calappus-boomen daar overvloedig zyn, maar meeſt op 't eilant Celebes omtrent Macaſſer, en in de noorder bogt van Kajeeli; als mede op Boeton, welke beyde eilanden deze eigenſchap hebben, datze veel diergelyke Meſticas voortbrengen, zoo in gediertens als gewaſſen, zynde ſchier niet eenen vrugt, of men kan op Macaſſer en Buton een Meſtica daar van toonen.*

De inlanders houden in 't generaal veel van alle Meſticas, zynde op ſommige derzelver zoo verzot, datze die booger agten, als de beſte juweelen: want zy ſchryven hun wonderbare, en daar onder buiten twyffel veele ſuperſtitieuſe, kragten toe, dragende dezelve aan haar lyf, in de ringen, en aan haar geweer, om goed geluk in zekere voornemens te hebben: de mooiſte en rondſte van de Calappusſteentjes zettenze in ringen, of hangenze aan hare kriſſen, niet in goud, maar zilver ingevat, 't welk zy zeggen met de natuur des ſteens beter over een te komen. Zy dragen hem, om, als gezegt, goed geluk te hebben zoo in koopmanſchap, als in den lant-bouw, ja in 't generaal by alderhande voornemens, zelfs in den oorlog, welke laaſte egter by andere uitgelagt werd, en dat met reden, om dat deze ſteenen zyn vrugten van een boom met oorlogs zaaken geen gemeenſchap hebbende: gelyk in andere zaaken die door de natuur groejen, geen gemeenſchap is tuſſen planten Jovia-les *en* Martiales *genaamt. Zy leggen hem ook in water, en drinken daar af in de koortzen, maar daar moet ruime inbeelding by zyn. Item: een weinig op een ſteen met water gewreven, en in de oogen gedaan, geneeſt, naa haar zeggen, de verbitbeid derzelve: de preuwe van den opregten ſtellenze aldus; legt hem onder pady, of ryſt de boenders voor, zoo zullenze daar van niet eten, zoo lang den ſteen daar by legt; dog dit heeft my niet willen ſuccederen, want had ik de boenders niet afgeweerd, zy zouden my het ſteentje met den ryſt opgegeten hebben, nogtans ſuſtineerde ik, dat ik een opregte badde. De Mallabaren hebben my nog een ongelovelyker proeve geleerd; namentlyk dat een opregten Calappus-ſteen aan een Calappus-boom gehangen, alle deszelfs vrugten zal doen afvallen, 't welk ik nooit geprobeert hebbe.* Plinius Loco Citato *zet een andere preuve aan zyne* Dendritis, *te weten, datze onder de wortel van een boom, die men omkappen wil, begraven zynde, de byl niet laat ſtomp werden.*

Een andere, dog wonderbaarlyke Dendritis, *ook uit een Calappus-boom gebaalt, moet ik hier by ſtellen, waar van ik maar eenen gezien en gehad hebbe. Dezen was gevonden op 't eiland Ceilon in het hout van een Calappus-boom, die kort te vooren door den donder omgeſlagen, en opgeſpleeten was. De ſlaven van een duits officier, juiſt voor-*

by

ut cerebrum Palmæ ex ejus ſuperiore trunco colligerent, quem ſecuri aperientes Dendritem ita ligno inhærentem inveniebant, ut concludi certo poſſet concretam ibi fuiſſe, quam domino ſuo offerebant, qui, ut dixi, Belgicus erat Militum præfectus, curioſus admodum ac fide dignus vir, quique eandem poſtea mihi dono dedit. Lapillus hic erat rotundus, paululum inæqualis, magnitudine Ceraſi nigri, durus, & inſtar Silicis glaber, neque pellucidus, coloris lutei vitellini; in hoc undique conſpiciebantur plurimi albicantes annuli ſeu circuli, intus plano luteo notati, quidam minores, ac ſi in eo depicti eſſent, ſupremus annulus maximus erat, ac in ſe alium continebat circulum opaciorem, inſtar iridis oculi, alii vero minores, quorum quidam ſibi invicem intricati, quidam etiam penitus albidi erant, quales fere circuli in ſpecie quadam *lapidis victorialis ſeu aſtroïtis* apparent; ab una parte conſpiciebatur alba macula, pallidi coloris, qua per fulmen videbatur quodam modo icta. Centurio declarabat, Cinghalenſes ipſi dixiſſe, ſæpius tales Dendrites in Calappi ligno inveniri, plures tamen proferre non poterant, vel indicare, quamvis tum temporis ipſis præeſſet tamquam *Deſſave*, ſeu præfectus. Suo autem judicio tales forte habuerunt, ſed quum natio iſta, æque ac alii Indi, tales raras Meſticas magni æſtiment, ſine dubio celarunt illas, quum ſecum geſtent ad proſperum rerum ſuarum eventum, & præſertim belli, quod tamen credere non potui, quum illam arborem a vi tonitru arcere non potuerint, ſed proverbium ait, minus majori cedendum. De talibus vero lapillis nil amplius audivi, nec eos ultro vidi, atque noſter annulo circumdatus anno 1682. inter alias curioſas res magno Hetruriæ duci miſſus fuit nomine *Dendritis Calapparіæ*. Depictus invenitur *Tabula 2. litt. K.* & binæ aliæ Dendrites diverſæ figuræ additæ ſunt *litt. L.* & *M.*

by gaande, liepen der na toe; om het palmyt daar uit te halen, en het bovenſte ſtuk van den ſtam met houwmeſſen openende, vonden dit ſteentje zoodanig in het houd ſteeken, dat men genoegzaam beſluiten moeſte; daar in gegroeid te zyn, 't geenze dan aan haren meeſter gaven, zynde een duits Kapitein, een curieus ende geloofwaardig man, dewelke het zelve namaals aan my vereerd heeft: dit ſteentje was rond, of een weinig bultagtig, in de groote van een krieke, hard en glad als een kezel ſteentje, niet doorſchynend', doirgeel van coleur, daar op ſtonden rondom veel witte oogjes of circultjes; binnen met een geel plein, zommige groot, zommige klein, als of zy daar op geſchildert waren, het bovenſte oog was het grootſte, en hadde binnen zig nog een anderen donkeren circul, gelyk de Iris in een oog, van de andere oogjes liepen zommige door malkander, zommige waren ook geheel wit, diergelyke cirkeltjes men ſchier ziet aan een zoorte van den Lapis Victorialis, *of* Aſtroites; *aan de eene zyde zag men een wit plekje, doods van coleur, alwaar men ſuſtineerde dat het van het blixem vier een weinig geraakt was. Den Kapitein verklaarde my, dat de Singaleezen hem gezegt hadden, dat zulke ſteentjes meermaals in 't Calappus-houd gevonden wierden, maar konden egter geene meer te voorſchyn brengen, of aanwyzing doen, hoewel by doenmaals, als* Deſſave, *dat is land-droſt, over haar lieden te commandeeren hadden. Na zyn giſſing mogten zy wel diergelyke gebad, maar voor hem verborgen gehouden hebben, om dat die natie, zoo wel als andere Indianen, diergelyke zeltzame* Meſticas *in groote waardy houden, dezelve dragende, om goet geluk te hebben, bezonderlyk in den oorlog, 't welk ik geenzints aannemen konde, naadien by zynen boom niet hadde beſchermen konnen tegen het donders-geweld, dog het ſpreekwoord luid, als meerder komt, moet minder wyken: ik heb ook van diergelyken niet meer geboord, nog gezien in deze Ooſterſche geweſten, en hy is, in een ring gevat, A.* 1682. *onder myne andere rariteiten gezonden aan den grooten Hartog van Toskanen, met den naam van* Dendritis Calapparia. *Hy ſtaat afgeteikent in de tweede plaat onder de letter K. en nog twee Calappus ſteentjes, van diverſe fatzoen, zyn daar by ook te zien onder de letter L. en M.*

Incolæ me aliud inſuper, ſed noxium experimentum docuerunt omnis generis *Meſticas* examinandi, an eſſent genuinæ; hoc fit, ſi illas coquant in fortiſſimo aceto, vel in ſucco Limonum macerent; ſi enim tali modo ebulliant, & bullulas ejiciant, tum talis genuina habetur. Hoc bene ſuccedit cum *Dendriti Calapparia*, & omnibus Meſticarum generibus, quæ opaca ſunt, ac nigra, ſed ſplendorem ſimul amittunt, unde experimentum hocce merito rejiciendum; melius eſt, ſi *Calapparia Dendritis* per duas maceretur horas in liquore nucis Calappæ, ac cum ejus nucleo fortiter fricetur, tum ſplendorem ac pelluciditatem recuperant, quam per diuturnum uſum etiam amittunt. Iſta ebullitio, ſeu bullarum ejectio fit, quia hæ *Meſticæ* poroſæ magis ſunt, quam aliæ veræ ſilices, & quandam æris portionem retinent, qui per penetrans acetum, ſeu Limonum ſuccum expellitur, atque iſtas excitat bullulas, uti hoc etiam fit in *Aſtroïte Europæana*: quæ aceto infuſa itidem movetur: pellucidæ vero iſtam nolunt exhibere ebullitionem, ſine dubio, quod talibus deſtituantur poris, uti expertus fui in dendrite ſerpentaria, quæ pellucida eſt inſtar Cryſtalli, & invenitur in capite ſerpentis cujusdam malignæ, in inſula *Celebes*, quæ ex narratione incolarum cum Baſiliſcis ac draconibus comparari poteſt, ac proinde *Dendrites Dracontia* nominanda eſt.

De Inlanders hebben my nog een andere, dog ondeugende preuve geleerd, om alderhande Meſticas *te proberen, ofze opregt zyn: dit geſchied, als zy den zelven in ſcherpen azyn, of zuure Lemoen-ſap leggen; want als zy daar in kooken, en bobbeltjes rontom zig opwerpen, zoo houdenze die voor opregt: dit geſchied wel aan den Calappus-ſteen, en alle Meſticas, die niet doorſchynend, nog zwart zyn, maar verliezen met een haren helderen glans, weshalven deſe preuve verwerpelyk is: beter doet men, als men die Calappus-ſteenen een paar uuren legt in water van een Calappus-noot, en haar met deszelfs pit afvryft, zoo krygenze hare zuiverheid en glans wederom, dieze anders ook door het lang gebruik verliezen. De voornoemde koking of het opwerpen van bobbeltjes komt daar van daan, om dat deze Meſticæ voller met gaatjes zyn, dan andere regte keyzelſteentjes, en min of meer lugt in haar verborgen houden, dewelke door den indringende azyn, of Lemoen-ſap uitgedreven werd, en de voornoemde bobbeltjes veroorzaakt, gelyk men aan den Europiſchen* Aſtroïtes *of ſterre-ſteen ziet gebeuren: Ja ook dat by zig in den azyn komt te bewegen: maar zoodanige* Meſticas, *die doorſchynend, of donker en zwart zyn, willen de voornoemde koking niet vertoonen, buiten twyffel, om datze diergelyke* Poros *niet en hebben, gelyk ik geprobeert hebbe aan zoodanige ſlangeſteenen, die klaar zyn, als een chriſtalle, en gevonden werden in 't booſt van een zekere booze ſlange op het eylant Celebes, die, naa 't verhaal der Inlanders, met Draken en Baſilisken te vergelyken zyn; en derhalven hare ſteenen wel mogen voor* Dracontia *gehouden werden.*

Dendrites Calapparia jam deſcripta longe durior erat vulgari Meſtica *Calappæ*, ac nocte ad Achatam, vel aliam minorem ſilicem alliſa, ſcintillas ejiciebat ac ſplendorem, hoc idem quoque *Dendrites Dracontiæ* exhibebant, *Albæ* vero *Calapparіæ Dendrites* hoc non præſtabant, uti nec alii opaciores lapilli.

N. B. Experimentis detectum eſt, ſi ſpumam ſumant, quæ ex arundine *Bambus* in liquore *Towak* dicto colligitur, ac cuidam imponatur ferro, Metallo, vel Porcelano, quod per ſolem candefactum fuit, tum apparebunt multi Milliones animalculorum, quæ in *Towak* ſunt genita, vel in eum irrepſerunt, quæ calore agitata proſiliunt. *Franciscus Pyrardus* ſcribit, ſaccharum ac Syru-

Den voorſchreven Dendritis Calapparia *was veel harder, dan een gemeene Calappus-ſteen, en 's nagts tegen een agaat, of ander kleen keizel-ſteentje geſlagen, vuerde, en gaf een heldere ſchyn van zig, 't welk ook deden de naaſtgenoemde ſlange-ſteenen; maar de witte Calappus-ſteenen willen zulks niet doen, nog ook andere donkere ſteenen.*

N. B. Men heeft ervaren, als men neemt den ſchuim, die zig in de rieten van Bamboes op den Towak *zet, en legt den zelven op eenig yzer, metaal, of porcelyn, dat in de Zonne heet geworden is, zoo zal men zien veel duiſenden kleine diertjens, als miertjens, of uit den* Towak *gegroeid, of daar in gekroopen, die, door de hitte geraakt, weg ſpringen:* François Pyrard *ſchryft, dat in de Maldivis uit*

Syrupum ex liquore *Towak Calappi* in Maldivenſibus inſulis ſequenti parari modo, *Towak* infundunt cacabo, & coquunt eum cum albis ac pellucidis lapillis, qui in mari inveniuntur, ſi per aliquod tempus hic liquor cum lapillis ebulliverit, inſtar mellis ſapit & optimo ſyrupo ſimilis eſt, inſtar ceræ flavus, & norunt præparare vel tenuem, vel inſpiſſatum, uti ipſis lubet. Syrupus hic denuo ſi coquatur cum pluribus talibus lapillis, inſpiſſatur & albeſcit inſtar ſacchari Canthi albi, quo mercaturam exercent.

den Calappus-Towak de ſyroop en zuiker aldus gekookt word; zy doen den Towak in een pan, en kooken hem met zekere witte en klare ſteenties, die men in Zee vind; na een zekere tyd kokens word dezelve Towak als honing, en van ſmaak als de beſte ſyroop, geel als waſch, en zy konnen 't zoo dun, of dik kooken, als zy willen. Deze ſyroop nog eens gekookt met meer ſteentjes, en dan gedroogt, werd zoo dik en blank als Kandy-zuiker, waar mede zy Koopmanſchap dryven.

CAPUT QUARTUM.

Abortus, & Monſtra Coccorum.

Poſt regulares *Calappi* ſpecies, jam ejus abortus ac monſtra deſcribemus, quæ hoc in genere aliquando proveniunt; hæc autem habeo non uti veros abortus, ſed ut luxuriantem materiam, ſi nempe una ex nuce tres quatuorve progerminent trunci, quod in hiſce Orientalibus plagis raro, in Zeylana vero, aliisque Malabaricis regionibus ſæpius obſervatur. Raro autem ambo vel plures ſuas acquirunt perfectiones, unus enim vel alter ſenſim emoritur. In Zeylana tamen prope Columbo in horto quodam tres ſimul Calappi trunci uno ex ortu proverunt ingentes ſatis, inter quos cellula trigona locata fuit: in regionibus quoque ad Eurum ſitis geminæ nuces obſervatæ fuere, quæ duo nempe putamina ſibi invicem juncta gerebant, atque in utroque continebatur diverſus nucleus. An autem hæc peculiaris fuerit ſpecies, an vero forte fortuna ita progerminaverint, cognoſcere non potui.

Abortus autem proprie dictus eſt, qui contra naturæ propoſitum ex defectu materiæ vel alio impedimento provenit, & hinc irregularem obtinet formam, cujus duo tantum proferam exempla, unum tricipitis, alterum polycephalæ arboris Calappi.

Prima in Amboinæ antica parte in ſolo *Hitoe* dicto; in montano, oud-Kaytetto dicto loco, mirabilis ſane ac rara erat Arbor Calappus, cujus coma contra generis ſui naturam in tres diviſa erat ramos inſtar folii *Baggeæ*: Unus enim ramus erectus erat, alii autem duo ad Auſtrum inclinabant, quorum quisque ordinariam habebat frondem ſeu folia: Numquam hæc arbor quosdam produxerat fructus, & incolæ illam patriæ ſuæ fatalem putabant arborem, quum enim eorum præfectus *Kakiali* dictus cum toto populo anno 1642. rebellarent, & arma contra Belgas gererent, accidit, ut *Triceps* hæc *Calappus* ſponte ſimul cum alia arbore *Waringa* caderet, quod præfectus *Kakiali* audiens, hæc vociferatus eſt verba; *noſtra quoque terra cadet*, uti in ſubſequentibus etiam factum fuit annis, quum ipſe occideretur, ac regnum quadriceps antiquum, cujus *multiceps Calappus* arbor ſignum fuerat, everteretur, ac regio tota in ditionem Hollandorum redigeretur.

Alterum exemplum rarius eſt, ac verum Calappi monſtrum, quod meo etiam tempore anno 1685. conſpiciebatur ad diſtantiam Bombardæ verſus Auſtrum, ad Occidentalem pagi Bagualæ partem, in anteriore montium parte, quæ jam fruticibus, & aliis ſilveſtribus occupatur plantis, ante viginti autem annos fuerat hæc arbor ab hominibus ibi plantata, & uti ejus domini narrabant, primo ordinariam habuit formam, atque etiam fructus produxit, poſtea autem in hoc monſtrum degenerata fuit. Ejus truncus viginti circiter pedes erat altus, ac vulgaris craſſitiei, in cujus ſupremo præter ordinariam comam triginta circiter alias gerebat ramificationes, quæ inſtar tot diverſarum arbuſcularum circa veram comam diſpoſitæ erant inſtar brachiorum Lampadum, per quatuor ſtrata ſupra ſe invicem, ac radicibus ſuis intricatæ & connexæ, atque præterea tot aliis herbarum generibus concretæ, ut vera coma vix dignoſci poſſet, harum octo vel decem trunci pedis craſſitiem habebant, ac duas treſve ſpithamas longi erant, ad eorum ortum autem tenuiores, ubi in paucas radicales extendebantur fibras, quæ ſibi invicem intricatæ admodum erant. Omnes autem laterales dependebant, cujusvis tamen coma erat erecta, perfectis ac vegetis ramificationibus ornata inſtar

IV. HOOFDSTUK.

Misgeboorten, en Monſters van den Calappus-Boom.

NA de ordinaris zoorten zullen wy nu beſchryven eenige misgeboorten of monſters van den Calappusboom, dewelke zig in dit geſlagte zomtyts vertoonen: dog voor geen misgeboorte, maar overtollige ſtoffe, zal ik het reekenen, wanneer uit eene noot twee, en drie ſtammen voortkomen, 't welk in deze ooſterſche quartieren zelden, maar op Ceylon, en andere Mallabaarſche landen dikwils gebeurd. Zelden komenſe ook beide of alle tot haar perfectie, maar de eene gaat gemeinelyk met 'er tyd uit: egter heeft men op Ceylon, by Columbo, in een thuin drie redelyk groote Calappus-ſtammen gebad uit eenen oorſpronk, waar tuſſchen een drie-zydig tafeltje gezet was: men heeft ook in de Zuidooſter Eylanden tweelings nooten gevonden, te weten die twee doppen in malkanderen badden, en aan yder dop hing zyn byzondere kern, of pit. Of dit nu een byzondere zoorte op zig zelven zy, of datze by geval voortkomt, en heb ik niet ervaren konnen.

De eigentlyke misgeboorten nu zyn, dewelke tegens 't voornemen der natuur, door gebrek van ſtof, of ander beletzel, voortkomen, en daar door een ongewoone gedaante krygen, waar van ik maar twee exempelen zal vertoonen: het eene van een drie-hoofdigen, en het ander van een veelhoofdigen Calappus-boom.

1. *In voorige tyden ſtont in Amboina op 't land* Hitoe *in 't gebergte van oud Kaytetto een wonderlyke en zeltzame Calappus-boom, wiens kruin, tegens de gewoonte van zyn geſlagte in drie takken verdeeld was, op de manier van 't* Folium Baggeæ: *want den eenen tak ſtond regt overeinde, en de twee andere ſtonden ter zyden uit; zynde voorts yder voorzien met hun ordinaris loof: hy hadde noit eenige vrugten gedraagen: en de Inlanders hielden deze voor haar lant fataal; want anno* 1642. *als haren Capitein Kakiali met dat gebeele lant rebelleerden, en de wapenen tegens den Hollandſen Staat voerde, viel deze drie-hoofdige Calappus-boom om verre, te zamen met een anderen raaren Waringe-boom, 't welk Kakiali hoorende in deze woorden zoude hebben doen uitberſten:* Ons lant zal vallen, *gelyk ook in de volgende jaren geſchiet is; werdende by Kakiali omgebragt, de oude vierhoofdige regeringe, waar van deze veel-hoofdige Calappus-boom een teken was, uitgeroeid, en 't land onder 't gezag der Nederlanders gebragt.*

2. *Het tweede exempel is nog veel zeltzamer, en een regt monſter van een Calappus-boom, dewelke by mynen tyd, en nog anno* 1685. *gezien wierd omtrent een Canonſchoot in 't zuiden, ten weſten van de Negorye Baguala, in 't voorſte gebergte, nu met digte ruigte bezet, dog voor* 20. *jaren door menſchen handen geplant, en, zoo de eygenaars zeiden, beeft by in 't eerſte zyn beboorlyk fatzoen gehad, ook vrugten gedragen, maar is daar na in dit monſter verandert. De ſtam is omtrent twintig voeten hoog, en van ordinaris dikte; boven heeft by, behalven de regte kruin, nog wel dertig volwaſſe takken, dewelke, als byzondere jonge boomtjes, rondom de regte kruin hangen, gelyk de armen van een groote lamp, vier lagen boven malkander, met de wortels aan malkander vaſt gegroeid, en daar en boven met veele andere ruigte zoodanig bewaſſen, dat men de regte kruin niet bekennen konde. Hier onder waren agt of thien ſtuks aan haren ſtam ruim een been dik, en twee of drie ſpannen lang, en daar na by haren oorſpronk weder ſmalder, daar zy haar in weinige wortelen verdeelden, die verward door malkanderen liepen: alle hingenſe met bogten af, dog yders kruin ſtond overeind met volkome en jeugdige takken beladen, als een jonge Calappus-boom, behalven dat de bladeren wat korter, en ſmalder waren: De andere boompjes waren allengskens*

inſtar Calappi junioris, excepto quod folia eſſent breviora & anguſtiora. Cæteræ autem arbuſculæ ſenſim decreſcebant, ita ut quædam tantum ex germine ſeu Majang provenirent, quæ cum cæteris numeratæ, numerum quinquagenarium conſtituebant: Sane non ſine ſumma admiratione conſpici poterat, quo modo truncus adeo gracilis, & excavatus valeret tot arbuſculas in ſua ſuſtinere coma atque nutrire; hincque concludi poſſet, arbuſculas has non omnes ſimul, ſed ſenſim unam poſt alteram natam fuiſſe. Primus earum ortus erat germen aliquod ſeu Majang, vulgaribus Calappi arboribus quodammodo ſimile, per longitudinem autem profundius ſtriatum, antica parte inflexum, & externe ex quatuor vel quinque planis ac ſibi invicem incumbentibus vaginis ſeu craſſis foliis conſtans, quæ in nullas extendebantur ramificationes, neque interne juli floriferi, ſeu fructuum germina conſpiciebantur, uti id in aliis obtinet *Majangis*. Horum cerebrum *Palmyt* dictum erat continuatum, album, & edendo aptum, ex quo veri foliorum rami propullulabant. Incolæ ex conſueto more in trunco inciſiones quasdam fecerant, ut primos inde poſſent carpere fructus, harum vero quædam adeo computruerant, præſertim inferiores, ita ut interne, quouſque manibus palpari poſſet, nulla medulla, atque externus tantum cortex detegi poſſet, medulla forte ab albis comeſta erat formicis, quæque porro reſtabat, itidem computruerat, excepta forte parte, quæ ad cerebrum ſeu *Palmyt* erat locata, illud enim integrum videbatur, ſine quo arbor creſcere nec vivere poteſt. Majorum plurimæ detruncabantur arbuſculæ, quas curioſi tranſplantabant, ut tentarent, an hæc mira conſervari poſſet ſpecies, quæ per tres quatuorve menſes vigerunt, poſtea vero interierunt, argumento, naturam monſtra, ſeu abortus alere, ac propagare noluiſſe.

Hinc concluderem, rationes adduci poſſe, undenam *Calappus* hæc *multiceps* ſuam traxerit originem, defectu nempe medullæ trunci, quæ vel a formicis albis fuit conſumpta, vel per cadentes pluvias computruit; unde nec ſufficiens nutrimentum ad Majang adduci potuit, ac proinde arbor nullos etiam proferre fructus, ſed ſolummodo ramificationes foliofas explicare. Verum quidem eſt, quod inveniantur *Calappi arbores*, quæ in trunco obliquum habent foramen unum alterumve perforatum, ac tamen ſuos producunt fructus, quamvis pauciores; an autem cum hac deſcripta ſint comparandæ? quæ, uti dictum fuit, inferius nullam habebat medullam, ſed ex ſolo cortice nutriri, ac vivere debuit.

Alter abortus provenit in *Tuttekorin*, ubi ſolum eſt arenoſum admodum, ex nuce Calappa a Dom. *Roberto Padtbrugge* plantata, quæ germina circa nucem inflectebat, & in terram reclinabat, quo modo hæc nux etiam verteretur, per terram tranſire debebat & ad aliud progerminare latus, antequam rectum erigere poſſet truncum.

Tales degenerationes in arbore *Zagou* etiam obſervantur, quæ aliquando humilis, ac tenuis eſt trunci, & ſuperius in tres pluresve dividitur comas, neque umquam etiam dat fructus, nec farinoſam habet medullam. Hæ dicuntur nanæ, & ortum ducunt, ſi junior *Zagou* truncus nimium foliis ac ramis orbetur, quod nimium circa hanc faciunt urbem, ubi ſervi ſine diſcrimine ſilvas *Zagou* arboris detruncant, ac vaſtant.

Subſequente autem anno, quum iſta delinearetur arbor, plurimos jam dimiſerat ramos, unde modo tribus quatuorve depingitur ramificationibus cum dependentibus julis, ac germinibus, quorum quædam in folia explicantur.

kens kleender, zoo dat zommige eerſt uit het ſcheutje of Majang quaamen: dewelke mede geteld zynde over de vyftig ſtuks uitmaakten, zynde niet zonder verwonderinge aan te ſchouwen, hoe die magere, en uitgebolde ſtam zoo veele boompies in zyn kruin dragen, ik zegge, voeden kon: en men konde daar uit afnemen, dat deze zyne boompjes niet teffens, maar met 'er tyt d'een na den anderen voortgekomen zyn: haren eerſten oorſpronk was een Scheutje of Majang, dat van de gemeene Calappus-boomen eenigzints gelyk, dog in de lengte dieper geſtreept, van vooren met een krul, en van buiten uit vier of vyf platte, en op malkander leggende ſcheeden, of dikke bladeren gemaakt, dewelke zig in geene takken openden, van binnen zag men geen bloeizel of ſchepſel van vrugten, gelyk in andere Majangs, maar een doorgaande wit Palmyt, goed om te eeten, en waar uit de regte en geblade takken gemaakt wierden. De Inlanders hadden, na gewoonte, in den ſtam eenige keepen gemaakt, om de eerſte vrugten daar af te halen, en waar van 'er zommige zoodanig ingerot waren, inzonderheid de onderſte, dat men van binnen zoo hoog men reiken konde, gantſch geen hert en maar alleen de enkelde buitenſte ſchorſſe voelen konde, zynde miſſchien het hert, na giſſinge door de witte mieren uitgevreeten, en die daar ook nog aanwaren, behalven aan de bovenſte Palmyt, het welk miſſchien nog geheel was, zonder 't welke de boom niet leven kan. Daar wierden veele van de grootſte boompjes afgekapt, en uit nieusgierigheit verplant, om te zien of men dit wonderlyk geſlagt onderhouden konde, en dewelke ook wel dry en vier maanden in 't leven bleven, maar daar na uitgingen, tot een bewys, dat de natuur geen misgeboorten voortteelen wil.

Hier uit zoud' ik nu meinen, dat men reden geven kan, waar door dezen veelhoofdigen Calappus-boom veroorzaakt zy, namentlyk door 't gebrek van 't hert des ſtams, 't welk of door witte mieren verteerd, of door 't indringende regenwater verrot is: en waar door dan geen genoegzaam voetzel in de Majangs konnende gebragt werden, dezelve boom gevolgelyk gene vrugten, maar wel takken en bladeren heeft konnen voortbrengen. Wel is waar dat men Calappus-boomen vind, dewelke in den ſtam een of twee doorgaande gaten hebben, en egter vrugten dragen, hoewel weinige, dog zyn die egter met dezen boom niet te vergelyken, dewelke, als gezegt, van onderen op gantſch geen hert heeft, maar op de enkelde ſchorſſe heeft moeten leven.

Een ander misgewas heeft men gehad op Tuttekorin, daar een zeer zandig lant is, van een Calappus-noot door de heer Robertus Padtbrugge *geplant, dewelke haar ſcheutje omboog over de noot heen, en weder na de aarde toe, men mogtze keeren, zoo men wilde, zy moſte een gebeelen ſlag maken onder door de aarde, en op de andere zyde weder opkomen, wanneerze eerſt een regten ſtam formeerde.*

Diergelyken ontaardinge vind men ook aan den Zaguboom, dewelke zomtyts laag en mager van ſtam blyft, boven in drie, of meer kruinen zig verdeelt, en noit vrugten of meeldragend merg voortbrengt: dezen noemd men onderblyfzels, en werden veroorzaakt, als men den jongen Zagou-ſtruik te zeer van takken en bladeren berooft, 't welk al te veel geſchied rondom deze ſtad, daar de ſlaven zonder onderſcheid de naaſte Zagoe-boſſchen ſchenden, en uitkappen.

In 't volgende jaar, als de voornoemde boom uitgeteikent wierde, badde hy zyn meeſte takken verlooren, wesbalven hy maar met drie a vier afgebeeld ſtaat, nevens de afhangende ſcheutjes, waar van 'er zommige in bladeren zig opendoen.

EXPLICATIO *Tabulæ Tertiæ,*

Exhibentis Coccum *monſtroſam* frondibus proliferis.

AANWYZING *Van de Derde Plaat,*

Verbeeldende een monſtreuſe Calappus-Boom *met veele weelderige Takken.*

CAPUT QUINTUM.

Pinanga. ARECA.

HUc uſque deſcripta fuit *Palma Indica Major Nucifera*, nempe *Calappus*; ſubſequitur jam nucifera minor, quæ eſt arbor *Pinanga*, unde *Pinang* ſeu *Areca* componitur. Hæc autem *Calappo* ſimillima eſt, ſed multo minor, a triginta ad quadraginta pedes alta, ad ſummum ſpithamam craſſa, trunco erecto, & excelſo, inſtar haſtæ erectæ, ſine aliquo angulo, nec inclinans, uti Calappus. Truncus autem eſt cinereus, in multos circulos diviſus parallelos, paululum diſtantes, qui truncum tamquam per annulos ambiunt, haud multum protuberantes, in una ſpecie propinquiores, in altera vero remotiores; lignum magis albicat, ac pluribus fibris longitudinalibus eſt pertextum, quam in Calappo, in juniore ætate ſpongioſum, ac tenax, dein durum, atque corneum, & facilem per longitudinem fiſſuram admittens. Medulla interior quinque ſexve digitos craſſa, alba, mollis, & fragilis, rami in fronde undique diſperſi, uti in *Calappo*, ſed breviores, ac rariores, ſex, ſeptem, vel octo tantum in orbem poſiti, ac plurimum arcuati, quorum ſummum erigitur, ad dimidiam longitudinem ramorum *Calappi*, ac lata baſi arborem ambientes, duobus pedibus longiores, & arcte arbori annexi, quam diu ſunt virides. Baſis hæc componitur ex craſſo integumento, tenaci, ac longitudinalibus ex fibris contexto, exterius viridis, interius albicans, ubi inſtar membranæ ſeparatur, interius nullum firmum habet nervum, arbori enim applicatur, inter truncum vero atque exterius hoc craſſum integumentum aliud occurrit craſſius involucrum inſtar ſacci, ex quo *Majang* oritur, quod mox deſcribemus. Baſis hæc in ſuprema parte cito acuminatim definit, & a trunco reclinat, verumque format ramum ultra quatuor pedes longum, duos autem digitos latum, nec rotundum, nec excavatum, uti rami *Calappi*, ſed variis nervis juxta longitudinem protuberantem, præſertim ad ejus dorſum; In medio coſta craſſa longitudinalis decurrit, & ab utraque parte tenues pinnæ, quibus folia inſident, arcte ſibi juncta uſque ad ſummum, ubi apices acuti in circulum deſinunt.

Folia hæc aliam præbent formam, quam *Calappi* folia, deorſum enim ſunt anguſta, ac complicata, dein ſenſim dilatantur quinque ſexve digitos lata, tres ac tres cum dimidio pedes longa, & in acumen abruptum deſinunt, per longitudinem vero diſtincta ſunt tribus craſſis nervis, qui ſuperiore parte, æque ac alii duo minores ab inferiore parte protuberant, efformantes ſulcos profundos, unde folium numquam eſt explicatum, ſed ſemper complicatum, cujus ſuprema pars ſenſim in tria quatuorve acumina deſinit, folium autem ipſum eſt obſcure virens, ab utraque parte glabrum: Ad rachim vero ſemper eriguntur hæc folia, quæ ad extremum reclinantur, e contra *Calappi* folia ad rachim dependent, qui character in arboris *Pinangæ* ramis, qui in libris Europæis depicti exhibentur, non eſt notatus, vel obſervatus. Si iſta foliorum rachis vetuſtior ſit, tum incipit craſſus baſis cortex, ſeu integumentum ſeparari a trunco, reſupinat, rufeſcit, ac decidit, novum relinquens in trunco annulum, cui fuit infixum, ita ut ſemper recens delapſum folium ſupremum trunci conſtituat annulum. Reliqua ſuperioris rachis pars eſt viridis, ac glabra, quæ complicatas continet foliorum ſuperiorum baſes in junioribus arboribus tres pedes longa, nullam lignoſam materiam intus continens, ſed loco medullæ ſimile album habet involucrum, uti *Calappus*, quod *Palmyt* vulgo dicitur, atque illud *Pinangæ* arboris eſt auſterum, nec edendo aptum. Viridis comæ fundus ſenſim in ſimilia explicatur folia, quæ decidentia novos efformant circulos, atque eorum primum rudimentum eſt quaſi cornu oblongum, viride, ex media fronde progerminans, quod itidem germen ac ſimiliter ſagitta vocatur; viridis hæc baſis in vetuſtioribus arboribus ſenſim inminuitur in breviorem molem, ſed non minus quam ſeſquipedalem.

Si arbor quinque ſexve annos ſit vetuſta, tum viridis hæc baſis nunc hac, nunc vero altera parte protuberat eo loci, ubi modo deciduum folium fuit annexum,

V. HOOFDSTUK.

Pinang-Boom. Areca.

DUs verre is beſchreven de groote noot dragende Palma Indica, *te weten de Calappa, volgt nu de kleene noot dragende, 't welk is den Pinang-boom, waar van men den Pinang of Areca beeft. Dezen is den Calappus-boom zeer gelyk, dog veel kleender, van dertig tot veertig voeten hoog, op het meeſte een ſpan dik, met een zeer regten ſteilen ſtam, als een opgeregte pieke, zonder eenigen bogt, en niet hellende, gelyk den Calappus-boom. Den ſtam is ligt graauw, afgedeelt in veele leden, die parallel of even-wydig van malkanderen ſtaan, en den ſtam als kringen omgeven of omvangen: dog niet zeer uitpuilende, aan de eene zoorte digter, aan de andere verder van malkander: het hout is witter en langdradiger, dan aan den Calappus-boom, in zyn jonkheid voos en taay, daar na hard en boorn-agtig, ligt in de lengte te ſplyten; het binnenſte merg, vyf en zes vingers dik, is wit, week, en brokkelig, de takken ſtaan in den kruin rondom uitgebreid, als aan den Calappus-boom, dog korter en weiniger, te weten zes, zeven, en agt in 't getal, en meeſt met een booge, wiens bult opwaarts ſtaat, half zoo lang, als de Calappus-takken, en met een breeden voet den boom omvangende, lang ruim twee voeten, en digt aan den boom zittende, zoo lang zy groen zyn. Dezen voet is gemaakt van een dikke huid, taay, en langdradig, van buiten groen, en van binnen wit, alwaar by zig als pergement laat afſchillen; binnen heeft by geen maſſiven tak, want by legt tegens den boom aan, dog tuſſchen den ſtam en deze buitenſte huid word nog een andere dikke huit als een zak gegenereerd, waar uit de* Majang *voortkomt, welken wy ſtraks beſchryven zullen; aan 't bovenſte eynde ſmalt dezen voet ſchielyk toe, buigt zig van den ſtam af, en formeert eerſt den regten tak, ruim vier voeten lang, twee vingeren breed, niet rond, nog hol, gelyk de Calappus-takken; maar met verſcheide ruggen in de lengte geribt, inzonderheid boven; in de midden met een doorgaande rugge, en te wederzyden een ſmalle kant, daar aan de bladeren ſtaan, digt aan malkander tot voren toe, daarze de ſpitze in een cirkel bekleeden of doen eindigen.*

Deze bladeren hebben een ander fatzoen, dan de Calappusbladeren, want agter zynze ſmal, en t'zamen gevouwen, daar na werdenze allenskens vyf, en zes vingeren breed, drie, en drie en een half voeten lank, en eindigen in een afgebrooken ſpits, in de lengte zynze geribt met drie dikke zenuwen, die aan de boven zyde, en nog twee dundere, die aan de onderſte zyde uitpuilen; makende diepe ployen of vorens, waar door het blad noit uitgebreid, maar altyd gevouwen ſtaat, en de voorſte ſpitze ſplyt haar met 'er tyd in drie of vier andere, zynde het blad zelfs ſwart-groen, en te weerzyden glad; zy ſtaan aan den tak altyd opwaarts, dog met haar einden nederwaarts geboogen, anders als in de Calappus-bladeren, die aan haren tak altyd nederwaarts hangen; welk kenteiken ik insgelyks bevinde niet geobſerveert te zyn in de ſchildery van den Pinang-boom, die men in de Europiſche boeken vind. Den voornoemden gebladen tak nu oud geworden zynde, zoo begint de dikke ſchorſſe des voets haar van den ſtam af te ſcheiden, hangt agterwaarts over, werd ros, en valt af, nalatende een nieuwen kring aan den ſtam, op dewelke zy geſtaan heeft, zoo dat altyd het jongſt afgevallene blad den opperſten kring van den ſtam maakt: de reſt na boven toe is gras-groen, rond, effen, en glad, zynde t'zamen gerolde voeten van de opperſte bladeren, aan de jonge boomen drie voeten lang, van binnen niets boutagtigs meer hebbende, maar in plaats van 't hert diergelyken witte rol, gelyk den Calappus-boom, 't welk men Palmyt noemt, zynde dat van den Pinang-boom bitteragtig, en niet bequaam om te eeten, dezen groenen voet van de kruin opent hem allenskens in diergelyke bladeren, die afvallende, nieuwe kringen maken, en haar eerſte ſchepſel is een lang groen booren uit het midden der kruin voortkomende, 't welk men mede een ſcheut en insgelyks een pyl noemt, ook word dezen groenen voet aan de oude boomen hoe langer, hoe korter, dog niet beneden de anderhalf voeten.

Als den boom nu vyf a zes jaren oud geworden is, zoo begint den groenen voet, dan aan de eene, dan aan de andere zyde, uit te puilen op de plaats daar het jongſt afgevallene

nexum, cujus medium ad ſupremam partem a trunco tandem ſeparatur, ac baſi ſua ſupremo infigitur circulo, quæ ſimilis eſt latæ vaginæ, inſtar planæ Spathæ Chirurgorum, ſesquipedem, aut duos longa pedes, ſex autem digitos lata, viridis, ac glabra, exteriore parte rotunda & protuberans, interiore autem parte plana, ubi trunco nexa fuit, in cujus medio fiſſura apparet, juxta quam aperitur, intus albicans, unde etiam membrana alba ſeparari poteſt, quæ adhibetur ad pelliculas tenues, ex quibus volvellos Tabaccarios conficiunt, qui Malaicenſibus *Boncos* dicuntur; vagina hæc, ſi ſeſe aperuerit, ad trunci latus inclinat, inſtar ſacci vacui ex ſimili craſſo cortice confecti, & uti ſupremæ ramorum baſes, decidit. Ambo hi craſſi cortices tam ramorum, quam hujus ſacci Malaicenſibus vocantur *Upe* ſeu *Pamboncos*, hisce vero in inſulis *Coeroerong*: Ex hoc ſacco racemus exoritur, uti in arbore Calappo, qui verus eſt *Majang*, conſtans ex multis longisque pedunculis inſtar Capillorum, qui omnes medio communi petiolo junguntur, una parte plani, altera rotundi ſeu anguloſi, quales ſibi invicem arcte accumbendo formantur, quibus adhærent plurima albicantia, triangularia capitula, magnitudine granorum Oryzæ, quæ paululum aperiuntur in tria acuminata ac craſſa petala, quæ continent novem albicantia ſtamina, quorum tria ſunt longiora reliquis ſex aliis, quæ flores ſunt hujus arboris: Aperti mox decidunt, ſolos relinquentes petiolos, ſi autem mox e vagina erumpant, gratum, ſed ſimul debilem ſpargunt odorem, qui plurimum mane ac veſperi percipitur. Poſt deciduos flores petioli amplius extenduntur, ac ſummæ ipſorum parti, ubi ſinuoſi ſunt, tubercula quædam apparent calicibus contenta, quæ fructuum ſunt rudimenta, & totus racemus tunc magis eſt intricatus, æmulans *Viscum Quercinum*; primi autem, ſecundi, ac tertii junioris arboris racemi nullos completos dant fructus, tamquam huic operi hactenus inbecilles, atque inhabiles, ac ſimul tres quatuorve racemi in arbore conſpiciuntur, quorum primus perfectos ſuſtinet fructus, alter vero ſemi-adultos, ac tertius modo florifer eſt, vel vagina hactenus contentus, unus etiam altero altior provenit, & ſunt oppoſiti.

Fructus ſunt nuces, Calappi fructibus multo minores, inæqualis magnitudinis; ſecundum diverſas ſpecies, plerumque ſunt magnitudinis ovi Gallinacii, quædam utrimque ſunt acuminatæ, quædam vero antica parte planæ, & obtuſæ, in una ſpecie virides, in altera albicantes, ſeu pallide virentes, omnes æquales ac glabræ, quæ continentur pericarpio plano, uti glandes Quercus, conſtructo, ex foliolis craſſis, ſeu ſquammulis nuci arctiſſime junctis, & ita tenacibus, ut non niſi cum fructibus a petiolis avelli poſſint.

Fructus hi virides, ſed adulti *Pinanges* recentes dicuntur, malaice *Pinang Moeda*, Mallabaris *Paynga*, qui plerumque eduntur. Horum partes ſunt: primo exterius putamen fibroſum, ſemi-digitum craſſum, album, ac ſuccoſum, ex pluribus firmis confectum fibris, quæ inter manducandum molleſcunt, interne autem nux ipſa formatur ſine putamine, quamdiu nux eſt junior, mollis, ſuccoſa, ac fragilis, intus cavitatem habens parvam, in qua pauca liquoris dulcis continetur copia, qui tamen non diu ibi remanet, ſed ſenſim in carnem, ſeu nucleum mutatur, & excreſcit, ac tam diu *Pinanga-recens*, ſeu junior dicitur, ſaporis adſtringentis, & auſteri, quæ ſola, ſi edatur, eſt ingrata, ſed additione quarundam aliarum rerum fit ſuavis, ac ſapida, uti infra indicabitur. Si vero nux ſit adultior, ac perfecta, externe eſt crocea, & fere rubra, putamen exſiccatur, atque fibroſum eſt, edendo ineptum, tumque in medio formatur durus nucleus ſine putamine, qui ab exteriore ſeparatus eſt putamine, magnitudine ac ſubſtantia *Nucis Moſchatæ*, cui etiam ſimilis eſt, ſed durior, ac peculiaris formæ; ſunt enim omnes hæ nuces conicæ figuræ, ab una parte, quæ petiolo fuit juncta, planæ, alterâ autem, quæ ad ſummum extenditur, acuminatæ: quædam breviores, & ampliores, aliæ oblongiores, uti in quavis notabitur ſpecie. Subſtantia autem ejus ac color, uti jam dictum, æmulatur *Nucem Moſchatam*, ſed eſt durior, & plures intus fuscas habet venas, ſicciſſimas, atque ſapore

vallene blad geſtaan heeft, welken buik, met het opperſte einde, zig eindelyk van den ſtam afzondert, en met zyn voet op den opperſten kring blyft ſtaan, gelykende een breede ſcheede, als het plat van een Chirurgyns Spatel, 't welk men ploffer noemt, een en een half, en twee voeten lang, zes vingers breed, gras-groen en glad; aan de buitenſte zyde rond, en buikig, aan de binnenſte zyde wat vlak, daar zy aan den ſtam gezeten heeft, alwaar men in de midden een naat ziet, langs dewelke zy openberſt, van binnen wit, daar men ook een wit parkement kan afſchillen, gebruikelyk tot dunne vellekens, waar uit men Toebak-rolletjes maakt, die men in 't Maleyts Boncos *noemt. De ſcheede nu opengeborſten zynde, wykt ter zyden af, als een legen zak, van diergelyke dikke ſchorſſe gemaakt, gelyk als den bovenſtaande voet der takken, en valt af. Beide deze dikke ſchorſſen, zoo wel van de takken, als van dezen zak, noemt men in 't Maleyts* Upe, *of* Pamboncos, *in deze Eylanden* Coeroerong: *uit dien zak komt een tros voort, gelyk aan den Calappus-boom, zynde de regte* Majang, *gemaakt van veele lange ſteelen, als hairen, alle aan een middelſteel ſtaande, aan de eene zyde plat, aan de andere zyde rond, of boekkig, zoo alsze door 't leggen over malkander geformeerd werden, bezet met veele witte, wat drie-kantige, knopjes, in de grootte van Rys-korrels, die haar ſlegts een weinig openen in drie ſpitze, of dikke blaatjes, van binnen vertoonende negen witte draatjes, waar van de drie langer zyn dan de andere zes, zynde het bloeizel van dezen boom: na 't openen vallenze ſtraks af, nalatende de bloote ſteelen, maar alsze eerſt uit de ſcheede kruipen, zoo gevenze een lieffelyke, dog ſlappe bloemen-reuk van haar, den welken men meeſt gewaar word in de morgen- en avond- ſtonden. Naa 't afvallen van 't bloeizel ſpreiden hun de ſteelen wyd van malkander, en aan haar agterſte, daarze bogtig zyn, ziet men eenige wratten in kelkjes zittende, waar uit de vrugten werden voortgebragt, den gebeelen tros ſtaat als dan wat verward met de takken door malkander, niet qualyk gelykende een eyken miſtel, of Marenak, dog de eerſte, tweede, of derde troſſen des jongen booms formeren geen volkomen vrugten, als zynde nog in de leer-maanden, en men ziet drie, of vier diergelyke troſſen op eenen tyd aan den boom, den eenen volle vrugten dragende, den tweeden half waſſene, en den derden eerſt bloeyende, of nog in de ſcheede zittende, ook den eenen altyd een trap booger dan den anderen, en tegens malkanderen over.*

De vrugten zyn nooten veel kleender, dan aan den Calappus-boom, van ongelyke grootte, na haar diverze zoorten, in 't gemeen zoo groot, als een hoender-ey, zommige agter, en voren toegeſpitſt, zommige van voren wat plat, en ſtomp, aan de eene zoorte gras-groen, aan de andere witagtig, of bleek-groen, alle effen en glad, zittende in een plat kelkje, gelyk de eekelen, van dikke blaadjes, of ſchubben gemaakt, digt tegens de vrugt aan zittende, en zoo vaſthoudende, dat menze t'zamen van den ſteel moet aftrekken.

Deze vrugten, nog groen, dog volwaſſen zynde, noemt men jonge Pinang, op Maleyts Pinang Moeda, *in 't Mallabaars* Paynga; *diergelyken men in 't gemeen tot het eten gebruikt. Hare deelen zyn, eerſt van buiten een dradige bolſter een halve vinger dik, wit, en zappig, van vele taye draden gemaakt, die egter in 't kauwen week vallen, binnen werd het regte nootje geformeerd, zonder ſchaal, of tampoerong, zoo lang de noot jong is, week, zappig, en brokkelig, in de midden met een kleene holligheid, daar in een weinig zoet water ſchuilt, 't welk egter niet lange duurd, maar allengskens in vlees, of kern verandert, en dus verre voor jonge Pinang paſſeerd, van een zamentrekkende ſmaak, en wrang, alleen te eeten onaangenaam, maar werd eerſt ſmakelyk door byvoeging van eenige andere dingen, gelyk hier na volgt: maar de ouderdom nu naderende, zoo word deze vrugt van buiten hoog-geel, en bykans rood; de bolſter droogd op, en word hairig, niet meer bequaam tot het eeten: en word als dan in de midden geformeerd een harde korl, nog al zonder Schale, dog van de buitenſte bolſter los, in grootte en ſubſtantie van een Noote-muſcate, en die ook zeer gelyk, dog harder, en van een byzonder fatzoen, want zy zyn alle kegel-formig, aan de eene zyde, dewelke regt onder den ſteel gezeten heeft, wat plat: aan de andere, die na vooren ziet, met een ſtompe ſpits: zommige korter, en breeder, zommige langwerpiger, gelyk by yder zoorte zal gezegt werden. Zyn ſubſtantie en coleur, als gezegt, gelykt wel naar een Noote-muſchaat, dog is harder, en heeft van binnen meer bruine adertjes,*

ſapore auſteras, inſtar gallæ Quercus, unde nec ſola comeditur, ſed cum ſubſequentibus mixta, & tunc vocatur *Pinangba-vetuſta*, Malaice *Pinang Touwa*, vulgo Portugallis *Areca*. Fructus maturi non, uti in *Calappo*, decidunt, ſed racemo juncti manent usque in ſummam ſenectutem, quum externe ſenſim cinerei ſunt coloris, ac penitus exareſcunt, unde a racemo avellendi ſunt, vel, uti plerumque fit, ſimul cum toto abrumpuntur racemo, tam juniores, quam adultiores.

zeer droog en wrang van ſmaak, ſchier als een galnoot, dierhalven men hem alleen ook niet eet, maar met de onderſtaande dingen vermengt, en als dan biet by oude Pinang: op Maleyts Pinang Touwa; *in't gemeen by de Portugeeſen* Areca. *De rype vrugten vallen niet van den tros af, gelyk die van den Calappus-boom, maar blyven daar aan vaſt hangen, tot in 't hoogſte hunnes ouderdoms, wanneerze van buiten allengskens graauw, en gants droog werden, dierhalven menze van den tros moet afplukken, of, 't welk gemeenelyk geſchiet, met den gebeelen tros afrukken, zoo wel de jonge, als de oude.*

Hujus arboris radix itidem eſt congeries intricata, ex innumeris longitudinalibus conſtans fibris, vix minimum digitum craſſis, externe nigricantibus, interne albis, paulo ſupra terram acutis, ac ſpinoſis, præſertim in nigra *Pinangæ* ſpecie, quæ ſub terra in alias minores fibrillas dividuntur. Fibræ hæ radicales ſupra terram non adeo ſunt extenſæ, nec ita frequentes, ac denudatæ, quam Calappi radices, excepto in loco arenoſo, qui per pluvias ſæpe rapitur; quod noxium eſt arbori.

De wortel dezes booms is mede een verwerde klomp, uit ontelbare lange vezelingen beſtaande, ſchaars een pink-dik, van buiten ſwardagtig, van binnen wit, boven de aarde wat ſteekelagtig, en doornagtig, bezonderlyk aan de ſwarte zoorte, onder de aarde in andere dunne vezelingen zig verſpreidende. Boven de aarde ſtaanze zoo verre, nog zoo veel niet bloot gelyk aan den Calappus-boom, behalven op een zandige grond, daar den regen het zand dikwils wegſpoeld, 't welk voor den boom niet goed is.

Nomina. Latine ſunt *Faufel* & *Pinanga*; magis inproprie, ac longe petitum a *Chriſt. a Coſta Cap.* 18. *Avellana Indica*; nullam enim cum Corylis, ſeu Nucibus Avellanis habent convenientiam, forte has ita nominavit ex proportione, quam cum Calappi nucibus habent, uti Nux Avellana, reſpectu vulgarium Nucum Juglandum. *Arabibus* apud *Avicennam Faufel & Fufel*, quæ corrupta, ſeu mutata ſunt verba, ortum ducentia a *Fiefel*, quod Piper denotat. Malaice *Pinang*, quo nomine per totam aquoſæ Indiæ partem nota eſt hæc arbor. In Guſeratta & Decana dicitur *Suppari*, in *Goa*, & ubique, ubi lingua Portugallica eſt in uſu, vocatur æque viridis, ac ſiccata nux *Arequa* ſeu *Areca*, & arbor *Arequero*. Sicca itidem peculiariter *Koffol*. Malabaris *Pac*, quæ nomina deſumpta ſunt ex *Garz. ab Horto lib.* 1. *Arom. Cap.* 25. ſed ipſe Malabaros audivi vocantes juniorem ac viridem *Paynga*, vetuſtam vero *Areec* & *Pac*. In *Horto Malabarico Cap.* 2. Figuris adſcribitur *Caunga*, quod ibi etiam tamquam Arabicum notatur, ſed quod nomen a nullo Malabarorum cognoſcere potui.

De naamen zyn in 't Latyn Nux Faufel *en* Pinanga, *oneygentlyker, en vry vergezogt by* Chriſtof. a Coſta, Cap. 18. Avellana Indica; *wantze immers gants geen gelykenis met een hazelnoote heeft, 't zy dan, dat by ze zoo genaamt heeft naar haar proportie by een Calappusnoot, gelyk een haazel-noot heeft tegens een wal-noot. Op 't* Arabies *by* Avicenna Faufel *en* Fufel, *zynde bedorven of veranderde woorden, voortgekomen van* Fiefel *'t welk Peper is; in 't Maleyts* Pinang, *welke naam door gantſch water-Indien bekend is. In Guſeratten, en Decan hietze* Suppari, *te Goa, en over al, daar de Portugeeſe taal gebruikt werd, hietze, zoo wel de groene als de drooge,* Arequa, *of* Areca, *en den boom* Arequero, *en in 't byzonder de gedroogde* Koffol; *in 't Mallabaars* Pac, *welke namen genomen zyn uit* Garzias ab Horto lib. 1. Arom. Cap. 25. *maar ik zelfs hebze van de Mallabaren horen noemen, de jonge en groene* Paynga, *de oude* Areec *en* Pac. *In* Horto Malab. Cap. 2. *werdze in de figuur genaamd* Caunga, *'t welk aldaar ook voor Arabiſch verkogt wert, dog welken naam ik van geenen Mallabaar heb kunnen booren.*

In ejusdem capitis textu recentes ac juniores Pinangæ nuces vocantur *Tanni-Paina* & *Schalemba-Paina*, quæ adultiores ſunt, quarum putamina ſunt perfecta, ſed adhuc mollia dicuntur *Aria-decca* & *Adecca*, vetuſtiſſima ac dura *Paleca*. Bracmannis *Madi* audit; In quibus omnibus linguis & nominibus nullum *Caunga* ſeu *Areca* occurrit, unde etiam Lectori difficile eſt intellectu, quinam ibi deſcribatur fructus. Optimæ vero in hunc *Hortum Malab.* ſunt adnotationes *Dni Doctoris Arnoldi van Syen*. In Coetchin vocantur *Chacani* & *Checani*, quod nos pronunciamus *Tsjekani*, uti in præfatione monuimus, quod nempe in omnibus verbis Portugallicis litteræ *ch* pronunciandæ ſunt, ut apud nos *ſi*, ſeu apud Germanos *tſch*. In Zeylana dicitur *Poac*, in Maldiva *Pua*, in Bengala *Goa*, in Sina *Binan*. Apud noſtrates Malaicenſes nomina hæc tria ſortita eſt juxta diverſam ætatem, junior ac viridis dicitur *Pinang Muda*, vel *Moeda*, ſemi-perfecta, cujus adultum, ſed molle hactenus putamen eſt, *Pinang Tsjelacatte*, quæ edendo ob mucorem non ita apta eſt, vetuſtiſſimæ vero ac ſiccæ nuces *Pinang Tua*, vel *Toua*. In Java, Jambia, & Baleya *Boa*. Macaſſera *Rapo*. Amboina *Hua* & *Hoa*. In Ternata viridis *Hena*, ſicca *Pare*, in Banda *Pua*, & in inſulis ad Eurum ſitis *Erec*.

In den text van 't zelve Capittel werden beide de jonge en groene Pinanga genaamt Tanni-Paina, *en* Schalemba-Paina, *die wat ouder zyn, hebbende een volkomene, dog nog weeken kern, beeten* Aria-decca *en* Adecca, *de gebeele oude, en harde* Paleca. *By de Braminees* Madi; *in alle welke namen geen* Caunga *of* Areec *te vinden is, en dierhalven voor den lezer moeyelyk te raden, wat voor een vrugt aldaar beſchreven werdt, dog het beſte ligt aan gemelde* Hortus *geven de annotatien door* D. Arnoldus van Syen *op het zelve gemaakt. In Coetchin heetze* Chacani, *en* Checani, *'t welk wy uitſpreken* Tsjekani, *gelyk wy in de voorreden gewaarſchoud hebben, dat men in alle Portugeeze woorden de letters* ch *moet uitſpreeken gelyk de Hollanders* ſi, *of de Duitzen haar* tſch. *Op Ceylon wortze genaamt* Poac, *in de Maldivis* Pua, *in Bengale* Goa, *en in 't Sinees* Binan. *By onze Maleyers hebbenze maar deze driederlei namen na haar verſcheiden ouderdom; de jonge en groene noemt men Pinang* Muda *of* Moeda, *de half oude, die een volwaſſen, dog nog weeken kern hebben,* Pinang Tsjelacatte, *dewelke tot het eeten zoo bequaam niet en zyn wegens haar lymigheid, de geheel oude en drooge,* Pinang Tua *of* Toua. *In 't Javaans, Jambis, en Balis,* Boa. *In 't Macaſſars* Rapo. *In 't Amboinees* Hua *en* Hoa. *In 't Ternaats, de groene* Hena, *de drooge* Pare, *in 't Bandaas* Pua, *en in de Zuid-ooſter Eylanden* Erec.

Conjectura eſt, plures veteres Arabes ſuum *Faufel* aut *Fufel* mutuatos eſſe ab Indico *Koffol*, & forſitan ita primum ſcripſiſſe; verum cum tempore detortum fuiſſe in *Fufel*, quia littera Arabica *Phe* & *Kof* admodum ſimiles ſunt ſolis diſcernendæ punctis, ſic Arabes ex Philippus Phalaikus fecerunt teſte *Hottingero Hiſt. Orient. lib.* 1. *Cap. III.*

Men meent, dat de meeſte oude Arabiers hun Faufel *of* Fufel *ontleent hebben van het Indiſche woort* Koffel, *en zo ook mogelyk eerſt geſchreven hebben, dog met de tyd verandert is in* Fufel, *om dat de Arabiſche letter* Phe *en* Kof *zeer gelyk zyn, en alleen door de punctatie maar te onderſcheiden, zo hebben de Arabiers van* Philippus Phalaikus *gemaakt, zo als* Hottingerus *getuigt in zyn Ooſterſe* Hiſtorie, *eerſte Boek, Capittel III.*

Ut jam *Pinangæ* ſpecies enumerentur, eas dividimus in domeſticas ac ſilveſtres: Domeſticæ hoc in capite deſcriptæ, in tres iterum diſtinguuntur ſpecies, exceptis quibusdam varietatibus, quæ illis ſubjunguntur.

Om nu de zoorten van den Pinang te verhalen, zoo deelen wy dezelve eerſt af in tamme, en wilde: de tamme, in dit Capittel beſchreven, verdeelen wy weder in drie zoorten, behalven nog eenige veranderingen, die daar onder loopen.

Prima atque maxima harum ſpecies eſt *Pinanga Calapparia*, Malaice *Pinang Calappa*, cujus fructus eſt magnitudine ovi Anſerini, vel paulo minor eſt, atque ſi

1. *D'eerſte, en grootſte zoorte is de* Pinang Calapparia, *in 't Maleits Pinang Calappa, wiens vrugt is van de grootte als een ganſen-ey, of wat minder, ryp zynde*

ſit

iſſe

ſit maturus, externe rubet, ſtriis cinereis, ac putamine tenui conſtans, quod facile diffringitur, ſub hoc textura fibroſa latet ex craſſis ac firmis filamentis compoſita. Nux interior eſt dura, ejusdemque ſubſtantiæ, ac vulgaris, multo tamen major, ad extremum acuminata, cæterum ovalis. Nux junior tenuius, ac ſuccoſius habet putamen, quam vulgaris, ſaporis eſt dulcis, & edendo apta, dura tamen, ſi manducetur. Arboris truncus, ramificationes, ac folia magnam habent convenientiam cum *Calappo*, altior quoque creſcit, quam reliquæ *Pinangæ* ſpecies, omnesque partes majoris ſunt voluminis, fructus itidem inter ramos more *Calappi* proveniunt: in Amboina hæc ſpecies eſt rara, & Amboinenſibus dicitur *Hoea Nywel*, majori in quantitate creſcunt in Celebes inſula circa Macaſſeram, ubi plerumque ſilveſtris eſt, magisque in uſum Medicum quam culinarium expetitur.

2. *Pinanga alba*, Malaice *Pinang poëti*; optima eſt ſpecies, & omnium uſitatiſſima eſt, magnitudine ovi Ananatis, ſeu majoris Gallinacii, oblonga & ſubrotunda inſtar Pomi, & antica parte impreſſum habens quaſi umbilicum, pallide virens circa petiolum, ſeu albeſcens, ſi ex arbore diu dependeat, Aurantii fit coloris, putamen hujus ſpeciei molliſſimum eſt, ac tenerrimas habens fibras, unde & recentes nuces totæ, ſiccarum vero nucleus ſolus comeditur, quæ vero inter has ſunt mediæ, hæ *Tsjelacatta* dicuntur, quarum nuclei nec duri, nec molles, ſed mucaginoſi, ſeu viſcidi ſunt, ac ſine cavitate, non autem adeo ſunt grati ſaporis. Nucleus vero hic ſiccatus, & a putamine depuratus ab aliis ſpeciebus dignoſci poteſt, quod ejus ſubſtantia ſit albicans, ſeu cinerea, multis incurvis diſtincta venulis, forma ejus eſt ſubrotunda, ſupremâ parte convexa, in quibusdam ſpeciebus magis protuberans, in aliis magis depreſſa, efformans mathematicam figuram *Parabolam*, inferiore parte eſt ſeſſilis, quæ directe petiolo fuit juncta, ubi obſervatur foveola, in qua gemma albicans apparet, ex qua, ſi plantatur, germen prodit. Truncus eſt cinereus, cujus annuli arctius ſunt juncti, quam ſubſequentis; folia etiam non ſunt adeo obſcure virentia. Hujus *Pinangæ* ſapor non adeo eſt auſterus, nec etiam tam cito inebriat, vel anxietatem cauſſat, quam nigra ſpecies; in viridi nuce putamen eſt mollius, & edendo aptius: Hujus & alia varietas eſt, quæ *Pinang Boubou*, ſeu odorata dicitur, quum inter manducationem fumoſum præbeat odorem, fere inſtar Oryzæ recentis, qui ab incolis gratus, noſtratibus vero hircinus habetur.

3. *Pinanga nigra*, Malaice *Pinang-itam*, Belgice *zwarte Pinang*, minores gerit fructus, quam præcedentes, cujus eſt magnitudo ovi gallinacei capacitas, oblonga, ac glandiformis, quamvis & rotundæ quædam etiam in hac ſpecie occurrant, externe virides, pauca ad ſummum intermixta albedine, quæ matura, eſt ruffa, ſeu magis rubens, quam in præcedente: in Orientalibus autem regionibus raro ad maturitatem in arbore relinquuntur, quum potiſſimum virides comedantur, quamvis etiam multæ inveniantur, quæ *Pinang Mabock* dicuntur. Truncus ad adſpectum etiam differt a *Pinanga Puti* vel *Poeti*, internodia enim ſunt longiora, & comæ folia ſunt nigriora, obſcure enim virent, & quaſi nigricant: Radices pluribus obſitæ ſpinis, ac ſupra terram ſunt magis elevatæ, quam in præcedentibus, & uti dicunt, malignæ qualitatis. Nucleus purificatus eſt magis oblongus, ac figuræ magis conicæ, Ellipſin & Hyperbolem Mathematicorum efformans, ab inferiore parte ſeſſilis, foveola plana notatus, ex qua, ſi fuerit plantatus, gemma ſeu germen prodit, ejus ſubſtantia eſt magis fuſca, inter manducandum ſiccior, & auſterior, intelligendum hoc vero eſt, uti communiter ac vulgo occurrit, alias enim tam in *Pinang Poeti*, quam *Pinang Utam* obſervantur æque rotundæ quam oblongæ figuræ. Ita etiam in utraque ſpecie qualitas inebriandi, atque amarities invenitur. Unde character, & indicium in nucleo purificato non eſt certum, ac melius dignoſci poteſt ex colore integræ nucis, quæ, uti dictum fuit, in alba ſpecie eſt pallide virens, ſeu albicans, in *Pinang* autem *Utam* obſcure virens, cujus putamen recens etiam magis fibroſum ac durius eſt inter manducandum.

iſſe van buiten regt rood, met graauwe ſtreepen, en een dunne ſchel, die ligt bryzeld, daar onder leid het werk van den bolſter, van grove en ſtyve draden, of priemen gemaakt. De binnenſte noot is hard, en van de zelfſte ſubſtantie, als de gemeene zoorte, dog veel grooter, aan 't einde een ſpitsken hebbende, en voorts meeſt ovaal. De jonge noote heeft een weeker, en zappiger bolſter, dan de gemeene, is zoet van ſmaak, en bequaam om te nuttigen, dog taai in 't kaauwen: des booms ſtam, tacken, en bladeren, hebben groote gelykeniſſe met den Calappus-boom, gelykſe ook veel booger waſt, dan de andere Pinang-boomen, en alles naar advenant is grooter daar aan, gelyk de vrugten ook tuſſchen de tacken uitwaſſen op de manier van de Calappus-nooten: in Amboina is deze zoorte raar, en biet by de Amboineezen Hova-niwel, *in meerder meenigte vind menze op Celebes, omtrent Macaſſer, alwaar zy meeſt wild is, en meer tot de medicyne dan tot eeten gezogt word.*

2. Pinanga alba *of witte Pinang, in 't Maleits* Pinang-poeti, *is de beſte, en gebruikelykſte van allen, is van de grootte als een enden-ey, of groot boender-ey, uit den langwerpigen wat rond, als een appeltje, en van vooren met een ingedrukt naveltje, ligt-groen, omtrent de ſteel, of onder de kappe witagtig, aan den boom oud werdende,* Orangie-geel. *De bolſter van deze zoorte is de zagtſte en fynſte van draden, werdende de verſche nooten gebeel, maar van de drooge de kern alleen, voor de bequaamſte gehouden om te eeten, maar die tuſſchen beide zyn,* Tsjelacatte *genaamt, te weten, waar in de kern nog hart nog week is, maar kleverig, of ſmeerig; en zonder bolligheid, zyn zoo aangenaam niet: de gedroogde korl van zyne bolſter gezuiverd zynde kan men van de andere zoorte bier in onderſcheiden; zyn ſubſtantie is witagtig, of ligt-graauw, met veel loſſe, en kromme adertjes, zyn fatzoen is gemeenelyk rondachtig, te weten aan de boven zyde verheven rond, dog zommige booger, zommige lager, uitmakende de mathematiſche figuer parabolo, aan de onderſte zyde plat, welke regt onder den ſteel geſtaan heeft, met een kuiltje, daar men een wit oogje in ziet, waar uit, als menze plant, de jonge ſcheute voortkomt: de ſtam is ligt-graauw, zyne leden ſtaan digter op malkander, dan de volgende, zyn bladeren zyn ook zoo zwart-groen niet. De ſmaak van deze jonge Pinang is met minder wrangigheid gemengt, en maakt ook zoo ligt dronken, of benaauwt niet gelyk de zwarte zoorte; aan de groene is de bolſter fynder, en bequaamer om te eeten: dan hier loopt nog een verandering onder, namentlyk* Pinang-boubou, *dat is riekende Pinang, dewylze in 't kauwen een rookagtigen reuk van zig geeft, ſchier als de verſche ryſt, dewelke de inlanders voor aangenaam, dog d'onze voor bokagtig houden.*

3. Pinanga-nigra, *in 't Maleits* Pinang-itam, *Duits zwarte Pinang, is van vrugten kleender dan de voorgaande, hebbende de groene de grootte van een klein boender-ey, langagtig, en regt eekelvormig, hoewel men ook wel ronde van deze zoorte vind, van buiten gras-groen, met een kleine wittigheid by de kappe, ryp zynde ros, of rooder dan de voorgaande, men laatze in de Ooſterſche geweſten zelden ryp worden, maar eetze meeſt groen, hoewel 'er veel onderloopen, die men Pinang-mabok noemd: den ſtam in 't aanzien verſchilt ook van den Pinang* Puti *of poeti, want de tuſſchen leeden zyn langer, en het loof aan de kruin is zwarter van aanzien, zynde de bladeren regt zwart-groen, de wortelen doornagtiger, en ſtaan meer boven de aarde, dan aan de voorgaande, en zoo men voorgeeft, van een ſchadelyke eigenſchap: de ſchoon gemaakte korl is lankwerpiger, of meer kegel-formig, uitmakende de mathematiſche figuer* Ellipſis, *en* Hyperbole, *beneden insgelyks wat plat, met een vlak kuiltje, daar by planting het oog of de jonge ſcheut uitkomt, zyn ſubſtantie is bruinder, in 't kauwen drooger, en wranger: dit is te verſtaan, zoo als men dezelve gemeenelyk ziet, want anders, onder beide zoorten van Pinang-poeti, en Pinang-itam, vind men zoo wel de rondagtige, als lankwerpige gedaante: zoo loopt ook de eigenſchap van bitter te ſmaaken en dronken te maken, onder beide geſlagten, dierhalven het kenteiken aan den ſchoon-gemaakten korl niet vaſt gaat, zynde zy beſt te onderſcheiden aan de coleur van de gebeele noote, dewelke, als gezegt, aan de witte zoorte ligt-groen, en witagtig is, en aan de Pinang-itam regt gras-groen, wiens verſche bolſter ook grofdradiger, en harder in 't kauwen is.*

Quædam aliæ ſunt varietates, ſed minoris momenti, quæ commode ad quatuor haſce ſpecies referri poſſunt, uti primo *anguloſa Pinanga*, quæ externe quædam exhibet latera obſcuris angulis diſtincta; ſecundo *alia*, quæ *pericarpium*, in quo continetur fructus, habet *anguloſum*, & in ſex cornicula diviſum, tertiæ ſimilis ſpecici, hujus putamen eſt molle, & inter manducandum fragile, uti etiam vetuſtioris nucis nucleus, ſi manducetur, diffilit, & inſtar vitri frangitur. Ambæ hæ ſpecies ſæpe adeo intumeſcunt, ut putamen findatur, ultima dicitur *Pinang Kachi-Ayan* a forma pedum gallinarum, ac *Pinang Poëan*, quum ornamento in feſtis nuptialibus magis inſerviunt, quam cibo vel pabulo; nullibi ſunt frequentiores, quam in *Nuſſalaua*, ac dicitur *Boa Tsjangurit*, atque ab adoleſcentibus expetitur, qui illa delectantur, quum inter manducandum ſonitum edat. Invenitur quoque *Pinangæ abortus*, qui oritur, quum nuces non, uti ſolent, exeunt aut nexæ ſunt inferiori pediculorum pedi, ſed ſummæ, e qua plerumque flores proveniunt, & ubi tum una alterave ſimul excreſcit nux, *Pinang Itam* forma, ac præterea, ad extremum racemi altera *Pinanga* transverſalis creſcit forma renis animalculi cujusdam.

Tertia varietas peculiarem fere conſtituit ſpeciem, ac referenda eſt ad *Pinang Puti*, ſeu *Poety*, cum cujus fructibus convenit. Recentes, & juniores hujus fructus non ſunt virides, ſed albicantes, inſtar Ovi, unde *Pinang Tellor* h. e. *Pinanga-oviformis* dicitur; hujus putamen eſt tenue, cortex ſuccoſus, ac dulcis, ad pabulum melius, quam ulla alia ſpecies, conducens.

Quarta varietas peculiarem itidem conſtituere videtur ſpeciem, ac dicitur *Pinang Lanſſa*, nuces ferens parvas, rotundas, quarum quædam vix majores ſunt globulo ſclopeti, quædam mediocris Lanſii. Ejus cortex exterior eſt tenuiſſimus, ac per maturitatem facillime finditur, totum recens putamen eſt molle, ſuccoſum, gratique ſaporis. E racemo facile decidunt, quarum pauciores remanent, quæ excreſcunt; ultimæ hæ ambæ ſpecies raro occurrunt, ac proinde tanquam curioſæ habentur. Ad Pinangæ arboris abortus pertinet quoque illa, quæ anno 1671 in Amboina oborta fuit, quæ erat arbuſcula trunco dimidiæ ſphithamæ altitudinis, in quinque tamen internodia ſeu annulos diſtincta fuit, quæque jam perfectos proferebat fructus, cujus cauſa quodam modo putatur fuiſſe, quod arbor ſabuloſo, & arido creverat ſolo, & intra duorum annorum ſpatium ſæpius transplantata, quo etiam tempore per tres menſes coelum fuit quam maxime aridum; occurrunt ſæpe etiam *Pinang Bacambar* ſeu geminæ, quum duo nuclei uno continentur putamine.

Locus: invenitur *Pinanga-arbor* per totam Indiam, & omnibus in locis, in quibus occurrit *Calappus*, longius tamen a mari remota creſcere poteſt, quam Calappus, minori autem invenitur quantitate, quam illa, & in quibusdam etiam regionibus omnino deeſt, uti in Cormandella & in Bengala, atque quum ejus nucibus, ſeu fructibus deſtitui ibi nolunt, exſiccati hodie in illas transportantur terras, atque cum iis per totam quoque Indiam exercetur mercatura.

Alba vero ſpecies in occidentalibus Indiæ partibus non occurrit, immo ne quidem in Java, vel ſaltem rariſſime; optimi vero ſaporis in inſulis Moluccis, & Orientalibus, e quibus in Javam transportata fuit. In Auſtralibus porro Sinæ provinciis reperitur, ſed raro ac pauca quantitate.

Pinangæ arboris propagatio ſequenti fit modo: Nuces, quæ longum per tempus arbori junctæ fuerunt, ac proin ſunt vetuſtiſſimæ, fovea totæ quantæ abſconduntur, pauca tectæ terra, donec germina propullulant, fovea autem iſta per diem contra ſolis calorem obtegitur, tum germinantes hæ nuces tolluntur, & in orbem circa ædes plantantur, aut ambulacrum ſi inde formare velimus in ordinem, juſta enim arboris locatio ipſi tantum dat ornamentum, quantum in Italia Cypreſſus inde habent: Citius creſcunt, quam Calappi, & in omni progerminant ſolo, optime tamen in locis maritimis; viri hanc non facile adſcendere poſſunt, quum tenuis, ac gracilis ejus truncus brachiis non firmum ſuppeditet amplexum, juvenes contra alacriter eam incurrunt, & uno impetu racemum nuciferum avellunt. Alii autem, qui

Daar zyn nog eenige andere veranderingen van weinig belang, die men gevoeglyk tot deze vier zoorten brengen kan, als ten eerſten de boekige Pinang, dewelke van buiten vertoont eenige zyden door donkere kanten onderſcheiden; ten tweeden een andere zoort die het kelkje, daar de vrugt in ſtaat, geboekt en in zes boornen heeft verdeeld; de reſterende derde zoorte gelyk zynde, de bolſter is dun en kraakende in 't kauwen, gelyk ook de korl van de oude in 't kauwen van malkander ſpringt als glas: beide deze zoorten ſwellen somtyts zoodanig op, dat de bolſter berſt; de laaſte noemt men Pinang Kachi-Ayan naa de gedaante van de boender-klaauwen, en Pinang Poeän, om datze meer tot cieraat in de bruilofts-feeſten dienen, dan tot het eeten, zy valt niewers meer dan op Nuſſalau: *op Baly heetze* Boa Tsjangurit, *en werd van de jonge-luiden gezogt, die daar vermaak in hebben, om datze in 't eeten zoo kraakt: men vint ook nog een misgeboorte van Pinang, daar uit ontſtaande, dat dezelve niet waſſen aan 't agterſte der ſteelen naar gewoonte, maar aan 't voorſte, daar ordinaris het bloeizel ſtaat, en alwaar dan een of twee by malkander groeyen, in gedaante van Pinang Itam, en daar en boven, omtrent het uiterſte van den zelven ſteel, een ander Pinangje over dwers, daar aan zittende, als een niere van eenig gedierte.*

De derde veranderinge maakt ſchier een zoorte op haar zelven, en behoort onder de Pinang-puti, of Poeti, met welkers vrugten zy overeenkomt. De verſche en jonge vrugten hier van hebben niets groens, maar zyn witagtig, als een ey, daarom menze ook Pinang-Telloor, *dat is eyer-Pinang noemt: de Schaal is dun, de bolſter zappig en zoet om te eeten, meer dan aan eenige andere.*

De vierde veranderinge wil ook een zoorte op haar zelven maken, en heet Pinang-lanſſa, *dragende kleene ronde nooten, zommige niet grooter, dan een mutsquet-koegel, zommige als een middelbare Lanſſe: hare buitenſte ſchelle is zeer dun, en berſt zeer ligt door rypheit, de geheele verſche bolſter is week, zappig, en aangenaam om te eeten; zy vallen zeer ligt af van haren tros, blyvende maar weinig daar aan ſtaan, die oud worden; beide deze laaſte zoorten werden zelden gevonden, en dierhalven maar voor rariteiten gehouden: onder de misgeboorten van Pinangboomen behoort mede de gene, die men anno* 1671. *op Amboina albier in 't Mardykers quartier gezien heeft, zynde een boompje van ſtam niet booger, dan een halve-ſpan, dog niet te min in vyf leeden verdeelt, en 't welk alreets volwaſſene vrugten droeg, waar van men eenigzints de oorzaak giſte te zyn, dat den boom op een mullen, en mageren grond ſtond, en binnen twee jaren al eenige maalen verplant, ook doenmaals een groote droogte van drie maanden voorgegaan was; men vind ook somtyds* Pinang Bacambar, *of tweelingen, daar twee kernen in eenen bolſter liggen.*

Plaats, *men vint den Pinang-boom door geheel Ooſt-Indien, op alle plaatzen, daar den Calappus-boom waſt; dog hy kan veel verder van de Zee-kant groeyen, dan den Calappus-boom, maar groeit of waſt evenwel in veel minder quantiteit, dan den Calappus, en in zommige lantſchappen gantſch niet, gelyk als op Cormandel, en in Bengala, en om dat men egter zyne nooten of vrugten aldaar niet wel miſſen en kan, zoo werd dezelve gedroogt na deze plaatzen vervoert, en ook daar mede door geheel India een grooten handel gedreven.*

De witte zoorten vint men in de weſterlyke deelen van Indien, ja zelfs op Java niet, of immers zeer weinig, maar vry veel en ook ſmakelyk in de Moluccos, ende de Ooſterſe Eylanden, van waar dezelve naar Java overgebragt is: voorts vint menze ook in de Zuidelyke Provincie van Sina, dog ſchaars en zeer weinig.

De voortplantinge des Pinang-booms geſchied aldus: de oude nooten, die aan den boom oud geworden zyn, begraaft men met bolſter en al in een kuiltje, met een weinig aarde toegedekt, tot dat de nieuwe ſcheuten uitkomen, de kuil over dag met het een of 't ander voor de hitte der Zonne toedekkende, daar na neemt men deze uitgeſchooten nooten, en verplantze op een rye rondom de huizen, of daar men een wandeling wil hebben, want den ordentelyken ſtant van dezen boom geeft hem by na een zoo grooten cieraat, als men in Italien aan de Cypreſſe-boomen ziet: zy waſſen haaſtiger op dan een Calappus-boom, en willen in alderley grond opkomen, dog liefſt omtrent de Zee-kant; de mannen konnen dezen boom niet heel wel beklimmen, om dat zyn ranke en dunne ſtam de armen niet genoeg en vult; maar de jongens loopender met een vaardigheid op, en halen den gebeelen vrugtdragende tros met een ruk daar af: andere, die

zoo

H

A

B

F

D

D

E

C

G

C

qui non ita agiles, ſeu alacres ſunt, ambobus alligant pedibus funiculum, quo arborem tendunt, uti ſupra ad Calappum fuit deſcriptum.

Quinto ac ſexto plantationis anno fructus proferre incipit *Pinanga*, & ad viginti ſeu viginti quinque annos eſt frugifera, quum truncus excelſiſſimus exſurgit, ac nullos amplius emittit *Majanges*, aut racemos frugiferos, atque per aliquot ita viget annos, donec tandem folia ſenſim decidant, & pereat arbor.

Truncus *Pinangæ-Itam* altior excreſcit, & gracilior eſt trunco *Pinangæ Poeti*, numquam tamen eſt tam excelſus, quam arboris Calappi.

Qui virides *Pinangæ* fructus trans mare vehere cupiunt, ut quotidiano ipſis ſint uſui, racemo nexos ſervent, quos tali modo in navibus ſuſpendant, ſingulares autem Pinangæ pediculi ad eorum ortum confringendi, vel contundendi ſunt, ne ſuccus nucum ad communem racemum redeat, unde nuces cito emarceſcunt.

In regionibus Portugallicis ſolebant virides *Pinangas* a racemo decerpere, atque in ciſtellis ſeu corbulis arena obtegere, tali autem lege, ne ſeſe invicem tangant, unde putabant, putamen tenerius ac facilioris digeſtionis fore.

Pinangites ſeu *Meſtica Pinang* eſt lapillus magnitudinis Viciæ; vel grani Tritici, albus inſtar dendritis Calappariæ, ſplendens itidem, qui invenitur in Matta Pinangæ veteris, atque annulis inditus vulgarioribus, digitorum ornamento inſervit, & curioſitatis gratia geſtatur.

Altera *Pinangites* ex Macaſſera ad me translata eſt forma ac colore vetuſtæ Pinangæ nucis, ex qua etiam excreverat, coloris tamen magis fuſci & opaci, quibusdam notata maculis, porro tam dura, gravis, ac frigida inſtar Silicis. Inferiore parte non erat excavata, uti vera Pinangæ nux, ſed æqualis. Aurum ad illam exploratum mirum præbebat in plana parte ſpectaculum; puriſſimum enim viginti & trium Caratorum aurum apparebat eleganter luteum, inpurum vero ac mixtum erat ruſſum, & opaci coloris. Argentum quoque erat candidum, ſed ad cuprum vergens, ſeu cupreum quodammodo.

zoo gaauw niet en zyn, binden aan beiden hun voeten een touwtje, waar mede zy den boom omvatten, gelyk boven van den Calappus-boom is gezegt.

Hy begint in 't vyfde en zesde jaar naa zyne planting vrugten te geven, en draagt tot de twintig à vyfentwintig jaren toe, als wanneer den ſtam zeer boog wert, en gene Majangs of vrugten meer voortbrengt, blyvende evenwel nog eenige jaren zoo ſtaan, dog eindelyk vallen allenskens de bladeren en takken af, en den boom gaat uit.

Den ſtam van Pinang-Itam ſchiet booger en ranker op, dan die van Pinang-Poeti, maar wert egter noit zoo boog, als den Calappus-boom.

Die gene, die groene Pinang over Zee willen voeren, om dagelyks daar van te nuttigen, moetenze aan den tros laten, en zoo t'zamen in de ſcheepen ophangen, dog de byzondere ſteelen, daar de Pinangen aanhangen, moet men agter een weinig breeken, of kneuzen, op dat het zap van de nooten niet na den booft-ſteel te rugge trekke, en dezelve daar door haaſt komen te verwelken.

In de Portugeeſe landen pleegt men de groene Pinang van de ſteelen af te breeken, in korfjens of kasjes te doen, en dan met zand zoodanig te bedekken, dat de eene de andere niet raake, en waar door men meent, dat de bolſter korter, en malzer zoude worden.

Pinangites of Meſtica Pinang, *is een klein ſteentje van de grootte als een wikke, of verwe-korl, en wit als den Calappus-ſteen, mede met een zonnetje, en gevonden wordende in een oog of matta van een oude Pinang, midsgaders tot een rariteit in ſlegte ringen gevat, en zoo aan de handen gedraagen.*

Nog een andere Pinangites *is my van Macaſſer toegebragt, van gedaante, en coleur als een oude Pinang, waar uit hy ook gegroeit was, dog bruinder van coleur, met eenige donkere ſtipjes, midsgaders zoo hard, ſwaar, en kout, als een kei-ſteen: aan de onderſte zyde was hy niet hol, gelyk de regte Pinang, maar vlak; het goudt daar op getoetſt zynde, gaf een wonderlyke vertooning op de vlakke zyde, want het fyne goud van drie-en-twintig karaat vertoonde zig ſchoon geel, maar al het gemengde goud was ros, en donker van coleur. Het zilver was ook wel blank, dog ſcheen mede wat koperagtig te zyn.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quartæ.

Littera **A.** *Pinangbæ Comam & Spatham* denotat, in qua fructus occluſus eſt.
B. totam exhibet *racemum frugiferum.*
C. C. *Binas integras* ſiſtunt Pinangæ *nuces, oblongam* nempe & *rotundam.*
D. D. *Binos* earum *nucleos.*
E. per *medium diſſectam* exhibet *nucem.*
F. *Flores* præbet *racemoſos*, prout in racemo progerminant.
G. *Florem* tribus ex petalis conſtructum.
H. *Aditum* exhibet *cornu*, quod in tenerum excreſcit folium.

UYTLEGGING

Van de vierde Plaat.

Letter A. wyſt aan de kroon *en* ſcheede *van de boom, waar uit de vrugt voortkomt.*
B. Toont aan den ganſchen vrugtdraagenden tros.
C. C. vertoont twee heele Nooten, *een* lange *namentlyk, en een* ronde.
D. D. der zelver twee kerns.
E. legt open een opgeſnede Noot.
F. vertoont de Bloemen *zo als die uit haar* tros *groeyen.*
G. een bloem op zig zelve uit drie blaatjes beſtaande.
H. geeft te kennen den lankwerpigen hooren, *waar uit het jonge blad groeit.*

OBSERVATIO.

Hæc PINANGA-ARBOR in *H. Malab. part.* 1. *Tab.* 5, 6, 7 & 8. optime ſub nomine CAUNGA eſt expreſſa, quæ a pluribus aliis inſuper auctoribus eſt denominata, ac obiter etiam deſcripta; ſic ab *Herm.* in *Muſ. Zeyl. pag.* 51. vocatur PALMA *Indica, minor, fructu* ARECA *dicto, vulgaris*: & in ejus *Par. Bat. Pr. p.* 361. PALMA ARECIFERA, *nucleo verſicolore Nuci Moſchatæ ſimilis*, cujus plurima Synonyma & auctores a *Caſp. Commel. in Fl. Malab. p.* 50 recenſentur, uti & in *Burm. Theſ. Zeyl. pag.* 182 & 183. Notandum autem eſt, quod *Sam. Dale in Pharm. p.* 386. *Palmam* vocet, cujus ſuccus inſpiſſatus eſt *Terra Japonica* ſeu *Catechou Officinarum*, ubi varias auctorum opiniones de ea tradit, quas collegit *Wedelius* in *Ephem. Germ. ann.* 2. *obſ.* 128. &c. de hac porro vide *Amman. Manud.* ad *Mat. Medic. Cap.* 3. *pag.* 9. a *Valent. in Amboinæ deſcript. pag.* 185. ſub nomine *Pinang-boom* obiter deſcribitur. In BLACKWEL HERBAL. *Tab.* 387. ARECA vocatur, & deſcribitur in *Valentin. Hiſtor. Simpl. reform. p.* 227. *Cap.* 19. ut & apud *Wormium* in *Muſæi p.* 199. nec non in *Pomet Hiſtoire de Drogues p.* 223 & in *Ray. tom.* 3. *App. pag.* 45.

AANMERKINGE.

Deze PINANG-BOOM *wert in de* Hort. Malab. eerſte deel Tab. 5, 6, 7 *en* 8. *zeer wel onder de naam van* Caunga *ons afgebeelde, dewelke daar en boven van andere Schryvers mede benoemt en kortelyk beſchreven is, gelykze van de* Profeſſ. Herman in zyn Muſ. Zeylan. pag. 51. *genaamt wert Indiaanze kleinder Palm-boom, wiens vrucht* Areca *genaamt wert, en in de* Parad. Bat. Pr. p. 361. *Palmboom, die de vrugt* Areca *geeft, met een gecouleurde Kern, gelykende na de Notemuſcaat. Van deze boom werden veele benamingen en ſchryvers aangehaalt door den* Heer Profeſſ. Caſp. Commelin *in zyn* Flora Malab. p. 50. *als mede in* Burmanni Theſaurus Zeylanicus pag. 182 *en* 183. *Men moet agt geven, dat den vermaarde* Samuel Dale *in zyn* Pharmac. pag. 386. *deze boom den* Palm-boom *noemt, wiens* zap *geinſpiſſeert, ofte verdikt zynde is de* Terra Joponica *of* Cachou *in de Apotheken, waar over hy veele gevoelens der Schryvers aanhaalt, welke alle by een vergadert heeft den geleerde* Wedelius *in de Hoogduitſche* Ephemerid. *van 't* tweede jaar *in de* 128. obſervatie. *Zie hier over mede* Amman. Manud. *ad* Mat. Med. Cap. 3. pag. 9. *In* Valentyns *beſchryving van* Amboina *wert deze op* pag. 185. *ter loops onder de naam van* Pinang-boom *beſchreven. In het* Herbal *van* Blackwel *wertze* Areca *genaamt, en* Tab. 387. *verbeeldt, en by* Valent. *in zyn* Hiſtor. Simpl. reform. Cap. 19. p. 227. *beſchreven, als mede by* Wormius *in zyn* Muſeum pag 199. *en by* Pomet Hiſtoire de Drogues p. 223. *en in de* Append. *van het derde deel van* Rayus pag. 45.

CAPUT SEXTUM.

Uſus, & vires Pinangæ.

HUjus arboris fere nullus eſt uſus, niſi fructuum, qui æque virides juniores, ac adultiores comeduntur, atque maſticantur, tumque juniorum, uti jam dictum, nucleus mollis, ac parva ejus cavitas ſit, oportet, quæ pauca repleta eſt lympha, vetuſtiores autem, quo duriores ac ſicciores, immo tam duræ, ut vix dentibus confringi poſſint, eo meliores ſunt, quæ tum cultro vel forcipe quodam in tria quatuorve diſcinduntur fragmenta. Tales vero vetuſtæ, ac ſiccæ iis adhibentur in regionibus, in quibus recentes conquiri nequeunt, uti in Perſia, Guzeratta, & Bengala, ut & in Banda, dum in hoc ultimo loco nulla recens Pinangæ nux comparari poteſt. Si has juniores ac recentes nuces maſticare velimus, primo exterior viridis cortex tollitur, ac reliqua nux cum ſuccoſo putamine, & nucleo in tres quatuorve conſcinditur partes; quævis talis pars una comeditur doſi cum uno alterove *Siri* folio, ac tanta calcis quantitate, quanta ungue digiti obtegi poteſt, quæ tria ingredientia ſimul convoluta manducantur. Senes autem vetuſtas præferunt nuces, quantumvis etiam duras, quas groſſo modo in mortario ligneo parvo contundunt, & ſimili comedunt modo, ac alii juniores, atque recentes cum *Siri* foliis & calce, quia fibroſus recentium cortex illorum dentibus nimis intricatur, & manducationem inpedit, denteſque nimis corrodit. Plurimæ etiam recentes ſunt nuces, quæ qualitatem hanc habent, quod manducantes inebrient, ac vertiginoſos reddant, uti *Tabacum* illos afficit, qui ipſi non ſunt adſueti; idem quoque præſtant vetuſtiores Pinangæ nuces, quæ novitianos adeo pectore oppreſſos, & anxios reddunt, ut ſtrangulari videantur. Quæ proprie *Pinanga-Mabok* ſeu *Pinanga inebrians* vocatur, atque hæ plurimum in tertia, ſeu nigra ſpecie inveniuntur, (quæ à quibusdam pro diverſa habentur ſpecie) atque hæ dignoſcuntur, ſi recentes tranſciſſæ in media cavitate rubentes ſint. Obſervavi vero neutiquam diverſam hanc eſſe ſpeciem, ſed varietatem atque degenerationem duarum memoratarum ſpecierum, quæ hinc inde in arboribus reperiuntur, quamvis etiam arbores occurrant, quarum cunctæ nuces hanc habent malignitatem, ac præſertim tertiæ ſpeciei.

Si trans mare in alias regiones tranſportare eas velimus, uti in India veteri tales naves hiſce repletæ in alias mittuntur terras, tum nuces arboribus diu inhæreant, donec externe penitus aurantii ſint coloris, ſique avellantur, in loco quodam opaco ac fumo repleto ſunt exſiccandæ, quæ poſtea ſcrobulis inditæ, ad navem deferuntur; Zeylanenſes autem fibroſum abjiciunt corticem, ac depuratas tantum devehunt nuces pro minori impedimento, & ut plures ſimul transvehere poſſent.

Sola Pinangæ nux eſui ingrata, & inſipida prorſus eſt, acerba auſteritate os ac fauces adſtringens, unde, uti jam indicatum, *Siri* folia atque calx, vel alias fructus fruſtulum ad digiti longitudinem, Siriboa dicti (quæ planta plerumque iis in inſulis creſcit, in quibus Pinanga invenitur arbor, illius autem deſcriptionem *infra lib.* 9. exhibibemus) cum tanta calcis quantitate, ſupra indicata aſſumitur: Calx autem eum in finem additur, ut Pinangæ auſteritatem, ac *Siri* acrimoniam temperet, atque ex his ambobus commixtis tinctura extrahitur rubra, tria enim hæc ingredientia ſemper conjungenda ſunt; ſi enim unum ex illis omittatur, duo reliqua penitus ſunt inſipida, & nunquam rubeſcunt, ita ut jure mirari nos debeamus, qui fuerit, ut per hominum induſtriam ſint excogitata hæc tria adeo ſibi oppoſita, (& quorum ſingulum ſi ore aſſumatur, adeo ipſi eſt ingratum) conjungenda eſſe. Hæc præparata tali modo paſta, ſeu Buccella, Malaicenſibus *Sa Katsjo*, vulgo *Siri-Pinang* dicta, ori indita, ac bene ibi contrita rubrum exhibet liquorem inſtar craſſi ſanguinis, qui ſtatim exſpuitur, & quo plurima calcis quantitas ſimul ejicitur, reliquum porro manducatur, remanditur, atque ingeritur, donec omne humidum, ac ſapor ex paſta illa ſit conſumptus, quæ tum exſpuitur, vel abjicitur,

VI. HOOFDSTUK.

Gebruik en kragten van den Pinang.

VAn dezen boom beeft men ſchier anders geen gebruik, als dat men de vrugten, zoo wel groen, en jonk als oud, eeten of knauwen kan, en dan moeten de jonge, als gezegt, nog een weeken korl hebben, en van binnen een kleine holligheit, daar wat water in ſchuilt, maar de oude, hoe harder en drooger, ja zoodanig dat menze qualyk in ſtukken kan byten, hoe beter datze zyn: werdende als dan met een mes, of zekere zoort van een ſcheer, in drie a vier ſtukken geſneden: diergelyke oude nooten worden gebruikt in die landen, daar men geen jonge bekomen en kan, als in Perſien, Guzeratte, en Bengalen, gelyk mede in Banda, dewyl in de laatſte plaats geen goede jonge Pinang te vinden is. Als men de jonge of groene Nooten eeten wil, zoo ſchilt men eerſt de buitenſte groene ſchil daar af, en de reſt met de zappige bolſter en korl, ſnyt men met een mes in twee a drie deelen, en neemt een deel daar van om op eenmaal te eeten, te weten met een Siri-blad of anderhalf, midsgaders zoo veel kalk, als een nagel van een vinger bedekken kan, en welke drie bezondere dingen of ingredienten men aldus t'zamen gerold in de mond ſteekt, en kauwt. De oude lieden houden meer van de oude Nooten, hoewel die zoo hard zyn; want zy ſtampen die groffelyk in een houte vyzeltje, en etenze even als de jonge met Siri en kalk, om dat de hairige bolſter van de jonge Nooten, in 't kauwen, haare tanden te laſtig valt, ja genoegzaam bederft. Nu zynder ook veele groene Nooten, die de eigenſchap hebben, datze ymand in 't eeten duizelig, en als dronken maken, even als den Tabak doet aan de gene, die ze ongewoon zyn; en het zelfde doen ook de oude Pinangen aan de nieuwelingen, haar op de borſt zulk een benaauwtheit toebrengende, datze haar ſchynen te willen verworgen; werdende eigentlyk Pinang-Mabok of dronken Pinang genaamt, en deze vint men meeſt onder de derde of zwarte zoorte (hoewel zommige een byzonder zoorte daar van willen maken) en welkers kenteken is, als men aan de opgeſnedene verſche Nooten, omtrent de middelſte holligheid, eenige roodigheit ziet. Ik hebbe ook bevonden, dat het geen byzondere zoorte op zig zelfs is, maar een ontaarding onder die beide voornoemde zoorten, hier en daar aan de boomen voortkomende, dog vint men ook geheele boomen, welkers vrugten die quaataardigheit hebben, en dat wel meeſt onder de derde zoort.

Als men de Nooten over Zee naa andere plaatzen vervoeren wil, gelyk in oud-Indien met geheele ſcheepen vol geſchiet, zoo moet menze aan den boom ter degen laten oud werden: namentlyk tot datze van buiten Orangie-rood zyn, daar na afplukken, en in een donkere rookagtige plaats een tyd lank laten opdroogen, waar naa menze dan met bolſter en al in korfjes doet, en zoo na boord brengt, dan die van Ceylon ſmyten de hairige bolſter weg, en vervoeren maar alleen de ſchoongemaakte Nooten, om te minder belemmering te hebben, en te meerder te konnen wegvoeren.

De Pinang alleen is tot het eeten onbequaam, en gantſch onſmakelyk, met een lelyke wrangigheid de mond en keele t'zamen trekkende, en waarom, als is gezegt, men de twee andere dingen als Siri en kalk daar by moet doen, te weten een en een half blad Siri, of anders een ſtukje van een vinger-lit lang van deszelfs vrugt, Sirieboa genaamt, (welke plant meeſt in de zelfde Eylanden met de Pinang groeit, en hier naar in 't negende boek, van ons zal beſchreven werden:) nevens zoo veel kalk, als boven ſtaat gemelt: de kalk werd 'er daarom bygedaan, op dat by de Pinang zyne wrangigheit, en de Siri hare ſcherpheit beneemen, en ook uit die beide een roode koleur trekken zoude, want deze dingen zoo nootzakelyk moeten t'zamen gevoegt werden, dat zoo men het eene daar van laat, de twee andere gantſch onſmakelyk zyn, en noit rood werden; zoo dat men zig met reeden verwonderen mag, hoe des menſchen verſtant uitgevonden heeft, dat deze drie dingen, van zoo ongelyken natuur, en waar van yder in 't byzonder den mont onaangenaam is, t'zamen moeten gevoegt werden. Deze toegemaakte beete in 't Maleyts (Sa Katsjo) *met een woort* Siri-Pinang *genaamt, in de mond geſtooken, en ter deege door malkanderen geknout, geeft een roode zap van zig als dik bloet, dien men ten eerſten uitſpouwt, en waar mede het meeſte deel des kalks ook weg gaat, de reſt wert geknout, herknout, en ingeſwolgen, tot dat alle*

tur, ac *Tsjappa* vocatur, fruſtum referens capillaceum manducatum, ſeu cannabinum. Meo tamen judicio ſunt ſapientiores, qui ter quaterve liquorem iſtum ſeu tincturam illam exſpuunt, calx enim, quæ copioſe ſatis paſtæ commiſcetur, tam cito diſſolvi nequit, ac dentibus, gingivis, ſtomacho, & pectori nocet, dentesque, labia, ac totum os rubra hac tinguntur mixtura, quæ partim tamen abſtergi poteſt, vel buccella hac paſta, vel contuſis carbonibus ligneis: atque hæc *Siri-Pinangæ* manducatio per totam Indiam quotidiano eſt in uſu a mane uſque in veſperam tam viris quam feminis, junioribus, ac ſenibus, immo etiam pueris, quotiescumque comparari poteſt, ac non tantum indigenis, ſed etiam omnis conditionis & loci Europæis: quamvis hoc novitiano horrendum ac nauſeoſum videatur, ſi alios videat ſanguinolentum hunc exſpuere liquorem, ac plurima feminarum pars adeo hac delectantur manducatione, ut pelvim Pinangæ uſui inſervientem lecto adſtantem habeant, ut evigilantes rumination hanc per conſuetudinem exercere poſſent.

Sapor hujus Indicæ paſtæ primo acerrimus, ac calidus eſt, grato tamen aromate os afficiens, ſanguinem calefaciens, & vivum faciei præſtans colorem: novitiani autem plerumque ab omni inebriantur Pinangæ manducatione, ſi primo incipiant; cito tamen ei adſueſcunt, quia nomen *Orang-lammæ* h. e. *Adoptivi Indiani* gerere nec acquirere poſſunt, donec publicum hunc Indicum ritum addidicerint, atque in uſum converterint ſuum, alias enim eluduntur, ac vili denominatione *Orang-Bara* h. e. novitiani ſalutantur. Ita ut hæc Pinangæ manducatio cum Tabaci uſu ac fumatione comparanda ſit, quum utraque mera tantum ſit conſuetudo, quæ vix omitti poteſt, nec eſt ullius utilitatis aut neceſſitatis; magnum tamen, meo judicio, inter Tabaci ſuctionem, ac Pinangæ manducationem eſt diſcrimen; Tabacum enim ingratum, & adſtantibus moleſtum præbet odorem, Pinanga autem os refocillat, ac gratum excitat halitum, unde & moris eſt, ſi Magnatum quis inviſet aliquem, primum Pinangam manducare, ut gratum edat talis halitum: nullus etiam magnæ conditionis vir in India plateas frequentabit, præſertim Reges ac Magnates, quin a ſervis ſuis ciſtas Pinangæ paſta repletas adduci & circumferri jubeant, ſi etiam ex illis quispiam nos inviſet, ante omnia ipſis Pinanga obferenda eſt, atque tamquam reverentiæ indicium ac ceremoniarum ritum habent Magnates Indiæ, ſi peregrinus poſt ſalutationem tam diu taceat, donec Pinangam manducaverit tumque ſermonem proferat. E contra vituperationis vitio aliquis inuritur, ſi alicui domum intranti, nulla Pinanga obferatur, ac vice verſa, ſi talis oblatam accipere recuſet, exceptis diebus eſcurialibus ac ſobriis, vel morboſo ſtatu, ita ut neceſſitatis ſit illos adſueſcere tali Pinangæ manducationi, qui quotidie magnates Indorum adire tenentur, vel cum iis colloqui, ſi grata ipſis fore officia vel ſuſceptas relationes prospere eventuras cupiant.

Indorum reges ſuam quoque oſtentant ſuperbiam & affectionem per Pinangam, in recipiendo peregrinorum legatos, ſi enim conſueto more pedibus cruciatim inflexis ſub tholis ſuperbe & alte ſedentes legati adventum per interpretem ordinarium intelligant, atque illud percipientes ſimul Pinangam poſtulent, (quæ ipſis quoque ſtatim per ſervientium feminarum cohortem in pretioſo Pinangæ cratere ſubminiſtratur) ac præparatam Siri-pinangam ſumant, ſimulque legato ex eadem pelvi aliquam obferri jubeant, magno eſt tali legato honori: ſi peregrinus talis recuſaret eam aſſumere, rex talis maxime indignaretur, pro vituperio haberet, ac totum legationis negotium nullum ſortiretur effectum.

Circa Pinangam magnum etiam utraque in India natio obſervant faſtum, ac pompam, & utraque quam pretioſiſſimas ſuas conficiunt Pinango-thecas: Reges illas ex auro habent, vel ex pretioſiſſimo quodam ligno, Magnates ex argento, ac vulgus ex cupro confectas. Plerumque plana eſt patina multis angulis ac figuris ornata, & circa marginem foveolas gerens inpreſſas, quibus Pinangæ præparatas doſes imponunt, reliquæ, uti Siri, nuces Pinangæ integræ, ciſtella argentea, humida ac contrita repleta calce, cui appendet ſpatu-

alle zap, en ſmaak uit het kauwſel getrokken zy, 't welk men dan weg ſmyt, en Tsjappa *noemd, gelykende een ſtuk gekauwt hayr, of werk. Dog mynes oordeels handelen de gene wyzelyker, die het zap twee a drie maal uitſpouwen; want de kalk, die daar dikwils rykelyk ondergemengt wert, en kan aan 't tant-vleys, de maag, en borſt ganſch geen goet doen; en werden van dit zap de tanden, lippen, en de gebeele mont bloet-root geverft, 't welk men egter ten deele daar weder afvryven kan, of met het zelfde kauwſel, of met geſtooten houts-koolen. En dit Siri-Pinang-kauwen is een dagelyks werk door gebeel Indien, van 's ogtens tot des avonts toe, zoo wel van mannen, als vrouwen, oude en jonge, jaa ook de kinderen, zoo dikwils alsze het maar krygen konnen, en dat niet alleen by de Inlanders, maar ook by alderley ſlag van Europianen; hoewel het voor een nieuweling zeer afzienlyk, en walgelyk is, wanneer by de lieden zoodanigen bloedigen zap ziet uitſpouwen, en het meeſte deel van 't vrouw-volk is daar op zoo verzot, datze het Pinang-bekken ook 's nagts by haar ſlaap-plaatze hebben ſtaan, op datze, wakker werdende, om tydverdryf, een kaau-werkje mogen oeffenen.*

De ſmaak van deſe koſt of Ooſtindiſche ſnoepery is in 't eerſte beet en ſcherp, dog met een aangename ſpeceryagtigheid de mond vervullende, het bloed verwermende, en het aangezigt een levende coleur gevende: maar de nieuwelingen werden gemeinelyk dronken van alderlei Pinang, als zy die eerſt leeren kauwen, dog gewennen haar haaſt daar aan, om datze den naam van Orang-lamma, *of oud Ooſtindis-vaarder, niet mogen verwerpen, tot datze deze publyke Indiſche Ceremonien geleert en aangenomen hebben, of anders werdenze wat gefopt, en met de veragte naam van Orang-bara, of nieuweling begroet: ſoo dat men het pinang-kauwen wel by het tabak-rooken vergelyken mag, als zynde beide meer een puere gewoonte, die men qualyk naalaten kan, dan van veel nuttigheid: dog daar is, myns oordeels, een groot onderſcheid tuſſchen het tabak-rooken, en pinang kauwen: want den Tabak geeft een onaangename, en den omſtanders een moeyelyke reuk, maar de pinang ververſt de mond, en geeft hem een aangename geur, en daarom is het de manier, als men iewers by groote heeren wil gaan, dat men eerſt een Siri-pinang kaauwt, om een goeden aaſſem te hebben: ook en zal niemant van aanzien in Indien over ſtraat gaan, inzonderheid de Koningen, en Regenten, of zy laaten zig in hunne ſtoet de pinangdooze naadragen, ook wanneer iemand van haar ons komt bezoeken, zoo moet men hem vooral pinang preſenteren, en het wert voor een ſtemmigheid of hoffelykheid by de Inlandſche Grooten gehouden, dat den vreemdeling, naa de groeteniſſe, zoo lang ſtilzwyge, tot dat by een pinang gekaauwt heeft, en daar naa eerſt komt te ſpreeken. Waar en tegen het voor een groote kleinagting werd gereekent, als men iemand, in huis komende, geen pinang en preſenteert, of als den anderen den aangebooden weigerd aan te vaarden, behalven by voorwendzel van vaſt-dagen, of ziekte, zoo dat het noodig is pinang te leeren eeten voor die gene, die met de Indiſche Grooten dagelyks omgaan moeten, indien by ſig, en zyne commiſſie by hun lieden wil aangenaam maken.*

De Koningen van Indien vertoonen ook haar grootsheid, en affectie met den Pinang, in 't ontfangen van vreemde ambaſſadeurs, want wanneer zy, naar 's Lants manier met de beenen kruiswys over malkander hars onder haar verbemelte zittende, het aanbrengen van de Ambaſſadeur door een taalman hun laten voorſtellen, en toeluiſterende ondertuſſchen Pinang eiſchen (die haar ook terſtondt door een geheele ſtoet van dienende vrouwen in een koſtelyk pinangbekken, werd toegereikt) en zy dan een toegemaakte Siripinang naa haar nemen, midsgaders uit het zelfde bekken den gezant ook eene laaten preſenteren, zoo houd zig den gezant daar door grootelyks vereerd: maar zoo nu een vreemdeling weigerde deze pinang aan te nemen, dan zoude den Koning zig grootelyks geboond agten, en het geheele werk van het gezantſchap perykel loopen.

Daar werdt ook met de pinang geen kleine pragt van beide de voorn. natien in Indien bedreven, pogende een yder zyn vermogen, met de koſtelykheit van het pinang-bekken op het pragtigſte en kragtigſte te vertoonen: de Koningen maken het van gout, of eenig koſtelyk hout, de mindere van zilver, en de gemeene-man van kooper: het is ordinair een vlakke ſchootel, met veele boeken en figueren verziert, en hebbende ook rondom den randt eenige kuiltjes, daar men de toegemaakte Pinang-beten inlegt, en de reſt, namentlyk de Siri, en gebeele Pinang-nooten, met een zilvere dooze,

ſpatula, ac forceps argenteis manibus (ſi ſit in loco quodam, ubi Pinangæ nux ſicca & vetuſta adhibetur) in medio thecæ ponuntur. Hiſce jungi debet ciſta ſputatoria eodem ex metallo confecta, forma floris Lychnidis, in quam ſputa ejiciunt, hæc autem Europæis, qui puriora habent, & ſervant ſua domicilia, magis in uſu ſunt quam Indis, qui paucam Pinangæ exſpuunt quantitatem.

Calx ipſa aliquando eſt alba, aliquando ruffa, ſæpe crocei etiam coloris, ſi multum Curcumæ, cum qua præparatur, ipſi fuit mixtum, quæ ex Siama defertur, roſæ inſtar rubentis eſt coloris, ſed non ubique adeo ſunt de calce ſolliciti. In Indoſtana, Java, ac Celebe plerumque ex conchis uritur. In Siama autem plurimum exuritur hæc calx, quæ lagenis ac cacabis indita, per totam circumfertur Indiam, aliqua per medicamenta roſeo infecta, uti dictum, colore, acriter tamen hæc vellicat linguam. In Moluccis, atque hiſce Orientalibus in inſulis comburitur calx ex ſpecie quadam Corallii ſpurii, *Carang Bonga* dicti, albiſſimæ, & fragilis ſubſtantiæ, quod formam habet arbuſcularum elegantium, quodque ſub aqua in rupibus marinis creſcit, ac tanta copia, ut calcariæ fornaces confici poſſint, in quibus ſufficiens exuritur calcis hujus quantitas ad arces, aliaque ædificia exſtruenda; hujus autem *Corallii* deſcriptio infra *libro duodecimo* ſubſequetur. Hæc vero calx mitiſſima eſt, ac Pinangæ manducationi aptiſſima, linguam aut gingivas nullo modo lædens, uti calx Javanica, ac quæ ex lapidibus montanis uritur, iſta autem calx marina varias etiam habet vires & qualitates, ac proinde experiundum eſt, quænam varii generis calcis quantitas ſufficiat. Si quis nimiam *Siri* ſumſerit quantitatem, quod nimium calefacit os, tum major *Calcis* portio, ac *Pinangæ* addenda eſt, quæ *Siri* acrimoniam, & calorem ſtatim temperat, atque exſtinguit. Si vero quis manducatione *Pinangæ Mabok* dictæ vertiginoſus, ac pectore oppreſſus fuerit, deglutire debet pauxillum ſalis, vel ſucci acidi Limonum; optimum vero eſt, ſi Mangæ fructus manducetur, ſive crudus, ſive muriaticus, ſeu alius quidam acidus, vel muria conditus fructus, qui in Indiis *Atsjaar*, Latine *Salgama* vocatur. Ut autem aromatica *Siri Pinangæ* vis ac ſapor augeretur, ſolebant alia plurima ipſi admiſcere, uti *Caryophyllos*, *Cardamomum*, *Catsja* ſeu *Lycium Indicum* ex Suratta & Pegua advectum, ut & *Gatta Gambir*, qui ſunt trochiſci inſtar denarii Hollandici ex ſucco quorundam foliorum, ac farina confecti, primo amari, dein gratam ori præbentes dulcedinem, qui gingivis ac faucibus etiam proſunt, ac labris elegantem adferunt ruborem: Item *Cacbunde*, ſeu uti nos ſcribimus, *Catsjunde* & *Catsjou*, quæ maſſa eſt compoſita ex *Cardamomo*, *Moſco*, *Ambra*, ac variis ſuccis, quæ a Portugallis pro Pinangæ manducatione multum adhibetur, quia grate ſpirantem excitat halitum, verum multis etiam nauſeam movet, atque hinc a noſtra natione non magni æſtimatur.

In Cormandelæ ora alius obtinet mos, ad antiquam Pinangam ſeu Koffel gratam, ac pro manducatione delicatam præparandam, quam nempe in minuta conſcindunt fragmenta, quæ in aqua Roſarum macerant, in qua contrita Catsja eſt infuſa, illa in ſole dein exſiccant, atque uſui ſervant, fruſtula enim hæc per longum incorrupta durant tempus, ac trans mare vehuntur, quæ ori optimum præbent halitum, & gingivis ſoliditatem.

Ut commodum, utilitas, ac vires Pinangæ manducationis eluceſcant, ab experientia vulgarem indicabo opinionem, quæ eſt, ut ori gratum præbeat halitum, elegantem faciei colorem, rubentesque dentes, ac labia rubro inficiat colore, (rubri enim dentes apud Indos ornamento ſunt, uti Europæis albentes) ut dentes præterea ac gingivas depuret, quæ alias per cibos inhærentes foetidum ori dant halitum, ita ut ejus uſus ipſis conducat, ac fere neceſſarius ſit ad depurandum os, ſtomachumque grato ac levi adſtrictione confortandum, & nauſeam præcavendam, quæ in India frequens eſt per continuos Piſcium uſus: Navigantibus per mare quoque conducit, quum per ſalina condimenta ſcorbutus in ore, ac gingivis oboritur, qui per manducationem hanc avertitur.

In re medica varios etiam ad uſus adhibetur, in omnibus enim caſibus, ubi adſtrictio atque exſiccatio

dooze, daar een ſpateltje aanhangt, en gevult is met vogtige, en gevreven kalk, item een ſcheere met zilvere ſteelen, (als het op een plaats is, daar men oude Pinang eet) vinden haar plaats in de midden: daar benevens moet 'er ook nog by zyn een ſpuw-potje ofte Cuspidoor, *van het zelfde metaal gemaakt, in de gedaante van de bloeme* Lychnis, *daar men in ſpuwt, dog dit vind men meer by de Europianen, (die ſindelyker op haar huizen zyn) dan by de Indianen, die van de pinang weinig uitſpuwen.*

De kalk is zomtyds wit, zomtyds ros, of hoog-geel; werdende met Curcuma *zoodanig toegemaakt, ook wel rooze-rood, dewelke van Siam komt, dog men is ook overal niet even zindelyk op den kalk. In Hindoſten, op Java en Celebes word dezelve meeſt uit ſchulpen gebrant, dewelke zeer fyn, vet, en ſpier-wit is, en op verre naa zoo ſcherp niet, als die van berg-ſteenen werd gebrand: In Siam werd van deze kalk wel het meeſte gemaakt, en met potten door gheel Indien vervoert zynde, als gezegt, met eenige medicamenten ſchoon rooze-rood geverwt, maar by valt wat ſcherp op de tonge. In de Moluccos, en deze Ooſterſche Eilanden brant men deze kalk uit een ſlag van baſtaard-coraal,* Carang-bonga *genaamd, zeer wit, en bros van ſubſtantie, in de gedaante van kleine aardige boompjes, onder water op de Zee-klippen waſſende, en dat in zulken menigte, dat men groote kalk-ovens daar van maken kan, die tot het bouwen van gheele Kaſteelen genoeg zyn, en waar van hier na in 't twaalfde boek de beſchryvinge volgen zal. Dit is wel de alderſlapſte, en alderbequaamſte kalk tot het pinang-eeten, de tonge en het tand-vlees geenzints beſchadigende, gelyk de Javaanſche, en die uit berg-ſteen gebrant werd: dog de voornoemde Zee-kalk is mede verſcheiden van kragten, en daarom moet men door oeffening leeren, hoe veel men van yder ſlag kalk neemen mag. Als ymand te veel Siri genomen heeft, 't welk den mond te heet maakt, zoo moet by wat meer kalk, en pinang daar by doen, die de ſcherpheid van de Siri dadelyk verdooft: maar als ymant door het eeten van pinang-mabok, duizelig, en benaauwt op de borſt word, zoo moet by wat Zout ofte Zap van zuere Lemoen inſlikken, dan het alderbeſte is een Manga genuttigd, het zy raauw, of gepekeld, ofte eenige andere zuere of gepekelde vrugten, die men in Indien* Atsjaar, *en in 't latyn* Salgama *noemd: om de ſpeceryagtige geur van de Siri-pinang te vermeerderen, pleeg men veelderlei dingen in 't kauwen daar onder te mengen, als* Gary ophel-Nagelen, Cardamom, Catsja *of* Lycium Indicum, *uit Suratta, en Pegu komende, ook* Gatta Gambir, *zynde koekjes, als een hollantſe ſchellink, uit het Zap van eenige bladeren, en wat meel gemaakt, in 't eerſte vry bitter in de mond, maar een aangename zoetigheid naalatende: ook zynze voor 't tand-vlees en de keele gezont, en maken de lippen met eenen moy root: als mede* Cachunde, *of, gelyk wy ſchryven,* Catsjunde *en* Catsjou, *zynde een gemengde ſubſtantie, van* Cardamom, Muscus, Ambra, *en eenige zappen, by de Portugeezen zeer gebruikelyk tot het pinang eeten, om dat het een welriekenden aaſſem maakt, dog veroorzaakt ook by veele walging in de maag: en wert daarom by onze natie niet veel geagt.*

Op de kuſt van Cormandel is nog een ander manier, om de koffel of oude pinang tot het eeten lekker te maken, of een aangename ſmaak te geven, namentlyk, zy ſnyden de koffel of oude pinang in kleine brokskens, dieze dompelen in rooze-water, 't welk met gevrevene Katsjo toegemaakt zy, droogenze als dan in de Zonne, en bewarenze zoo tot gebruik; want deze brokskens blyven langen tyt goet, en werden ook over zee gevoert, gevende den mont een aangename geur, en het tant-vlees een vaſtigheid.

Om het voordeel of de nuttigheid, en kragten van het Pinang kauwen wat nader te ontdekken, zoo zal ik zeggen, dat dezelve, naa de ondervinding en het algemeen gevoelen, de mont een aangenaame geur geeft, een bloozend aangezigt maakt, tanden, en lippen rood verft (werdende de roode-tanden by de Indianen voor een cieraad gebouden, gelyk by ons de witte:) dat by de tanden, en het tand-vlees zuivert van alle vuiligheid, die door de koſt daar aan kleeft, en een zwaren aaſſem maakt: en dat dienvolgende het gebruik bynaa nodig is, om de mond te reinigen, de mage met een aangename zagte adſtrictie te ſlyten, en ook voor te komen de walglykheid, die men in Indien ligtelyk, door het dagelyks nuttigen van viskoſt onderworpen is: behalven dat by ook dienſtig is op zee-reizen, daar men veel gezoute koſt moet eeten, om den mond voor ſcheurbuik te bewaren.

In de Medicynen heeft by ook verſcheide gebruiken, te weeten overal, waar adſtrictie, en opdroging van noo-

den

catio conducit, & inter alia ſingulari ac ridiculo modo uſurpatur, ſi prius cum aromatibus, radicibus medicinalibus, vel foliis comeſta fuerit, tumque illa mixtura adſperguntur frons, pectus, ac venter cujusdam hominis, qui Cephalalgia, febribus, vel alvi torminibus laborat. Cuivis autem morbo proprium ac peculiare eſt medicamentum, quod cum *Pinanga* manducant, ac corpori adſpergunt, quod tanta vi, ac vento ex ore emittunt, ut cuti adfixum, ac tremens adhæreat, hujus autem operatio neutiquam Pinangæ, ſed tali eſt adſcribenda medicamento, Siri-Pinanga enim additur, ut ingratus Medicamentorum tolerari poſſet in ore guſtus. Perhibent etiam & non abſque ratione, per hanc manducationem Medicamenti vires exaltari, & in cutis penetrare poros, res autem ipſa atque operatio ſpectatoribus eſt nauſeoſa, quod Malaicenſibus *Sumbor* dicitur, ac *Sumbore* hoc præſertim ad frontem infecti melius referunt lemures, & furias, quam homines.

Pinanga ex natura ſua vim habet adſtringendi, exſiccandi, ac quodammodo refrigerandi, quod auſterus ejus indicat ſapor in nuce vetuſta; in juniore enim hæ facultates ſunt minores. In Diarrhæa ac Dyſenteria, ſi quotidie vetuſtæ nucis contuſæ aſſumatur ſemi-drachma cum vino rubro auſtero, aqua chalybeata, vel cum Oryza cocta, *Candji* dicta, mixtæ, quæ ſimul itidem adſtringunt, & inteſtina corroborant, eadem Pinangæ nux vino albo, vel aquæ incocta, optimum dat gargariſma, quod firmat dentes, ac tollit catharros, qui dentes infeſtant: Unguentis exſiccantibus itidem miſcetur ad ſcabiem. Vulgus quoque putat per hujus manducationem dentes a putredine ſervari in ſeram uſque ſenectutem, quod tamen experientiæ repugnat, qui enim frequenter hanc manducant, cito ſunt edentuli, quod Pinanga non ita cauſat, quam quidem fibroſus junioris ac recentis cortex, qui continuo movendo ac conterendo dentes vacillantes reddit, & in vetuſta Pinangæ nuce illud efficit calx admixta, quæ cum Siri acrimonia nimis diu eos arrodit, antequam vetuſtioris ac duræ nucis ſuccus elici poſſit, quod diuturna efficitur manducatione; ac proinde, uti illis perſuaſi ac conſului, qui in India degere, & vivere cupiunt, Pinangam edere addiſcant, ſic etiam illos ad modicam ejus uſum adhortari volo, nec adſueſcant per totum diem illam conterere inſtar ruminantis vetulæ vaccæ. Sic etiam puto illis nocere, qui Aſthmatici vel Phthyſici ſunt, atque illos errare, qui dicunt, hiſce prodeſſe hominibus; quid enim Siri acrimonia & calx ipſa talibus poſſet adferre boni: Et ſi verum ſit, quod *Garzias ab Orto lib.* 1. *Arom. Cap.* 25. de Seraphione dicat, hunc nempe *lib. Simpl. Cap.* 345. nuci Faufel calefacientem tribuere virtutem, cum *Garzia* concludere debemus, Seraphioni veram Faufel nucem penitus fuiſſe ignotam, quamvis juxta teſtimonium *Garziæ loco citato* Faufel itidem creſcat in locis maritimis Arabiæ *Dofar* nempe & *Xaël.*

Sinenſes diligenter colligunt ſemi-putrida Pinangæ nucis putamina, quæ in plateas vulgo abjiciuntur, atque hæc aqua abluunt, exſiccant, inque varios reſervant uſus Medicos, ex his enim decoctum præparant, quod propinant diuturna Diarrhæa ac Dyſenteria laborantibus, in quibus morbis modice refrigerat, ac leviter adſtringit, quæ autem ipſi junguntur, nolunt ex invidioſa ipſorum natura nobis declarare, quamvis ægri interrogati mihi pronunciarunt, nihil ſeſe Decocto illi mixtum detegere potuiſſe.

Reſtat jam, ut de noxa ac Pinangæ abuſu quid dicamus, ut cavere quis ſibi poſſet. Hacce enim præparata Siri-Pinanga in India multa perpetrantur ſcelera, uti veneficia, philtra amatoria, incantamenta, & ſimilia, multi ergo miſere falluntur inprimis a feminis Indicis, quas tamquam amicas habent, quæ quodam artificio venenum aliquod Siri-Pinangæ miſcent, alii vero plurimas ſuperſtitioſas artes, ac cantationes hacce efficiunt, quæ in ſuperſtitioſos ac diffidentes per Dei conſenſum ſuas exercent operationes: Quædam autem præparationes tali operantur modo, ut vi veneni mox noceant, atque Hæmoptoës, ac Phthyſes cauſſent, aliæ autem poſt dies immo poſt annos ſuam produnt malignitatem, ac lenta morte homines enecant; prout Diabolo ex Sagarum intentione id efficere lubet. Hinc in India proverbium, ſi tales tabe confectos

den is, en onder anderen werd by ook op een vreemde en klugtige wyze gebruikt, als men hem, met eenige ſpeceryen, medicinale wortelen, of bladeren in de mondt kauwt, en daar mede beſproeid het voorhooft, de borſt, en buik va i een menſch, die beladen is met hooft-zeer, koortzen, of buikpyn: hebbende yder ziekte zyn bezonder medicament, 't welk zy dan met den Pinang kauwen, en aldus op 't ligbaam ſproeyen, 't zelve met zoodanigen geweld en met een wind uit de mond blazende, dat het op de huid tintelt, dog moet men de werking niet den Pinang, maar wel het medicament toeſchryven, want de Siri-Pinang wer 'er ſlegts bygedaan, om den viezen ſmaak der medicamenten in de mond te kunnen verdragen. Zy zeggen ook, en niet zonder reeden, dat door dit kauwen de kragten van 't medicament opgewekt werden, en diep in de huit dringen, dog 't werk zelfs is walgelyk om aan te zien, werdende by de Maleyers Sumbor *genaamt, en zulke geſumberde perſoonen (byzonderlyk aan 't voorhooft) gelyken beter bulbakken, en gras-duivels als menſchen.*

De Pinang van zig zelfs heeft de kragten van ſtyf t'zamen te trekken, te droogen, en eenigzints te verkoelen, uitwyzende zulks de wrange ſmaak, te weten in de oude Pinang: want in de jonge zyn die eigenſchappen wat minder. In buik-loop en roode-loop kan men dagelyks nemen een halve dragma van geſtampte oude Pinang, met rooden wrangen wyn, geſtaald water, ofte gekookt ryſt-water, (Candji *genaamt*) *'t welk te gelyk ſtopt, en de darmen verſterkt, de-zelfde Pinang in witten wyn, of water gekookt, en in de mond gehouden, maakt ook de tanden vaſt, en verdroogd de zinkingen, die daar op gevallen zyn: men mengtze ook onder de verdroogende zalven voor de ſcburft; en de gemeene man gelooft, dat men door het dagelyks Pinangeeten goede tanden kan behouden tot in den ouderdom, dog 't welk met de ervarentheit niet over een komt, want ſterke Pinang-eeters zal men ordinaris vroeg tandeloos zien; waar van de oorzaak is, niet de Pinang zelfs, maar de dradige bolſter van de jonge, die door dat geſtadig kauwen de tanden los maakt, en by de oude Pinang doet het de kalk, die met de ſcherpigheid van de Siri te lange in den mond de meeſter ſpeelt, eer men het zap van dien harden Pinang daar uitkrygt, 't welke ook geſchieden moet door het langer kauwen, en dierhalven, gelyk ik geraden heb, dat een yder die in Indien verkeeren wil, de Pinang leere eeten, zoo wil ik hem ook raden deszelfs matig gebruik, en dat men zig niet aanwent met den mond geduurig berkouwende te gaan gelyk een oude koe; en zoo houde ik het ook daar voor, dat die geene dwalen, dewelke voorgeven, dat de Pinang gezont zy, voor de gene die aan de engborſtigheid en tering vaſt zyn: want wat zoude die ſcherpe Siri en kalk in zoodanigen ziekte voor baat doen? en indien het waar is, het gene* Garzias ab Orto, Arom. lib. 1. Cap. 25. Seraphio *naageeft, namentlyk dat by,* lib. Simplic. Cap. 345. *de Faufel een verwermende kragt toeſchryft, zoo moeten wy mede, met* Garzias *gelooven, dat* Seraphio *de regte Faufel onbekent zy geweeſt, hoewelze, naa 't ſchryven van den zelven* Garzias, *op de aangebaalde plaats, ook waſt in de Arabiſche Zeehavenen van* Dofar, *en* Xaël.

Men ziet de Sineeſen naarſtig oprapen de halfverrotte bolſters van de oude Pinang, hier en daar op de ſtraten weggeſmeeten wordende, en dieze dan waſſchen, droogen, en tot veelderley medicinaal gebruik bewaren; want zy maken een afkookzel daar van, 't welk zeer nut bevonden werd voor die gene, die aan een langdurige buik-, en roode-loop gegaan hebben, daarinze matig verkoeld, en zoetjes opſtopt, dog watze daar onder mengen, willenze, naa haar gewoone nydigheid, ons niet openbaren, hoewel de patienten my verklaart hebben, niet anders daar onder gezien te hebben.

Nu is 't tyd, dat wy ook van de ſchadelykheit en 't misbruik des Pinangs wat zeggen, op dat men zig daar voor zoude konnen wagten: want door middel van deze toegemaakte Pinang, of Siri-Pinang, werden in Indien veele ſchelmſtukken verrigt, als vergeving door fenyn, minnekruit, en andere betoverende dingen; vele dierhalven werden ellendig bedroogen, inzonderheid van de Indiſche vrouwen, ook dieze voor hare vriendinnen houden, en dewelke met een bebendigheid eenig natuurlyk fenyn onder den Siri-Pinang weten te brengen: andere kunnen mede veele ſuperſtitieuſe kunsjes, en haare toeveryen daar mede bedryven, die op de kinderen des ongeloofs, door Godts gebengen, hare kragt hebben: want zommige zyn zoodanig toebereid, datze door de kragt van 't fenyn dadelyk ſchade doen, bloed-ſpuwing en teering verwekken, andere werken op dagen en jaren, en doen de menſchen een langzame doot aan;

ctos & emaciatos conſpiciant, ut de iis dicant: *Alicubi Pinangam accepit.* Aliæ autem tales præparationes, quæ haud ita malignæ ſunt, vim habent, ut virilem exſtinguant ac enervent genituram, aliæ autem amorem in certam excitant perſonam, ſi ipſis miſceant folia *Oebat-Goena* dicta, h. e. medicamentum invitum, ac tetrum, quo tales alliciunt, atque etiam capiunt, tamquam, qui vincere nolunt, vel lubenter plerumque capiuntur: Immo gloriantur ſeſe virum ab uxore ſua hac Pinangæ præparatione ita poſſe alienare, ut amorem ſuum in tales convertat, vel in aliam quandam fæminam, in cujus nomen Pinanga talis fuit præparata: Unuſquisque itaque monendus ſit, ut cautus ſit in accipienda præparatæ Pinangæ buccella, ac bene attendat, quiſnam ipſi hanc porrigat.

Confido ac credo, incantamenta nullam exercere poſſe vim in pios ac probos, qui cum vulgaribus ſcortis nullum habent conſortium vel congreſſum, ac ſoli confidunt Deo, (hi tamen in India rariſſimi) ſed præmoneo unumquemque præ tali malo, quod fieri poteſt, dum venenum naturale æque probum ac nequam afficere poſſit, vel nocere: Hinc meo judicio laudabilis ac candidus eſt mos alicui offerre *Pinango-Thecam*, ut præparationem videat, & ſciat, quid, & a quo præparetur, vel, ſi ita ipſi lubet; ut ipſe illam conficiat, quod etiam ſecuriſſimum eſt, ſunt enim nebulones adeo agiles, ut licet attendas & videas illarum præparationem, tamen venenum, quod ſub unguibus abſcondunt, admiſcere norint. Novitiani etiam joco ſeu luſu ſæpe hac Pinangæ-buccella falluntur, ſi loco *Siri-Boa* fruſtulum viride longi Piperis ſumatur, quod ipſi ſimillimum eſt, vel ſi grana quædam ſeminis *Capſici Indici*, *Ritsjes* vulgo dicti, ipſi admiſceantur, utraque hæc in ore, acerrima, ac calidiſſima totum illud inflammant.

Inter vulgus amatorium *Siri-Pinanga* alium quoque, ſed magis tolerabilem obtinuit abuſum, quam ut litteras amatorias variis angulis, figuris, ac foliis ornatam, atque filo ſericeo ligatam, in pictis munctoriis amatæ perſonæ mittunt, ex qua opiniones ſuas inter ſeſe intelligunt, ſive aliquid mandare ſeu precari velint, atque hanc artem optime norunt feminæ tam indigenæ quam hybridæ, quas *Meſticas* in India vocant, quæ hac in Grammatica egregie ſunt inſtructæ & eruditæ: Si vero hanc mire efformatam & ingenioſe præparatam alicubi inveniant ante fores, in ædibus, in puteis, vel alio quovis in loco Pinangam, tum vehementer incipiunt vociferari, tumultuare, atque a magis (quos *Swangos* vocant) projectam ibi fuiſſe dicunt, ut tali familiæ noxam adferrent vel aliquod infortunium.

Perhibent quoque tertiæ ſeu nigræ ſpeciei radices malignam habere naturam, atque nebulones hiſce aliquem interficere poſſe, quod tamen mihi ignotum eſt, ita ut pauca de hoc dicere poſſim. Dicunt quoque ſi hæ in Sagueer, ſeu alio quovis potu macerentur, atque quis inde potet, tali vehementem cauſſare vomitum ac ſedes, immo etiam enecari poſſe, ſi non cito huic occurratur aliquo medicamento: Nullum porro, ut ſupra jam fuit notatum, præbet arbor Pinanga uſum, niſi quod ex ejus vetuſtiſſimis truncis, per longitudinem fiſſis, tigilla conficiantur, quibus ſepes ac ædium muri connectuntur, hæc autem multo minus ſunt durabilia ſubſequentibus, quæ ex Pinanga ſilveſtri conſtruuntur, ac cujus defectu illa modo adhibentur.

Ex inferiore deciduorum ramorum parte (quæ craſſæ ſimilis eſt pelli, atque *Upe* vocatur) quosdam formant ſaccos & ſitulas, quæ conſuendo conficiuntur, ac quibus aquam ex puteis hauriunt; vacua hæc vagina, etiam *Upe* ſeu *Oepe* dicta, in qua racemus florifer continebatur, pixidi quoque inſervit, in qua piſces & ſimilia aſſervantur, quæ mittere alicui volunt. Viridis hæc *Oepe* interne cuticulam habet albam, quæ ſeparari poteſt, ac inſtar papyri ad volvellos tabacarios adhiberi. Monendum porro eſt, ne quis

aan; zoo als 't den duivel belieft, zig na de quade intentie der toverreſſen voegende; hier van komt het ſpreekwoord in Indien, als men een diergelyk quynend en uitgeteerd menſche ziet, dat men van hem zegt: HY HEEFT YVERS EEN PINANG GEKREGEN. *Andere dezer beeten, die zoo quaat niet toebereid zyn, hebben wederom de kragten, om de mannelykheid te berooven, andere tot liefde tegens een zeekere perſoon te verwekken, wanneer zy daar by doen eenige bladeren,* Oebat-Goena *genaamt, dat is medicament van dwang, jaa wel vuiligheid, waar mede zy de vogelen van haars gelyke konnen vangen, en die ook gemeinelyk gaarn gevangen willen zyn. Zy beroemen haar, datze door deze Pinang een man van zyn vrouw kunnen afkerig maaken, en zyn liefde doen zetten op haar; of op een andere vrouwe, op wiens naam de Pinang gemaakt is; een yder zy dierhalven gewaarſchouwt, dat hy wat keurig zy in't aanvaarden van de toegemaakte Pinang-bete, en wel toezie, uit wiens hant hy die bekome.*

Ik gelove wel niet, dat de betoveringen eenige kragten van haar zelven hebben konnen op of aan Godt-vreezende Menſchen, die met de gemeene vrouwtjes geen ommegang en hebben, en in haar betrouwen op God vaſt-ſtaan, (dog die in Indien dun gezaaid zyn) maar ik waarſchouwe een yder, voor een quaat dat gebeurlyk is, dewyl het natuurlyk fenyn zoo wel een vroom man als een deugniet kan ſchade doen, en daarom is het, myns oordeels, een pryſſelyke en goede manier, dat men aan een ander preſenteert het bekken met ongemaakte Siri-Pinang, ten einde hy zie wat hy neemt, en door wien het toegemaakt wordt, of, zoo het hem luſt, die zelfs toebereide, 't welk ook wel het zekerſte is, want daar zyn zoo ſlimme feexen, die een Pinang zullen toebereiden, daar men by zit en toeziet, en egter dat fenyn, 't welk zy onder den nagel van hun vinger verborgen hebben, ongemerkt daar op weten te ſtryken. De nieuwelingen werden uit klugt ook zomtydts met een Pinang wel bedroogen, te weten als men in plaats van Siri-Boa een ſtukje groene lange peper neemt, zynde malkander zeer gelyk, of ook wel de zaat-korrels van het Capſicum Indicum, *in 't gemein ritsjes genaamt, en welke beide in de mond zeer heet zyn, en ongemeen vinnig komen te branden.*

Onder het minnende volkje is ook de Siri-Pinang nog in een ander, dog verdragelyker misbruik, dezelve doende dienen voor minnebrieven, en (tot dien einde met boekjens figuurtjes en bladeren toebereidt, midsgaders met een zyden draat omwonden zynde) in een geſchildert neusdoekje, de beminde perſoon toezendende, waar uit zy malkanders meininge dan kunnen begrypen, 't zy datze iets belaſten, of van malkander begeren; en deze kunſt is onder de vrouwtjes wel het meeſte bekent, zoo wel by de Inlanders, als by het halfſlag, die men in Indien Meſticen noemd, zynde alle in zoodanigen grammatica zeer wel ervaren: maar zoo zy deze wonderlyke geſnedene, of klugtig toebereide Pinangen yvers vinden leggen, 't zy dan voor haar deuren, in haar huis, ofte in een put, zoo beginnenſe geweldig te tieren en te roepen, dat dezelve van booze Menſchen, en Tovenaars (die zy Swangi *noemen) aldaar gelegt zy, om die familie ſchade aan te doen, of haar eenig ongeluk toe te brengen.*

Daar wert ook yets gemompelt, dat de wortelen van de derde, of zwarte zoorte van Pinang een quade en ſchadelyke natuur aan zig hebben, en dat booze Menſchen ymand daar mede zouden kunnen vergeven, dog 't welk my nog onbekend is, zoo dat ik weinig daar van kan ſchryven. Ook zegt men als deze in Sagueer, ofte eenige drank werden gelegt, en ymand daar van drinkt, datze hem een geweldig braken, en afgang zouden verwekken, jaa ook wel ter doot konnen brengen, zoo men daar tegen geen ſpoedige remedie quaame te gebruiken. Voorders heeft men, als boven gezegt is, van den Pinang-boom geen zonderling gebruik, dan dat men uit deszelfs oude ſtammen, in de lengte geſpleeten zynde, latten maakt, en daar mede alderhande wanden en beiningen van huizen t'zamen bind, dog die zyn op verre naa zoo durabel niet als de volgende, van de wilde Pinang-boom gemaakt, en by welkers gebrek zy ook maar gebruikt werden.

Van het onderſte der afgevallene takken, (het welk wel een dikke huid gelykt en Upe *wert genaamt) maakt men ook wel eenige zakken, of emmers, dezelve tegens malkander aan nayende, en waar mede men 't water uit de putten baald; het leege ſchuitje, ook* Upe *of* Oepe *genaamt, daar het bloeyzel in gezeeten heeft, verſtrekt mede voor een dooze, waar in men viſch, en diergelyke koſt bergen kan, die men aan yemand zenden wil. Het groene* Oepe *heeft van binnen een wit vel, dat men kan aftrekken, en als fyn papier tot Tabak-bonkaſſen gebruiken; en*

quis decipiatur, nucleos veteris ac duræ Pynangæ in rotundam poliri formam, ac poſtquam per noctem in aqua, cui infuſum fuit Lignum Colubrinum, maceraverunt, tales vendere inperitis pro vera *Hyſtricide*, ſeu *Pedra de Porco*, quæ, ſi talis nuclei Pinangæ habeant magnitudinem, viginti & quinquaginta inperialibus immo pluris venduntur; differentia autem in colore ac ſapore conſiſtit, ac facile percipitur ab iis, qui veram antea guſtaverunt: Fictitia enim madida ſi fuerit facta, mucilaginoſa magis eſt quam vera. Oblongi ſæpe nuclei itidem poliuntur, atque cultrorum manubriis inſerviunt, qui ſine dubio pro raris itidem venduntur dendritis ſpeciebus, ac duo tresve tales nuclei ſibi impoſiti manubrio inſerviunt.

Res ſumma admiratione digna eſt, quo modo veteres Aegyptii ſententiam ſuam aliis ſignificare potuerint characteribus ex animalibus, elementis, ac plantis &c. deſumptis: uti illud notatur a *Kirchero* in *Sina Illuſtrata*, *part.* 6. *Cap.* 3. Simili quoque modo Sinenſes antiqui talibus ex characteribus totam formarunt ſcripturam, quæ à primo eorum rege *Toi* ſexdecim ſubiit quidem mutationes. Inter alia de quodam rege *Xim-Num* narrat, illum ſecundum ſcribendi modum inveniſſe deſumptum ex herbarum, florum, radicum &c. figuris, vario modo connexis, quibus totum de agricultura conſcripſerat librum; Antiquus autem ac difficilis ille ſcribendi mos a Sinenſibus poſtea omiſſus eſt, ac in breviores mutatus characteres, uti quoque mos Aegyptius Hieroglyphicis litteris ſcribendi non diu viguit. Inter Indos vero, ac præcipue in hoc Orientali populo certum tamen obſervo modum, quo ſententiam ſuam aliis declarare poſſunt, non litteris, vel characteribus, ſed certis quibusdam foliorum, florum ac fructuum figuris, quarum quælibet peculiarem habet inter illos ſignificationem; & quamvis *Grammatica Symbolica* plurimum inter amatorium vulgus atque ſcorta uſurpetur, citare tamen eam hinc inde in hocce volui opere, ut ejus facetias demonſtrarem in talibus nempe plantis, quarum ſignificatio cum earum nomine ac adtributis convenit; exemplo ſint Calappus & Pinanga arbor. Ex teneris Calappi foliis, uti ſupra capite tertio fuit notatum, quadrata pulvinaria *Catupa* dicta nectuntur, ac cocta replentur Oryza. *Catupa* autem hæc vacua ſola, vel laxe texta & alicui miſſa, indicat amantes duas perſonas repudiare ſeſe velle, vel, uti dicitur, ſibi imponere. Simili quoque modo Pinanga uſurpatur ad amicitiam ſeu inimicitiam declarandam: ac Siri ramulus, qui folia ſua adhuc gerit, cum præparata Pinanga tali modo nexa, ut ſingulum folium perfectam efformet Pinangam, mittitur in boni affectus teſtimonium, ac dicitur *Siri* ſeu *Pinange-Lele*: Item *Pinang-Doekong* ex viridi componitur Pinanga, ac tali modo decorticata, ut tripodem referat (quod haud facile deſcribitur, quo modo id fiat) alicui miſſa, invitationem conſortii denotat, ac ſibi mutuos fore patronos. Tota porro Pinanga, cujus cortex floſculis ac circulis, ſimilibusque eſt excavatus figuris, ac Siri folia ſimili efformata modo propenſum ſignificant animum. Siri Pinanga vero, quæ nulla repleta eſt calce, ab uxore marito miſſa, repudium indicat. Pinanga, cui aliquid plus ſolito additum eſt, uti pili vel fibrillæ, tamquam incantata habetur, quæ alicubi poſita eſt, ut illi, qui eam comedit, noxam adferat: Licet hæ artes ridiculæ videantur, ac gravi & ſerio opere indignæ; noviſſe tamen eas conducit hic loci in India illis, qui feminas frequentare ſolent, ne ab iis eludantur ac fallantur.

moet wyders ook tot waarſchouwing dienen, op dat niemand bedrogen werde, dat men de korrels van oude en harde Pinang rond ſlypen, en dan, naa datze een nagt gelegen hebben in water, 't welk met ſlangen-bout bitter gemaakt is, aan de onervarene verkoopen kan voor den opregten Hyſtricides, *of* Pedra de Porco, *dewelke, hebbende de grootte van zoodanigen Pinang-korrel, wel voor vyftig en zeſtig ryksdaalders wert verkogt, dan het onderſcheid beſtaat in de koleur en ſmaak, en kan by de gene, die den opregten geproeft hebben, wel gemerkt worden; want de gekonterfeite, nat gemaakt zynde, kleeft ſterker aan dan den opregten. De lankwerpige korrels werden ook wel geſleepen, en daar uit zomtyts mes-begten gemaakt, en die men buiten twyffel dan ook voor rare ſteenen verkoopt, werdende twee a drie korrels, op malkanderen gezet, tot een begt gebruikt.*

Het werd voor een verwonderens waardig ding gehouden, dat de oude Egyptenaren hare mening aan andere hebben kunnen te kennen geven door beelden, genomen van gedierten, elementen, planten &c. gelyk men ook leeſt by Kircherus *in zyn* Sina Illuſtrata, part 6. Cap. 3. *dat de oude Sineeſen door diergelyke beelden gebeele ſchriften ingeſteld hebben, dewelke van haren eerſten koning* Toi *af, wel zestienmaal verandert zyn. Onder anderen verhaalt hy van eenen koning* Xim-Num, *dat by de tweede manier van ſchryven hadde uitgevonden, gemaakt van beelden der kruiden, bloemen, wortelen &c. verſcheidentlyk door malkanderen gevlogten, en waar mede hy een gebeel boek van den akkerbouw zoude beſchreven hebben; dog die oude en moeyelyke manier van ſchryven is daar naa door de Sineeſen verlaaten, en in kortere beelden verandert, gelyk mede de Egyptiſche manier, van* Hieroglyphiſche *letteren te ſchryven, niet lange geſtaan heeft. Dog onder de Indiſche, en inzonderheid deze Ooſterſche Natie vind ik evenwel nog een zeekere manier, om malkander hare meining te verſtaan te konnen geven, niet door letteren, of figuuren, maar door zekere bladeren, bloemen, en vrugten, waar van een yder onder haar een byzondere zin of betekening heeft; en hoewel de* Grammatica Symbolica *meeſt onder 't minne-volkje, en de vrouwen gebruikt werd, zoo heb ikze egter hier, en daar in dit werk willen aanhalen, om hun aardigheid te vertoonen, te weten in zoodanige planten, daar de beduidenis met hare naam en eygenſchap over een komt; als by voorbeeldt, de Calappus en Pinang-boom. Van de jonge Calappus-bladeren worden, als boven Capittel 3. is gezegt, zeekere vierkante kuſſens gevlogten,* Catupa *genaamt, en die met gekookte ryſt gevuldt. Deze* Catupa *ydel, ongevuld, of zoo loſſelyk gevlogten aan een ander perſoon wordende gezonden, beduit dat twee minnende perſoonen malkander verlaten, of, gelyk men zegt, de zak geven willen: de Pinang werd insgelyks ook gebruikt tot te kennen geving van vriend of vyandſchap: en een Sire-takje, daar de bladeren nog aan zyn, met toegemaakte Pinang, zoodanig gevlogten, dat yder blad een volkomen Pinang uitmaakt, wert gezonden, om eenige affectie te betoonen, en hiet Siri- of Pinang-Lele: Item Pinang-Doekong wert gemaakt van een groene Pinang, en zoodanig geſchilt dat hy op drie, of vier voeten komt te ſtaan, ('t welk niet wel te beſchryven is, hoe dit gedaan wort) en deze aan malkanderen gezonden zynde, beduit een nodiging tot converzatie, en datze malkanderen dragen willen; wyders een gebeele Pinang, wiens ſchorſſe met bloempjes, bertjes, en diergelyke uitgeſneeden is, en de Siri-bladeren op gelyke manier mede zynde geformeerd, beduit genegentheid: maar een Siri-Pinang van een vrouw aan een man gezonden, daar geen kalk in is, beduit, datze malkander verlaten willen. Een Pinang daar yets meer als ordinaris aan of in is, gelyk hairen, of worteltjes, werd voor een betoverde Pinang gehouden, die elders gelegt is om quaad te doen aan diegene, dieze nuttigt; en of nu wel deze konſtjes belaggelyk, en in een ernſtig werk onwaardig mogten ſchynen, zoo konnenze nogtans die geenen, die hier in Indien met het vrouw-volk moeten verkeeren, te paſſe komen, ten minſten om niet bedrogen te werden.*

CAPUT SEPTIMUM.

Pinangæ Silveſtres; PINANG-UTAN.

SIlveſtris Pinangæ, quæ ſponte ſine hominum cultura oritur, varias in hiſce Orientalibus plagis inveni ſpecies, quæ commode ad tres reduci poſſunt genericas claſſes, quæ ſunt *Pinanga Globoſa* ſeu Silveſtris rotunda; *Pinanga Glandiformis*, & *Pinanga Orizaeformis*.

Primo *Pinanga Globoſa* ſeu Silveſtris rotunda, cujus arboris truncus paulo craſſior eſt illo vulgaris a me deſcriptæ, in latiores quoque diviſus annulos, & candidior, a quatuor ad ſeptem ulnas longus, cujus rami ultra ulnam ſunt longi, ac plerumque foliacei, vix digitum craſſi, poſtica parte plane ſinuoſi, reliqua eorum pars protuberat, ab utraque parte acuto margine diſtinguuntur, atque ab inferiore parte dorſum arcuatum acute deſinit. Ultima ac ſumma folia ſunt anguſtiſſima ac breviſſima, & retro flectuntur, reliqua ab octodecim ad viginti duos pollices ſunt longa, tres digitos lata, atque in acutum apicem deſinunt, neutiquam obtuſa ſeu quaſi abrupta, uti in aliis ſpeciebus. Nervus medius protuberat, ab inferiore autem parte multas tenues coſtas habet longitudinales, Racemus florifer hac in ſpecie peculiari provenit modo, ac contra naturam reliquarum Pinangæ ſpecierum, ex inferiore nempe foliorum ramificatione. Simplex eſt racemus quinque ſeu ſex pedes longus, vix digitum craſſus, ac inferiore parte ad ulnæ longitudinem nudus ac fructibus deſtitutus, intermedium nempe duorum pedum ſpatium fructus tantum gerit, atque extrema duorum pedum diſtantia itidem nuda ac fructibus orba, magnis tamen ſquamis, in quibus exſiccatorum florum reliquiæ conſpiciuntur, obſeſſa.

Fructus ſunt rotundæ nuces ſclopetorum globulis paulo majores, ſuprema parte obtuſo ac lato apice ornatæ, inferiore craſſis obtectæ ſquamis, quibus tamquam calici adhærent, uti in Calappi nucibus, diu luteſcentis ſunt coloris, tandem Aurantii ſed numquam vere rubentis fiunt coloris, eſt enim alba Silveſtris Pinanga, de qua ſupra Cap. 5. actum fuit; ſub tenui ac fragili putamine verus tegitur nucleus, etiam ſclopeti globulo major, in acumen deſinens, tenui itidem ac dura cuticula tamquam altero putamine tectus; nuclei ſubſtantia eſt tamquam veteris albæ Pinangæ, durior tamen, & amarior, atque auſterior, edulis tamen. Lignum vel potius cortex digitum circiter craſſus albicat, atque longitudinales habet fibras, unde facile in longitudinem findi ac tigilla ex iis confici poſſunt, in vetuſtioribus truncis ruffum eſt, firmius ac durabilius ligno Pinangæ vulgaris, quo ſubſequentibus ſpeciebus inferius eſt. Interior ſubſtantia eſt medulla fungoſa, brevibus conſtans filamentis, uti vulgaris Pinangæ.

Nomen. Latinis *Pinanga Silveſtris Globoſa*, Belgis *Pinang*, Malaicenſibus *Pinang Oetan Beſaar*. Amboniçe *Hua Niwel* (dignoſci tamen facile poteſt a prima vulgaris ſpecie Cap. 5. deſcripta) aliis *Hua Ewan* h. e. montana Pinanga, Hituenſibus *Hua Alang*, Ternatenſibus *Hena Hena*.

Vetuſtæ hujus nuces, præter lignum quod tigillis inſervit, defectu veræ Pinangæ adhibentur pro maſticatione, iis præſertim in locis, ubi vera deficit. Nuclei puri in groſſa contunduntur fragmenta, & quamvis vulgari duriores videantur, uno tamen confringuntur ictu, ac cum Siri & calce more ſolito manducantur. Amare quidem ſapiunt atque auſtere, inter omnes tamen Silveſtres aptiſſimæ pro manducatione habentur.

Locus, montana eſt arbor, atque altiſſimis Silveſtribus amat adumbrari arboribus, ſed in parvis ſilvis ac hortis non invenitur.

2. *Pinanga Silveſtris Glandiformis*, hæc duas habet varietates ſeu ſpecies, quarum varietas in fructu plurimum conſiſtit.

Prima ſpecies itidem altiorem ſed graciliorem vulgari habet truncum, & in amplos diſtinctus eſt articulos, lignum exterius ultra digitum craſſum, vulgaris ligno durius eſt, uti & præcedentis, fibroſum, primo albicans, dein adultiore ætate ruffum, ac per longitudi-

VII. HOOFDSTUK.

Wilde Pinang-Boomen.

VAn de wilde Pinang, die van zelfs zonder menſchen moeite of hulpe voortkomt, heb ik in deze Oosterſche Eylanden verſcheide zoorten aangetroffen, dewelke men gevoeglyk tot drie hooft-geſlagten brengen kan, als ten eerſten, Pinanga Globoſa, *of ronde wilde Pinang, ten tweeden* Pinanga Glandiformis, *of eekelvormige wilde Pinang, en ten derden* Pinanga Orizæformis, *of ryſtkorls Pinang.*

1. Pinanga Globoſa, *of ronde wilde Pinang. De ſtam dezes booms is wat dikker dan de tamme Pinang-boom, ook in wydere leden verdeeld, evener, en witter van aanzien, en van vier tot zeven vademen hoog, zyne takken zyn ruim een vadem lank, en meeſt doorgaans beblaad, ſchaars een duim dik, aan 't agterſte zynze boven vlak gegeut, de reſt heeft een booge rug, te wederzyden met een ſcherpe kant, van onderen loopt de rugge mede uit den ronden ſcherp toe. De agterſte bladeren zyn de ſmalſte en kortſte, en ſtaan ook agterwaarts, de volgende zyn van agtien tot twee en twintig duimen lank, drie vingeren breed, en eindigen in een ſcherpe ſpits, geenzints afgebrooken, gelyk aan de andere zoorten; de middel-zenuwe ſteekt boven uit, maar aan de onderſte zyde heeftze nog veele dunne ribben in de lengte. De vrugt-tros komt aan deze zoorte op een byzondere manier voort, en dat tegens de mode van alderhande Pinang, te weten uit den ſchoot der onderſte bladeren: het is een enkelde tros, vyf en zes voeten lank, ſchaars een vinger dik, en agter wel de lengte van een elle bloot en kaal zonder vrugten, zynde allenelyk de middelſte twee voeten met vrugten voorzien, en de uitterſte twee voeten mede bloot, en zonder vrugten, dog met groote ſchubben bezet, daar in men 't reſtant van 't gedroogde bloeyzel ziet.*

De vrugten zyn ronde nootjes, wat grooter dan musquetskogels, boven op met een ſtomp en breed ſpitsje, aan 't agterſte met dikke ſchubben bedekt, daar aanze, als in kelkjes ſtaan, gelyk aan den Calappus, zy blyven langen tyd geel, dog ten laaſten werden zy wat Orangie-rood, maar noit regt root, want 't is een wilde witte Pinang, waar van hier boven Cap. 5. geſprooken is; onder een dunne en brokkelige bolſter legt de regte kern, nog al ruim zoo groot, als een musquet-kogel, dog agter met een kantige ſpits, nog al met een dun en hardagtig vel, als met een ſchaal omvangen. De ſubſtantie des korrels is gelyk die van een oude witte Pinang, dog wel zoo hard, mitsgaders ook bitterder, en wranger van ſmaak, egter kan menze ter nood nog eten. Het hout, of veel meer de ſchorſſe, zynde omtrent een duim dik, is langdradig en wit, dierhalven ligt om in de lengte te ſplyten, en bequaam tot latten, aan de oude ſtammen wat naa den roſſen trekkende, harder, en durabelder dan 't tamme Pinang-hout, dog evenwel daar in de naaſt volgende zoorten wykende; het binnenſte is een week voos merg, met korte draden gelyk dat van de tamme.

Naam. Op *'t Latyn* Pinanga Sylveſtris Globoſa, *op 't Duits* WILDE RONDE PINANG, *op 't Maleits* Pinang Oetan Beſaar, *Ambons*, Hua Niwel, (*dog is wel te onderſcheiden van de eerſte tamme zoorte, Cap. 5. beſchreeven*) *by andere* Hua Ewan, *dat is berg Pinang, by de Hitueeſen* Hua Alang, *Ternaats* Hena Hena.

Men gebruikt (behalven 't hout tot latten) de oude nootjes, by gebrek van regte Pinang om te kauwen, inzonderheit op plaatſen, daar men de tamme niet en heeft. De ſchoongemaakte korrels ſtoot men in grove ſtukken; want hoewel zy harder ſchynen, dan de tamme, zoo brokkelen zy nogtans met eenen ſlag, en men eetze met Siri, en kalk na gewoonte. Zy zyn wel wat bitter, en wrang, dog egter hout menze voor de bequaamſte, om te kauwen onder alle de wilde zoorten.

Plaats, dezen boom groeit in 't gebergte, en wil wel van booge wout-boomen beſchaduwt zyn, maar in ligte boſſen, en verlatene thuinen en vint men hem niet.

2. Pinanga Sylveſtris Glandiformis, *of eekelvormige wilde Pinang, deze heeft twee veranderingen, of twee zoorten, welkers onderſcheid meeſt in de vrugten beſtaat.*

De eerſte zoorte heeft mede een booger, dog ranker ſtam dan de tamme, en is ook in wyde leden verdeelt, het buitenſte hout, ruim een vinger dik, is wat harder dan dat van de tamme, en ook van de naaſt voorgaande, voorts grof-dradig, eerſt wit, in den ouderdom ros, en in de

lengte

gitudinem facile findendum: Rami ſeptem vel octo pedes ſunt longi, ultra pollicem craſſi, ac hirſuti uti *Gomuto* rami, ulnam circiter a parte poſtica nudi ac ſupra excavati, reliqua ramorum parte ad dorſum protuberante & rotunda. Folia ſunt oppoſita, uti aliorum Pinangæ foliorum, duo tamen plerumque uno exortu proveniunt, raro ſolitarium, & ad ſupremum tria, quæ ſenſim a poſtica parte ſeparantur. Unumquodque folium tres pedes eſt longum, duos latum digitos, glabrum, ac Nipæ foliis ſimile, in medio acutum ac firmum habens nervum, qui protuberat. Primo quidem acute deſinunt hæc folia, ſed ſenſim finduntur ac tandem mutilantur: Fructus more Pinangæ provenit ſub foliis ex anguſta vagina ſeu Majang trunco nexa, ac ſeſe aperiente ſimplex provenit racemus, cujus ſuprema pars dividitur in plurimos breves pedunculos, quibus flores inſident, minores vulgaris Pinangæ, quique omnes inutiles decidunt. Inferior racemi pars pedem vel duas longa eſt ſpithamas, cui fructus annectuntur, qui arcte ſibi apponuntur, uti in Ari fructibus, inter hos tamen hinc inde parvi ac imperfecti conſpiciuntur, qui non adoleſcunt. Glandium ſunt magnitudinis, ſed anguloſi, uti ex preſſione formantur, ac ſuperius ſunt acuminati. Diu ſunt virides, immo donec interior jam indureſcit nucleus, dein intenſe ſunt lutei, tandem quoque rubentes, uti inter domeſticas *Pinang-Itam*, cujus hæc Silveſtris videtur ſpecies, uti præcedens ex vulgari alba ſpecies habenda eſt. Exterior caro fibroſa eſt, ac dulce ſapiens, unde avide appetitur a veſpertilionibus ac pſittacis criſtatis, intus nucleus oblongus continetur inſtar Olivæ, ab utraque tamen parte obtuſus, atque defectu Pinangæ vulgaris ex neceſſitate comedi poteſt, quamvis amarus admodum ſit, & inter edendum crepitans. Perhibent quoque indigenæ, illos, qui nimium eos edunt, fiſſuris plantarum pedum laborare.

Locus. Silveſtris eſt arbor, æque circa litus quam in montibus creſcens, ubique enim per Veſpertiliones ſeruntur, qui, uti dictum, fructus avide appetunt, ac vulgaris eſt in Boera, ac circa ſinum Cajeli.

Secunda varietatis ſpecies vulgatior eſt in Amboina quæ rectum, gracilem, & altum gerit truncum, ab octo ad decem ulnas longum, & in amplos itidem diviſum annulos. Exterius lignum eſt ruſſum, durum, nec unquam nigreſcens, ac per longitudinem facile findendum, uti Bamboſa. Folium itidem a præcedenti haud multum differt, ſed fructus longiore ex racemo dependent, qui in laterales diffinditur ramos, atque ex iis Olivæ-formes fructus excreſcunt, nec adeo arcte juncti ſunt, magnitudine juniorum glandium. Maturi fructus rubeſcunt, inſtar corallii, exterior caro, quæ putaminis loco inſervit, fragilis eſt inter digitos, ac ſub hac reconditur nux inſtar officuli olivæ, paulo tamen major per longitudinem ſtriata, in qua parvus continetur nucleus inſtar Piſi, ejusdem ſubſtantiæ ac reliquarum, fragilior tamen ac defectu aliarum Pinangæ nucum manducationi inſerviens, ſub finem amarorem in ore relinquens.

Nomen. Latinis *Pinanga Silveſtris glandiformis*, Malaicenſibus *Pinang-lanſa*, quia fructus ſunt racemoſi uti *Lanſii* fructus. Item *Pinang Pandang*. Amboinenſibus *Huda Keker*, quia fructus ſunt quodammodo ſimiles, vel potius eodem dependent modo, uti fructus *Pandang Lant*, Amboinenſibus *Keker* dicti. *Nibun Mera* quoque dicitur - Belgis *roode Nieboom*, quia lignum vetuſtius ruffeſcit, vera enim arbor *Nibun* eſt *Saguaſter*, quæ poſtea deſcribetur: Ternatenſibus *Dokku*, nomen aliis *Nieboom* arboribus commune.

Uſus. Hujus arboris lignum aptiſſimum ac uſitatiſſimum eſt ad omne aſſerculorum ac tigillorum genus, quia rectum, & per longitudinem findi poteſt, atque etiam durabile eſt, fumandum primo eſt, antequam uſurpetur, latiſſima tigilla & ædium tegumenta adhibentur inter interſtitia, ad Adap firmandum, & anguſtiora, quæ *Bilato* dicuntur, quæ ad ædium muros & ſepes pro arvis ſeparandis adhibentur, hinc & arbores hæ plurimum exciſæ ſunt, quia nullæ ædes ſeu ſepes ſine his exſtrui poſſunt. Quamvis circa pagos Bagualam, & Hoe-

lengte ligt te ſplyten, de takken zyn zeven en agt voeten lank, ruim een duim dik, en ruig als die van Gomuto, *omtrent een elle van agteren bloot, of kaal, en boven gegeut, de reſt van de tak doorgaans een uitſteekende rug hebbende, en van onderen doorgaans ront zynde: de bladeren ſtaan aan wederzyden, gelyk die van andere Pinangen, dog gemeenlyk twee by malkander uit een oorſpronk, dog zelden een, en naa vooren toe drie, die haar metter tyd van agteren ſepareren, yder is ruim drie voeten lang, twee vingers breet, en glad, midsgaders die van de Nipa gelyk, hebbende in de midden een ſcherpe en ſtyve zenuwe, die boven uitſteekt: In 't eerſt loopenze wel ſpits toe, maar metter tyd ſplytenze, en zyn wat afgebrooken: de vrugt komt, na de gewoonte van de Pinang, onder de bladeren uit een ſmalle ploffe ſchede, of Majang aan den ſtam ſtaande; en dewelke zig openende, een enkelde tros vertoont, wiens voorſte deel zig verdeelt in veele korte ſteelen daar't bloeizel aanhangt, kleinder dan dat van de gemeene Pinang, 't welk al te zamen voor niet met al, of ten onnutte afvalt: 't agterſte des ſteels werd als dan ongeveer een voet of twee ſpannen lang, en daar groeyen de vrugten aan, zynde digt op malkander gedrongen, gelyk aan de Aron, dog tuſſchen beiden ziet men hier en daar eenige onderblyfzels, die tot geen perfectie konnen komen: zy zyn van de grootte als eekelen, dog wat boekig, zoo alsze dan malkanderen drukken, en van vooren met een harde ſpits: zy blyven langen tyd groen, ja zelfs tot dat de binnenſte korrel al hart wert, daar naa werdenze hoog-geel, en ten laaſten ook root, gelyk de* Pinang-Itam *onder de tamme, waar van dit een wilde zoorte ſchynt te zyn, gelyk mede de voorgaande zoort van de tamme witte: het buitenſte vleeſch is dradig en zoet-zappig, dierhalven zeer graag gegeeten wordende van de vleer-muyzen en* Cacatouwen, *van binnen leid een lank-werpige korrel, als een* Olyven-ſteen, *dog aan beide einden wat ſtomper; en men kan hem ook ter nood en by gebrek van Pinang eeten; hoewel hy vry wat bitter valt, en in 't kauwen zeer krakende: ook zeggen de Inlanders, dat de gene, die hem te veel eeten, daar van ſcheuren of kloven aan de voetzoolen krygen.*

Plaats. Men vindze in 't wildt, zoo wel omtrent het ſtrant, als in 't gebergte, want zy werden over al gezaait door de vleermuizen, die, als gezegt, de vrugten zoo graag eeten, en is gemein op Boero, als mede omtrent de bogt van Cajeli.

De tweede zoort of verandering is gemeiner in Amboina, hebbende een regte, ranke, en booge ſtam van agt a tien vademen, en insgelyks in wyde leeden verdeelt: het buitenſte hout is mede ros, hart, ook nooit ſwart werdende, en laat zig zeer regt in de lengte ſplyten, gelyk de Bamboezen: 't bladt verſchild mede van 't voorgaande niet veel, dan de vrugten hangen aan een langere tros, die zig in zyd-takken uitſpreid, en daar aan hangen de Olyf-formige vrugten, gelyk aan de voorige, dog kleinder, en zoo digt niet op malkander, in de grootte van jonge Eekelen: de rype vrugten werden regt root, als coraalen, het buitenſte vleeſch, dat de bolſter wil zyn, is bryzelig onder de vingeren, en daar onder leit een nootjen, als een olyven-ſteen, dog wat grooter, ook in de lengte geſtreept, en in het zelve vind men een kleine korrel, als een erwte, van de zelfde ſubſtantie als andere pinang, dog wat broſſer, en die mede, by gebrek van andere pinang, kan gegeeten werden, dog in 't laatſte laat by naa eenige bitterheid in de mondt.

Naam. In't Latyn Pinanga Sylveſtris Glandi-formis, *Maleits* Pinang-lanſa, *om dat zyne vrugten aan een tros hangen gelyk de Lanſa-vrugten: Item* Pinang-Pandang, *in 't Ambons* Hua Keker, *om dat zyne vrugten eenigzints gelyken, of liever op dezelfde manier ſtaan, gelyk de vrugten van* Pandang-land, *in 't Ambons* Keker *genaamt; men noemd hem ook* Nibun Mera, *in't Duits,* roode Nieboom, *om dat 't hout in den ouderdom ros werd, want de regte* Nieboom *is de* Saguaſter, *en ſtaat hier naa beſchreven te worden; op Ternaats* Dokku, *een naam gemein met andere Nieboomen.*

Gebruik. Deze zoorte is de bequaamſte en gebruikelykſte tot allerhande latten, om dat menze zoo regt in de lengte kan ſplyten, en datze ook durabel zyn, dog men moetze wat rooken, eer menze aan 't werk gebruikt, de breedſte latten werden tot dak-werk genomen, tuſſchen de geſpanten, om 't adap aaar op te binden, en de ſmallere, die men, eigentlyk Bilato *noemt, die men tot wanden aan de huizen en paggers of beiningen, om de erven, boudende de gabba t'zamen, die men, alle op eene mate gekapt, daar tuſſchen bindt, zynde deze boomen nu meeſt uitgekapt,*

Hoetomorim, antea integræ Silvæ harum arborum inveniebantur, damnum autem illud, uti dictum fuit, per veſpertiliones reſarcitur. Ex junioribus foliis in Celebe fila conficiunt, ex quibus ſaccos contexunt, in quibus decerptos gerunt fructus, ſi modo de ſubſequente intelligendum non ſit. Cerebrum prioris ſpeciei amarum eſt, ac edendo ineptum: illud autem ſecundæ eſt melius, ac coquendo adhibetur, ex talibus autem eligendum eſt arboribus, quæ fructus nondum dedere; poſt illud enim tempus amarum eſt, ac minuitur, uti & illud Saguaſteri arboris.

3. *Pinanga Oryzæ-formis.* Arbor hæc eſt graciliſſima, ac minimos gerens fructus inter omnes Pinangæ ſpecies, truncus enim vix cruris craſſitiem habet, atque vix altior eſt juniore Pinangæ arbore, in annulos breves itidem diviſus, ad ſummum ſenſim anguſtatus, plurimum ex mero conſtans cortice, cujus lignum eſt durum, longitudinalibus conſtans fibris, ac leviter ruffum, ultra digitum craſſum, quod nunquam nigreſcit, ac facile per longitudinem finditur, intusque habet ordinariam fungoſam medullam: Rami ultra ulnam ſunt longi, excepta baſi ac vagina, quæ ulnæ quoque longitudinem habent, ac ultra digitum craſſæ ſunt: ab inferiore parte, quo usque nudi ſunt rami, rotundi ſunt, a ſuperiore plerumque duobus dorſis protuberantes, & rugoſi inſtar pellis; Folia viginti quinque pollices & ultra ſunt longa, tres digitos lata, glabra, ac firma, nervo intermedio duro, qui protuberat læte virens ac interius anguſtus & tamquam in tria abrupta diviſus acumina: Hinc inde tria ex uno ortu conſpiciuntur ſæpe folia ſibi arcte a poſtica parte juncta. Fructus poſt folium excreſcit uti in vulgari ſpatha, itidem vulgari ſimilis, verum non manu latior, & ab utraque parte margine digitum lato ornata, in medio theca diviſa tres digitos lata, cum peculiari ſacculo, ac ſub hoc pellicula locatur alba, quæ flores obvolvit, qui oriuntur ex viginti aut viginti ſex rectis filamentis, quorum unumquodque florem arcte ambit, vulgari Pinangæ ſimilem, minorem tamen ac compoſitum ex tribus acuminatis foliolis, in quo quædam continentur ſtamina flava: ſæpe filamenta ſeu petioli laxe dependent, & aliquando arcte fructus continentes. Atque hi fructus omnium minimi ſunt vix grano Tritici vel Oryzæ majores cum putamine, ſed paulo rotundiores: Externe diu pallide ſunt virentes ſeu albentes fuſco intermixto colore, per maturitatem rubentes ſeu ſanguinei, intus fere ſine nucleo, atque inſtar, aliorum defectu, vulgaris comedi poſſunt, ſed toti ore ſumendi ſunt, putamen enim ac nucleus ejusdem fere ſunt ſubſtantiæ: Quamdiu hæc arbor fruticoſa eſt, ac nullos produxit fructus, in ſummo trunci cerebrum invenitur edule, vel ſaltem ejus ſuccus, ſi exſugatur.

Nomen. Latine *Pinanga Silveſtris, Oryzæ-formis*, Belgice Ryſt-korls-pinang. Malaice *Pinang oëtan Kitsjil*, & *Pinang-ſaleê* quia fructus ſunt magnitudinis grani Oryzæ vel Lachrymæ Jobi, quæ Malaice *Saleê* vocatur. Ambonice *Hua Soil* h. e. tenuis ac parva *Pinanga*, *Hua Tette* & *Hua Tette Ewan* h. e. Pinanga gracilis, quum trunci ſunt adeo tenues, ut facile paucis ictibus decidi poſſint. In Celebes ora orientali *Opoſſy* dicitur. Quidam hanc etiam Malaice *Nibum Mera Kitsjil* nominant.

Locus. In Amboina raro, ſed in tenuioribus Leytimoræ ac Caju-poeti Silvis vel circa ea magis invenitur, in Celebe frequentius, nec non in provinciis Loeko, ac Bima.

Uſus. Hujus arboris lignum ſolummodo ad tenuia uſurpatur tigilla, Amboinenſes vero juniores hujus arboris truncos adhibent, exteriorem denudantes corticem, atque ædium tectis inſerviunt, qui per fumum duri ac magis durabiles fiunt. Quinam harum arborum fructus edendo apti ſint, ſupra ad ſingulam notatum eſt ſpeciem: Abruptus racemus ſeu *Rambu* per duos vix integer ſervari poteſt dies, quum fructus cum ſuis calicibus facile decidant, relinquentes congeriem novendecim aut viginti rectorum ac capitatorum pediculorum, quæ foveola ac reliquiæ ſunt deciduorum fructuum, & hinc ſimilis eſt arbusculæ marinæ, quæ infra lib. 12. *Juncus Marinus* a nobis vocatur.

Alia

kapt, om dat men geen huis, of pagger zonder dezelve kan maken: hoewel omtrent de dorpen Baguala en Hoetomoeri voor dezen gebeele boſſchen vol daar van gevonden wierden, dog de ſchade, als gezegt, wert ligt verzet door de vleermuiſen: uit de jonge bladeren wetenze op Celebes eenige draaden te maaken, en daar uit zakken te weven, waar inze allerhande pluk-vrugten draagen (zoo 't maar van 't volgende ſaleit niet moet verſtaan werden.) Het Palmyt van de eerſte zoorte is wat bitter, en dierhalven onbequaam om te eeten, maar dat van de tweede is beter, en tot kooken bequaamſt, dog men moet het van zoodanige boomen hebben die nog geen vrugten gedragen hebben: want na die tyd valt het bitter, en vermindert, gelyk ook dat van den Saguaſter.

3. Pinanga Oryzæ-formis, *Rys-korls-Pinang: deze boom is de rankſte, en van vrugten de kleinſte onder alle Pinang zoorten, want de ſtam is niet boven een been dik, en op 't boogſte niet hoger als een jonge Pinangboom, mede in korte leeden verdeelt, en boven allenxkens toeſmallende, of ſmal toelopende, meeſt beſtaande uit een enkelde ſchorſſe, zynde een hart, langdradig, en ligt-ros hout, ruim een vinger dik, 't welk nooit ſwart werd, ook ligtelyk in de lengte ſplyt, en van binnen hebbende het ordinaris vooſe merg. De takken zyn mede ruim een vadem lank, behalven de voet en ſcheede, die mede in de lengte wel een elle uitmaaken, en ruim een vinger dik zyn: van onderen ront, zoo ver zy bloot of kaal ſtaan, en van boven doorgaans met twee ruggen, en zoo ruig als een hairig vel: de bladeren zyn vyf en twintig en ſes en twintig duimen lank, drie-vingers breed, glad en ſtyf, met een harde middel-zenuwe, die boven uitſteekt, blyde-, of ligtgroen, van vooren ſmal, en zig als afgebrooken, in drie à vier ſpitſen verdeelende: hier en daar ziet men drie bladeren uit eenen oorſprong, en alle digt agter malkander: de vrugt ſtaat agter het blad, gelyk aan de gemeene, zyn ſpbatha, ſchede, of ploffe, is mede als die van de gemeene, dog niet breeder, dan een handt, en dan aan wederzyden met een kant van een duim breet, tuſſchen beiden een lade hebbende van drie vingeren breet, met een byzonder zaksken, en daar onder nog een wit vliesje, eer men komt op 't regte bloeizel, 't welk gemaakt is van twintig, of zes en twintig regte hairen, yder digt met dit bloeizel bezet, en de gemeene Pinang gelyk zynde, dog kleinder, en gemaakt van drie ſpitze blaadjes, daar in men eenige geele draatjes ziet: zomtyts hangen de hairen wat ydel, en zomtyds gedrongen vol vrugten: en dit zyn de alderkleinſte Pinangjes, niet grooter dan een tarwe, of rys-korl, met zyn bolſter, dog wat ronder: zy zyn van buiten een langen tyd bleek-groen, en witagtig, met wat bruins gemengt, en ten laaſten bloet-root, van binnen bynaa als zonder korl, en men kanze ook als de andere eeten by gebrek van de tamme, maar men moetze geheel in den mondt ſteken, want de bolſter en kern zyn ſchier van een ſubſtantie: zoo lang als dezen boom nog ſtruikagtig is, en geen vrugten gedragen heeft, vind men in 't opperſte van den ſtam een Palmyt, 't welk eetbaar is, of immers bequaam om het zap daar uit te zuigen.*

Naam: In't Latyn Pinanga Sylveſtris Oryzæ-formis, *in't Duits Ryſt-korls-pinang, op Maleits* Pinang Oetam Kitsjil, *en* Pinang-Saleê, *om dat zyne vrugten maar zoo groot zyn als tarwe-korls, of dat graan, 't welk men* Lachryma Jobi, *en in't Maleits* Saleë *noemt; op Amboins,* Hua Soil, *dat is fyne, of kleine Pinang,* Hua Tette, *en* Hua Tette Ewan, *dat is Pinang-crat, om dat de ſtammen zoo rank zyn, dat menze met weinig kappen of bakken omvellen kan: op Celebes* Ooſt-kuſt Opossy: *zommige noemen hem ook in 't Maleits* Nibum Mera Kitsjil.

Plaats: men vindze op Amboina zelden, en wel meeſt op Leitimor, in de ligte boſſchen van Caju poeti, of daar omtrent, maar nog meer vind menze op Celebes, in de Provintie van Loebo, en Tamboeko, als mede op Bima.

Gebruik: het bout van deze zoorte word alleenlyk tot dunne latten gebruikt, dog de Amboineezen laten de dunne ſtammen gebeel, ſchrappende ſlegts de buitenſte ruigte daar af, en gebruikenze zoo tot hun dak-werk, daarze ook door den rook zeer hard en durabel werden: het ooſe of corui ong van deze beide zoorten, gelykende wel een dik leer, is bequaam om ſcheppers en kleine vaten van te maken, gelyk die van Tamboeko doen. Welke van deze vrugten bequaam zyn om te eeten of niet, is hier boven by yder zoort gezegt: den afgebrooken tros of Rambu *kan men geen twee dagen gebeel behouden, vermits de Pinangjes, met kelkjes, voetjes en al zeer ligt afvallen, nalatende een quaſt van negentien à twintig regte en geknopte ſteelen, die de kuiltjes of voetſtappen van de afgevallene vrugten behouden, en daar door groote gelykenisſe hebben met een zeker Zee-boompje, 't welk by ons,* lib. 12. Juncus Marinus *werd genaamt.*

Daar

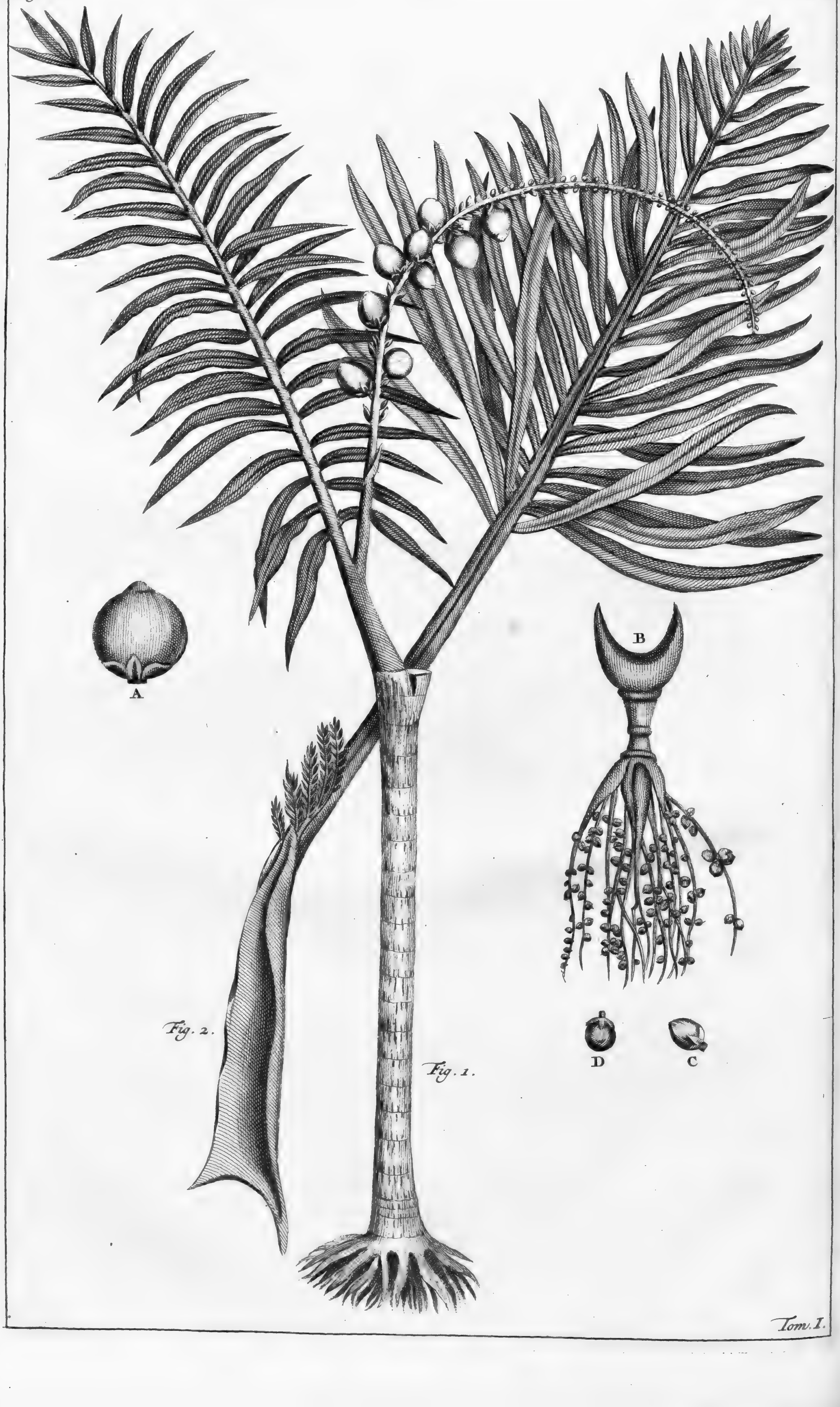

Fig. 2.

Fig. 1.

Alia inſuper Pinangæ Silveſtris ſpecies in Boerone occurrit, quam in Amboina nunquam vidi, ac ibi *Saleyt* dicta eſt; Ejus truncus haud ita excelſus, nec tam craſſus eſt ut vulgaris, in articulos tamen diviſus, qui late diſtant, & hoc peculiare habet, quod rotundæ radices ſupra terram arcuatim ſint elevatæ, uti in Pandangæ ſpeciebus, quæ obtuſis apiculis inſtar ſpinularum obſeſſæ ſunt: Rami vix digitum ſunt craſſi, ac glabri, ſuperiore parte plana fovea ſeu area inſculpti, ſine ulla piloſitate, atque his folia pauca & ampla, veræ Pinangæ ſimilia, junguntur, quindecim ac ſexdecim digitos longa, quatuor aut quinque lata, in acumen deſinentia, ſeptem coſtis longitudinalibus conſtantia, quæ a parte poſtica non concurrunt, ſed per folii latitudinem diſperſæ ſunt. Racemus eſt parvus, in plures capitatos ac graniferos pediculos diviſus inſtar veræ Pinangæ, atque ex hiſce dependent fructus, eodem formati modo, ab utraque parte acuminati inſtar *Gnemonis*, qui maturi rubent & tum ſunt edules, inter dentes crepitantes, inmaturi autem ſunt auſteri, & acerbi; ſponte creſcit in Boero, Cajeli, ac Bela. Ex ejus cortice incolæ fila tenuia & alba findunt, atque ex iis *Uteutis* ac *Badjus* texunt, quæ ſunt nomina ipſorum veſtimentorum, quæ longos durari poſſunt per annos.

Hituenſes Silveſtrem dividunt Pinangam in tres quoque ſpecies, antecedentibus ſimiles, nomine autem differentes. Primo nempe *Hua-alan*, quæ prima commemorata eſt ſpecies, cujus fructus etiam defectu veræ Pinangæ eduntur, quamvis duriſſimi ſunt, nec lignum etiam multum valet ad tigilla. Secundo *Hua-Tette* h. e. Pinanga detruncando apta, quum truncus ejus admodum gracilis facile cædi poſſit, ac tigillis hinc minus aptus, fructus autem ſunt vix edules, atque hæc ſecunda ſupra memorata ſpecies eſt *Hua-Keker* dicta. Tertio, *Hua-Ewan* tertia eſt ſpecies, *Huwa-Soil* quoque vocata, *Hua-Ewan* enim eſt nomen nimis generale, ac Pinangam montanam denotat. Cujus truncus itidem graciliſſimus ac tenuiſſimus eſt, ejus tamen lignum eſt ſatis craſſum ac durabile, quod, ſi ſiccum ac ruffum eſt, tigillis & aſſerculis aptiſſimum, quodque paucam fungoſam habet medullam.

Daar is nog een andere zoorte van wilde Pinang op Boero, by my in Amboina nooit gezien, en aldaar Saleyt *genaamt: de ſtam is niet wel zoo hoog nog zoo dik als de gemeine Pinang, dog oók in leeden verdeelt, die wat wydt van malkanderen ſtaan, maar heeft dit byzonders, dat zyne ronde wortelen boven de aarde met bogen of bogten bloot ſtaan, gelyk die van de Pandang zoorten, en met ſtompe puntjes, als doorntjes bezet zyn: de takken zyn ſchaars een vinger dik en glad, boven met een vlak geutje, zonder eenige ruigte, en daar aan ſtaan weinige breede bladeren, de regte Pinang wat gelyk, vyftien en zeſtien duimen lank, vier en vyf breed, van voorenſpits toeloopende, met zeven ribben in de lengte, die agter niet t' zamen loopen, maar van malkander ſtaan in de breete des blads: de trots is kleen, in veele knoppige en korrel-takjes verdeelt, byna gelyk die van den regten Pinang, en daar aan ſtaan of hangen de vrugten, mede op de zelfſte manier, agter en vooren toegeſpitſt of ſpits toelopende gelyk* Gnemon, *ryp zynde zyn ze rood, en wanneer menze ook eeten kan, onder de tanden wat knappende, maar de half-rype zyn wrang, en wat bitter: by waſt in 't wild op Boero, omtrent Cajeli, en den boek Bela: uit zyn haſt weten de Inlanders een fyne draad, of wit gaaren te ſplyten, en uit het zelfde* Uteutis *en* Badjus *te weven, (zynde namen van hare kleeden) die zeer durabel zyn.*

De Hitueezen verdeelen den wilden Pinang-boom ook in drie zoorten met de voorgaande overeenkomende, dog in de naam verſchillende: te weten: 1. Hua-alan, *'t welk is de bovenſtaande eerſte zoorte, wiens vrugten men by gebrek van regte Pinang ook eeten kan, hoewelze zeer hard zyn: en het hout deugt mede niet veel tot latten:* 2. Hua-Tette, *dat is kap-Pinang, om dat de ſtam wegens zyn dun hout ligt door te kappen is, en dierhalven min deugent tot latten, dog de vrugten kan men ter nauwer noot nog eeten, en dit is de bovenſtaande tweede zoorte* Hua-Keker *genaamt:* 3. Hua-Ewan, *is de derde zoorte, anders ook* Huwa-Soil *genaamt; want* Hua-Ewan *is een al te generaalen naam, en te zeggen Berg-pinang: zynde deze ſtammen wel de dunſte, en rankſte, dog hebben een dik en durabel hout, het welk ros beſterft, en wel alderbequaamſt is tot latten, en ſparren, hebbende ook weinig voos merg.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quintæ,

Cujus *Figura prima* exhibet *Pinangam Silveſtrem globoſam.*
Ac litt. A. ejus *fructum globoſum* naturali magnitudine.
Figura autem *Secunda* Ramum *Pinangæ Silveſtris Oryzæ-formis* ſeu *Pinang-ſalée.*
Litt. B. ejus racemum fructibus onuſtum.
C. & D. *fructus ſeparatos oblonga & rotunda* forma.

UYTLEGGING

Van de vyfde Plaat.

Waar van de eerſte Figuur *aanwyſt een* wilde Pinang-boom *met* ronde vrugten.
En lett. A. deszelfs vrugt *in de natuurlyke grootte.*
De tweede Figuur *vertoont een Tak van de wilde* Pinang-boom *met* Rys-korlagtige *vrugten, of* Pinang-ſalée *genaamt.*
B. deszelfs vrugtdragende *tros, met jonge vrugten beladen.*
C. en D. de afgezonderde vrugten langwerpig, *en* rond *van ſatzoen.*

EXPLICATIO

Tabulæ Sextæ.

Quæ exhibet folium A. *Pinangæ Silveſtris glandi-formis.*
B. Racemum fructibus glandi-formibus onuſtum.

UYTLEGGING

Van de Sesde Plaat.

Verbeeldende een blad A. van de wilde Pinang-boom *met* Eikelagtige *vrugten.*
B. De Tros *met dezelve* vrugten *behangen.*

OBSERVATIO.

Variæ *Pinangæ Silveſtris* ſeu *Arecæ* ſpecies deſcriptæ inveniuntur in *Ray. tom.* 3. *Append. p.* 45. a *Camello* obſervatæ, cumque hiſce ſpeciebus convenientes, quas conferant harum deliciarum inveſtigatores.

Pinanga vero *Silveſtris globoſa*, a *Valent. p.* 187. ſub nomine *Nibang* breviter deſcribitur, ac no. XXVI. ejus Figura juxta illam Rumphii exhibetur.

AANMERKINGE.

Verſcheide zoorten van de wilde Pinang-boom, *of de* Areca *werden beſchreven gevonden in den* Append. *van* Ray derde deel pag. 45. *dewelke* Camellus *ontdekt heeft, waar van zommige met deze zoorten overeenkomen, welken de onderzoekers van deze vermaakelykheden gelieven te vergelyken.*
De Ronde *of klootagtige wilde* Pinang-boom *is van* Valent. p. 187. *kortelyk onder de naam van* Nibang *beſchreven, en deszelfs* Figuur *no. XXVI. volgens de zelfde aftekening van* Rumphius *verbeeld.*

In *Rumphii auctuario Pinangæ Silveſtris* alia deſcribitur ſpecies, *Saxatilis* dicta, ſequenti modo.

Pinanga Oryzæ-formis aliam habet ſpeciem, quæ in nudis & acutiſſimis creſcit rupibus, hincque *Saxatilis* cognominatur. Hæc rectum gerit truncum, infantis brachium circiter craſſum, ac virum altum. Ejus rami quinque pedes ſunt longi, vix digitum minorem craſſi, inferius duas per ſpithamas nudi, rugoſi inſtar Lamii piſcis pellis. Folia referunt illa *Nibun*, ſuperius quaſi abrupta, atque in multa diviſa acumina, quorum ſuperiora ultra pedem ſunt longa, & quinque pollices lata, atque horum extremum folium eſt triangulare inſtar flabelli.

Fructus longe infra folia ex trunco progerminant, qui formam habent *Pinangæ Oryzæ-formis*, verum paulo minores. Radix ex paucis craſſis componitur fibris, quæ exterius granuloſæ ſunt, ſique accidat, quod trunci inferior pars in rupibus decumbat, ubique laterales agit in terram fibras, plurimum enim invenitur in acutis ſcopuloſisque montibus Amboinæ, in parte Orientali poſt *Negory* ſeu pagum *Thuel*.

Uſus. Fructus defectu aliorum Pinangæ fructuum eodem comedi poſſunt modo; plurimus autem ejus uſus conſiſtit in molli ejus ſuperiore ſubſtantia cerebro ſeu Palmyt vocata, quod ſupra carbones aſſatur, ac comeditur contra raucas tuſſes, quibus plurimum ſenes vexantur.

In de vermeerdering ofte het byvoegzel van Rumphius *werd nog een andere* wilde Pinang-boom *beſchreven, op de volgende wyze.*

Pinanga Oryzæ-formis *heeft een zoorte, die op bloote, en zeer ſcherpe klippen groeit, en daarom* Saxatilis *bygenaamt werd: Dezelve heeft een regte ſtam, omtrent een kinder arm dik, en een man hoog: de Takken zyn vyf voeten lank, en ſchaars een pink dik, waar van agter twee ſpannen plat zyn, wat ruig als een Haaye-vel. De Bladeren gelyken die van* Nibun, *te weten vooren afgebrooken, en in veele ſpitzen verdeelt, de voorſte ruim een voet lank, en vyf duimen breed, en het aldervoorſte is drie-zydig gelyk een wayer.*

De vrugtjes komen verre agter de bladeren uit den ſtam, van gedaante als Pinanga Oryzæ-formis *dog wat kleinder. De wortel beſtaat uit weinige dikke vaezeltjes, die van buiten korrelig zyn: als het gebeurt, dat de ſtam met het onderſte gedeelte op de klippen legt, zo ſchiet hy overal worteltjes in de gront, want men vint hem meeſt in het ſcherp klippig-gebergte van Amboins Ooſtboek agter de* Negory Thuel.

Gebruik. De vrugten kan men by gebrek van andere Pinang *eeten, dog zyn meeſte gebruik beſtaat in 't bovenſte hart ofte* Palmyt, *'t welk men op koolen een weinig braad, en, zo veel men kan, op-eet, tegens een zwaare hoeſt, waar mede de oude lieden meeſt gequelt zyn.*

EXPLICATIO

Tabulæ Septimæ,

Exhibentis *Pinangam Saxatilem Oryzæ-formem.*
Litt. A. ejus *racemum frugiferum* majori exhibet forma, ut melius dignoſcatur.
B. Quomodo radices rupibus ſeſe infigant.

UYTLEGGING

Van de zevende Plaat,

Vertoonende een wilde Pinang-boom, *die op de klippen waſt, met Ryſt-vormige vrugten.*
A. Wyſt aan de vrugtdragende Tros in grooter gedaante verbeeldt, op datze klaarlyk onderſcheiden werd.
B. Vertoont, hoe de wortels zig in de klippen indringen.

CAPUT OCTAVUM.

Saribus. SARIBU.

Saribus magnam habet cum Pinanga affinitatem, truncus autem multo craſſior atque excelſior eſt, nec ita in notabiles diviſus eſt articulos ſeu annulos; ſed hi ſunt magis obſcuri, cæterum itidem erectus & æqualis exſurgit: Ejus cerebrum quoque illud Calappi refert, & etiam, comeditur. Exterius lignum craſſitiem circiter habet duorum digitorum, ſeu pollicis, atque in vetuſtioribus truncis corneæ eſt duritiei, craſſis ac nigricantibus inque longitudinem extenſis fibris arctis conſtans, uti lignum ſubſequentis Saguaſteri ſeu Nibun, nigrius tamen eſt, ac, ſi fuerit politum, pro Ebeno ligno, quod refert, haberetur, niſi intertextæ eſſent albicantes ſeu flavæ venæ. Reliqua interior pars repletur longis ac craſſis filamentis, quæ ſicca & ſpongioſa medulla nectuntur: In ſummo trunci vertice folia ſeu ramos in orbem explicat, uti omnes Palmæ Indicæ, qui ſex pedes ſunt longi, duo brachia craſſi, ac ſuperiore parte paululum excavati, inſtar canalis, ſuntque ad latera ſpinoſi inſtar ſerræ craſſæ, ad cujuſvis rami ſeu pediculi extremum locatur magnum rotundum folium forma depicti ſolis, tres ac tres cum dimidio pedes latum, in octoginta ad nonaginta radios diviſum, qui in juniore folio primum ſunt complicati, ac germen cornutum effornant. Quæ tum filamenta lanuginoſa inter plicas habent diſpoſitas, quæ decidunt; ſi folia explicantur. Juniora folia ſunt albicantia, ac pallide flava, dein læte viridia, ac quo longius minimi radii a mediis ſunt remoti, eo profundius diſſecantur, & quisque firmum habet nervum medium, qui omnes concurrentes circulum formant, qui ad rami extremum formatur. Quiſque porro radius ad extremum in duos diviſus eſt apices, atque folia hæc ſunt glabriora, tenuiora, ac pallide magis viridia, quam illa ſilveſtris Lontari, quæque, ſi ſunt explicata,

VIII. HOOFDSTUK.

De Sariboe-Boom.

DEn boom Sariboe *beeft groote gelykeniſſe en maagſchap met de Pinang-boom, dog den ſtam is vry dikker en booger, midsgaders in donkere, en niet zoo kenneliyke leeden of trappen verdeelt, anders mede heel regt en effen, zyn Palmyt gelykt ook naa dat van den Calappusboom, en wert mede gegeeten. Het buitenſte bout heeft de dikte van omtrent twee vingers, of een bout-duim, en is aan de oude ſtammen van boornagtige hardigheit, met dikke en ſwarte draaden in de lengte ſtrekkende digt doorweven, gelyk het bout van de bier naa volgende Saguaſter of Nibun, dog wat ſwarter, en men zoude het gepolyſte voor Ebben-bout aanzien, 't en ware dat 'er witagtige, of geele aderen doorliepen. De reſt van het binnenſte is vervult met lange grove draaden, die met een droog en ſpongieus merg aan malkander hangen; Aan den top breid hy zyne takken uit in de rondte, gelyk alle Indiaanſche Palmen, zynde zes voeten lank, twee armen dik, en boven een weinig uitgebolt, gelyk een geute, midsgaders aan de kanten doornagtig, gelyk als een grove ſaag, aan 't einde van yder tak ſtaat een groot rond blat, in de gedaante van een geſchilderde zonne, drie, en drie en een half voeten breet in zyn diameter, verdeelt in tagentig tot negentig ſtraalen, die eerſt, te weten in 't jonge blad, allegaar t'zamen zyn gevouwen, en een hoorn of ſchcute maaken; hebbende eenige wolagtige draaden tuſſchen de vouwen, dog dieze haar quyt maaken of weg ſmyten, als zy hun uitbreiden: de jonge bladeren zyn witagtig en bleek-geel, daar naa ligt-groen, en hoe verder de kleine ſtraalen van de middelſte afſtaan, hoe dieper zy geſneeden zyn, hebbende yder een ſtyve middel-zenuwe, dewelke, alle te zamen ſtotende, een cirkeltje maaken, het welk aan 't uiterſte des taks ſtaat: voorts is yder ſtraal aan zyn uiterſte in twee ſpitzen verdeelt, zynde deze bladeren veel gladder, dunder, en ligter groen, dan die van den wilden Lontarboom,*

A
B

cata, circulum ſuum claudunt, quo differunt: Inter ramificationes ex foveolis ſeu germine tenues ac rubentes propullulant petioli dependentes, tres circiter pedes longi, atque in his poſt florum capitula decidua excreſcunt fructus rotundi, vix globulum ſclopeti ferreum magni, qui rari flexuoſis ex petiolis dependent racemoſi, uti arcuati petioli in Rottangæ racemo, crocei ac cito nigreſcentes, ita ut uno die eleganter crocei appareant, altero autem ſubſequente nigri ſine ullo prioris coloris indicio, ac præſertim ſi racemus talis amputatus ſuſpendatur: Taleſque racemi aurantiis ſeu croceis onuſti fructibus plurimi circa arboris verticem dependent, quod egregium ac jucundum præbet ſpectaculum, ſi autem in nigros mutati fuerint, facile decidunt: Intus continetur nucleus rotundus inſtar globuli Sclopi paululum acuminati, quo ex petiolo dependet, atque hic nucleus ſicca ac farinoſa tegitur cuticula: Alius porro ſub nigro ac lignoſo putamine, albicans & durus locatur nucleus, qui edendo ineptus eſt. Quamdiu hæc arbor adhuc eſt fruticoſa, rami ejus a dorſo ſunt armati longis ac tenuibus ſpinis, inſtar Sagu fruticis, flaccidiores tamen ac breviores, quæ in vetuſtioribus haud ita obſervantur ramificationibus, exceptis brevibus ac craſſis ſpinis, quæ juxta margines inſtar ſerræ locantur, fuſcæ ac nigricantes: Radix eſt uti Pinangæ arboris, ex ſimplicibus craſſis conſtans fibris.

Nomen. Arborem hanc Latine *Saribum* vocavi juxta Malaicenſium *Saribu*, uti quoque Maccaſſerenſibus ita vocatur. Ternatenſibus *Wocka* audit, quod nomen eſt commune cum Lontaro ſilveſtri. Javanis *Saligi*, Balenſibus *Sami* dicitur. Quod ad *locum* attinet, fabuloſis ac humidis creſcit locis, non autem paludoſis, uti arbor *Sagu*, ſiccis tamen æque bene progerminare poteſt locis, immo etiam in montibus; in inſula Amboina non invenitur, ac raro in vicina inſula Oma, atque ibi in montibus. Ingentes hujus ſilvæ occurrunt in *Ceramæ* plaga Boreali circa *Henetello*, in loco plano fabuloſo, qui ita planus eſt ac nudus, omnique gramine ac planta deſtitutus, ut per hanc ſilvam ambulantes facile aberrare poſſent: ſimili quoque modo in Java, Celebe, & aliis inſulis Moluccis creſcit.

Uſus. Plurimum præbet hæc arbor uſum rei domeſticæ; primo enim tenera nec explicata folia exſiccantur, & aſſervantur, quæ loco papyri atque ad fructus minores obvelandos, qui aliis dono mittuntur, adhibentur, facile enim explicantur, atque ad lubitum iterum convolvuntur, hauſtra inde etiam facile, quibus aquam hauriunt, confici poſſunt, ſi radii colligantur. Macaſſerenſes plus moliminis adhibent, qui juniora ac convoluta in tepida macerant aqua, ac ſoli exſiccanda opponunt, quæ fere ſicca per lapidem adeo terunt ac fricant, ut polita ac glabra inſtar Papyri Sinenſium ſint, atque hiſce involvunt Tabacum in minuta fruſtula conſciſſum, pretioſum eorum ſuffimigium *Dupa*, atque alia:

Externum lignum ob corneam ac duram ejus ſubſtantiam a Malaicenſibus & Javanis adhibetur pro manubriis telorum miſſilium, quæ tragulæ dicuntur, conficiundis, quem in finem ob ejus duritiem ac firmitatem optime conducit: Inter elaborandum prudenter tractandum eſt, quum plures emittat ſpinulas, ac periculoſum det vulnus; ſi per longitudinem findatur, in magna facile diſſilit ramenta, ſi vero transverſim diſſecetur, durum eſt ac corneum. Juniora fruteſcentis adhuc arboris folia multo meliora prædictos in uſus ſunt, quam adultæ arboris, ac diu quoque durat, antequam ex frutice ſit arbor. Siccata folia ſunt albicantia ſeu ſtraminea, ac, ſi fuerint complicata, diu aſſervari poſſunt, ſed ſi in uſum adhibeantur, per noctem rori exponuntur, ut fiant lenia.

Ex foliis porro *Saribi* ſolis umbracula ſeu umbellæ conficiuntur, ac ampla flabella, tumque radii ad finem colligantur, ac petiolus ab acutis depuratur dentibus ſeu ſpinis, qui pro manubrio inſervit. Incolæ *Omæ* findunt *Saribi* lignum pro longis aſſerculis, atque ad tigilla illud adhibent pro ædium tegumentis: Non lubenter tamen hanc concidunt arborem, quum plurimum ſuas recuſent ſecures. Fragmenta inde diſſecantur, quæ manum lata, pollicem craſſa, quæque nigra ac polita ſunt inſtar Laburni ligni, hæc eleganter itidem ſunt variegata, ex flavis venis contexta, & apta pro ciſtulis formandis,

boom, en alſſe gebeel open ſtaan, ſluitenſe haren kring, waar in zy mede van dezelve verſchillen; tuſſchen de takken, uit eenige boozen, of ſcheutjes, komen voort dunne en roodagtige ſteelen, nederwaarts hangende, omtrent drie voeten lank, en daar aan waſſen na het knoppige bloeizel, ronde vrugten, qualyk zoo groot, als een muſquets-kogel, hangende ydel en aan bogtige ſteelen, met bosjens by malkander, by naa als de kromme vingers aan de rotttang-troſzen, boog-geel, dog ſchielyk ſwart werdende, zoo dat menze den eenen dag altemaal ſchoon-geel ziet, en den naaſtvolgende ſwart, zonder eenig overblyfzel van de voorige koleur, voornamentlyk als men de afgeſneden troſſen ophangt, en zulke troſſen, met goud-geele vrugten beladen, hangen 'er verſcheiden rondom de kruin, makende een cierlyk aanzien, dog de ſwart gewordene vallen ligt af; van binnen leit een ronde korrel of nootjen als een piſtool-kogel, met een klein ſpitsjen aan het eynd, dat onder den ſteel ſtaat, bedekt met een droog en meelagtig vleys; voorts leit 'er, onder een ſwarte boutagtige ſchaal, een witte en harde korl, dog die is niet eetbaar. Zoo lange als deze boom nog een ſtruik is, zoo zyn zyne takken op den rug gewapend met dunne en lange doornen, als een Sagu-ſtruik, dog wat ſlapper, en korter, aan de oude takken ziet menze niet, behalven de korte dikke doornen, die langs de kanten, als een zage, ſtaan, bruin of ſwartagtig van koleur; De wortel is als die van den Pinang-boom, te weten uit enkele dikke vezelingen gemaakt.

Naam. Ik heb dezen boom in 't Latyn genaamt Saribus, *naa 't Maleytze* Saribù, *gelyk by ook in 't Macaſſers biet. Op Ternaats* Wocka, *een naam gemeen met den wilden Lontar. In 't Javaans* Saligi, *op Baleits* Sami. *Aangaande de plaats; by waſt in zavelagtige en vogtige plaatſen of gronden, en niet in moeraſſige, gelyk den Saguboom, dog by kan mede op drooge plaatſen wel voortkomen, jaa zelfs in 't gebergte, op 't Eylant Amboina beeft men hem niet; en maar weinig op het naaſte Eyland* Oma, *en aldaar ook in 't gebergte; groote boſſchen daar van vint men op Cerams noort-zyde, omtrent* Henetello, *op den blooten zand-gront, die zoo effen en kaal, of zonder ruigte is, dat men in dit boſch wandelende, wel verdwalen zoude, desgelyks beeft men hem mede op Java, Celebes, en andere Molukze Eylanden.*

Gebruik. Van dezen boom beeft men veelderley gebruik in de huishouding, als voor eerſt de jonge en nog niet uitgebreide bladeren werden gedroogt, en bewaart, zy dienen voor pak-papier, om alderhande kleine vrugten daar in te winden, die men ymand toezenden wil, want zy laaten zig uitrekken, en naa believen weder t'zamenrollen, men kan 'er ook met een vaardigheit ſchcppers af maken, als men de ſtraalen t'zamenbind, om water mede te ſchcppen. De Macaſſaren doender wat meer moeiten toe, nemende de jonge en ongeopende bladeren, dieze in warm water ſteeken, en weder in de Sonne ten naaſten by droogen, mitsgaders als dan met een ſteen zoo glad wryven, datze worden als Sinees-papier, en hier in rollenſe baare kleen geſneeden Tabak, haar koſtelyk reukwerk, Dupa, *en andere dingen meer:*

Het buitenſte hout wert, wegens zyne hoornagtige of harde ſubſtantie, van de Maleyers en Javanen veel gebruikt om ſteelen tot toranen of werpſpieszen daar van te maken, waar toe het, wegens zyne ſtyvigheit, zeer bequaam is: maar in het werken moet men het voorzigtig handelen, want het ſplintert magtig, en maakt een gevaarlyke quetſuere, ſplytende zeer ligt in de lengte met groote ſplinters, maar in 't overdwers kappen is het hardt en hoornagtig. De jonge bladeren van den ſtruik zyn veel beter om te handelen, en tot het voorſchreve gebruik te laaten dienen, als die men van den boom neemt, en het loopt ook al lang aan eer den ſtruik een boom wert; de gedroogde bladeren zyn witagtig, of ſtrooverwig, en konnen t'zamen gevouwen lang bewaart worden, en als menze gebruiken wil, zoo legt menze van te vooren een nagt in den douw, op datze lenig worden.

Voorts uit de bladeren van Sariboe *maakt men Sonneſchermen, en breede wayers, werdende de ſtraalen met de eynden t'zaamen gebonden, en den ſteel, van deze ſcherpe tanden wat zynde gezuivert, verſtrekt voor het hand-vatzel. De Inlanders op Oma ſplyten het hout van Sariboe tot lange latten, en gebruikenze tot ſparren aan het dakwerk haarer huizen; dog zy komen ongaarne tot het kappen van dezen boom, om dat by hare bylen zeer ligt doet uitſpringen: men kan 'er ſtukken van bekomen, die een hand breed, een duim dik, en zoo ſwart en glat zyn als ebbenhout, ook ſchoon gevlamt, met geele adertjes, en dienſtig,*

mandis, fortiter autem fricari ac poliri debent, antequam ſint glabra ac ſplendentia.

Huic arbori affinis quoque eſt *Licuala*, in Macaſſera creſcens, quæ ſemper eſt fruticoſa, ac nunquam in arborem excreſcit, folium itidem adeo eſt extenſum, in minores tamen ac latiores diviſum quam Saribus, in duodecim nempe aut quatuordecim radios, qui itidem ad centrum ſeu pediculi finem ſunt diviſi, ad finem late ferrati ac quaſi abrupti, qua in re cum Lontaro ſilveſtri conveniunt. Folium ejus in diametro tres circiter pedes amplum eſt, ac radii adeo profunde ſunt inciſi, ut nullus conjungatur: qui character in *Licuala* ſolummodo obtinet. Pediculi ſeu ramificationes digitum minorem ſunt craſſæ, ad margines leviter ſpinoſæ, ſed non pungentes; multum in Borneæ plaga Orientali creſcit in *Saburæ* Provintia, uti & in regionibus Mandaræ, & Celebis; atque ejus folia adhibentur uti ſupra de Saribi foliis fuit dictum, ad obvolvendum Tabacum & *Dupam*. In Java ac Mandura eadem quoque invenitur planta nomine Saribu nota, quæ humilem habet truncum, cubitum altum ac crus craſſum; tam altæ autem arbores inſtar Ceramenæ Saribi ibi non occurrunt, inveniuntur autem illæ in Baly ac Javæ parte Orientali.

om kleine koffertjes van te maken, maar zy koſten of vereyſchen een ſterk boenen, eer menze glat krygt.

Tot dezes booms maag ſchap kan men ook brengen de Licuala, *op Macaſſer waſſende, 't welk altyt een ſtruik blyft, en nooit een volkomen boom wert, het blad is mede zoo uitgebreit, dog in minder en breeder ſtraalen dan de Saribu, te weten in twaalf, of veertien, dewelke ook geſcheurt zyn tot het centrum of hooft van den tak toe; aan de eynden breed gezaagt, en als afgebrooken, waar in zy met de wilde Lontar overeenkomen. Het blad is in zyn diameter ſchaars drie voeten breet; en de ſtraalen zyn zoo diep geſneeden, dat daar van geene aan den anderen hangt, welk kenteyken de* Licuala *ook maar alleen heeft. De ſteelen of takken zyn een kleine vinger dik, aan de kanten een weinig gezaagt, dog niet ſteekende. Zy waſt veel op Borneos Ooſt-kant in de Provintie* Sabure, *als mede in de landen van Mandar op Celebes, en zyne bladeren werden gebruikt, als boven van de Sariboe is gemelt, tot het bewinden van Tabak en* Dupa. *Op Java en Madura is mede dezelfde plante, dog alleen onder den naam van Sariboe bekent, om datze een lage ſtam krygt, van omtrent een cubitus hoog, en een been dik, dan zulke booge boomen, als den Ceramſchen Sariboe, heeft men aldaar niet, dog vintze nog al op Baly, ende de Ooſt-kant van Java.*

In Rumphii appendice hæc adduntur.

In de Appendix *van* Rumphius *wert dit 'er bygevoegt.*

In *Horti Malab. part.* 3. *Fig.* 1. mira deſcribitur arbor *Codda-Pana*, Latinis *Palma Indica Montana*, Portugallis *Arbore de Sombreiros* vocata, quæ quoad folia magnam cum *Saribo* noſtra habet convenientiam, illiusque coma frugifera cum noſtra *Sagou* arbore convenit, verum ab utrisque tantum differt, ita ut diverſa ſit habenda ſpecies.

In het derde Deel *van de* Hortus Malab. Fig. 1. *wert een wonderlyke boom* Codda-Pana, *in 't Latyn* Palma Indica Montana, *by de Portugeezen* Arbore de Sombreiros *genaamt, beſchreven, dewelke voor zo verre zyn bladeren betreft, met onze* Saribus *groote overeenkomſt heeft, en deszelfs vrugtdragende kruin komt niet onze* Sagou-boom *overeen, dog verſchilt van beide zoodanig, dat ik hem voor een byzondere zoorte houde.*

EXPLICATIO

Tabulæ Octavæ.

Quæ exhibet *Corypham* foliis radiatis, *Saribum Rumphio* dictam, & *Cap.* 8. deſcriptam.

UYTLEGGING

Van de Achtſte Plaat.

Dewelke verbeeldt de Corypha *met geraaderde bladeren, dewelke* Saribus *van* Rumphius *genaamt, en op het* 8. Capitt. *beſchreven is.*

OBSERVATIO.

Saribus hæc quam proxime convenit cum *Codda-Panna H. Malab. Tom.* 3. *T.* 1. *ad* 12. cujus Synonyma dedi in *Theſ. Zeyl. pag.* 181. quæ in *Hort. Cliff. p.* 482. vocatur Corypha frondibus pinnato-palmatis, plicatis, interjecto digitis filo; ut & in *Royeni Fl. Leid. Prodr. p.* 4.

AANMERKING.

Deze Saribus *komt zeer naa met de* Codda-Panna H. Malab. derde Deel Tab. 1. *tot* 12. *over een, welkers benaminge ik gegeven heb in myn* Theſ. Zeyl. pag. 181. *dewelke in de* Hortus Cliffort. pag. 482. Corypha frondibus pinnato-palmatis, plicatis, interjecto digitis filo *genaamt wert, als mede in de* Fl. Leid. Prodr. *van A. V.* Royen pag. 4.

Licuala Arbor in *Rumphii Auctuario, capite Quinquageſimo quinto,* latius ſequenti deſcribitur modo.

De Licuala-Boom *wert in het vyf-en-vyftigſte Hooftſtuk van het Auctuarium van Rumphius op de volgende wyze verders beſchreven.*

Hæc eſt *Saribus Pumila lib.* 1. ſupra breviter deſcripta, dum autem poſtea anno 1694. in vicina nobis Boero inventa fuerit, exactiorem ejus tradam deſcriptionem: Truncum gerit ulnam circiter altum, vix brachium craſſum, in articulos diviſum inſtar Nibi ſeu Pinangæ Silveſtris, lignum vero ejus non eſt durum. Superius hic truncus in ſex dividitur ramos, quorum quisque ſex ulnas eſt longus, vix digitum craſſus, triangularis, ſuperius plano inſculptus ſulco, inferius dorſo plano, inferior autem ejus dimidia pars ad margines angulares acute ferrata eſt, dentesque ſeu ſpinulæ arcte junctæ ſunt, quisque ramus ad ſummum folium gerit expanſum, atque in radios diviſum, qui omnes ad ſuum ortum ſeparantur. Laterales hi quatuordecim radii ſunt anguſti & non ultra tres digitos lati, ſuperius obtuſi & quaſi diſrupti, nervis conſtantes quatuor longitudinalibus firmis, qui inferius concurrunt; medius vero radius peculiare videtur conſtituere folium, viginti quatuor immo ſeptem ſæpius pollices longum, ſuperius pedem latum, tredecim ac quatuordecim longitudinales gerens coſtas, quarum una ſuperiore & altera inferiore protuberat parte, unde folium inſtar chartæ complicari poteſt. In ſenectute Majang ſeu ſurculus oritur tam longus ac rami, qui inferius vaginis quibusdam eſt obvolu-

Dit is een Saribus Pumila *boven* lib. 1. *beſchreven, dog dewyl by anno* 1694. *mede op ons naabuurig Boero gevonden is, zoo zal ik hem wat uitvoerlyker beſchryven. Hy gewint een ſtam omtrent een vadem hoog en ſchaars een arm dik, in leeden verdeelt als Nibun of wilde Pinang, dog van geen hard hout. Boven verdeelt hy zig in* 6. *takken, yder* 5. *en* 6. *vademen lank en ſchaars een pink dik, driezydig, boven met een vlakke geut, beneden met een vlakke rugge, dog de agterſte helft van deze tak, is aan de twee kanten ſcherp gezaagt, en de tandjes of doornen ſtaan digt by malkander, yder tak draagt een uitgebreid en in* 15. *ſtraalen geſpleten bladt, alle van malkander afgezonderd tot den agterſten oorſpronk toe. De* 14. *zydeſtraalen zyn ſmal en niet boven* 3. *vingers breed, van voren ſtomp als ſchielyk afgezaagt, en met vier ſtyve zenuwen in de lengte die agter t'zamen ſtooten. De middelſte ſtraal ſchynt een byzonder bladt te zyn* 24. *en* 27. *duimen lank, van voren een voet breed, met* 13. *en* 14. *ribben in de lengte, waar van de eene aan de bovenſte en de andere aan de onderſte zyde uitſteekt, waar mede het bladt kan gevouwen werden als Papier. In zyn ouderdom krygt hy een Majang of uitſpruitzel zoo lank als de takken, en na binnen toe met eenige ſcheeden bekleed, uit de voorſte derzelve komt een enkelden ſteel voort, die in vyf kleindere, yder een*

kleine

b
a

volutus, ex ejus ſummo ſimplex oritur caulis, qui in quinque alios dividitur minores, manum circiter longos, hi tribus in ordinibus viridia habent capitula, quæ in parvos explicantur floſculos, in tria acuta petala diviſos, uti Pinangæ flores. Poſt hos ſequuntur fructus, Lauri fructibus ſimiles ac tam magni, rotundiores vero, quique etiam pericarpio inſident tripartito inſtar Pinangæ, longum per tempus virides, dein fuſci ſeu nigricantes, qui nucleum continent oblongum, duriſſimum longitudinaliter ſtriatum. In Macaſſara plurimum fruticoſa eſt, dum multum ibi vexatur, ac raro hinc ibi dat fructus, niſi in ſumma ſenectute.

Nomen. Boeronenſes eam vocant *Koal*, quod a Maccaſſarenſibus deduxerunt, ubi proprie *Licuala* vocatur.

Locus. In Macaſſara & Celebes parte Orientali invenitur circa *Tambocco*, in Boero quoque & regione Wayſama.

Uſus. Plurimus ejus uſus eſt, quod ex anguſtis ejus foliis fiſtulæ formentur ad Tabacum fumandum. Medius ac latiſſimus ejus radius adhibetur ad fructus aliasque domeſticas res involvendas, uti alias cum Wocka Wocka foliis agitur. Trunci lignum raro adhibetur niſi ad vulgares aſſerculos, dum album nec durabile eſt. Ad Tabaci fiſtulas folia uſurpantur non viridia, ſed primo aquæ immerguntur, dein ſoli exſiccantur, tandemque glabra poliuntur lapide ſupra ollam calefactam extenſa; tum ſunt eleganter alba ac glabra. Inter ſugendum lævis ſentitur acredo, amatores autem fiſtulæ dicunt bonum hoc eſſe attributum, dum acredinem diſciſſi & comminuti non ita perſentiant Tabaci.

kleine hand lank verdeelt zyn; deze dragen in 3. ryen groene knopjes en daarop kleine bloempjes in drie ſpitsjes verdeelt, gelyk het bloeizel van Pinang. Hierop volgen de vrugten in de grootte van Bakelaren, dog wat ronder, en yder ſtaat op een voetje in 3. ſpitſen verdeelt gelyk de Pinang, lange tyd groen, ten laatſten boog-bruin, binnen met een lankwerpige korrel, zeer hard, en in de lengte wat geſtreept. Op Maccaſſar blyft het meeſt een ſtruik, dewyl het aldaar geen ruſt heeft, en ook daarom zelden vrugten voortbrengt, die het dan nog evenwel alleen in zyn hooge ouderdom vertoond.

Naam. De Boeroneſen geven hem den naam van Koal, *den welkenze van de Maccaſſaren geleerd hebben, daar zyn eige naam is* Licuala.

Plaats. Men vind hem op Maccaſſar, en aan de Ooſtzyde van Celebes omtrent Tambocco, op Boero in het diſtrikt van Wayſama.

Gebruik. Zyn meeſte gebruik is dat men uit de ſmalle ſtraalen des blads Bonkoſſen maakt, tot het Tabak-drinken. De middelſte en breedſte ſtraal wert gebruikt om alderhande vrugten en goed daarin te winden, gelyk men anders met Wocka Wocka bladeren doet. Het hout des ſtams wert zelden gebruikt tot ſlegte latten, dewyl het wit en niet durabel is; tot de Tabak-Bonkoſſen neemt men de bladen niet groen, maar dompeltſe eerſt in heet water, droogtze in de Zon, en liktſe als dan met een gladde ſteen op een beetgemaakte pot uitgebreid, zoo werdenze ſchoon wit en effen. Men gevoeld 'er in 't zuigen een kleene ſcherpigheit van, dog de liefhebbers van 't rooken zeggen dat dit een goede eygenſchap zy om de ſterkte van den gekerſden Tabak zoo zeer niet te gevoelen.

EXPLICATIO

Tabulæ Nonæ,

Quæ exhibet *Corypham* foliis palmatis, quæ Licuala *Rumphio* dicitur.
A. *Fructum.* B. *Officulum* denotat.

UYTLEGGING

Van de Negende Plaat,

Dewelke vertoont de Corypha *met gevingerde bladeren, en* Licuala *van* Rumphius *genaamt.*
A. Wyſt aan de Vrugt. *B. Het* Zaadt-korreltje.

CAPUT NONUM.

Lontarus Domeſtica, Palma Vinaria prima, ſive Jagarifera. Lontar.

ALter Palmarum Indicarum ordo, de quo ſupra Cap. 1. fuit actum, eſt viniferarum, inter quas plurimum excellit *Lontarus*, quæ juſte ſecunda Calappi arboris perſona habenda eſt, ob multiplicem ejus uſum ac utilitatem, immo tamquam ejus ſatrapes, ut ita dicam, habenda; dum plerumque tales occupat locos, in quibus Calappus haud præſens eſt. In Amboinæ Provintia plurimum eſt exotica, excepto quod hinc inde in vicinis inſulis quædam obſervatæ fuerint, ac multos ſibi affines in Amboina relinquit, unde nec eam præterire potui, atque hinc ea adducam, quæ pauca in ea obſervavi, vel aliorum relatione accepi & addidici. Primam itaque Viniferarum Palmarum hanc habemus, non ita acſi nihil aliud niſi vinum exhiberet, hæc enim æque ac ſubſequentes ſpecies ſuos producit fructus uti Calappus, qui nuces vocantur, ſed quod ejus vinum ac ſaccharum præcipuæ ſunt partes, quas profert. In ſilveſtres ac domeſticas dividitur ſpecies, domeſtica iterum in marem ac feminam, quæ hujus capitis materies erit, ac primo feminam deſcribemus, quæ vulgatiſſima ac notiſſima eſt.

Lontarus femina eſt arbor Calappo humilior ac Pinanga altior, utriſque vero craſſior: Hiſce in regionibus non eſt excelſior viginti quinque vel triginta pedibus, in aliis autem regionibus haud multo himiliorem Calappo eſſe intellexi. Ejus truncus infra eſt coniformis, h. e. mox ſupra radicem duos craſſus eſt pedes, qui ſenſim anguſtatus in pedis craſſitiem deſinit, in annulos quoque diviſus, remotiores tamen quam in Calappo, nec ita notabiles, qui atro-viridem ac muſcoſum gerit corticem, excepto ſi glabrior ſit factus per quotidianum Tiffadorum adſcenſum: Rami itidem in vertice locantur, in circulum diſpoſiti, intricati

IX. HOOFDSTUK.

JAGER-BOOM: *ofte eerſte Wyngevende* PALM-BOOM.

DE tweede orden van den Palma Indica, hier boven Cap. 1. gemelt, is de wyngevende, en onder dewelke wel meeſt uitmunt den Lontar-boom, die men billyk voor een tweede perſoon houden mag van den Calappus-boom, wegens zyn veelvoudig gebruik en nuttigheit, ja wel voor deszelfs Stadhouder, dewyl hy gemeenelyk zoodanige plaatzen bezit, daar de Calappus-boom abſent is. In de Amboinſche Provintie is hy wel uitlandigſt; dan dewyl egter hier en daar eenige gezien, en op de naburige Eylanden gevonden worden, en hy ook veele van zyn maagſchap in Amboina heeft, zoo heb ik hem niet konnen verby gaan; hoewel ik my behelpen moet met het gene ik aan die weinige gezien, en uit het relaas van andere geboordt en geleert hebbe. Wy ſtellen hem dan tot de eerſte onder de wyngevende Palma, niet als of men anders niet daar van hadde dan wyn, want hy, ende de volgende zoorten zoo wel vrugten dragen, als den Calappus-boom, die men nooten noemt, maar om dat de wyn en zuiker de principaalſte deelen zyn, die daar van voortkomen. Wy verdeelen hem mede in tammen, en wilden Lontar, den tammen wederom in manneken en wyfken, 't welk de materie van dit Capittel zal zyn, en voor eerſt zullen wy beſchryven het wyfken als het gemeenſte, en meeſt bekent zynde.

Lontar, *'t wyfken is een boom wat lager, als den Calappus, en hooger dan den Pinang-boom, dog dikker, dan die beide; in deze landen niet hooger dan vyf en twintig a dertig voeten, maar in andere landen, verſtaa ik, dat hy niet veel lager is dan de Calappus-boom; de ſtam is beneeden kegelvormig, dat is ſtraks boven de wortel ruim twee voeten dik, en dan allenskens toeſmallende, of ſmal toelopende, tot de dikte van ruim een voet, ook in leden verdeelt, dog wyder van malkanderen, dan die van den Calappus-boom, en ook zoo kennelyk niet, hebbende een donker-groene, en mosagtige ſchorſſe, dan dewelke glat werd door het dagelykze opklimmen der Tiefferaars: de tak-*

cati tamen, quidam enim obliqui, alii erecti, alii ad latera ponuntur, ita ut tali modo globosum efforment caput; Unusquisque ultra quatuor pedes est longus, ac planior est quam Calappi ramus, supra paululum excavatus, ac duobus acutis marginibus, qui tenues continent instar serræ dentes, instructus, non ita tamen glaber ac splendens uti in Calappo, hinc inde quoque dependet ramus, ita ut Lontari truncus non adeo sit glaber ac æqualis. Quisque ramus seu petiolus magnum rotundum ac radiatum gerit folium, quatuor circiter pedes longum, & in septuaginta aut octuoginta divisum radios, uti stellis vel soli appinguntur, quique in orbem explicantur atque Umbellam hinc referunt. Radii inæqualiter sunt fissi ac sibi etiam dissimiles, medii enim sunt longissimi ac minus excisi, totumque fere claudunt circulum, totum autem folium est durum ac glabrum instar membranæ, obscure virens, ac radii anteriore parte sunt obtusi, acsi abrupti essent, quisque radius in medio firmum habet nervum, & ab utraque parte inter accumbentes plicas duos minores, qui omnes in unum circulum, qui in folii basi conspicitur, uti in rota omnes radii in modiolum terminantur, desinunt. Recens ac tenerum folium est complicatum & longum cornu, seu spiculum in medio vertice progerminans, externe obscure virens, interne albicans, qui albidus color remanet, licet sit explicatum, inter ejus plicas filamenta quædam conspiciuntur, quæ sensim decidunt. Folium ipsum ex duobus tenuibus componitur cuticulis, inter quas caro pauca viridis locatur, ita ut hæ cuticulæ seorsim parari possint, ac loco papyri atque alios in usus adhiberi. Inter inferiores verticis ramos alter crassus provenit caulis seu pediculus, qui acuminatam habet vaginam, uti in Calappo, sed magis triangularem, quæque dehiscens in trid crassa expanditur folia. In hac conspicitur primo sacculus ex tenui contextus pellicula, in quo verum florum rudimentum continetur ex unico simplici constans pediculo, qui in varios minores dividitur, sed a Calappi floribus differt paululum: ad Petiolorum enim extremitates sex septemve conspiciuntur capitula seu tubercula, ex quibus fructus progerminant, qui fere totum petiolum cum lateralibus occupant, ad cujus extremum modo spatium duorum digitorum remanet, qui veri sunt flores masculini; petiolus autem medius pollicem circiter crassus est, ita ut hic racemus viginti vel viginti quatuor proferre valeat fructus, quod Calappi racemus non efficit, talesque racemi plerumque duo tresve simul, ad summum autem sex octove in una conspiciuntur arbore, unus tamen altero semper adultior ac major est. Notandum quoque est, feminam similes quoque petiolatos proferre flores, quales postea de mare describentur, sed semel tantum per vitam, antequam veros dat fructus.

Fructus est nux similis Calappo, sed minor ac rotundior, magnitudine capitis infantis, ex rotundo-trigona, utrimque compressa, ac præterea fovea a superiore parte impressa, postica autem junctæ sunt orbiculo seu caliculo, qui ex sex componitur squamulis, ac major & crassior est quam in Calappo, hicce orbiculus alii insidet caliculo ex quinque squamis confecto, qui racemo fixus manet, atque hæc nux longitudinaliter striata est, ac color ejus in junioribus viridis ex fusco striatus, in adultioribus autem ex fusco nigricans, flave reflectens, præsertim in anteriore ejus parte, in vetustissima autem ac decidua nuce est fuscus, sub extrema pellicula fungosa ac fibrosa caro locatur in junioribus albicans, uti in Calappi nucibus, in adultioribus lutea, ac ita succosa, ut exsugi, vel exprimi possit, multis constans fibris, uti in Mangæ fructu, quæque nucleis nexæ sunt. In vetustissimis caro hæc substantia est sicca ac fibrosa, tenuior tamen quam in Calappi nucibus, quæ Cairo vocatur: In quovis fructu tres occurrunt nuclei, magnitudine semi-adultæ Mangæ, seu ovi Anserini, paululum compressi instar scroti Hircini, intus duobus protuberantibus septis divisus est hic fructus. Putamen crassius est ac Calappi Tampurang, verum non nigrum, sed griseum; Annexæ putaminis aut folliculi fibræ adeo cohærent, ut separari nequeant, ac proinde numquam poliri possunt. In juniore nuce putamen est adeo molle, ut in superiore parte digito perforari possit, atque in hoc tunc continetur albicans, mollis, & aquosus nucleus, cum pauca

ken staan mede in den top, en by haren oorspronk rondom in een kring, dog verwerdt door malkander, zommige ter zyden uit, zommige schuins, en zommige opwaarts, makende met de bladeren een ronden bol, yder is lank ruim vier voeten, en wat platter dan die van den Calappus-boom, boven een weinig uitgebold, met twee scherpe randen, daar fyne tanden aan staan, als een zage, dog zo glad nog glimmend niet als aan den Calappus-boom, ook hier en daar een afhangende tak hebbende, zoo dat de Lontar-stam zoo glad, en effen niet en is: yder tak draagt een groot, rond, en gesternt bladt, omtrent vier voeten lank, en verdeelt in zeventig of tagentig straalen, gelyk men aan de sterren, of zonne schildert, en die zig in de rondte uitbreiden, midsgaders wel een zomberere of zonne-scherm gelyken. De straalen zyn ongelyk gesneeden, en onder malkander ook zelfs ongelyk, want de voorste of middelste aan 't blad zyn de langste, en minst gesneeden, en sluiten bykans een volkomen kring, zynde het gebeele bladt zoo styf als perkement, glad en donker-groen, ende de straalen zyn van vooren stomp, als waarenze afgebrooken, yder straal heeft in de midden een styve zenuwe, en te wederzyden in de tusschen leggende plooyen twee mindere, welke alle op een cirkeltje, 't welk aan 't einde van de tak staat, gelyk aan een radt alle de spaaken in de velge, nave, of dompe, t'zamen komen. Het jonge bladt is mede een t'zamengevouwen langen boorn, schcut, ofte pyl, en altydt in 't midden der kruin voortkomende, van buiten donker-groen, en van binnen witagtig, welke witte coleur hem ook nog byblyft, als het blat al uitgebreit is, en tusschen de ployen staan eenige lange draden, die metter tydt afvallen. Het bladt zelfs is van twee dunne velletjes gemaakt, tusschen welke een weinig groen vleys legt, zoo dat men deze velletjes van malkander kan afscheiden, en die dan tot papier, en ander gebruik laaten dienen: tusschen de onderste takken van de kruin komt een andere dikke steel voort, dragende een toegespitste boze of schede gelyk den Calappus-boom, dog meer driekantig, en dewelke splytende zig ook in drie dikke bladeren verdeelt: daar in ziet men dan eerst een zakje van een dun buideken gemaakt, in 't welke legt het regte bloeyzel uit een enkelden steel bestaande, die zig in verscheide takken verdeelt, dog van 't Calappus-bloeyzel wat is verschillende; want aan 't agterste van yder steel ziet men zes of zeven knoopen, of wratten, waar uit de vrugten voortkomen, en schier den gebeelen steel, of het zyde-takje beslaan, blyvende aan haar voorste maar een einde van twee duimen lank, 't welk het bloeyzel wil zyn, en haren hooftsteel is omtrent een duim dik; zoo dat dezen tros wel twintig a vierentwintig vrugten kan voortbrengen, 't welk den Calappus-tros niet en doet, en zulke trossen ziet men in 't gemein twee a drie of op 't hoogste zes en agt aan eenen boom te gelyk, dog den eenen altydt grooter en volkomener dan den anderen: ook moet men weten, dat het wyfje mede diergelyk gesteelt bloeyzel voortbrengt, gelyk hier na van het manneken zal gezegt werden, dog maar eens in zyn leven, te weten eer het de regte vrugten geeft.

De vrugt is een diergelyke noot gelyk een Calappus, dog kleinder en ronder, van de grootte als een kints-booft, uit den ronden wat driekantig, van agter en vooren wat gedrukt, en daar en boven van vooren met een kuyltje, met het agterste eynd' hangenze vast aan een schooteltje, of bortje, 't welk uit zes schubben gemaakt, midsgaders grooter en dikker is dan aan den Calappus-boom, en met dit bortje zittenze in nog een anderen kelk van vyf schubben gemaakt, dewelke aan den tak vast blyft, zynde deze noot in de lengte fyn gestreept, en de coleur aan de jonge groen, met wat bruin gemengt, maar aan de volwassene bruin-zwart, met een geele weerschyn, en die wel meest omtrent het voorste deel, maar aan de geheel oude, ende afgevallene isse graauw, onder 't buitenste velletje heeft men een voos en dradig vleys, aan de jonge witagtig, gelyk aan de Calappus-nooten, maar aan de volwassene geel, en zoo zappig, dat men het uitzuigen, of uitperssen kan, dog vol fyne draden, by naa gelyk de Mangas-vrugt, en die ook aan de korrels vast zyn. Aan de geheele oude wert dit vleys tot een droog en hairig werk, fynder, dan dat van de Calappus-nooten, 't welk men ook Cairo noemt. In yder vrugt vint men drie korls, zo groot als een half gewassene Mangas, of een Enden Ey, dog wat plat, en als de klootzak van een Bok, van binnen met twee uitpuilende naaden, waar naa de kern mede als dubbelt werdt, de schaal is dikker dan die van een Calappus-Tampurang, dog niet zwart, maar graauagtig; de aanhangende vezelen van de bolster of schaal kan men nöit t'eenemaal daar afkrygen, en dierhalven dezelve ook niet polysten. In de jonge is de gem. schaal zoo week,

dat

ea dulceſcente ac frigida lympha, quæ ſimul ſorbilia ſunt, inſtar Liplap nucis Calappi, quæ melius etiam ſapiunt. In adulta putamen prædictum fit oſſeum uti & interior nucleus, qui tum quoque ſemi-pellucidus eſt inſtar glaciei cæruleſcentis, ſed tum edendo ineptus eſt.

dat menze van boven met een vinger doorbooren kan, en daar in vint men dan een wit week en wateragtig pit, met een weinig zoet, en koel water, 't welk men t'zamen kan opſlobberen, even als het Liplap van de Calappus-noot, zynde ook van een beter ſmaak. In de oude werdt de gem. ſchaal been-hard, als mede de binnenſte korl, die dan ook half doorſchynend' is, gelyk blaauwagtig ys, dog als dan niet meer bequaam, om te eeten.

Trunci lignum, quod exteriori cortici jungitur & tres digitos craſſum eſt, in juniore arbore albicat, in adulta rufeſcit, craſſis nigricantibus venis diſtinctum, durum, & corneum ac proinde transverſaliter fiſſu admodem difficile, per longitudinem autem facile finditur, in vetuſtiſſima magis nigricat ac poliri quodammodo poteſt, quum etiam egregii fit coloris per nigricantes venas, quæ inter ruſſum decurrunt colorem: Tale autem lignum hic ad Orientem numquam vidi, ſed intellexi obſervari in Indoſtanis arboribus, uti & in illis, quæ in Cormandela ac Zeylana creſcunt. Interior reſtans medulla albicat, fungoſa eſt, ac brevibus conſtans ex fibris: Radix craſſior ac nigrior eſt quam Calappi, non adeo autem terræ inhærens, unde & Lontarus facilius per ventos disjicitur: Arbor hæc viginti vel viginti duos ſi excreverit annos, fructus dat, ac de ea dicitur, quod ducentos attingere poſſit annos, antequam moriatur, atque adeo vegetæ eſſe naturæ, ut disjectus truncus nova protrudat germina, quæ deorſum fibras agunt radicales, ac ſurſum novos progerminant truncos, qui fructus etiam gerunt, ſed multo minores, quam vulgaris & ordinariæ arboris.

Het hout des ſtams, onder de buitenſte ſchorſſe, daar het aan vaſt en maar drie vingers dik is, is in de jonge wit, en in de volwaſſene ros, met grove zwartagtige aderen, hart, en boornagtig, en dierhalven moeyelyk om over dwers te kappen, dog ligt in de lengte ſplytende, aan de gebeel oude is het nog zwarter, en laat zig eenigzints polyſten, als wanneer het ook ſchoon van aanzien wert wegens de zwarte aderen, die onder het roſſe daar door loopen: dog diergelyke hout heb ik hier om de Ooſt nog nooit gezien, maar wel verſtaan dat het aan de Indoſtanſche-boomen, als mede op Cormandel en Ceylon zoodanig gevonden wert. Alle het reſterende merg na binnen toe is wit, voos, en met korte draden gemengt; de wortel is zwarter, en dikker, dan die van den Calappus-boom, dog geenzints zoo vaſt-houdende in de aarde, en waarom den Lontarboom ook veel ligter van de winden wert omgeworpen. Dezen boom moet twintig a twee en twintig jaren oud zyn, eer hy vrugten voortbrengt, en men zegt, dat hy wel twee bondert jaren ouderdoms bereiken kan, als mede van natuure zoo ſterk en vrugtbaar is, dat een omgevallene uit den ſtam weder nieuwe ſcheuten voortbrengt, dewelke nederwaarts in de aarde wortelen ſchieten, en opwaarts nieuwe ſtammen geven, midsgaders ook vrugten dragen, hoewel veel kleinder, dan die van den ordinaris boom.

Anni tempus in Amboina numquam bene obſervare potui, quo maturos producat fructus, dum vix umquam ac tarde ibi progerminent, maturosque ſemper fructus ex aliis petere debui regionibus; intellexi autem per quosdam homines, in altioribus veteris Indiæ locis matureſcere a Julio uſque in Septembrim, qui æſtivi ibi ſunt menſes, quum etiam ſponte decidant, & in Zeylana a Cinghalenſibus, qui in uſum adhibent ſubſequentem, diligenter colliguntur.

Haar zaizoen heb ik in Amboina noit regt kunnen onderſcheiden, dewylze aldaar niet, of zeer langzaam dragen, en de rype vrugten heb ik van andere plaatzen ontbieden moeten, dog uit eenige perſoonen verſtaan, datze in de boven-landen van oud Indien ryp worden van Julius tot in September, 't welk aldaar de zomer-maanden zyn, wanneerze ook van zelfs afvallen, en op Ceylon door de Singalezen, dieze tot het naavolgende gebruik bewaren, wel ſchoon werden opgeraapt.

Lontarus mas præcedenti feminæ in omnibus ſimilis eſt, & prope eam etiam creſcere obſervatur, ſolummodo hac in re differens, quod nullos producat fructus, ſed eorum loco longos ac rotundos julos floriferos, floribus *Soccum* ſeu Typhæ Europææ ſimiles, ſed hirſutiores ac fere ſquammoſos, manum vel paulo longiores, ejuſdemque coloris, ac plerumque duo tales juli ſimul progerminant, raro tres, atque hi juli peculiares & proprios ſuos habent flores, qui ſunt parvi & albicantes, ex tribus ſubrotundis Cochleariformibus conſtantes petalis, qui ſtamina intus habent quinque, qui in ſquamis ad julos propullulant obliquo parallelo ordine, grati odoris, ſed tarde provenientes. Juli hi ſine fructu decidunt. Progerminant quoque uti in femina, ſed altiores in trunci vertice inter ſummos ramos, ac nulli alii uſui inſerviunt, niſi ignem exſtruendo loco funiculi igniarii. Lignum maris durius ac nigrius eſt quam feminæ, per longitudinem facile fiſſu, durum itidem ac corneum, & transverſaliter fiſſu difficile, unde & facile vulnus infert illis, qui illud elaborant, per acuta ejus ramenta. Nullus ex hac arbore elicitur liquor, niſi defectu ac quodam in morbo, uti infra indicabitur. Ex eadem cum femina oritur nuce, ita ut inter tranſplantandum & in juniore ætate diſtingui nequeant, ſed ſimul illas excreſcere ſinunt, atque hinc inde inter feminas unus alterve relinquitur mas, quia, ut dicitur, feminas imprægnat, ac fertiles reddit, ipſique vetuſtiorum arborum trunci melioris ſunt uſus, uti in ſubſequentibus porro demonſtrabitur.

Lontar, het manneken is 't voorgaande wyfje in alles gelyk, en waſt ook onder en by het zelve, alleenelyk daar in verſchillende, dat hy geene vrugten draagt, maar in der zelver plaatze eenige lange en ronde ſteerten, het bloeizel van Soccum *of de Narrekolve, in ons lands, wel gelykende, dog wat ruiger, en bykans ſchubagtig, een band of wat meer lank, zynde ook van de zelfde coleur en gemeenelyk twee by malkander hangende, of zelden drie, en deze kolven hebben nog een bezonder of eigen bloeizel, zynde kleine witte bloempjes, uit drie lepel-vormige blaadjes gemaakt, van binnen met vyf draatjes, ſtaande op de ſchubbe aan de kolve, paralleel in ſchuinze rygen, welriekende en langzaam voortkomende: deze ſteerten vallen vergeefs of ten onnutte af, zy komen mede voort in de kruin, dog booger dan aan 't wyfken, tuſſchen de bovenſte takken, en zyn nergens toe dienſtig dan om vuur daar mede te houden in plaatze van lont. Het hout van 't mannetje is harder en zwarter, dan van 't wyfken, in de lengte ligt ſplytende, en insgelyks hart en boornagtig om dwers te kappen, ligt bezerende de gene die 't handelen, en dat met zyne grove ſplinteren: daar en wert geen drank uitgetapt, dan alleen by noot, of zekere ziekte, gelyk hier na zal gezegt werden; by komt voort uit dezelfde noote, met het wyfken, zoo dat menze in 't planten, en in haar jonkheid niet onderſcheiden kan, maar laatze zoo met malkanderen opwaſſen, en men leid of gedoogt hier en daar eene onder de wyfkens, om datze (zoo men zegt) dezelve vrugtbaar zouden maken, als mede om dat het hout van de oude ſtammen gebruikbaar is, gelyk in 't vervolg naader zal gezegt worden.*

Nomen. Latine *Lontarus domeſtica tam femina, quam mas*, & *Jagarifera.* Portugalli eam vocant *Palmeira Brava*, h. e. Cocus Silveſtris, ſed neſcio unde, quandoquidem æque ac arbor Calappus humanam requirit culturam, vel eam ſic vocare deberent, quum facilius progerminet ac ſponte totas efformet ſilvas. Belgæ eam vocant *Jager-Boom* & *Palmeer-Boom.* In lingua Indoſtana plurima ſortita fuit nomina, atque in *Horto Malabarico Cap.* 3. *Fig.* 9. nomine Malabarico dicitur *Carimpana.* Bracmanis *Talatamado*; in Zeylana *Talagaba*: atque ex aliorum relatione intellexi, hanc quoque arborem Malabaris vocari *Panamaran*: Telingibus, quæ ejusdem linguæ ſpecies eſt, *Tatisjitu* vel *Tatimanu*, Tanjoerenſibus

Naam, Latyn Lontarus domeſtica, tam femina, quam mas, & Jagarifera. *De Portugeeſen noemen hem* Palmeira Brawa, *dat is wilden Cocus-boom, ik weet niet waarom, vermits hy zoo wel, als den Calappus-boom gehavent wert, of zy moeſten het doen, om dat hy ligter voortkomt, en op zig zelven gebeele boſſchen maakt. Onze Nederlanders noemen hem Jager-boom, en Palmeer-boom, in de Indoſtanſche tale heeft hy veel namen, en wert in* Horto Malab. Cap. 3. Fig. 9. *in 't Malabaars genaamt* Carimpana, *in 't Bramines* Talatamado, *op Ceylon* Talagaha, *en uit aanſchryvens van andere heb ik verſtaan, dat dien boom in 't Mallabaars ook biet* Panamaran, *op het Telings ('t welk een zoorte van die taal is)* Tatisjitu, *of*

renſibus *Talawruxiam*, ac Decanenſibus *Taarki Dizaar*. Fructum autem peculiari nomine Malabari vocant *Panagay* & *Tsjargay*. Ad Orientem nota eſt Malaicenſi nomine *Lontar*, ac male in quibusdam libris *Lantor*. In Java dicitur *Sualan*, ac in Macaſſera *Talla*, unde *Julius Scaliger Exercit.* 158. *Diſtinct.* 6. ſuum *Tal* confecit. In Timora ac circumjacentibus inſulis nominatur *Colj*.

Potus inde collectus idem ſortitus eſt nomen ac Calappi arboris, Latinis nempe *Vinum Palmeum*, juxta Portugallicum *Vinho de Palma*: in Indoſtana *Sura* & *Syra*, quod ſupra *Cap.* 1. derivavi ab Arabico *Serab* vel propius a Perſico *Schir*, quod ſignificat quemvis craſſum liquorem, ſive ſyrupum, in ſpecie quemvis dulcem liquorem, qui e plantis ſtillat aut exprimitur. Malaicenſibus *Toacca*, ac noſtratibus *Touwak*, Amboinenſibus & Timorenſibus *Tua*. Saccharum rubrum, quod ex hoc coquitur ſucco, in Indoſtana *Jagara* vocatur; quod quidam pronunciant ac Galli *Schagera*, unde veteres ſine dubio *Saccharum* derivarunt, quod in Malaicenſi adhuc occurrit lingua, durum enim Saccharum canthum nominant *Saccar*. Flavus ex fructibus maturis expreſſus ſuccus, atque ad caſei conſiſtentiam exſiccatus Malabaris *Punat* & *Punata* dicitur. Arboris folia vocantur *Ola* æque ac Calappi folia.

Locus. Invenitur hæc arbor plurimum in Zeylanæ plaga Orientali, præſertim in regno Jaffanapatnam, ac inde porro per Cormandelæ oram uſque ad Orivam, item in Java, ſed plurimum in ejus Orientali parte, in Madura, Balya, ac porro per illum inſularum tractum uſque ad Timoram. In Celebe hujus quoque ingentes ſunt ſilvæ circa Gelliſſonam ac Manduram: Paucæ occurrunt in Orientali Ceramæ parte, atque in Amboina hinc inde una tantum alterave arbor, quæ etiam tamquam rara & exotica colitur. Mirandum ſane eſt, duas has Indiæ nutrices, Calappum nempe ac Lontarum, tam occultam fovere invidiam atque odium, ut in una eademque regione, vel uno in agro ſimul creſcere nolint. Quod tamen ſummæ Creatoris ſapientiæ attribuendum eſt, qui proficuas has & humano generi adeo neceſſarias arbores una in regione progerminare noluit. Videmus enim in tota Indoſtanæ ac Zeylanæ parte Occidentali Calappum abunde ac vegete creſcere, ibi autem nulla vel rara admodum occurrit Lontarus: E contra in Zeylanæ parte Orientali ac Cormandela prædominantur Lontari, in quibus locis, uti ſupra dictum fuit, Calappus eſt exotica vel rariſſima, ac paucæ illæ arbores, quæ in iſtis occurrunt regionibus, ſemper peculiari in loco ſolitariæ eſſe debent. Verum eſt, multi poſſent demonſtrari loci, ubi ambæ hæ arbores ſibi mutuo junctæ creſcunt, ſed quæ minori eſt numero, ſemper languida erit, ſi cum aliis comparetur. Ego autem in Amboina vidi Lontarum perfectæ & adultæ ſtaturæ, quæ magno exculta erat labore, ac tamen ſterilis ſemper fuit, nullam aliam ob cauſſam, quam quod multis adſtaret Calappis.

Uſus. Vulgaris Lontarus ſeu femina colitur vel ob fructus, vel ob potum: Potus autem præcipuus eſt, quique ſimili elicitur modo, uti de Calappo fuit dictum; racemus nempe florifer ſeu Majang, Malabaris *Pale* dictus, vagina adhuc contentus fortiter fricatur, ſeu duobus aſſerculis, qui inſtar forcipis colligati ſunt, premitur, ac poſt tres dies antica ſeu dimidia minor pars amputatur, ac deorſum flexa ramo annectitur, cui appenditur ollula ſeu Bamboes, quæ per noctis ſtillicidium repletur, quotidie autem lamella Majangæ eſt abſcindenda, donec totus racemus ſit conſumptus: Sique hæc arbor plures Majangs gerit, tum ex uno racemo potus, ex alio fructus colligi poſſunt. Si hunc ſuccum potui adhibere velimus, arundines puræ ſeu ollæ annectendæ ſunt: Si vero ſaccharum inde coqui velimus, tum ollæ intus calce oblinendæ ſunt, quod *Suram* ſpiſſiorem reddit, ac dulcedinem conſervat, atque hinc ſolebant quasdam arbores pro potu, alias pro ſaccharo coquendo adhibere. Potus hic fere ejusdem eſt naturæ, ac Towak liquor ex Calappo elicitus, eſt tamen paulo magis ſubruffus, ac pinguior, atque hinc ſaccharo excoquendo aptior, peculiaris etiam eſt ſaporis, quo facile a Calappi liquore dignoſci poteſt;

of Tatimanu, *in het Tanjoers* Talawruxiam, *en in het Decans* Taarki Dizaar; *dan de vrugt in 't byzonder noemen de Malabaren* Panagay, *en* Tsjargay. *Om de Ooſt is by bekent met den Maleitſchen naam van Lontar, dog qualyk in zommige boeken Lantor. Op Java noemt men hem* Sualan, *en op Macaſſer* Talla, *waar van* Julius Scaliger, Exercit. 158. Diſtinct. 6. *zyn* Tal *gemaakt beeft; op Timor ende de omleggende Eylanden biet by* Colj.

De drank daar uitgetapt beeft dezelfde naam, als die van den Calappus-boom, te weten in 't Latyn Vinum Palmeum, *na het Portugeeſe* Vinho de Palma, *in Indoſtan* Sura, *en* Syra, *het geen ik boven in het eerſte Hooftſtuk afgeleit heb van het Arabiſche woort* Serab, *ofte nog nader van het Perſiſche* Schir, *het geen alle dikke zoort van vogt betekent, ofte Syroop, dog in 't byzonder alle zoete drank, die uit de gewaſſen druipt ofte uitgeperſt wert. In 't Maleyts* Toacca, *en by de onze Touwak, in 't Amboins, en Timorees* Tua. *Den bruinen zuiker, die uit dit zap wert gekookt, biet in Indoſtan* Jagara, *'t welk zommige uitſpreeken, als de Franſe* Schagera, *waar van de oude buiten twyffel gemaakt hebben het woord* Saccharum, *'t welk men ook nog in 't Maleyts vindt; want den harden Candy-zuiker noemenze* Saccar. *Het geele zap uit de rype vrugten geperſt, en tot de conſiſtentie van kaas gedroogt, noemt men in 't Malabaars* Punat, *en* Punata. *De bladeren des booms bieten* Ola, *zoo wel, als die van den Calappus-boom.*

Plaats. *Deze boomen vint men in menigte aan de Ooſtkant van Ceylon, inzonderheit in het koninkryk Jaffanapatnam, en van daar voorts langs de cuſt Cormandel tot Oriva toe. Item op 't eylant Java, dog meeſt aan deſſelfs Ooſtelykſte deel, op Madura, Baly, en voorts langs die reeks van Eylanden tot Timor toe; ook beeft men groote boſſchen daar van op Celebes, omtrent Gelliſſon, en Mandura: weinige op 't Ooſtdeel van Ceram en in Amboina, bier en daar maar eene, en die men ook, als een rariteit, met moeite opqueekt. Het is te verwonderen, dat deze twee voedſtereſſen van Indien, te weten de Calappus en Jager-boom, zoodanigen beimelyken jalouſie en haat tegens malkanderen dragen, datze in een en 't zelfde landſchap, of op eenen akker t'zamen niet willen waſſen, dog 't welk men des Scheppers wysheit moet toeſchryven, die deze profytelyke en noodige boomen voor 't menſchelyke geſlagt, in een en het zelfde landt by malkanderen niet lyden wil; want wy zien dat op de gebeele Weſt-zyde van Indoſtan en Ceilon, den Calappus-boom overvloedig en weeldrig waſt, dog daar beeft men weder geen of weinige Jager-boomen, en die ſtaan nog altydt daar van afgezondert: daar en tegen voeren de Jager-boomen hun beerſchappy op Ceylons Ooſt-kuſt en Cormandel, alwaar, als gezegt, den Calappus-boom uitlandiſch of dun gezaayt is, en die weinige, die men dan nog aldaar vint, moeten zig altyd op een ſtuk lands alleen houden: het is waar, men zoude veel plaatzen konnen aanwyzen, daar beide die boomen onder malkander ſtaan, maar den mindere in 't getal zal altyt treuriger ſtaan, dan by zyns gelyken; en ik beb in Amboina gezien eenen Lontar-boom, ſchier van een volkomen ſtature, die met groote moeiten gebavent wiert, en egter onvrugtbaar bleef, om dat by by veele Calappusboomen ſtondt.*

Gebruik. Den gemeenen Lontar-boom, of het wyfken wert gebavend, of om vrugten, of om drank, daar van te bebben; dog den drank is wel 't voornaamſte, en dewelke op diergelyken manier getapt wert, als van den Calappus-boom, namentlyk, bet bloeizel of de Majang, in 't Malabaars genaamt Pale, *nog in zyn ſcheede beſlooten zynde, wert bevoorens ſterkelyk gewreven, of met twee boutjes, die als een tang t'zamen gebonden zyn, geknepen, en dan, naa verloop van drie daagen, zoo ſnyt men de voorſte en kleinſte helft daar af, bint den ſteel nederwaarts gebogen aan een tak vaſt, en bangt daar aan een potje of bamboes, 't welk dan in een nagt vol druipt, dog dagelyks moet men een ſchyfje van de Majang afſnyden, tot dat den ſteel geconſumeert is; en als dezen boom meer dan een Majang beeft, zoo kan men wel den eenen teifferen, en de andere kunnen vrugten dragen. Als men nu dit zap tot drinken gebruiken wil, zoo moet men zuivere rieten, of potten, daar aan bangen, maar als men zuiker daar uit kooken wil, zoo moet men de potjes van binnen een weinig met kalk beſtryken, 't welk de* Sura *dikker maakt, als mede bare zoetigheit bewaart, en daarom pleegt men byzondere boomen te bouden tot het drinken, en andere tot het maaken van zuiker. Dezen drank is bykans van de zelfde gedaante, als den Towak van den Calappus-boom getapt, dog wat*

roffer,

poteſt; Quum itaque Cinghalenſes in Zeylana, & Kellingenſes in Cormandela quotidie hanc adſcendere debeant arborem, peculiares cinctúras atque alia adjutamenta hunc in finem conficiunt: ad pedes nempe laqueum funis inſtar ſemi-circuli, quo arbores conſcendunt, duplex circa corpus cingulum, cui appendent duo cultri vagina occluſi, ollulam præparata inpletam calce, & aliam ollam in corbi ex viminibus contexta in dorſo habent, in qua exſtillatam colligunt *Suram*, quæ omnia peculiaria ſunt ſortita ſua nomina lingua Malabarica, atque ab aliis latius ac curioſe deſcripta ſunt, ac proinde a me hiſce in regionibus ignota omittuntur.

roſſer, en veel vetter, en daarom bequamer, om Syroop van te kooken, ook van een byzondere ſmaak, die hem ligt van den Calappus-Towak komt te onderſcheiden; dewyle dan de Singaleeſen op Zeylon en Kellings van de kuſt Cormandel dagelyks deze boomen beklimmen moeten, zoo hebbenſe byzondere gordels, en ander gereetſchap daar toe, te weten: een reep van een touw als een halve cirkel aan de voeten, waar mede zy de boomen beklimmen, een dubbelden gordel om het lyf, waar aan hangen twee meſſen in een ſcheede, een potje met toegemaakte kalk, en nog een pot in een korf van gevlogten ryswerk op den rugge, waar in zy de getapte Sura *vergaderen, alle haar byzondere namen hebbende in 't Mallabaars, en ook by andere wytloopig en curieus beſchreven zynde, en daarom by my als onbekend en ongebruikelyk in deze quartieren naagelaten.*

r Sura tarde ac ſenſim ſupra ignem coquitur in ſpiſſum Syrupum *Carpoene* dictum, dein in oblongas effunditur corbes, ac fumo exſiccatur, tumque ex ea fit ſaccharum rubrum arboreum, *Jagara* proprie dictum. Javani hunc Syrupum in parvas patinas ſeu patellas, Tampoerongs, Bamboes, vel ſimiles effundunt, ac in iis tamquam in parvos ſaccharinos panes exſiccant, quorum duriores foliis quibusdam involvunt, ac venales offerunt, qui autem viliores ac confracti ſunt, Corbibus indunt ac cum alio arboris ſaccharo commiſcent, quod ex Saguero arbore conficitur. Lontareum hoc ſaccharum bene ac ſiccis imprimis locis eſt aſſervandum, alias enim facile liqueſcit, atque hinc optime ex eo tales panatellæ vel oblongi baculi formantur, ut eo melius in locis ſiccis deponi poſſent.

De Sura *wert over een langzaam vuur eerſt tot een dikken Syroop,* Carpoene *genaamt, gekookt, daar na in lankwerpige korfjes gegooten, en in den rook gedroogt, en dan komt daar van een bruinen boom-zuiker, dien men eigentlyk* Jagara *noemt. De Javanen gieten dezen Syroop in kleine ſchooteltjes, Tampoerongs, of Bamboesjes, en laatenze daar in als kleine brootjens tot zuiker opdroogen, waar van ze dan de hardſte in zekere bladeren winden, en zoo te koop brengen, maar de ſlegtere, of gebrookene brootjens doenze in kanaſſers of korven, en vermengenze met een anderen boom-zuiker, die van den Sagueers-boom gemaakt wert; men moet dezen Lontar-zuiker wel, en dat op drooge plaatſen bewaren, want anders ſmelt hy ligt weg, en daarom wert het bequaamſt, en beſt geagt dat menze tot zulke kleine broodjes, of lankwerpige ſtokjes formeert, om dezelve alzoo te beter op drooge plaatzen te kunnen leggen.*

Lontareum hoc ſaccharum a Sagueri ſaccharo bene eſt diſtinguendum, hoc autem eſt nigrum, fuſcum, ac humidum, alterum vero pallide fuſcum, ac ſiccum, differunt quoque ſapore, Lontari enim ſaccharum ad edulia & ex manu vulgo comeditur, atque inde in Java ſemper placentulæ ſeu Bacilli formantur. Aduſtum ſæpe quidem ſapit, verum hoc neutiquam ſaccharo, ſed ejus præparationi, ac nimio igni imputandum eſt. Obſervatum quoque fuit, ſi a novitianis nimis voraciter comedatur, dyſenteriam excitare. Incolis autem uſitatiſſimum & aptiſſimum habetur medicamentis commiſcendum, uti & ſuffimigio *Aſtangi* dicto, cui gratum ac jucundum dat odorem.

Dezen Lontar-zuiker kan men van den Sagueers-zuiker zeer wel onderſcheiden, want den laaſten is zwartbruin, en vry vogtig, dog den eerſten ligt-bruin, en wat drooger, ook van een byzondere ſmaak, midsgaders tot de koſt en om uit de handt te eeten veel bequaamer dan den Sagueers-zuiker, wordende op Java altyt tot koekjes of ſtokjes gemaakt; by ſmaakt zomtyts wel wat brandig, dog dat moet men niet den zuiker, maar het bereiden en ſterk vuur toeſchryven. Dog heeft men ook ervaren, dat hy, by de nieuwelingen te gulzig gegeten, den rooden loop komt te veroorzaaken, maar de Inlanders houden hem voor de bequaamſte om by hun medicamenten te mengen, als mede by het drooge reuk-werk, Aſtangi *genaamt, aan het welk hy een byzondere gratie of lieffelykheit geeft.*

In Zeylana, ac Cormandela magis expetuntur fructus, quam in Java ac hiſce Orientalibus inſulis, ſemimaturi nempe, quorum putamen hactenus eſt molle, ex arbore avelluntur vel abſcinduntur, ac cortice exteriore denudantur, quorum putamen tum digito perforatur, tumque mollis nucleus Liplap dictus ſorberi poteſt, quæ jucundus optimeque refrigerans eſt, nimia autem ejus quantitas haud ingerenda eſt, quum ſtomachum debilitet, ac proinde nocet. Maturi fructus plus moleſtiæ habent, ſive crudi edantur, ſive *Poenata* ex iis fiat. Molles ac maturi crudi comedi poſſunt, ſi exterior cortex tollatur, ac fibroſa caro digitis adeo premátur, donec omnis flavus ſuccus exſtillaverit, quique reſtat, exſugitur, uti in matura Manga. Succus hic dulcis quidem ſed ſimul fatuus eſt; reſtans autem Cayro, ſeu fibroſum putamen cum nucleis abjicitur: Fructus autem, qui non adeo ſunt maturi, ſupra ignem aſſandi ſunt, donec ſuccus per corticem penetret vel exſudet, quique tum decorticatur, ac fructus, ut antea dictum, comeditur.

Op Ceylon, en de kuſt Cormandel maakt men meer werk van de vrugten, dan op Java, en deze Ooſterſche Eylanden, te weten de half rype, die nog een weeke ſchaal hebben, ſnyt of plukt men van de boomen, en kapt de bovenſte bolſter daar af, de weeke ſchaal doorboort men met een vinger, en dan kan men het nog weeke pit of liplap daar uit ſlurpen, dat zeer aangenaam en verkoelende is, dog men moet 'er niet al te veel van in zwelgen, om dat het de maag ook verſlapt, en dien volgende ſchaadelyk is. Met de rype vrugten heeft men wat meer moeyten, het zy om dezelve raauw te eeten, of om Poenata daar van te maaken. De murw rype kan men raauw eeten, de buitenſte ſchelle daar aftrekkende, en het hairige vlees met de vinger zoodanig drukkende, tot dat alle het geele zap daar uitkome, en 't welk men dan daar afzuygt, gelyk van de rype Mangas; zynde wel zoet, dog ook wat geyl van ſmaak, en de reſterende Cayro, of hairige bolſter, met de korls, ſmyt men dan weg; dog de vrugten die nog zoo ryp niet en zyn, moet men een weinig over 't vier braden, tot dat het zap door de ſchelle heen dringt, of begint uit te ſweeten, en dan dezelve daar af trekken, en de vrugt eeten als vooren.

Ad *Punatam* conficiendam plus moliminis requiritur, poſtquam enim maturi fructus, qui a Julio in Septembrim ex arbore decidunt, collecti fuerunt, petioli & calices manibus diſtorti, exteriores cortices abraſi, ac decorticati fructus aqua abluti, atque ab adhærente hirſutie, & terra depurati fuerunt, tum exprimuntur, atque cum alia lympida aqua tam diu fricantur, donec omnis flavus ſuccus fuerit exhauſtus, quod aliquando bis ac ter repetitur, ne ſuccus perdatur, ac ſpiſſa fiat conſiſtentia, quam præparatores arcuato bacillo ab omnibus putaminis filamentis depurant, tumque machinam ex aſſerculis confectam præpararunt, quæ hic *Parra Parra*, Malaice *Lante Lante*, Malabarice *Pandel* vocatur, in hac machina extendunt amplas palmeas tegetes a quatuordecim ad ſexdecim cubitos longas, in quibus tum præparatum effundunt ſuccum adeo ſpiſſum, ut vix folia mattæ conſpici poſſint, per unum tum

Tot het maaken van de Punata *vereyſt nog al wat meer werks, want naa dat de rype vrugten, die van Julius tot September toe van de boomen afvallen, by een vergadert, de kappen of kelken des ſteels met de handen daar afgedraayd, de buitenſte bolſters afgerukt, midsgaders die geſchilde vrugten met water afgeſpoelt, en van de daar aanklevende ruigte en aarde wel gezuivert zyn, dan drukt en kneet men dezelve in ander ſchoon water zoo lange, tot dat al het geele zap daar uit is, en 't welk zomtyts ook wel twee, of drie maal wert herhaalt, op datter dog geen zap verlooren mogte gaan, en het een dikke conſiſtentie wierde, dewelke zy, namentlyk de bereiders, dan, met een kruis ſtokje van alle vezels der bolſters, die daar nog in mogten zyn, zuiveren, hebbende dan ook al gereet een ſtelling van latten gemaakt, diergelyke men hier om de* Ooſt Parra Parra, *in 't Maleyts* Lante Lante, *en in 't Mallabaars* Pandel *noemt, daar op uit-*

tum exſiccandum relinquunt diem, atque altero demum die recentem ſuperfundunt ſuccum, quem iterum exſiccari ſinunt, eundem laborem toties repetentes, donec placenta hæc craſſitiem trium acquiſiverit digitorum, quique labor plerumque in quindecim vel ſexdecim extenditur dies; per noctem autem mattæ iſtæ complicantur, ac foliis obteguntur, ut a canibus ac felibus præſerventur, qui alias ſatis avide hanc appeterent placentam. Si autem hæc jam adeo induraverit inſtar caſei, tum in quadrata conſcinditur fragmenta ſeu panes, ac cultro leniter a mattis tollunt, corbibusque imponunt per ſtrata, ſtratumque conſpergunt aqua ſale inprægnata.

uitſpreidende groote matten van veertbien en zestbien cubiten lank, daarze dan wyders het gem. zap zoo dik opgieten, dat men de bladeren van de matten daar door maar even bekennen kan, het zelve dien dag zoo latende droogen, en des anderen daags weder verſch zap daar over gietende, en insgelyks latende droogen, het zelfde werk zoo dikwils hervattende, tot dat dezen koek heeft bekomen de dikte van omtrent drie vingers, 't welk gemenelyk wel vyfthien of zestbien dagen aanloopt, werdende ook ſnagts de matte dubbelt toegevouwen, en met eenige bladeren bedekt, om bewaart te zyn voor honden en katten, die daar anders wel gadinge in zouden hebben, wanneer nu dezen koek, zoo hart is geworden, als een kaes, dan ſnydenze die in vierkante ſtukken of brooden, ligten dezelve met een mes zoetjens van de matte, en pakkenze in korven op malkander, yder lage beſproeyende met water, daar in wat zout in geſmolten is.

Atque hæ corbes ſeu facci tripodi imponuntur, quam funiculo trabi alligant, ut per aliquot dies fumo imprægnetur, haud tamen nimium id fieri debet, ne *Punata* amareſcat; funes etiam tali modo conſtituunt, ne glires intrare poſſent, atque tum abſolutum eſt illud opus, ac præparata ſæpius memorata *Punata* ſeu *Poenata*, quam in uſum pro hyeme aſſervant: Hæc omnia autem latius ac Malabaricis ſuis nominibus inveniri poterunt in curioſis D. *Herberti d'Jager* ſcriptis, qui ſuo tempore lucem videbunt, atque ex quibus hæc deſumſi.

En deze korven of zakken zettenze op een drievoet, dieze met een touwtie boven aan de balk vaſt maaken, en dus eenige dagen laaten berooken, dog niet al te zeer, op dat de Punata *niet bitter en werde, ook de touwen zoodanig verziende, datter geen ratten konnen by komen, en daar mede is het werk gedaan, midsgaders ook bereidt de meergem.* Punata *of* Poenata, *dieze dan voorts tot haar gebruik en winterkoſt bewaaren; Dog dit alles zal men wydloopiger, en met zyn Malabaarſche namen, konnen vinden in de curieuze geſchriften van de Heer* Herbertus d'Jager, *die te zyner tyd aan den dag ſtaan te komen, en uit dewelke ik het bovenſtaande ook maar hebbe geleent.*

Macaſſarenſes multo commodius hunc præparant fructum, nec tantum moliminis adhibent, expreſſumque modo ſuccum in amplas effundunt patinas, atque Oryzæ farinam admiſcent, & inde multa præparant edulia. Ipſis quoque in uſu ſunt & utilitatem adferunt oſſa, ſeu nuclei, qui inter *Poenatæ* præparationem alias abjiciuntur; effodiunt enim amplam, nec profundam foſſam, atque in illam oſſicula conjiciunt tali modo, ne altius, quam per tria ſtrata ſint ſita, hæcque *Ola* contegunt, ac ſupra illam paululum terræ, talique modo per pluviale tempus relinquunt, ac, ſi pauca cadat pluvia, interdum aqua conſpergunt, tumque oſſa illa longas albicantes emittunt radices ſeu germina, vix digitum craſſas, ulnam circiter longas, Paſtinacæ albæ ſimiles, quæ Malabaris *Colengu* vocantur. Atque has menſe Martio effodiunt, ſupra ignem aſſant, atque aquæ incoquunt, & inſtar Patattæ edunt.

De Macaſſaren bereiden deze vrugt vry wat gemakkelyker, en maaken zoo veel werks daar niet van, gietende het uitgeperſte zap ſlegts in groote ſchootels, mengender dan wat ryſt-meel onder, en maken daar alzoo veelderley koſt van. Ook hebben by haar nog hun gebruik en nuttigheit de ſteenen of korls, die anders onder 't maaken van de Poenata *weg geworpen werden, want zy maaken een breede ondiepe kuil, ſmyten die ſteenen daar in, zodanig, datze niet meerder, dan drie boog op malkander liggen, bedekkenze met Ola, en daar op een weinig aarde, latenze zoo den regen tyt overleggen, en als 'er weinig regen valt, begieten die zomtyts met water, en dan ſchieten deze ſteenen lange witte wortelen, of ſcheuten uit, ſchaars een vinger dik, en omtrent een elle lang, de witte Paſtinaca wel gelykende, en by de Malabaren* Colengu *genoemt wordende, en deze gravenze dan uit in de maant Maart, bradenze over 't vuur, of kookenze in water, en etenze gelyk als de Patattas.*

Cæterum quoque radices has in fruſta diffringunt, aliquot per dies in Sole exſiccant, vel ad ignem, donec incurvatæ diffiliant, quæ tum *Oedijel* vocantur: Atque hoc *Oedijel* tum magnis inditur corbibus, quæ conſuuntur, quas tripode inponunt, ac, uti *Punata*, fumo exponunt. Atque hæ diffractæ atque exſiccatæ radices cum *Punata* comeduntur tamquam familiaris cibus: Oſſicula, quæ non bene agunt radices, mollem ac delicatam continent ſubſtantiam inſtar Palmytæ, quam Malabari *Mita* vocant, ac gratus ipſis eſt victus, tumque hæc oſſicula ope *Caito* ſeu acinacis in duo diffindunt fragmenta ſeu partes, ut medullam hanc acquirant. Ex iſtis inſuper radicibus ſiccatis durum evellunt nervum, quem in farinam contundunt, *Oudijel Ma* ipſis dictam, unde etiam varius præparatur cibus, præſertim, qui *Poetoe* ipſis vocatur, qui formam refert radicum ſeu volveolorum longorum, quales eodem nomine ex Oryzæ farina in hiſce quoque conficiuntur inſulis.

Anders rukkenze of plukkenze ook deze wortelen in ſtukken, drogenze eenige dagen in de zonne, of by 't vuur, tot datze in 't byten of buigen afknappen, dewelke ze dan Oedjiel *noemen; en dit* Oedjiel *wert als dan door hun gedaan in groote korven, dieze t'zamen of toenaayen, op een drie voet zetten, en zoo, gelyk de Punata, in den rook laaten droogen; en deze geplukte en gedroogde wortelen, weder wat zynde opgekookt, kan men ook met de* Punata *eeten als toeſpys. In de ſteenen, die niet wel uitſchieten, vint men ook een zagte en lekkere ſubſtantie, even als de Palmyt, 't welk de Malabaren* Mita *noemen, en zeer graag eeten, kappende deze ſteenen met een* Caito *of houwmes in twee ſtukken, om dit merg daar uit te konnen krygen; en, dat nog al meer is, uit de voorn. gedroogde wortelen rukkenze ook een harde zenuwe, dieze dan ſtampen tot een meel, by haar* Oudjiel Ma *genaamt, en daar van ook verſcheide zoort van koſt of geregten weten toe te maaken, en bezonderlyk de gene, die zy* Poetoe *noemen, hebbende de gedaante van lange rollen of worſten, en boedanige ook met die zelve naam, in deze Eylanden van ryſt-meel werden gemaakt.*

Officula autem, quæ ultra annum in hac remanent fovea, ac radices memoratas ſeu *Colengu* juſto emittunt tempore, propullulant poſtea, atque in arbuſculas excreſcunt. Nucleorum putamina exurunt pro carbonibus in fabrorum uſum, quæ magnum excitant calorem, ſed cito deflagrantur, ac breve perdurant tempus.

De korrels nu, dewelke over het jaar in de kuil blyven, en niet by tyds de voorn. wortelen of Colengu *voortbrengen, die ſchieten daar na nog al uit, en groeyen op tot boompjes. De doppen of ſchalen van de korrels brandenze mede tot koolen voor de ſmits, en die geven wel een groote hitte van zig, dog zyn van geen duurzaamheit, maar zeer haaſt verteert.*

Ex deſcripto *Lontaro* mare liquor, *Sura* dictus, elicitur, paucus admodum, ac ſolummodo Medico inſerviens uſui: Jejuno enim aſſumptus ſtomachó proficuus eſt illis, qui contabeſcente morbo, Phthyſi, Hæmoptoe, ac Dyſenteria laborant; expertum enim eſt, quosdam Europæos in Zeylana habitantes, qui iis decumbebant morbis, atque a Chirurgis noſtris incurabiles dicti ac relicti erant, hocce potu curatos fuiſſe, ac ſtatim, poſtquam aſſumſiſſent eum, melioris conditionis fuiſſe.

Uyt het voorn. manneken van den Lontar-boom *wert ook een* Sura *of vogt getapt, dog zeer weinig, en alleen maar dienende tot medicinaal gebruik; want dezelve, 's morgens nugteren gedronken, helpt die gene, die met een quynende ziekte, teering, bloed-ſpouwen, en bloed-loop beladen zyn, immers men heeft ervaren, dat zommige Europianen, op Ceylon woonagtig, dewelke met de voorſchreve ziekten bezogt, en van onze meeſters genoegzaam als verlaaten waaren, door dezen drank zyn geholpen, en al terſtont naa het nuttigen van de zelve eenige baate bevonden hebben.*

Utrius-

Het

Utriusque ſpeciei lignum, ut ſupra fuit dictum, ſtriatum, nigrum, corneum, ac paucis flavis ſtriatum venis & maculatum eſt, alias ſimile foret Ebeni ligno tam colore quam pondere, maris autem lignum ſemper nigrius ac durius eſt illo feminæ, ac proinde certos in uſus uſitatius. Cinghalenſes ex utroque ciſtulas conficiunt, quæ politæ egregiæ ſunt, atque a quibusdam male pro Calappi ligno habentur. Tigilla etiam ad ædium tegumenta conficiunt, ut & cancellos feneſtrarum, qui etiam poliendo egregii ſunt coloris. Manubria *Toranorum* etiam inde fiunt, uti antea fuit dictum de *Saribo*, cum qua hoc lignum multum convenit, illud autem Saribi ſemper gravius, nigrius, ac Ebeno ligno ſimillimum eſt. Ex junioribus atque albicantibus hujus arboris foliis Javani, Macaſſarenſes, alique Malaicenſes papyrum conficiunt pro quotidianis litteris, ſtylo litteras inſcribentes, ac juxta naturales plicas illas iterum complicantes, quas filo perforant ac colligant, uti alii populi, ac ubi Lontarus non creſcit, illud ope foliorum Calappi perficiunt: Antiquioribus temporibus mos hic foliis inſcribendis multo uſitatior fuit, ſed poſtquam peregrinorum adventu ac mercatura aliæ papyri ſpecies invectæ fuerint, foliorum papyri ſenſim in defuetudinem venerunt, ita ut fere nuſquam litteræ in tali foliacea papyro inſcribantur, niſi in Malabara ac regionibus vicinis.

Het hout van beide deze zoorten is, als boven gezegt, ge-aadert, zwart, boornagtig, met zweinige geele ſtreepen gevlekt, anders zoude het byna het Ebben-hout gelyk zyn, zoo van koleur als van zwaarte, dog het hout van 't manneken is altyt zwarter en harder dan dat van 't wyfken, en dierhalven ook tot eenig werk bequamer. De Singaleezen weten 'er eenige kleine kitsjes en kofferties van te maaken, die gepolyſt zynde een fraay aanzien hebben, en van zommige abuzivelyk voor Calappus-hout gebouden werden; zy maken 'er ook van latten tot hun dak-werk, en tralien tot de venſters van haare huizen, die mede door 't polyſten ſchoon in 't aanzien werden; men kan 'er ook ſteelen tot Toranen van maken, gelyk hier voor gezegt is van de Sariboe, waar mede dit hout groote gelykeniſſe heeft, dog dat van Sariboe *is altyd zwaarder, zwarter, en het Ebben-hout veel gelyker. Uit de jonge en witagtige bladeren dezes booms, maaken de Javanen, Macaſſaren, en andere Maleyers, ook haar papier, tot dagelykze brieven, met een grifje daar op ſchryvende, en na de natuurlyke vouwen wederom t'zamen leggende, dieze dan met een draat doorſteeken, en t'zamenbinden, even gelyk andere natien, daar geen Lontar waſt, met de bladeren van den Calappus-boom doen. In oude tyden was deze manier van op bladeren te ſchryven veel gebruikelyker, maar 't zedert dat met de aankomſt, en handel der vreemdelingen andere papieren ingevoert zyn, zoo zyn die boom-bladeren allenskens in afgang of ongebruik gekomen, zulks men hedensdaags ſchier nieuvers meer brieven op olas of bladeren ſchryft dan op Malabaar, ende de lantſchappen daar omtrent leggende.*

A Macaſſarenſibus folia hæc tanti æſtimantur, ut ex vulgo nemo Umbellas vel petaſos amplos ex iis confectos geſtare audeat, exceptis tribus primis iſtius regionis magnatibus, principe nempe *Tellonis*, *Goæ*, & *Sandrabonæ:* Hi itaque umbellas ex Tallæ folio conficiunt, cujus omnes radii nitide intexuntur, ac margine Ebeni ligni circumdantur, vel etiam ex Rottanga ac ſerico prætexuntur, ita ut hic petaſus ſeu umbella ſemper ſit extenſa, ac, ſi geſtare eam velint, baculo imponunt, cujus manubrium auro obductum eſt, cuique etiam ex ipſorum ſervis non licet ſine diſcrimine hanc poſt tergum gerere, ſed nobilibus id tantum permittitur. Eorum vicini Boegi ex iiſdem quoque foliis Umbellas ſeu ſolis umbracula conficere ſolebant, ſed longe alio confecta modo, quæ ita contexta ſunt, ut complicari poſſint. Vulgus ex hiſce foliis aliam quoque ſuppellectilem efformat, uti ciſtellas & capſulas ad eorum cibum aſſervandum, item ſaccos, qui Oryza replentur &c. Ex junioribus albicantibus foliis conſtituunt quoque *Catupas* ſeu pulvinaria, quæ cocta inplent Oryza, ac vulgo putatur, ſapidiorem quoque fore, quam ſi ex Calappi foliis fuerint confecta, ex iisdem itidem foliis Boegi quosdam minores faciunt pileos tenuiſſimo vel vix ullo circumdatos margine *Tsjilo Tsjilo* dictos, quos per diem gerunt ac plurimum contra pluvias. Tam arcte enim ſunt contexti, ut nulla penetrare poſſit pluvia.

By de Macaſſaren werden deze bladeren zoo hoog geagt, dat niemand van de gemeene man zonne-ſchermen, of breede hoeden daar van gemaakt, dragen mag, dan alleen de drie grooſte perzonagien van het lant, namentlyk de Prins van Tello, *die van* Goa, *en die van* Sandrabone. *Deze dan maaken haare zonne-ſchermen van een Talla-blad, wordende alle de ſtraalen fatzoenlyk of net in malkanderen gevlogten, en met een rant van Ebben-hout omvangen, of ook wel met rottang en zyde geſtikt, zoo dat dezen hoet of zonne-ſcherm altyt uitgebreit ſtaat, en als zy hem dragen willen, zoo ſteeken zy hem op een ſtok, wiens hant-vatzel met goud overtogen is, ook en mogen hunne dienaaren, zonder onderſcheit, haar dezelve zonne-ſcherm niet naadragen, maar het moeten al byzondere edelen zyn. Hare nagebuuren de Boegis plegen ook van dezelve bladeren hare zonne-ſchermen te maken, maar op een geheel andere manier, en zoodanig gevlogten, dat menze kan t'zamen vouwen. De gemeene man maakt mede veel ander huisraad van deze bladeren, als kistjes en doosjes, om hun koſt in te bewaren, als mede zakken, om ryſt in te doen &c. uit de jonge witagtige bladeren maakenze ook de* Catupas, *of kuſſenties, dieze met gekookte ryſt vullen, en men houd het daar voor, dat dezelve daar in ook ſmakelyker wort, dan in de gene die van de Calappus-bladeren werden gemaakt; uit dezelfde bladeren maaken de Boegis mede zeekere kleine boedekens, met heele ſmalle, of ook wel zonder randen,* Tsjilo Tsjilo *genaamt, dieze door den dag dragen, en wel meeſt tegens den regen; want zy zyn zoo digt gevlogten, dat 'er geen waater doordringen kan.*

Javani, Balyenſes, Timorenſes, ac Rotthenſes elicitum liquorem Sura magis pro ſaccharo quam pro potu adhibent, ex quo itidem primum coquitur Syrupus *Gula* ipſis dictus, quem poſtea in corbibus vel patellis exſiccant, in Timora ac Rottha tamen potui multum inſervit, qui *Tua* vocatur, quemque etiam multum expetunt, dicentes ipſis æque potui quam cibo prodeſſe. Quotidianum in uſum cum certa aquæ quantitate eum commiſcent, atque inde ſaneſcunt ac pingueſcunt. Huncque in vaſis ſervant ex Saribi foliis confectis, in quibus etiam in ædibus ſuis ſuſpendunt, atque cuique, qui illas intrat, conceditur epotare quantum lubet ad ſitim exſtinguendam, immo etiam antequam aliquem ſalutet, quod moris eſt iſta in regione.

Die van Java, Baly, Timor, en Rotthe, gebruiken de getapte Sura, meer om zuiker daar van te maaken, dan tot het drinken, kookende daar van insgelyks eerſt een Syroop (Gula *genaamt*) *daar van, dieze dan daar na in korfjes of ſchootelties laten opdrogen, dog op Timor, en Rotthe werdtze nog al veel tot drank genuttigt, dieze* Tua *noemen, en daarze ook veel van houden, zeggende, datze hun dient te gelyk tot ſpys en drank; zy mengen hem tot dagelyks gebruik met een zeekere quantiteit water, en worden daar gezont en vet van; bewarende dezelve in vaaten, dieze maaken van blaaderen van Sariboe, daarze hem ook mede voor in haare huizen ophangen, en een yder, die daar in komt, magze vryelyk aantaſten, en zyn dorſt daar mede verſlaan, ja ook zelve eer by iemand groet, 't welk zoo een beleeftheit en gebruik is van dat lant.*

Ampana in *Hort. Malab. Cap.* 4. *Fig.* 10. deſcriptum, ac ibi pro altera *Carimpana*, ſeu Lontari ſpecie habitum, nihil aliud eſt, quam dictus ſupra Lontarus mas, Malaicenſibus *Lontar Lacki Lacki* vocatus, forma a femina non differens niſi eo, quod loco fructuum longos gerat julos, ac cujus flores in dicto *Horto Malabarico* accurate & ample deſcribuntur, quo lectores ablego, ut qui hiſce in regionibus ignotus eſt. In dicto autem *Horto*, meo quidem judicio, notari debuiſſet, quod hi mares inter feminas relinquantur ad eas

Ampana *in* Horto Malab. Cap. 4. Fig. 10. *beſchreven, en aldaar geſtelt voor de tweede zoorte van* Carimpana *of* Lontar *is anders niet dan het bovengenoemde manneken van den Lontar-boom, in 't Maleyts* Lontar Lacki Lacki *genaamt, in gedaante van het wyfken niet verſchillende dan alleen daar in, dat het in plaats van vrugten, lange ſtaarten draagt, en welkers bloeyzel in gemelden* Horto *naaukeurig en wydloopig wert beſchreven, daar ik den lezer dan ook naa toe moet wyzen, als zynde in deze landen onbekent. Dog in gemelden* Horto *baade, myns oor-*

ad eas inprægnendas ac fertiles reddendas, atque medicinalem inde elici potum *Sura* dictum.

Aluid nigrum invenitur lignum, Lontaro mari simile, quod ex *Sabura* & *Passira*, locis in Borneæ plaga Orientali sitis, defertur, ac dicitur *Caju Boelian*, quod politum est nigrum, ex rubro reflectens, sine striis ruffis, quæ in Lontaro obsérvantur. Inde ejus afferes graves duos circiter pedes ampli ac manum crassi, qui in aqua fundum petunt, adferuntur, multùm autem illud lignum adhibetur ad summam, ac infimam partem Sepulchrorum Aethiopum in Macassara, ac, si in longas fuerit fissum partes, pro eorum sclopis ejectoriis formandis, qui sunt sclopi quinque pedes longi, ac duos digitos lati, externe rotundi ac glabri, interne excavati digiti minoris amplitudine. Hisce inmittunt Macassarenses tela sua venenata illis *Sompit* dicta, ac nostratibus *Spatten* vocata, quorum sub finem libri tertii amplior exhibebitur descriptio.

deels, wel mogen aangemerkt staan, dat men deze mannetjes onder de wyfjes toelaat, om dezelve vrugtbaar te maken, en dat men een medicinale Sura *daar van tapt.*

Daar is nog een ander zwart bout, het mannetje van den Lontar wat gelykende, en komende van Sabure *en* Passir, *beide plaatzen op* Borneos *Oost-zyde gelegen, en wert genaamt* Caju Boelian, *het geen gepolyst zwart is met een roode weerschyn, zonder rosse straalen, gelyk men wel in het Lontar-bout ziet. Men brengt het van daar met zware planken omtrent twee voeten breed, en wel een handt dik, dewelke in 't water zinken, 't wert veel gebruikt tot het hooft en voeten-eynd van de Moorsche graven op Macasser, als mede, in lange stukken zynde gezaagt, om hun Spat-roeren daar van te maaken, 't welk zyn roeren van vyf voeten lank, en twee vingers breet, van buiten ront, en gepolyst, en van binnen hol, in de wyte van een pink. Hier in steeken de Macassaren hare venynige pyltjes, by haar luiden* Sompit, *en by de onze Spatten genaamt, dewelke zy al blasende hare vyanden in 't lyf spatten; waar van op het eynde van 't derde boek een nader beschryving zal werden gedaan.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ.

Exhibentis *Borussum feminam*, seu *Lontarum domesticam*, vel *Palmeira Brava* Rumphii.
Liter. A. *folium majori forma* expressum denotat, ut melius dignosci possit ejus habitus,
B. *Racemum junioribus fructibus* onustum.
C. *Perfectum fructum* ad dimidii magnitudinem delineatum.
D. *Tres* ejus *nucleos internos.*
E. *Julum floriferum Lontari maris.*

UYTLEGGING

Van de Tiende Plaat.

Verbeeldende het wyfje van de Borussus, *of tamme* Lontar *of* Jager-Boom, Palmeira Brava *van* Rumphius *genaamt.*
Lett. A. vertoont een blad *in 't* groot, *op dat deszelfs formaat beeter onderscheiden kan werden.*
B. Een Tros *met de* jonge vrugten.
C. De volwassene vrugt *in haar halve grootte afgeteekent.*
D. De drie korrels *van de vrugt.*
E. De vrugt of 't Bloeyzel *van* Lontar *het* mannetje.

OBSERVATIO.

Merito peritissimus & accuratissimus Rumphius in descriptione hujus arboris notavit Ampana *H. Malab. part.* 1. *Tab.* 10. esse Lontarum *marem*, Carimpana vero *H. Malab. part.* 1. *Tab.* 9. ejus *Feminam* esse, ac proprie una eademque est arbor, eodem ex fructu progerminans, uti Papaya *Mas* & *Femina*, aliæque Palmarum species occurrunt, quumque utriusque Lontari *Maris* & *Feminæ* figuræ elegantissimæ in *Horto Malab.* sunt inciſæ, frugiferam tantum, seu feminam huic inseram operi, quæ per Rumphii curam nitidissime ac elegantissime fuit delineata, atque *Carim-Pana* est, *H. Malab.* subjungens, a quibus porro auctoribus splendidissimæ hæ arbores fuerint denominatæ, vel per quos Characteres naturales, quibus ab aliis distinguuntur, definiti sunt. A *Paul. Herm. in Mus. Zeyl. pag.* 49. vocatur Palma Indica *Tal* & *Talgbala* dicta, fructu carnoso eduli putamini incluso; & *Palma Coccifera*, complicato folio, fructu minore *Commel. Fl. Malab. p.* 49. quæ pro Palma Brava Femina Lusitanis a *Ray.* in *Hist. pl. p.* 1366. habetur, & Carimpana *Plumier. nov. pl. gen. p.* 2. vocatur.

Hujus Characteres inter Marem & Feminam differentes definiuntur a *Carol. Linn.* in *Tractatu de Musa Cliff. p.* 13. ubi Borussus *Mas* & *Femina* dicitur. Zeylanicæ porro denominationes, aliique auctores memorati occurrunt in *Thes. Zeyl. pag.* 181. Porro breviter sub nomine Lontari arboris describitur a *Valent.* in *Amboina descript. pag.* 183.

AANMERKING.

Met regt heeft de zeer kundige en naaukeurige Rumphius *in zyn beschryving aangemerkt, dat de* Ampana H. Malab. part. 1. Tab. 10. *is de* Lontarus mas, *en de* Carimpana H. Malab. part. 1. Tab. 9. *is de* Lontarus femina, *welke eigentlyk maar een boom zyn, uit dezelve vrugt voortkomende, zo als de* Papaya Mas & Femina, *en meer diergelyke* Palm-Boomen *gevonden werden, en wyl de Figuren, van de* Borussus Mas & Femina *zeer fraay in de* Hortus Malab. *uitgebeeldt zyn, zo zullen wy hier alleen het wyfje ofte vrugtdraagende, door* Rumphius *zeer net en naaukeurig afgetekent, en dat de* Carim-Pana H. Malab. *is, vertoonen, en verders aanwyzen, by welke Schryvers deze Heerelyke Boomen verders benoemt zyn, ofte ook met der zelver kenteken, waar door zy van anderen onderscheiden werden, beschreven zyn. Van* Paul. Herman *in zyn* Mus. Zeyl. pag 49. *wertze genaamt* Palma Indica Tal. & Talghala dicta, fructu carnoso eduli putamini incluso, & Palma Coccifera complicato folio, fructu minore Commel. Fl. Malab. p. 49. *welke voor de Palma Brava Femina Lusitanis, van* Ray *in zyn* Hist. pl. p. 1366. *beschreven wert, en Carimpana van* Plum. *in zyn* nov. pl. gen. p. 2. *genaamt wert.*

De kentekens en het onderscheid tussen het mannetje en wyfje, zyn te vinden beschreven van Carol Linn. *in zyn* Tractaat *over de* Musa Cliffort. pag. 13. *alwaar ze* Borussus Mas *en* Femina *genaamt wert. De overige Zeylonze benaminge en Schryvers hier toe behorende, zyn aangehaalt in myn* Thes. Zeyl. pag. 181. *Verders wertze ook kortelyk beschreven onder de naam van Lontar-Boom, by* Valent. Beschryving van Amboina. p. 183.

E
A
B
C
D

CAPUT DECIMUM.

Lontarus Silveſtris. Lontar Utan.

SIlveſtris hæc Lontarus haud multum differt forma a domeſtica, & quamvis ejus truncus gracilior ac humilior ſit, rami tamen ejus ſunt longiores, ac folia quoque majora illis domeſticæ. Rami & folia itidem differunt juxta ætatem: Quamdiu enim fruticoſa eſt, rami ejus ſunt quinque ſexve pedes longi, digitum ſeu pollicem craſſi, triangulares fere, ſuperiore parte excavati, atque ad latera dentati inſtar ſubtilis ferræ. Folium in minores lacinias eſt diviſum, nec ita profunde inciſum ac in ſubſequente. In adulta arbore rami a decem ad quatuordecim pedes ſunt longi, mediocre brachium craſſi, ac canalis intermedius excrevit æqualiter magis, ac fere planus eſt, ad margines cinctus acutis, duris, nigris, ſed brevibus ſpinis, omnibus deorſum reflexis inſtar ferræ majoris. In vertice non conjunguntur rami uti in domeſtica, ſed a trunci medio ſupra ſe invicem locantur. Quiſque ad ſuum finem gerit amplum, rotundum, ac radiatum inſtar depicti ſolis folium, uti in domeſtica, majus tamen, ſex ſeptemve habens pedes in diametro. Cujus radii inæqualiter ſunt inciſi, tres quatuorve enim lacinias efformant ſeu diviſionem, quæ a ſubſequente profundiore lacinia ſeparata eſt, ac nulla harum laciniarum ad centrum extenditur, poſteriores quoque radii ſemper ſunt breviores, anterioribus vel mediis, nec perfectum formant circulum, ſed ad pediculum aperturam relinquunt: Quiſque radius circiter tres cum dimidio pedes eſt longus, ac in medio firmum habet nervum, cujus finis in plura definit acumina paululum obtuſa, ac ſi abrupta forent. Folia quoque ſunt tenuiora, glabriora, ac in longiores diviſa radios, quam domeſticæ.

Foliorum juniorum laciniæ, ut & in fruticoſa arbore, ad margines longum gerunt filum, quod ſenſim diſſolvitur, dependet, ac tandem quoque perit. Exterius lignum Calappo fere ſimile eſt, paulo tamen magis fuſcum, ac durius, multo tamen minus durum ac nigrum quam Lontari domeſticæ, adeoque nulli uſui mechanico aptum, niſi ad viliora quandoque tigilla. Interior medulla eſt ſicca ac farinoſa, uti arboris Sagou, durior tamen ac fibroſior, ad radicem non adeo amplus eſt vel protuberans truncus quam domeſticæ, qui etiam brevius durat ac vivit. Quamdiu excreſcit, nullos producit fructus, ſed ſi fuerit adulta, quum magnam ramificationum partem demiſerit, comam accipit ramoſam inſtar Sagu arboris, multo tamen minorem, non ultra quatuor pedes altam, erectam ex medio verticis, in ſex circiter majores diviſam ramos, qui ad baſin arcte conjunguntur. Majores hi rami in multos dividuntur laterales racemos, Pinangæ ſimiles, hi autem ſunt erecti, firmi, hirſuti, ac capitati, qui fructus producunt longe ac laxe a ſe invicem dependentes, rotundos inſtar globulorum fiſtulæ ignivomæ, cinereo-virides ac ſupra foveola obſcura impreſſos, externe inveſtitos tenui ac ſicca carne, quæ facile putreſcit, ſub hac alius rotundus ac durus locatur nucleus magnitudine globuli ſtlopi, ſine apice duro, qualis in Saribi nucleo conſpicitur, ſub tenui, ac lignoſo porro putamine albus ac durus abſconditur nucleus, edendo ineptus. Quum nuclei hi in terram decidant, albicantes deorſum agunt fibrillas, ac ſurſum tenuia germina, quæ ſimul cum nucleo, qui tum mollior eſt factus, edules quodammodo ſunt. Veſpertiliones hos amant nucleos, quum ex arbore dependent, quique hinc inde per eorum ſtercus ſeruntur in ſilvis, unde novæ progerminant arbores. Si omnes baccæ deciderint, ad ſummam pervenit arbor ſenectutem: ſemel enim tantum gerit fructus, ac brevi poſtea perit, uti quoque Sagu arbor.

Nomen. Lontarus Silveſtris Latine, *Lontar Utan* Malaice. *Talpetti* in Cormandelæ ora, in Macaſſera *Coäl* & *Coäla*, in Amboina *Maccanunut* & *Maanuno*, in Boero *Siger*, in Manipa *Majaſſa*, quidam eam quoquo vocant *Wocka Wocka*, cum *Saribu* hanc confundentes.

Locus. In iiſdem fere creſcit regionibus, in quibus domeſtica, uti in Java, Madura, Timora & Celebe. In

X. HOOFDSTUK.

Wilde Lontar-Boom.

DEze wilde Lontar-boom *verſchilt niet veel in 't aanzien van de tamme, en hoewel den ſtam wat ranker en lager is, zoo zyn egter de takken langer, en de bladeren grooter dan aan de tamme. De takken en bladeren verſchillen ook naa hun tweederley ouderdom: want zoo lang hy nog een ſtruik is, zyn de takken ongeveer 5. a 6. voeten lank, een vinger of een duim dik, hy naa drie-kantig, boven met een diepe geut, en aan derzelver kanten klein getandt als een fyne zaag. Het blat is in minder lappen verdeelt, of zoo diep niet geſneden, als aan de naaſt-volgende. Aan de volwaſſene zyn de takken van thien tot veerthien voeten lank, een kleinen arm dik, de geut is als dan ook meeſt uitgegroeit en vlak, aan de kanten bezet met ſcherpe, harde, zwarte, dog korte doornen, alle agterwaarts overgeboogen, als een grove zage. Zy ſtaan ook niet in de kruin by malkander vergadert, gelyk aan de tamme, maar van 't middelſte des ſtams vervolgens boven malkander; yder draagt aan zyn eynd een groot ront blat, geſtraalt als een geſchilderde Son, gelyk de tamme, dog veel grooter, te weten vyf a zes voeten in hun diameter; de ſtraalen zyn ook ongelyk ingekeept, want drie en vier maaken een lap, of verdeeling, dewelke van de naaſt-volgende met een dieper keep afgeſcheiden is, en geene van die keepen raakt tot aan het centrum; ook zyn de agterſte ſtraalen altyt korter, dan de voorſte, of middelſte, en ſluiten geen volkomen cirkul, maar laten een opening by den tak: yder ſtraal is omtrent drie en een half voeten lank, heeft in de midden een ſtyve zenuwe, haar einden zyn in meerder ſpitzen verdeelt, dog wat ſtomp als of ze afgebrooken waren; en de bladeren zyn ook in 't geheel dunder, gladder, en in langer ſtraalen verdeelt, dan die van de tamme.*

De lappen aan de jonge bladeren, en aan de jonge ſtruik hebben aan hare kanten een langen draat, dewelke metter tyd los raakt, afhangt, en eindelyk ook vergaat. Het buitenſte hout is dat van den Calappus-boom ſchier gelyk, of wat bruinder en harder, dog op verre naa zoo zwart nog hard niet, als dat van de tamme Lontar, dierhalven tot geen houwerk bequaam, behalven zomtyds tot ſlegte latten; het binnenſte is een droog en meelagtig merg, gelyk de Sagu-boom heeft, dog groff-dradiger en harder, by de wortel is hy zoo breed, nog uitpuilende niet, gelyk de tamme, zynde ook van korter duurzaambeit of leven; zoo lang hy nog in 't groeyen is, draagt hy geene vrugten, maar in den ouderdom, als hy een groot deel van zyn takken afgeworpen heeft, krygt of gewint hy een getakte kroon als den Sagu-boom; dog veel kleinder, te weten niet boven de vier voeten hoog, mede over eind' ſtaande, regt uit het midden van de kruin, en omtrent in zes hooft-takken verdeelt, dewelke beneeden digt tegens den hooft-ſteel aan ſtaan. Deze hooft-takken verdeelen hun in veele zyde-ſteelen, ſchier gelyk aan een Pinang-tros, dog deze ſteelen zyn regt, ſtyf, ruig, of geknopt; hier aan waſſen de vrugten die wat ydel of verre van malkander hangen, regt ront als een groote mutsquet-kogel, graauw-groen, en van vooren met een donker kuiltje, van buiten zynze bekleet met een dun en droog vleis, het welk ligt afrot, daar binnen leid een andere ronde en harde korl, in de grootte van een piſtool-kogel, dog zonder zoodanigen harden ſpitzje voor uit, als men aan de Sariboe-korl ziet, voorts leit onder een dunne en houtagtige ſchaal een witte en harde beeſt, die tot eeten onbequaam is; als de korls op de aarde vallen, ſchietenſe witte worteltjes nederwaarts, en opwaarts dunne ſcheutjes, die t'zaam met de korl (dewelke als dan weeker geworden is) eenigzints eetbaar zyn. De Vleermuizen eeten deze korls graag, als zy nog aan den boom hangen, en zaayenze door den afgank hier en daar in de ruigte, daar dan nieuwe boomen van voortkomen; als nu alle de bezien afgevallen zyn, zoo is den boom tot zyn hoogſte ouderdom gekomen, want hy draagt niet meer dan eenmaal vrugten, en gaat kort daar na uit, gelyk ook den Sagu-boom doet.

Naam. In't Latyn Lontarus Silveſtris, *in't Maleyts*, Lontar-Utan, *op de kuſt Cormandel*, Talpetti, *Macaſſers* Coäl, *en* Coäla, *Amboinees* Maccanunut, *en* Maanuno, *op Boero*, Siger, *op Manipa* Majaſſa, *zommige noemen hem ook* Wocka Wocka, *denzelven alzoo met de* Saribu *confunderende.*

Plaats. Hy waſt ſchier in de zelfde landen met de tamme Lontar, als op Java, Madura, Timor, en Celebes. In

In Mandura frequens eſt, unde juniora folia in Macaſſara venalia in forum adferuntur, & quamvis ſit ſilveſtris hæc arbor, uno tamen in loco ſemel multiplicata lubenter creſcit. In Amboina eſt rara, frequentior in Boero, Bonoa, & Oma, tam in declivis quam montoſis locis.

Uſus. Hujus arboris folia tantum ſunt in uſu, quamdiu arbor excreſcit, nullos enim, uti dictum fuit, umquam fert fructus, niſi in ſumma ejus ſenectute, atque hi nulli inſerviunt uſui vel uſquam uſurpantur. Ex foliis Macaſſarenſes ac Boegenſes amplos formant pileos, atque ex iis quoque nectunt capſulas *Epo* ipſis dictas, in quibus Tabacum ac Pinangam includunt, quas ſecum geſtant: Ex junioribus quoque foliis tenues formantur mattæ, ac ſacci, in quibus gerunt Oryzam, vel, ſi plurima connectantur folia, vela pro navigiis, quæ ſtramineos ſaccos ac ſtraminea vela nos vocare ſolemus, quum omnino ex ſtramine confecta videantur, atque in ſimilibus ſaccis in Java plurimæ res, uti Oryza, Piper, fructus, radices &c. illigantur. Ex iisdem quoque foliis per longitudinem ſiſſis fila quoque fortiora conficiunt, colligando apta, ut & pro retibus, ac tenuius diſſecta, fila præbent, ex quibus Macaſſarenſes veſtimenta contra pluviam habent, *Badjutorro* & *Cororon* dicta, quibus ſe induunt menſibus pluvialibus, quum Oryzam plantant vel in faſces illigant. Inter foliorum ortum mollis ac tenera creſcit inſtar ſpongiæ ſubſtantia, ſeu inſtar fomitis igniarii, quæ *Baroe* dicitur, & apta eſt ad navigia obſolidanda, ex ſequente autem arbore Sagu melior ac major ejus colligitur quantitas.

Boegenſes & Boeronenſes aliquem inde eliciunt potum, longe tamen viliorem ac alium Towak, nauſeoſum, ac caput gravantem. Eum in finem omnes fere verticis detruncant ramos, detruncatum obvolvunt caput foliis, ne aër accedat. Tumque hoc feriunt, ac dein appendent vas aliquod, quod demum altero repletur die: Hunc autem liquorem eliciendo arbores hæ marceſcunt ac deformatæ ſunt, uti quoque Sagu arbor. E quibus vero nullus elicitur potus, ſed bene coluntur ac depurantur, pingueſcunt quaſi, ac craſſeſcunt, atque farina ex earum medulla præparari poteſt eodem modo ac ex arbore Sagu. Alio quoque modo elicitur liquor, ſi nempe in vertice detruncato foramen per truncum perforetur, ipſique canalis intruditur, cui vas aliquod appenditur, quod alternis etiam repletur diebus, hoc autem non ultra duas tresve ſeptimanas continuari poteſt. In Bonoa hæc arbor altior excreſcit, ac latiora habet folia quam in aliquo alio loco, ſed ejus loci incolæ ingenioſiores ſunt quam eorum vicini, atque ex ejus foliis elegantes plures contexunt res, inter quas petaſi ampli coronis ramoſis ornati *Tudong* dicti excellunt, quos feminæ ad ſolem & pluvias avertendas geſtant. Quadratas quoque inde formant capſulas *Totombo* illis vocatas, quas foliis atro ac rubro colore imprægnatis eleganter contexunt, ac quaſi depingunt, quæ ſuppellex quidem eſt fragilis, vulgaris tamen, & apta pro veſtimentis ac pannis conſervandis, atque hiſce duobus præparatis tributum quondam ſolvebant regibus Ternatenſibus. Ex ligno Alphurenſes longas jaculatorias formant haſtas, *Sagu Sagu* dictas, quas ex manibus in hoſtes vibrant, ac malignum adferunt vulnus, quum haſta in ramenta diffilit, ſi ad oſſa perveniat.

Si quis comederit noxios piſces, Cancros, ſeu Fungos, tum fruſtum viridis hujus arboris rami aqua contundendum eſt, ac ejus ſuccus expreſſus ægro propinandus eſt, qui curabitur quam primum vomuerit, eadem quoque aqua curat illos, qui a Celebenſi Salamandra, *Tocke* dicta, mictione venenata conſpurcatus eſt. Defectu viridium ramorum ſacci quoque ac mattæ ex ejus foliis contextæ adhibentur, atque has in aqua maceratas tam diu conterunt, donec ſpumeſcat aqua, quam ægro propinant. Tenuiſſimæ radicis fibrillæ ex hac arbore, cum Sonchi Amboinenſis radice maſticatæ, ac ſuccus ex his deglutitus curat Diarrhæam.

Cum Lontaro convenire videtur Lantaniere ſic dicta a Gallis in inſulis Caribæis habitantibus, quæ deſcripta eſt in *Antill. Hiſtor. Cap.* 6. quæque eſſet arbor amplo ac radiato folio.

Silveſtris Lontarus, ſeu arbor ipſi ſimillima creſcit quoque

Mandur is ze overvloedig, van waar men de jonge bladeren op Makaſſer te koop brengt, en boewel by wilt is, zoo waſſen zy nogtans gaarne by malkander op een ſtuk lants. In Amboina is ze weinig, dog meer op Boero, Bonoa, en Oma, zoo wel in de vlakte als in 't gebergte.

Gebruik. Van dezen boom zyn alleen de bladeren in gebruik, zoo lang by in zyn groeyen is; want, als gezegt, by draagt nooit vrugten als in zyn uitterſte ouderdom, en dan zyn dezelve nog al van geen gebruik of nergens toe bequaam; van de bladeren maaken zoo wel de Macaſſaren, als Boegis veelderley breede boeden, en vlegten ook daar van kleine doosjes Epo *genaamt, daar inze Tabak, en Pinang bergen, om die by hun te konnen dragen. Uit de jonge bladeren maakt men mede dunne matten, en ook zakken om ryſt in te dragen, of, zoo men 'er veele aan malkanderen naait, zeilen tot vaartuigen, 't welk wy ſtroozakken, en ſtroo-zeilen noemen, want zy gelyken zeer wel van ſtroo gevlogten te wezen, en in diergelyke zakken werden op Java verſcheide goederen, als ryſt, peper, vrugten, wortelen &c. afgepakt; uit de zelfde bladeren, in de lengte geſpleten, maakt men ook eenige grove draden, dienſtig tot alderhande bint-werk, en grove netten, en nog fynder geſneeden, gevenze een gaaren, daar de Maccaſſaren bare regen-rokken van maaken,* Badjutorro *en* Cororon *genaamt, dewelke zy aandoen in de regen-maanden, als zy de ryſt planten; tuſſchen den oorſpronk der takken, vint men een weeke en teere ſubſtantie, als een dunne ſpongie, of als gebrande tontel, 't welk men* Baroe *noemt, en bequaam is om de vaartuigen mede te breeuwen, dog uit den volgenden Sagueer-boom komt het veel meer en ook beeter.*

De Boegis en Boeronezen weten mede eenige drank daar uit te tappen, dog die is veel ſlegter als andere Towak, brakagtig van ſmaak, en het hooft bezwarende; tot dien einde kappenze ſchier alle de takken van de kruin af, bewinden den kop met bladeren op dat 'er geen lugt by kome; deze kloppenze eerſt wat, en hangen als dan een vat daar aan, 't welk eerſt de tweede dag vol of vervult wert, dan door dit tappen werden deze boomen zeer mager en ongedaan, gelyk mede den Sagueers-boom. Dog die men niet tapt, maar voed en bavend, werden vet en dik, en als dan kan men eenig meel uit haar merg bereiden, op dezelfde manier gelyk uit den Sagueers-boom; ook geſchiet het tappen of tyfferen nog op een andere manier, te weten, als men boven in de kaalgemaakte kruin een gat in de ſtam boort, een geutje daar in ſteekt, en een vat daar aan hangt, 't welk mede alle twee dagen eens gevult of vol wert, maar dit tappen kan men niet boven de twee a drie weeken continueeren. Op Bonoa waſt deze boom wat booger, en met breeder bladeren dan elders, en deſſelfs inwoonders zyn ſneediger dan haar gebuuren, om uit deſſelfs bladeren te vlegten veelderley fraye dingen, en onder anderen breede boeden, met getakte kroonen daar boven op, Tudong *genaamt, die de vrouwen tegen de zon en regen dragen, als mede vierkante kistjes* Totombo *genaamt, dieze dan met zwart en rood geverfde bladeren weten te doorwerken, en als te beſchilderen, zynde wel een bros huisraad, dog zeer gemeen en bequaam om linnen en klederen daar in te bergen, en met welke twee dingen zy luiden ook eertyts haar trybuit betaalen aan de Ternataanſchen Koningen. Uit het hout maaken de Alphurezen hare lange werp-ſpietzen,* Sagu Sagu *genaamd, die zy uit de hant na de vyand werpen, maakende een quade quetzuur, om dat de ſpits ſplinterd, alſſe op een been raakt.*

Als ymand gegeeten heeft van eenige ſchadelyke viſſchen, Crabben, of Cambernoelien, dan moet men een ſtuk van de groene tak dezes booms in 't water kneuſen, het zap daar uitperſſen, en 't zelve den patient te drinken geven, zoo zal hy geneezen, zo draa hy aan het braken raakt. 't Zelfde water helpt ook die geene, die een Celebiſche Salamandar met zyn venynige pis beſpat heeft: men neemt ook by gebrek van groene takken een ſtroozak, of matte van deſſelfs bladeren gevlogten, en die kneuſt of kneed men zoo lange in 't water, tot dat het zelve ſchuimt, en geeft het zo den patient te drinken. De dunſte vezelingen der wortel dezes booms met de wortel van Sonchus Amboinicus *gekaauwt, en het zap ingezwolgen, geneeſt den buik-loop.*

Met den Lontar ſchynt mede over een te komen den Lantanier, alzoo genaamt van de Francoizen in de Caribiſche Eylanden woonende, midsgaders beſchreven in de Hiſtorie Antill. Cap. 6. *en 't welk zoude zyn een boom met een breet en geſternt bladt.*

Den wilden Lontar, of immers een boom den zelven zeer

quoque in inſulis Philippæis *Ybur* ibidem dicta, trunco tam craſſo, ut vir eum brachiis complecti nequeat, atque ejùs medullam incolæ ſiccis temporibus in ligneis caudicibus contundunt, ex qua panem formant, uti hic in Amboina ex Sagou præparatur. Item, ſi vertex ac folia detruncentur, ac per truncum canalis intrudatur foramini cuidam appropriatus, potus tunc inde hauritur, qui coquendo fit ſyrupus ſeu *Goela*, ac diutius coctus ſaccharum præbet rubrum. An credibile itaque eſt, Fariniferam Palmam, quam itinerarii *Franciſci Drake*, uti *Carolus Cluſius Lib.* 1. *Exotic. Cap.* 3. ſcribit, in Manilhis viderunt, rotundo vertice ſeu capite Braſſicam capitatam æmulantem, atque ex qua juxta eorum relationem panis præparabatur, hanc ſilveſtrem Lontarum ſeu Manilhenſium *Ybur* fuiſſe potius quam arborem *Sagu*, quam poſtea primum in Ternata vel inſulis Moluccis obſervarunt. Viderunt enim forſan primum in Manilhis, ac morem præparandi panem dein in Moluccis, ac forte putarunt unam eandemque eſſe arborem. Quales errores in libris itinerariorum, atque a noſtræ nationis navigatoribus committuntur, quod unum eundemque cujusdam rei uſum ex diverſis obſervent arboribus, ac ſine ulteriore indagine utrasque confundant, & pro iisdem habeant, unde quoque Europæis ſcriptoribus ſimiles cauſſant errores, uti ſupra *Cap.* 3. demonſtratum fuit, docto Scaligero in deſcribendo Coccum Indicam accidiſſe.

zeer gelyk, waſt mede in de Philippinſche Eylanden, aldaar Yhur *genaamt, met een zoo dikken ſtam, dat hem een man niet omvatten kan; en wiens merg de Inwoonders by ſchrale tyden in houte blokken ſtampen, en daar van broot maaken, gelyk wy hier in Ambon met de Sagu doen. Item, als men de kruin, en de takken afkapt, een gat boven in de ſtam boort, en een geutje daar in ſteekt, zoo kan men een drank daar uit tappen, waar van men met kooken bekomt een Siroop of* Goela, *en met nog langer kooken een bruine zuiker; en is het dierbalven geloofiyk, dat de meelgevende Palma, dewelke de reisgezellen van* Franciſcus Drake, *gelyk*, Carol. Clus. *ſchryft*, Lib. 1. Exotic. Cap. 3. *ywers in de Manilhas gezien hebben, met een ronde kruin of bol den ſluit-kool gelyk, en waar van men naa haar zeggen broot maakte, veel eer deze wilde Lontar of Manilhaſche* Yhur *geweeſt zy, dan den Sagu-boom, die zy daar naa eerſt in Ternaten, of in de Moluccos hebben gezien; want zy hebben miſſchien den boom eerſt in de Manilhas gezien, en de manier van 't broot maaken daar naa in de Moluccos, en apparent gemeint, dat het een en dezelfde boom was. Hoedanige of diergelyke abuizen men in de reis-boeken, en ſcheep-vaarden van onze natie wel meer vindt, namentlyk dat zy eenderley gebruiken van tweederley boomen aantreffende, zonder verder onderzoek, ſtraks dezelve komen te vermengen, en voor eenen boom te houden, en waar door zy dan ook de ſchryvers in Europa tot diergelyke abuizen aanleiding en oorzaak gegeven hebben, gelyk hier boven,* Cap. 3. *aangewezen is, dat dien geleerden* Scaliger, *met het beſchryven van de Cocos Indica wedervaren is.*

Hujus ſilveſtris Lontari ſpecies altera ſeu varietas videtur Javanenſium *Cabang*, quamvis etiam ad *Saribum* & *Licualam* referri poſſit. Cabang autem folia non ita profunde ſunt diſſecta, ac diu durat, quod non niſi folia in ipſa obſerventur: Tempore autem fit arbor tam craſſa ac Calappus, duabus tamen ulnis vix altior, neque fructus niſi in ſumma profert ſenectute, unde hi Incolis quoque ignoti ſunt, alioquin eam compararem cum humili Tammar arbore in Zeylana creſcente. Folia hæc itidem magni ſunt uſus: ex iis enim tenuiter diſſectis Javani ſaccos formant, item *Tudongs* ſeu amplos petaſos, quos contra ſolem & pluvias gerunt: in iis diverſæ quoque res conſervari ac obvolvi poſſunt, immo Malaicenſibus mos eſt, in hiſce deponere pretioſum lapidem Hyſtricitem, ſeu Pedra de Porco dictum, ut ejus vires conſervent, qui hunc in finem his obvolvitur foliis, & in ciſta ex auro confecta aſſervatur. Ob magnum foliorum uſum arbor hæc utcumque eſt fruticoſa ſine trunco, quæ raro alio in loco occurrit niſi circa Javanorum emporium Damak in monte Hondangh, ubi toti hujus arboris campi, ſeu potius ſilvæ occurrunt.

Van dezen wilden Lontar ſchynt ook een medezoorte, of verandering te zyn de Javaanſche Cabang, *hoewel men hem ook onder* Saribu, *en* Licuala *kan reekenen; ſchietende eerſt uit den grond met een enkelt bladt, omtrent drie voeten hoog, uitgebreid als een wayer, in de gedaante van* Licuala, *dog de Cabang is geenzints zoo diep geſneeden, en blyft lange ſtaan, dat men niet dan bladeren daar aan ziet: Dan metter tyd werd het een boom zoo dik als een Calappus-boom, dog niet boven de twee vademen hoog; hy draagt niet dan in den hoogſten ouderdom zyne vrugten, en daarom zynze de Inlanders ook onbekent, anderzints zoud' ik hem vergelyken by den lagen Tammar-boom op Ceylon groeyende. Dezo bladeren zyn insgelyks van groot gebruik, want uit dezelve, alſſe tot dunne riemkens zyn geſneeden, werden mede de Javaanſche ſtroo-zakken gemaakt, als mede de* Tudongs *of breede hoeden, die men tegens de zon en reegen draagt; men kan ook veelderley dingen daar in bewinden en bewaren, ja zelfs is het by de Maleyers een manier, datze den koſtelyken* Hyſtricites, *of* Pedra de Porco, *daar in leggen om zyne deugden te bewaaren; werdende tot dien eynde met deze bladeren omwonden en voorts in een gout casje bewaart; wegens het groot gebruik van de meergem. bladeren, zo blyft dezen boom meeſt een ſtruik zonder ſtam, en die men ook zelden elders vint, dan omtrent de Javaanſche koop-ſtadt Damak, op den berg Hondang, daar men geheele latters, of velden van dezen boom heeft.*

Circa Bataviam ad propugnaculum Ryswyk Cabang quoque invenitur, cujus folium ultra pedem vix eſt magnum, ac proinde ineptum eſt pro Tudongs, ſaccis &c. formandis.

Cabang folium ex Java juſſi adferri, ut cum Lontaro-Utan ſeu ſilveſtri comparārem, ac plurimum cum hocce convenire expertus ſum: Ambo enim fruticis folia tenuem habebant petiolum, digitum circiter craſſum, quinque pedes longum, profunde ſulcatum, atque ad latera brevibus cinctum ſpinis: In Javanenſi diviſiones in quatuor, quinque, ſexve lacinias erant inſculptæ, quum Amboinenſe plurimum in tres partes ſit ſeparatum, quaque diviſione ex tribus radiis formata, in Amboinenſi profundius quoque ſunt inciſæ laciniæ: ad diviſionum margines tenuia gerebant filamenta, quæ tempore etiam ſeparantur ac decidunt. In utroque folia non acute deſinunt, ſed ſunt obtuſa & quaſi abrupta. Fructus Javanenſis Cabang acquirere non potui, alioquin reliquam hujus notare poſſem differentiam.

Omtrent Batavia, by de reduit Ryswyk vint men mede het Cabang, *dog het blad wert niet boven een voet groot, en is dierhalven onbequaam om* Tudongs, *zakken &c. van te maaken.*

Ik hebbe het blat van Cabang *van Java laten overbrengen, om het met onzen Lontar-Utan te vergelyken, en bevond het daar mede ten meeſtendeel over een te komen: want beyde de bladeren, te weten die van een ſtruik, hadden een dunnen ſteel, omtrent een vinger dik, by de vyf voeten lank, diep gegeut, en aan de kanten digt met korte doornen bezet; aan 't Javaanſche waren de verdeelingen in vier, vyf, en zes lappen verdeelt, daar het Ambonſche meeſt in drielingen verdeelt is, ieder drieling uit drie ſtraalen beſtaande, en aan 't Ambonſche zynze dieper gekeept; aan de kanten van de verdeelingen haddenze dunne draden, dewelke daar afſchilferen, en metter tyd ook afvallen, aan beide loopen de bladeren mede niet ſpits toe, maar zyn ſtomp, en als afgebrooken. De vrugten van het Javaanſche heb ik niet konnen krygen, anders zoude ik met meerder verzekertheit daar van hebben konnen ſchryven.*

EXPLICATIO

Tabulæ Undecimæ.

Quæ exhibet BORUSSUM, *foliis Palmato-pectinatis cum interjecto filo, & ſpinis ad pedunculum aduncis, fructibus racemoſis, bacciferis*, quæ a *Rumphio* LONTARUS *Silveſtris*, ſeu *Lontar-Utan* vocatur.

A. *Folium* cum interjecto *filo.*
B. *Folium ſimplex.*
C. *Corymbum frugiferum baccis* onuſtum.

OBSERVATIO.

Lontarus hæc *Silveſtris* a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 184. quoque commemoratur.

UYTLEGGING

Van de Elfde Plaat.

Dewelke vertoont een BORUSSUS *met Palmsgewyze en kamagtige blaaden, tuſſen welke draadjes voortkomen, en die aan haar ſteel kromme doorntjes dragen, met trosagtige vrugten, ofte bezien: van* Rumphius wilde LONTAR-BOOM, *of* Lontar-Utan *genaamt.*

A. Wyſt aan een blad, *met zyn* draatjes.
B. Een enkelt bladt.
C. Den Tros met vrugten of bezien beladen.

AANMERKINGE.

Deze wilde Lontar-Boom *wert mede by* Valent. *in de beſchryving van Ambon* pag. 184. *vermeldt.*

CAPUT UNDECIMUM.

Lontarus Silveſtris altera, IHUR *dicta.*

CUm *Lontaro Silveſtri* proxime convenit, ſeu ejus altera ſpecies eſt arbor *Ibur* dicta, cujus truncus & altitudo eſt inſtar *Calappi*, ejusque cortex eundem habet colorem, qui æqualis magis eſt, ac ſine notabilibus annulis. Ramificationes ac folia præcedenti *Lontaro Silveſtri* ſunt ſimilia, rami autem breviores ac graciliores, eorumque margines multo longioribus armati ſunt ſpinis, in junioribus ramis ſemi-digitum longis, aliis intermediis brevioribus, in adultioribus autem ſpinæ ſunt breviores ac latiores, erectæ, firmæ, & acutiſſimæ. Rami ſeu frondes antica parte ſunt latiores quam poſtica, atque haud male referunt proboſcidem Gladii piſcis, quamvis ſpinæ, uti dictum, inæqualis ſunt longitudinis; longiſſimis folio proximis, quæque inæqualiter diſtant. Folium eſt etiam magnum, rotundum, atque extenſum, uti illud proxime antecedentis arboris, atque ejus radii inæqualiter itidem diviſi, quatuor enim ſeu quinque tales radii conſtituunt laciniam, qui a ſubſequentibus profundiore inciſione ſunt ſeparati, horumque extremum itidem eſt obtuſum & quaſi abruptum. Fructus longis dependent ex racemis, uti in *Pinanga Silveſtri*, laxe remoti, magnitudine ovi mediocris, rotundiores tamen, atque ad extremum brevi capitulo ornati, externe cinerei ac rugoſi, hirſuti, in parvas quadratas diviſi teſſellas, quique in fungoſa medulla tres quatuorve duros continent nucleos, qui dura pulpa repleti, ſed edendo inepti ſunt: Exterius lignum eſt corneum ac durius omnibus reliquis Lontari lignis, primo ruffum ac nigris contextum venis, in vetuſtioribus vero truncis ita durum & nigrum eſt ac *Saribi* lignum, unde fiſſu difficillimum eſt.

Nomen. Latine *Lontarus Silveſtris altera*, Malaice *Woeka-Utan.* Amboinice *Ibur*, Boere *Ibul.*

Locus. Raro in Amboina creſcit, ac paucæ tantum ejus arbores ſunt ad borealem ejus partem in Laha: Frequentior eſt in Boero, Bonoa, & Timora.

Uſus. Arbor hæc paucum præbet uſum: folia enim nimis ſunt fragilia, quam ut ex iis aliquid texi poſſit, juniora tantum folia Lontari domeſticæ defectu adhibentur ad ſcribendum; hancque a quibusdam Boerneis vocari audivi *Tal*, quamvis erronee, quum hoc verum Maccaſſarenſium ſit nomen Lontari domeſticæ: fructus eorumque nuclei non comeduntur, neque ullus ex arbore elicitur potus, in Boero tamen circumciditur, atque ex ejus medulla farina aliqua componitur, uti ex Sagu arbore, multo tamen vilior, alias ob duritiem parum detruncatur, & hoc non facile fit niſi per Hollandorum ſecures; lignum per longitudinem findi poteſt, atque ex illo tigilla confici, illud autem vetuſtiorum truncorum, quod grave ac nigrum eſt, adhibetur pro manubriis Toranorum vel haſtarum brevium: atque ſi ſit politum, pro Ebeno ligno haberetur; hæc vero *Ibur* a Manilhenſi *Ibur* eſt diſtinguenda, quæ præcedenti capite deſcripta eſt, atque cum *Lontaro-Utan*, ſeu ſilveſtri una eademque eſt arbor.

XI. HOOFDSTUK.

De tweede Wilde Lontar-boom IHUR *genaamt.*

MEt de wilde Lontar-boom komt zeer na by over een, of is een zoorte daar van, den boom Ihur, *welkers ſtam en hoogte is als die van den Calappus-boom, en de ſchorſſe mede van deszelfs coleur, dog wat effender en zonder merkelyke trappen. De takken en bladeren zyn de voorgaande wilde Lontar-boom gelyk, dog te takken korter en ranker, hare ronden zyn met veele langere doornen gewapent, aan de jonge takken een halve vinger lank, met zommige korter tuſſchen beiden, maar aan de oude zynze korter, en dikker, regt, ſtyf, en zeer ſcherp: de takken zyn van vooren breeder, dan van agteren, en verbeelden niet qualyk de ſnuit van een zwaart-viſch, hoewel de doornen, als gezegt, van ongelyke lengte zyn; de langſte altyt naaſt het blat, en ook in ongelyke wyte van malkander ſtaande. Het blat is insgelyks groot, ront, en uitgebreid, gelyk dat van de voorgaande Lontar, en zo mede deszelfs ſtraalen ongelyk geſneeden, of afgedeelt; want vier of vyf ſtraalen maaken een byzondere lap, zynde van de naaſtvolgende met een dieper keep afgezondert, midsgaders haar eynden mede ſtomp, en als afgebrooken. De vrugten hangen aan lange troſſen gelyk de wilde Pinang, wat ydel van malkander, in de groote van een middelbaar Ey, dog ronder, en agter met een kort halsjen; van buiten graauw en rimpelig, of ruig, in kleine vierkante ruitjes verdeelt, hebbende, in een voos merg, drie a vier harde korrels, dewelke met een hart merg vervult, dog tot eeten onbequaam zyn. Het buitenſte bout is boornagtig en harder dan dat van alle de Lontars, eerſt bruin en met zwarte aderen doorlopen, maar aan de oude ſtammen zoo hart en zwart, als aan de Sariboe, en zulks mede in 't kappen zeer moeyelyk.*

Naam. In 't Latyn Lontarus Silveſtris altera; *In 't Maleyts* Woeka-Utan, *Amboinees* Ihur, *op Boero* Ibul.

Plaats. Hy waſt weinig in Amboina, en daar ſtaan maar eenige boomen aan de noort-zyde in de Laba: dog meerder vint menze op Boero, Bonoa, en Timor.

Gebruik. Dezen boom heeft weinig gebruik: want de bladeren zyn te bros om yets daar van te vlegten; alleen de jonge bladeren neemt men by gebrek van Lontar, om daar op te ſchryven, en heb ik hem ook van zommige Boeroneezen booren noemen Tal, *hoewel abuzievelyk, om dat dit den regten Macaſſaarzen naam is van den Lontar: Zoo werden ook de vrugten of haar korrels niet gegeeten, nog eenige drank uit den boom getapt, maar op Boero wert by evenwel omgekapt, en uit zyn merg een meel gemaakt, gelyk uit de Sagu-boom, dog veel ſlegter, anderzints wert by wegens zyn hardigheit weinig omgehouwen, of men moet 'er Hollandſche bylen agter zetten; het bout laat zig ook in de lengte ſplyten, en tot latten maaken, maar dat van de oude ſtammen, zynde zwaar en zwart, wert tot ſteelen van Toranen, of korte ſpieszen gebruikt, en gepolyſt zynde zoude men het voor Ebben-bout aanzien. Dog men moet dezen* Ihur *onderſcheiden van den Manilhaſchen* Yhur, *dewelke in 't voorgaande Cap. beſchreven, en met den* Lontar-Utan *een en dezelfde is.*

B
A
C

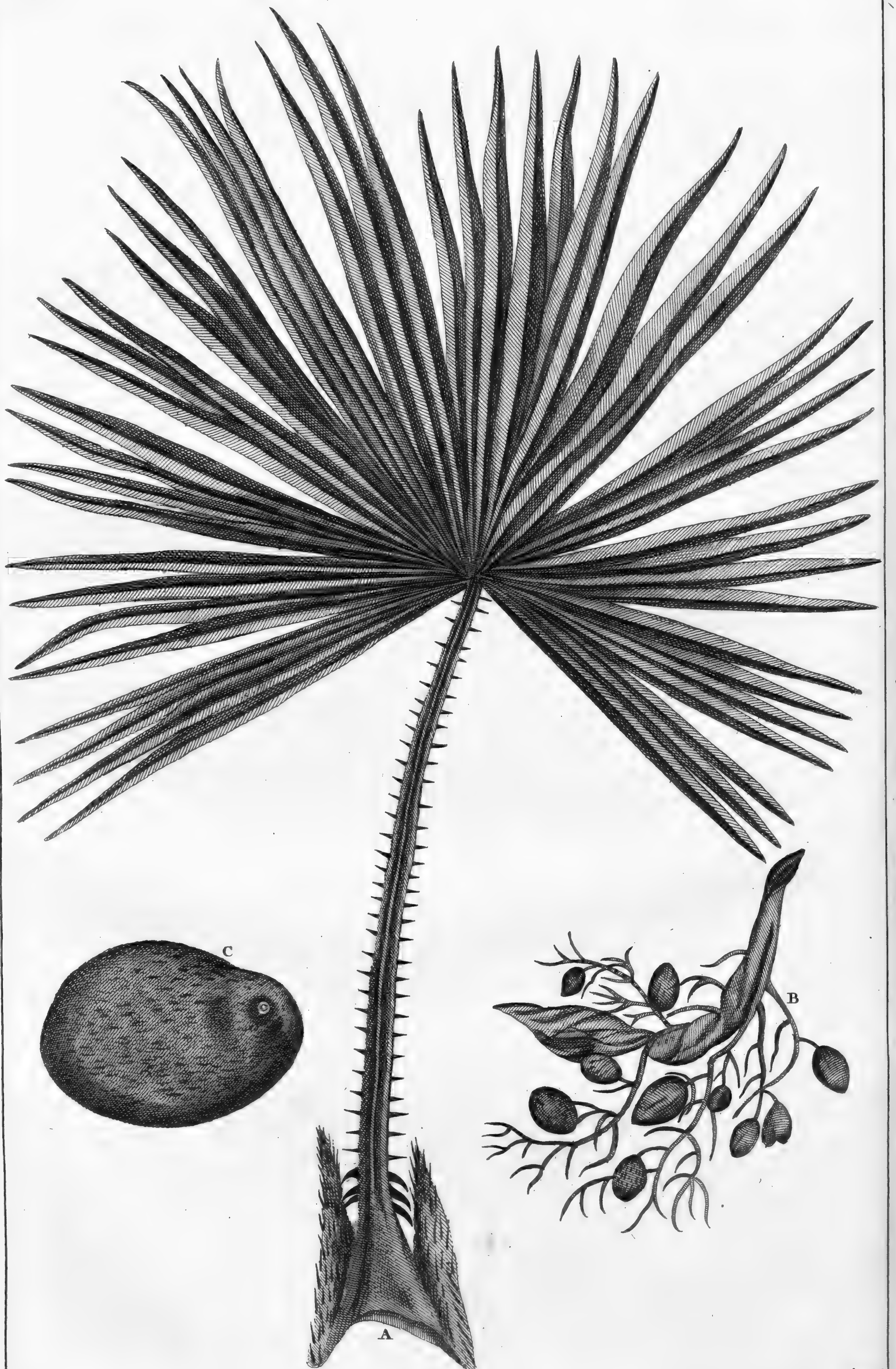
C
B
A

EXPLICATIO

Tabulæ Duodecimæ.

Quæ exhibet BORUSSUM *foliis palmatis, in profundos pectines laciniatis, fructibus racemosis, oviformibus*, quæ a *Rumphio* LONTARUS Silvestris altera, IHUR dicta, vocatur.

A. *Folium integrum* exhibet cum *appendice pedunculi spinosi rugoso.*

B. *Racemum frugiferum junioribus fructibus* onustum.

C. *Majorem fructum Oviformem.*

OBSERVATIO.

Lontarus hæc Silvestris, *Ihur* dicta, a *Valent.* in Amboinæ descriptione *pag.* 184. obiter describitur, ejusque Figura juxta *Rumphii* specimen *No.* XXIV. exhibetur.

UYTLEGGING

Van de twaalfde Plaat,

Dewelke vertoont een BORUSSUS *met* Palmsgewyze blaaden, *in* diepe kammen verdeelt, *en de* vrugten *in* troffen dragende *van* een Eyformige gedaante, *van* Rumphius *tweede wilde Lontar-boom* Ihur *genaamt.*

A. Wyst aan een geheel bladt *met een* ruig aanhangzel *van den* doornagtigen steel.

B. Een vrugtdragende tros *met* jongere vrugten *beladen.*

C. De grootere vrugt *in de* gedaante *van een* Ey.

AANMERKING.

Deze Lontar-Boom, Ihur *genaamt, wert by* Valent. *in zyn* Beschryving van Amboina *ter loops* pag. 184. *beschreven en na de* Figuur *van* Rumphius No. *XXIV. verbeeldt.*

CAPUT DUODECIMUM.

Palma Indica vinaria secunda, Saguerus sive Gomutus: GOMUTO.

HAec vera ac vinifera Palma est, quum fere nihil aliud præbeat alicujus momenti præter potum, ac pilosam excrescentiam seu massam, ex qua fila conficiuntur. Eodem fere modo ac Calappus crescit. Ejus autem truncus crassior est, ac multo humilior, & vix altior Pinanga, ad radicem æqualis nec protuberans, cujus coma atro-viridis est, incompta, & adspectu tristis, unde facile ab aliis distinguitur arboribus. Truncus in annulos itidem quodammodo est divisus inæquales, & hirsutos, qui per Muscum, pluresque Filicum & Polypodii species adeo obsessi & concreti sunt, ut vix dignosci possint, antequam a Tiffadoribus depuretur truncus; ita ut silvestri ac vili forma haud male ebrium æmuletur rusticum, qualis variis consutis ac pannosis vestimentis evigilat incomptis intricatisque titubans capillis: immo foediss imæ formæ inter omnes est arbores. Rami in vertice supra se invicem ac conjuncti locantur, uti in Calappo, atque hinc inde de trunco vetustior emarcidus dependet: quindecim ac septendecim pedes sunt longi, firmiores ac pilosiores quam Calappi rami, atque majores, quatuor nempe digitos lati, ac quatuor pedes longi, ad medium nempe rami; ab utraque enim parte sensim angustantur, atque ad superiorem partem obtuse desinunt tanquam abrupti, vel in minores apices divisi, ac supremus est breviss imus, latiss imus, & triangularis. Margines petiolorum obsessi sunt paucis, vagis, ac tenuibus spinulis ad vetustiora plerumque folia, quæ plurima dependent ad medium circiter abrupta & intricata, superne glabra, obscure viridia seu nigricantia, infernè cinerea seu albicantia.

Inter ramificationum ortum excrescit spatha, uti in Calappo, quæ dehiscens multos ac longos producit petiolos, omnes majori nexos seu ex eo dependentes: quisque vero petiolus tres vel tres cum dimidio longus est pedes, qui ubique continent capitula rotunda seu nuces, quæ proprie sunt fructus, Mespili magnitudinis ex rotundo triangulares, ac summa parte plani, in calice squammoso contenti, juncti majoribus petiolis immediate, seu sessiles, ex coeruleo virides, maturi autem ex fusco lutescentes, optime referentes fasciculatos nodos pallii, qualis in officinis venales suspenduntur: talesque racemi aliquando tres quatuorve simul ex arbore dependent eodem ex vertice, quorum quisque tanti est ponderis, ut unus vix gestare possit vir. Inutiles ac nullius sunt usus, atque decidunt, exceptis quibusdam semi-maturis, quos Sinenses saccharo condiunt.

Hi fructus duas aut plerumque tres continent parvas oblongas nuces, paulo majores Corylorum fructibus, arcte sibi junctas, unde trigonæ sunt; sed tertia

XII. HOOFDSTUK.

Tweede Wyn-dragende Palm-Boom; GOMUTO.

DIt is een waaragtige en puur wyn-gevende Palm-Boom, vermits men schier anders daar van niets en beeft, dat van eenig belang zy, dan drank, en een hairagtig gewasch, waar van men touwerk maakt: by wast op de manier als den Calappus-Boom, dog den stam is wat dikker, maar ook veel laager, en qualyk zoo hoog, als een Pinang-Boom, by de wortel effen, en geensints uitpuilende, zynde met zyn zwart-groen looff, wilt en droevig in 't aanzien, ook ligt van andere Boomen te onderkennen: den stam is mede eenigzints in trappen verdeelt, dog zeer oneffen en ruig van mosch, als mede met veelderley zoorten van Vaaren en Polypodium *zoodanig bewasschen en bedekt, dat men hem qualyk bekennen kan, voor en al eer by van de Tieffadoors gezuivert wert; zoo dat by met zyn leelyke en wilde gestalte niet qualyk een dronken Boer gelykt, zoo als die met zyn gelapte klederen, en verwarde hairen uit den slaap opspringt; immers bet is de leelykste van gedaante onder alle Boomen. De takken staan by malkander boven in den top, gelyk die van den Calappus-Boom, dog hier en daar hangter een oude by den stam af: zy zyn vyfthien en zeventhien voeten lank, styver en ruiger dan de Calappus-takken, niet uitgebolt, maar hoekig, en zonder eenige doornen aan de kanten, te weder zyden met breede bladeren bezet, gelyk die van de Calappus-Boom, dog grooter, te weten vier vingers breet, en vier voeten lank, wel te verstaan omtrent bet midden van de tak; want aan beide eynden wordenze allengskens korter, voor met een breede stompe spitse, als afgebrooken, of in mindere spitzen verdeelt, en bet aldervoorste is bet alderkortste, breetste, en driezydig; baare randen zyn bezet met weinige ydele en subtile doorntjes, doorgaans aan de oude bladeren, en hangen de meeste nederwaarts, omtrent de midden afgebrooken, en door malkander verwert, aan de bovenste zyde glat, donker of zwart-groen, van onderen grys of witagtig.*

Tusschen den oorspronk der takken groeit de schede of Spatha, *gelyk aan den Calappus-Boom, dewelke geborsten zynde, te voorschyn brengt veele en lange steelen, al te zamen aan een dikker steel ofte tak hangende, want yder steel is lank drie en drie en een half voet, langs benen digt bezet met ronde knoppen of nooten, 't welk eygentlyk de vrugten zyn, omtrent zoo groot als een Mispel, uit den ronden wat driekantig, aan 't voorste eynd' wat plat, en in een schubbig kelkje, zonder voetjes, aan de booftsteelen vast zittende, van couleur blaauw-groen, maar de rype zyn uit den bruinen wat geelagtig, zeer wel gelykende trossen van groote mantelknoopen, gelyk menze in de winkels te koop ziet: van dusdanige trossen hangen 'er somtyts vier a vyf teffens aan eenen boom, en alle uit deszelfs kruin, zynde yder zoo zwaar, dat een man genoeg aan een te dragen beeft: zy hangen daar ten onnutte, of voor niet met al; want men beeft 'er geen gebruik van, en zy vallen ook, als onbequaam en nergens toe dienstig zynde, af; behalven eenige weinige half rype, die de Sineesen nemen om te confyten.*

Deze vrugten bebben van binnen twee, of meest drie, lankwerpige nootjens, wat grooter dan baselnoten, geschikt tegens malkander staande, en zyn dierbalven ook driezydig

earum pars rotunda eſt. Hæ obteguntur nigro, ligneo, ac ſatis firmo, ſed tenui putamine, quod continet medullam albicantem, quæ in ſemi-matura eſt mollis & inſtar glaciei pellucida, ex albo coeruleſcens; in adultioribus autem dura, alba, & ad latera quoque coeruleſcens, edendo inepta. Nucis hujus exterior caro putamen ambiens eſt ſuccoſa, atque calidæ & pernicioſæ qualitatis; ubi enim hominis carnem tangit, vehementem ac dolentem excitat pruritum, atque in ore tantum ardorem, ut labia intumeſcant, ac per tres continuos doleant dies: ſi totos in aqua fructus tam diu maceremus, ut putreſcat eorum caro exterior, atque hanc aquam commotam in alterius effundamus corpus, talem excitat ardorem atque dolorem, ut furibundus talis fieret; neque cito auxiliis ardor hic etiam exſtingui poteſt, ſed ſolummodo oleo vel urina leniri quodammodo dolor. In antecedentibus bellis obſeſſi, vel qui ab aliis inſultabantur, hacce aqua in hoſtes effuſa arces in Moluccis per aliquod defenderunt tempus, quum magnam præparatæ hujus aquæ copiam in oppugnantium corpora effundebant, unde hic liquor poſtea *aqua infernalis* vocabatur.

Faſciculati hi nodi *fructus mares* dicuntur, qui proprie, uti dictum fuit, hujus arboris ſunt fructus, ac plerumque primi; quamvis quoque occurrant arbores, rariſſime tamen, quæ primo alios, ſeu femineos producunt fructus, de quo in Capite ſubſequente ulterius agetur. Hæcque arbor tantum ſemel fructus maſculinos dictos gerit, femininos autem dein ſæpius, quorum flores ex trunco progerminant proxime ſub maſculinis, ac multo humiliores, qui etiam ex craſſis dependent pedunculis in duodecim vel quindecim minores diviſis, tres quatuorve pedes longis, quibus aliæ minores adcreſcunt baccæ inſtar ſemimaturarum glandium ſeu olivarum, oblongæ, primo fuſcæ, dein luteæ; quæ in tres ſeſe aperiunt partes, atque intus multa craſſa habent ſtamina, formam floris præbentia, abundanti lutea farina tecta, quæ in terram delabens eam quoque luteam reddit: atque hicce racemus tamquam flos hujus arboris habetur, qui femininos fructus vocatos producit, qui proprie potum eliciendo inſervit: ſi enim hæ glandes ſeſe aperiunt, atque iſtam luteam farinam, quæ flores dicuntur, dimittunt, tum racemus maturus ac potui eliciendo aptus cenſetur, qui a Tiffadoribus ita præparatur, ut in ſubſequente indicabitur Capite. Quo vetuſtior ſit arbor, eo humilior hic racemus, *Majang* dictus, ex trunco excreſcit, donec tandem tres quatuorve ſupra radicem pedes progerminet, tumque arbor ad ſummam putatur perveniſſe ſenectutem, liquore deſtituta, eique emittendo inepta.

Inter ramos ad eorum ortum piloſa conſpicitur textura, inſtar *Runut* in Calappo, multo tamen craſſior, intricatior, atque ex ſimplicibus nigris concreta pilis, qui ſeta equina naturaliter referunt, ac circumjecti ſunt multis parvis baculis inſtar telorum erectis, glumam ſtramineam craſſis, ulnam longis, qui, ſi frangantur, in plurima diſſiliunt ramenta: atque ex hiſce pilis, ſi a bacellis depurati fuerint, omne durum ac minorum funium genus conficitur, quique quotidie æque ad res domeſticas ac navigatorias adhibentur. Ad baſin hujus excreſcentiæ atque craſſorum ramorum alia quoque mollis ac tenera invenitur ſubſtantia, quæ admodum eſt ſpongioſa, ſicca, eſtque leviſſima inſtar exuſti lintei, qualis ſupra Capite X. de Lontaro ſilveſtri deſcribitur; quæ tricolor eſt; eſt enim alba, coloris hepatici, ac nigricantis, tumque vetuſtiſſima eſt; vulgo *Baru* vel *Barun*, & noſtratibus *Liplap* dicta, de qua poſtea plura dicentur. Tenerum ac recens folium inſtar longi cornu ſeu teli ad verticem protuberans, ſi expanditur ſeu explicatur, flaveſcit. In ſummo quoque cacumine chartacea illa medulla invenitur, quam omnes reliquæ gerunt Palmæ, cerebrum dicta: quæ edulis quoque eſt, ſed multo aquoſior ac vilior, quam Calappi arboris. Sub externo muſcoſo hoc cortice trunci lignum in hac arbore occurrit tenue, ultra pollicem vix craſſum, adeo tamen durûm ac corneum, ut, ſi findatur, ſecures recuſet; quod fuſcum eſt, ac craſſis nigricantibus, & longi-

of driekant, dog de derde zyde ofte rugge is ront, bedekt met een zwarte dunne, boutagtige, en redelyk harde ſchaal, van binnen hebbende een wit merg of beeſt, 't welk in de halfrype week is, en doorſchynend als ys, uit den witten wat blaauwagtig; maar in de oude hart, wit, en aan de kanten nog wat blaauw, en onbequaam om te eeten: het buitenſte vleeſch, deze noot omgevende of omvangende, is zappig, en van een zeer brandende en ſchadelyke eygenſchap; want overal daar het des menſchen huit raakt, veroorzaakt het een geweldig en pynelyk jeuken, en in de mond zoodanigen brant, dat de lippen daar van opſwellen, en wel drie dagen daar na nog ſmerten: als men de geheele vrugten in 't water laat rotten, tot dat het buitenſte vleys daar afgaat, en daar na het water, (door malkander geroert zynde) ymandt over het lyf giet, zo verwekt het zo een bevige brant, en ſmerte, dat men daar van zinneloos zoude konnen werden, en men kan dezelve ook zo terſtond met geen hulp-middelen bluſſen, maar alleen, met olie of urine, de pyne wat verzagten. In de voorige oorlogen hebben de belegerde, of die beſprongen wierden, eenige Caſteelen in de Moluccos daar mede verweert, wanneerſe, een groote quantityt van dit toegemaakte water by haar hebbende, 't zelve de beſtormers over het lyf gooten, en waar van daan het ook den naam kreeg van hels-water.

Deze knoppen worden mannetjes-vrugten *genaamt, zynde, als gezegt, de eygentlyke vrugten dezes Booms, en ook doorgaans de eerſte vrugten, hoewel daar ook Boomen gevonden worden (dog zeer zelden) die haare andere, of de wyfjes-vrugten, eerſt voortbrengen; waar van in't naaſtvolgende Capittel wat naader geſprooken zal worden: en dezen Boom krygt de voornoemde mannetjes-vrugten niet meer als eens van zyn leven, dog daar na nog veele wyfjes, welkers bloeyzel uit den ſtam voortkomt, naaſt onder dat van de mannetjes, en ook wel vry wat laager, zynde insgelyks dikke afhangende ſteelen, in* 12. *a* 15. *mindere verdeelt, en mede drie a vier voeten lank, waar aan waſzen andere kleender bezien, gelyk half rype Eykelen of* Olyven, *wat lankwerpig, eerſt bruin, en daar na geel, dewelke haar openen in drie deelen, en van binnen veele dikke draatjes vertoonen, uitmaakende de gedaante van een bloem, met een overvloedig geel ſtof als meel bedekt, 't welk vallende op de aarde dezelve ook geel maakt: dezen tros dan wert voor 't bloeyzel van dezen Boom gehouden, mitsgaders genaamt de wyfjes-vrugten, eygentlyk dienende om drank daar uit te tappen; want als deze eykelen haar openen en het voornoemde geele meel, dat men ook het bloeyzel noemt, laaten vallen, zo wert den ſteel voor ryp, en tot het tappen of teifferen bequaam gehouden, werdende door de Teifferaars daar toe zodanig bereit, als in 't naaſt volgende Capittel mede zal worden aangehaalt. Hoe ouder de Boom wort, hoe laager dezen bloeyende tros (die men* Majang *noemt) aan den ſtam voortkomt, tot dat by eyndelyk maar drie a vier voeten boven de wortel gezien wort, en dan bout men den Boom te zyn gekomen tot zyn hoogſte ouderdom, ook van vogtigheit berooft, en tot tappen onbequaam of onnut.*

Tuſſchen de takken by haaren oorſpronk vint men een hairagtig geweef, gelyk het Runut *aan den Calappus-Boom, dog veel grover, verwerder, en van enkele zwarte hairen gemaakt, die zeer natuurlyk het paards-hair gelyken, en gewonden zyn om veele ſtokjes, als pylen overeynd ſtaande, ongeveer een ſtroo-halm dik, een elle lank, en in 't breeken zeer ſplinterende: van deze hairen, wanneerze van de ſtokjes zyn gezuivert, wert alderhande grof en klein touwerk gemaakt, 't welk men dagelyks, zo wel tot de huis- als ſcheepsbouw, van noden heeft: aan het onderſte van dat geweef en de dikke takken vint men ook nog een andere weeke en teere ſubſtantie, dewelke zeer ſpongieus, droog, en zo ligt is, als uitgebrande tontel, diergelyke hier boven in 't* 10. *Capittel van de* Lontarus ſilveſtris *mede beſchreven ſtaat, zynde van driederley couleuren, als wit, lever-verwig, en zwartagtig, en het laatſt-genoemde ook het oudſte, in't gemeen* Baru, *of* Barun, *en by de onze* Liplap *genaamt, waar van hier na nog wat meerder zal gezegt worden: het jonge blad is mede, als een langen boorn of pyl, boven aan de kruin uitſtekende, en als het zig opent of uitbreidt, ligt-geel. Ook beeft men in de opperſte kruin van den ſtam dat papieragtig merg, 't welk alle de andere Palm-geſlagten hebben, te weeten het Palmyt: zynde insgelyks eetbaar, dog veel wateragtiger, en ſlegter, dan dat van den Calappus-Boom, onder de buitenſte mosagtige ſchorſſe aan den ſtam van dezen Boom vint men mede een dun hout, 't welk niet boven een duim dik, dog niet te min zo hart, en boornagtig is, dat de bylen in 't kappen daar van affſpringen; zynde bruin*

en

longitudinalibus conſtat fibris: quantum autem novi, nullius uſus. Reſtans ſeu interna trunci ſubſtantia eſt medulla ſicca ac fibroſa, ex qua farina quoque confici poteſt, æque ac ex *Sagu* arbore. Radices itidem ſunt fibroſæ, uti Calappi, minores autem numero ac craſſiores. In planis ac ſoli expoſitis locis tarde creſcit hæc arbor, umbroſis vero & aquoſis convallibus cito exſurgit. Quod *Saguerum* vero *feminam* attinet, quam quidam diverſam dicunt ſpeciem, de ea poſtea ſequenti Capite, quum de ejus uſu agetur, neceſſaria indicabuntur.

Nomen. Latinis *Palma Vinaria ſecunda*, *Saguerus* ſive *Gomutus*, Malaicenſibus *Gomuto* & *Gamuto*, quod derivari poteſt ab Arabico *Chamuta*, florentium uvarum odorem & vinum muſteum ſignificante. Hiſce in regionibus vulgo communi Portugallico nomine dicitur *Sagueiro* & *Sagueers*-arbor, uti & ejus potus quoque *Sagueer* vocatur. Ternatenſibus, *Sebo*. Amboinice & in Leytimora *Nawa*, in Hitoa *Loehoe*, & in vicinis Inſulis *Macha* & *Maa*. In Banda, *Nawa*. Java, *Labang* & *Aren*. In Baleya, *Iabaca*; Bimaa, *Naun*. In Macaſſara, arbor *Juro*, potus autem *Ballo*. In Mandera, arbor *Akel*, & potus *Kee*. Nigra piloſa textura inter ramos diſperſa proprie *Gomuto*, unde tota arbor Malaicenſibus ſic fuit dicta. In Amboina, *Maccæ*; Baleya *Due*; Macaſſara, *Montsjonna*. Nigræ pinnæ ſeu bacelli, qui piloſa obteguntur textura, Malaice *Panſuri* vocantur, ac tenera lana, uti ſupra indicatum fuit, *Baru* & *Barun* dicitur, idem forſitan cum Arabico *Diſſar*, quod *Golius* in ſuo Lexico interpretatur filaceum, quod e trunco Palmæ, quo conſtipantur rimæ navis, dependet. Fructus ſeu majores nodi Malaice *Boa Batu* dicuntur, Balye *Biluloe*. Alii florentes racemi, e quibus ſuccus elicitur, *Majang Bonga* vocantur, quos Amboinenſes dividunt in *Tema* & *Talæ*; *Tema* ſupremus, longiſſimus, ac primo progerminans racemus, qui optimum etiam potum *Sagueer* dictum, exhibet; *Talæ* autem omnes ſunt ſubſequentes minores corymbi in trunco progerminantes.

Locus. Saguerus hæc arbor invenitur in Javæ ora Orientali circa Griſſecam & Samarangham, etiam in Baleya, ac porro per omnes Inſulas, quæ in *Archipelago Moluccano* ſunt ſitæ, in uno tamen loco frequentior, quam in altero. Amboina copioſe hanc producit, ac præcipue ad utramque ejus Sinus partem. Umbroſas & humidas amat valles, per quas plurimi decurrunt rivuli; ut & ſolum humidum, quod lapillis commixtum eſt, atque etiam ad pedes montium tali creſcit ſolo. In Celebe plurimum invenitur in Manado provincia, ubi incolæ ex hac præſertim vivunt arbore, uti Rotthonenſes ex Lontaro.

en met eenige groote zwarte aderen in de lengte doorweeven, dog, voor zo veel my bekent is, van geen gebruik; het reſterende of binnenſte des gemelde ſtams is niet anders als een droog en draadig merg, waar uit men ook meel bereiden kan, zo wel als uit de Sagu-Boom; *de wortelen zyn insgelyks vezelig, gelyk die van den Calappus-Boom, dog weiniger in 't getal, en wat dik. Op vlakke plaatzen en die wel ter zonne ſtaan groeit dezen Boom zeer langzaam, maar in donkere en vogtige valeyen ſchiet hy haaſtig op. Wat nu aangaat de* Saguerus Femina, *waar van zommige een byzondere zoort willen maaken, dien aangaande zal hier na, in 't volgende Capittel van 't gebruik, het nodige werden aangebaalt.*

Naam. In 't Latyn Palma vinaria ſecunda, Saguerus, ſive Gomutus, *Maleyts* Gomuto, *en* Gamuto, *het geen afgeleidt kan werden van het Arabiſche* Chamuta, *het geen betekent de reuk van den bloeyende wynſtok, ofte nieuwe moſt. In 't gemeen biet men hem in deze Landen met een generale Portugeeſche naam* Sagueiro, *en Sagueers-Boom, gelyk ook den drank zelfs Sagueer: op Ternaats*, Seho: *Ambons, op Leytimor*, Nawa, *op Hitoe*, Loehoe, *en de omleggende Eylanden*, Makka, *en* Maä: *Bandaas*, Nawa: *Javaans*, Lahang, *en* Aren: *Balys*, Jahaca: *Bimaas*, Naun: *Macaſſers, den Boom* Juro, *den drank* Ballo: *Manadees, den Boom* Akel, *en den drank* Kee: *het zwarte hairige geweef tuſſchen de takken biet eygentlyk* Gomuto, *waar van den gebeelen Boom in't Maleyts zyn naam beeft: In't Ambons* Maccaë: *Balys*, Duc: *Macaſſers*, Montsjonna: *de zwarte pinnen, die als kammen daar in ſteeken, bieten in't Maleyts* Panſuri; *en de teere wolle, als boven is gezegt, biet* Baru *of* Barun, *het geen het zelfde mogelyk is met het Arabiſche* Diſſar, *het geen* Golius *in zyn* Lexicon *overzet, touwagtig, het welk uit den ſtam van den Palm-boom vergaart wert, waar mede de Schepen digt gemaakt werden, zo als by ons met de Moſch geſchiet. De groote knoppen of vrugten noemt men in 't Maleyts* Boa Batu: *in 't Amboins ..... Balys*, Biluloe: *de andere bloeyende troſſen, die men teiffert, biet men* Majang Bonga, *dewelke de Amboineſen verdelen in* Tema, *en* Talaë: Tema *is de bovenſte, langſte en eerſt uitkomende tros, die ook de beſte Sagueer geeft; en* Talaë *zyn alle de volgende kleindere troſſen langs of aan dien ſtam uitkomende.*

Plaats. Deezen Sagueers-Boom wort gevonden op Javaas Ooſtkuſt, omtrent Griſſek en Samarang, ook op Baly, en voorts door meeſt alle de Eylanden, die in den Archipelagus Moluccanus *gelegen zyn: dog in de eene plaats overvloediger dan in den anderen: Amboina is daar mede rykelyk van voorzien, en inzonderheit te weder-zyden van deszelfs inham: by bemint donkere en koele valeyen, en daar de meeſte riviertjes doorlopen, als mede een vogtige grond, die met kleine ſteentjes vermengt is, en groeyt zoo tot in 't hangen van 't gebergte toe. Op Celebes beeft men hem in de Provincie van Manado rykelyk, daar de Inlanders ook van deze Boom meeſt leven, gelyk de Rotthoneeſen van den Lontar-Boom.*

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Uſus Sagueri Arboris.

PLurimus hujus arboris uſus, uti jam dictum fuit, eſt, ut vinum ſeu potus inde eliciatur, qui etiam *Sagueiro* vocatur, ac ſequenti comparatur modo. Si racemus florens (quem præcedenti Capite femininum diximus) baccas aperire incipiat, craſſus ejus caulis, ex quo dependet, per tres continuos dies levi baculo feritur, ut molleſcat; ſed ſimul, ne cadat, funiculo arboris ramo alligatur, qui tamen dependens tenetur; atque hac pulſatione ſuccus, qui ad læſam fluit partem, allicitur: caulis hic porro proxime poſt racemum abſcinditur, atque ipſi alligatur ſaccus, qui ex inferioribus Sagu ramis conſutus eſt, *Coroerong* nominatus, vel alias ex magna arundinis nodo Bamboes Indicæ dictæ, cui ſuperne folium ſeu pannus alligatur, ne conſpurcaretur liquor deſtillans. Saccus hic bis de die aufertur, atque evacuatur, mane nempe ac veſperi. Arbores autem inæqualiter hunc effundunt liquorem, recentes enim apertæ tam abundanter eum exhibent, ut duæ treſve arbores per diem unam implere poſſint ollam *Tapajang* dictam. Opus ipſum atque ars, qua liquorem ex arbore norunt elicere, Portugallico vocabulo *Tifar* vocatur,

XIII. HOOFDSTUK.

Gebruik van den Sagueers-Boom.

HEt *meeſte gebruik van dezen Boom is, als gezegt, om Wyn of Drank daar uit te tappen, die ook* Sagueiro *genoemt, en op de navolgende manier verkregen wert. Als den bloeyenden tros (die wy in 't voorgaande Capittel het wyfken genaamt hebben) zyne bezien begint te openen, zo wert den dikken ſteel, daar by van afhangt, drie dagen lank met een ligt hout, zodanig gebeukt of geklopt, dat by wat week en murw wert, dog al met eenen, voor het afvallen, met een touwtje aan een boven-tak vaſtgebonden, blyvende egter nog wat afhangen; en door dit kneuzen of kloppen wert het zap, dat na de gequetſte partye toeloopt, daar uitgelokt: wyders wert daar na den ſteel kort agter den tros afgeſneden, en daar aangebonden een zak of bolſter, die van de onderſte ſchorſſe der Sagoe-takken t'zamen genaayt, en* Coroerong *genaamt wort, of anders een groot lit van het Indiaanſche riet, Bamboe, waar boven op ſlegts een blat, of diergelyk lapje wert gebonden, op datter geen vuiligheit in zoude vallen; deze zakken neemt men 's daags twee reizen af, en maakt ze ledig, te weten 's ogtens en 's avonts; dog de Boomen geven den drank wat ongelyk: want de nieuwe, die eerſt geopent worden, druipen zoo overvloedig, dat twee of drie boomen des daags een groote*

vocatur, uti ſupra de Calappo fuit dictum; & homines, qui illud præſtant, *Tifadores.* Cui operi aptiſſimi & expertiſſimi ſunt Baleyenſes, qui peculiarem quoque, atque ab Amboinenſi diverſum, ſuccum colligendi habent modum. Baleyenſes enim de pulſato ramo omnes racemi petiolos ſimul amputant, ac vulnera folio obducunt *Caladii aquatilis* ſeu *Frutícis aquoſi*, & ſubſequenti tantum die dictum vas ſeu Arundinis Bamboes artículum appendent, quotidie ex ramo Tifatorio lamellam, denarium Hollandicum craſſam, decurtantes, ut novo vulnere novus liquoris affluxus cauſetur; ſed ſummæ parti nexam relinquunt lamellam, ut pro tegumento ſimul inſerviat. Amboinenſes autem, ut potum diutius elicere poſſent, totum dependentem relinquunt racemum, atque ad inferiorem caulis partem incidunt, vel parvam formant aperturam, atque tam diu vas appendent, donec omnes delapſæ fuerint ex racemo baccæ, tumque omnes demum circumcidunt petiolos, atque ſuccum eliciendo continuant, quotidie lamellam, uti Baleyenſes, abſcindentes, donec totus abſciſſus fere fuerit racemus. In Amboina autem hoc opere quam maxime emaciantur, & gracileſcunt arbores; e contrario in Java ac Baleya, licet ex iis ſuccus eliciatur, adeo tamen craſſæ ſunt, ut duo vix viri complecti eas poſſint; plerumque etiam ſunt altiores, ac craſſioris ligni, quod ad ædificandum, ſed plurimum ad tigilla adhibetur.

Deſcriptus hic Sagueri potus recens ex arbore hauſtus pellucidus eſt, ac paulo craſſior Calappi Towak, ſaporis ac coloris perfecte inſtar muſti recentis; ſi autem paululum ſibi relinquatur, turbidior atque albidior fit inſtar ſeri lactis, acrius etiam linguam vellicat, &, uti *Scaliger* de *Coco* dicit, *Exerc.* 158. *diſtinct.* 2. bibitur cum ſapore & vi. Recens ac dulcis autem parum aſſumitur, quia tum inſalubris habetur, ventrem debilitans, ac nimium commovens; aliquando tamen pauca copia delectamenti & ſaporis gratia hauritur, ac plurimum quidem a novitianis. Ut vero ordinario potui aptus reddatur, infunditur in Cacabos *Tapajang* dictos, atque ipſi miſcentur faſciculi duo radicum conſciſſarum arboris cujusdam ſilveſtris *Seſoot* vocatæ, quam loco ſuo poſtea *Lib. II.* deſcribemus, per quas potus Sagueri ſpiſſior, albidior, & inſtar lactis aquoſi redditur, ſique majori copia addantur, luteſcit. Gratus autem eſt hic potus, maxime adſtringens ſeu auſterus, quod efficit, ut nulli obſtet amarities; tumque aptus potando habetur. Si infundatur, exaltari debet inſtar Vini Rhenani, ſi bonus ſit; ſpumam autem elevare non debet. Novitianis Europæis primum non ſapit aut placet hic potus, immo nares obturant, ſi ori ipſum admoveant, ne fortem ac penetrantem odorem percipere poſſent: potus etiam revera non eſt cujusvis temperamento conveniens, nec omnes ferre eum poſſunt. Mirandum tamen eſt, faſtidium hocce Europæorum tam cito mutari, qui cito & avide ipſi aſſueſcunt, licet auſterus & amarus ſit: immo in Amboina ſunt homines magnæ conditionis & primores, qui eum præferunt Vino Hiſpanico, quia ex eorum ſententia ipſis etiam melius convenit: cito quoque & agiliter inebriat inſtar optimi Vini. Potus vero ipſe, ſi natura ejus frigida ac mucilaginoſa per amaras & acres *Seſoot* radices fuerit temperata, non ita inſalubris habendus eſt: qui eum enim modice aſſumunt, ſentiunt notabiliter, quod ſtomachum corroboret, & appetitum excitet; ita ut Sagueri vis exaltetur per radicem hanc medicinalem, quum ipſi calorem & adſtrictionem addat. Convenit autem melius fortibus, robuſtis, ac laborioſis corporibus, quam ſedentariis atque otioſis: prioribus enim ſaluti erit ac robori, ſi loco ordinarii potus inter cibos & prandia Saguerum bibant potum. Expertum quoque fuit, plurimos homines, qui difficulter purgationes aſſumere poſſunt, ſeu ab ingeſtis nullam ſentiunt operationem, fortiter & commode purgari, ſi jejuni recentis muſti ex arbore mox eliciti magnum aſſumant hauſtum.

pot, Tapajang *genaamt*, *kunnen vullen*: *bet werk en de wetenſchap*, *om diergelyke dranken uit boomen te tappen*, *biet men met een Portugees woort* Tifar, *gelyk als hier boven van de Calappus-Boom is gezegt*, *en de Perſoonen*, *die zulks doen*, Tifadores, *waar toe wel de bequaamſte en ervarenſte zyn de Baleyers*, *die ook een byzondere*, *en van de Amboinſche verſchillende*, *manier van Teifferen hebben*: *want de Baleyers ſnyden van den geklopten tak alle ſteelen des tros te gelyk af*, *verbindende de wonden met een blat van bet* Caladium aquatile, *of* Frutex aquoſus, *en's anderen daags hangenze eerſt het voornoemde vat*, *of lidt van een Bamboes daar aan*, *dagelyks van den* Teiffer-tak *een ſchyfken*, *in de dikte van een Hollandſche ſchelling*, *afſnydende*, *op dat door die nieuwe quetſuere weder een nieuwe toeloop van vogtigheit werde uitgelokt*: *het ſchyfken nemenze ook daar niet geheel af*, *maar laten het aan het bovenſte eynde vaſt hangen*; *op dat het ook met een*, *voor een dekzel zoude konnen dienen*: *maar de Amboineeſen*, (*op dat het Teifferen te langer mogte duuren*) *laten den geheelen tros daar aanhangen*, *maakende maar onder aan den tak een ſnee*, *of kleine opening*, *en hangen het vat zoo lange daar onder*, *tot dat alle de hezien van den tros afgevallen zyn*, *en dan ſnydenze eerſt alle deſſelfs ſteelen af*, *en volharden zo in het Teifferen*, *dagelyks mede een ſchyfken*, *gelyk de Baleyers*, *daar afſnydende*, *tot dat den gehelen tak ten naaſten by is geconſumeert*: *Dog hier door werden in Amboina de boomen zeer uitgemergelt*, *en vroeg mager*; *daar en tegen op Java en Baly*, *al werdenze geteiffert*, *zoo blyvenze nogtans zoo dik*, *datze twee mannen nauwelyks omvademen konnen*: *ook zynze doorgaans hooger*, *en mede dikker van bout*, *'t welk men nog al tot eenig timmerwerk*, *dog meeſt tot latten*, *gebruiken kan.*

Deze voornoemde Sagueer-drank, *vers uit de Boomen komende*, *is klaar*, *of een weinig dikker dan den Calappus-Towak*, *van ſmaak en coleur volkomentlyk als verſchen moſt*, *maar als by wat ſtaat*, *wert by troebelder en witter*, *gelyk by ook wat ſcherp op de tong beidt. Hy wert gedronken*, *gelyk* Scaliger *van de Kokos zegt*, Exerc. 158. diſtinct. 2. bibitur cum ſapore & vi: *Dat is*, *by wert met ſmaak en kragt gedronken*: *vers en geheel zoet wert by egter weinig gedronken*, *om dat men hem dan bout voor ongezont en den buik te ſlap of loslyvig maakende*, *behalven zomtyts een weinig tot vermaak of om de ſmaak*, *en dat wel meeſt van de nieuwelingen*; *maar om dezelve tot het ordinarie drinken bequaam te maaken*, *zo giet men hem in de groote potten*, Tapajang, *en doet daar in een paar bondèltjes kleen geſneden wortels van een wilde boom*, Seſoot *genaamt* (*die wy hier na op zyn plaats*, *in 't tweede Boek ook zullen beſchryven*) *werdende van deze wortel de Sagueer nog dikker*, *witter*, *en byna als wateragtige melk*, *en zoo men 'er wat rykelyk in doet*, *wort by geelagtig*, *voorts aangenaam*, *met een merkelyke zamentrekking*, *of wrangigheit*, *dewelke maakt*, *dat ymant de bitterheit niet tegenſtaat*, *en als dan agt men hem eerſt bequaam tot het drinken. In 't ſchenken moet by wat ſpringen*, *gelyk Rinſche-wyn*, *als by goet is*, *maar by moet niet ſchuimen. De Europiaanſche nieuwelingen konnen voor eerſt geen ſmaak nog behagen in dezen drank krygen*, *ja houden de neus toe*, *als zy die aan de mond zetten*, *op datze zynen ſterken en bitteren reuk niet gewaar zouden worden*; *ook is het in der daat geen drank voor yders complexie*, *om die te konnen verdragen*: *maar het is te verwonderen*, *dat deze afkerigheit by de Europianen zo ligt overgaat*, *en zy dezelve zo haaſt en graag leeren drinken*, *niet tegenſtaande by zoo wrang*, *en bitter is*: *Ja daar zyn in Amboina perzoonen*, *en daar onder ook van hooge qualiteyt*, *die hem liever drinken dan Spaanſche-wyn*, *om datze*, *na haar gevoelen*, *hun ook beter bekomt*; *ook maakt by zo vaardig en aardig dronken*, *als de beſte wyn. De drank in zig zelfs*, *wanneer zyne ſlibberige en koude eygenſchap*, *door de bittere en wrange wortel*, Seſoot, *getempert is*, *kan men geenzints ongezont agten*, *want die hem matiglyk gebruiken*, *gevoelen merkelyk*, *dat by de mage verſterkt*, *en luſt tot eeten verwekt*, *zo dat den Sagueer zyn deugt toekomt van die medicinale wortel*, *om datze hem warmte en zamentrekking byzet. Dog by paſt beter voor ſterke robuſte lichamen*, *en die arbeiden moeten*, *als de gene*, *die een ſtil en ledig leven voeren*; *want die eerſtgenoemde zal men gemeenelyk zien gezont*, *en wel gediſponeert*, *te weten als zy den Sagueer*, *in plaats van ordinaris drank*, *onder de koſt of over de maaltyt gebruiken. Ook heeft men ervaren*, *dat veele menſchen*, *die niet wel eenige purgatien kunnen innemen*, *of van de ingenomene gene bate komen te vinden*, *treffelyk en zonder moeite gepurgeert worden*, *alsze nugteren van de voornoemde verſche moſt*, *zo als by van de boomen komt*, *een goeden dronk doen.*

In Men

In Saguero potu plures quoque Medicinales herbæ ac radices incoqui poſſunt, quum earum virtutibus facile imbuatur, atque ob ſtimulantem ejus naturam per venas facile penetret. Diureticam enim ac ſudoriferam habet vim; hincque Sagueri potatores plerumque, ac ſi ſudoribus diffluerent, apparent: raro etiam Nephritici ſunt, præſertim ſi ſæpius eum bibant potum, in quo *Schoenantum* ſeu *Sirea* incocta fuerit. Ex dulci Saguero, in quo nondum dicta radix medicinalis fuerit infuſa, vulgare fit acetum, quod acidius, quam ex Towak Calappi eſt, vilius quoque habetur; & conficitur, ſi Cacabos bene obturatos Soli vel aliis locis calidis exponant, atque ipſi infundant grana aliquot fructus *Globæ*, quæ ejus aciditatem procraſtinant. E contrario Sagueri abuſus ingens quoque eſt & nocivus, ſi enim quotidie nimia aſſumatur copia, vel præter neceſſitatem, nimio potatori damnum adfert: cauſſat enim atque obducit ventriculum muco, quo appetitus exſtinguitur, & corpus in Cacochymiam incidit, unde pallor iſtis hominibus faciei, ac dein Hydrops, atque Indica Paralyſis *Berberi* dicta, quæ merces peculiaris eſt hujus potus ex immodico ejus uſu. Qui laborant inteſtinorum imbecillitate, noxam inde notabilem quoque habent, in talibus enim facile Dyſenteriam excitat. Malignam ac dolorificam quoque creat ebrietatem, adfert enim dolorem capiti, & præſertim, ſi potus *Arack* ſuperbibatur. In Amboina Adjutorem quendam novimus pallido colore, tumido & oedematoſo corpore, qui ſtrenue Saguerum ingurgitaverat potum, quo plurimum etiam ſuum alebat corpus: huic vena ſemel ſecabatur, & ſanguis profluens erat albicans & pallidus inſtar lympidi potus Sagueri, vel paulo rubentioris. Indigenæ non ita facile inde noxam patiuntur, quum eorum corpora ſint firma ac laboribus adſueta. Nocet quoque pectori & organis pneumaticis, ac raucam reddit vocem. Sin arbor Saguerus iis in locis, atque Inſulis creſcat, in quibus dicta radix amaricans non occurrit, potus ejus inſalubrior, ac proinde vilior quoque habendus eſt: unde & hæc radix ubique transfertur, ut Saguerus potus ex ea præparetur.

Aliæ inſuper ſunt plantæ atque cortices, quibus loco veri Oebat Sagueer, & ut potus juſtam acquirat amaritiem, uti poſſumus: Primo enim Cortex Mali Granati littorei, ſeu *Martabul* adhibetur. Secundo *Schoenanthum Amboinicum* ſeu *Sirea*, quod ipſi non dat amaritiem. Tertio *Schoenantum fatuum* ſeu *Hulong*. Quarto radices *Ligni Citrini*, *Ucken* dicti. Quinto cortex *Samama*. Sexto cortex *Reſtiariæ Cajoe totarro* dictæ. Septimo viridia flagella *Folii Linguæ*. Octavo cortex arbuſculæ *Aäl*. Cortex primi *Martabul* Saguerum rubro inficit colore, atque auſterum reddit & cito inebriat. Radix autem *Ucken* primo torrenda eſt, ac dein ollis infundenda. Ex planta graminea *Hoelong* inferiores prope radicem adhibentur caules, qui efficiunt, ut Saguerus potus aliquot per dies durare poſſit, ne aceſcat; amarum autem eum non reddunt. Optime vero præparatur Saguerus, ſi coquatur cum *Sirea*, ac duabus nucibus Moſchatis: licet hoc potum faciat ingratum: ſalubris tamen eſt, urinam vehementer movens, atque aquoſos expellens humores; hincque proficuus iis, qui caſtra ſequi debent, itinera diuturna marina inſtituere, ac hydropis indicia ſentiunt: diu enim aſſervari poteſt, atque in alias deduci regiones. Cortices *Samama* & *Reſtiaria* vilia ſunt medicamenta, qui Saguerum potabilem quidem reddunt, ſed ingratum adferunt ſaporem. Flagella *Folii Linguæ* torrenda quoque ſunt, antequam cacabis infundantur. Dicta *Sefoot*, proprie *Oebat Sagueer* & *Oebat Toeni* dicta, alias inſuper habet ſpecies, *Ubat Lanſa*, & *Ubat Lemon* vocatas, juxta formam & ſaporem foliorum; quæ Saguerum amarum quidem reddunt, ſed fumoſum ac minus quoque gratum dant ſaporem, uti talis eſt, qui in pago *Baguala* componitur. De arboribus autem iſtis ſuo agetur loco.

Potus hic Saguerus ex junioris arboris racemo per quinque ſexve elicitur menſes, plerumque tamen non ultra quartum extenditur menſem. Si unus jam deſinit emittere liquorem racemus, alter ejusdem tum adhibetur

Men kan ook in de Sagueer veele medicinale kruiden en wortelen kooken, om dat hy derzelver kragten zeer ligtelyk aanneemt, en die door zyn dryvende natuur met zig in de aderen voert: Hy dryft ook merkelyk de urine en 't zweet uit, en daarom ziet men de Sagueers-drinkers gemeenelyk, als of ze van zweet zouden ſmelten, dog men hoort niet ligt, datze over het graveel klagen, inzonderheit als zy dikwils gebruiken de gene, daar in het Schoenantum *of* Sirea *gekookt zy. Van den zoeten Sagueer, daar de voorn: medicinale wortel nog niet in is ingedaan, maakt men mede den gemeenen Azyn, en dat alzo zuur, als die van den Calappus-Towak, of wel wat ſlegter, te weten, wanneer men de potten wel toegeſtopt, in de zon, of andere warme plaatzen zet, en daar in doet eenige korrels van de vrugten* Globa, *dewelke hem de zuurte doet verbaaſten. Daar en tegen is het misbruik des Sagueers ook zeer groot en ſchadelyk, en als men hem dagelyks te veel of buiten nootdruft drinkt, dan geeft hy ook den drinker zynen loon, want hy overtrekt de maag met ſlym, waar door de etensluſt vergaat, en het lichaam vervalt in een quade geſteltheit, maakende de menſchen bleek en ongedaan, waar op dan volgen, waterzugt, ende de Indiaanſche lammigheit of Berberi, als zynde een eygen bezolding van des Sagueers misbruik: de gene, dewelke eenige zwakheit in de darmen hebben, gevoelen ook daar van een merkelyke ſchade, en hy verwekt hy zodanige ligtelyk een rode roor of bloetgang: hy maakt me de een quade en pynelyke dronkenſchap, met weedom in 't hooft, en voornamentlyk als men Arak daar op drinkt. Wy hebben in Amboina een Adſiſtent gehat met een bleeke coleur, midsgaders een voos en opgeſwollen lichaam, zynde een ſterken Sagueers-drinker, daar mede hy ook het leven meeſt ophielt: denzelven wierd eens een ader geopent, en daar uit liep een bloed zo witagtig en bleek, als of het klaar Sagueer, of een weinig rooder geverft was. De Inlanders gevoelen zo ligt geen letzel daar van, om dat hare lichamen grof, en tot arbeiden gewent zyn. Hy is de borſt en de lugt-pypen ook wat nadeelig, en maakt een heeſche ſtem. Dezen Sagueers-Boom, waſſende op zodanige landen of eylanden, daar de voornoemde bittere wortel niet te vinden is, geeft dienvolgende een ongezonder en veel ſlegter drank, en daarom wert ook dien wortel herwaarts en derwaarts verzonden, om den Sagueer-drank daar mede te bereiden.*

Daar zyn ook nog zommige andere Planten, en Schorſſen, die men in plaats van het regte Oebat *Sagueer, en om den drank zyne nodige bitterheit te geven, gebruiken kan: als eerſtelyk, de Schorſſe van* Malum granatum littoreum, *of* Martahul: *Ten tweeden, het Amboinſche* Schoenantum, *of* Sirea, *(dog 't welk hem egter niet bitter maakt:) Ten derden,* Schoenantum fatuum, *of* Hulong: *Ten vierden, de wortelen van* Lignum Citrinum, Uken: *Ten vyfden, de ſchorſſe van* Samama: *Ten zesden, de ſchorſſe van* Reſtiaria, Cajoe totarro: *Ten zevenden, de groene zeelen of ranken van het* Folium Linguæ; *en ten agtſten, de ſchorſſe van het Boompje* Aäl. *De ſchorſſe van het eerſte,* Martahul, *verſt den Sagueer wat root, geeftze een wrede of wrange ſmaak, en maakt haaſt dronken: de wortel* Ukken *moet men eerſt wat braden, en daar na in de potten doen: van de grasagtige plante* Hoelong *neemt men de onderſte ſteelen by de wortel, die de Sagueer eenige dagen konnen goet houden, dat hy niet zuur werde, maar deze maaken hem niet bitter: dan op het alderbeſte wert den Sagueer toebereit, als men hem kookt met de* Sirea, *en een paar Noote-muſcaten; want ſchoon dit wel een barſſe drank geeft, zo iſſe zeer gezont, de uryn geweldig uitdryvende, en alle wateragtige vogten afzettende, en daarom dienſtig voor die geene, die het leger moeten volgen, lange Zeereizen doen, en een beginzel van de waterzugt gewaar worden; want men kan hem lang bewaren, en tot in andere landen vervoeren. De ſchorſſe van* Samama, *en* Reſtiaria *zyn maar ſlegte behelpzelen, die den Sagueer wel drinkbaar maaken, dog een quaade ſmaak toebrengen, en de ranken of zeelen van het* Folium Linguæ *moet men ook eerſt wat braaden, eer menze in de potten ſmyt: de voornoemde* Sefoot *(eygentlyk* Oebat Sagueer *en* Oebat Toeni *genaamt) heeft nog andere zoorten* Ubat Lanſa, *en* Ubat Lemon *genaamt, na de gedaante en ſmaak der bladeren, die den Sagueer ook wel bitter maaken, maar een rookagtige en dierbalven min aangenaame ſmaak geven, gelyk die geene is, die in 't dorp* Baguala *valt, en van welke boomen op zyn plaats zal geſprooken werden.*

Dit druipen of teifferen van den Sagueer duurt aan een tak van jonge boomen wel 5. à 6. maanden, dog in 't gemein gaat het niet boven de vierde maant. Als nu de eene tak opbout van druipen, zoo neemt men weder een andere aan

hibetur arboris racemus, una enim arbor diverſos gerere poteſt racemos; alias tam diu exſpectandum eſt, donec novus proveniat, cujus etiam ſignum apparet, ſi nempe germen ſeu longum acuminatum illud cornu, ex quo folioſus progerminat racemus, ac plerumque ſupra verticem extenditur, breve appareat: hoc enim indicium eſt *Majang* ſeu racemum brevi propullulaturum eſſe. Sues ſilveſtres ſupra dictos comedunt atros nucleos, qui ſub arbore lapſi ſunt, ſi exterior nempe corroſiva caro computruerit. Atque Sinenſium natio nobis quoque demonſtravit, quomodo nuclei hi ſaccharo condiantur. Semimaturos enim ſumunt racemos, quorum nuclei interiores molles ac coloris glacialis ſunt, quique putamina adhuc gerunt mollia: hos comburunt levi flamma, donec exterior nocens caro fuerit conſumta; tunc innoxie tractari poſſunt, atque nuclei à deflagrato purificari putamine: depurati hi nuclei aliquot per dies porro in aqua macerantur, cui calx fuit infuſa, ac dein cum ſaccharo albo ebullivit, unde conditum fit jucundum, oculis atque ori gratum: ſunt enim hi nuclei inſtar Corylorum nucum, ſemi-pellucidi, ut ſuccinum flavum: ſi edantur, ſorbiles fere ſunt ac cartilaginoſi, qui inter potum Thee uſurpantur: ſi autem nimium ingurgitentur, ventriculum aggravant, quum digerendo difficiles ſint.

Aliquando fit, ut ſupra monuimus, ſed raro, Majang feminam prius provenire, quam *Boa Batu*. Ex eo autem acquiritur debilis potus, qui vires quoque *Oebat* tarde inbibit, ac proinde Saguerus femina vocatur. Amboinenſes diverſam quoque hujus arboris faciunt ſpeciem, quum brevioris ſit trunci quam vulgaris, nihil niſi florentem producens *Majang* uſque in ſummam ſenectutem, quum primum *Boa Batu* progerminat, ac peculiari quoque nomine *Nawa Coruru* vocant. Si ſaccus aut excipulum, in quod depluit liquor, per noctem furno exponatur, Saguerus inde fit acris & facile inebrians; uti quoque, ſi ipſi infundatur medius juniorum foliorum nervus. Radices vero nigræ Pinangæ in hocce maceratæ malignam ipſi adferunt vim, vehementem enim tum excitat vomitum ac ſeceſſum, & Tiffadores ſæpe etiam hujus potus fures hoc decipiunt modo. Si quoque aliquis aviculas vel piſciculos fricet vel adurat veruculo ex deſcripto nigro *Panſuri* confecto, hoſce comedens vertiginoſus fiet.

In Java & Baleya ſuccus, qui ex hac elicitur arbore, multo ſpiſſior & pinguior eſt, quam in Amboina, unde & rariſſime potui ibi inſervit; ſed plurimum ad ſaccharum conficiendum adhibetur, quod nigrum vocatur ſaccharum, ac plerumque commixtum eſt cum *Muſcovado* arundinis ſaccharifera, atque hoc ſequenti fit modo. Saguerus ſuccus coquitur ad ſyrupi conſiſtentiam, qui tum infunditur corbiculis vel patinis, in quibus frigeſcens craſſa fit maſſa, ſeu ſaccharum: hoc autem numquam exſiccatur vel indureſcit, ſed ſemper humidum ac pingue eſt, coloris obſcure lutei, quod etiam ſicciſſimum & optimum eſt, cuique plurimum arundinis miſcetur ſaccharum: Humidum autem valde nigreſcit & pingueſcit inſtar Picis, atque plerumque ſcoræis mixtum & impurum eſt. Javanenſes, ſi Saguerum Towak colligere velint, ut ſaccharum coquant, infundunt in *Coeroerongs* ſeu arundines, quas arboribus appendent, & addunt paucos *Camiry* nucelos ſeu granula, qui Sagueri conſervant dulcedinem, ſimulque cum dictis coquunt nucleis, qui ſæpe etiam ſaccharo nigro commixti apparent; idem quoque præſtant cum Towak ex Lontaro arbore, quem in ſaccharum excoquere velint, quod ſaccharum magna copia in Java, Samaranga, Griſſeka, atque aliis Javæ emporii venditur, & a noſtro quoque populo adhibetur ad vulgarem dulcem, ſeu ſaccharinam cereviſiam conficiendam, Sinenſes autem inde Arak exurunt. Ita quoque in Amboina magna Sagueri copia non bibitur, ſed Sinenſibus inpræparatus venditur, qui Arak inde deſtillant, Tiffadoribus hoc quoque magis proficuum eſt, tum enim quotidie non opus eſt vaſa ſeu Coeroerongs depurare, vel Oebat radices, quas magno ex montibus labore conquirere ſibi debent, ipſi miſcere, ſed impurum ad deſtillatores adferunt, cui tum ſat magna nigri ſacchari miſcetur quantitas, ut acidus & deſtillationi aptus reddatur,

aan de zelfde boom, want een boom kan 'er verſchciden te gelyk hebben, of anders moet men wagten tot dat 'er een nieuwe uitkomt, waar van men ook een teeken heeft, namentlyk als de ſchcut of lange ſpitze boorn, waar uit den gebladen tak voortkomt, en ordinaris boven de kruin uitſteekt, begint kort te verſchynen, want dat wort voor een teeken gehouden dat de Majang *haaſt uitkomen zal. De wilde verkens eeten de bovengenoemde zwarte korrels, die onder de boomen afgevallen leggen, te weten als 'er het buitenſte brandende vleeſch afgerot is; en de Sineeze natie heeft ons ook aangewezen, hoe men deze korrels confyten kan: want zy nemen de half-rype troſſen, waar aan de binnenſte korrels nog week, en ysverwig zyn, en die nog geen harde ſchaal hebben, deze brandenze met ligte ruigte, zoo lange tot dat het buitenſte ſchadelyke vlees daar af is, wanneer menze onbeſchroomt kan handelen, en de korrels van de verbrande ſchaal zuiveren; de gezuiverde korrels werden dan wyders eenige dagen geweekt in water, daar wat kalk in gemengt is, en ten laaſten met witte zuiker opgekookt, wordende alzo een cierlyk confyt, de oogen en mont aangenaam: want het zyn korrels, als hazelnooten, half doorſchynend' als geele bernſteen, in 't eeten wat ſlibberig, en kraakebeenagtig, en veel gebruikelyk by het thee drinken, dog te veel ingezwolgen zo bezwaarenze de mage, als zynde niet ligt te verteeren.*

Het gebeurt zomtyts, dog gelyk hier boven gezegt is, zelden, dat de Majang *of wyfkens tros, eer voor den dag komt, als de* Boa Batu, *maar daar uit krygt men dan een ſlappen drank, die ook de kragten van het* Oebat *langzaam aanneemt, en men dierhalven wyfkens Sagueer noemt. De Amboineezen maaken ook een byzondere zoorte van dezen boom, als zynde wat korter van ſtam, dan de gemeene, en niets dan bloeyende* Majang *voortbrengende, tot in haar hoogen ouderdom, wanneer eerſt de* Boa Batu *voor den dag komt. En zy noemen hem ook in 't byzonder* Nawa Coruru: *als men het vat of de zak, daar in men den drank teiffert, een nagt in den rook hangt, zoo wert den Sagueer daar door ſterk, en maakt ligt dronken, gelyk mede, als men daar in doet de middelſte zenuwe van de jonge bladeren; maar de wortelen van de zwarte Pinang daar in gedaan geven hem een ſchadelyke kragt, verwekkende een geweldig braaken als mede afgang, en de tyfferaars weten ook zomtyts de Sagueers dieven daar mede te betrappen: als ook ymant kleine vogeltjes of viſſchen braat aan een ſpitje, dat van de voornoemde zwarte pylen* Panſuri *wert gemaakt, die zal, daar van eetende, een duizeling in het hooft gevoelen.*

Op Java en Baly is het zap, 't welk men uit dezen boom tyffert, veel dikker en vetter dan den Amboinſchen, weshalven hy aldaar ook zeer zelden tot drinken gebruikt wort, maar meeſt verorbert, om zuiker van te maaken, ('t welk men zwarte zuiker noemt, en gemeenlyk gemengt is met de Muſcovado *van 't zuiker-riet) en dat geſchiet aldus: men kookt de Sagueer tot de conſiſtentie van een dikke Syroop, en giet hem dan in korfjes of ſchooteltjes, alwaar hy zig, kout wordende, tot een dikke deeg of zuiker zet; want deze zuiker noit ter deeg hart wert, maar altyt vogtig en ſmerig blyft, zynde van coleur donker-geel of wolfs-verwig, 't welk ook de droogſte en beſte is, en daar wel het meeſte zuiker-riet onder komt: maar de vogtige wort zo zwart en ſmeerig als teer, en is ook gemeenelyk met ſtoppelen en vuiligheit gemengt; de Javanen, willende den Sagueers Towak vergaderen, om zuiker van te kooken, ſmyten in de* Coroerongs, *of rieten, dieze aan de boomen hangen, eenige pitten van* Camiry-*korrels, dewelke den Sagueer zyn zoetigheit doen behouden, en kooken dezelve ook t'zamen met gem. korrels, die men dierhalven dikmaals onder den zwarten zuiker vermengt vint; en 't zelfde doenze ook mede met den Towak van den Lontar-boom, dieze tot zuiker willen kooken; werdende deze zuiker dan in menigte op Java, als tot Samarang, Griſſeek, en in andere Javaanze koop-ſteeden verkogt, en by onze natie gebruikt, om het gemeene zuiker-bier daar van te zetten, maar de Sineezen branden daar Arak van. Zo wert ook in Amboina een groot deel van de Sagueer niet gedronken, maar ongeprepareerd aan de Sineezen verkogt, die daar mede Arak van diſtilleren, en de Tiffadoors zyn ook daar mede beter gedient: want zy behoeven als dan de vaten of* Coroerongs *dagelyks zo precys niet uit te ſpoelen, nog de Oebat-wortel, dieze met groote moeite in 't gebergte moeten halen, daar in doen; maar brengen hem aldus vuil in de branderyen, daar men dan een goede quantiteit zwarte zuiker in ſmyt, om dezelve goor, en tot het diſtilleren bequaam te maaken: als de boomen opbouden*

tur, ſi arbores deſinant effundere ſuccum, & Majangs conſumpti fuerint, tum ſuo committuntur genio ſeu naturæ, atque inutiles porro ſunt. Vel circumcidunt arborem deinde, ſi pinguior iterum aut craſſior fuerit, & farinam ex ea conficiunt, uti ex arbore Sagu, majore tamen labore, illa enim arbor multo melior & hinc aptior eſt operi, ac iſta, quæ vel diu quieverit, vel nunquam ſuccum dederit, ac farinacium in opus ſaginata quaſi fuit. Truncus ejus primum in fragmenta finditur, tumque transverſim in duas diſſecatur partes, quæque porro pars oblique arbori alligatur, & ligneis inſtrumentis ad id opus aptis contunditur, ut medulla ſeparetur, quæ fibroſior ac lignoſior eſt quam illa Sagu arboris: Expulſa hæc medulla baculis denuo ferienda eſt, ut molleſcat: Contuſa hæc medulla tandem imponitur majori vaſi, quod prope rivulum vel ad aliam locatur aquoſam oram, atque aqua ipſi demum infunditur, & tali miſcetur modo, uti poſtea de Sagu indicabitur, panis autem inde coctus vilior multo eſt, & Sagueri retinet odorem, qui eſt acidus & mucidus.

Ex prædictis firmis telis, ſeu baſellis *Panſuri* dictis, Aethiopes calamos conficiunt ſcriptorios, uti aliis in locis, & horum defectu fit ex firmis caulibus *Filicis Calamariæ*, Amboinice *Kaë* dictæ, ex iisdem quoque *Panſuri* conficiunt Macaſſarenſes ſuum *Sompit*, quæ tenuia & parva ſunt tela, quæ ex canalibus ejectoriis inſtar ſtlopi, vi ingenti in hoſtes vibrant, quæque facile in ramenta diſſiliunt & maligna inferunt vulnera, non autem magna occurrunt copia arbores iſtis in regionibus, in quibus canales ejectorii conficiuntur: Sagueri arboris folia etiam adhibentur ad involvendas indicas candelas *Dammar* dictas, quæ accenduntur, & tamquam faces uſurpantur: Ex muſco, qui ex hujus arboris trunco dependet, vel ex ipſa quoque excreſcit arbore, provenit ingens ater *Scarabaeus*, *Lucanus* dictus, qui adeo vehementer amat potum, qui ex arbore ſua deſtillat, ut ſæpe ſemi vel totus ſubmerſus in eo inveniatur, ac tali modo furtum morte mulctet. Ad aperturam deciſorum ramorum, ſi per aliquot dies ſibi relinquantur nec amputentur, excreſcit ſeu exſudat gluten aliquod ſaccharum æmulans. Lana illa mollis, ſupra memorata & *Baru* vocata, adhibetur ad oblinienda & obturanda navigia, vel pro foco igniario, ac ſequenti præparatur modo: *Baru* tricolor, uti in arbore creſcit, ſumitur, atque a ſcorulis depuratur, inque ſucco lavatur ex caulibus *Globbæ Baccifera*, in Sole iterum exſiccatur, tumque tenuem ac ſpongioſam acquirimus materiam foco igniario aptam, alii conterunt depuratum *Baru*, cum cineribus *Folii Calcoſi* ſeu *Lagundi*, atque hiſce lana iſta fit tenuis, ſicca, & facile accendenda. Ex nigris pilis *Gomuto* dictis omnes parvorum funium ſpecies nectuntur, qui apti ſunt pro ſepibus atque ædificiorum areis colligandis, ut & pro majoribus navium velis, ac craſſioribus anchorarum funibus ſeu rudentibus, quæ in aqua marina diutiſſime perſiſtunt, atque in terra diutiſſimum per tempus incorruptæ manent; quod ipſe quoque expertus ſui in magno lapideo baptiſterio, quod ante centum, ut puto, annos a Portugallis ſepultum fuit in ſilva quadam haud procul hinc diſtante, ne in manus Aethiopum veniret, qui anno circiter milleſimo quingenteſimo & ſeptuageſimo ſecundo in Amboina magnam inſtituerunt perſecutionem, quod per pueros meos erutum fuit, lapis erat exoticus, tenuis, arenoſus, parum læſus, ex *Gomuto* autem, quo denſe erat obvolutus, parva tantum pars interierat, cætera integra ac dura.

In auſtrali Sinæ parte, in regno nempe *Tuncking*, ſed plurimum in medio regno creſcit arbor *Tsjang* dicta, quæ juxta Sinenſium relationem mixtam habet formam *Gomuto* & *Sariboe*, atque altiorem gerit truncum noſtra vulgari *Gomuto*, habetque obſcure ruffos pilos, tenuioris tamen texturæ quam noſtra *Gomuto*, ex quibus rudentes & vela itidem contexunt, ex ea autem arbore nullus eliciebatur potus. Narrant quoque in Sinenſium montibus tales rudentes incorruptas, ſub terra alte abſconditas manere, ac nobis perſuadere ſtudent ibi exſtitiſſe a diluviano tempore, quod in ipſorum annalibus cum noſtro fere convenit tempore, ſed non eodem modo ipſorum annales cum noſtris quadrant. Maccaſſarenſes quoque & Bymanenſes nullum

bouden te druipen, en de Majangs geconſumeert zyn, zo latenze haar voorts met vreeden, en als onnut ſtaan: of, by ſchrale tyden, en als zy weer wat vet geworden zyn, kappenze hem om, en maakender meel af; gelyk uit den Sagu-Boom, dog met vry wat meerder moeite, want die boom is veel beter en bequamer tot dit werk, als dewelke, of lang geruſt, of nooit getyffert, en tot het meel geven als gemeſt is. De ſtam dan wert eerſt in mooten gekapt, daar na overlangs in twee geſpleten, en yder deel ſchuins tegens een boom vaſt gebonden, midsgaders met houte mos-kuilen het merg daar uit geſlaagen, dog 't welk veel dradiger en houtagtiger is dan dat van den Sagu-boom: en moet men het uitgeſlagene nogmaals met ſtokken wel ter deegen kloppen, op dat het murw werde. Dit wel gebeukte merg wert dan eindelyk gedaan in een trog, die over een reviertje of ander water ſtaat, en water daar op gegooten zynde, op zodanigen manier gekneet, als hier naar van de Sagoe zal worden gezegt, dog het meel vloeit veel ligter uit het Sagueers merg, dan dat van Sagoe: dan het broot daar van gemaakt is vry wat ſlegter, en behout zyn Sagueers reuk, dat is goor en vermuft.

Uit de hier voorgenoemde ſtyve pylen, Panſuri, *maaken de Mooren hare ſchryf-pennen, gelyk men elders, en by gebrek van de zelve, doet van de ſtyve ſteelen van* Filix Calamaria, *in 't Amboints* Kaë *genaamt, en uit de zelfde Panſuri maaken ook de Macaſſaren hare* Sompit, *zynde dunne en ranke pyltjes, dieze uit zeekere ſpatten of bolle pypen, als roers, met gewelt op de vyanden uitblaazen, en die zeer ligtelyk in kleine ſplinteren ſpringen, midsgaders een quaadaardige quetzuur maaken, dog zy hebben deze boomen niet veel in die landen, daar dezelve blaaſpylen werden gemaakt. De bladeren van de Sagueers-boom werden ook gebruikt om alderhande Dammar of Indiaanſche harſſen in te winden, en dewelke dan gebrant of voor toortzen gebruikt worden: Uit het moſch, dat aan de ſchorze van dezen boom hangt, of ook wel uit den boom zelfs groeit, komt voort een groote* ZWARTE TOR, *zynde zulk een liefhebber van den drank, die uit zyn boom druipt, dat men hem dikwils half of geheel daar in verzoopen vint, en zoo hoet by zyn dievery met de doot, aan de mond van de afgeſneedene takken, als menze eenige dagen onbeſnoeit en met vreeden laat, groeit ook een korstje, dat wel wat naa zuiker gelykt. De hier boven genoemde tedere wolle,* BARU, *gebruikt men mede tot het breeuwen van vaartuigen, of tot tontel, en wert op de volgende manier toebereit; men neemt de* Baru *van driederlei coleuren, gelykze onder malkanderen groeit, en zuivertze van de ſtoppelen, waſchtze in zap, geperſt uit de ſteelen van* Globba Baccifera, *droogtze weder in de zon, en dan heeft men een fyne ſponzieuze materie bequaam tot de tontel, andere wryven ook de ſchoongemaakte* Baru *met aſſche van het* Folium Calcoſum *of* Lagundi *gebrant; en daar door zoo wert de voornoemde wol ook zeer fyn, droog, en ligt ontvonkende; uit de zwarte hairen,* Gomuto, *wort mede niet alleen allerley klein touwerk gevlogten, noodig om allerley heiningen en wanden van huizen daar mede te binden, maar ook om van te maaken groote ſchcheeps-zeilen, en dikke anker-touwen, die in zee-water ſchier onvergankelyk zyn, als mede in de aarde een langen tyd konnen duuren; en dit heb ik zelfs bevonden aan een groote ſteene vonte, dewelke voor hondert jaren, zoo ik giſſe, door de Portugeezen begraven was in een boſchje, niet ver van hier, op datze niet en zoude komen in handen van de Mooren, die omtrent in 't jaar vyftbien-hondert twee-en-zeventig in Amboina een groote vervolging aanregten; zynde dezelve vonte onlangs, in 't jaar zestbien-hondert zes-en-zeventig, door myne jongens uitgegraven, de ſteen was een uitlanſche fyne zant-ſteen, en een weinig beſchadigt, maar van het* Gomuto, *waar mede hy dik bewonden was, zag men niet meer dan een klein deel vergaan, en de reſt nog gaaf en hart.*

In de zuider-deelen van Sina, en het koninkryk Tunking, *dog meeſt landwaards in, wert een boom,* Tſang, *gevonden, hebbende, naar het zeggen der Sineezen, een gemengt fatzoen van* Gomuto, *en* Sariboe, *als mede een booger ſtam dan onze gemeene* Gomuto; *midsgaders een donker-ros hair, dog wat fyndradiger dan onzen* Gomuto, *waar uit ze insgelyks zeilen, en ſchcheeps-touwen quamen te maaken, maar daar en wierd geen drank uit getyffert: zy verhalen mede, dat men in 't Sineeze gebergte zulke touwen, onbeſchadigt, diep onder de aarde vint, en willen ons wysmaaken, datze daar gelegen hebben van de tyt des zondvloeds, dewelke in hare tyt-boeken met de onze ten naaſten by over een komt, ik zeg in den tyt, maar niet in de manier; zoo hebben ook de Maccaſſaren en Bymaneezen geen ander gebruik*

lum alium ex Saguero arbore habent uſum quam memoratorum funium, quum ars eliciendi ſuccos ab illis non exerceatur. Nigra ipſius grana bene depurata ac polita ſuperfuſum recipiunt aurum æque ac lydius lapis: In quibusdam Philippenſibus inſulis, ac plurimum in longa inſula *Calamiana*, plures quoque creſcunt Sagueri arbores, atque in ultima tanta copia, ut incolæ hiſce Caſtilianenſibus, quorum ſubditi ſunt, tributum ſolvere poſſint, atque illis offerunt nigros earum pilos, ut rudentes inde nectant, atque *Baru*, ut pulvinaria illo impleant. *Gomuto* omnium Saguerorum arborum, ſi comburatur, haud ingrati eſt odoris, proxime conveniens cum aduſta *Onyce Marina*: Noſtrique Amboinenſes milites artem excogitarunt, qua ex ramorum hujus arboris corticibus aſſulas formant pro enſium ſuorum vaginis, quas ſuperducunt pelle ſerpentina, vel jugulati Hirci. Nigri ejus pili tenuiter pectinati, atque in faſciculos brachium craſſos colligati & æqualiter diſſecti bonas præbent ſcopas, quibus pavimenta verrunt ac depurant, ex iisdem quoque faſciculis conficiunt penicillos tectorios & alia inſtrumenta, quibus varia rerum genera depurant. Farinæ præparatio ex Sagueri medulla in Javæ parte Orientali quoque nota eſt, ſimili quoque modo in Borneo ex eadem conficiunt farina rotunda grana Coriandri ſemen magnitudine & forma referentia, quæ natio noſtra erronee putat tali ex Saguero arbore provenire forma, ex quibus granis grata coquitur puls, quæ vulgo *Sagu Borneo* vocatur.

bruik van den Sagueers-boom, als het maaken der voorn. touwen, vermits de konſte van tyfferen by haar luiden niet geoeffent wert. De zwarte korrels, wel gezuivert en gepolyſt zynde, neemen het opgeſtreeken gout zoo wel aan als eenigen toet-ſteen: op ſommige Philippienze Eylanden, en inzonderheit op het lange Eylandt Calamiana, *waſſen mede veele Sagueers-boomen, en op het laaſt-genoemde zulken menigte, dat de inwoonders daar mede aan de Caſtilianen (onder dewelke zy ſtaan) haar tribuit konnen betalen, hun lieden opbrengende 't zwarte hair, om ſcheeps-touwen daar af te vlegten, en het* Baru, *om in hun kuſſens te vullen: 't* Gomuto, *van alderhande Sagueers-boomen, als men het brandt, is niet onlieffelyk van reuk, zeer naa over een komende met den gebranden* Onyx Marina; *en onze Amboinze Soldaten hebben een konſt bedagt, om uit de ſchorſſe van de takken dezes booms ſpaanders te maaken tot ſcheeden van bare degens, dieze dan overtrekken met een ſlange-vel, of wel van een geſlagte bok. Het zwarte hair, zynde fyn gebekelt ofte gekemt, in bosjes van een arm dik t'zamen gebonden, en van vooren gelyk afgekapt, geeft goede bezemen, om de vloeren mede te veegen, en uit de zelfde bondeltjes maakt men ook wit-quaſten, en borſteltjes, om veelderhande dingen mede te zuiveren. Het bereiden van meel uit het Sagueers-merg is mede op Javaas-ooſtkuſt bekent, en zoo makenze op Borneo ook uit het zelve meel de ronde korreltjes, in de groote van Coriander-zaat, dewelke onze natie abuzivelyk geloven zoodanig van den Sagu-boom te komen; en van welke korreltjes men een ſmakelyken bry kookt, werdende in 't gemeen* Sagu Borneo *genaamt.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Tertiæ.

Quæ exhibet Palmam Vinariam ſecundam, quæ SAGUERUS & GOMUTO a *Rumphio*, a me autem CHAMAEROPS frondibus pinnatis, flore & fructu racemoſo, vinifera vocatur.

Litt. *A.* Racemum BOABATU dictum demonſtrat, qui MAS dicitur.

B. B. Racemum *Majang* dictum, ex quo ſuccus elicitur.

C. Fructum *Boabatu* integrum.

D. D. D. Ejus officula depurata.

E. Flos *Majang* racemi eſt.

F. Saccum denotat COEROERONG dictum, in quem liquor deſtillat.

G. G. G. Piloſa textura eſt, *Gomuto* dicta.

H. H. H. H. Pinnæ ſeu Baſelli ſunt, *Panſuri* vocati.

OBSERVATIO.

Arbor hæc *Gomuto* ſeu *Saguerifera* breviter deſcripta invenitur in *Valent: Indiæ litter. epiſt.* XVII. *pag.* 438. ut & in *Valent. Amboinæ deſcript. p.* 181. atque ad illud Palmæ genus pertinet, quod *Chamaerops* a *Linnæo* in *Muſ. Cliff. pag.* 10. vocatur, unde CHAMAEROPS frondibus pinnatis, flore & fructu racemoſo, vinifera vocanda eſt.

UYTLEGGING

Van de Dertiende Plaat.

Dewelke vertoont de tweede Wyngevende Palm-boom, *die* SAGUERUS *en* GOMUTO *by* RUMPHIUS *genaamt wert, dog van my* CHAMAEROPS frondibus pinnatis, flore & fructu racemoſo, vinifera.

Lett. A. *Wyſt nan den tros* BOABATU *genaamt.*

B. B. *De tros* Majang, *waar uit de drank vergadert wert.*

C. *De gebeele vrugt van de* Boabatu.

D. D. D. *Des zelfs gezuiverde* korrels.

E. *De Bloem van de* Majang-tros.

F. *De zak* Coeroerong *genaamt, waar in het zap druipt.*

G. G. G. *Het hairig geweef* Gomuto *genaamt.*

H. H. H. H. *De ſtokjes, of pennen* Panſuri *gebeeten.*

AANMERKINGE.

Deze Sagueer *of* Gomuto-Boom *wert kortelyk mede beſchreven by* Valent. *in de* XVII. brief *van het gelettert Indie* pag. 438. *als mede in* Valent. beſchryving *van* Ambon pag. 181. *en deze boom behoort tot dat ſlag van Palm-Boomen het welk* Chamaerops *by* Linnæus *in* Muſ. Cliff. pag. 10. *genaamt wert, waarom deze Chamaerops met Pinagtige takken, en trosagtige bloemen en vrugten, wyngevende genaamt moet werden.*

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Saguaſter Major. Nibun Beſaar.

QUamvis ex Saguaſtero nullus eliciatur potus, proxime tamen poſt Saguerum eam deſcribemus, quum quandam cum ipſa habeat convenientiam, vel ſilveſtris ejus ſpecies habenda ſit, eam dividentes in majorem atque minorem. Majoris truncus eſt rectus ac ferè tam altus, quam mediocris Calappus, æqualis, neque in notabiles diſtinctus articulos, neque etiam adeo piloſus quam Saguerus, difficilis quoque eſt adſcendentibus, quum glaber ſit, ſique pluviis madidus ſit, dolorificum cuti pruritum adfert: Rami ejus graciliores ſunt quam Sagueri, in inferiore eorum parte dorſo acuto, margines autem æquales ſunt, in vertice extenduntur hi rami, minori tamen numero quam in quadam Palmæ ſpecie. Quique ab utraque parte tenues, rectos ac firmos laterales gerunt ramulos oppoſitos, triangulares, quorum poſteriores longiſſimi, anteriores vero ſenſim decreſcunt, quique iterum in alios minores dividuntur petiolos, quibus folia junguntur, quæ minora ſunt quam in alio quovis Palmæ genere, ac peculiaris quoque formæ, ita ut cum nullis aliis hæc comparare poſſim foliis, unum

XIV. HOOFDSTUK.

Groote wilde Sagueer- of Nieboom.

HOewel *uit den* Saguaſter *geen drank getapt wert, zo zullen wy hem egter naaſt den Sagueer-boom beſchryven, om dat by eenige gelykeniſſe daar mede heeft, of ook wel een wilde zoorte daar van is, den zelven verdelende in groote en kleine boomen. De ſtam van de groote, is regt, en bykans zo boog, als een middelbare Calappus-boom, effen, en in geen merkelyke trappen verdeelt, ook zo veel niet met ruigte bebangen als den Sagueer boom, dog moeyelyk om te beklimmen, om dat by glat is, en, als by door den regen is nat geworden, een pynelyk jeuken op de huit veroorzaakt: de takken zyn ranker dan die van den Sagueers-boom, van onderen met een ſcherpe rugge, en voorts effene kanten, in den top uitgebreit, dog minder in 't getal dan aan eenig Palm-geſlagt; hebbende aan weerzyden dunne, regte, en ſtyve zyde-takken, regt tegens over malkanderen, en driekantig, waar van de agterſte zeer lang, en die na vooren toe allengskens korter zyn, hun ook verdelende in andere mindere ſteelen, daar de blaaderen aan ſtaan, zynde kleinder dan die van alle Palm-geſlagten, en ook van zodanig een byzonder fatzoen, dat ik ze met geen andere bladeren vergelyken kan; want yder gelykt*

a
b
b
e
f
g
g
g
g
h
h
h
h
i
d
d
d
c

unumquodque piſcium pinnas refert, ut & bronchia, vel potius abruptam folii partem, quam integrum. Plerumque ſunt triangularia, quorum latera ſibi quam maxime ſunt inæqualia, anterius enim latus in longum definit conum, atque octo novemve pollices eſt longum, ipſum vero folium plurimis coſtis intermediis diſtinctum eſt, quæ ad folii ortum ſeu ejus baſin concurrunt, ita ut etiam complicari poſſit: Suprema folii pars quaſi abrupta eſt ſeu dentata, atque in plurimos diviſa apices, hincque bronchias piſcis Babaræ refert: ad cujuſque nodi finem aliud invenitur folium alius formæ, quod perfecte triangulare eſt, ac caudam cujuſdam avis refert, coloris atro-virentis, ac ſplendentis: Inter ramos in perfecta ætate, oblonga provenit vagina, uti in Calappo, quam *Spatham* vocamus, quæ dehiſcens racemum exhibet ex octodecim, ſeu duodecim longis petiolis compoſitum, qui cum majori junguntur pediculo, uti in Saguero arbore, quisque autem petiolus ultra quatuor pedes eſt longus, in laterales minores non diviſus, atque ex hiſce dependent fructus, inſtar globuli rotundi, duo, tres, quatuorve ſimul juncti, qui parva ſunt capitula, primo juniores referentia glandes, ex rotundo-oblonga, ſeſſilia, trigona, calicibus inſidentia, uti Pinangæ nuces, firmiter annexa. Fructus hi excreſcentes ſenſim rotundiores fiunt, &, ſi fuerint adulti, Pruni rotundi magnitudinem obtinent, vel paulo minorem, & a globulari forma decedentes, durioris ſunt carnis; primo rubentes, dein purpurei, ab una parte nigricantes, acumine brevi ſeu capitello ſuperius elevato.

Quisque talis prunus duos continet nucleos ſeu officula inſtar duorum fragmentorum globuli per medium diſſectorum, atque plana parte ſibi invicem junctorum; exterius nigro ac duro putamine obductorum, uti nuclei Sagueri arboris, qui ſulcati ſunt & ſuprema parte breviter acuminati, cæteroquin quoque referunt certam Nucis Moſchatæ ſpeciem, quæ feminæ ſeu gemellæ vocantur, eorum medium repletum eſt alba, lapidea, ac dura medulla nulli inſerviente uſui. Atque horum prunorum caro exterior æque incommodum excitat cutis pruritum, ac Sagueri fructus, immo fortius ac vehementius iisdem urit. Arbor hæc ſemel tantum ſuos producit fructus, quum ejus lignum ſit craſſiſſimum, atque poſt fructuum lapſum ſenſim quoque omnia ſua dimittit folia ac ramificationes, atque tali perit modo. Sub ramis ac frugiferis racemis, atque ex ipſo quoque trunco demum veri prodeunt flores eodem quo in Saguero arbore modo: hic enim racemus in plurimos ſeſe dividit pedunculos præcedentibus breviores, quibus appendent capitula oblonga inſtar juniorum glandium, quæ minora ſunt quam illa, quæ ex *Majang* Sagueri arboris proveniunt, quæ in tria craſſa ſeſe aperiunt minora petala, & craſſa continent ſtamina, primo albentia, dein flava, ac farinoſa, nullique inſervientia uſui decidunt. Inter ramos ad eorum ortum alba quoque & ſpongioſa occurrit materia, uti in Saguero arbore, quæque, uti ſupra indicatum fuit, *Baroe* vocatur, quæ etiam adhibetur pro foco igniario atque ad naves obſolidandas, tenuior autem ac vilior eſt quam *Baroe* Sagueri arboris: Exterius trunci lignum in junioribus arboribus eſt ruſſum, in adultioribus autem omnino nigrum, corneum, atque ex meris craſſis compoſitum filis, inter quæ venæ quoque albentes ſunt mixtæ, quarumque interiores ſeu medullæ proximæ ſenſim farinoſæ fiunt, ac decidentes in farinam mutantur, ita ut ligni durities in ſolo tantum nigro conſiſtat colore, quod autem vix duos craſſum eſt digitos. Interior medulla fungoſa quoque ac mollis eſt, atque æque bene contundi, lavari, & in farinam præparari poteſt ac illa Sagueri arboris, atque in vertice cerebrum gerit æque, ac Calappus; poſt fructus autem hoc non amplius reperitur: Fructus matureſcunt menſe Januario, qui inutiles decidunt nulli inſervientes uſui.

Nomen. Latine *Saguaſter major*, acſi diceretur *Saguerus Silveſtris*, uti *Oleaſter* pro Olea Silveſtri: Malaice *Nibun Beſaar* ad diſtinctionem *Nibun Kitſyl*, quæ ſequenti describitur capite: Belgæ ſimiliter eam vocant *Nieboom* ſeu Nibum arborem, quod nomen præcedens Pinanga Silveſtris quoque obtinuit. Ambonice *Palunen Parun.* In Boeronea *Walat.* Ternata *Baroe.* Macaſſara *Ramis:* Baleya *Andudu.* In *Hort. Malab. Cap.* 5. *Fig.* 11. Malabarice *Schundapana* vocatur, Braminice autem *Birala mado*,

lykt wel een vinne, aan de vis-ooren, of veel meer een afgebrooken ſtuk van een blat, dan een geheel; zy zyn meeſt driezydig, dog de zyden onder malkanderen zelfs zeer ongelyk, want de voorſte loopt met een lange hoek uit, en is agt a negen duimen lank, en het blat tuſſchen beiden met veele ribben doorſtraalt, die by den oorſpronk of het agterſte van het blat allegaar t'zamen loopen, zoo dat het ook gevouwen kan werden: de voorſte breede zyde van het blat is als afgebrooken, of getant, midsgaders in veele ſpitzen verdeelt, en aldus verbeeldende de oor-vinne van den vis Babara; *aan 't einde van yder rysken ſtaat nog een ander blat, en ook weder van een ander fatzoen, als zynde ſchier volkomen driezydig, en verbeeldende de ſtaart van een vogel, van koleur zwart-groen, en blinkende, tuſſchen de takken, (in zyn volkomen ouderdom) komt 'er een lankwerpige ſcheede uit, als aan den Calappus-boom, die wy* Spatha *noemen, dewelke langs zekere naat openberſtende, een tros vertoont van agtbien of twaalf lange ſteelen, t'zamen aan een bos, gelyk aan de Sagueers-boom, yder ſteel lank zynde ruim vier voeten, dog in geen zydetakken verdeelt, en hier aan ſtaan of hangen de vrugten, kogel-ront, met troupies van twee, drie, a vier by malkander, zynde kleine knopjes, eerſt na jonge eykelen gelykende, uit den ronden wat lankwerpig, en digt aan de ſteelen, zonder voetjes, in driekantige kelkjes, gelyk de Pinang-nooten, vaſt ſtaande; dan zy werden allenskens ronder, en hebben in hare zamentrekking de grootte van ronde pruimen, of wat kleender, dog van de kogel-vormige figuur wat afwykende, en ook harder van vleeſch zynde: eerſt root, daar na boog purper, aan de eene zyde was zwartagtig met een kort ſpitsje of knopje boven op.*

Ieder pruim heeft van binnen-twee korrels of ſteenen, als twee ſtukken van een kogel in de midden doorgeſneeden, en met de platte zyde tegens malkander ſtaande, van buiten met een zwarte, en harde ſchaal bedekt, gelyk de korrels van den Sagueers-boom, dog wat gevoornt, en aan 't voorſte einde met een kort ſpitsken, anderzints gelykenze ook wel een zekere zoorte van Noote-muſchaaten, die men wyfkens-nooten of tweelingen noemt, haar binnenſte is gevult met een wit, ſteenagtig, en hart merg, onbequaam tot eenig gebruik: en het buitenſte vleeſch van deze pruimen verwekt alzo moeyelyk jeukzel op de huit, als de Sagueers vrugten, ja brant nog harder en felder dan dezelve: Dezen boom brengt zyne vrugten maar eens voort, te weten wanneer zyn hout op 't dikſte is, en na het afvallen der vrugten werpt hy allenskens zyn bladeren en takken van de kruin af, en gaat zo uit; onder de takken en vrugtdragende troſſen, en ook uit den ſtam zelfs komt eerſt het regte bloeizel voort, op de zelfde manier, gelyk aan den Sagueers-boom; want den tros verdeelt zig in veele ſteelen, korter dan de voorige, daar aan hangen lankwerpige knoopen als jonge eykelen, dog kleinder dan aan den Majang *van den Sagueers-boom, dewelke hun mede in drie dikke blaatjes openen, van binnen gevult met dikke draden, die in 't eerſt wit zyn, daar na geel, en meelagtig werden, en voor niet met al, of ten onnutte, afvallen; tuſſchen de takken by haar oorſpronk vint men ook een witte ſpongieuſe materie, gelyk aan de Sagueers-boom, en die, als boven is gezegt,* Baroe *wert genaamt; werdende ook gebruikt zoo om tontel van te maaken, als om vaartuigen mede te braauwen, dog is wat dunder en ſlegter als de* Baroe *van de Sagueers-boom. Het buitenſte hout van den ſtam is aan de jonge en middelbare boomen ros, aan de oude gantſch zwart, boornagtig, en als van enkelde dikke draaden gemaakt, daar ook eenige witagtige aderen onderloopen, en waar van de binnenſte, of naaſte aan het merg metter tyt meel werden, en uitvallen, zo dat de hardigheit maar alleen in het zwarte beſtaat, dog het welk niet boven de twee vingers dik en is; het binnenſte merg is mede week en voos, en kan zo wel geklopt, gewaſſen, en tot meel geprepareert werden als dat van den Sagu-boom, hebbende insgelyks in zyn top een Palmyt, als den Calappus-boom, dog na de vrugten en vint men dat niet meer daar in. De vrugten ziet men ryp in Januario, dog vallen ten onnutte en vergeefs af.*

Naam. In 't Latyn Saguaſter major, *als of men zeide* Saguerus Silveſtris, *gelyk* Oleaſter *een wilde Olyfboom, in 't Maleyts* Nibun Beſaar, *tot onderſcheit van* Nibun Kitſyl, *in 't volgende Capittel beſchreven: onze Duitſche noemen hem insgelyks* Nieboom, *gelyk de voorgaande wilde Pinang: op Amboins,* Palunen Parun, *op Boeronees* Walat; *op Ternaats,* Baroe: *op Macaſſers,* Ramis: *op Balys* Andudu: *in* Horto Mallab. Cap. 5. Fig. 11. *wert hy genaamt in 't Mallabaars* Schundapana, *in 't*

ex dicto autem capite appareret, ac ſi fructus eodem ex ortu cum floribus provenirent, quod tamen contrarium in Amboinica obtinet, uti quotidie examinari & obſervari poteſt.

Locus. In Amboina ſatis frequens quondam occurrebat, hodie autem ob quotidianum ejus uſum tam multum fuit exciſa, ut raro inveniatur, ac longe in montibus quærenda ſit, in Moluccis cæterum creſcit, in Celebe, & Balya, ac vicinis regionibus.

Uſus. Plurimum ex hac arbore exterius adhibetur lignum, quod quamvis fiſſu difficile ſit, quotidie tamen uſurpatur ad aſſerculos & tigilla, quæ apta ſunt ſepimentis ac tectis ædium; quod optimum & maxime durabile eſt præ reliquis lignis; & facile per longitudinem in rectiſſimos aſſeres finditur, in ramenta tamen multum diffilit, ita ut vulnera frequenter adferat, ſi non prudenter tractetur, ſique ad tectorum tigilla uſurpetur, neceſſario interne albicans ac ſpongioſa ligni pars abradenda eſt, quum alias facillime carie infeſtetur, unde interior hæc pars breviſſime perit atque porro exeditur, fumo quoque induranda eſt, antequam in uſum vocetur: Bacilli & manubria haſtarum & telorum inde formantur, tenues autem ſunt, quum nigrum ac corneum lignum vix ultra pollicem ſit craſſum, cæteri vero tenuiores baculi, uti piſtilla ſclopetorum, & telorum acumina apte ex eo formari poſſunt.

Fructus, uti jam dictum fuit, tardiſſime ac tantum in ſumma ſenectute ſemel producit, obſervatum quoque fuit, corneum ejus lignum dein ſenſim decreſcere, ac proinde variis operibus ineptum fit. Unde ſi craſſius deſideretur lignum; tales ſunt eligendæ arbores, quæ mediocriter craſſæ ſunt, ac nullos hactenus produxerunt fructus, vel jam eos gerent. Arboris hujus cerebrum ſi coctum fuerit, comedi poteſt, ac fere Sagueri ſaporem habet, quamvis vilius & amarius ſit. Ex ejusdem quoque medulla farina confici poteſt, hoc autem non niſi ſiccis ſit temporibus ac dominante fame, quum multo vilior nec ita grati ſit ſaporis quam Sagu arboris. Indigenæ hanc quoque non lubenter præparant, quum eorum ſecures per exciſionem cornei hujus ligni depravantur.

In Boero arbores hæ magna creſcunt copia ac plurimum aſſerculis & tigillis inſerviunt, quæ ſi aliquot per dies fumo induraverint, durabilia admodum ſunt, atque in Amboinam transferuntur, & ad ædes exſtruendas adhibentur: In Baleya nullus quoque alius hujus arboris eſt uſus, ubi tam diu etiam exſpectatur, donec ejus lignum ſit nigrum, & conſenuerit arbor, unde tum aſſeres etiam formant: Ex viridibus ramis quidam quoque, ob defectum alius materiæ, conficiunt *Pangcawan*, quæ longa ſunt tigilla, quæ Sagu foliis obvolvuntur, & unde *Atap* ſeu tegmina habent: vetuſtum arboris hujus lignum cum Sariboæ adeo convenit, ut difficulter inde dignoſci ac diſtingui poſſit; illud autem Sariboæ ſemper craſſius ac gravius eſt: Ex duro ejus ligno ſpatulæ quoque breviores ac batilli, quibus areæ in hortis terra obruuntur, omnesque eruimus radices.

Guil. Piſo, Lib. 4. *Cap.* 11. *Hiſtor. Braſil.* ſextam *Palmæ Braſilianæ* deſcribit ſpeciem, quam *Airi* vocat, cujus lignum eſt nigrum, grave, ac durum, quod Braſiliani adhibent ad gladios & haſtas, eſtque firmiſſimum & nigrum, atque in aqua fundum petit, quodque Ebeni refert lignum: Atque hæc ſpecies *Saguaſtri* hujus habenda eſt, quamvis ejus folia quodammodo differant.

Braminees Birala mado, *dog uit het gemelde Capittel zoude het ſchynen als of de vrugten uit den zelfden oorſpronk met het bloeizel quamen, 't welk anders aan den Amboinſchen ondervonden en nog te zien is.*

Plaats. In Amboina is by eertyts redelyk overvloedig geweeſt, dog nu, wegens een dagelyks gebruik, zodanig uitgekapt, dat men hem weinig vint, en al verre in 't gebergte zoeken moet, anders waſt by ook in de Moluccos, *op* Celebes, Baly, *en de nabuurige Eylanden.*

Gebruik. Het meeſte gebruik van dezen boom is het buitenſte hout, het welk, hoe wel moeyelyk zynde om te kappen, niet te min dagelyks gezogt wert tot latten en ſparren, noodig om allerley beiningen en wanden mede te binden, en dakken van te maaken; zynde dit het beſte, en duurzaamſte onder alle andere bouten: want het laat zig in de lengte tot zeer regte latten en ryen ſplyten, maar het ſplintert ook zeer geweldig, zoo dat men zig ligt daar aan bezeeren kan: als het niet voorzigtig wert gehandelt, en als men het tot ſparren aan dakwerk wil gebruiken, zoo moet men zorgvuldig het binnenſte witte en voosagtige hout daar afkappen; want het zelve anders ligt vermolſemt, en waar door dan deze latten aan de binnenſte zyde in korten tyt vergaan en uitgevreeten zyn, ook moet menze nog berooken, eer menze gebruikt of aan 't werk neemt; men maakt 'er ook ſtokken of ſteelen tot pieken en toranen van, dog die vallen wat dun, om dat het zwarte boornagtige hout niet boven een duim dik is, maar andere dunne ſtokken, gelyk ſtampers tot roers, en ſpitſen aan de pylen, konnen bequamelyk daar van gemaakt worden.

Zyne vrugten, als gezegt, brengt hy zeer langzaam, en maar eerſt in zyn volkomen ouderdom, voort, en men heeft ook bemerkt, dat zyn boornagtig hout daar na wederom vermindert, en gevolglyk tot eenige werken onbequaam wert, weshalven, indien men dik hout daar van wil hebben, men zoodanige boomen moet uitkiezen, die van een middelbare ouderdom zyn, en nog geen vrugten gedragen hebben, ofte in 't korte ſtaan te dragen: het Palmyt van dezen boom kan men ook gekookt eeten, en ſmaakt by naa als dat van den Sagueersboom, hoewel het wat ſlegter en bitterder is: zoo kan men ook van deſſelfs merg meel maaken, dog dat geſchiet niet dan by ſchraale tyden, en bongers-noot, om dat het veel ſlegter en van ſmaak zo goet niet is als dat van den Saguboom. *De Inlanders doen het ook niet gaarne, om dat baare bylen, door het ombouwen van dit boornagtig hout, zeer beſchadigt werden.*

Op Boero waſſen deze boomen zeer overvloedig, en dienen meeſt om latten en ſparren daar van te maaken, dewelke, eenige dagen in de rook gelegen hebbende, zeer durabel zyn, en naar Amboina gevoert werden tot gerief van den huis-bouw: op Baly heeft men ook geen ander nut of gebruik van deze boomen, als dat men wagt tot datze ter degen out geworden zyn, en een zwart hout gekregen hebben, om insgelyks tot latten te konnen dienen: uit de groene takken maaken zommige ook, by gebrek van andere materie, de Pangcawan, *dat zyn lange regulen of latjes, om dewelke men de Sagu-bladeren vouwt, als men dezelve, om huizen mede te dekken, tot Atap maakt, het oude hout van dezen boom gelykt dat van de Sariboe zo wel, dat men het qualyk daar van onderſcheiden kan, dog dat van de Sariboe is altyt dikker van ſubſtantie, en ook zwaarder: van het harde hout maakt men ook korte ſpateltjes of graaf-ſchopjes, waar mede men de bedden in de thuinen omſpit, en alderhande wortelen uitgraaft.*

Guil. Piſo lib. 4. Capit. 11. Hiſtor. Braſil. *beſchryft een zesde zoort van de* Palma Braſiliana, *die by* Airi *noemt, met een zwart, zwaar, en hart hout, 't welk de Braziliaanen gebruiken, om hare zwaarden en ſpiezen van te maaken, zynde zo zwart en digt, en ook in 't water zinkende, dat men het voor Ebben-hout zoude aanzien: en dit wil een mede-zoorte van onzen* Saguaſter *zyn, hoewel de bladeren daar van wat komen te verſchillen.*

EXPLI- UYT-

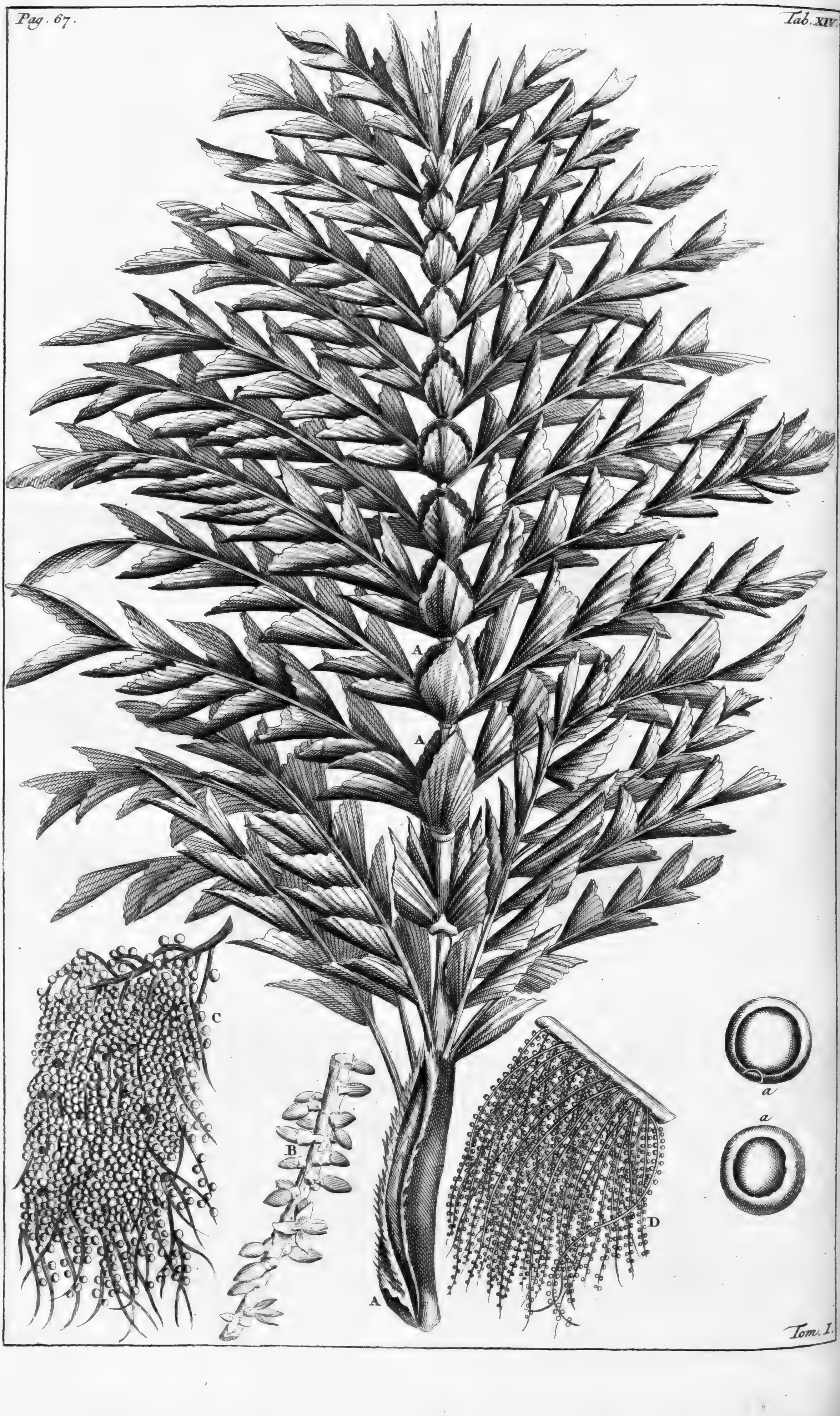
A
A
C
B
A
D
a
a

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Quartæ,

Quæ exhibet CARYOTAM *Frondibus ſquamoſis, fructibus racemoſis dactyliferis*, quæ SAGUASTER MAJOR a *Rumphio* vocatur.

A. *Integram* denotat *frondem* geminis foliis ſquamoſis *A. A.* ad quodvis geniculum notatis.

B. *Florum Spicam.*

C. *Maximi* & ſupremi arboris *racemi* pars; cum *dactylis rotundis a a majori forma expreſſis.*

D. *Minores fructus* racemi inferioris.

OBSERVATIO

Arboris hujus Figura in *tom. I. Horti Malab. Fig.* 11. nitidiſſime ac ſplendide expreſſa invenitur, nomine *Schunda-Pana*, quam ſi cum delineatione accuratiſſimi noſtri *Rumphii* conferam, in Amboinenſi obſervo unumquodque medii majoris rami geniculum duobus cingi majoribus foliis inſtar loborum ſeu majorum piſcium ſquamarum, quæ in *Horti Malab. Figura* non ſunt notata, quæ forte omiſſa, vel illo in loco huic non adcreverunt arbori; reperiuntur autem etiam depicta in *Valent.* descriptione *Amboinæ no. XXV. pag.* 187. qui *Rumphii* figuram ſeu delineationem optime imitatus fuit, ac ſuo inſeruit operi. Hæc porro arbor a *Rayo* in *Hiſtor. Pl. p.* 1365. vocatur *Palma Indica* folio bicompoſito, fructu racemoſo, & Palma dactylifera fructu acerrimo a *Plumier. nov. Pl. gen. p.* 3. hoc autem genus *Caryota* a *Linnæo* in *Muſ. Cliffort. pag.* 2. vocatur, ubi ejus notas characteriſticas recenſet: ego vero ejus ſynonyma dedi in *Theſ. Zeyl. pag.* 180. ad *Palmam Indicam* viniferam fr. urentibus, folio Adianthi, ſaccharum præbens *Her. Muſ. Zeyl. pag.* 44. &c.

UYTLEGGING

Van de Veertiende Plaat,

Verbeeldende de CARYOTA *met* ſchubagtige takken, *en* trosagtige vrugten *ofte* dadels, *dewelke* groote SAGUASTER *van* Rumphius *genaamt werd.*

A. Vertoont een geheele tak, *met* twee ſchubbige blaadjes A. A. *aan yder lidt van het bladt ſtaande.*

B. Der bloemen-helm ofte ſteel.

C. Een gedeelte *van de* grootſte *en* bovenſte tros *in de* Boom, *daar de* vrugten *ofte* dadels *aankomen, die in grooter gedaante met a a aangewezen werden.*

D. De kleindere vrugten *van de* onderſte tros.

AANMERKING.

De Figuur van deze Boom is in het eerſte deel van de Hortus Malab. Fig. 11. *overheerlyk afgebeeldt, onder de naam van* Schunda-Pana, *dog wanneer ik dezelve vergelyk met de aftekening van onze* Rumphius, *zo bevind ik, dat in de figuur van den Amboinſe ieder lidt van de middelſte tak met twee breede bladen als groote ſchobben bezet zyn, het geen in de* Figuur *van de* Hortus Malab. *zig niet vertoont, die daar mogelyk aan vergeten zyn, ofte op die plaats daar niet aangroeyen, dezelve kan men afgebeeldt vinden by* Valent. *in zyn beſchryving van* Amboina no. XXV pag. 187. *die de* Figuur *van* Rumphius *zeer wel nagevolgt en overgenomen heeft. Verders werd deze Boom* Palma Indica *genaamt; en Palma Dactylifera, fructu acerrimo van* Plumier nov. Pl. gen. p. 3. *en dit geſlagt biet* CARYOTA *by* Linn. *in* Muſ. Cliffort. pag. 12. *alwaar deszelfs natuurlyke kentekenen opgegeven werden: En van welken Boom ik de benamingen gegeven heb in myn* Theſ. Zeyl. pag. 180. *op de* Palma Indica, *die wyn geefs, en brandende vrugten draagt, met bladen als de Adiantbum, waar van ook de zuyker komt van* Herman. *in zyn* Muſ. Zeyl. pag. 44. &c.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Saguaſter Minor. Nibun Kitsjil.

MInor Nibun tantam cum Pinanga habet convenientiam, ut hinc æque huic ac Saguaſteri generi annumerari poſſit. Truncus enim ejus ac fructus cum tertia Pinangæ Silveſtris ſpecie proxime conveniunt, folia autem liquido demonſtrant, ad Saguaſteri genus pertinere. Truncus ejus eſt rectus ac firmus, a duodecim ad quindecim pedes vulgo altus, brachium, & ad ſummum crus craſſus, in aliis vero regionibus quinque ſexve ulnarum attingit altitudinem, ſuperius anguſtatus, contra reliquarum Pinangæ ſpecierum formam, qui porro eodem modo in articulos eſt diviſus, quique quatuor digitorum latitudinem diſtant, ad verticem rami in orbem quoque explicantur, uti in Pinanga arbore, quinque pedes longi, digitum craſſi, infra rotundi, ſupra plani, per ejus planitiem dorſum tamen protuberat, ſi tangitur, inſtar corii piloſum eſt, ſeu inſtar Sagueri ramorum: Hi autem in laterales non dividuntur, uti antecedens major *Nibun*, folia enim mox firmantur majoribus ramis: quæ peculiaris quoque ſunt formæ, & fere cum præcedentis arboris foliis conveniunt, paulo majora, atque alternatim poſita; quæ porro triangularia ſunt, atque extenſam avis alam referunt, quorum acutiſſimus angulus ad latera prope eorum ortum admodum quoque inæqualis eſt, atque ad inferiora folii longiſſima pars, quæ ſemper ſuprema eſt, duodecim ac tredecim digitos longa, uti poſtica pars octo vel novem pollices longa eſt. Ad ſupremam rami frondem latera ſunt majora, ſuperior nempe pars octodecim ac viginti, inferior duodecim lata eſt pollices.

Quodque folium duodecim diſtinctum eſt nervis ad baſim concurrentibus, quorum medius eſt longiſſimus & craſſiſſimus, atque ad ſummum in apicem deſinit; duo porro alii ſunt nervi tamquam fimbriæ ad ejus oras, qui folium explicant, & retinent, quorumque ſupremum in plures diviſum eſt lacinias, acſi abruptum foret, qui character ipſis communis eſt cum Gomuto, ac majori Saguaſtro; folia porro ſunt obſcure viridia & inſtar membranæ glabra; ad ſupremum ramum peculiare ac diverſum conſpicitur folium, plurimum ex tribus æqualibus compoſitum partibus

XV. HOOFDSTUK.

Kleyne Wilde Sagueer- of Nieboom.

DE kleine Nibun heeft zulken gelykeniſſe met den Pinang-boom, dat men hem zo wel onder deszelfs, als onder des Saguaſters geſlagten reekenen kan; want ſtam en vrugten komen met de derde zoorte van de wilde Pinang zeer over een, maar de bladeren bewyzen klaarlyk, dat hy van een Saguaſters geſlagt zy: de ſtam is regt en ſtyf, in 't gemeen van twaalf tot vyfthien voeten boog, een arm, en op 't meeſte een been dik, dog in andere landen krygt hy wel de hoogte van vyf a zes vademen, boven ſmal toeloopende, tegens de gewoonte van andere Pinangboomen, zynde anders op derzelver manier in leden verdeelt, en die vier vingers breet van malkander, aan den top ſtaan de takken ook in de ronte uitgebreit, gelyk aan den Pinang-boom, vyf voeten lank, een vinger dik, beneden ront, en boven plat, dog door de platte zyde loopt nog een rugge, in 't aantaſten zo ruig als leer, of als de Sagueers-takken; maar deze verdeelen hun in geene zyde-takken, gelyk de voorgaande groote Nibun, *want de bladeren ſtaan ſtraks vaſt aan de booft-takken: zynde mede van een vreemt ſatzoen, en byna met de voorgaande over een komende, dog wat grooter, en tegens malkander aan de kanten van de booft-ſteelen verwiſſelt: voorts mede driezydig, gelyk een uitgebreide vleugel van een vogel, zynde den ſcherpſten hoek by haren oorſpronk aan de zyden ook zeer ongelyk, en aan de agterſte bladeren, de langſte zyde, ('t welk altyt de voorſte is) twaalf en dertbien duimen, midsgaders de agterſte zyde agt en negen duim lank: aan de voorſte bladeren des taks zynze grooter, te weten, de voorſte zyde agtbien, entwintig, en de agterſte twaalf duimen.*

Yder blat is doorregen met twaalf zenuwen, agter in den ſcherpen hoek t'zamen ſtootende, waar van de middelſte, zynde de langſte en dikſte, ook van vooren met een hoek uitloopt; en dan zynder nog twee andere zenuwen als zoomen aan beide de kanten, die het blat uitgeſpannen houden, en waar van het voorſte in veele ſnippelen is gedeelt, als of het afgebrooken was, welk merkteeken zy gemein hebben met de Gomûto, *en grooten Saguaſter, voorts zyn de blaaden hoog-groen, en zoo glat, als perkement; aan 't voorſte des taks ſtaat nog een byzonder blat, meeſt van drie gelyke zyden en als een uitgeſpannen wayer, midsgaders*

tibus instar explicati flabelli, septem distinctum nervis: Inter ramos alii quoque dependent pedunculi, duos cum dimidio pedes longi, in laterales petiolos divisi, e quibus excrescunt fructus rariores ac laxi, qui parvæ sunt nuces instar Olivarum semi-perfectarum, seu, ut Pinangæ fructus germina, superne latiores quàm inferne, ubi profundo insident caliculo, primo virides dein sanguinei coloris: Sub externa earum carne cinereus locatur nucleus, instar ossiculi Olivæ, qui carnosa cingitur cute, atque hæc caro multo majorem ac dolorificum excitat in cute pruritum, quam Sagueri arboris fructus. Exterius trunci lignum primo est ruffum, dein nigricat, & instar cornu durum est, nec facile per longitudinem finditur, sed oblique, unde ex eo tam longi asserculi formari nequeunt, quam ex antecedente Pinanga *Oetan.*

met zeven zenuwen doortogen: tusschen de takken hangen ook nog andere steelen af, van twee en een half voeten lank, en in eenige zydetakjes verdeelt, en daar aan hangen de vrugten, wat ydel van malkander, zynde nootjens, en ongeveer zoo groot als half-wassen Olyven, of de schepzels van Pinang, van vooren breeder dan agter, daarze in een diep kelkje staan, eerst groen en ten laatsten bloetroot: onder het buitenste vlees legt een graauwe korl, als een Olyven-steen, omvangen met een vezelige huit, en dit vleesch verwekt een alzo groot of pynelyk jeuken op de huit, als de vrugten van Sagueers-boomen. Het buitenste bout des stams is eerst ros, dan daar na wort het zwartagtig, en zo hart, als boorn, splyt ook niet regt in de lengte, maar wat schuins, en waarom men daar zo lange latten niet van hebben kan, als van de voorgaande Pinang Oetan.

In Moluccis, Gelolo, ac vicina huic insula nova Guinea Sargile dicta, hujus Saguasteri species invenitur, cujus truncus vix duos crassus est digitos, & tamen quatuor, quinque, ac sex ulnas altus est, rectissimus ac firmus, in obscuros quoque divisus articulos, quique ex mero tantum ligno & cortice constat, pauca intermedia medulla. Lignum quoque est durum ac nigrum, nec per longitudinem, sed oblique vel transversim sese findens, unde asserculis inutile, arboris truncus itaque integer sumitur, atque ædium tectis infervit: quique pollicem modo sunt crassi, hos adhibent Ternatani ad manubria Toranorum, quorum exterior cortex abraditur, & truncus talis integer tum politur: Ex eo quoque hastas jaculatorias ingentes vidimus, quæ novem decemve pedes longæ erant, digitum seu pollicem crassæ, atque acuminatæ, uti Amboinenses suum Sagu Sagu formant, sed politæ ac nigræ erant, in quibus tamen articulorum seu geniculorum vestigia apparebant distincte, ita ut hæ hastæ ex tota essent confectæ arbore: Latrones Sargilæ supra commemoratæ, qui hanc aliquando infestant provinciam, has quoque adhibent hastas, quas vero manu non projiciunt, quin hostes iis petere possint. Primo enim magnam telorum ejiciunt quantitatem, sique proxime ad hostes accedant, demum has vibrant hastas, qui nulla alia ex ferro seu alio metallo secum gerunt arma. Illæ autem nationi nostræ nimis graves sunt, latrones autem Novæ Guineæ fortes ac robusti sunt homines, atque horrendi adspectus, dum breves, ruffos, atque erectos habent crines, atque nasorum alas ampliffime extendunt, quas annulis vel ligneolis ampliant, atque sic naturalem magis depravant squalorem. Acumina telorum memoratorum ad sex septemve pollicum longitudinem ex hoc quoque ligno sunt fabricata, atque, si crus vel os aliquod feriunt, malignum caussant vulnus, dum facillime in ramenta dissiliant.

In de Moluccos, op Gelolo, en op 't naaste Eylant, Nova Guinea Sargile genaamt, beeft men een zoorte van dezen Saguaster, *wiens stam niet boven de twee vingers dik is, en egter vier, vyf, en zes vadem hoog, zeer regt en styf, mede in donkere leden verdeelt, en schier uit enkel hout of schorsse bestaande, met een klein hert in de midden. Het hout is mede hart en zwart, niet in de lengte, maar schuins, of windisch splytende, en dierbaren tot latten onbequaam; men laat dan de boom gebeel, en gebruikt het dikste tot het dakwerk: en de gene die maar een duim dik zyn, gebruiken de Ternatanen tot steelen van haar Toranen, de buitenste ruigte daar af schrappende, en dan het zelve glat maakende: en wy hebben daar groote werp-spiessen of schigten van gezien, die wel negen a thien voeten lank, en ruim een duim dik, midsgaders van vooren toegespist waaren, gelyk de Amboineezen hare Sagu-Sagu maaken, voorts glat en zwart, dog waar aan men de leden nog duidelyk bekennen konde, zo dat het spiessen zyn van een geheele boom gemaakt. De roovers van* Sargile *voorn., die zomtyts deze provincie komen bespringen, gebruiken mede deze schigten, dog dieze niet uit de hant schieten, of moeten haren vyant wel kunnen raaken: want eerst verschietenze een groote meenigte van hare pylen, en dan, als men hun te na komt, zoo goyen zy eerst met deze spiessen, anders geen geweer van yzer, of metaal by haar hebbende: dog voor onze Inlanders zoudenze te zwaar vallen, maar die gem. rovers van* Nova Guinea *zyn sterke en robuste menschen, en nog daar en boven zeer lelyk van aanzien, dewylze korte, rosse, en over eynd' staande hairen hebben, en de lellen van hun neusgaten zeer wyd openspalken, stekende daar ringen of boutjes door, en zoo hare natuurlyke lelykheit nog meer mismaakende: De puncten van voorn. haare pylen ter lengte van zes en zeven duimen zyn mede van dit hout gemaakt, en veroorzaaken, alsse tegens een been aankomen, een quade quetsuur, door dienze van agteren en van vooren zeer ligt splinteren.*

Nomen. Saguaster minor Latine. Malaice *Nibun Kitsyl*: Belgæ nostri eandem quoque habent *Nieboom* seu Arboris Niebun denominationem, atque sic hanc cum altera silvestri Pinangæ specie confundunt: Amboinice *Palun* & *Parun Maun*; Ballyice *Pady*. Ternatice *Docku*.

Naam. In 't Latyn Saguaster minor, *in't Maleyts* Nibun Kitsyl, *onze Duytsche geven hem ook den zelfden naam van* Nieboom, *en vermengen hem alzoo met de andere wilde Pinang; op Ambons* Palun, *en* Parun Maun, *op Balys* Pedy. *In't Ternaats* Docku.

Locus. In parvis nec opacis crescit silvis, quæ ad *Cajoe Poeti* arboris latera progerminat, ut & in montibus altioribus. In Amboina non multum occurrit, plurimum vero in Celebe, atque Moluccis.

Plaats. Zy wassen mede in de ligte of ondigte bosschen, die aan de kanten van de Cajoe Poeti *boomen staan, en ook op lugtige bergen: In Amboina zynze niet veel, maar wel meest op Celebes, en in de Moluccos.*

Usus. Non nisi brevia ex hac formantur tigilla, dum lignum haud facile per longitudinem finditur, quodque non ita diu durat ac illud *Nibun mera.* Ad solem quoque bene exsiccandum est, vel fumo indurandum, antequam in usum adhibeatur, nihilominus tamen illud habet vitium, quod substantia alba inter nigras dispersa venas ab interiore parte sensim carie consumatur atque pereat. Amboinenses truncos totos usurpant, quorum corticem abradunt, sicque ad tectorum tegumenta his utuntur. Fructus quoque esui inutiles sunt, amari enim sunt per exteriorem urentem carnem, quæ pernicioſa itidem est. Cerebrum autem ejus quodammodo comedi potest, si ex arboribus sumatur, quæ nullos hactenus produxerunt fructus; si hi prolapsi fuerint, exterior maligna illorum caro computrescit, atque tenue nucis putamen dehiscere incipit, tum interior ejus nucleus quodammodo manducari potest, si nempe in silvis simus, atque Pinangæ defectus nobis sit, saporem tamen amarum retinet.

Gebruik. Men maakter niet dan korte latten van, dewyl het hout niet lank is, en wil splyten: zynde ook zoo duurabel niet als dat van Nibun mera; *ook moet men het in de zonne wel ter deegen droogen, of wat berooken, eer men het aan 't werk gebruikt, beboudende des niet te min nog die foute, dat het witte vlees, tusschen de zwarte aderen aan de binnen zyde zittende, metter tyt uitmolzemt en vergaat. De Amboineezen laaten de stammen in haar gebeel, schrappende de buitenste ruigte daar af, en gebruikenze zoo tot sparren aan haar dakwerk: de vrugten kan men ook niet eeten; want zy zyn bitter, en, wegens het voorn. buitenste brandige vlees, zorgelyk, dog het Palmyt kan nog eenigzints passeren, als men het neemt van boomen, die nog geen vrugten gedragen hebben; als nu de vrugten zyn afgevallen, zoo vergaat ook dat buitenste brandige vleesch, en de dunne schaal van het nootjen begint te bersten, als wanneer den binnensten kern nog eenigzints kan worden gekauwt of genuttigt, te weeten als men in 't bosch is, en gebrek van regte Pinang heeft, beboudende dan nog al een bittere smaak.*

Forma foliorum & ramorum minoris hujus *Nibum* aliquando ab ea, quæ supra fuit descripta, differet, quæ

Het fatzoen der bladeren en takken van dezen kleinen Nibum *zal zomtyts van 't gene hier boven gestelt is, wel*

vry

B
C
C
C
A

quæ tamen una habenda eſt ſpecies, quidam enim rami ultra ſex pedes longi ſunt, pollicem craſſi, atque poſtica eorum pars ſubrotunda, ſuperne protuberans. Folia ſibi ipſis non reſpondent, decem vel undecim ad unum rami latus poſita, atque inferiora majoris Saguaſteri folia referunt, dum poſtica eorum pars multo brevior ſit antica, ad ſuperiora vero folia oræ ſunt æquales, excepto quod ſuprema pars in longum extendatur filum. Non plures tribus gerunt nervos, quorum medius craſſiſſimus eſt, infra protuberat, & in longum definit apicem, folium porro eſt extenſum, glabrumque: Rami baſis eſt vagina ſesquipedalis, atque totum complectitur truncum, qui ad verticem vix brachium craſſus eſt, inter hujus baſin & truncum ſpatha apparet obtuſa, quæ poſt rami lapſum ſeſe quoque aperit, & racemum profert ramoſum, uti ſupra indicatum fuit; fructus ſuperne non ſunt plani, ſed ovales inſtar glandium, qui rotundo quoque continentur caliculo, ac rari ſunt, quum veſpertiliones horum plurimos comedunt. Horum fructuum caro, uti & racemus florifer, nec vagina multum tractanda ſunt, dum cuti moleſtum ac dolorificum adferunt pruritum.

vry wat verſchillen; dog 't welk men als dan juiſt niet voor een byzondere zoorte moet houden, want zommige takken zyn ruim zes voeten lank, een duim dik, aan 't agterſte einde rondagtig, na vooren toe, aan de boven zyde, met een rugge, de bladeren onder malkander zyn ook ongelyk, thien of elf aan eene zyde ſtaande, en de agterſte gelyken wel die van de groote Saguaſter, *dewyl haar agterſte kant veel korter is dan de voorſte, maar aan de voorſte blaaden zyn de kanten meeſt gelyk, behalven dat de voorſte kant in een lange draat eindigt. Zy hebben niet meer dan drie zenuwen, waar van de middelſte de dikſte is, beneden uitpuilt, en ook in een lange ſpits eindigt, ſtaande 't blat voorts uitgeſpannen, en glat; de voet des taks is een ſcheede van anderhalve voet, en omgeeft of omvat den gebeelen ſtam, dewelke ook aan zyn bovenſte maar ſchaars een arm dik is: tuſſchen de voet en den ſtam ziet men de ſcheede of ploffe, met ſtompe kanten, dewelke zig ook naa het afvallen van den tak opent, en een getakten tros voortbrengt, gelyk boven is vermelt. De vrugten zyn van vooren niet breet, maar ovaals gewyze gelyk Eikelen, ſtaande ook in een ront kelkje, en wat ydel, vermits de vleermuizen veel daar van opeten: 't vlees van deze bezien, als mede 't bloeyzel in de ploffe, moet men niet veel handelen, dewyl het een en 't ander op de huit een moeyelyk jeuken komt te veroorzaaken.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Quintæ.

Quæ exhibet CARYOTAM *foliis laceratis, fructibus Olivæformibus*, quæ SAGUASTER MINOR *Rumphio* dicitur.
A. *Integram folii rachim.*
B. *Racemum frugiferum.*
C. C. C. *Fructus Olivæformes* denotat.

UYTLEGGING

Van de Vyftiende Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de CARYOTA *met* geſcheurde bladen, *en* Olyvformige vrugten, *die kleine* SAGUASTER *van* Rumphius *genaamt wert.*
A. Vertoont een geheele Tak *van 't* bladt.
B. De Vrugt-tros.
C. C. C. De Olyvformige vrugten.

OBSERVATIE.

Hæc quoque *Caryotæ* ſpecies eſt, & a priori inprimis *fructibus Olivæformibus* differt, unde & CARYOTA *fructibus Olivæformibus* dici poteſt.

AANMERKING.

Dit is mede een zoort van het Palm-geſlagt, dat Caryota *genaamt wert, en verſchilt voornamentlyk van de voorgaande door zyn vrugten de* Olyven *gelykende, waarom deze ook* Caryota *met* Olyvagtige vrugten *genaamt kan werden.*

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Nypa.

ARbor hæc multum convenit cum ſubſequente Sagu-arbore; quum vero potabilem itidem ſuppeditet liquorem, inter viniferas quoque eam numerabimus Palmas. Sagu-arbori, uti dictum, adeo eſt ſimilis, ut e longinquo vix diſtingui poſſint, *Nypa* vero nullas habet ſpinas, quod in Sagu non ita obtinet; ejus truncus non altiorem quam hominis attingit altitudinem, duplo vero craſſior quam Sagu-arboris ſit, plurimæque hujus arbores ſunt fruticoſæ ſine trunco, vel parvam trunci partem ſæpe tantum exhibent: Rami in ejus vertice locantur plurimum erecti, uti in Sagu-arbore, ſed ab interiore non excavati ſunt parte uti Sagu rami, ſunt vero plani, ex rotundo compreſſi ad diſtantiam circiter quatuor pedum ab eorum ortu, cætera pars plurimum eſt rotunda ac nigricans, foliis obſeſſa, atque intus alba, & aquoſa repleta ſubſtantia, folia utrimque ponuntur uti in Sagu, huicque ſunt ſimillima, unde eorum forma ex ſequenti deſumi poterit capite, ſunt vero paulo anguſtiora, glabriora, ac firmiora, atque ſine ullis ad oras ſpinis, atque ſuperne in longum, firmum, ſed minime pungens deſinunt acumen, quodque folium quatuor cum dimidio ſeu quinque pedes eſt longum, & plurimum tres quatuorve latum digitos, nervus externe itidem protuberat, atque folium paulo deorſum flectitur, & ab utraque inſuper ora tenuem gerit nervum. Foliorum rudimentum eſt longum, rotundum, atque erectum cornu, quod ad duodecim vel quatuordecim excreſcit pedes, antequam in folia explicetur: Folia paulo magis ſunt extenſa quam in Sagu, non adeo tamen dependent uti in Calappo, ex ramorum medio, licet ſit fruticoſa: producit hæc arbor longum atque craſſum caulem, cui inſident flores fructusque, quique tamen proprio ex ortu; flores enim inutiles decidunt,

XVI. HOOFDSTUK.

Nypa-Boom.

DEzen boom heeft veele gelykeniſſen met de naaſtvolgende Sagu-boom: maar dewyl hy mede een drinkbaar zap uitgeeft, zoo zullen wy hem ook zetten of plaatzen onder de wyngevende Palmen: hy is, als gezegt, den Sagu-boom zoo gelyk, dat menze van verre niet wel van malkander onderſcheiden kan, maar aan deze Nypa *is gants niets doornagtig, gelyk wel aan den Sagu-boom: de ſtam gewint of krygt op 't hoogſte niet meer als de lengte van een man, maar wert wel tweemaal zoo dik als den Sagu-boom, en de meeſte part blyft een ſtruik, zonder ſtam, of ook wel maar een klein gedeelte van een ſtam vertoonende; de takken ſtaan boven in den kruin, meeſt ſtyf overeynd', gelyk aan de Sagu-boom, dog zyn aan de binnenſte zyde niet hol, als de gem. Sagu-takken, maar plat, of uit den ronden wat gedrukt, en dat in de diſtantie van omtrent vier voeten van haren oorſpronk; de reſt is meeſt ront en zwartagtig, met bladeren bekleet, en van binnen met een wit en wateragtig merg gevult: de bladeren ſtaan aan weerzyden, gelyk aan de Sagu-boom, en zyn dezelve ook zeer gelyk, weshalven men haar gedaante uit het volgende Capittel zal konnen afneemen, dog zy zyn wat ſmalder, gladder, en ſtyver, midsgaders zonder eenige ſpitzen of doornen aan de kanten, en eyndigen van vooren in een lange, ſtyve, maar geenzints ſteekende, ſpits, yder blat is van vier en een half, a vyf voeten lank, en meeſt drie a vier vingers breet, de zenuwe of ribbe puilt ook wat boven uit, zynde het blat een weinig nederwaarts gevouwen, en heeft aan wederzyden nog een dunne zenuwe: d'oorſpronk der bladeren is een lange ronde en regte ſcheut ofte boorn, die wel twaalf en veertbien voeten hoog wert, eer hy zig in bladeren opent; de bladeren ſtaan wat meer uitgebreit als aan den Sagu-boom, dog niet zo nederhangende, gelyk aan den Calappus-boom: uit het midden der takken, al is het nog een ſtruik, komt een langen dik-*

decidunt, memoratus vero caulis, qui medio ex frutice excreſcit, brachium craſſus eſt, atque in tres quatuorve ſupra dividitur ramos, quorum quisque ex aperto provenit facculo, qui ex cavo componitur folio, quisque autem ramus iterum in duos tresve dividitur petiolos, qui ab inferiore parte ex ſimilibus progerminant facculis, atque ad baſin ſimile concavum ac firmum habent folium, inſtar majoris cochlearis formatum, qualia ad petiolorum ſummum plura apparent.

Ex quovis autem tali cochleari unus alterve craſſus progerminat julus, vix digitum longus atque paulo craſſior digito, arcuatus, rotundus, atque ex plurimis apertis compoſitus ſquamulis, ſquallentis lutei coloris, referentes Lontari arboris flores, quamvis breviores ac hirſutiores, qui flores inutiles itidem decidunt. Ad ſupremum majoris caulis verticem in medio deſcriptorum ramorum, atque curvorum julorum aliud erigitur caput ſphæricum Limonii mali magnitudine, pallide fuſcum, ex plurimis angulosis compoſitum fragmentis, nucis avellanæ magnitudine, firmiter & arcte junctis, ex quibus ſimilis propullulat fructus. Globus hicce ad viri capitis excreſcit magnitudinem, ex plurimis angulosis, ſed inæqualibus compoſitus tuberibus, atque ob gravitatem deorſum inclinat, quodque tuber ad baſin eſt acuminatum, ſuperiore parte latum, ad internum latus planum, vel tali forma, quali per compreſſionem fuerat formatum, undique in longitudinem eleganter ſulcatum, uti Allii tubera ſeu fructus *Blimbing*, hi autem ſulci inæquales admodum ſunt, quidam enim ſunt tenues, alii craſſi, atque alii iterum magis protuberant aliis, fructus externe primum rubent, ſi parvi ac teneri ſint, fructibus Pandang fere ſimiles, dein ſpadicei coloris, ac tandem obſcuri ſeu ſubnigri, tubera hæc inæqualis itidem ſunt formæ & magnitudinis, maxima inſtar pugni, alia autem multo minora, prout compreſſa fuerunt; externe durum, craſſum, & piloſum gerunt putamen, intus continent nucleum album, mollem, aquoſum & nauſeoſum, in cujus medio foveola eſt aqua repleta. Totus major nucleus eſt inſtar decorticatæ Caſtaneæ, aliquando ex una, aliquando ex duabus compoſitus partibus, quæ tempore oſſeæ fiunt & albæ manent: In vetuſtioribus fructibus nucleus hic adeo eſt durus, ut nec edi, nec dentibus confringi poſſit, in junioribus vero & ſemi-maturis mollis & edendo aptus. Racemus hic fructifer citò excreſcit, immo ex frutice, cujus truncus vix quatuor tresve cum dimidio pedes eſt altus, & modicum craſſus brachium, hic autem corymbus fructus in vertice gerit, forma clavæ nodoſæ, ad latera autem alia gerit concava folia, inſtar vaginæ ſeu cymbulæ, ex cujus centro alii breviores emergunt petioli ſimilibus Cymbæ-formibus foliis & julis inſtructi, ex quibus autem nulli progerminant fructus: peculiarem graminoſum ac cænoſum habent odorem; tales quoque juli perfectiores in Sagu arboris cacumine obſervantur.

Verus fructus nullum adhibetur in uſum, caulis autem in quibusdam regionibus abſcinditur, & albus claruſque inde elicitur ſuccus, qui frigidus & dulcis admodum eſt, fere inſtar Sagueri ſeu Suræ, Malaicenſibus dictus *Ajer poeti*, h. e. aqua alba, quum hic potus albidior & aquoſior ſit Saguero præcedente. Maturus decidens fructus ſi in aquam cadat, longe lateque per mare diſpergitur, ubi autem ad ripam ſeu litus locus paludoſus ipſi obvenit, ibi progerminat & in fruticem excreſcit, qui iterum ibi multiplicatur, talemque propullulantem globum ſemel in ora Hitöe inveni, qui pugni erat magnitudinis, & eleganter ſtriatus, externe protuberans, interne planus, ubi aliis junctus fuerat fructibus: color ejus externe erat fuſcus & nigricans, ſuperne obtuſa fovea inpreſſus, atque interne, ubi cauli junctus fuerat, anguſtatus, in firmos porro diviſus cancellos, inſtar fructuum *Daun Baggea*, atque germen excretum in tres diviſum erat petiolos, quorum duo erant ſtriata folia, tertius ſeu medius erat inſtar teli, ſeu cornu acuti, uti omnes Palmarum ſpecies gerunt.

Nomen. Latine *Nipa*, Malaice *Nipa* & *Nipe*: Ternatice *Bobo*, Macaſſarice *Nipa*; Amboinice *Palean* & *Parena*, etiam *Buleyn*; Luhuneice potus inde ſtillans vocatur *Sura*; & noſtratibus *Ajer Putj*.

Locus.

ken ſteel voort, en daar aan het bloeyzel, als mede de vrugten, yder uit een byzondere oorſpronk, vallende het bloeyzel ten onnutte en voor niet met al af, de voornoemde ſteel (zegge ik) die uit den gront-ſtruik voortſchiet, is een arm dik, en verdeelt zig boven in drie of vier takken, yder uit een geborſten zak voortkomende, ('t welk uit een hol blat beſtaat) en yder derzelver takken weder in twee of drie andere ſteelen, dewelke mede van agteren uit diergelyke zakken voortkomen, en van vooren, of van onderen nog een diergelyk hol en ſtyl blat hebben, als een groote lepel geformeert, diergelyken men aan 't opperſte der ſteelen nog al meer ziet.

En uit yder lepel komen een of twee dikke kattekens voort, ſchaars een vinger lank, en ruim een vinger dik, krom, ront, ruig, en uit veele gapende ſchubbekens gemaakt, vuil-geel van coleur, wel gelykende het bloeyzel van den Lontar-boom, hoewel korter en ruiger, dog welk bloeyzel ook ten onnutte afvalt. Aan 't opperſte van den booft-ſteel, in de midden van voornoemde takken, en kromme vingers, komt een andere ronde bol voort, in de grootte van een Lemoen, ligt-bruin, uit veele geboekte ſtukjes gemaakt, van de grootte als hazel-nooten, hart en digt op malkanderen geſlooten, en waar uit voortkomt de regte vrugt: werdende dezelve klomp zoo groot, als een mans booft, uit veele hoekige, dog ongelyke knobbelen gemaakt, en wegens zyn zwaarte wat neerwaarts hangende; yder knobbel is agter ſpits, en van vooren breet, aan de binnenſte zyde wat plat, ofte zoodanig, alſſe dan malkanderen gedrukt hebben, rondom in de lengte aardig gevoren, gelyk de bolle van look, ofte van de vrugt Blimbing, *dog deze voorens vallen ook ongelyk, want zommige zyn dun, zommige zyn dik, en zommige puilen meer uit, dan de anderen: van buiten zyn deze vrugten eerſt roodagtig, alſſe nog jonk en klein zyn, byna de vrugten van Pandang gelyk, daar na regt Caſtangie-bruin, en ten laaſten donker of zwartagtig; deze knobbelen zyn mede van ongelyke grootte en gedaante, te weten, de grootſte als een vuiſt, en andere veel kleinder, insgelyks naa datze malkanderen onderdrukt hebben, van buiten hebbenze een dikke, harde en hairagtige bolſter, van binnen een witte weeke korl, zoet, wateragtig, en geyl van ſmaak, in de midden met een kuiltje, daar wat water in is: de gebeele korl is van de grootte als een geſchelde Caſtangie, zomtyts uit een, en zomtyts uit twee ſtukken gemaakt, die metter tyt been-hart werden, en wit blyven: in de oude vrugten is deze korrel zo hart, dat menze niet byten nog breeken en kan, maar in de jonge, en half-rype nog week, en goet om te eeten. Deze vrugtdragende ſteel ſchiet ook al zeer vroeg op, en dat uit een ſtruik, die nog geen booger ſtam heeft dan van drie en een half, a vier voeten, en maar een dunne arm dik is, dragende de voorſchreve tros zyn vrugten boven op, in de gedaante van een knodze, ter zyden heeft by nog andere holle bladeren, als een ſcheede of ſchuitje, uit welkers boezem andere korte ſteelen uitſchieten, met diergelyke ſchuits-gewyze bladeren en kattekens, dog waar uit gene vrugten voortkomen: zy hebben een byzonderen grasagtigen, en half modderagtigen reuk, en diergelyke kattekens ziet men nog duidelyker aan de kruin van den Sagu-boom.*

De regte vrugt wort nergens toe gebruikt, maar de ſteel, in zommige landen, afgeſneeden, en een klaar wit zap daar uit geteiffert, 't welk zeer koel en zoet is, bykans als Sagueer of Sura, by de Maleyers genaamt Ajer poeti, *dat is wit water, om dat dezen drank wat witter en wateragtiger van ſmaak is dan de voorgaande Sagueer. De rype vrugt afvallende, en in't water geraakende, wert wyt en zyt door de Zee weg gevoert, en waarze dan aan den oever of op ſtrandt, een moeraſſige plaats aantreft, daar ſchietze uit, en wert tot een ſtruik, die zig als dan weder vermeenigvuldigt; en zulken uitgeſchooten bol heb ik eens gevonden op de Hitoeze kuſt, zynde een vuiſt groot, en zeer mooy gevoornt, naa buiten toe bultig, en aan de binnenſte zyde wat plat, alwaar by tegen andere aangezeeten hadde: zyn verwe was van buiten bruin en zwartagtig, voor breet met een kuiltje, en agter (daar by tegens den ſteel gezeten had) ſmal, voorts in ſtyve borſtels verdeelt, als de vrugten van* Daun Baggea, *en het uitgewaſſen ſchcutje was in drie ſteelen verdeelt, waar van de twee waaren geſtreepte bladeren, en het derde en middelſte was een pyl of ſpitze hoorn, gelyk alle de Palm-geſlagten hebben.*

Naam. In 't Latyn Nipa, *in 't Maleyts* Nipa *en* Nipe: *op Ternaats* Bobo: *op Macaſſers* Nipa: *op Ambonis* Palean, *en* Parena, *ook* Buleyn, *op het* Luhunees *wert de drank daar uit druipende genaamt* Sura-Nipa *en van de onze* Ajer Putj.

Plaats.

Locus. Raro in Amboina occurrit hæc arbor, frequenter vero in Ternata, uti & in aliis Moluccæ inſulis & Philippeis quoque, ubi majora ſunt flumina. Item in Celebe, præſertim in ſinu Bogico & in Loebo regione. Multum quoque invenitur in Boero, in ſinu Kayely, ab utraque fluminis majoris Woabbo ripa &c. tali modo cum Sagu convenit, ut pro ea haberetur, in Boreali Ceramæ ora quoque occurrit, aquoſa & paludoſa amat loca, ubi argilla eſt nigra, & quæ ſæpe aqua inundatur, uti ad oras omnium majorum ac declivium fluminum obſervatur, uti & iis in locis, in quibus aqua marina ſeu ſalina ſuperfluit, hæc enim arbor in ſalſo creſcere amat ſolo, unde & optime viget ad majora flumina Aracamæ, Pegu, Malaccæ, & in toto Cherſoneſo aureo, a Boero ſæpe etiam fructus trans mare advehuntur & appellunt, ſicque propagantur, ubi ſeſe figunt, aptumque inveniunt ſolum, ita ut hæ quoque arbores intra ſinum creſcant Amboinicum. Item in ora Hitoe, prope Larique & Mamalo, tam alte autem hic non excreſcit, ut arboris nomen mereatur.

Plaats: deze boomen vintmen weinig in Ambon; maar met meenigte in Ternaten, midsgaders op andere Moluxe, en Philippienſche eylanden, daar groote revieren zyn: Als mede op Celebes, voornamentlyk in de Boegiſche bogt, en in 't lant van Loebo: men vint hem ook veel op Boero, in de bogt van Kayely, te wederzyden deszelfs groote revier Woabbo &c. met zulken gelykeniſſe van Sagoe, dat men hem daar voor aanſiet, als mede op de Noort-kuſt van Ceram; by bemint wateragtige en moeraſſige plaatzen, daar zwarte kley is, en die dikwils onder water loopen, gelyk aan de mont van alle groote en vlakke rivieren te zien is, als mede daar het zout water verre op, en over vloeyt, want dezen boom in brak water wel aarden wil, en daarom zietmen hem zeer weelderig groeyen aan de groote revieren van Aracam, Pegu, Malacca, en op den gebeelen Cherſoneſus aurea, *van Boero komen ook zomtyds over Zee die vrugten aangedreven, en planten hun zoo voort, daarze maar aankomen, en bequame gront vinden, zoo dat men die boomen nu ook heeft binnen den Amboinſchen Inham, op de kuſt als mede van Hitoe, by Larique, en Mamalo, dog by werd albier zoo groot en hoog niet, dat men hem de naam van een boom zoude konnen geven.*

Usus. In Amboina ejus ſuccum elicere norunt, ſed in Ternata, Arakan, & Sumatra Corymbus fructifer, antequam fructus adoleſcant, abſcinditur, & ſuccus elicitur ex caulibus, tam qui ex trunco quam qui ex frutice progerminant, hic enim adeo humilis ſæpe eſt, ut vaſa, in quæ ſuccus deſtillat, humi ponenda ſint. Potus ejus non eſt ſalubris, quum in ſalſis creſcat locis, eundemque retineat ſaporem. Quæ vero longius a littore maris locatæ ſunt, meliorem aptioremque dant potum, quamvis dulcis & nauſeoſus ſit, & multo minus hic valet Saguero. Plurima vero ejus copia Arachæ urendæ inſumitur, atque ab hac arbore omnis debilis Aracha (quæ modo deſtillatur, vel in cacabis debiliori igne excoquitur) Nipa dicitur, noſtratibusque Knyp. In inſulis Papoeſenſibus, ubi rivuli tantum inveniuntur, hæc arbor nullum ſalſum habet ſolum, unde dulcem quoque ſuppeditat ſuccum, quem loco Sagueri ibi uſurpant: Folia hujus arboris plurimum adhibentur, quæ quum glabriora ac firmiora ſint illis Sagueri arboris, aptiſſima quoque ſunt petaſis vel Umbellis, *Tudong* dictis, ex iis texendis. Ex iis quoque rudiores mattæ, *Cadjang* vocatæ, conficiuntur, quibus ædium muri & navium oræ, quum frumentum aliquod in iis deponere velimus, obteguntur: ſi folia hæc non texantur, ſed juxta longitudinem tali nectantur modo, ut volveoli ſint longi, dicuntur tum *Saniber*, *Sanibel*, *Salibbi* & *Snibbir*, ſique majores ſint, uti plurimum adhibentur ad Corre Corren iis obtegendum, *Sanole* vocantur, noſtrates autem *Slibber* illos nominant, & Ternatenſes *Totanga*.

Gebruyk: In Amboina weet men hem niet te teifferen, maar in Ternaten, Arakan, en op Sumatra, werd den vrugtdragende tros, eer de vrugten out werden, afgeſneeden, en geteiffert, zoo wel die uyt den ſtam, als die uyt den ſtruyk uytwaſſen, ſtaande zomtyts zoo laag datmen de bamboezen, daar in het zap teiffert, op de gront moetzetten; tot het drinken is hy niet al te gezont, om dat hy in brakke plaatzen ſtaat, en ook den zelfden ſmaak bout: maar de gene, die wat verder van de Zee-ſtrant groeyen, geven een beter en bequaamer drank om te drinken, hoewel hy malzoet, en laf van ſmaak is, en gevolgelyk op verre zoo goet niet, als den Sagueer, dan de meeſte part daar van werd tot arak gebrant, en van dezen boom noemt men alle ſlappe arak, (dewelke maar ſlegts overgehaalt, of in potten met een ſmookent vuur gekookt werd) Nipa, en by de onze Knyp: In de Papoeze eylanden, alwaar maar kleine revieren zyn, beeft dezen boom geen brakke gront, en geeft dierhalven een zoete drank, dewelke zy aldaar nuttigen in plaats van Sagueer; maar het meeſte dat van dezen boom werd gebruikt zyn de bladeren, dewelke, om datze gladder en ſtyver zyn, als die van den Sagueer-boom, ook zeer bequaam zyn, om breede hoeden of Zonne-ſchermen, (Tudong *genaamt*) *daarvan te vlegten: Item alderhande grove matten,* (Cadjang *genaamt*) *waar mede men de wanden van de huizen, en de boorden van de ſchcepen beſchiet, als men eenig graan daar in bergen of laden wil, en alsmen deze blaaderen niet vlegt, maar in de lengte zoodanig tegens malkanderen rygt, datze als lange rollen worden, zoo noemt men deze matten* Saniber, Sanibel, Salibbi, *en* Snibbir, *en zoo ze wat grooter zyn, gelyk menze veeltyts gebruikt om de Corre Corren daar mede te dekken,* Sanole, *onze Duitſche noemenze* Slibber; *en de Ternatanen* Totanga.

Cum hæc arbor plurimum in humidis paludoſisque creſcat locis, ſæpe per majorem eradicatur inundationem, atque per maris recurſum in illud tota raptatur, ubi fluctuans e longinquo formam minoris navigii vel veli refert, unde ortum fuit, quod nautæ omnia obſtacula e longinquo conſpicientes *Nipa* & noſtrates Nyparbores vocant; nec multum etiam huic frutici refert, ad quamnam appellat oram, ſi enim ad molle propellatur ſolum, de novo radices ibi agit, quod ſæpe arundines Bamboes dictæ etiam faciunt, quæ majori eradicatæ copia ſibi junctæ in peregrinas appellunt oras, & ibi excreſcunt. Arboris hujus Nipæ rami aquoſi ſunt, unde ex iis Gabbæ confici nequeunt, uti ex Sagu, in Macaſſara vero, Malacca, aliisque locis, in quibus arbor Sagu non creſcit, hujus folia ad Atap adhibentur, quibus ædium tecta formant & obtegunt, ſunt autem non ita bona, vel durabilia, quam illa Sagu arboris.

Dewyl nu deze boom meeſt altyt in weeke en moeraſſige gronden ſtaat, zoo werd hy ook zeer ligt door een harde afwatering ontwortelt, en voorts dusdanig gebeel in zee weggevoert, daar hy dan gints en weder dryvende van verre vertoont de gedaante van een zeyl of klein ſchip, en waar van daan het dan ook komt, dat de Zee-lieden alle zoodanige ruygte, dieze van verre zien, Nipa, *en onze duitſche Nyp-boomen of Jambis-vaarders noemen; en het ſchcelt dezen dryvenden ſtruyk niet veel, waar hy heenen vaart: want zoo hy maar tegen een week lant aangedreven wert, dan wortelt hy zig daar alweer op nieuws aan, 't welk ook zomtyts de Bamboezen wel doen, die met geheele ſtoelen ontwortelt, en ergens tegen een vreemt lant aangezet worden: de takken van dezen Nypa-boom zyn zoo wat wateragtig, en daarom kan men ook geen* Gabba Gabben *daar van maaken, gelyk van de Sagu, maar op Macaſſer, Malacca, en andere plaatzen, daar den Sagu-boom niet valt, moet men deze bladeren tot Atap gebruiken, om de huizen daar mede te dekken, dog zy zyn zoo goet en durabel niet, als die van den Sagu-boom.*

In inſulis Philippæis hæc Nypa arbor frequenter occurrit, & racemus fructifer ibi etiam contunditur, uti de Saguero arbore fuit dictum, dein amputatur & ſuccus ex eo colligitur. Ex hoc liquore plurimum ibi vulgaris exuritur Aracha, quæ noſtræ nationi ingratus & vilis eſt potus, dum eum modo in cacabis debiliori excoquunt igne: Interiores albi nuclei ex ſemi-maturis nucibus eodem modo ſaccharo condiuntur, uti de Sagueri fructibus fuit indicatum. Si autem molles mucoſi

In de Philippynſche eylanden vind men dezen Nyp-boom ook overvloedig, en de vrugtdragende ſteel werd aldaar mede geklopt en gekneuſt gelyk van den Sagueers-boom gezegt is, daar na afgeſneeden en geteiffert: uyt den drank maaken zy daar meeſt baar ſlegten arak, zynde voor onze natie een onaangenaame en lelyke drank, dewyl zy dezelve maar ſlegts in de groote potten, met weinig vier langzaam opkoken: de witte korls van binnen uyt de half rype nooten werden insgelyks, en op deszelfſte manier met zuiker

mucoſique ſint, crudi quoque comedi poſſunt, uti Lontari nuclei, debilioris vero & magis aquoſi ſunt ſaporis.

zuiker geconfyt, gelyk als de Sagueers-vrugten; of anders zooze nog week en ſlibberig zyn, kan menſe ook raauw eeten, gelyk de korls van de Lontar, dog zy zyn veel laffer en wateragtiger van ſmaak.

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Sextæ.

Quæ exhibet *Litt.* A Ramum PALMÆ, quæ NIPA *Rumphio* vocatur.

B. *Racemum*, qui in *laterali thyrſo* C. *Fulos* ſeu *flores maſculinos*, in medio vero D. *Caput ſphæricum inprægnatum* exhibet cum *innumeris fructuum rudimentis.*

E. Vero *caput* jam *frugiferum* demonſtrat.

F. *Fructum ſeparatum majori* exhibet *forma*, ut melius dignoſci poſſet.

UYTLEGGING

Van de Seſtiende Plaat.

Dewelke vertoont met Lett. *A. een Tak van een* PALMBOOM, *die* NIPA *van* Rumphius *genaamt werd.*

B. Vertoont een ſteng, *dewelke in de* zy-takken *C. dragen* ſtaarten, *het geen de* mannetjes bloemen *zyn: D. wyſt aan een* bol *uyt ontelbaare* ſchepzeltjes *d:r* vrugten *beſtaande.*

E. Vertoont een bol, *daar de* vrugten *al van* uytwaſſen *en* grooter *werden.*

F. Betekent een vrugt alleen *in* grooter geſtalte, *op dat deszelfs gedaante beter onderſcheiden werd.*

OBSERVATIO.

Arbor *Nipa* dicta a *Valent.* in *deſcript. Amboinæ pag.* 183. breviter quoque deſcribitur; apud *Ray.* in *append. tom.* 3. *pag.* 47. *no.* 14. inter *Palmas Nipæ* quoque mentio fit.

AANMERKING.

De Nipa-Boom *werd by* Valent. *in de* beſchryving *van* Ambon pag. 183. *ook kortelyk beſchreven: En daar werd ook by* Ray. *in het* derde deel *in de* append. pag. 47. NO. 14. *onder de* Palmgeſlagten *van een* Nipa-Boom *gewag gemaakt.*

CAPUT DECIMUM SEPTIMUM.

Sagus, ſeu Palma Farinaria. Sagu.

QUum duæ Palmarum Indicarum claſſes, nucifera nempe & vinifera prioribus ſint deſcriptæ capitibus, reſtat, ut jam tertia illarum claſſis ſeu ordo, farinifera nempe deſcribatur, quæ ita vocatur ſimiles ob rationes ac præcedentes, neutiquam vero quia nil niſi farinam ſuppeditaret, ſed quum primarius ejus ſit reditus, qui inde provenit: Hujusque tertiæ claſſis una nobis tantum innotuit ſpecies, quæ in aliquot modo dividitur varietates, *Sagum* nempe, quæ truncum habet humillimum, excepta præcedente *Nipa*, non ultra quindecim, viginti, vel triginta pedes alta, plerumque tamen craſſior eſt antecedente *Gomuto*, ita ut vir vix eam amplecti poſſit: Exterior ejus cortex inæqualis ac hirſutus eſt, neque ita regulariter in articulos diviſus, ac præcedens, ſignaque deciduorum foliorum retinet.

Sagus hæc diu tantum modo eſt frutex, qui provenit uti ingens planta, altis, rectis, & firmis ramis conſtans, ad terram ſibi invicem junctis, qui ultra viginti longi ſunt pedes, virides, & herboſæ ſubſtantiæ, ad interiorem partem inſtar canalium excavati, externe rotundi & glabri, inferiore autem parte longis, tenuibus, ac pungentibus armati ſpinis, quæ in ordinem ſupra ſe invicem ponuntur forma longarum acuum, quarum media ſpina, ad dorſum erecta, eſt longiſſima, folia ab utraque ramorum parte ſunt ſita, ſeu dependent uti in Calappo, quæ parum quoque ſunt complicata, longiora tamen, latiora, ac tenuiora, ad oras raris & debilibus obſita ſpinis, atque hæc ſemper erecta ad ramos locantur, ubi e contra in Calappo ſemper dependent, quo hæ arbores e longinquo a ſe invicem diſtingui poſſunt, ſed quod diſcrimen in cunctis Europæis libris, qui harum figuras exhibent, nondum fuit obſervatum, frutex hic inferius itaque format truncum plerumque ea craſſitie, qua excreſcere ſolet, quod tam cito efficit, acſi præteritum ſupplere vellet damnum, priores viciſſim dejiciens ramos, ac novos continuo progerminans, qui in trunci cacumine aliqua relinquunt veſtigia; ſi truncus duorum hominum attigerit altitudinem, nullas amplius gerit ſpinas, niſi in ſummo vertice, ac circa ramorum ortum, quæ tempore itidem decidunt: Rami in adulto trunco plurimum erecti excreſcunt, atque ad baſin latam gerunt auriculam, tres circiter pedes longam, ſpithamam ſeu pedem latam, inſtar canalis ſeu vaginæ formatam, qua æque truncum ac ſubſequentes amplectitur ramos, quæque ſuperiore parte ſenſim deflectit, ſubito anguſtatur, reliquumque format ramum: Baſis hæc ſeu auricula intus craſſum gerit inſtar corii corticem, qui inde ſeparari ac varios in uſus adhiberi poteſt: Externe in rotundo dorſo transverſim & obli-

XVII. HOOFDSTUK.

Sagu, of Meeldragende Palm-boom, ook Sagu-boom genaamt.

TWee Claſſen van de Indiaanſche Palma, te weten de nootdragende, en de wyn-gevende, in de vorige Capittelen beſchreven zynde, zoo reſteert nu nog de derde Claſſis of orden, namentlyk de meelgevende; alzoo gendemt uyt gelyke redenen als de voorgaande, dog geenzints om datze niet dan meel zouden geven, maar om dat het wel 't voornaamſte profyt is, dat men 'er van heeft of trekken kan: en van deze derde Claſſis is ons maar eene zoorte bekent, zynde ſlegts in eenige veranderingen verdeelt; te weten den Sagu-boom, *die wel de laagſte van ſtam is, behalven de naaſtvoorgaande* Nipa, *niet boven de vyf-en-twintig a dertig voeten hoog, dog gemeenlyk veel dikker dan de voorgaande* Gomutus, *zoo dat hem in 't gemeen een man qualyk omvatten of omarmen kan: de buitenſte ſchorſſe is ook oneffen en ruyg, midsgaders zoo net niet in leden verdeelt, als de voorgaande, en by behout mede de teekenen van de afgevallene takken.*

Dezen Sagu-boom *is eerſt langen tyt een ſtruik, en zig vertoonende als een groote plant van hooge, regte, en overeind-ſtaande takken, beneeden aan de gront by malkander gevoegt, zynde dezelve over de twintig voeten lang, groen, en van een kruidagtige ſubſtantie, aan de binnenſte zyde als gooten uitgeholt, aan de buytenſte zyde ront en glat, dog aan 't onderſte deel bezet met lange, ſmalle, en ſteekende doornen, dewelke in regels boven malkander ſtaan, in de gedaante van lange naalden, zynde de middelſte doorn, regt op den rugge ſtaande, altyt de langſte, de blaaderen ſtaan, of hangen, aan weerzyden van de takken, gelyk aan den Calappus-boom, en zyn ook een weinig t'zamen gevouwen, dog langer, breeder, en dunder, aan de kanten met ydele, dog weeke doornen bezet, en deze ſtaan altyt opwaarts aan haar takken, daar in tegendeel die aan den Calappus-boom nederwaarts hangen, en waar aan men ook deze boomen van verre van malkanderen onderſcheiden kan, dog welk onderſcheid in alle Europiaanſche boeken, die daar van de figueren komen te vertoonen, tot nog toe niet en is aangemerkt: deze ſtruik zet dan beneden een ſtam, en dat gemeenelyk in de zelfſte dikte, waar mede hy opſchieten wil, 't welk hy als dan ook zoo ſpoedig doet, als of hy het voorige verſuim weder inhaalen wilde; de voorige takken met beurten afſmytende, en nieuwe voortbrengende, dewelke dan in 't bovenſte van den ſtam eenige trappen nalaaten: als nu den ſtam boven de twee mans lengte gekomen is, zoo en beeft hy gene doornen meer, behalven omtrent het opperſte, en rondom den oorſpronk der takken, dog welke ook metter tyt afvallen; de takken aan den volwaſſen ſtam ſtaan mede nog al meeſt overeynd', en hebben aan haar onderſte een breede voet, omtrent drie voeten lang, een ſpan of een voet breet, gemaakt als een goote of ſched, waar mede zy zoo wel den ſtam, als de volgende takken omvatten, en met haar bovenſte eynd' allenxkens afwyken, ſchielyk ſmal werden, en de overige*

E
D
C
C
F
A
B

oblique multos gerit ordines deciduarum ſpinarum, quæ tam diu infixæ ſunt, quamdiu rami ſint teneri, ac peculiari nomine vocatur *Coroerong* & *Coroero*, tam memorata interior pellis, quam vaſa inde formata. Cætera ramorum pars a viginti ad viginti quatuor pedes eſt longa, inferius pedem, ſuperius brachium craſſa, ſupra plerumque excavata inſtar canalis, ac infra dorſo rotundo, æqualis, & glabra, excepto inferius prope Coroerong, ubi ſtratis quibusdam brevium ſpinarum armata eſt, ſubſtantiæ ſuperius notatæ, quamdiu nempe excreſcit, ſi vero rami ſeneſcant, incipiunt luteſcere, ſeu ſpadicei eſſe coloris, atque infra exſiccari, quum eorum quoque folia marceſcunt; exſiccati hi rami ab arbore quoque ſeparantur, & *Gabba Gabba* vocantur, quæ tum avelluntur, de *Coroerong* amputantur, a foliatura depurantur, nudique petioli varios in uſus Mechanicos conſervantur.

Quamdiu truncus excreſcit, circa radices ſpinoſas habet ramificationes, quæ eum ita ambiunt, ut nuſquam innoxie tangi poſſit, hocque tamdiu durat, donec truncus tam altus ac craſſus excreverit, ut nullum damnum pati ab apris poſſit, qui cunctas has arbores, quam diu teneræ ſunt, ob internam medullam vaſtarent, ſi horrendis hiſce ſpinis non forent armatæ, hincque fit, ut earum ſilvæ adeo difficiles & periculoſæ ſint tranſitu: Memoratæ enim longæ ſpinæ facillime pedes lædunt, citoque confringentes efficiunt, ut earum ramenta exulcerari debeant magno cum dolore, duriores autem Indorum cutes melius armatæ hoc tolerare poſſunt. Folii rudimentum, cornu dictum, omnium Palmarum longiſſimum eſt, excepto *Nipæ* folio, a duodecim nempe ad quindecim pedes longum, & brachium craſſum, externe pallide virens ac rotundum, antequam nempe in folia explicetur, ex hoc cornu ſeu telo ſuperius ſegmentum ad ulnæ longitudinem abſcindi poteſt, ad veſtimenta inde texenda, reſtansque pars innoxie excreſcit.

Exterius trunci lignum, ſeu potius cortex duos tantum craſſus eſt digitos, nec adeo durus vel ruffus eſt ac Sagueri arboris, albet autem, atque ex craſſis compoſitus eſt filamentis: Reliqua interior pars repleta eſt alba, humida, ac fungoſa medulla, quam omnipotens Creator hiſce indigenis conceſſit loco Oryzæ ſeu alius frumenti, ex quibus panis pinſitur, uti infra indicabitur. Quamdiu hæc arbor progerminat, nullos dat fructus, ſed ſi adoleverit atque ſenuerit, propullulant ejus fructus, qui raro in arbore conſpiciuntur, incolæ enim non tam diu exſpectant, quum hæc arbor, ſi fructus producat, optimam ejus perdat facultatem, qualitatem nempe farinæ ſuppeditandæ, dum interior ejus medulla in craſſa tum mutatur filamenta: ſi perfecte ſeneſcat, rami ejus tum fiunt albentes, acſi farina conſperſi eſſent, tumque ex medio vertice acutum cornu ſeu telum progerminat, tres pedes circiter longum, atque externe ordine multo ſpinularum obſeſſum, quod ſpatham Calappi optime refert, ſed rotundior eſt magisque erecta: Vagina hæc ſi aperiatur, intus exhibet ingentem ramoſum corymbum, qui ſenſim explicatur in octo decemve ramos erectos, quos, formam cornu Cervi referentes, petiolos vocabimus: Qui in una ſpecie ſex, in altera decem aut undecim longus eſt pedes, hique petioli ad latera minores habent pedunculos, uti rami Cornu Cervi, qui plerumque octodecim vel viginti longi ſunt digitos, quorum quidam transverſi, quidam obliqui, ab utraque parte quatuordecim, ac quidem ſeptendecim ſimul, omnes ſubſtantia molli ac tenaci conſtant, externe tenuibus inermibus obſiti ſpinis, quæ in ordines oblique ponuntur. Hiſce petiolis alii obliqui ramuli annectuntur, quinque ſexve pollices longi, digitum craſſi, alternatim poſiti, quinque ſexve ab una parte, ex obſcure ruffis & lanuginoſis ſquamis compoſiti, julis Coryli ſimiles, paulo tamen majores, & in brevem ac durum deſinentes apicem: Qui hiſce in terris *Siriboa* vocantur juxta formam fructus infra *lib.* 9. deſcribendi, Belgice digitos hoſce vocamus. Si nunc racemus hic ramoſus in decem pedum amplitudinem ſeſe extenderit, & totum fere occcupet verticem, pedunculi inter ramos diſperſi arboris marinæ illam ſpeciem æmulantur, quam *lib.* 12. *Li-*

reſteerende tak formeeren; dezen voet beeft van binnen een dikke huid, als leer, die men daar aftrekken, en tot verſcheide werken gebruiken kan; van buyten op de ronde rug beeft hy, over dwers en ſchuins, veele regels van de afgevallen doorns, die zoo lange daar aan blyven, als de takken nog jong zyn, en men noemt hem in 't byzonder Coroerong *en* Coroero, *als mede de voorſchreve binnen huid, en de vaten daar van gemaakt: de reſt van de takken zyn van twintig tot vierentwintig voeten lang, van agteren ongeveer een been, en van vooren een arm dik, boven doorgaans uitgeholt, gelyk een geute, en beneeden met een ronden rugge, zynde effen en glat, behalven agter by den Coroerong, daarze nog met eenige regels korte doornen gewapent zyn, van ſubſtantie als boven, wel te verſtaan zoo langze in 't groeyen zyn, maar out geworden, beginnenſe geel, of ligt bruin, en van binnen droog te werden, als wanneer de bladeren ook verwelken; deze drooge takken ſcheiden haar dan mede van den boom af, en werden* Gabba Gabba *genaamt, die men dan ook aftrekt, van de* Coroerong *afkapt, van de bladeren zuivert, en de bloote ſtangen tot verſcheyde bouwerk bewaart.*

De ſtam, zoo lang by in 't opſchieten is, beeft rontom de wortel nog al doornagtige takken, die hem zoo omringen, dat men 'er nergens onbeſchadigt by komen kan, en dat zoo lang, tot dat den ſtam zoo hoog en hart geworden is, dat hy geen ſchade meer beeft te lyden van de wilde verkens, dewelke alle deze boomen in haare jonkheid, om het inwendige merg te krygen, zouden vernielen, zoo zy met deze yſſelyke doornen niet gewapent en waren, en hier komt het van daan dat deze boſſchen zoo moeyelyk en zorgelyk zyn om te doorkruiſſen; want de voorn. lange doornen zeer ligt ymant in de voeten quetzen, midsgaders ook afbreeken, en welke ſtukjes dan met groote pyn daar moeten uitſweeren; dog de harde huiden der Indianen zyn hier tegens wel gewapent, de ſcheut ofte boorn, waar uit de bladeren voortkomen, is de langſte van alle palm-geſlagten, behalven de Nipa, *te weten van twaalf tot vyftien voeten lang, en een arm dik, van buyten bleek groen, en ront, te weten eer dezelve zig in bladeren uitbreid; van deze pyl of boorn kan men boven aan de ſpitze wel een elle afſnyden, om eenige kleeden van te weven, en het reſteerende blyft evenwel onbeſchadigt, en groeit voort.*

Het buitenſte hout des ſtams, of veel eer de ſchaale, is maar twee vingeren dik, ook zoo hart nog bruin niet, als aan den Sagueers-boom, maar wit, en meeſt van grove draden gemaakt: de vordere ſpatie van binnen is gebeel en al gevult met een wit, vogtig, en ſpongieus merg, 't welk den almagtigen Schepper aan deze inlanders gegeven heeft in plaats van ryſt, ofte andere granen, daar men brood van maakt, gelyk hier onder zal gezegt worden. Zoo lang als dezen boom in 't groeien is, draagt by geene vrugten, maar als by volkomen out is geworden, komen die eerſt voor den dag, 't welk men egter zelden ziet, want de inlanders wagten zoo lange niet, om dat dezen boom: als by vrugten draagt, zyne beſte eigenſchap verlieſt, namentlyk de bequaambeid om meel daar van te maken, dewyl het binnenſte merg als dan meeſt in grove draden verandert, als by nu volkomen out geworden is, zoo beginnen ſig de takken witagtig te vertoonen, als ofze met meel beſtrooit waren, en daar op komt dan uit het midden der kruin een ſpitzen boorn of pyl voort, by de drie voeten lang, en van buiten om met eenige regels korte doorntjes bezet, gelykende wel de Spatha *van de Calappus, dog ronder en meer opgeregt, dezen boorn hem openende vertoont van binnen een grooten getakten tros, die zig allenxkens uitbreid in agt of thien takken, regt overeind' ſtaande, dewelke wy na de gelykeniſſe van een berts-boorn, ſtangen zullen noemen, zynde aan de eene zoorte zes, aan de andere thien of elf voeten lang, en deze ſtangen hebben aan de zyden nog andere takken, gelyk de takken aan een bertsboorn, doorgaans achtien en twintig duimen lang, zommige ſchuins overeind', aan beide zyden veertien t'zamen, alle met haare ſtangen, van een vooze en taye ſubſtantie gemaakt, en van buiten met dunne weeke doorens bezet, dewelke in ſchuinſe ryen ſtaan: aan deze takken ſtaan weder over dwers andere korte taxkens, vyf en zes duimen lang, een vinger dik, mede verwiſſelt tegens malkander, vyf en zes aan eene zyde, van donker-roſſe en wolagtige ſchubben gemaakt, de kattekens aan den Haſelaar gelyk, dog wat grooter, en van vooren met een korte harde ſpitſe: hier te lande noemt menze* Siriboa, *naa de gelykeniſſe van de vrugten hier na lib. 9. beſchreven; wy noemenze in 't duits vingers, als haar nu deze getakte kroon wel thien voeten beeft uitgebreid, en datze ſchier de gebeele kruin beſlaat, met haar ſtangen tuſſchen des booms takken uitky-*

thodendrum Calcarium, ſeu Corallium album vocamus, cæterum quoque refert magnas lampades, quæ in templis & palatiis ſuſpenduntur & coronæ vocantur.

uitkykende, zoo gelyktze wel een grooten Zee-boom, van dat geſlagt, 't welk wy lib. 12. Lithodendrum Calcarium, *of witte coraal-ſteen noemen, anders beeftze ook de gelykeniſſe van de groote lampen, die men in de Kerken of Paleyzen opbangt, en ook kroonen noemt.*

Hæc omnia ſi prius progerminaverint, fructus demum prodeunt ſeſſiles, extremo memoratorum julorum ſeu digitorum *Siriboa* dictorum inſidentes, duo tresve ſimul, ſed laxi, ſquamoſo calici infixi, & maturi facile decidentes. Non unam habent formam nec magnitudinem, ſed ex diverſis conſtant ſpeciebus, quorum quidam ſunt rotundi inſtar Pruni, alii inſtar Mali Armenii, ſeu ovi gallinacei, alii oblongi, oviformes, ad baſin compreſſi, quidam ex rotundo plani & irregulares. Hi ſunt quaſi elegantes ſquamoſique nodi, quorum primam ac vulgarem modo pro exemplo deſcribam ſpeciem. Hi magnitudinem habent vulgaris Pruni ſeu Ovi Columbini, quidam oblongi, alii rotundi, ab utraque parte fovea impreſſi, ad ſummum ſæpe breviter acuminati. Si æquales ſint pro magnis veſtimenti nodis haberentur, primo virides, dein albentes, ac demum xerampelini. Extremum putamen ex meris teſſellatis ſquamis componitur, quæ non dehiſcunt, ſed omnes ſibi invicem junctæ ſunt, ac totum conſtituunt putamen, quod in ſiccis fructibus facile confringi poteſt, teſſellæ hæ æqualem habent ordinem, ita ut oblique ſeſe decuſſent, minores autem teſſellæ circa memoratum apicem locantur, earumque angulus acutiſſimus ſemper poſtremus eſt, qui anterior ab imperitis haberetur: Quæque etiam teſſella in medio ſulcum ſeu aream habet ab anteriore ad poſteriorem ſeſe extendentem partem; in hoc putamine continetur nucleus rotundus inſtar globuli ſclopeti, in ſemi-maturo mollis, ac ſiccæ ſubſtantiæ, ſaporis admodum auſteri, in maturo autem niger eſt, & tam durus, ut dentibus confringi non poſſit, ab utraque parte ſulcatus, qui in quibusdam percurrit ſpeciebus, ſi in terram decidat, progerminat, quod raro tamen fit, quum apri avide eos comedant, antequam eo uſque perveniant, fructus hi, uti dictum fuit, inæqualis ſunt formæ & magnitudinis juxta diverſas ſpecies, uti poſtea indicabitur.

Dit alles dus verre gegroeit zynde, zoo komen als dan eerſt de vrugten voor den dag, zonder ſteelen, zittende aan 't agterſte der voornoemde vingers of Siriboa, *twee en drie tegens malkander, dog los, op een geſchubt voetje, en dierhalven in haar rypheid ligt afvallende: zy hebben niet eenderley grootte nog gedaante, maar beſtaan uit verſcheide zoorten, zommige als een ronde pruime, zommige als een abricoos, ofte boender-ey, zommige lankwerpig, ey-formig, by den ſteel wat ingedrukt, en zommige uit den ronden wat plat en ſcheef, het zyn aardige geſchilferde knoopen, en waar van ik de eerſte of gemeenſte zoorten tot een exempel maar alleen beſchryven zal; dezelve hebben de grootte van een gemeene pruim of duiven-ey, zommige wat lankwerpig, zommige ront, van agter en vooren wat ingedrukt, ofte met kuiltjes, en aan 't voorſte met een kort en bart ſpitsje: alsze egaal zyn, zoude menze voor groote wambas-knoopen aanzien, eerſt groen, daarna witagtig, en ten laatſten tanyt of vaalbruin. De buitenſte ſchaal is van enkele ruits-gewyze ſchubben gemaakt, dewelke niet gapen, maar alle aan malkander hangen, en eene ſchaal uitmaaken, die in de drooge vrugten ligt in ſtukken te duwen is, de ruiten hebben een geſchikte ordre, zoo dat de ryen malkanderen ſchuins kruiſſen, ſtaande de kleine ruitjes van vooren rondom 't voornoemde ſpitsje, en haar ſmalſte boek is altyt de agterſte, dog die men wel voor de voorſte zoude aanzien, yder ruit heeft ook in de midden een kleine vooren of klove, van de voorſte naa de agterſte boek ſtrekkende: binnen deze ſchaal leid een ronde korl, als een roer-kogel, in de half-rype, van weeke en drooge ſubſtantie, zeer wrang van ſmaak, dog in de rype is by zwart, en zoo hart, dat men hem niet in ſtukken byten kan, agter en vooren met een kuiltje, 't welk aan eenige zoorten ſchier doorgaat: als by de aarde raakt, ſchiet by wederom uit, dog 't gunt egter zelden gebeurt, om dat de wilde verkens zoo ſneedig oppaſſen, om hem te knappen, eer by zoo ver komt; deze vrugten zyn, als gezegt, van ongelyke gedaante en grootte, naa de verſcheidenheid der zoorten, gelyk hier naa zal gezegt worden.*

Coma fructusque hujus arboris longe aliter ſunt conſtituti quam cæterarum arborum; Sagus enim arbor, quamdiu creſcit, in ventre ſeu trunco gerere & producere debet mirabilem illam farinam, qua Incolæ nutriuntur, ſique ab hominibus non exſcindatur, ut dona naturæ ex ea eruant, ſed ſuo relinquatur genio uſque in ſummam ejus ſenectutem, quæ ultra triginta vix extenditur annos, natura compenſat ejus laborem coma hac & fructibus: Quos ſemel tantum in ſua producit vita, & poſt eorum lapſum ſenſim perit, quum hac coma optima ejus perdita eſt farina, uti ſupra indicatum fuit &c.

Nu beeft het ook nog een andere gelegentheid met de kroon en vrugten des Sagoe-booms als met die van andere boomen, want den Sagoe-boom, zoo lang by groeyt, moet in zyn buik draagen en voortbrengen dat wonderlyke mel, 't welk deze inlanders voet, en wanneer de menſch hem niet omvelt, om de gaven der natuur uit hem te halen, maar ongemoeit ſtaan laat tot in zyn hoogſte ouderdom (dewelke egter niet boven de dertig jaren komt) zoo beloont hem de natuur voor zyn arbeidzaamheid met deze kroon en vrugten: dewelke by gevolgelyk maar eens in zyn leven voortbrengt, en na 't afvallen der zelver gaat by allenxkens mede uit, als zynde door die kroon al van te vooren van 't beſte meel berooft, gelyk hier boven gezegt is: wesbalven wy de Sagu-kroon aldus van hem zelven ſpreekende invoeren.

Myn moeder had veel broots, eer dat ik was gebooren,
Na myn geboorte-dag beeft s'al haar goet verlooren:
Wat vaartje wint, en moertje ſpaart, bet kint verteert;
Raad wat boom dat ik ben, en weet gy 't niet, zoo leert.

Radices ejus tenues ſunt fibræ, uti Calappi vel paulo craſſiores, quæ ſub terra repentes hinc inde novos producunt frutices, qui ſæpe tam longe a trunco progerminant, ut in alterius area excreſcant, quod inter dominos rixas ſæpe movet, unde jus civile decidit, quod omne, quod in alieno creſcit agro, illius ſit domini, qui iſtius ſoli poſſeſſor eſt.

De wortelen zyn dunne vazelingen, gelyk die van den Calappus-boom, of wel wat dikker, dewelke, onder de aarde kruipende, hier en daar nieuwe plantjes voortbrengen, en dikwils zoo verre van den hooftſtam af, dat zy in eens anderen perk voortkomende, onder de eygenaars twiſt veroorzaaken over den eygendom, waar van 't gemeene land-regt luit, dat al 't gene op een vreemden boodem voortkomt, den eygenaar van die gront toebehoort.

Dum plena notitia maturitatis hujus arboris ex fructibus dignoſcatur, incolæ illos in ſex diviſerunt claſſes, quas ordine proponemus & indicabimus.

Dewyl nu de volkomene kenniſſe van de rypheid dezes booms in de vrugten beſtaat, zoo hebbenze de inlanders in zes trappen verdeelt, dewelke wy ook hier vervolgens zullen aanbaalen en opſtellen.

1. *Arbor albeſcit*, Amboinice *Maa puti*, uti prima vocatur claſſis, quum, uti dictum fuit, craſſiores ejus rami albentes ſeſe ſiſtant, acſi calce vel farina adſperſi eſſent, quumque ſuperior trunci pars & ramorum inferior pars *Coeroerong* dicta, ſpinas dimiſerunt ſuas, antequam autem illud obſervatur, immatura habetur arbor, atque ad eradicandum inepta, quod Malaice *Pochelen* vocatur.

1. Arbor albeſcit, *in 't Ambonis* Maä puti, *zoo werd de eerſte trap genaamt, wanneer, als gezegt, de dikke takken haar witagtig beginnen te vertoonen, en daar uit te zien, als ofze met kalk of meel beſtrooyt waren, en dat dan de bovenſte ſtam en de voeten van de takken,* Coeroerong *genaamt, hun doornen afgeworpen hebben: want eer zulks gezien werd, agt men de boom nog onryp of onbequaam tot kappen, 't welk men in 't Maleits* Pochelen *noemt.*

2. *Arbor prægnans*, Malaice *Sagu bonting*, Amboinice

2. Arbor prægnans, *in 't Maleits* Sagu bonting, *in 't Am-*

nice *Oſſu* & *Oſſol*, alter eſt gradus, quum Majang incipiat propullulare inſtar teli ſeu cornu, pedem circiter longum, externe brevibus obſitum ſpinulis, transverſisque contextum coſtis.

3. Foetus prodiit: Malaice *Majang Colouar*. Amboinice & in Leytimora *Carielen Nieuwer-eyen*, in Hittoe *Niwel-eyen Huſſaä*, quum deſcriptum ante cornu ad trium quatuorve pedum altitudinem pervenerit, ac nondum apertum ſit, quod Incolæ cum juniore Calappi ſurculo comparant.

4. *Germen ramificat*, Malaice *Batsjabang*. Amboinice in Leytimora *Batatta Siman*, in Hittoe *Ucut Seman*: quum omnes comæ rami expanſi ſint, erecti nempe caules a ſex ad decem pedes alti, cum transverſalibus ramis ulnam longis, totaque jam coma ad decem pedes in circumferentia ſit extenſa, quum quoque refert memoratum *Lithodendrum Calcarium*.

5. *Siriboa*, Amboinice *Cariammu-iſſi*, quum e transverſalibus ramulis ſeu petiolis ſquammoſi juli (quos digitos vocamus, & *Siriboæ* fructus æmulant) apparent, quique flores Sagu arboris habentur.

6. *Fructus prodiit*, Malaice *Baboa*, Amboinice *Baboa*, quum perfecti apparent fructus, poſtquam trunci medulla non amplius eſt apta ad farinam ex ea conficiendam.

Species quoque Sagu arboris jam ſunt exhibendæ, quarum quatuor numerantur, quæ externa facie ſibi ſimiles admodum ſunt, diſcrimen autem earum maxime in ſpinis ac fructibus obſervatur.

Primo Sagus genuina, Malaice *Sagu* ſive *Lapia tuni*, h. e. vera Sagu; quæ ſpecies eſt frequentiſſima & vulgaris admodum, ſecundum quam antecedentes deſcriptiones ſunt exaratæ, quæque plurimum etiam colitur ac plantatur, dum optima inde conficiatur farina: Species hæc ultra tertium maturitatis pervenire poteſt gradum ſupra memoratum, ſine detrimento farinæ, ſi autem coma caules ac petiolos extenderit, tum ejus medulla perdita habetur, h. e. in craſſa mutata filamenta. Folia quatuor pedes cum dimidio ſunt longa, quatuor quinqueve digitos lata, ex quibus optimum conficitur Atap, ejus ſpinæ mediocriter longæ ſunt inſtar vulgarium acuum, plurimæ tamen breviores, atque denſe ordinatæ: Fructus quoque ſunt mediocres, paulo majores ovo Columbino, quidam rotundi, inferiore parte fovea excavati, ac ſuperiore acuminati, quidam oblongi, ſeu pyriformes, ac cancellati, uti ſupra fuit dictum. Diu virides ſunt ut poma, dein autem flaveſcunt, ac tandem fuſci, ſicci facile decidunt: Interior eorum nucleus, uti ſupra memoratum fuit, ſubſtantiæ eſt lentæ ac ſiccæ, ab utraque parte fovea excavatus, qui arcuata linea in duas diſſilit partes, color hujus in recenti eſt pallide purpureus, in ſiccis terreus, quique nuclei duræ ſunt ſubſtantiæ, recentes crudi haud poſſunt comedi, dum auſteri admodum ſunt: quidam autem illos in aqua ſalſa ſeu marina coquunt, muria condiunt, atque condimentum inde præparant, aliis additis herbis. Hoc Sagu arboris genus aliam quoque habet ſpeciem, Malaice *Sagu-duri-rottang* dictam, Amboinice *Lapia Luli-uwe* vocatam, quum ejus ſpinæ ſint breves, denſæ, ac firmæ, inſtar Rottang arundinis. Plurimum hæ arbores creſcunt in Hoeamohela, in Amboina vero ſunt penitus ignotæ. Harum fructus ſunt parvi, rotundi, inſtar *Lapia Shur*, pallidiores vero ac magis fuſci, medulla diutius durat quam in vulgaribus, quæ in quartum maturitatis gradum bona eſt.

2 *Sagus Silveſtris*, Amboinice *Lapia Ihur* & *Ihul*; hæc ſpecies altiſſimum gerit truncum, pluribus ac denſioribus obſitum ſpinis, quam ulla alia, hæ autem ſpinæ ſunt breviores quam antecedentis, medulla durior eſt, & majus requirit molimem ad farinam ex ea præparandam; fructus ejus ſunt minores, quam præcedentis, plurimum rotundi, ab utraque parte plani & compreſſi, duriores quoque ac graviores, cæterum eodem cancellati modo: Interior nucleus ob duritiem dentibus confringi nequit, qui duo habet foramina perforata, ita ut in faſciam duci poſſit, medulla ejus non ita cito perit, atque in quintum perdurat maturitatis gradum, imo donec fructus propullulent, creſcit autem hæc arbor plurimum in Cerama, in Amboina autem vix & raro.

3. *Sagus Longi-ſpina*, in Leytimora *Lapia Macanaru*, in

't Amboins Oſſu *en* Oſſol, *is de tweede trap, wanneer de Majang begint uit te kyken, als een pyl of boorn, omtrent een voet lank, en dan van buiten met korte doorntjes en ſchuinze ribben is bezet.*

3. *In 't Latyn* Foetus prodiit, *in 't Maleyts* Majang Calouar, *in 't Amboins en in Leytimor*, Carielen Nieuwer-eyn, *op Hittoe*, Niwel-eyn Huſſaä, *wanneer de voorſchreven boorn nu al tot de hoogte van drie a vier voeten is gekomen, dog zig nog niet geopent heeft, 't welk de Inlanders by een jongen Calappus-ſcheut vergelyken.*

4. *In 't Latyn* Germen ramificat, *in 't Maleyts* Batsjabang, *in Amboins en op Leytimor*, Batatta Siman, *op Hittoe* Ucut Seman: *wanneer alle de takken van de kroon nu uitgebreit ſtaan, te weten de regte ſtangen van zes tot tien en elf voeten boog, met hare dwers-takken een elle lank, en dat de gebeele kroon dan ook al tien voeten breet is, als wanneerze ook eerſt verbeelt het voorſchreve* Lithodendrum Calcarium.

5. *In 't Latyn* Siriboa, *in 't Amboins* Cariammu-iſſi; *wanneer aan de dwers-takken de ſchubagtige kattekens (die wy vingers noemen, en de Siriboa wel zyn gelykende) gezien werden, en dewelke men neemt voor 't bloeyzel van den Sagu-boom.*

6. *In 't Latyn* Fructus prodiit, *in 't Maleyts* Baboa, *In 't Amboins* Bahoa, *wanneer de volkomen vrugten gezien werden, na dewelke het merg van den ſtam niet meer bequaam is, om meel daar uit te maaken.*

Nu moeten wy ook aanwyzen de zoorten des Sagu-booms, waar van men der vier telt, dewelke na het uiterlyke aanzien malkanderen ook zeer gelyk zyn, dan het onderſcheit kan men meeſt merken in de doornen en vrugten.

1. *In 't Latyn* Sagus Genuina, *in 't Maleyts en Amboins* Sagu *of* Lapia Tuni, *dat is opregte Sagu: zynde deze het gemeenſte geſlagt, en na 't welk de voorſchreve beſchryving gemaakt is, en die men ook meeſt havent en plant: dewyl 't beſte meel daar van voortkomt. Deze zoorte kan komen tot boven den derden trap van rypheit, hier boven geſtelt, zonder dat het meel eenig letzel bekomt, maar als de kroon hare ſtangen heeft uitgebreit, dan agt men 't merg bedorven, dat is in grove draden verandert te zyn: de blaaderen zyn vier en een halve voeten lank, vier en vyf vingers breet, uit dewelke wel het beſte Atap gemaakt wert, zyne doornen zyn van middelbare lengte, namentlyk als de gemeene naay-naalden, dog de meeſte wat korter, en ſtaande in digter rygen; de vrugten zyn ook middelbaar, ruim zoo groot als een duiven Ey, zommige ront, agter met een kuiltje, en van vooren met een korte ſpitze, zommige lankwerpig of perevormig, en zoodanig geruit, als hier boven is gezegt: zy blyven lange appelgroen, dog worden daar na geelagtig, en ten laatſten ligtbruin of tanyt, en de gedroogde vallen ligt af. De binnenſte korl is, als boven aangebaalt ſtaat, van een taye drovge ſubſtantie, agter en vooren met een kuiltje, laatende zig ook, langs een bogtige linie, in tween deylen, de coleur is in de verſche ligt-paars, in de gedroogde aart-verwig, en die zyn ook hart van ſubſtantie, de verſche kan men niet raauw eeten, dewylze zeer wrang zyn; dog zommige kooken dezelve op in zout water, leggenze in pekel, en maaken een aatchiar daar van, eenige andere kruiden daar bydoende. Dit geſlagt van Sagu-boomen heeft nog een ander zoorte: In 't Maleyts* Sagu duri-rottang, *en in't Amboins* Lapia Luli-uwe *genaamt, om dat hunne doornen kort, digt, en ſtyf zyn, als die van Rottang; zy waſſen veel op Hoeamohel, dog zyn in Amboina onbekent; de vrugten zyn klein, en ront, als van* Lapia Shur, *dog ligter en bruinder, het merg is durabelder, als aan de gemeene, konnende goet blyven tot den vierden trap van rypheit.*

2. *In 't Latyn* Sagus Silveſtris, *in 't Amboins* Lapia Ihur, *en* Ihul; *dit geſlagt is 't hoogſte van ſtam, ook meer en digter met doornen bezet, dan eenig ander, dog deze doornen zyn korter, dan aan 't voorgaande, hun merg is harder, en veroorzaakt meer moeiten, om meel daar uit te krygen, de vrugten zyn kleinder, dan aan 't voorgaande, meeſt ront, of agter en vooren plat gedrukt, ook hardet en zwaarder, anders mede op dezelfde manier geruit. De binnenſte korl is wegens haar hardigheit niet om te byten, hebbende hunne twee gaatjes meeſt doorgaande, zo dat menze aan ſnoeren rygen kan; haar merg bederft zo ligt niet, en blyft goet tot de vyfde trap, ja zelfs tot dat de vrugten beginnen uit te botten, vallende dezen boom meeſt op Ceram, maar in Amboina weinig of niet.*

3. *In 't Latyn* Sagus Longi-Spina, *op Leytimor* Lapia

in Hittoea *Macanalo* & *Macanalun*, nomen gerit ab ejus longis ac raris ſpinis, quas inter omnes Sagu ſpecies longiſſimas habet. Ejus truncus non ita craſſus eſt ac *Lapia Tuni*, ſed eſt gracilis inſtar Calappi, nec ejus Gabba Gabba ita durabilis eſt ac primæ ſpeciei, cæterum folia ſunt æque longa, ſed nigricantia, viridiora, anguſtiora, tenuiora, ac magis contracta, & facilius rumpentia quam prioris, unde non ita apta ſunt ad Atap. Medulla ejus non tantam quoque præbet farinæ quantitatem, quam genuina, ſed non ita facile corrumpitur, licet e coma petioli oriantur, qui eſt quartus gradus. Fructus ejus maximi ſunt inter omnes Sagu ſpecies, inſtar Ovi gallinacei, ab inferiore parte profunda fovea vel oblique compreſſi: Cancellæ ſunt uti in reliquis, ſed majores, maturi fructus ſubfuſci ſunt & facilius decidunt. Species hæc plurimum invenitur circa pagum Hoeconalo, ſeu Roematiga, ac viliſſima omnium habetur.

4. *Sagus Lævis*, Amboinice *Lapia Molat*, Malaice *Sagu Parampuan*, h. e. femina, quia tamquam femina inter Sagu arbores habetur, Javanis *Bulun* dicitur, nullas gerit ſpinas, ſed folia deſinunt in longa & firma acumina, quæ in corpus infigi poſſunt, ſin inprudenter quis illa tranſeat. Optimam præbet farinam, quæque plurimum adhibetur ad celebrem pultem, *Papeda* dictam, inde excoquendam, durabilem vero non exhibet panem, & in tertium maturitatis gradum perdurare poteſt.

In *Rocheforti Hiſtoria Gallica de Antillis Cap.* 6. mentio fit ſpinoſæ ſpeciei *Palmæ Epine* vocatæ, ſed longe alia eſt arbor, uti quoque *Palma Cretica Spinoſa* in Candia creſcens, quæ ſunt ex genere Palmarum dactyliferarum, quarum meminit *Bellonius*. Atlas Chinenſis in tertia provincia *Quangſi pag.* 145. itidem commemorat fariniferam arborem, quæ ibi vocatur *arbor farinæ ferax*, Sinice *Quanglang* dicta, cujus medulla tenuem ſuppeditaret farinam ad omnes cibos aptam. Quum vero arboris forma non deſcribatur, vix dijudicari poteſt, an ad Sagu ſpecies pertineat, nec ne. Sed *Marcus Paulus Venetus* videtur eam cognoviſſe, ſed innominatam, qui in *tertio ſuo libro Cap.* 19. ſic ſcribit. In regione *Tanſur* quædam ſunt arbores, quæ tenuem gerunt corticem, ſub quo optima latet farina, ex qua optimi præparantur & coquuntur cibi, quos bono ſæpius cum appetitu comedi. Puto eum intelligere Borneo & Sumatræ oram borealem prope urbem Pacem ſitam: dicit enim ibi optimam creſcere Camphuram, illiſque in inſulis quoque creſcit arbor Sagu, ex ea autem non coquunt ibi panem uti in Amboina: ſed rotundi ex illa formati globuli inſtar ſeminis Coriandri cocti bonum dant cibum, quique in alias hinc transferuntur regiones: Quales globuli ex medulla Sagueri arboris quoque præparantur, uti ſupra in eodem illius arboris capite indicatum fuit.

Nomen. Latine *Sagus. Carol. Cluſius lib.* 1. *exotic. Cap.* 3. eam nomine Arboris farinariæ deſcribit; Malaice *Sagu*, uti in reliquis porro his Orientalibus vocatur inſulis; Ternatice *Huda*; Amboinice *Lapia* arbor nempe, ac panis ex eo confectus *Sagu Maruca*; in Banda arbor vocatur *Romibo* & panis *Sangjera*; in Macaſſara *Rombia* arbor, quod quoque Malaice eſt; farina autem panis *Palebu*: Hujus arboris rami, qui ædificandis ædibus inſerviunt, Ternatenſi denominatione *Gabba Gabba* vocantur: Amboinice *Uppar* & *Uppal*, atque connexa folia, quæ tectis inſerviunt, *Atap*; Latine *Schandulæ Foliaceæ*: farina, quæ ex hac colligitur arbore, vulgo vocatur *Sagu-Manta*, Amboinice *Lapia Matta*: Craſſus cortex, ſeu inferior & craſſior ramorum pars, ſeu vagina *Coruro* dicitur ut & *Corurong*.

Vox *Gabba Gabba* derivari poteſt ab Arabico *Gabaä*, rimas egit, quia facile findunţur hi rami. *Atap* vero ab *Hitab* putatio, quia crebro putantur ad uſum. *Chelal* ſunt ſpinæ in ramis palmarum; *Cholb* lignum aut fibræ Palmæ, ſive Nucis Indicæ. Hæc nomina æque ad Sagus quam Calappi partes adhiberi poſſunt, *Sagſagya* idem eſt Arabibus nomen, quid ſi inde nomen *Sagu* derivatum ſit? nam ſciendum eſt, Arabes jam olim viſitaviſſe inſulas Moluccas, Caryophyllos mercandi gratia, & multa Arabica nomina in linguas Barbaras invexiſſe,

Macanaru, *op Hittoe* Macanalo, *en* Macanalun, *deze voert dien naam van zyn lange en ydele doornen, als zynde de langſte onder alle de Sagu zoorten: zyn ſtam wert zoo dik niet als die van de* Lapia Tuni, *maar blyft rank als die van den Calappus-boom, ook en is zyn Gabba Gabba zo durabel niet, als die van de eerſte zoorte, anders zyn de blaaderen even lank, dog wat zwart, groender, ſmalder, dunder, en gerimpelder, midsgaders ligt ſcheurende, en zyn dierhalven niet zo bequaam tot Atap. Zyn merg geeft ook zo veel meel niet, als de opregte, maar het bederft weder zo ligt niet, al ſchoon de ſtangen van de kruin uitſchieten, dat is tot den vierden trap: zyne vrugten zyn de grootſte onder alle Sagu zoorten, te weten als een tamelyk hoender Ey, gemeenelyk agter met een diep kuiltje, of anders wat ſcheef gedrukt; de ruiten zyn als aan de andere, dog wat grooter, in haar ouderdom werdenze bruin, en vallen ligter af. Deze zoorte valt meeſt omtrent het dorp Hoeconalo, of Roematiga, en wert voor de ſlegtſte onder alle gebouden.*

4. *In 't Latyn* Sagus Lævis, *in 't Amboins* Lapia Molat: *in 't Maleyts* Sagu Parampuan, *dat is het wyfje, om dat deze gebouden wert voor 't wyfje onder de Sagu-boomen, op Javaans* Bulun, *het heeft gants geene doornen, maar de bladeren eyndigen in lange en ſtyve ſpitzen, dewelke ymand in 't lyf konnen ſteeken, als men onvoorzigtig daar voorbygaat. Zy geeft wel het alderbeſte meel, en 't welk ook meeſt gebruikt wert, om den vermaarden bry,* Papeda, *daar van te maaken, maar 't geeft geen durabel broot; en zy kan mede tot den derden trap komen.*

In Rocheforts Franſche Hiſtorie *van de* Antillen, *Cap.* 6. *wort gewag gemaakt van een doornagtige zoorte,* Palma Eſpine *genaamt, maar 't is een geheel andere boom, en ook insgelyks de* Palma Cretica Spinoſa, *in Candia waſſende, dog zy zyn van 't geſlagt der Dadel-boomen, daar* Bellonius *gewag van maakt. Den Chineezen Atlas, in de* 3. *Provincie* Quangſi *pag.* 145. *maakt mede gewag van een meel gevende boom, aldaar* Arbor farinæ ferax, *op 't Sinees* Quanglang *genaamt, wiens merg een fyn meel zoude uitgeven, bequaam tot alle ſpyzen. Dog dewyl de gedaante des booms niet beſchreven wert, en hem onze Sineezen ook niet kennen, zo kan men qualyk oordeelen, of hy onder de Sagu-geſlagten beboort of niet: maar* Marcus Paulus Venetus *ſchynt hem gekent te hebben, dog zonder naam, ſchryvende in zyn derde boek, Capittel* 19. *van de morgen-landen aldus: In het land* Tanſur *zyn zommige boomen, die hebben een dunne ſchorſſe, daar onder is een uitermaten goet meel, daar af kookt men goede ſpyze, die ik dikmaal met goeden luſt heb gegeeten. Ik giſſe dat hy Borneo, en Sumatras noort-kuſt, by de ſtadt Pacem gelegen, verſtaat: want hy zegt, dat aldaar de beſte Camphur waſt, en op die Eylanden valt de Sagu-boom mede, dog zy maaken geene brooden daar van, gelyk in Amboina, maar ronde korls als Coriander, die gekookt zynde een ſmakelyke koſt geven, en dierhalven ook na andere landen vervoert werden: en welke korls ook gemaakt werden uit het merg van den Sagueers-boom, gelyk hier boven in deszelfs Capittel is gezegt.*

Naam. In 't Latyn Sagus, Carol. Clus. lib. 1. Exotic. Cap. 3. *maalt hem af onder den naam van* Arbor Farinaria, *in 't Maleyts*, Sagu, *gelyk hy ook meeſt in alle deze Ooſterze quartieren genaamt wert, op Ternaats* Huda, *op Amboins* Lapia, *te weten de boom, en het broot daar van gemaakt biet* Sagu Maruca: *op Bandaas, den boom* Romibo, *maar 't broot* Sangjera, *op Macaſſers* Rombia *de boom, ('t welk ook in 't Maleyts is) en het meel en broot biet* Palehu: *de takken van deze boom, die men tot het timmeren gebruikt, werden met een Ternataanſche naam* Gabba Gabba *genaamt, in 't Amboins* Uppar *en* Uppal, *en de t'zamen geregen blaaderen, die men als Schalien of Schindulen tot de dakken gebruikt, bieten* Atan, *in 't Latyn* Schandulæ Foliaceæ. *Het meel, dat uit deze boom komt, biet men in 't gemeen* Sagu-manta, *in 't Amboins* Lapia matta, *de grove ſchorſſe, of het onderſte en dikſte vel der takken, biet* Coruro *en* Corurong.

Het woort Gabba Gabba *kan afgeleit werden van het Arabiſche* Gabaä *by is geſpleten, om dat deze takken ligt ſplyten; en* Atap *van* Hitab *ſnoeying, om datze veel geſnoeidt en afgeſneden werden tot het gebruik:* Chelal *zyn de doornen aan de takken der Palm-Boomen.* Cholb *het hout of deszelfs vezels, als mede het touwerk uit dezelve gemaakt,* Chau *het bladt van de* Palm-, *of* Cocos-Boom: *en deze naamen kunnen ook tot de deelen des Sagu-booms zo wel als van de Calappus-Boom gebezigt werden:* Sagſagya *is het zelfde woort by de Arabiers, en hier komt mogelyk het*

vexiſſe, immo ipſi reges, qui noſtro tempore in Ternata regnant, ſe ex Arabibus ortos aſſerunt.

Locus & Solum. Sagus plurimum creſcit in omnibus Moluccicis inſulis, ſeu Archipelago uſque ad Novam Guineam, ac porro in omnibus Auſtralibus inſulis uſque ad Bimam, item in Borneo, & Johora uſque ad Siam; in Java, Sumatra, Johora, & Borneo ſpinoſæ ſpecies non multum ſunt notæ, ſed quarta quidem ſpecies, quæ mitis eſt, & in Java vulgo *Bulum* vocatur, ex cujus foliis ibi quoque plurimum *Atap* conficitur. Non ubique enim adhibetur ad panem, vel quia ignotum eſt incolis, vel quia non indigent, uti in Macaſſara, ubi vix Sagu veſcuntur. In ſinu vero Boegico, ac regione *Lubo*, ac per totam Celebis regionem in uſu eſt ad panem ex ea coquendum, quamvis parva in quantitate, quia ibi plurimum Oryza veſcuntur. Frequentiſſime creſcit in inſula Cerama, ubi hujus arboris vaſtæ ſilvæ ac ſolitudines inveniuntur, unde quotannis quoque magna Sagu panis copia alias transfertur in regiones: Arbor hæc optime creſcit in cænoſo ſeu aquoſo ſolo, ubi ad genua limo inmerguntur homines. In fabulofis quidem creſcit etiam locis, ſi modo ſint humidi, hincque nullæ Sagu arboris ſilvæ adeo ſunt minutæ, ubi non unus alterve aquæ rivulus adeſt.

In montibus autem non provenit, niſi aliæ paludoſæ planities in ſuperficie eſſent aliis cinctæ collibus: ſi locus ſit excelſior, ſilva talis ſat bene depurari poteſt ac ſiccari, unde hæ arbores meliorem quoque ſuppeditant farinam, quam tales, quæ depurari nequeunt: Arbor Sagu æque fructibus ac radicum ſurculis multiplicatur, quæ ſæpe etiam in alterius areis & arvis proſerpunt, ac tum, uti ſupra indicatum fuit, illius ſunt domini: Cæterum juniores quoque ſurculi effodi ac tranſplantari poſſunt: Silvæ ſeu agri, in quibus denſe hæ arbores creſcunt, *Latar* vocati, inelegantis ſunt adſpectus, opaci, & ob lutum & ſpinas difficillimi tranſitui, ſique aquæ ruptus ingentes oboriuntur, ingentes agrorum partes ſimul cum arboribus ſæpe avehuntur, quum ſolum ſit diſſolubile admodum, hæcque fragmenta inſtar inſularum ſæpe per mare fluctuantur: In Gilolo quoque obſervatum fuit, ibi in vaſtis Sagu-ſilvis, quæ menſibus pluvioſis aquis ſubmerſæ ſunt, unamquamque Sagum cum ſuis radicibus adeo elevari, ut peculiarem formare videatur inſulam, quæque ſiccioribus temporibus iterum ſubſidet, quod forte quoque verum eſt in vaſtis Ceramenſibus Sagu-ſilvis: Sagus ſæpe etiam in duas tresve dividitur comas, quæ inter abortus ac monſtra numerandæ ſunt, quod ſupra inter Calappi abortus capite quarto jam obiter annotavimus.

N. B. Abortus autem hujus arboris a *Valent.* in *Amboinæ deſcriptione* juxta RUMPHII *figuram No. XXIII.* exhibetur, & *arbor pag.* 175. obiter deſcribitur.

In Rumphii auctuario hæc adduntur.

Frugiferæ comæ ſecundæ ſpeciei, *Lapia Ihur* dictæ, ſunt minores ac breviores quam vulgaris *Sagus*, & pinnæ laterales non ſunt transverſæ, quædam enim eriguntur, ſunt quoque longiores, & fructus adeo arcte ſunt conjuncti, ut uvarum racemum referant, inferiore autem parte, ubi racemo nexi fuere, non ſunt integri: fructus ſuperius ſunt deſcripti. Horum minimi multo majores ſunt globis ſclopeti ſuperius plani, parvo acumine, ac inferius compreſſi, ubi ſibi invicem junguntur.

Si *Sagus* vulgaris in juniore ætate uſtione nimis vexetur, abortus fit, qualis in adjecta figura apparet, ordinariam enim perdit comam, ac multos acquirit ramos, & ſurculos arcuatos dependentes, tumque iterum ſurſum elevatos, forma brachiorum lampadis majoris, ex hoc quinque ſexve majores eriguntur rami, inter quos plurimi minores ſurculi propullulant, ita ut truncus vix dignoſci poſſit, ad majorum horum ramorum baſes non procul a vertice, craſſæ dependent, acſi radicum eſſent fibræ.

bet woort Sagu *van af, want men moet weten, dat de Arabiers voor deze de Moluccíſe Eylanden bevaaren hebben, om de Nagelen te koopen, en dat veele Arabiſche naamen in de vreemde taalen ingevoert zyn, ja zelfs de Koningen, die nog in onze tyt in Ternata regeeren, zeggen, datze van de Arabiers afkomſtig zyn.*

Plaats en grondt. De Sagu-boom wert gevonden meeſt in alle de Eylanden van de Moluccíſe Archipelagus, *tot aan Nova Guinea, en voorts in alle de zuit-ooſter Eylanden tot Bima toe, dezelfde op Borneo en Johor tot Siam toe, op Java, Sumatra, Johor, en Borneo, zynde daar egter de doornagtige zoorten niet veel bekent, maar wel de vierde zoorte, die zonder doornen is, en op Java eigentlyk* Bulum *wert genoemt, en daar men van zyne bladeren ook meeſt de Atap maakt: want by wert niet over al gebruikt, om broot van te maaken, of om dat bet de Inwoonders aan de kenniſſe ontbreekt, of om datze 't niet van nooden hebben, gelyk op Macaſſar, alwaar zy ſchier geen Sagu nuttigen. Dog daar en tegen in de Boegiſche bogt, ende de landen van* Lubo, *en voorts geheel Celebes door, is by in gebruik, om broot af te maaken, boewel in kleine quantiteit, om dat men daar meeſt over al ryſt beeft: de grootſte meenigte valt op bet Eyland Ceram, daar men van deze boomen groote boſſen en wilderniſſen vint, en waar van daan ook jaarlyks een groote meenigte van Sagu-broot na andere quartieren wert vervoert. Dezen boom wil alderbeſt groeyen in een ſlyk of wateragtige grondt, en daar men tot boven de knyen in de modder zakt. Hy waſt ook wel op zandige plaatzen, als zy maar vogtig zyn, en daarom vint men geen Sagu-bosjes zo klein, daar men niet bet een, of 't ander ſpruitje water in beeft.*

Maar op bergen en wil by niet waſſen, of daar moeſten eenige moeraſſige vlaktens boven op zyn, met andere boogtens omringt: als nu de plaats wat hoog is, zoo kan men dat boſch redelyk zuiver en droog houden, en welke boomen dan ook beter meel geven, als die gene, die men niet ſchoon maaken kan. De Sagu-boom zet bem zoo wel voort door de vrugten, als door de uitſpruitzels van de wortels, dewelke ook zomtyts in eens anderen erf of landeryen kruipen, en werden dan, als bier boven is gezegt, des zelve mans boomen; anderzints kan men de jonge ſpruiten ook uitgraven, en verplanten: de boſſchen of velden, daar deze boomen by malkanderen ſtaan, Latar *genaamt, zyn lelyk van aanzien, donker, en van wegens 't ſlyk en doornen moeyelyk om te paſſeeren, en als 'er groote afwateringen koomen, zo werden daar door wel groote ſtukken lants, met boomen en al, weg gevoert, om dat bet is een loſſe gront, en deze ſtukken dryven dan zomtyts als Eylanden in Zee: ook beeft men op Gilolo bemerkt, dat aldaar in de groote Sagu-boſſchen, dewelke in de regen-maanden diep onder water ſtaan, yder Sagu-boom met zyn wortel zoodanig opryſt, dat by een byzonder Eylandeken maakt, en dat by in de drooge tyden weder neerzakt, 't welk miſſchien ook waar is in de groote Ceramſche Sagu-boſſchen. De Sagu-boom verdeelt zig ook zomtyts wel in twee of drie kruinen, dog't welk wy dan onder de misgeboorten moeten reekenen, en waar van bier voor onder de misgeboorten van den Calappus-boom, Capittel 4. iets diergelyks ſtaat aangebaalt.*

N. B. Het monſter of misgewas van deze Boom wert in Valentyns beſchryving van Ambon *na de* Figuur *van* Rumphius No. XXIII. *verbeelt, en de Boom* pag. 175. *ter loops beſchreven.*

In de vermeerdering van Rumphius wert dit 'er bygevoegt:

De vrugtdragende kroonen van de tweede zoort, Lapia Ihur *genaamt, zyn kleinder en korter dan aan de gemeene* Sagu, *en de vingers aan de zyde-takken ſtaan niet regt dwars, zommige na vooren gekeert, zy zyn ook langer, en zo digt met vrugten bezet, datze een tros-druiven gelyken, dog aan de binnen-zyde, daarze tegens den tak gezeten hebben, zyn ze niet vol: de vrugten zyn zoo als in de text beſchreven, de kleinſte van allen ruim zo groot als een Muſquets-koogel, van vooren wat plat, met een ſtyve ſpits, en agter wat gedrukt, daarze tegens malkander zitten.*

Wanneer de Sagoe-Boom *in zyn jonkheit veel met branden gequelt wert, zo wert by een misgeboorte, gelyk de nevenſtaande figuur uitwyſt, want by verlieſt zyn kruin, gewint veele takken, die rondom gebogen uitſpruitende afhangen, en dan wederom met haare kruinen zig oprigten in de manier als de armen van een groote lamp: bier aan zyn vyf a zes de grootſte, en daar tuſſen een meenigte van kleindere uitſpruitzels, zo dat men den ſtam niet bekennen kan, aan de booft-takken digt by den ſtam hangen eenige dikke vezelen van boven af, als of bet wortels waaren.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Septimæ.

Quæ veram exhibet *Palmam Fariniferam*, & SAGUS a *Rumphio* vocatur.
A. *Arborem.*
B. Ejus *fruticem* denotat.
C. *Vetuſtum* & *emarcidum folium*, *Gabba Gabba* dictum.
D. *Sagu-Coſſum*, qui *Sagu Campe* ab incolis nominatur.
E. Ejus *folliculum*, ex tenuiſſimo ſerico confectum, quo ſeſe obducit.
F. *Aureliam.*
G. *Nigrum* exhibet *Scarabæum*, in quem per Metamorphoſin hic *Sagu-Coſſus* tranſit.

UYTLEGGING

Van de Seventiende Plaat.

Dewelke vertoont de regte meelgevende Palm-Boom, *welke* SAGUS *van* Rumphius *genaamt wert.*
A. Vertoont de Boom *zelfs.*
B. Deszelfs jonge ſtruik *zonder ſtam.*
C. Een oude SAGU Tak, Gabba Gabba *genaamt.*
D. Een Sagu-Worm, Sagu-Campe *genaamt.*
E. Het huisje, *daar by zig in toeſpint.*
F. Het Poppeken.
G. De zwarte Tor, *waar in de* Sagu Worm *verandert.*

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Octavæ.

Quæ exhibet *Sagus* comam ſeu frondem frugiferam, quæ *Siriboa* incolis vocatur, & quintum maturitatis gradum in arbore *Sagu* denotat.
A. A. *Fructus maturos* ſiſtunt.

UYTLEGGING

Van de Achtiende Plaat.

Dewelke vertoont een bloeyende ofte vrugtdragende kruin van de Sagu-Boom, *dewelke* Siriboa *van de Inlanders genaamt wert, en de vyfde graat van rypheit in den boom te kennen geeft.*
A. A. Vertoonen de rype vrugten.

OBSERVATIO.

Variæ ſunt *Palmæ*, quæ *farinam*, ac panem ſubminiſtrant, nullæ vero, quantum novi, ſunt, quæ tanta quantitate ac præſtantia illam veram *Sagu* dictam exhibent, ac illa, quæ a *Rumphio* hic deſcripta occurrit. A pluribus huc uſque auctoribus famoſa illa *H. Malab. Todda-Panna* pro vera *farinifera* ſeu *Saguifera Palma* fuit habita, uti illud conſtat ex *Sam. Dale Pharmacol. pag.* 296 & 297. *Beynio*, aliisque auctoribus, neutiquam vero hanc eſſe genuinam *Palmam*, quæ farinam *Sagu* dictam præbet, jam olim optime adnotavit *Joan. Commel.* in *notis* ad TODDA-PANNA *H. Malab. Tom.* 3. *Tab.* 13. & *ſubſeq. pag.* 14.

Arbor autem vera, SAGOE Amboinenſibus dicta, a *Seba* exhibetur in *Tom.* 1. *Theſ. rer. nat. Tab. XXV. pag.* 39 & 40. & *Sagufera* ſeu *Artophora* hæc arbor deſcribitur in *Valent. Ind. Litterat. epiſt. XVI.* a *pag.* 435. ad 439. de qua porro vide *Breyn. Prodr.* 2. *pag.* 89. alioſque.

Variæ vero *Palmarum* ſpecies, quæ farinam ſeu *Sagu* ſubminiſtrant, in *Sam. Dale Pharmac. pag.* 297. proponuntur. Inter alia de *Talipot* Singhalenſibus dicta, quæ eſt *Codda-Panna H. Malab. Tom.* 3. *Tab.* 1 &c. ex *Knoxii* naucleri teſtimonio, qui multos per annos in Zeylana captivus detentus fuit, ex illius arboris medulla *Sagu* confici adfirmatur. Vide porro *Ray. Tom.* 3. *App. p.* 46. *no.* 11. *Cluſ. Exot. Parkins. Theatr. &c.*

AANMERKINGE.

Daar zyn verſcheide Palm-Boomen, *die meel en broot verſchaffen, dog geene, zo veel my bekent is, die in zo een overvloet, en zulk goet meel geeven, als de* Sagu, *dewelke albier by* Rumphius *voorkomt. Van de meeſte Schryvers is tot nog toe de vermaarde* Todda-Panna *van de* Hortus Malabaricus *voor de regte meelgevende ofte Sagu-Boom gehouden, zo als zulks blykt uit de* Pharmac. *van* Sam. Dale pag. 296 *en* 297. *uit* Breyne, *en andere Schryvers, dog dat dit geenzints de waare* Palm-boom *is, dewelke het meel,* Sagu *genaamt, geeft, is al voor deeze zeer wel aangemerkt van* Joann. Commelin *in zyn aantekening op de* Todda-Panna *van de* Hortus Malabar. derde Deel. Tab. 13. pag. 14.

De regte Boom, Sagoe *van de Amboineezen genaamt, wert verbeelt en beſchreven ook van* Seba *in het eerſte* Deel *van zyn* Theſaur rer. natur. Tab. XXV. pag. 39 *en* 40. *en de* Sagu-*gevende Boom ofte* Artophora *wert mede beſchreven in* Valent. Ind. Litter. zeſtiende brief *van* pag. 435 *tot* 439. *waar over verders zie* Breyne Prodr. 2. pag. 89. *en andere meer.*

Verſcheide zoorten van Palm-Boomen, *dewelke meel ofte het* Sagu *geven, werden voorgeſtelt van* Dale *in zyn* Pharm. pag. 297. *en onder andere de* Talipot-Boom *van de Cinghaleezen genaamt, dewelke is de* Codda Panna *in de* Hortus Malab. derde Deel Tab. 1. *en de* volgende; *dewelke volgens het getuigen van* Knoxs, *die lang op Ceylon gevangen gezeten heeft, is een meelgevende Palm-boom, alzo hy zegt dat uit het merg van deze boom het* Sagu *gemaakt wert. Verders zie* Ray. *in de* Appendix *van het* derde Deel pag. 46. no. 11. *als mede* Cluſius *in zyn* Exoticis. Parkinſon, *en andere.*

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.

Uſus Sagu-Arboris.

USus hujus arboris cunctis Orientalium harum inſularum incolis æque neceſſarius, proficuus, & vulgaris eſt, ac in Occidentalibus Indiarum partibus Calappi ac Lontari arbores, non tantum ad panem quotidianum, ſed etiam ad alia neceſſaria in rebus domeſticis: ut itaque primum, ſeu panis obtineatur, primo ac neceſſario intelligendum eſt, quemnam maturitatis gradum quæque ſpecies attingere poteſt, ut ſupra notatum fuit, generaliter autem non diutius exſpectatur in cunctis ſpeciebus, niſi ad primum gradum, quum rami albeſcere incipiant, aliud inſuper eſt experimentum, foramen nempe per truncum excavatur, ex eo medullæ pars effoditur, ac inter manus aqua mixta fricatur, quum cognoſci poteſt, an multum an parum farinæ ex ea eliciatur, quod incolæ per experientiam norunt, an ſufficiat: Si enim medulla hæc nimis paucam exhibeat quantitatem, tum inmatura hactenus habetur, ac foramen illud luto iterum obturatur, ne perdatur, atque aliquamdiu maturationi relinquitur, ſi vero maturitatis ſigna præbuerit, non diutius excreſcere debet, ſed prope radicem excidenda eſt arbor, ac porro truncus in varias findendus eſt partes, quarum ſingula ſex ſeptemve pedes debet eſſe longa, quævis iterum per medium in duos findenda eſt tomos, quidam vero inte-

XVIII. HOOFDSTUK.

Gebruik van den Sagu-Boom.

HEt *gebruik dezes booms is by alle Inwooners dezer Ooſterſche Eylanden zoo noodig, profytelyk, en algemeen, als in de weſterlyke deelen van Indien den Calappus en Lontar-boom, niet alleen om het dagelyks broot daar van te hebben, maar ook verſcheide andere behoeftigheeden in de huisboudinge: om dan het eerſte, namentlyk broot, daar van te krygen, zoo moet men voor eerſt weten, tot de hoeveelſte graat van rypheit yder zoorte komen kan, gelyk hier boven ſtaat aangebaalt, dog in 't gemeen wagt men met alle dezelve zoorten niet langer, dan tot den eerſten graat, wanneer de takken witagtig werden; ook heeft men nog een andere proef, te weten, men boort of kapt een gat in de ſtam, baalt daar wat merg uit, en wryft het tuſſchen de handen met water, als wanneer men kan zien, of daar veel, of weinig meel uitkomt, 't welk den Inlander door oeffening weet, of het genoeg zy; want als dit merg te weinig meel geeft, zoo bout by den boom voor onryp, en dan ſtopt by het gat weder met ſtyk toe, op dat by niet bederve, en laat hem zoo nog wat ſtaan, maar als by de teekenen van rypheit gegeven heeft, zoo moet men hem niet veel langer in wezen laten, maar digt by de wortel afkappen, en voorts den ſtam in verſcheide mooten, ider van vyf a zes voeten lank, dewelke dan wederom in twee ſtukken doorgeſpleeten werden, dog zommige laten den ſtam gebeel, als by niet zeer lank is, of deelen hem maar in twee*

mooten

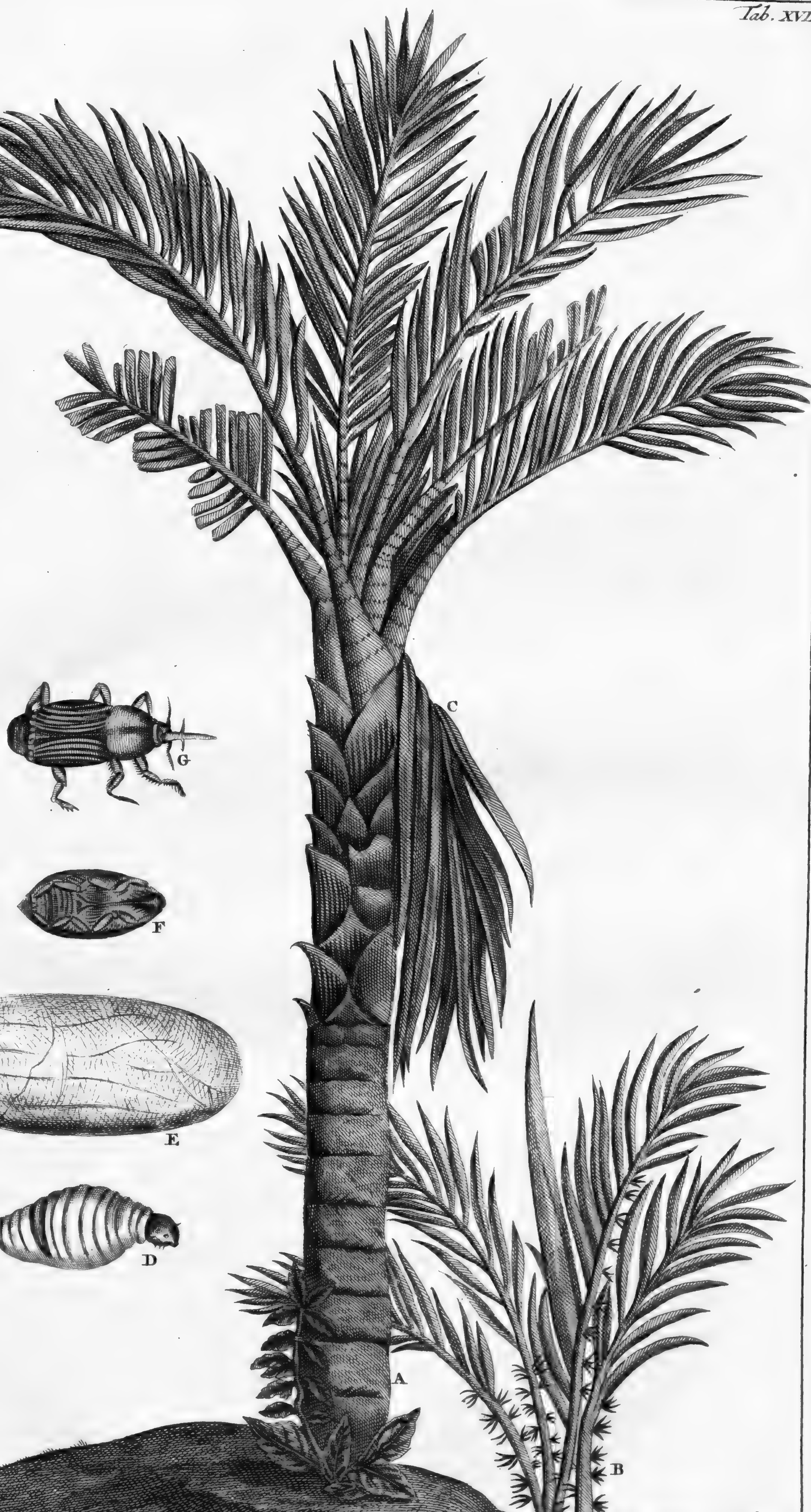
G
F
E
D
C
A
B

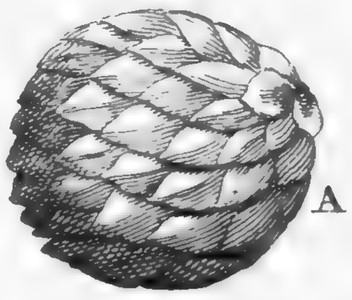

A

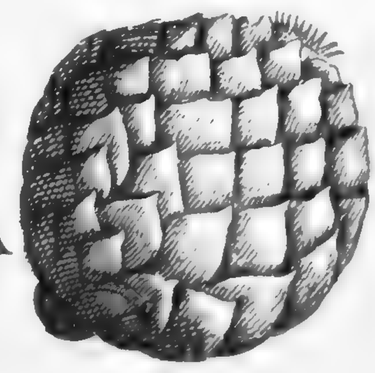

A

integrum relinquunt truncum, ſi non magnæ ſit longitudinis, vel in duas transverſaliter dividunt partes, quas longitudinaliter findunt, atque diviſæ parti incola tanquam equo inſidet, manu tenens inſtrumentum inſtar temonis ex Bamboeſa confectum, ſeu durum habet lignum *Nany* vocatum, quo albam ac fibroſam hujus arboris medullam ſtatim ita minutam contundit, ut inſtar ſcobis appareat, atque ex hacce tritura farinam porro accipit, ſequenti nempe modo.

Supra aquam vas aliquod ponitur ſex pedes circiter longum, fabricatum ex craſſo Sagu-arboris cortice, *Coeroerong* vocato, cujus latiſſimæ parti piloſa textura, Runut nempe Calappi tamquam cribra annectitur, ſuperiore parte colligata, ac filo annexa, lento arcuato ac ſurſum & deorſum ſeſe elevante fuſti, qualis in tornatorum ſcamnis apparet & conſpicitur. Tritura huic inpoſita vaſi, atque aqua ipſi ſuperfuſa manibus fortiter miſcetur, ac continuo erecto cribro ad fricatur, quum tenuiſſima farina per illum tranſit, quæ porro per canalem annexum in ſuppoſitam ollam, Praauw vocatam, aqua plenam decidit, cujus fundum mox farina petit, ſique hæc olla ad dimidium farina hac ſit repleta, ſupernatans aqua peculiari foramine emittitur, atque farina aufertur, quæ tam alba ac inſtar calcis tenuis eſt, & porro in levibus corbulis, ex viridibus confectis foliis, aſſervatur: Hæcque trituræ mixtura tam diu continuatur, donec nulla cum aqua amplius obſervetur farina tranſire: Reſtans craſſior Sagu farina, furfures æmulans craſſiores, quæ *Ela* vocatur, coacervatur, atque apris prædæ relinquitur, vel iis, qui domum geſtare illam velint, ad porcos ſaginandos, alioquin, ſi in ſilva relinquatur, ex ea excreſcunt Boleti, Malaice *Coelat Sagu*, ſeu *Diamor* dicti, ex quibus gratus præparatur cibus, in medio hujus *Ela*, uti quoque in putrefacto hujus ligno, oriuntur quoque craſſi, pingues, ac plicati albentes vermes, ſubfuſcis nigricantibus capitibus, Erucarum forma, ſeu inſtar *Pityocampæ*, qui apud nos quoque in viridi Pinaſtro inveniuntur, ex quorum forma hos vermes vocavimus *Sagu Campas*, & *Coſſos Saguarios*. Hi vermes ab incolis in deliciis quoque habentur, ſi duriora eorum detruncentur capita, atque eorum corpora verruculo aſſentur, ac propria ipſorum pinguedine obducantur; quidam etiam Europiani, ſi ſemel hoſce guſtaverint, eos quoque in deliciis habent.

Ut autem ad farinam redeamus, *Sagu Manta* dictam: Plurima ejus pars ad panem pinſendum adhibetur, ac pauca tantum portio ad pultem præparandam aſſervatur: Per menſem circiter bona ſervari poteſt in iiſdem nempe viridibus ſcrobulis, ſi aliquando recenti aſpergantur aqua, hocque modo incorrupta in ipſam transferri poteſt Bataviam, ad panem autem pinſendum requiruntur certæ formæ ex terra confectæ, vulgo Portugallice *Furno* dictæ, Amboinenſibus vero proprie *Hatu Paputi* vocatæ, & Malaice *Batu Bapondi*, h. e. lapis plurimis conſtans cellulis, formæ enim hæ ſunt quadratæ, manum circiter longæ, vel paulo breviores, atque in quinque, ſex, vel decem diviſæ ſunt cellulas, quarum ſingula circiter transverſum lata eſt digitum, harumque optimæ conficiuntur in inſula *Uliaſſer*, in pago *Ouw*, vulgares vero ubique occurrunt. In hiſce formis bene primum calefactis inditur ſicca Sagu farina, quæ ſtatim in panes & offas tranſit, quæ tolluntur, ac denuo altera inponitur farina, donec forma frigeſcere incipiat, quam iterum recalefaciunt, opusque illud tam diu continuant, donec omnis *Sagu manta* ſit piſta: Hi vero panes inæqualis ſunt magnitudinis ac formæ, quamvis omnes ſint quadrati, pavimenta æmulantes: Singula enim inſula peculiarem habet formam: Vulgares enim panes in Amboina ſemi-pedem circiter ſunt longi, tres quatuorve lati digitos, albentes, ac fragiles. In Cerama vero quidam perfecte ſunt quadrati, alii oblongi, multoque craſſiores quam Amboinenſes, ac duri inſtar lapidis cocti, horumque anguli vitro quaſi obducti apparent: Omnium maximi adducuntur ex inſulis *Key* & *Aru*, qui ſæpe ſesquipedalis ſunt longitudinis, dimidium lati, ac digitum circiter craſſi: Optimi vero panes in Uliaſſerenſibus pinſuntur inſulis, manum circiter lati, perfecte quadrati, molles, ruffique coloris, majori

mooten, die men ook in de lengte klooft, en op het gekloofde ſtuk zet zig den Inlander als ruiter te paart, hebbende in de hant een Inſtrument, gemaakt als een diſſel van Bamboes, of eenig hart hout, (Nany *genaamt*) *waar mede hy het witte en draadige merg dezes booms al ten eerſten zoo fyn weet te kappen, dat het wel na zaagzel gelykt; en uit dit bakzel krygen zy verder het meel, te weten op de naavolgende wyze.*

Boven eenig water wert een trog gezet van ongeveer 6. voeten lang, en gemaakt van de dikke ſchorſſe des Sagubooms, (Coeroerong *genaamt*) *aan welkers breetſte eynd' het hairige weefzel, dat van den Calappus-boom komt, tot een zift wert genaait, met het bovenſte eynd' t'zamen gebonden, en met een touwtje vaſtgemaakt, aan een tayen, krom geboogen, op en nedergaande ſtok, gelyk men aan de drayers banken ziet. Het bakzel in deze trog gedaan, en met water overgegooten zynde, wert dan met de handen ſterkelyk gekneet, en t'elkens tegens het ſtaande zift aangedouwt, als wanneer het fynſte meel daar door ſchiet, en voorts, door een aangenaait geutje, in een onder gezette praauw vol water valt, alwaar het meel ook ſtraks op de gront zinkt, en als de praauw daar van half vol is, zoo tapt men het water, door een byzonder gaatje daar boven af, en neemt het meel daar uit, 't welk, zynde zoo wit en fyn als kalk, dan voorts in ligte korfjes, van groene bladen gemaakt, wert bewaart; en dit kneeden van het bakzel wert zoo lang gecontinueert, tot dat men ziet, dat 'er geen meel-meer met het water uitſchiet. Het overgeſchooten roſze Sagu-meel, wel na grove zemel gelykende, en* Ela *genaamt, wert op een hoop geſmeeten, en ten proye gelaten aan de wilde verkens, of der geener, die het naar huis drägen willen, om haar verkens daar mede te meſten, anderzints, wanneer het in 't boſch blyft leggen, zo groeyen daar Cambernoelien boven op,* Boleti, *en in 't Maleits* Coelat Sagu *of* Diamor *genaamt, waar van een lekkere koſt gemaakt wert, van binnen in deze* Ela, *als mede in het verrotte hout, groeyen ook zeekere dikke, vette, gerimpelde en witte wormen, met bruin zwarte hoofden, in de gedaante van Rupzen, ofte de* Pityocampa, *dewelke by ons mede in 't groene vuuren-hout gevonden werden, en na welke gelykeniſſe wy deze wormen* Sagu Campas *en* Coſſos-Saguarios *genaamt hebben. Deze wormen werden van de Inlanders mede voor een lekkernye gehouden, als menze de harde koppen afſnyt, en de reſt van het lichaam aan een ſpeetje braat, bedruipende by zig zelfs met zyn eygen vet; en zommige Europianen, dieze geproeft hebben, maaken daar ook eenig werk af.*

Dog om nu weder te keeren tot ons meel, Sagu-manta *genaamt; het meeſte daar van wort gebruikt tot broot-bakken, en maar een klein gedeelte bewaart om bry daar van te maaken: want men kan het wel een maandt goet houden, en dat in de zelfde groene korven, als men die zomtyts maar met wat vers water beſproeit, ja op deze manier kan men 't ook onbedorven tot na Batavia vervoeren: om nu het broot te bakken, moet men hebben zeekere vormen van aarde gemaakt, doorgaans in het Portugees* Furno *genaamt, maar eygentlyk by de Amboineezen* Hatu Paputi, *in 't Maleyts* Batu Bapondi, *dat is een ſteen met veel beursjes of celletjes, want deze vormen zyn vierkant, omtrent een handt lank, of wat korter, en in vyf, zes, en thien celletjes verdeelt, yder omtrent een dwers vinger wydt, werdende de beſte dezer vormen gemaakt op 't Eylant* Uliaſſer, *in de Negory* Ouw, *dog het gemeene ſlag vint men over al: en in deze vormen, wanneerze eerſt ter degen heet zyn gemaakt, giet men het droge Sagu-meel, 't welk terſtont tot koeken of brooden wert, die men daar dan uitſtoot, en al wederom ander meel ingiet, zoo lange tot dat de vorm begint kout te werden, als wanneer men dezelve al weder heet of warm maakt, en het werk zo lange voortzet, tot dat alle de Sagumanta op of verbakken is: dog deze brooden zyn van ongelyke grootte en gedaante, hoewel allegaar vierkant, en de vloer-ſteenen wel gelykende: want bykans yder Eylant een byzondere vorm heeft: zynde de gemeene koeken in Amboina bykans een halve voet lank, drie a vier vingers breet, midsgaders wit en bros: maar op Ceram zyn zommige regt vierkant, andere lankwerpig, en veel dikker dan de Amboinze, ook zoo hart als gebakken ſteen, en de boeken als verglaaſt; de grootſte van allen komen uit de Eylanden Key en Aru, dewelke zomtyts wel een en een halve voet lank zyn, een halve dito breet, en qualyk een vinger dik: dan de beſte van alle werden in de Uliaſſerze Eylanden gemaakt, zynde omtrent een hand-breet, regt vierkant,*

jori autem præparantur labore quam vulgares, recens nempe tota Sagumanta ſumenda eſt, quæ per quatuor dies vento exſiccanda exponitur, foliisque Muſæ vel Ari obvelanda eſt, farina hæc dein ter quaterve bene cribranda eſt, tumque pinſenda, hacque exſiccatione Sagumanta ruſſum acquirit colorem, molleſque hinc ſunt panes, ſi recentes ſint, gratique ſaporis, paulo viliores vulgari noſtro pane, ſi vero aliquot per dies deponantur, inſtar lapidis indureſcunt, & quidam, ſi nimis duri ac calido in furno fuerint cocti, penitus quaſi vitreſcunt, qui tamen aqua vel jure carnium macerati intumeſcunt ac molleſcunt denuo: Si hi panes ſeu Sagu-Maruca conficiantur ex Sagu-manta veteri, farinaque mixta ſit cum aqua paludoſa ac ſtagnante, nec antea exſiccata, nec cribrata, tum panes pallide albeſcunt, aceſcunt, muceſcuntque, quales ſunt, qui quotidie recentes in foro venales proſtant. Ceramenſis Sagu-Maruca craſſiſſima, eſt rerum omnium durabiliſſima, quæ tædioſum præbet cibum inadſuetis ob duritiem & ſcabritiem, ita ut prius quis defatigatus quam ſatiatus manducatione recedat, ſæpeque palatum ea lædatur. Europiani autem noſtri ſenſim hiſce adſueſcunt panibus, in omnibus enim itineribus marinis, atque exercitu noſtri milites æque ac indigenæ ex hoc vivunt panis genere, contemnendus autem non eſt, ſi alius cum illo ingeratur cibus, qui efficit, ut inter comedendum ſit mollior: Bonusque naturæ Conditor laudandus eſt, quod hiſce inſulis panem hunc arboreum loco Oryzæ, vel alius frumenti conceſſerit.

Decem mediocres panes colligati *Sa-takko* vocantur, quum plerumque decem ſimul hujus generis panes in una præparentur forma, ex minori autem Sagu a viginti ad triginta pro una numerantur doſi: Cerammenſes recentes panes filo trajiciunt ex arundine confecto, ſingulaque talis doſis colligatur, talique modo venales offerunt: Hi Sagu-panes licet ſint duriſſimi ac vitrei, facillime tamen in pultem excoqui poſſunt, æque cum ſola Calappi lympha, ac cum aqua, ſale, Capſico, aliisque aromatibus. Nunc quoque agemus de mirabili pulte *Papeda*, ejuſque præparatione: Qui cibus eſt ridiculus quidem ſpectatoribus, delicati tamen ſaporis, iſque ſequenti præparatur modo; accipe recentis farinæ Sagu-mantæ manipulum, per partes infunde aquæ calidæ, continuo agita, ſtatim tum acquiris tenacem pellucidam pultem, coctum amylum referentem, quæ Portugallico vocabulo *Papeda* dicitur, Amboinenſibus *Zappia* vocata, utque hæc puls grate comedatur, paratum debet eſſe condimentum ex jure piſcium *Bocaſſan* dictum, ex ſucco Limonum acido, aromatibusque confectum, cujus pauca pars patellæ planæ infunditur, ſeu conchæ præſertim *Nautali Majoris*, ſeu folio *Scutellariæ primæ*, cujus folia inſtar patinæ natura formavit, dein Papeda tenuibus bacillis tam diu agitatur, donec grumulus adhæreat, qui prædicto inponitur condimento, quantumcunque velimus, grumuli enim condimento obducti non ſibi agglutinantur, iique tum ſine maſticatione ſorbillando, quam calide fieri poſſit, ingeruntur, frigidi enim nauſeoſi ſunt, hæcque puls Papeda tali humectata condimento, eſt grati ſaporis, appetitum excitans, paucum vero dat nutrimentum, ac mox digeritur, ita ut, licet pleno ventre a menſa recedamus, intra unam alteramve horam conſumptus ſit: Gratiſſimus eſt cibus iis, qui antecedente inebriati fuerunt die, vapores enim diſſipat, raucam lenit gulam, atque nauſeabundo appetitum excitat ventriculo.

Papeda hæc comeſta multum urinam movet, quum paucum atque aquoſum præbeat nutrimentum, unde & ii, qui quotidie hancce ingerunt, uti plurimum Amboinenſes feminæ illa delectantur, craſſum ac tumidum habent corpus, flaccidum tamen & Leucophlegmaticum, qui in Hydropem facile quoque inciderent, ſi multo labore corpus ſuum non exercerent: Amboinenſes quoque non ita ſolliciti ſunt de memorato condimento, ſi enim deſtituantur jure piſcium ſeu *Bocaſſan*, paucam modo adhibent aquam, raro Limonum ſucco mixtam, vel tantum ſolam aquam, & pro frigida Papeda aquam marinam: Cerebrum autem Sagus arboris, *Palmyt* vocatum, non ita bonum eſt ac Calappi, unde & vix vel raro crudum

kant, fyn, en ros van coleur, dog deze werden met wat meerder moeiten toebereit dan de gemeene, namentlyk, het moet gebeele verſche Sagumanta zyn, die men vier dagen in de wint moet droogen, en met blaaden van Pieſang, of Aron toedekken, daar na moet men dat meel wel ter degen drie a vier maal ziften, en als dan bakken, door dit droogen krygt de Sagumanta een roſſe coleur, ende de brooden werden zeer fyn; verſch zynde week, en ſmaakelyk, een weinig minder of ſlegter dan ons verſch broodt, maar alſſe eenige dagen out zyn, wordenze ſteen hart, en zommige, die al te heet gebakken zyn, geheel glazig, dog dewelke egter wederom ſtraks week worden, en opzwellen, als menze in eenig water, of zop doopt: als deze brooden of Sagu-Maruca gemaakt werden uit Sagu-manta, die out is, ofte gekneet in eenig ſtaande poel-water, ook te vooren niet zynde gedroogt, nog gezift, zoo werden de brooden bleek-wit, goor van ſmaak, en een vermuften reuk, gelyk die geene zyn, die men dagelyks vers op de paſſer of markt te koop brengt. De Ceramze Sagu Maruca is wel de groſſte, dog daar en tegen weder de durabelſte van allen, zynde een verdrietige koſt voor de ongewoone, wegens hare hardigheit en ruigheit, zoo dat men zig eer moede, dan zat daar aan eet, en dikwils het gehemelte van de mondt daar aan bezeert. Dog onze Europianen gewennen hun allenskens tot deze brooden; want op alle Zee-reyzen, en in 't leger moeten zoo wel onze Soldaten, als de Inlanders van dit broot leven: trouwens het is niet te veragten, als men daar by maar eenige toeſpyze heeft, die het in 't kauwen wat week maakt: en den goeden Schepper der natuure is daar voor te pryzen, dat hy aan deze Eylanden dit boom-broodt in plaats van ryſt of ander graan gegeven heeft.

Thien brooden van middelmatige grootte t'zamen gebonden, noemt men een Sa-takko, *om dat 'er gemeenelyk van die zoorte thien Celletjes in een vorm zyn, maar van de kleine Sagu reekent men twintig a dertig, en meer voor een tax: de Cerammers doorrygenſe, nog vers zynde, met een draadt van riet gemaakt, bindende yder takko vaſt t'zamen, en brengenze aldus te koop: deze Sagu-brooden, al zynze nog zo hardt en glazig, kan men zeer ligt tot een bry kooken, zo wel met Calappus-melk alleen, als met water, zout, ritsjes, en andere ſpeceryen. Nu zullen wy ook ſpreeken van de wonderlyke bry Papeda, en hoedanig die wert toebereit, zynde een koſt zo belagelyk van aanzien, als voortreffelyk van ſmaak; en dat geſchiet aldus. Neemt van 't verſche meel Sagu-manta een hant vol, ſmyt het zelve allenkskens in heet water, en roert het geduurig om, zo wert terſtont daar van een taaye doorſchynende bry of pap, wel na gekookte ſtyfzel gelykende, en met een Portugees wort* Papeda, *of by de Amboineezen ſlegts* Zappia *genaamt; en om dezen pap te eeten, moet men in voorraat hebben een ſauce van viſſop,* Bocaſſan, *alderhande zuure Lemoenenzop met ritsjes gewreeven, waar van men een weinig giet in een vlak ſchootelken, of een ſchulpe, inzonderheit van* Nautilus Major, *ofte in een blat van* Scutellaria prima, *welkers bladeren de natuur regt als ſchootels geformeert heeft, daar na haſpelt en drait men de* Papeda *met dunne ſtokjes zo lang om, tot dat 'er een klontje aan blyft hangen, het welk men in de voornoemde ſauce legt, zo veel als men zelfs wil, want de klonteren kleeven niet aan malkander, als zy eens in de zouze omgewentelt zyn, en die men als dan zonder kauwen al ſlorpende, zo warm als men het verdragen kan, inzwelgt, want kout iſſe wat te walgelyk, en deze Papeda, met zommige ſauce bevogtigt, is een aangenaam eeten, maakende ook een grage maag, dog zy geeft weinig voetzel, en werdt ſtraks verteerdt, zo dat, al ſtaat men met een dikke buik van taaffel op, dezelve binnen een uur of twee weder verdweenen is: het is een byzondere ſmakelyke koſt voor die geene, die 's daags te vooren dronken geweeſt zyn, want het verdryft de dampen, zalft de ſchorre keel, en maakt een omgekeerde maag wederom graag.*

Men watert ook van het Papeda eeten al vry veel, om datze weinig en wateragtig voedzel geeft, weshalven men die geene, die dezelve dagelyks nuttigen, gelyk meeſt doen al de Amboineeſche vrouwen, met een dik poezelagtig, dog ſlap en wateragtig lichaam ziet, en dewelke ook ligt in de waterzugt zouden vervallen, zoo zy het lichaam met veel arbeidt niet en oeffenden. De Amboineezen zyn ook zoo curieus niet om de voorn. ſauce te maaken; want als zy geen viſch-zop of Bocaſſan *hebben, zo neemenze maar enkel water met een weinig Lemoen-zop, of maar ſlegts water, en tot de koude Papeda Zee-water. Aangaande nu het* Palmyt *van den Sagu-boom, het zelve en is zo goet nog aangenaam niet als dat van den Calappus-boom, en waarom men het ook niet of zelden raauw eet, maar wel met zout en*

ritsjes

dum comeditur, ſed coctum cum ſale & aromatibus uſurpatur, hujus non multum tamen edendum eſt, præſertim in caſtris, quum nulli alii ad manus ſint cibi, ubi Hydropem atque Diarrhæam excitaret. Memorata Papeda quoque adhibetur ad lintea adglutinanda, & illiniendas chartas, & Bibliopegi hac librorum cortices adglutinant, quamvis tum non admodum ſint durabiles, acidumque plerumque ſpirent odorem: Papeda enim ad minimum tres per dies indurata eſſe debet, antequam hunc in uſum adhiberi poſſit. Quædam etiam feminæ ea loco Amyli utuntur, candida vero lintea inde luteſcunt. Partes ſeu fragmenta, quæ ex recenti Sagu medulla ſcinduntur, antequam ad farinam contundantur, Amboinenſes vocant *Meur*. Hæc aquæ inmergunt, ac in fumo conſervant: tenuis hujus *Meur* lamella in craticula toſta inſtar toſti panis comedi poteſt, ſed mixta cum Sagu-manta, ſin pinſere eam velimus, exhibet pulchram, dulcem, ac ruffam *Sagu-Marucam*.

Ramificationes ac folia Sagus arboris magnam quoque præbent utilitatem ad ædium nempe ædificationem, quæ hiſce in inſulis tanti ſunt uſus, quanti in aliis locis arundo Indica ſeu Bambu, huicque operi non adhibentur recentes fruticis ramificationes, ſed veteres arboris, quum truncus hominis altitudinem adquiſiverit, quæque vel ſponte deciderunt, vel avelluntur, quarumque inferior pars rugoſa, *Corurong* dicta, amputatur, atque reliqua earum pars inermis, glabra, & obſcure flava eſt, quoque magis hæ vetuſtiores ramificationes detruncantur, atque arbor ab hiſce depuratur, eo melior excreſcit illa, quæ lætior progerminat, altiorque ac latior extenditur: Ex illis autem ramificationibus *Gabba Gabba* dictis, uti indicatum fuit, conficiuntur parietes, tabulata, ſepes tam publicarum quam privatarum ædium, item fixa ſcamna, quæ *Deggo Deggo* vocantur, cubilia, rates fluctuantes, quibus gravia ligna vel lapides trans aquam vehuntur; utque parietes ac ſepimenta ex hiſce conficiuntur, omnes ad certam amputantur menſuram, quarum fragmenta per clavos ex Bamboes confectos ſibi injunguntur, imo tam firmiter atque arcte, ut vix perſpici poſſint, ſi intra duos juncti ſibi fuerint aſſerculos, ſi vero hæ *Gabba Gabba* non bene fuerint exſiccatæ, corrugantur, talesque parietes ubique rimatæ ſunt: Aedes ex hiſce *Gabba Gabba* conſtructæ externe mentiuntur, acſi ex magnis Organi tubis eſſent erectæ, mira quoque ex his muſica componi poteſt, ſi enim juxta *Gabba Gabba* dorſum tenuis exterioris corticis findatur lamella, atque ad ejus utrasque oras tenues jungantur bacelli, ac digito hi feriantur, ſonum circiter edunt inſtar Cytharæ fili: Hi autem parietes per decem integros perdurare poſſunt annos, ſi ex vetuſtioribus *Gabba Gabba* fuerint conſtructæ, & ſicco ponantur loco, alioquin modo per ſeptem octove remanent annos.

Folia hujus arboris ad ædium tecta quoque adhibentur, huncque in finem viridia eliguntur folia, ſive ex frutice, ſeu, quæ meliora, ex adultis arboribus, quæque complicantur, vel ſupra aſſerculum colligantur ex tenuiore ligno, Bamboſa, vel alia ex arundine confectum, ſicque conſuuntur, quod fit per filum præparatum ex tenui fiſſa *Leleba*, quæ tenuiſſima Bamboſæ ſpecies eſt, ita ut æmulentur orbem quinque ſexve pedes longum, & ſesquipedem latum. Poſtea ſoli exſiccantur, donec ſpadicei ſint coloris, atque per ſtrata aſſervantur congeſta: Tigilla, quibus hæc folia circumſuuntur, *Pangcawa* vocantur, ac totæ confectæ, atque ex foliis præparatæ ſcalæ, *Atap*, quibus teguntur omnis generis ædificia hiſce in inſulis, uti in aliis Indiæ locis id fit ex Calappi vel Nipæ foliis. Tecta hæc ab inferiore conficiuntur ſurſum parte, atque memoratæ ſcalæ tenuibus alligantur tigillis, quæ vulgo quoque *Gabba Gabba* ſunt, quod fit per fila ex *Leleba* confecta tali modo, ut ſequens ſemper ſcala ultra dimidium inferioris obtegat partem; ſique ad ſuperiorem ædificii partem fuerit perventum, tum duæ tales duplices ſcalæ dorſo ita alligantur, ut inſtar libri apertæ ſint, ac dehiſcant, ita ut utramque tecti partem complectantur, atque obtegant, hinc inde tamen hæ ſcalæ aliis aſſerculis ſunt obvolvendæ, *Bilato* vocatis, ne ventus amplas has ſcalas elevet, ac pluvia intro cadat. Supremæ hæ ſcalæ Malaice dicuntur *Bombongan*, vel male *Bonga-Bonga*, quibus quoque ſepimenta obteguntur, ne in erectas *Gabba Gabba* cadat pluvia,

ritsjes gekookt, en dan even wel moet men het niet veel eeten, byzonderlyk in de leegers, daar men geen andere koſt by heeft, om dat het waterzugt en buykloop veroorzaakt. De meergem. Papeda wert ook gebruikt tot het plakken en pappen van linnen, als mede papieren, en de boekbinders weten daar mede de dekzels der boeken te pappen, hoewel dezelve dan niet zeer durabel zyn, en gemeenlyk een gooren reuk hebben: want de Papeda moet ten minſten drie dagen oudt zyn, eerze tot dat werk dienen kan; zommige vrouwen gebruikenze ook in plaats van ſtyfzel, dog het witte linnen wort 'er geel af. De ſtukken of knollen, dewelke men ſnyt uit het verſche Sagu merg, eer het gekapt of tot meel gemaakt wort, noemen de Amboinezen Meur; *het zelve doopen zy in het water, en bewaaren het dan in den rook; een dunne ſneede van dit* Meur *op de rooſter gebraaden kan men eeten als geroost broodt, maar dezelve gemengt wordende onder Sagu-manta, als menze bakken wil, dan geeft of maakt het een ſchoone, zoete, en roſſe* Sagu-Maruca.

De takken en bladeren van den Sagu-boom zyn ook van een groot gebruik, namentlyk tot het opbouwen van alderley huizen, en in deze Eylanden zo noodig, als op andere plaatzen het Indiaanſche riet, of de Bambu, en hier toe neemt men niet de groene takken van den ſtruik, maar de oude van de boomen, wanneerze maar een ſtam van een mans hoogte hebben, en die of van zelfs afvallen, of daar afgetrokken werden; en van dewelke men dan het onderſte dikke ruige deel, (Corurong *genaamt*) *afkapt, zynde de reſt zonder doornen, gladt, en bruin-geel, en hoe meer men deze oude takken afneemt, en den boom daar van zuivert, hoe beter het voor hem is: want by daar door lugt krygt, om te beter op te ſchieten, en hem uit te breiden; en uit deze takken,* (Gabba Gabba *genaamt,*) *maakt men, als gezegt, alle de wanden, zolders, beggen, en beiningen, zoo wel van byzondere, als gemeene huizen, als mede vaſte zitbanken, die men* Deggo Deggo *noemt, ſlaap-ſteeden, en vlotten, daar mede men eenige zwaare bouten of ſteenen over water brengt; en om wanden en beiningen daar van te maaken, zo wordenze alle op een zeekere maat afgekapt, en welke ſtukken als dan, met nagelen van Bamboezen gemaakt, aan malkanderen geſpykert, en tuſſchen twee latten aan malkanderen gevoegt worden, ja zo digt, dat men daar qualyk door zien kan, maar als deze* Gabba Gabba *nog niet ter degen droog zyn, zoo krimpenſe in, en zulke wanden zyn als dan vol opene reeten. De huizen van deze* Gabba Gabba *gemaakt gelyken van buiten wel, als ofze van groote orgelpypen waaren opgezet, en men kan ook een klugtig muzyk daar van hebben, want als men langs de ruggen der gem.* Gabba Gabba *een ſmal riempje uit de buitenſte ſchorſſe opſplyt, voorts aan of by de eynden ſmalle houtjes daar tuſſchen inſteekt, en met een vinger daar opſlaat, zoo geeft het hy na een geluit, als een Cyter-ſnaar; en deze wanden konnen wel tien jaaren duuren, wanneerze van oude* Gabba Gabba *zyn gemaakt, en wel droog ſtaan, dog anderzints maar zeven a agt jaar.*

Aangaande nu de bladeren van dezen boom, dezelve werden mede gebruikt tot het dekken van alderleye huizen, en daar toe neemt men de groene bladeren, 't zy dan van den ſtruik, of (dewelke veel beter zyn) van de volwaſſene boomen, en deze vouwt men dubbelt t'zamen, om of over een latje, van eenig hout, geſpleeten Bamboes, of ander dun riet gemaakt; en naaytze dan zoo aan malkander, 't welk geſchiet met een draadt gemaakt van fyn geſpleeten Leleba, *(zynde de dunſte zoorte van Bamboezen) zo datze dan wel gelyken na een bordt van vyf a zes voeten lank, en anderhalf voeten breedt: daar na droogt menze in de zon, tot datze regt Caſtangie-bruin worden, en bewaartze dan zoo op malkander geſtapeldt. De latjes, daar men deze bladeren om benaait, noemt men* Pangcawa, *midsgaders de geheele opgemaakte bladt-ſchalien* Atap; *en werden daar mede gedekt alle de huizen in deze Eylanden, gelyk op andere plaatzen van Indien met de Calappus of Nipabladeren: het dekken begint men dan van onderen opwaarts, bindende de gemelde ſchalien op de dunne ſparren, 't welk gemeenelyk ook* Gabba Gabba *zyn, met dezelfde koorden van* Leleba, *zodanig dat t'elkens de volgende ſchalie meer als de helft van de onderſte bedekt is: en als men nu tot boven aan de vorſt komt, zoo bint men twee diergelyke dubbelde ſchalien met de rugge zoodanig tegens malkanderen, datze opengaan als een boek, en legt dezelve dan alzoo gapende boven op de vorſt, zo datze de beide zyden des daks bevatten en bedekken, maar men moet hier en daar op deze ſchalien wederom andere latjes binden,* (Bilato *genaamt*) *op dat de wint deze breede ſchalien niet op en waye,*

pluvia, unde facile & cito corrumpuntur, atque ſqualide rufeſcunt.

Tecta hæc, licet ex tenui hac præparentur materie, adeo tamen ſunt clauſa, ut nulla pluviæ gutta pertranſeat, licet maximi imbres ac procellæ ſæpe oboriantur. Peſſimum vero eſt, quod vix ultra ſeptem perdurare poſſint annos, excepto, ſi duplicatæ alligantur, quum per decem adhuc perſiſtunt annos: Scalæ hæ primo eleganter ſubfuſcæ ſunt, ultimo vero ſqualide cinereæ, quum ſæpe adeo comminuuntur, ut tamquam ex terra plurimæ ex illis excreſcant plantæ: Aedes hæ ex tam levi conſtructæ materie, facile quoque per paucos homines translocari poſſunt, nec flamma itidem facile haſce conſumit, niſi extrema Atap pars comburatur, tum enim chartaceæ hæ domus cito comburuntur, damnum autem talis ædificii non adeo magnum eſt, incolæ enim parvo pretio novum exſtruere poſſunt. Ut memorata Atap conficiatur, non plures quam duæ ſimul ramificationes ex arbore avellendæ ſunt, alias enim nimis emaciatur illa, unde & incolæ in ſuis Sagu-ſilvis nolunt peregrinos vel alios admittere, ut folia inde petant, quin ipſi præſentes adſtare debeant, & invigilare, ne nimis a ramis denudentur arbores, econtra, ſi *Gabba Gabba* ſint emarcidæ ac deciduæ, unusquisque eas libere poteſt petere.

Quum ſæpius hiſce in inſulis bella geruntur, ac hoſtibus non majus adferri damnum poteſt, quam ſi eorum frugiferæ perdantur arbores, ſic quoque Sagu-ſilva, quæ ipſorum panarium eſt, primo vaſtatur, quod fit, ſi profunda ſciſſura in trunco incidatur, ex qua intra tres quatuorve dies omnis arboris ſuccus exſtillat, forma mucoſæ Papedæ, atque ejus medulla exſiccatur, unde aſtuti incolæ cito adcurrentes hoc vulnus curant manipulo luti ſeu nigræ terræ imponendo, poſtea inde in uſum venit totas excidere, ac per longitudinem findere arbores: tum enim per pluvias ac ſolem medulla brevi computreſcit tempore, hocque difficillimum ac noxium eſt opus, quod Europiani noſtri milites in Amboinenſibus bellis præſtare debent. Perrantes enim cænoſas haſce Sagu-ſilvas vel ſpinis læduntur ac vulnerantur in pedibus, vel incidunt in paralyſin Indicam, Berbery dictam, unde, quibus hicce contingit labor, calceis bene firmandi ſunt, ne in vulnera maligna per ſpinas irruant.

Memoratum craſſum corticem, *Coroerong* dictum, compertum eſt, inpenetrabilem eſſe globo ſclopeti, vel ſaltem ejus vim adeo imminuere, ut non multum nocere poſſit: unde in campis & caſtris ſubitaneæ inde poſſunt fabricari loricæ: ſervi quoque hoc utuntur cortice, ſi in echinis lapides, calcem, talesque graves materias humeris ſuis geſtare debeant. Hujus arboris folia, ac præſertim junioris ſeu frutescentis, numquam fere quieſcunt, ſed continuo tremunt, ac minimo moventur vento, immo ſæpius duo triave ſeſe allidunt, quum reliqua quieſcant, licet aër ad oculum ſit pacatiſſimus: Illa ſubito iterum ſiſtuntur, quum alia iterum agitentur, quod mirabilem præbet adſpectum, ejuſque proximam cauſſam puto eſſe minorem ac flaccidum aëris motum, qui in corpore noſtro perſentiri nequit, quique contra firma & ſemi-complicata folia tamquam ad faſtigium allidit, unde hæc moventur. Spinoſæ ramificationes ſepibus hortorum *Paggers* vocatorum imponuntur, ne transvolent galli, vel circa arborum truncos quoque colligantur, ne glires aliique peregrini hoſpites illas adſcendant. Germen, quod quoque telum ac cornu vocari poteſt, unde juniora explicantur folia, ante ejus aperturam ad ulnæ longitudinem vel paulo majorem ſæpius abſcinditur, ex quo incolæ tenuia findere norunt fila, quæ nigra vel fuſca tinguntur, unde contexunt certa lintea *Culit Sagu* dicta, quæ ſunt firma ac glabra, coloris pallide purpurei, ac ſatis durabilia & contra pluvias perdurant, inter texendum autem admiſcent plerumque aliquod Goſſypii filum, uti ex *Baftas* vel *Caricams*, quod eum in finem prius in filamenta ducunt. Incolæ vero inſularum Uliaſtrenſium in hiſce veſtimentis contexendis ſunt verſatiſſimi.

en den regen daar in ſlaat: deze vorſt-ſchalien noemt men in 't Maleyts Bombongan (*of qualyk* Bonga-Bonga) *en met dewelke men ook de heiningen ofte paggers dekt, op datter in de ſtaande* Gabba Gabba *geen regen zoude vallen, daarze anderzints haaſt van bederven, en leelyk graauw werden.*

Deze daaken, boewel van zulken ligten ſtoffe gemaakt, zyn nogtans zoo digt, dat 'er geen droppel reegen in of door komt, ſchoon datze geweldige ſtorm-winden, en plas-regens moeten uitſtaan, maar het ſlimſte is, datze niet boven de zeven jaren konnen duuren, het zy dan dat menze dubbelt op malkander bindt, als wanneerze nog wel tien jaren goet blyven; eerſt zynze ſchoon bruin, maar in 't laaſte lelyk graauw, en verbryzelen zomtyts zoodanig op malkander, dat 'er, als uit de aarde, eenige planten opkomen te groeyen: deze huizen, aldus van zodanigen ligten ſtoffe gemaakt, zyn dien volgende ook met weinig menſchen wel te verzetten, en den brandt beeft 'er ook niet ligt vat aan, 't en zy dat by de eynden van de atap bereiken kan: want als dan raaken deze pampiere huizen zeer ligt in brandt, dan de ſchade van het huis zelve is niet zeer groot, want den Inlander kan met weinig koſten weder een ander oprigten: Om het voorn. Atap te maaken, moet men niet meer dan een a twee takken teffens van de boomen afnemen; want anders wordenze te zeer onder de voet gehouden of uitgemergelt, en waarom de Inlanders ook niet lyden willen, dat een ander of vreemde in haar Sagu-boſch bladeren komt te haalen, of zy moeten zelfs toezien, dat men de boomen niet te zeer van takken ontbloot, daar en tegen het haalen van Gabba Gabben, *als zynde oude en afgevallene takken, ſtaat een yder vry.*

Nadien nu ook veeltyts in deze eylanden oorlog moet worden gevoert, en men de vyanden niet beter plagen kan, als met het bederven van hare vrugtboomen, zo moet het Saguboſch (als zynde haar broodt-kamer) zulks voor eerſt en voor al ontgelden, en 't welk geſchiet, als men een kerf of diepe keepe in den ſtam kapt, waar uit dan binnen drie a vier dagen alle het zap van den boom loopt, in gedaante van ſlymerige Papeda, en het merg droogt uit: maar om dat den ſlimmen of loozen Inlander, tydig daar bykomende, deze quetzuure weet toe te heelen, met een handt vol ſlyk of zwarte aarde daar op te ſmeeren, zo is namaals in gebruik gekomen, dat men deze boomen geheel omvellen, en in de lengte ſplyten moet: want als dan, door de regen en zon, zo verrot het binnenſte merg in korten tydt, en dit is een van de moeyelykſte en ſchadelykſte werken, die onze Europiaanſche Soldaten in de Amboinſche oorlogen hebben uit te ſtaan: want zy moeten, met het doorkruiſſen van deze modderige Sagu-boſſchen, of van doornen in de voeten gequetſt werden, of aan de berbery en Indiaanze lammigheit geraaken, en daarom moet by geen gelt aan ſchoenen ſpaaren, die zulken arbeit te beurte valt, of by zal het hem beklagen.

De voornoemde dikke ſchorſſe, Coroerong *genaamt, beeft men in de leegers bevonden, dat door een roer-kogel ondoorboorlyk zyn, of immers den ſlag der kogel zodanig komen te breeken, datze geen groote ſchade kan doen: en dierhalven kan men in 't velt ſchielyke of ſpoedige borſtweeringen daar van maaken: de ſlaven gebruiken dezelve ook, wanneerze in bakken ſteen, kalk, en diergelyke zwaare materie op hare ſchouders moeten dragen. De bladeren van deze boomen, en voornamentlyk die van de jonge of ſtruik, ſtaan bykans noit ſtil, maar beweegen hun, en ratelen met de minſte windt, tegen malkander, ja zomtyts ziet men 'er twee a drie tegens malkanderen aanſlaan, en de andere ſtil ſtaan, al is de lugt, na oogenſchyn, gebeel zonder wint: ſchielyk ſtaan zy dan ook ſtil, en verroeren hun wederom andere, 't welk wonderlyk is om aan te zien, en waar van ik de naaſte oorzaak giſſe te zyn een kleine en flaauwe beweging des lugts, die men aan ons lichaam niet voelen kan, en dewelke tegens de ſtyve en half t'zamen geboogen bladeren, als tegens een zeyltje, aanſtoot, en zoo dezelve beweegt: de doornige takken legt men op heiningen ofte Paggers der tuinen, voor het overvliegen der hoenders, ofte men bintze ook rondom de boomen tegens het opklimmen der ratten en vreemde gaſten: de ſcheut, die men ook een pyl of langen boorn noemen kan, en d'welke zig in jonge bladeren verdeelt, wert, voor het openen, zomtyts de lengte van een elle of wat meer afgeſneeden, daar dan de Inlanders fyne draaden van weten te ſplyten, en dezele bruin of zwart te verwen, midsgaders daar van te weven zeekere ſtofjes,* Culit Sagu *genaamt, zynde ſtyf en gladt, en eenigzints het grove greyn gelykende, van verwe ligt-bruin of purper, en redelyk durabel tegens den regen, dog in 't weeven mengenze gemeenelyk eenig kattoene gaaren daar onder, als van Baftas of Caricams, dewelke zy*

tot

ſatiſſimi. Quum jam obſervetur Sagum fructus ſuos proditurum, quod eſt circa ſupra notatum ſecundum vel tertium maturitatis gradum, ſique per aliquod tempus expetatur vegeta, prædictum tunc germen disrumpendum eſt; tum enim aliquot per menſes conſervari poteſt, donec occaſio oboriatur ejus contundendi medullam: Cerammenſes vulnera atque exulcerationes curant manducato Sagu-pane, quem forma emplaſtri imponunt, vim enim exſiccantem atque incarnantem habet, nihil aliud addentes. Si jam memorata Sagu-farina ſeu Sagu-manta inveterata fuerit, nulla bona Papeda puls inde confici poteſt, quia nimis fluida tum eſt, ac maxima pultis virtus in eo conſiſtit, ut tenax ac glutinoſa ſit, ingurgitari enim, non manducari debet, prius etiam tali aquæ incoquendi ſunt quidam cortices certarum arborum, quæ Oebat-Papeda vocantur, uti ſunt *Lingoo*, *Aul*, *Aylaun Lap-pia*, præſertim autem arboris *Taberu*, ac plures alii cortices, qui aquæ vim confortantem addunt, quumque Sagu-farina ei infundatur, tum Papeda juſtam adquirit conſiſtentiam.

tot dien eynde alvoorens onttornen; zynde de Inwoonders van de Uliaſterſche Eylanden in't weven van deze kleeden wel de gaauwſte. Wanneer men nu ziet, dat den Saguboom zyne vrugten wil uitſchieten, 't welk dan is omtrent de hier voor genoemde tweede of derde graat van rypheit, en dat men hem nog een tydt lank begeert ſtaande te houden; zo moet men het gem. uitſpruitzel of de ſcheut afbreeken; want als dan kan men dezelve nog eenige maanden goet bewaren, tot dat men gelegentheit heeft, om hem te kloppen: de Cerammers geneezen haar vleeſch-wonden en Ulceratien met het gekauwde Sagu-broodt, 't zelve pleyſters-gewys daar op ſmeerende, want het heeft een opdroogende, en vetmaakende kragt, en voorts anders niet. Als nu het meergem. Sagu-meel of de Sagu-manta out is geworden, dan en kan men geen goede Papeda daar van maaken, om datze te vloeyende wort; en de meeſte deugt van deze pap daar in beſtaat, dat hy ſtyf en taay is, want hy wil maar ingeſlorpt, en niet gekaauwt worden; ook moet men te vooren in 't water kooken eenige ſchorſſen van zeekere boomen, die men Oebat-Papeda noemt, als van Lingoo, Aul, Aylaun Lap-pia, *dog voornamentlyk die van den boom* Taheru, *en nog meer andere, dewelke het water een t'zamentrekkende kragt geven, en wanneer men dan het Sagu-meel daar in ſtrooyt, zo krygt de Papeda haar behoorlyke dikte.*

Coſſos olim apud Romanos in deliciis fuiſſe teſtatur *Plinius lib.* 17. *Cap.* 24. qui ſcribit arborum quarundam Coſſos, præſertim autem Quercuum, farina ſaginatos apud Romanos in deliciis habitos fuiſſe. De Sagus autem teredine notandum eſt, quod ſi ſatis diu in prædicta *Ela* fuerit ſaginatus, illum quoque inſtar reliquorum Coſſorum mutari in aureliam, referentem infantem mortuum, ſeu necydalum in cellula concluſum, quæ confecta eſt ex proxime adjacentibus ſtipulis, ex qua dein poſt aliquod tempus nigricans oritur Scarabæus: Creſcunt non tantum, uti dictum fuit, in *Ela*, ſed in media quoque Sagus medulla, ſi vegeta ſit ac creſcat, in qua ſæpe inveniuntur adeo hi Coſſi occluſi, ut nulla apertura, nullus introitus vel ejus veſtigium appareat, per quod introivere, quod perſcrutandum relinquo neotericis Philoſophis, qui negant infectum aliquod ex putrefactione generari; ſed confirmant cuncta ex prægreſſo oriri ovo; de quo in Amboinico libro de animalibus plura commemorabuntur: Si obſerventur veſpertiliones ramis Sagu-arboris appendere, tum credunt incolæ, truncum farina deſtitui, vel arborem brevi perituram: Ex Sagu farina alii quoque cibi ſeu bellaria præparantur, inter illa quoque *Uha*, qui ſunt bacelli ex Sagu-manta confecti, & in Sagu-foliis toſti, paulo minores quam *Baggea*: Ceramenſes autem illos torrent in tenuibus Bamboeſis, quales bacelli hinc quoque majores ſunt, & *Tutupola* vocantur, ſi autem Sagu-mantæ ſaccharum, Aniſum, & Piper admiſceatur, tum tenues bacelli ex iis præparati in foliis torrentur, & *Cana* nominantur, inque epulis proponuntur. Notabile quoque eſt, ſi aliquid Sagu-mantæ raſpato Calappæ nucleo ſit immiſtum, nullum inde elici poſſe oleum, ſed omnia tum in pultem colliqueſcere: ſic quoque notatu dignum eſt, quod Ceramenſes ſæpius experti fuerint, malignas nempe pedum exulcerationes feliciter curatas fuiſſe per Ceramenſem Sagum, cujuscunque etiam ſit pagi: Eum in finem tenuiter manducata hæc paſta cum folio *Daun Baru*, quod non nimis tenerum eſſe debet, inſtar Emplaſtri craſſioris ulcerationi inponitur, ubi exſiccationi porro relinquitur.

Dat nu de Coſſi, ofte hout-wormen eertyts by de Romeynen voor een lekkerny zyn gehouden, getuigt Plinius lib. 17. Cap. 24. *ſchryvende dien aangaande, dat de hout-wormen van zommige boomen, dog meeſt van de Eyke-boomen, met meel gemeſt, en by de Romeinen voor lekkerny gehouden wierden; zynde wyders van de voorn. Sagu-wormen aan te merken, dat wanneerze haar lang genoeg in de voornoemde* Ela *gemeſt hebben, zy ook, gelyk alle andere hout-wormen veranderen in een poppe, gelykende wel wat na een doodt-kint, 't welk beſlooten is in een huisken of zakken van de naaſtaangelegene ſtoppelen gemaakt, en waar uit dan mede na zeekere tydt een zwarte keever of torre voortkomt: zy groeyen niet alleen, als gezegt, in de* Ela, *maar ook midden in 't merg van den Sagu-boom, zoo als hy nog ſtaat en groeyt, en daar in menze dikwils zodanig vint beſlooten, dat men daar aan geen opening, ingang, of voetſtappen beſpeuren kan, hoeze daar in mogen gekomen zyn, dog 't welk ik geerne wil laaten onderzoeken de nieuwe Philozophen, dewelke ontkennen, dat eenige infecten uit verrotting zouden werden gegenereert; maar vaſt ſtellen, datze alle uit een voorheen gelegt ey haar oorſpronk moeten hebben; en waar van in 't Amboinſche dierboek nog wat meer zal worden gezegt: wanneer men ziet en gewaar wort, dat haar de vleermuyzen aan de takken des Sagu-booms hangen, zoo gelooven de Inlanders, dat de ſtam geen meel meer en heeft, ofte dat de boom in korten tydt zal uitgaan. Uit het Sagu-meel werden nog al eenige andere ſpyzen of tafel-geregten toebereit, en daar onder ook* Uha, *zynde ſtokjes uit Sagu-manta gemaakt, en in Sagu-blaaderen gebakken, wat kleender als de* Baggea; *dan de Cerammers bakkenze in dunne Bamboezen, welkers ſtokjes dien volgende ook wat grooter zyn, en werden* Tutupola *genaamt, maar als men onder de Sagu-manta zuiker, anys, en peper doet, dan werden de dunne ſtokjes daar van gemaakt in bladeren gebakken, en* Cana *genaamt, midsgaders tot banket opgediſt: het is ook aanmerkelyk, dat zoo wanneer yets van de Sagumanta onder het geraſpte pit van de Calappus-noot komt, men geen oly daar van krygen kan, maar dat het alles tot een pap wert; en zoo mede is het wel noterens waardig 't geen de Cerammers dikmaals hebben geprobeert, namentlyk dat quade Ulceratien aan de beenen gelukkig zyn genezen met een Ceramze Sagu, van wat Negory die ook mag wezen: werdende ten dien einde klein gekaawwt met een bladt van* Daun Baru, *'t welk niet al te jonk is, en dan als een dikke pleyſter op de Ulceratien geſmeert, daar men het dan voorts zo laat op drogen.*

CAPUT DECIMUM NONUM.

Sagus Filaris. Hakum.

ARbor hæc ad Indicas Palmarum ſpecies quoque pertinet, quamvis inter nullas trium antecedentium claſſes juſte numerare eam potuimus: Mixtam enim *Sagus & Calappi* habet formam, ut & *Rottangæ*, priorum vero plurimum. Primo format fruticem inſtar *Sagus*, vel potius inſtar *Rottangæ*, ex cujus medio ſimplex erigitur truncus, crure craſſior, ac transverſalibus obſitus ordinibus mollium & inermium ſpinularum, quæ plurimum ad ramorum ortum apparent, atque omnium frequentiſſimæ ad acutos illorum margines: Truncus hic excreſcit in *Calappi* altitudinem, immo quidam etiam ſunt altiores & craſſiores, æquali ac glabro cortice in amplos & obſcuros diviſi articulos ſeu annulos, qui ſpinis omnino deſtituuntur: In ejus vertice comam extendit hæc arbor inſtar *Sagus*, ramificationes autem non ita ſunt erectæ, quæ a duodecim ad quindecim pedes ſunt longæ, quarum inferior pars per quatuor pedes nuda eſt, ac foliis deſtituta, ad originem vero interna hæc ramificationis pars aperta eſt, reliqua porro rotunda ac firma eſt, intus fungoſa & aquoſa, ad dorſum vero obſita vago ordine tenuium ſpinularum ad ſemipedalem diſtantiam, quoque magis ad ſuperiorem perveniant partem ſpinæ, eo remotiores quoque ſunt: In frutice juniore folia quidem ſunt latiora quam in adultiori ex *Sagus* natura, tres cum dimidio pedes longa, tres quatuorve digitos lata, excepto longo filo, quod ad apicem protuberat, per horum medium firmus tranſit nervus, ſuperiore protuberans parte, cum duobus aliis minoribus lateralibus, per quos apparet folium in veteri arbore trifidum, cuncta autem ad oras & coſtas pungentibus obſita ſunt ſpinis, unde hirta penitus ſunt. In adultiore autem arbore folia, uti in *Sagu-arbore*, eriguntur inſtar ſemi-aperti libri, quorum extremum deorſum inflectitur, ultra quatuor pedes longa ſunt, excepto apice, & duos lata digitos, quæ per medium firmum gerunt nervum, & ad latera duos alios minores, Sagu-foliis ſimillima, ad oras paucis mollibusque obſita ſpinis, quæ in folii quoque plana parte ſed vagæ conſpiciuntur, uti in *Rottang*-foliis.

Inter ramos alii craſſi progerminant petioli ſeu breves ramificationes, brachium craſſæ, tres quatuorve ſimul circa trunci verticem, quarum ſingula dividitur in octodecim vel viginti tenues & longos petiolos, vix minorem digitum craſſos, tresque pedes longos, omnes ad unam inclinantes partem inſtar plumæ, ex hiſce undique dependent quadraginta quinque, ſeu quinquaginta tenues digiti (Juli) vix calamum craſſi, ac digitum longi inſtar *Siriboæ*, parum ſquamoſi, obſcure ruffeſcentes, cunctique ad anteriorem vergentes partem, exceptis paucis quibusdam arcuatis: Hiſce ex digitis ſeu julis veri dependent fructus, qui parva ſunt grana inſtar Olivæ officuli, ſed magis obtuſa, ſquallide albentia, ſplendentia, cancellata, & tuberculata inſtar fructuum vulgaris *Rottangæ*, quam etiam totus æmulatur corymbus; tubercula autem hujus *Hakun* fructus magis protuberant: fructus hi non firmiter petiolis adhærent, ſed facillime decidunt, ſi tangantur vel tractentur. Sub fragili putamine duriſſimus latet nucleus inæqualis, anguloſus, & fovea notatus: inter veterum ramificationum centrum tenerum oritur germen, quatuor pedes longum, in quinque ſexve minores ſeſe dividens pedunculos, hiſque junguntur foliola arcte ſibi invicem incumbentia, & longum efformantia ſtilum, quæ pallide albentis ſunt coloris: in vetuſtioribus vero arboribus hoc germen ſimplex provenit, ſeptem octove pedes longum, oppoſitis foliis ipſi involutis inſtar teli ſeu cornu, quodque germen ſolum in uſus humanos adhiberi poteſt, uti poſtea indicabitur: veteres arbores Calappo longiores ſunt, & tam craſſæ inſtar Sagus difficilesque adſcendentibus ſunt, dum glabræ ſint, nec annuli protuberant ac illi Calappi, atque præterea ſuperius ſunt ſpinoſæ: Exteriore parte lignum gerunt durum, quod ad afferes uſurpatur: creſcunt autem non in declivibus ac paludoſis locis, uti Sagus, ſed potius in montibus & altioribus collibus.

Nomen: Latine *Sagus Filaris* a ſequenti uſu, Malaice

XIX. HOOFDSTUK.

Touwagtige Sagu-Boom.

DEzen boom gehoort mede onder de zoorte van de Indiaanſche Palm-boomen, hoewel wy hem onder geene van de drie voorgaande Claſſes gevoeglyk hebben konnen ſtellen: want hy heeft een gemengt fatzoen van Sagu-Calappa, en Rottang, dog van de eerſte wel het meeſte. Hy zet eerſt een ſtruik, gelyk een Sagu-boom, of, liever als Rottang, uit wiens midden opſchiet een enkelde ſtam, ruim een been dik, en bezet over dwers met ydele ryen van weeke doorentjes, dewelke men meeſt ziet by den oorſpronk der takken, en nog meer aan de ſcherpe kanten van de zelve: de ſtam ſchiet op tot de hoogte van een Calappus-boom, zommige ook wel nog hooger en dikker, met een effene en zafte ſchorſſe, in wyde en donkere leden verdeelt, daar men geen doornen aan en ziet; in zyn top ſpreit hy zyn kruin uit als een Sagu-boom, dog de takken ſtaan zoo ſtyl niet, dewelke zyn van twaalf tot vyfthien voeten lank, waar van de vier onderſte voeten bloot of kaal zyn, omtrent den oorſpronk aan de binnenſte zyde geopent, de reſt ront, en maſſyf, van binnen gants voos en wateragtig, op de rugge mede bezet met ydele rygen van weeke doorntjes, een halve voet van malkander, en hoe meer na vooren, hoe dezelve ook verder van een ſtaan: aan de jonge ſtruik zyn de bladeren veel breeder dan aan de oude, na den aart van de Sagu, te weten vierdehalf voet lank, en drie a vier vingers breet, behalven den langen draat, die voor aan de ſpits is; door de midden gaat een ſtyve zenuwe, aan de bovenſte zyde uitſteekende, met nog twee mindere ter zyden, waar door 't ſchynt, dat yder blat aan de oude boomen zig in drien verdeelt: alle zynze aan de kanten en ribben met ſteekelige haartjes bezet: en aan de oude ſtaan de bladeren, gelyk aan den Sagu-boom, te weten opwaarts, als een half geopent boek, dog met de eynden wat nederwaarts geboogen, ruim vier voeten lank, behalven de ſpits, en twee vingers breet, hebbende in de midden een ſtyve zenuwe, en aan de zyden nog twee mindere, voorts de Sagu-bladeren naby gelyk, aan de kanten met weinige en weeke ſpitzen of doornen bezet, dewelke men ook op de vlakte des bladts zeer ydel ziet, gelyk aan de Rottang-bladeren.

Tuſſchen de takken komen andere dikke ſteelen of korte takken voort, een arm dik, drie of vier te gelyk rondom den ſtam, yder van deze verdeelt zig in agtien of twintig dunne en lange ſteelen, ſchaars een pink dik, en drie voeten lank, alle na eene zyde overbellende, gelyk een pluim, deze zyn rondom behangen met vyf en veertig en vyftig ſmalle vingers, ſchaars zo dik als een ſchaft, en een vinger lank, en, gelyk een Siriboa, een weinig geſchubt, bruin-ros, en meeſt alle na vooren geſtrekt; behalven eenige weinige, die krom ſtaan: en aan deze vingers zitten de regte vrugten, dewelke zyn kleine korls, van de grootte als een Olyven-ſteen, dog wat ſtomper, uit den vuyl-witten blinkende, geruit en geknobbelt, gelyk de vrugten van gemeene Rottang, *waar na ook den geheelen tros wel gelykt, dog de knobbeltjes van deze* Hakun-*vrugten puilen wat meer uit: zy ſtaan tegen haare ſteelen gans loſſelyk aangezet, en vallen zeer ligt af, als menze aanraakt of handelt: onder een broſſe ſchaal legt een zeer harde korl, ongeſchikt, boekig, en met een kuiltje: tuſſchen de oude takken komt uit het midden het jonge ſpruitje vier voeten lank, zig verdeelende in vyf a zes andere, dewelke yder een tak werden, en daar aan ſtaan de jonge blaatjes digt tegen malkander geſlooten en alzo een lange priem uitmakende, zynde bleek-wit van coleur: maar aan de oude boomen komt dit uitſpruitzel enkelt voort, zeven en agt voeten lank, ook met de bladeren tegens malkanderen geſlooten, als een pyl of boorn, en welk uitſpruitzel alleen het geene is, dat tot 's menſchen gebruik kan dienen, gelyk hier na zal gezegt werden. De oude boomen werden ruim zo boog als een Calappus-boom, en zo dik als een Sagu-boom, en vallen moeyelyk om te beklimmen, dewyze gladt zyn, en de trappen ook zoo niet uitſteeken als die van de Calappus-boom, als mede om datze boven ſteekelig zyn: zy hebben aan de buiten-kant een hart hout, het welk mede tot latten dient: groeyende niet in lage en moeraſſige plaatzen, gelyk de Sagus, maar wel, of beter, op bergen en lugtige heuvels.*

Naam. In 't Latyn Sagus Filaris (*van het volgende gebruik*)

ce vocari poteſt *Sagu Rottang* ob ſimilitudinem junioris fruticis cum *Rottanga*, alii eam nominant *Sagu Oetam*, juxta Amboinicum *Lapia Abbal*, uſitatiſſimum autem nomen apud Ceramenſes eſt *Hakur*. In Cerama Orientali, in regione *Binauwer* vocatur *Weul*: in inſulis *Kulæſenſibus Kabuho*, in Uliaſenſibus vero *Bulillo*.

Locus. In Amboina non creſcit, ſed tantum in magna *Cerama*, ac plurimum in regione *Tanuno*, ubi ad novos hortos plantandos ramificationes comburuntur, prædictique nuclei ibi decidunt. In Ceramæ plaga auſtrali in regione *Binauwer* quoque occurrit, item quoque in inſulis *Xulæſenſibus*, ſimiliterque in *Bouro* plaga vulturnea, *Bela* dicta.

Uſus. Non peculiarem præbet hæc arbor uſum, niſi quod ex ejus junioribus foliis tenuia formentur fila, ex quibus Ceramenſes veſtimenta ſua texunt: Atque ad hunc uſum juniora germinis ſeu cornu folia ſumenda ſunt, antequam aperiatur, quæque matutino amputantur tempore, quum arbor optime adſcendi poteſt: Meridiano enim tempore ſpinæ ſunt firmiores, & acutius pungunt, hincque incolæ dicunt, ſpinas matutino dormire tempore, h. e. plane caulibus accumbere, per diem autem elevantur: ſi arbores autem nimis excelſæ ac periculoſæ adſcendentibus ſint, exciduntur; ut memoratum tenerum cornu amputetur; atque hæc juniora folia primum in aqua macerantur, firmo extracto nervo, tum ea explicant, & inferiorem radunt partem, quæ herbacea eſt, uti quoque Sagus folia eum in finem ab utraque abraduntur parte, tumque tenuis remanet pellicula, quæ ſuprema folii pars eſt, quamque unguibus vel acuta Bamboſa in tenuia ac ſubtilia norunt findere fila, ex quibus varia veſtimentorum texunt genera *Utte Uttes* vocata, quæ tam fœminis quam viris inſerviunt; fila autem hæc prius colorantur ſuccis quibusdam plantarum, ut varii coloris veſtes haberent, atque coloratæ durabiliores ſunt. Quidam etiam hiſce miſcent recentia Sagus folia, Saleyt dicta, alii autem Goſſypii filamenta, ut præſtantiores ac molliores eſſent veſtes, quæque durabiliores habentur iis, quas Uliaſſenſes ſolummodo ex Sagus foliis conficiunt.

bruik) *in 't Maleyts mag men hem noemen* Sagu Rottang, *wegens de gelykeniſſe van zyn jonge ſtruik met het Rottanggewas, andere noemen hem* Sagu Oetan, *na't Amboinſche* Lapia abbal, *dog de gebruikelykſte naam by de Cerammers is* Hakur, *op ooſt Ceram, in 't diſtrict van* Binauwer, *biet by* Weul, *in de* Xulaeſe *Eylanden* Kabuho, *en in de Uliaſſers* Bulillo.

Plaats: by waſt in Amboina niet, maar alleen op groot Ceram, en dat meeſt in het diſtrict van Tanuno, *wanneer men aldaar, om nieuwe thuinen te maaken, de ruigte afbrant, en de voornoemde korls daar op komen te vallen: aan Cerams zuid-zyde in het diſtrict van* Binauwer *vint menze mede, als mede eenige weinige boomen in* Duliaſſers, *in 't diſtrict van* Itawacha, *als mede in de* Xulaſe *Eylanden, en insgelyks op* Bouroos *noort-ooſt hoek* Bel.

Gebruik: men heeft geen zonderling gebruik van dezen boom, als dat men uit de jonge bladeren een zekere fyne draat maakt, waar van de Cerammers hare kleetjes weeven; en hier toe moet men nemen de jonge bladeren uit de ſcheut of boorn, eer zig dezelve opent, en die men ook 's ogtens affnyt, wanneer den boom beſt te beklimmen is: want na de middag zyn de doorens ſtyver, en ſteeken zeer, en daarom zeggen de inlanders, dat de doorens 's ogtens nog ſlapen, dat is plat tegens den ſteel aanleggen, maar over dag ſtaanze uitgeſtrekt: zoo nu de boomen evenwel te hoog en periculeus zyn, dan werdenze omgekapt, om de voornoemde jonge boorn daar af te krygen: en deze bladeren leggenze voor eerſt een poos in heet water, al voorens de ſtyve zenuwe daar uitgenomen hebbende, als dan breydenze die uit, en ſchraapenze aan de onderſte zyde, alwaar zy kruit-agtig zyn, gelyk men ook de Sagu-bladeren tot dien einde te wederzyden zoodanig ſchraapt, en dan blyft een dun vliesken over, zynde albier de bovenſte zyde des blats, en het welk zy met hun nagels of ſcherpe Bamboesjes tot dunne en ſubtile draden weten te ſplyten, midsgaders daar van verſcheide kleetjes te weeven, als die voor hare vrouwen. (Utte Uttes *genaamt*) *en insgelyks de mans rokken, dog alvoorens verwen zy die draaden met eenige zappen van planten, op dat de kleetjes van verſcheide koleuren zouden wezen: en die ook dus geverwt durabelder zyn: zommige mengen ook daar onder de jonge bladeren, en andere weder* Cattoene *gaaren, om de kleetjes daar door aanzienlyker en gedweeger te maaken, en die men dan ook durabelder agt, dan die in de Uliaſſers alleen uit Sagu-bladeren werden gemaakt.*

Arbor *Wanga*, quæ in Celebes plaga orientali creſcit in regione Tambocco circa ferri fodinas longe in montibus, quæque excelſior ac craſſior eſt Calappo, eadem eſt ac *Sagus Filaris*, apud incolas vero nullo in uſu eſt ad contexendas veſtes, excepto quod fila conſutoria inde forment, atque etiam ex ejus duro ligno ſpathas, quibus terram effodiunt; Ex ſpongioſa vero ramorum ſubſtantia tubercula formant, quæ ſclopis ejectoriis inponunt, ut tela commodo ejicere poſſint.

Den boom Wanga, *op Celebes ooſt-zyde groeyende in 't diſtrict van Tambocco, en omtrent de yzer-Mynen ver in het gebergte, en zynde hooger, en ook dikker dan een Calappus-boom, is dezelfſte met* Sagus Filaris, *dog by de inlanders in geen gebruik tot het weeven van kleetjes, behalven datze weinig naay-gaarn daar van maaken, en ook uit deszelfs harde hout kleine handtſchopjes, om de aarde mede te ſpitten: maar uit de ſponſieuſe ſubſtantie van de takken maakenze de ſtaarten of proppen van de ſpatten, om de ſpat-roers uit of op te vullen, en alzoo de pyltjes bequamelyk uitgeblazen te konnen werden.*

Biſſula quoque arbor eſt ſimilis uſus, ſed quæ aliam habet formam, & Silveſtri Lontaro ſimilis eſt, ejus truncus duas tresve ulnas altus eſt, vix tam craſſus, ac junior Pinanga arbor, & quoque cortice glabro gaudens, in annulos ſeu articulos itidem diviſus, ſuperne, viridis quoque vel herbaceus, foliaque optime referunt illa Lontari Silveſtris, quæ radiata quoque ſunt, ſed tenuiora, ramorumque margines paululum dentati vel ſerrati ſunt. Fructus ejus ex ramoſis progerminant racemis, Silveſtremque æmulantur Pinangam, qui globuli ferrei habent magnitudinem, ſed magis acuminati ſunt, ejusdemque coloris, ac maturi ſonitum edunt.

Locus. Creſcit hæc arbor in Celebe in montibus ac in regione *Lubo*.

Nomen. Malaice & Maccaſſarice dicitur *Biſſula*, & in Lubo *Metsje*.

Uſus. Incolæ dictarum regionum recens ſumunt folium, a parte herbacea abradunt, & exſiccationi exponunt, dein in aqua illud macerant calida, & denuo abradunt, tumque interiorem cuticulam findunt in tam ſubtilia fila, quam ipſis lubet: Ex his autem filis contexunt tunicas, aliaque veſtimenta, ſivè ſola, ſive Goſſypii filamentis mixta; ſi vero tunicas pluviales, *Badju torro* dictas, ex iis conficere velint, filamenta ex *Coal* vel *Lontaro Silveſtri* hiſce miſceri debent, ut firma ſint, colorare quoque norunt variis colorum generibus, ſi vero alba cupiant, tam tenuia findunt, acſi eſſent capilli, tumque tam tenuia ac glabra veſtimenta inde con-

Biſſula is mede een boom van zoodanig of diergelyk gebruik, dog een ander fatzoen hebbende, en den wilden Lontar *naaſt komende: de ſtam is twee a drie vademen hoog, pas zoo dik als een jonge Pinang-boom, en insgelyks zoo effen van ſchorſſe, als mede in leeden verdeelt, aan het bovenſte ook groen of grasagtig, en de bladeren gelyken heel wel die van de wilde Lontar, als zynde mede geſternt, dog dunder, en de takken aan de randen een weinig gekartelt, of als gezaagt: de vrugten komen uit getakte troſſen voort, en gelyken naa de wilde Pinang, hebbende de groote van een kogel, dog wat toegeſpiſt, van dezelfſte koleur, en rammelen ook, als zy ryp zyn.*

Plaats: by waſt op Celebes in het gebergte, en in 't land Lubo.

Naam: op Maleyts en Macaſſers biet by Biſſula, *en op Lubo* Metsje.

Gebruik: de inwoonders van de voornoemde plaatzen neemen het verſche blad, ſchrapen het aan de eene zyde, daar het kruitagtig is, en leggen het zoo om te droogen, daar naa weekenze het in warm water, en ſchrapen het nogmaal, en het binnenſte velleken ſplytenze dan in zulke ſubtiele draden, alsze begeeren; en uit deze draden of dit gaaren wevenze haar rokken en verſcheide kleeden, het zy alleen, of met Cattoene gaaren gemengt; maar alsze de regen-rokjes, Badju torro *genaamt, daar van willen maaken, zoo moetenze het gaaren van* Coal *of* Lontarus Silveſtris *daar onder mengen, om de ſtyvigheid te hebben, zy weten het ook te verwen met alderhande koleuren, maar*

contexere poſſunt, ut pannos ſericos referant, meliora-que ſunt, ſi tempore pluvioſo, quam ſi ſicco geſtentur. Magno enim calore ſeparantur hæ veſtes, ac facile dis-rumpuntur: Hæc autem arbor non multum creſcit in plano, ſed plurimum in ſilveſtribus, vaſtis, ac ventoſis montibus.

zoo zy bet wit laaten, en fyn ſplyten als hairtjes; dan kon-nenze zoo fyne en effene ſtofjes daar af weven, dat menze voor armozyn zoude aanzien, en bet wil liever gedragen zyn by regenagtig, dan droog weer, want by groote bitte berſten deze ſtofjes, en breeken al wat ligt: en dezen boom waſt niet zoo veel in de vlaktens, dan wel op wilde, en woeſte bergen, daar lugtige plaatzen zyn.

EXPLICATIO

Tabulæ Decimæ Nonæ.

Quæ exhibet SAGUM *foliis denticulatis, floribus racemoſis, juliferis, fructibus Oliveæformibus*: Quæ SAGUS FILARIS a *Rumphio* vocatur.

A. *Supremam trunci partem denotat*, ex qua *ramificationes*, ac *fructuum racemi* progerminant.

B. *Pinna* frondis *ſimplex* eſt naturali magnitudine.

C. *Fructum* majori forma cum *pericarpio* expreſſum ſiſtit.

UYTLEGGING

Van de Negentiende Plaat.

Dewelke vertoont een SAGU-BOOM *met trosagtige en ſtaarts-gewyze bloemen, en Olyf-vormige vrugten; welke* SAGUS FILARIS, *of* touwagtige SAGU *van* Rumphius *genaamt werd.*

A. Het bovenſte gedeelte *des* ſtams, *waar uit de* blaaden *en* vrugten *voortkomen.*

B. Een enkelt Zy-blad *van een* tak, *in zyn natuurlyke grootte.*

C. De vrugt *in grooter gedaante vertoont, en in zyn* kelkje *omvangen.*

OBSERVATIO.

Sagus Filaris a *Valent. no. 23. lett. a.* juxta *Rumphii figu-ram* depicta eſt, & in *Amboinæ deſcriptione pag.* 176. no-minata.

AANMERKING.

De Sagus filaris *is by* Valent. no. 23. lett. a *volgens de Figuur van* Rumphius *afgebeeldt, en in de beſchryving van* Amboina pag. 176. *opgetelt.*

CAPUT VIGESIMUM.

Olus Calappoides. Sajor Calappa.

ARbor hæc neutiquam affinis eſt generi Palmæ Indicæ, ſed potius ſpecies videtur arboreſcen-tis Filicis, præſertim majoris Filicum generis, quod *Osmunda* vocatur, unde quoque non inproprie *Osmunda arboreſcens* dici poſſet. Poſt Palmas Indicas tamen eam deſcribere debui, dum forma magnam ha-bet affinitatem cum Calappo, denominationemque etiam ab hac fortita eſt: Trunco excreſcit inſtar Sa-gueri, forma autem proprius Calappum æmulatur arborem, ſed brevior eſt, atque craſſior, ac trunco plerumque erecto, qui etiam, ſed rariſſime, ſuperius in duo triave majora dividitur ramorum capita: Cortex ejus quoque Calappi corticem refert hinc inde lon-gitudinaliter parumque ſtriatus, & obſcura retinens ar-ticulorum veſtigia: Junior arbor tres quatuorve pedes alta, truncum gerit crure craſſiorem, qui ſcaber eſt, piloſus, fiſſus, ac muſcoſus. Qui in vertice gerit ramos non in orbem vel oblique, ſed plurimum erecte explicatos, atque tam arctos, ut vix manus inter illos inſerere poſſit, qui digitum ſunt craſſi, & quinque longi pedes, virides, ſeu herbacei, nihilominus tamen firmi, rotundi, & glabri, a trunco usque ad fo-liorum ortum ad margines brevibus obſiti ſpinis: Fo-lia vero ſunt oppoſita, erecta, extenſa, inſtar mattæ, quodvis autem decem vel undecim pollices longum eſt, digitum latum, planum, & firmum, per cujus me-dium craſſus decurrit nervus, ab utraque protuberans parte, foliumque determinatur in longum ac firmum apicem, qui plerumque inflectitur: Folia autem ar-ctiſſime ſunt juncta, & oppoſita, fragilia, dulcis ſa-poris fere inſtar *Polypodii*.

i

Rami ad ortum ſuum rotundum habent caput, quod poſt delapſos ramos in ſuperiore trunci parte rema-net, ita ut ibi tuberculoſus ſit truncus: Qui, ſi ad quin-que ſexve pedes adoleverit, ramos magis amplos ac laxos extendit, totaque coma rotundum refert caput ſeu globum inſtar comæ Lontari arboris: Junioris ra-mi germen, pedem circiter longum, ſuperiore parte convolutum refert vermem, qui certus eſt character omnium Filicum ſpecierum, ſurculi autem hi ſunt ad-modum molles, licet prima incipiant conſpici foliola, ita ut inſtar Asparagorum coqui & comedi poſſint, quem in finem magna copia in foro venales proſtant: Primus fructus, quem producit hæc arbor, mirum eſt productum, multum differens ab omnibus aliis ac ſubſequentibus, quos poſtea plerumque gerit. Pro-ductum enim hoc optime æmulatur Ananas fructum, ſed

XX. HOOFDSTUK.

De Moeskruidige Calappus: Sajor Calappa.

DEzen boom is wel geenzints uit het maagſchap van de Indiaanſche Palma, maar veel meer een ſlag of zoort van boom-agtige Varen, inzonderheid van de groote Varen, dewelke genaamt worden Osmunda, *en waarom men hem ook niet oneigentlyk* Osmunda arboreſ-cens *zoude konnen noemen: dog heb ik hem evenwel naaſt de zoorte van de Indiaanſche Palma moeten beſchryven, de-wyl hy van gedaante een zeer groote gelykeniſſe heeft met den Calappus-boom, en ook zyne benaminge daar van draagt; hy waſt op met een ſtam, als den Sagueers-boom, dog in 't aanzien den Calappus-boom wat gelyker, maar korter en dikker, en gemeenelyk met een regte ſtam, dewelke zig ook wel, dog zeer zelden, aan 't bovenſte in twee a drie booſt-takken verdeelt: de ſchorſſe gelykt ook wat na den Calappus-boom, hier en daar een weinig in de lengte ge-ſtreept, en mede donkere lit-teekens van trappen beboudende: de jonge boom, van drie tot vier voeten hoog, heeft een ſtam ruim een been dik, zynde ruig, geſcheurt, en mos-agtig, en op zyn top draagt hy de takken, niet in de rond-te of dwers, maar meeſt overeynd uitgeſpreid, en zoo digt, dat men qualyk een hant daar tuſſchen brengen kan, zy zyn ongeveer een vinger dik, en vyf voeten lang, groen, en grasagtig, dog niet te min ſtyf, rond, en glat, van den ſtam af tot aan den oorſpronk der bladeren, of daar de bla-deren beginnen, aan de kanten met korte doornijes bezet: de bladeren ſtaan overdwers regt uitgebreid, gelyk een matte; en yder is thien a elf duimen lank, een vinger breet, plat, en ſtyf, door de midden gaat een ſtyve zenu-we, te weer-zyden uitbuilende, en 't blat eindigt van voo-ren in een lange ſtyve ſpits, die gemeenelyk wat krom ſtaat: zy, namentlyk de bladeren, ſtaan digt aan mal-kander, en verwiſſelt, kort afbreekende en bros, zoet van ſmaak, byna als* Polypodium.

De takken hebben by haar oorſpronk een ront-agtigen knoeſt of bol, dewelke na 't afvallen der takken aan de bovenſte ſtam ſtaan blyft, zoo dat by aldaar vol knobbelen werd; de ſtam nu vyf of zes voeten hoog geworden zynde, zoo ſpreiden hun de takken hoe langs hoe meer uit malkan-der, en de gebeele kruin gelykt wel na een ronden bol, ge-lyk als de kruin van den Lontar-boom; het uitſpruitzel van den jongen tak, omtrent een voet lang, gelykt ook aan zyn bovenſte een t'zamen gerolden worm, zynde een vaſt ken-teeken van de Vare-zoorten, de ſchentjes zyn zeer mals, al is 't dat hun de eerſte blaatjes beginnen uit te breiden, zulks datze gelyk Aſpergies konnen gekookt en gegeeten wer-den, en tot welken einde menze ook met handen vol op de merkt te koop brengt: de eerſte vrugt, die dezen boom voortbrengt, is een zeltzaam ſchepzel, veel verſchillende van de andere en de volgende, die hy namaals heeft of draagt:

C
A
B

ſed eſt anguſtius, longius, ac ſine foliacea corona, quæ Ananas fructui impoſita eſt, quod porro ultra pedem eſt longum, quinque craſſum pollices, atque ab utraque parte inſtar ovi acuminatum; non autem ita pungens ac memoratus Ananas fructus, cancellatim quoque ſquamis obductum, quæ in mollem definunt apicem, quarum inferiores inſtar flammularum apparent. Fructus hic porro eſt pallidus ſeu flaveſcens, & mucilaginoſa obductus farina. Si transverſim hic diſſecetur, in medio craſſus apparet caulis uti in Ananas fructu, circa quem oblongæ ponuntur ſquamæ acuminatæ, viginti circiter in circulo, nec combinatæ, ſed ſeparatim ſeſe aperientes uti Pini ſtrobuli, inter has ſquamas arenoſa locatur quoque farina; fructus ſicci ſunt ſaporis, ac inſtar crudarum nucum avellanarum ſapiunt: ſique aliquot per tempus in ædibus deponantur, gravem excitant odorem inſtar contritorum fere aromatum, per multos hi a putredine conſervari poſſunt menſes: Fructus hic inutiliter perit, ſingulaque arbor unicum tantum producit ſemel vel etiam bis, juxta meam autem memoriam ſecundus *Ananas* a primo quodammodo differt, hic enim eſt magis tuberculoſus, obſcurior, & ſquamæ amplius ſeſe aperiunt, hujus ſuperior pars perit, ac inter inferioris partis ſquamas (quæ ſenſim quoque decidunt) alii exoriuntur petioli, qui ordinarios producunt fructus: ſi truncus jam octo decemve altus ſit pedes, hoſce gerit fructus ſine prædicto *Ananas* fructu, ex vertice nempe inter arctos ramos, qui jam transverſim ſunt extenſi, nec pollice tamen ſunt craſſiores, quique difficulter transverſim diſſecari poſſunt, quum durum gerant corticem, qui intus ſunt herbacei & mucoſo repleti ſucco inſtar Papedæ pultis, qui in molle albicans exſiccatur gummi: Veri fructus peculiari proveniunt ex petiolo, ulnam circiter longo, deorſum inflexo, minorem digitum craſſo, lanoſo, & anguloſo, ex hoc excreſcunt tres, quatuor, vel quinque fructus, & ad latus compreſſi, glabri, obſcure virentes, petiolo aliquando rutilum ac fulvum mentientes colorem, quibusdam rugoſis maculis diſtincti, maturi vero Aurantii ſunt coloris inſtar maturæ Pinangæ. Sub externo craſſo cortice latet tenue, lignoſumque putamen, duabus connexum ſuturis, ſuperne foraminulis opertum, in quo reconditur albicans, craſſus & oblongus nucleus, ab una parte fovea impreſſus, inter nucleum vero ac putamen alia ſicca & ſpongioſa locatur ſubſtantia: Extremum petioli, e quo fructus dependent, æmulatur planam pueri manum, ſeu criſtam galli; dulciſſima hujus arboris pars ſunt folia, quamvis & cortex quoque dulcis eſt, ſaporis autem Silveſtris & mucoſi, nuclei multo minus ſunt dulces, immo recentes potius ſunt amari; Arbor hæc tarde admodum excreſcit, tam quæ ex nucleis quam quæ ex ſurculis effoſſis prodit, longum per tempus nil niſi folia gerens, atque hoc admodum tarde; ſi vero truncus ad quinque ſexve pedum altitudinem excreverit, citius progerminat, ſi nempe *Ananas* fructum produxerit, plerumque autem vix duodecim pedum altitudinem ſuperat: In Amboina vero unicam vidi, cujus truncus erat viginti quatuor pedes altus, qui erat anguloſus, tuberculoſus, & in tres majores ad verticem diviſus capitatos ramos, quorum quisque propriam gerebat comam: Interior trunci ſubſtantia eſt herbacea, mollis, alba, ac mucoſa; radices ſunt fibræ ſimplices, craſſæ, rotundæ, quales *Osmunda* habet.

Nomen: *Olus Calappoides*, & *Osmunda arboreſcens*, Latine. Malaice *Sajor Calappa Utam* ob magnam ſimilitudinem, & convenientiam, quam cum Calappo habet: Amboinice *Utta Niwel* & *Utta Nuer*. Ternatice *Djudjaru*, *Madjong utu* h. e. matta feminea, dum ejus folia, uti ſupra notatum eſt, inſtar mattæ ſunt extenſa, quidam autem eam vocant *Pitsjo*. In Banda, & inſulis ad Auſtrum ſitis vocatur *Sajor Radja*: In Java *Pakis Rady*, quum Papæ Æthiopes eam multum & lubenter ad ſepulchreta plantent.

In boreali Celebes parte, ut Gorontalo, Manado, & circumjacentibus locis alia hujus arboris ſpecies eſſe debet, quin incolæ noſtrates fefellerunt, atque Gorontalenſes nobis perſuaſerunt, duas diverſas hujus eſſe ſpecies, marem nempe & feminam, hanc vocabant *Lagogo*, cujus folia dependent inſtar Calappi, rami quoque non admodum ſunt craſſi, decem

draagt: *want dit ſchepzel gelykt zeer wel een* Ananas, *dog is ſmalder, langer, en ook zonder dat bladige kroontje boven op, 't welk men op den* Ananas *ziet; zynde voorts over een voet lang, vyf duimen dik, en onder en boven als een ei ſpits toelopende, dog zoo ſteekelig niet als de gem.* Ananas, *ook ruits gewys met ſchubben beklœet, dewelke in een weeke ſpits eindigen; waar van de onderſte wel vlammetjes gelyken; wyders bleek- of graauw-geel, en met een ſmeerig meel gantſch bezet: als menze over dwers ſnyt, ziet men in de midden een dikken ſteel, gelyk in de* Ananas, *rondom welke de lange ſchubben ſtaan, van agteren als wiggen, ſmal toelopende, omtrent twintig in een Cirkel, en niet t'zamen klevende, maar bun van malkander openende, gelyk de Denne vrugten, tuſſchen de ſchubben vint men ook een zandig meel, en zy zyn van ſmaak droog, en ſmaken als raauwe hazelnooten; als men deze vrugten een tyt lang in huis laat leggen, zoo gevenze een zwaren reuk, bykans als gevreeve ritsjes, egter kan menze veel maanden onverteert of buiten bederving bewaren: deze vrugt vergaat ten onnutte of voor niet met al, en yder boom draagtze maar een, of tweemaal, dog na myn ontbout verſchildt de tweede* Ananas *nog al wat van de eerſte, want de tweede is knobbeliger, graauwer, en de ſchilferen openen hun wyder, de voorſte helft vergaat, en tuſſchen de ſchilferen van de agterſte helft, (dewelke mede allenxkens afvallen) komen andere ſteelen voort, dewelke dan de ordinaris vrugten draagen: als den ſtam nu agt en thien voeten hoog geworden is, zoo brengt by dezelve vrughten voort, zonder voorgaande* Ananas, *te weten uit den kruin tuſſchen de digte takken, dewelke nu dwers uitgebreid ſtaan, en egter niet dikker zyn dan een duim; maar moeielyk om over dwers door te ſnyden, nadienze van buiten een harde korſte hebben, zynde van binnen kruitagtig, en vol kleverigen ſlym als papeda, dewelke tot een weeke witte gom komt op te droogen: de regte vrugten komen voort aan een byzondere ſteel van omtrent een elle lang, nederwaarts hangende, een kleine vinger dik, wolagtig, en wat boekig, aan dezelve waſſen drie, vier, en vyf vrugten, digt aan den ſteel zittende, in de gelykeniſſe en grootte van een Pinang, uit den ronden wat ter zyden gedrukt, glat, en hoog-groen, hier en daar na 't gout-geel trekkende, en met zommige ruige plekken, maar de gebeel rype zyn orangie-verwig, als de rype Pinang; onder de uitwendige dikke bolſter vint men een dunne hout-verwige ſchaal, met twee naaden t'zamen gevoegt, en boven met eenige gaatjes, daar in leid een witte, dikke, en langwerpige korl met een kuiltje aan 't eene eynde, dog tuſſchen de korl en ſchaal leid nog een drooge ſpongieuſe ſubſtantie: het uitterſte van deze ſteel, daar de vrugten aan hangen, gelykt wel een vlak bantjen van een kint, of anders ook een bane-kam; het zoetſte aan dezen boom zyn de bladeren, hoewel de ſchorſe mede zoet is, dog van ſmaak wilder en vol ſlym, nog minder zoet zyn de korls, ja de verſche zyn veel eer bitter; dezen boom ſchiet geweldig langzaam op, zoo wel de gene, die van de korrels, als die van de uitgegravene ſtronken wert geplant, in langen tyt niets dan bladeren dragende, en dat nog zeer langzaam; maar als den ſtam tot vyf à zes voeten hoog gekomen is, zoo ſchiet hy wat raſſer op, namentlyk wanneer hy de* Ananas *heeft gedraagen: en hy wort gemeenelyk niet boven de twaalf voeten hoog: dog ik heb in Amboina eene gezien, wiens ſtam was van vier-en-twintig voeten, bogtig, knobbelig, en boven in drie hooft-takken verdeelt, waar van yder zyn byzonder kruin hadt: het binnenſte merg van den ſtam is kruitagtig, week, wit, en vol ſlym; de wortelen zyn enkele dikke, en ronde vezelingen, gelyk de* Osmunda *heeft.*

Naam: in 't Latyn Olus Calappoides, *en* Osmunda arboreſcens. *In 't Maleyts* Sajor Calappa utan, *na de groote gelykeniſſe, die hy met den Calappus-boom heeft, op 't Amboins* Utta Niwel, *en* Utta Nuer: *Ternaats* Djudjaru, Madjong utu, *dat is meyskens matte, dewyl de bladeren, gelyk boven gezegt, als een matte uitgebreid ſtaan, dog zommige zeggen* Pitsjo: *in Banda, en de zuidt-ooſter Eylanden* Sajor Radja, *op Javaans* Pakis Radji, *om datze de Moorſche papen veel en gaarne by hare graven planten.*

Op 't noorderdeel van Celebes, als Gorontalo, Manado, en de omleggende eylanden, moet nog een byzonder ſlag van deze boomen zyn, of de Inlanders hebben de onze geabuſeert, en die van Gorontalo haar wysgemaakt, dat 'er tweederley zoorten waaren, namentlyk manneken en wyfken, en het wyfken noemenze Lagogo, *wiens bladeren wat neerwaarts hangen, gelyk die van den Calappus-*

boom,

cemque tantum vel duodecim in vertice; inter quos ex propriis petiolis fructus progerminant forma Pinangæ, quatuor ex ſingulo petiolo. Quorum nuclei ab incolis conteruntur, & penuriæ tempore Sagu panis inde pinſitur.

Mas dicitur *Patuku*, cujus folia a præcedentis haud multum differunt, excepto quod hujus magis ſint erecta, & in medio vertice fructum gerat luteum, Ananas referentem, in multas lamellas diviſibilem, ſique aſſervetur, foetidi odoris: truncus ejus eſt inæqualis, pinnæ geminæ ſemper junctæ, ramificationes nullas gerunt ſpinas, vel ſaltem noſtrates eas non animadverterunt: Utriuſque Figuræ lectoribus tales exhibentur, quales ex commentario gubernatoris Domini *Roberti Padtbrugge* delineari curavi: mihi tamen non veroſimile videtur, dum accurate attendi ad arborem in regione Mardykera hic ex nucleo ortam, quæ anno 1676. truncum quatuor pedes altum gerebat, tumque fructum *Ananas* producebat, ſubſequentibus vero annis reliquos, hocque uno ore teſtantur omnes incolæ, immo etiam Xulaſenſium inſularum indigenæ, ubi anno 1685. per ſervos meos hanc rem inquirendam juſſi, quique compertum habuerunt, cunctas *Sajor Calappæ* arbores in Xoela Taljabo creſcentes graciles habere truncos, quinque ſexve pedes altos, plurimaſque memoratam Ananaſſam producentes. E contrá quæ in Xoela Mangolu creſcebant, truncos habebant decem vel duodecim pedes altos, fructusque Pinangæ ſimiles gerebant; Taljabonenſes itidem declarabant, ſuas arbores tractu temporis alios quoque producere fructus, Mangolenſes autem dicebant, arbores ſuas Ananaſſam jam produxiſſe.

Locus. Invenitur hæc arbor in omnibus fere Moluccis inſulis, & aliis ad Eurum ſitis, præſertim in inſula Moluccæ Cawali ſeu Pottebakker, uti & in ſinu Gorontalo, & in Lembæ ora. In Amboina plurimum creſcit in magnæ Ceramæ parte auſtrali circa fluvium Cauwa: In Amboina ipſa nuſquam niſi in Muſſauwæ parte, & prope Paſſo Baguala, uti quoque apud Uliaſſerenſes prope pagum Poorto.

Propagatio. Arbor hæc propagatur, ſi ſuperius molle caput trunci abſcindatur, atque illud in terra fabuloſa deponatur, licet ſit falſa, capita autem hæc per integrum ſubſiſtunt annum, antequam novos progerminent caules, atque porro tarde admodum creſcunt, unde tædioſum eſt illas in hortis plantare, quamvis Amboinenſibus & Uliaſſerenſibus aliquando ſucceſſit, qui hinc inde unam alteramve prope ædes ſuas colunt arborem, in ſolo nempe arenoſo, in quem ſordes aliaque projectilia dejiciunt: Nuclei itidem, ſi in hortis ſerantur, tardiſſime progerminant, multo tamen citius in proprio & naturali ſolo, in quo ſponte creſcit arbor.

Uſus. Plurimus ejus uſus eſt culinarius, juniora enim ejus folia, uti aliæ herbæ, aquæ incocta dulce ac gratum præbent olus, prima vero ejus aqua effundenda eſt, junioresque petioli, antequam in folia explicentur, aptiores ſunt, qui inſtar Aſparagorum præparantur, cum quibus ſapore proxime etiam conveniunt, vetuſtiora autem folia hunc in finem non valent, quum nimis ſicca & fragilia ſint: Fructuum nuclei quoque edules ſunt, prius autem bene ſunt præparandi, crudi enim comeſti nimis movent alvum, immo quidam dicunt ad ipſam uſque mortem. Sæpius crudos guſtavi, ſed nullam in illis acrimoniam obſervare potui, ſed paucam quidem amaritiem; ad cibum itaque apti redduntur, ſi prius in aqua coquantur, ac per noctem in illa macerentur, dein ad Solem exſiccantur, ac demum Calappi lacte fricentur vel jure carnium; quidam illos tantum per noctem in aqua calida macerant, dein fortiter eos exprimunt, atque tali modo ad nutrimentum adhibent: Incolæ autem Aru & Key majorem impendunt hiſce laborem, effodiunt nempe in terra quasdam foveas, quas igne calefaciunt, atque amplis obtegunt foliis, in quibus recentes nucleos a putaminibus depuratos imponunt, aliis iterum obvelant foliis, atque ſuperne magnam calefactorum laterum injiciunt catervam, hosque nucleos tali modo per quatuor quinqueve dies relinquunt, hoſce autem frigefactos tollunt, in oblongas compingunt corbulas, hisque inpactos in tranquilla maris plaga fluctuantes ſinunt, donec omnis niger combuſtus evanuerit color, tumque præparatos hos nucleos in culinam projiciunt

boom, de takken zyn ook niet zeer dik, en maar tien of twaalf aan eenen kruin, tuſſchen dewelke, aan byzondere ſteelen, de vrugten waſſen, in gedaante als de Pinang, vier aan yder bandeken: werdende derzelver pit of kerne by de Inlanders gewreeven, en in tyt van noot Sagu-broot daar van gebakken.

Het mannetje heet Patuku, *aan bladeren van 't voorgaande niet veel verſchillende, behalven dat deze wat meer over eynd' ſtaan, en in 't midden op den ſtam dragende een geele vrugt als een* Ananas, *in veele ſchilferen deylbaar, en als menze bewaart, vuil van reuk: zyn ſtam is wat gekronkelt, en altyt ſtaander twee en twee by malkander, aan de takken ziet men geen doornen, of immers de onze hebben niet daar op gelet: de figuuren van beide werden den lezer zodanig vertoont, als ik ze uit het dagregiſter van den heer Gouverneur* Robertus Padtbrugge *heb laten nateekenen. Dog my en komt het niet waarſchynelyk voor, dewyl ik 'er wel op gelet hebbe, en dat aan een boom hier in 't Mardykers quartier van een korl opgeſchooten, dewelke anno* 1676. *een ſtam hebbende van vier voeten, als doen ook zyne* Ananas *voortgebragt heeft, en in de volgende jaren de andere vrugten, en zulks getuigen mede eenparig alle de Inlanders, ook zelfs die van de* Xulaſe *Eylanden, daar ik anno* 1685. *door myne jongens dien aangaande onderzoek heb laten doen: en dewelke bevonden, dat alle de* Sajor Calappa-*boomen op Xoela Taljabo ſtaande, waren lang van ſtam, midsgaders vyf en zes voeten boog, en datze meeſt alle de voorn.* Ananas *droegen: maar dat daar tegen over, op Xoela Mangoly de ſtammen tien en twaalf voeten boog waren, en Pinang-formige vrugten droegen; dog dat die van Taljabo ook verklaarden, dat hare boomen met 'er tydt nog andere vrugten zouden geven, en die van Mangoly, dat hare boomen de Ananas alreets gedragen hadden.*

Plaats. *Men vint dezen boom bykans op alle de Moluxe, en Zuid-ooſter Eylanden, en inzonderheit op 't Moluxe Eylant Cawali of Pottebakker, voorts in de bogt van Gorontalo, en in de ſtraat Lembe: in Amboina vint men hem meeſt op groot Cerams weſt-zyde, omtrent de rivier Cauwa; dog op Amboina zelfs nieuwers dan op de boek van Nuſſauwe, en by den Paſſo Baguala, als mede in de Uliaſſer: by de Negory Poorto.*

Voortplanting. Dezen boom wert voortgezet, als men 't bovenſte weeke booft van den ſtronk daar afſnyt, en't zelve in mulle zandige aarde neder zet, al is dezelve ook al wat brak, dog deze boofden ſtaan wel een geheel jaar, eerze nieuwe ſteelen willen uitſchieten, en groeyen voorts zo langzaam, dat het verdrietig valt dezelve in de booven te dulden: hoewel 't de Amboineezen in de Uliaſſers zomtyts wel gelukt, dewelke hier en daar een boom by hare huizen opqueeken, en dat in een zandige gront, daar zy haar vuylnis, en alderhande uitvaagzel weg ſmyten: ook komen de korrels, wanneer menze in de tuinen plant, zeer langzaam op, dog veel eer en ſpoediger in haar eygen gront, of daar de boom van zelve voortkomt.

Gebruik. Zyn meeſte gebruik is tot de keuken, want de jonge bladeren, als andere kruiden, in water gekookt, geven een zoet en wel ſmaakent moes, dog men moet het eerſte water daar van weggieten: en de jonge ſteelen, eerze hun in bladeren openen, zyn nog bequamer daar toe, werdende toebereit als Aſpergies, die zy ook in ſmaak zeer nabykomen, maar de oude bladeren en deugen hier niet toe, om datze wat te droog en bryzelig zyn; de korls van de vrugten konnen ook gegeten worden, dog dan moet men de zelve te vooren wel toebereiden, want raauw gegeten zynde, verwekkenze te veel kamergank, ja zo zommige zeggen tot 'er doot toe: ik hebze dikwils een weinig raauw geproeft, dog geene ſcherpigheit daar aan bevonden, maar wel een kleine bitterheit; tot het eeten dan werdenze bequaam gemaakt, als menze te vooren in water kookt, en daar in een nagt laat weeken, daar na wederom in de zon droogt, en ten laaſten ſtooft met Calappus-melk, of eenig vleeſch-zop, zommige weekenze ook wel maar een nagt in warm water, drukkenze daar na ſterk uit, en gebruikenze alzo tot hun voedzel; maar die van Aru en Key doen daar vry wat meer moeyten toe, namentlyk, zy maaken eenige kuilen in de aarde, dieze met vuur heet maaken, en met breede bladeren bekleeden, daarze dan de verſche korls, van hare ſchaale gezuivert, inſmyten, met andere bladeren bedekken, en boven op een hoop beetgemaakte ſteenen leggen, latende dezelve dus vier of vyf dagen ſmooken, en zynde weder kout geworden, zo nemenze die daar uit, pakkenze in langwerpige korfjens, en latenze daar mede aan of in een ſtille boek van de Zee dryven, tot dat al de zwarte verwe daar uitgetrokken is, en als dan ſmytenze dezelve korrels in de keu-

kens

ciunt in arundines fiſſas, fumoque exſiccandos, donec in uſum revocantur, relinquunt: Si hos jam ad cibos adhibere velint, in aqua ebulliunt iterum, quam tam diu effundunt, donec fumi amarities ſit ſublata: Hi nuclei uſum quoque in Medicina habent, recentes enim raſi, ac ulcerationibus inpoſiti eas curant, uti & maligna ulcera, quæ in plantis pedum oboriuntur, & Cancri ſeu Krabben vocantur, uti & alias Amboinenſium variolarum reliquias. Idem quoque nucleus ad Aſthma ſummopere laudatur, ſi bene præparatus in uſum adhibeatur. Cortex molliusque lignum cum Pinanga maſticatum, & tumidis illinitum artubus illorum, qui Leucophlegmatici ſunt, optime valet ad aquoſum extrahendum humorem. Caro quoque memoratæ Ananaſſæ eosdem in uſus ac nucleus adhibetur, uterque autem raſus partibus illiniendus eſt, peſque tum igni admovendus tam diu, quam tolerari id poteſt, ut medicamenti vis eo melius ad partes læſas penetrare poſſit.

In Macaſſara, aliisque Celebes locis alia quoque planta occurrit ex *Osmundæ* genere *Pappa* dicta, cujus folia optime *Sajor Calappæ* folia referunt, juniora autem ſunt rubra ſeu ruffa, ac vetuſta tandem ſunt viridia. Planta hæc nullum format truncum, ſed fruticoſa manet uti aliæ Filicum ſpecies, in hominis autem altitudinem excreſcit: Juniora ejus folia eodem coquuntur modo, quo Sajor Calappæ folia. In Boegæ regionibus vera quoque occurrit *Sajor Calappa* nomine *Pay Pay*, ibidem autem non tam altum habet truncum ac in inſulis, durioraque fructuum patamina ab iſto populo adhibentur, quum oleum excoquunt, ut hiſce deſpumetur, vel tollatur.

P. S. Dum pigra incolarum natura eorumque negligentia in cauſſa eſt, ut hactenus nihil certi concludere poſſim, an memorati bini fructus, Ananaſſam nempe referens, & Pinangæ-formis, una ex arbore proveniant, nec ne, intra paucos annos aliquid certi detegere ſtudebo, quod in auctuario meo poſtea poterit reperiri: Saltem arbor meo in horto plantata videtur nil niſi Ananaſſam fructum productura, hincque mas habendus eſt, uti ſupra ex commentario Domini *Padtbrugge* quoque notatum eſt.

kens op eenige geſpleeten rieten, en latenze zo, tot nader gebruik, in de rook droogen: en als zyze nu tot de koſt bereiden willen, zo kookenze die nog eens op in 't water, 't welk zy zo lange weg ſmyten, tot dat de bitterheit des rooks verdwenen is. De zelfde korls hebben ook haar gebruik in de Medicyne; want vers geraſpt en opgelegt zynde, geneezenze allerhande Ulceratien, als mede de quaade zeeren, die men aan de voetzoolen krygt, en kraben of krabben worden genaamt, als mede andere overblyfzels van de Amboinſche pokken: dezelfde korl wert ook zeer geprezen tegens de aamborſtigheit, als men hem wel toebereit komt te nuttigen en gebruiken: de ſchorſſe en 't weeke hout met Pinang gekaauwt wert ook geſmeert op de geſwolle leden der gene, die de zugt hebben, om de wateragtige vogtigheit uit te trekken: en het vlees van de bovengemelde Ananas wert zo wel tegens gemelde krabben gebruikt, als de korl, dog alle beyde moet menze geſchrapt daar op ſmeeren, midsgaders als dan de voet tegens 't vuur houden, en dat zoo heet als men 't lyden kan, op dat de kragt van 't medicament daar door te meer of beter mogte indringen.

Op Macaſſer en andere plaatzen van Celebes heeft men ook nog een andere plante van 't geſlagt der Osmunda, genaamt Pappa, van bladeren de Sajor Calappa zeer wel gelykende, maar dezelve zyn in den beginne root of ligt-bruin, en worden in den ouderdom eerſt groen. Deze plante en zet geen ſtam, maar blyft een ſtruik, gelyk de andere Varen, dog wert wel een mans lengte hoog: en zyne jonge bladeren werden op de zelfde manier gekookt en gegeten, als die van de Sajor Calappa. In de Boegiſſe landen vint men mede de regte Sajor Calappa onder de naam van Pay Pay, dog hy en wort daar zo hoog niet van ſtam als in de Eylanden, ende de harde ſchalen van die vrugten werden by die natie gebruikt, wanneerze olye kooken, om dezelve daar mede af te ſcheppen.

P. S. Dewyl de luye aart en onagtzaambeit der Inlanders oorzaak is, dat men tot nog toe niet zeker weten kan, of de twee voornoemde vrugten, te weten de Ananaſſa gelykende, en de Pinang-formige, van eenderley boom komen of niet, zo neem ik aan in weinige jaren daar van yets zekerders te zullen voortbrengen, en het welk men als dan in myn Auctario zal konnen vinden. Immers een boom, in mynen tuin zynde geplant, ſchynt te willen beloven, dat hy niets dan de Ananaſſa zal voortbrengen, en dierhalven voor het mannetje dient gehouden te worden, gelyk hier boven uit het journaal van de Heer Padtbrugge mede is gezegt.

In RUMPHII *appendice anno* 1694. *Amſtelædamum transmiſſo hæc addita ſunt.*

Tandem menſe Novembri anni 1690. certam *Sajor-Calappi* conſecutus ſum cognitionem; memorata enim arbor in horto meo tertia vice *Ananaſſam* produxit fructum, ſine ullo indicio alios propullulaturos eſſe fructus, ſed eodem inſuper menſe ex inſulis Uliaſſerenſibus duas arboris comas accepi unius ejusdemque magnitudinis & ætatis, quarum una onuſta erat fructibus *Pinangæ-formibus*, cujus ſupremum caput formam referebat parvi *Ananaſſæ* fructus, ſquamæ enim ejus erectæ erant, & arctiſſime ſibi junctæ, exceptis inferioribus, quæ paululum apertæ erant, inter quas juniores apparebant fructus: Altera autem coma, ſeu vertex perfectam gerebat *Ananaſſam*, qualis ſupra deſcripta eſt.

Prima habebatur femina, altera autem mas. In utrisque rami erant ad extremum extenſi inſtar mattæ, in femina latiores, longiores ac magis virentes, in mare autem horti mei, (quæ junior erat arbor,) ejusdem cum femina erat longitudinis, omnia in ramo folia retrorſum erant inflexa inſtar acinacis.

Utriuſque juniora folia ac furculi bonum dant cibum: menſe Novembri anni 1691. ex Uliaſſerenſibus inſulis Ananaſſa fructus mas adferebatur, quo majorem unquam obſervavi vel conſpexi, inſtar vulgaris nempe *Sócci-arborei*, novem ponderans libras, hujusque arbor omnes ſuas dejecerat ramificationes. Eodem anno arbor in horto meo nullum produxerat fructum, ſiquidem prædicti ſtolones perierant, ſed de novo propullulabant, obſervavi enim marem quotannis *Ananaſſam* non producere, ſed plerumque per unum alterumve quieſcere annum.

Utile duxi hujus arboris deſcriptioni addere ſubſequentia

In de *Appendix* van RUMPHIUS in het jaar 1694. na Amſterdam gezonden, wert dit volgende gevonden.

Eindelyk heb ik in 't jaar 1690. in November de regte zekerheit van de Sajor-Calappa *gekreegen: want de voorſchreve boom in myn tuin heeft niet alleen voor de derdemaal de* Ananas *gedragen, zonder eenig teken te geven, dat andere vrugten daar aan komen, maar heb ook in de zelfde maant uit de Uliaſſers twee kruinen van boomen gekregen, omtrent van eener dikte en ouderdom, waar van de eene beladen was met* Pinang-vormige *vrugten, hebbende boven op een kop in de gedaante van een kleine* Ananas, *want de ſchubben ſtonden opwaarts, digt tegens malkanderen, behalven de onderſte, die wat geopent waren, en tuſſen dewelke de jonge vrugten uitſtaaken: de andere kruin was beladen met een volkomen* Ananas, *gelyk de bovenſte beſchreven is.*

't Eerſte wiert voor 't wyfken gehouden, en het tweede voor het mannetje, aan beide waren de takken aan het uiterſte uitgebreit als een matte, aan 't wyfken wat breeder, langer, en booger-groen, dog aan 't manneken van myn tuin, (zynde een jonge boom) waarenze van eener lengte met het wyfken, dog aan de gebeele tak al te zamen na agteren gekromt als een bouwer.

De jonge bladeren krullen om van beiden, zyn goet en bequaam tot de koſt: In 't jaar 1691. in November wiert my uit de Uliaſſers de vrugt van het mannetje gebragt, zynde zo groot als ooit gezien is, te weten als een gemeene Soorſak, *ruim negen pont zwaar, en de boom had alle zyne takken afgeworpen. In 't zelve jaar heeft de boom in myn tuin geen vrugten gegeven, maar de voornoemde ſtompen waaren vergaan, en begonden op nieuws uit te ſchieten, want ik heb bemerkt, dat het manneken niet jaarlyks zyn* Ananas *voortbrengt, maar gemeenelyk een jaar, en zomtyts twee jaaren overſlaat.*

Ik hebbe goet gedagt tot de beſchryving van dezen boom

quentia, quæ didici a quibusdam *Tamboccæ* incolis.

Arbor nempe hæc multùm creſcit in *Tamboccæ* æque montibus ac in litore maris, ſed nuſquam tam alta ac *Calappus*, ibidemque quoque dividitur in marem ac feminam, ubi mas Ananaſſam gerit jam notam, quæ tam fortiter olet, ut vix permanere ibi quis poſſit: Femina quoque Ananaſſæ ſpeciem gerit, ſed alius formæ, non luteam, ſed obſcure viridem, ſquamis dehiſcentibus, inter quas juli propullulant, qui fructus producunt: Poſt quorum lapſum arbor per aliquot quieſcit annos, excreſcens tantum, & novas formans ramificationes. Dein vertex in medio denudatur, atque ex illo de novo progerminat in ejus centro Ananaſſa, & ex hac novi iterum fructus, ac ſic porro per vices; quo vetuſtior autem hæc arbor eſt, eo minor eſt Ananas.

Tamboccanenſes nihil hujus arboris uſurpant, niſi ſolos fructus, quos edere debent, ſi demortuum lugeant, præparantes feminæ fructus ſequenti modo. Interiores nuclei a putamine depurati in parva conſcinduntur fragmenta, ac per unum diem in Sole exſiccantur, ut indureſcant, quæ in farinam contunduntur, ex qua puls conficitur, ſeu rudis *Baggea*, raſo Calappi nucleo obvoluta ac mixta, uti cum ſilveſtri *Oebis* id peragitur: iidem quoque nuclei ab iis adhibentur ad pedum ulcera, *Crabbe* vocata, curanda: Recens horum ſuccus infantibus bibendus datur, ut intereant, ne ex more hujus populi, ſi ſilvas peragrare debeant parentes, infantes ipſis ſint oneri vel impedimento.

In *Horti Malab. part.* 3. *fig.* 14. deſcribitur arbor *Todda-Pana*, Japonenſibus *Soteetsjoe* dicta, Portugallis *Armatoira* ſeu *Palma d'Igreſia*, quæ cum noſtra *Sajor Calappa* magnam habet convenientiam, vel ſaltem ejus ſpecies habenda eſt, uti ipſe quoque expertus fui, detruncatum nempe hujus arboris verticem tranſplantari poſſe, hic autem in Amboina tardiſſime creſcit, nec ita læte viget, ac in aliis regionibus.

Sic quoque per ulteriorem mihi apparuit indaginem, memoratam *Japonenſium* vel *Sinenſium Sajor Calappam* multo acutiora ac magis pungentia gerere folia ac noſtram, & ab hac notabili differre modo, unde in animum induxi illam ulterius inquirere, & in *Auctuario* ſubſequente ulterius deſcribere ſub nomine *Arboris Calappoidis Sinenſis*, quæ apud noſtrates Sinenſes vocatur *Tetsjoe* vel *Titsjoe*, h. e. arbor ferrea, cujus ratio ample deducitur in *Horti Malabarici l. c.*

nog by te voegen, het geen ik geleert heb van eenige inwoonders van Tambocco, *beſtaande in 't volgende.*

Deze boom waſt veel op Tambocco *zo wel op 't ſtrandt als in 't gebergte, dog zo hoog niet als de* Calappus-Boom, *en werdt aldaar mede verdeelt in manneken en wyfken, waar van het manneken de bekende Ananas draagt, dewelke zo ſterk riekt, dat men qualyk daar omtrent duuren kan. Het wyfken draagt wel ook de gedaante van een Ananas, dog van een ander fatzoen, niet geel, maar donker-groen, en met de ſchilferen wytgapende, tuſſen welke de bandekens uitkoomen, waar aan de vrugten groeyen. Naar 't afvallen der zelver ruſt de boom eenige jaren ſlegts opſchietende, en nieuwe takken gewinnende, daar na wert de kruin in de midden wederom kaal, en daar op komt voor een nieuwe Ananas, en uit dezelve nieuwe vrugten, en zo voorts met beurten, dog hoe ouder de boom wert, hoe kleinder de Ananas voortkomt.*

De Tamboccanen *gebruiken niets van dezen boom, dan alleen de vrugten, die zy eeten moeten, wanneerze over iemant rouw draagen, bereidende de vrugten van het wyfken aldus: de binnenſte korrels, ofte beeſten van de ſchaal gezuivert, werden in kleine ſtukken geſneden, een dag in de zonne gedroogt, datze hart werden, deeze ſtoot men in ryſt-blokken tot meel, waar uit men een brey maakt, of een grove* Baggea *met het ſchraapzel van Calappus-pit gemengt, gelyk men met de wilde* Oebis *doet, dezelfde korrels werden ook gebruikt van hun lieden, om de krabben aan de voeten te genezen; den verſchen zap daar van gevenze aan de kinderen te drinken na lants manier om dezelve om te brengen, als de ouders in de boſſchen willen lopen, om met dezelve niet belemmert te zyn.*

In het derde deel figuur 14. *van de* Hortus Malabaricus *wert beſchreven den boom* Todda-Pana, *in 't Japans genaamt* Soteetsjoe, *in 't Portugees* Armatoira *of* Palma d'Igreſia, *dewelke met onze* Sajor Calappa *groote overeenkomſt heeft, of immers daar van voor een zoorte te houden is, gelyk ik zelfs ondervonden heb, dat men een afgekapte kruin van dien boom verplanten kan, dog hier in Amboina ſchiet hy zeer langzaam op, en beeft die groeizaame natuur niet, gelyk in andere landen.*

Zo is my ook by nader onderzoek gebleeken, dat den voornoemde Japanſchen of Sineeze Sajor-Calappa-Boom veel ſcherper en ſteekeliger bladeren beeft dan de onze, en daar van merkelyk verſchilt, weshalven ik van voornemen ben naardere kennis van hem te zoeken, en in myn Auctuarium *hem te beſchryven onder den naam van* Arbor Calappoides Sinenſis, *werdende by onze Sineezen genaamt* Tetsjoe *of* Titsjoe, *dat is* Yzer-Boom, *waar van de reden genoeg uitgebaalt ſtaat in de* Hortus Malabaricus.

EXPLI-

UYT-

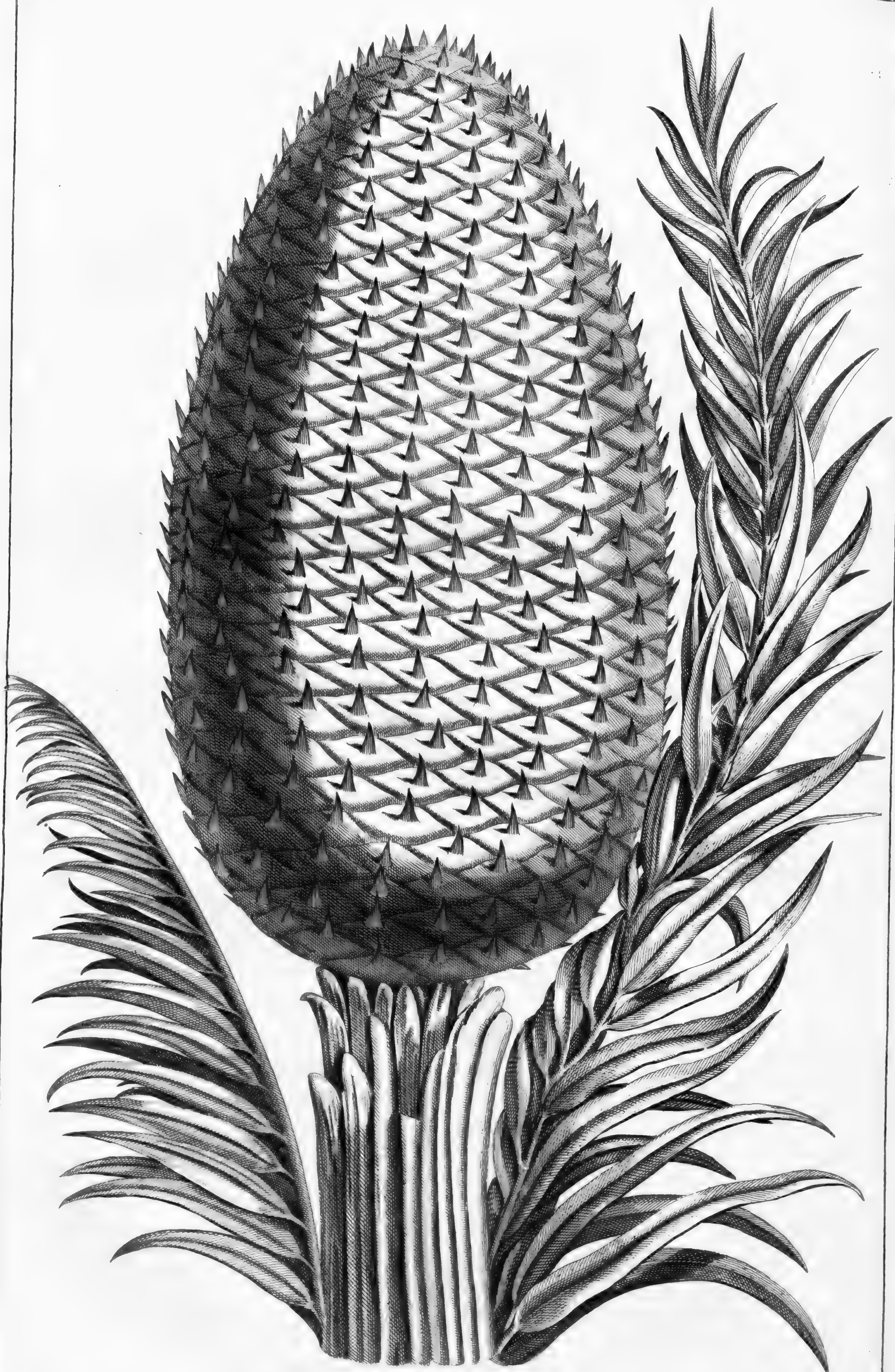

a
a
b

B

A

C

Fig. 1.

Fig. 2.

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ,

Quæ exhibet, quomodo mira hæc arbor, ſeu Cycas primum ſuum fructum, quem ſemel utcunque per vitam gerit, & *Ananaſſa*, a ſimilitudine cum *Ananas* fructu vocatur, producat.

UYTLEGGING

Van de Twintigſte Plaat,

Welke vertoont, hoe deze byzondere Boom Cycas *genaamt, zyn eerſte* vrugt, *die by maar eens in zyn levens tyt doorgaans voortbrengt, en* Ananaſſa, *na de gelykeniſſe met de vrugt van de* Ananas *genaamt wert, te voorſchyn komt.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Primæ,

Quæ exhibet Cycæ *arbuſculam Amboinenſem*, cujus truncus erat tres pedes altus, ejuſque fructus ſesquipedis longitudinem habebat: Trunco autem adcretæ ſunt binæ paraſyticæ *Polypodii Indici* plantæ *a a. Litt.* autem *b. ſimplex* exhibet *lineare foliolum* juſta magnitudine.

UYTLEGGING

Van de Een- en Twintigſte Plaat;

Dewelke verbeelt een jong boompje *in Ambon gegroeit zynde, wiens ſtam was drie voeten boog, en deszelfs vrugt een en een halve voet lank: welke verders aan zyn ſtam* Lett. a a. twee plantjes *van* Polypodium *draagt, en* Lett. b. *vertoont een* enkelde riem *van een* Tak *in zyn natuurlyke grootte.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Secundæ.

Cujus *prima Figura comam Cycæ* ſeu *Sajor Calappæ feminæ* frugiferam frondibus ſuis ornatam exhibet.

Figura Secunda ſimplicem & detruncatum quaſi exhibet caudicem, cujus frondes jam deciderunt, ſed eorum loco ſquamæ fructuum folioſæ, ipſique fructus progerminant & excreſcunt, quæ *Param Pua* & *Lagogo* ſeu femina a Rumphio in *textu* vocatur.

Litt. A. ipſum ac verum hujus arboris denotat fructum putamini incluſum.

B. *Fructum diſſectum*, ut putaminis craſſities internaque nuclei conſpiciatur ſubſtantia.

C. *Fructum* ſeu *nucleum* putamine ſuo orbatum.

UYTLEGGING

Van de Twee- en Twintigſte Plaat.

Welkers eerſte Figuur vertoont de kruin *van een* vrugtdragende Cycas, *of* Sajor-Calappa *met zyn* takken *en* teere vrugten.

De tweede Figuur een kop *of* ſtronk *van het* vrugtdragende *en uitſchietende* wyfje Param Pua *en* Lagogo *genaamt, daar de* bladen afgevallen *zyn, en de* vrugt-bladen *zig in plaats vertoonen.*

Lett. A. vertoont de regte *en* waare vrugt *van deze* boom *in zyn* bolſter.

B. Dezelve opengeſneden, *op dat de bolſter en deszelfs inwendige kern vertoont wert.*

C. Wyſt aan de vrugt zonder bolſter, *ofte deszelfs* inwendig pit.

OBSERVATIO.

Arborem hanc, quæ Todda-Panna in *H. Malab. Tom. 3. Tab.* 13 ad 21. vocatur, falſo pro vera farinifera ſeu *Saguifera* Palma haberi, ſupra in obſervatione ad *Cap.* 17. de *Sagu* innuimus, licet non negemus hanc quoque farinam tam ex veris ejus fructibus quam ex trunci medulla ſuppeditare, ſed hoc cum plurimis aliis Palmæ ſpeciebus commune habet, & hæc defectu veræ farinæ, *Sagu* dictæ, plerumque in uſum vocatur, ac proinde *Saguifera* dici non meretur, ſed admiranda ſane hæc *Palmæ* ſpecies eſt, quæ antequam veros ſuos edat fructus, luxuriantis naturæ primum enititur prolem quaſi Herculeam, quæ plantarum fructui elegantiſſimo ac ſpecioſiſſimo, *Ananas* puta, certe palmam præripere videtur, unde & *Ananaſſa* quoque dicta fuit noſtro auctori, & quod mirandum unica plerumque per vitam vice hunc prodit foetum.

Diſtinguitur vero itidem hæc arbor in *marem* & *feminam*, quam varietatem tam in hac quam in aliis Palmarum generibus, plurimi obſervarunt, æque ac noſter, auctores, hanc vero differentiam ulterius in textu examini ſubjice: & ad ſingulare genus revocata hæc arbor eſt a Linnæo in *Horto Cliff. pag.* 482. ubi Cycas *frondibus pennatis, foliolis lineari-lanceolatis, petiolis ſpinoſis* vocatur, ubi reliquos adlegatos vide auctores. Utque porro variæ hujus arboris partes, & multiformes earum viciſſitudines rite intelligantur, adjectas perluſtra auctoris noſtri Tabulas, illaſque cum elegantiſſimis *Horti Malab.* iconibus compara, & attento perpende animo.

AANMERKINGE.

Dat deeze boom, dewelke in het derde deel van de Hortus Malab. *van* Tab. 13 *tot* 21. Todda-Panna *genaamt wert, te onregt voor de waare* Meel- *ofte* Sagu *gevende* Palmboom *gehouden wert, hebben wy hier boven in onze Aanmerking op het* 17 Hooftſtuk *van de* Sagu *te kennen gegeven, ſchoon wy niet ontkennen, dat deeze Boom ook meel verſchaft zo uit zyn waare vrugten, als uit het merg des ſtams, dog dit heeft hy gemeen met meer andere* Palm-Boomen, *welkers meel ook by gebrek van de regte* Sagu *doorgaans gebruikt wert, dog daarom verdient hy de naam niet van* Sagu-dragende *Palmboom; ſchoon dit waarlyk een zeer verwonderings waardige Palm-Boom is, dewelke, eer hy zyn regte vrugten te voorſchyn brengt, als eerſt vertoont een wonderbaarlyke vrugt en bewys van de onuitputtelyke en vrugtbaare natuur, dewelke aan de eelſte en ſchoonſte vrugt der planten, de* Ananas *namentlyk, het hooft ſchynt te bieden, en daarom ook na deszelfs gedaante* Ananaſſa *van onze Schryver genaamt is, en het geen te verwonderen is, doorgaans brengt hy maar eens en wel het eerſte in zyn levenstyt deze vrugt te voorſchyn.*

Deze Boom wert egter ook verdeelt in een mannetje, en wyfje, welk onderſcheit zo in deeze als in andere Palm-geſlagten veel andere Schryvers, zo wel als de onze, ook aangemerkt hebben, welk verſchil verder in de text te vinden is: en is deze Boom mede tot een byzonder geſlagt gebragt van Linnæus *in de* Hortus Cliffort. pag. 482. *alwaarze* Cycas frondibus pennatis, foliolis lineari-lanceolatis, petiolis ſpinoſis *genaamt wert, en alwaar de overige Schryvers aangehaalt zyn. En op dat de byzondere deelen deezes Booms, en derzelver verwonderlyke veranderingen wel mogen verſtaan werden, zo overweeg de bygevoegde Plaaten van onzen Schryver, en vergelyk die met de zeer heerlyke en nette Figuren van de* Hortus Malabaricus.

In Rumphii *Auctuario* anno 1704. ab ipso ex India Amstelædamum misso *Capite duodecimo* Arbor Calappoides Sinensis, seu Sajor Calappa, Sinensibus Titsjiu dicta, sequenti describitur modo.

Arbor hæc truncum gerit vix paulo homine altiorem, Calappo autem crassiorem, qui superius ramos in orbem explicat; qui semi-digitum sunt crassi, superius sulcati, inferius rotundi, ab utraque parte plurima angusta, crassa, ac firma locantur foliola, seu pinnæ, arctissime juncta, haud multum gramine latiora, nervo longitudinali medio firmo armata, quo terminantur in firmum apicem, qui instar styli seu subulæ pungit. Pinnæ hæ inferiores tres pollices sunt longæ, sensimque longiores usque ad sex pollices extenduntur, subito dein breviores fiunt, ac circulum efformant circa rami extremum, qui longus est circiter duos pedes cum dimidio, semper virens, siccata autem folia gilvi sunt coloris, horumque oræ reflectuntur deorsum, unde inferius sulcata apparent.

Nomen. Latine *Arbor Calappoides Sinensis* ob convenientiam, quam habet cum Olere Calappoide seu Sajor Calappa *Lib.* 1. descripta: Sinensibus *Titsjiu* h. e. arbor ferrea, dum ejus folia instar pinnæ ferreæ pungant.

Usus. In arte Medica nullum habet usum, sed in Sina & Japonia in hortis plantatur ob plumosam ejus formam. Nunc quoque Bataviæ reperitur sed sine fructibus, atque haud multo crassior Pinanga est: Ex ejus trunco paulo supra radicem, quæ ex simplicibus constat fibris uti in Calappo, duo acuminati nodi seu tubera protuberant, quæ sensim in folia explicantur, hique stolones seu surculi abscindi possunt & transplantari, quo modo ex Japonia Bataviam, & inde huc translatæ fuere hæ arbores.

Arbor *Todda-Panna*, Portugallice *Armatoira Das Igresias* seu *Palma d'Igresia* in *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 13. descripta, maxima ex parte convenit cum vulgari nostra *Sajor Calappa* supra *Lib.* 1. descripta. Quamvis auctor dicit arborem esse Japonensem, ac nomen ipsi tribuit Japonicum *Soteetsjou* seu *Sotectsou* h. e. ferri amicus, ob mirabilem hujus arboris sympatiam cum ferro, quæ in Amboinica nostra arbore nondum experta est, quæ nimis etiam a Japonensi differt, hic etiam nunquam audivimus, fructus ejus crudos edules esse, vel farinam ex illis edulem, quæ Auctori *Sagoe* vocatur, præparari posse, cæterum multæ miræ Todda-Panna varietates ab *Horti Malab.* auctore explicantur, quæ cum Amboinensi plurimum conveniunt.

Sinenses dicunt inter hujus arboris ramos *Ibitt Baru*, seu materiam igni suscipiendo aptam reperiri, uti hic in Amboinensi *Saguastero Majore*, seu *Nibun Besaar*

Tabula Vigesima Quarta

Folium exhibet *Sajor-Calappæ Sinensis*, ut cum antecedentibus comparari, & ab iis melius dignosci possit.

OBSERVATIO.

Varietas, quæ inter hanc & proxime antecedentem observatur, magis diverso coelo ac solo adscribenda forte est, quam quod diversa sit species, si autem nota quædam realis Characteristica has dividat, hanc *veram Japonensium Palmam pruniferam Hermanni*, & Palmam vinariam Belgarum *Breynii Prodr.* 1. esse puto. Quæ est *Palma Japonica spinosis pediculis, Polypodii folio Par. Bat. Pr. p.* 361. *Boerh. Ind. part.* 2. *pag.* 170. & in horto nostro medico læte germinat, perque tubera squamosa inter caudicem ad radicum ortum excrescentia abunde & vegete propagatur.

In het Auctuarium, *ofte de* vermeerdering *van* Rumphius, *van hem daar na in het jaar* 1704. *uit Indie na Amsteldam gezonden, wert in het* twaalfde Hooftstuk *de* Sineese Arbor Calappoides, *of* Sajor Calappa, *by de Sineezen* Titsjiu *genaamt, op de volgende wyze beschreven.*

Dezen Boom wert aan stam niet veel booger dan een man, dog dikker dan een Calappus-boom, en boven spreit by zyne takken uit in 't rondt, de takken zyn een halven vinger dik, boven gegeut, van onder ront, ter weerzyde staan twee smalle dikke en styve bladeren, digt aan malkanderen, niet veel breeder dan gras, met een styve middelzenuwe, en eyndigen in een styve spits, dewelke steekt als een elze, de agterste zyn 3. *duimen lank, en werden allenskens langer, tot* 6. *duimen, van daar wertze schielyk weder korter, en besluiten een kring omtrent het uiterste van den tak, dewelke is lank schaars twee en een halve voeten; hy is altyd groen, dog de gedroogde bladeren worden vaal, en de kanten werpen haar neerwaarts, waar doorze van anderen gegeut schynen.*

Naam. In 't Latyn Arbor Calappoides Sinensis *na de gelykenisse, die hy heeft met het Olus Calappoides of Sajor-Calappa* Lib. 1: *beschreven, in 't Sinees* Titsjiu, *dat is Yzer-boom, dewyl zyn bladeren steeken als Yzere-pinnen.*

Gebruik. Hy heeft in de Medicyne geen gebruik, maar wert in Sina en Japan in de hoven geplant, wegens zyne vere gedaante. Nu vind men hem ook op Batavia, dog zonder vrugten, en niet veel dikker dan een Pinang-boom: uit den stam kort boven de wortel, dewelke uit enkele vezelingen bestaat, gelyk aan den Calappus-boom komen twee gespitste knoesten voort, dewelke zig allenskens in bladeren openen, en deze uitspruitzels kan men afsnyden en verplanten, op welke manier menze uit Japan op Batavia, en van daar ook herwaarts gebracht heeft.

Den Boom Todda-Panna, *in 't Portug.* Armatoira *Das* Igresias *of* Palma d'Igresia *in* Hort. Malab. part. 3. Fig. 13. *beschreven, komt over een voor 't meeste deel met onze gemeene* Sajor Calappa *hier boven* Lib. 1. *beschreven. Hoewel den Autheur zegt hem een Japansche Boom te zyn, en geeft hem den Japansche naam* Soteetsjou *of* Sotectsou, *dat is Yzer-vriendt, wegens de wonderlyke sympathie, dewelke dezen Boom met het yzer zoude hebben, 't welk men aan onze Amboinize nog niet ervaren heeft, dewelke ook te veel verschild van de Japanse, ook heeft men albier nooit geboord, dat de rauwe vrugten zullen eetbaar zyn, nog dat men een eetbaar meel, by den Autheur* Sagoe *genaamt, daar van maken kan, anderzints werden veele wonderlyke veranderingen van Todda-Panna door onzen Autheur verhaald, dewelke met de Amboinsche meest over een komen.*

De Sineezen zeggen, dat men aan den Boom tusschen de takken een Ibitt Baru *of* Tontel *vind, gelyk albier aan den Amboinschen* Saguaster Major, *of* Nibun Besaar.

De Vier- en Twintigste Plaat

Vertoont een Bladt van de Sineese Sajor-Calappa, *op dat ze tegens de voorgaande vergeleken en onderscheiden kan werden.*

AANMERKING.

Het onderscheit, dat tussen deze en de voorgaande gezien wert, schynt meer by de verscheide lugt en gront toe te koomen, als wel dat het een byzondere zoort zoude zyn, en indien een waar ken- of merk-teken deze onderscheidt, zo meen ik, dat dit de regte Japansche Pruym-dragende Palm boom van Hermannus *is, die de* wyndragende Palm-Boom der Hollanders *van* Breynius *genaamt wert in zyn eerste* Prodromus, *welke is de Japansche* Palm-Boom *met doornagtige steelen, en het blad aan de* Polypodium *gelyk in de* Par. Bat. Prodr. p. 361. *en van* Boerh. *in* het tweede *deel van de* Index *over de* Leidsche tuyn. p. 170. *welke albier in onze Hortus Medicus zeer weelderig groeit, en door zyn schubagtige knobbels, die onder aan de stronk by de wortels groeien, rykelyk vermeenigvuldigt wert.*

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Manga Domeſtica. Manga.

ARbor hæc eſt magna atque excelſa, forma Quercum referens, craſſis validisque ramis ad latera expanſa, unde facillime quoque adſcendi poteſt, ejus lignum vero non ita durum ac firmum eſt, facile enim frangi & in partes diſſecari poteſt. Folia ſimplicia ac inordinata petiolis inſident, ad ſummum frequentiora & magis adunata, haud male Juglandis folia referentia, acutiora autem ſunt, ſeptem octove digitos longa, duos pollices lata; craſſa, firma, ac glabra, luteſcentibus & æqualiter diſtantibus coſtis ornata, nervuſque medius ab utraque protuberat parte. Juniora folia penitus ſunt fuſca, virides habentia coſtas, glabra, ac flaccida, vocanturque *Putsjo Pou*. Si folia juniora hæc progerminant, e longinquo tota arbor fuſca apparet, ea nempe parte, qua folia propullulant, quod numquam undique ſimul fit. Flores longis ex racemis dependent uti in *Liguſtro* Europæo, vel *Alcanna* Indica, amplius tamen expanſi, hiſce inſident floſculi, ex quinque albis petalis conſtantes, inſtar ſtellæ expanſi, ſeu roſacei, retrorſum paululum inflexi, in petalis luteæ quædam apparent maculæ, in floris autem centro quinque alba ac brevia ſtamina, viride ambientia piſtillum, quod in luteum terminatur capitulum, ex quo fructus excreſcit: plurimum autem hi flores inutiliter decidunt, quum ex ſingulo racemo non plures quam quatuor aut quinque perfecti excreſcant fructus; flores hi gratum ſed debilem habent odorem, ac fructus formam habet brevis ac craſſi Cucumeris non vere rotundi, ſed ad latera compreſſi: Prope petiolum, ubi fructus craſſiſſimus eſt, ſemper protuberat ac ſub hoc acuminatur paulum extrorſum ad eandem inflexus partem, qua protuberat, quique communis character eſt omnium Mangæ ſpecierum: Semi-adulti fructus pallide virent, qui magnitudinem habent ovi Anatis, & adulti ſeu completi majores ſunt ovo Anſerino, coloris primo læte viridis, dein inſtar pomi, ac ultimo una parte aurantii, quidam vero toti luteſcunt, alii autem, licet ſint maturi, virides manent juxta diverſas ſpecies. Sub tenui cortice, qui inſtar Perſicorum decorticatur, caro reconditur ſuccoſa ac fibroſa, adeo ſucci plena, ut ſi comedatur, ſupra manus & os effluat: Fibræ quoque non ita ſunt tenaces, quin plurima earum pars exſugi poſſit: Si fere maturi ſint, ſaporem habent acidulum, maturi autem penitus gratiſſimi ſunt ac dulces, ſemper tamen cum quodam acidulo mixti, cui junctus quoque eſt gratus & mollis odor. Hoc enim detegitur, æque ac in Ananaſſa, ejus maturitas; intus reconditur magnus ac planus nucleus, cui fibroſa hæc caro adeo eſt juncta, ut fibræ haud facile inde avelli poſſint, atque in hoc alius iterum planus reconditur nucleus, tenui & alba tectus pellicula, qui amarus ingratique ſaporis eſt; ſi folia confringantur vel contundantur, fructuum odorem ſpirant, vel inſtar Dauci lutei vulgaris, ita ut appetitum excitarent. Trunci cortex eſt ſcaber, atque ubique, ubi inciditur, eundem exhibet odorem ac folia: Immaturi fructus, quum virides penitus ſint, acerbum & adſtringentem habent ſaporem fere inſtar uvarum inmaturarum, tumque aptiſſimi ſunt muria condiendi; maturi vero tam delicati gratéque dulces ſunt, ut ex delicatiſſimis totius Indiæ fructibus habeantur, noſtroque judicio nulli alii cedunt fructui niſi Mangoſtano. Hujus arboris lignum nulli aptum eſt uſui ob ſuccoſitatem ac fragilitatem, quo etiam fit, ut vaſtiſſimi rami fructuum pondere ſponte abrumpantur, quique etiam ſæpe a vermibus ſeu coſſis adeo exeduntur, ut ſine ulla vi, ſed ſola ipſorum gravitate decidant, hincque non facile per alium, niſi per pueros conſcenduntur, quia craſſis etiam ramis non fidendum eſt, ſiccum autem lignum foco culinario aptum eſt.

Genera. Manga varias habet ſpecies, quarum diſcrimen plurimum ex fructibus cognoſcitur.

Primo.

XXI. HOOFDSTUK.

Tamme Mangas-Boom.

DIt is een groote en hooge Boom, van gedaante als onzen Eyken-boom, met grove en dikke takken ter zyden wyt uitgeſpreit, en daarom ligt om te beklimmen, dog zyn hout is op verre na niet zo vaſt: want men kan het ligt breeken en aan ſtukken kappen: de bladeren ſtaan enkelt en zonder ordre aan de ryskens, na vooren toe digt op malkander, zy gelyken niet qualyk na de Nootebooms bladeren, dog zyn wat ſpitzer, zeven a agt duimen lank, twee breet, dikagtig, ſtyf, en glat, met geele en meeſt evenwydige ribben doorregen, en de middel-zenuwe puilt aan weerzyden uit. De jonge bladeren zyn gants bruin, met groene ribben, glat, en ſlap, en werden Putsjo Pou *genaamt. Als de Boom deze jonge bladeren gewint, of voortbrengt, zo gelykt hy van verre wel gebeel bruin, te weten aan die zyde, daar hy uitſlaat, en 't welk hy nooit rontom te gelyk doet: het bloeyzel hangt aan lange troſſen, zeer gelyk onze* Liguſtrum *ofte de Indiaanſche* Alcanna, *dog wat wyder uitgeſpreit, daar aan ſtaan, of zitten, kleine bloempjes, uit vyf witte blaatjes gemaakt, als een ſterretje, een weinig agterwaarts geboogen, op de blaatjes ziet men eenige geele plekjes, en in de midden vyf witte en korte draatjes, omcingelende een groen kaasken, met nog een geel knopje daar boven op, waar uit de vrugt wert geformeert, dog het meeſtendeel van dit bloeizel valt ten onnutte of vergeefs af, nadien dat aan yder tros niet meer dan vier a vyf vrugten tot haar volkomentheit komen, het bloeyzel heeft ook een lieffelyken dog ſlappen reuk, midsgaders de vrugt de gedaante van een korte en dikke Comcommer, niet regt ront, maar een weinig ter zyden gedrukt: by den ſteel, alwaar de vrugt op 't dikſte is, heeftze altyt een bult, en daar onder ſtaat de ſpits, een weinig uitwaarts na dezelfde zyde geboogen daar den bult ſtaat, en 't welk een gemein teeken is aan alle de Mangas zoorten. De half waſſene zyn bleek of ſpaans-groen, hebbende de grootte van een eenden Ey, en de volwaſſene van ruim een ganzen Ey, en van kolour, eerſt gras-groen, daar na appel-groen, en ten laatſten aan de eene zyde gout-geel, zommige werden ook over 't gebeele lyf geel, en andere, al zynze ryp, blyven egter groen, na de verſcheidentheit der zoorten: onder de dunne ſchel, die men afſchilt, gelyk de perzeken, leyt een gebeel zappig en draadig vlees, zo vol zaps, dat het zelve, onder 't eeten, over handen en mont loopt: de haartjes zyn ook zo taay of vaſtboudende niet, of men kan het meeſte daar van afzuigen; als zy byna ryp zyn, van ſmaak rynſch, en volkomen ryp, zynze zeer aangenaam en zoet, dog altyt nog met wat rynsheit gemengt, en daar nog bygevoegt is een aangename geile reuk: want daar door ontdekt of verraat deze vrugt, zo wel als de* Ananas, *hare rypheit, van binnen leit een groote en platte korrel, aan de welke dat hairige vlees zo vaſt hangt, dat de draaden daar niet wel van af te trekken zyn, en in de zelve ſchuilt weder een andere platte kern in een wit vliesje, zynde bitter en onaangenaam van ſmaak: als men de bladeren afbreekt, of kneuſt, zo ruikenze even als de rype vrugt, of als geele wortelen, zo dat men een luſt en appetyt daar toe zoude krygen. De ſchorſſe van de ſtam is ruig, en geeft over al, daar men in kapt, dien geilen zap uit, dewelke mede ruikt, als de bladeren: de onrype vrugten, nog zeer groen zynde, hebben een zeer amperen en t'zamentrekkenden ſmaak, byna als onrype druiven, en zyn als dan wel bequaamſt om gezouten of ingepekelt te worden; maar de rype zyn van zo lekkeren en aangenamen zoetheit, dat menze rekent als een van de welſmaakenſte vrugten van gebeel Indien: en onzes oordeels zo en wykenze dien aangaande geen andere vrugt, dan de Mangoſtan. Het hout van dezen boom is ondeugent tot eenig werk, wegens zyne zappigheit en brosheit, en waar door het ook gebeurt, dat zomtyts gebeele dikke takken, door de zwaarte der vrugten, van zelfs afbreeken, dog zomtyts werdenze ook van de wormen zodanig doorknaagt, datze zonder eenig gewelt door hun eygen zwaarte afvallen, en daarom laat menze niet ligt door ymant anders dan kleine jongens beklimmen, om dat men ook de dikſte takken niet veel betrouwen mag, zynde het drooge hout evenwel nog tot branden in de keuken bequaam.*

Geſlagten. De Mangas-boom heeft verſcheide zoorten, en welkers onderſcheit men meeſt zien en kennen kan aan de vrugten.

Primo. *Manga Dodol* ſeu *Manga Calappa* noſtratibus *Spek Mangas* dicta, cujus fructus omnium maximi ſunt, immo quorundam inſtar capitis infantis & ultra duas ponderantes libras, alii autem paulo minores; ejus caro interna non eſt lutea, ſed pallida, neque etiam fibroſa, uti vulgaris, dulcis ſaporis cum pauco aciduloque parvoque nucleo: occurrit autem hæc ſpecies plurimum circa Goam & Balaguattam, uti quoque in Zeylana, & Jaffanapatnama, quæ a Portugallis in Javam & Macaſſaram translata eſt: In Goa proprie dicitur *Manga Barera*, ubi etiam magnitudinem mediocris acquirit fructus Pompelmoes dicti, cujus fructus eſt rotundus, inferiore parum acuminatus parte, delicatiſſimi ſaporis; Bataviæ autem *Manga Dodol* multo minor eſt, quamvis ejusdem naturæ: in Macaſſara raro invenitur, vocaturque ibidem *Ta-ipa Bonko*. Hiſce in inſulis Orientalibus non occurrit, & quidam harum ſpecierum fructus ſunt rubentes, uti *Tsjeribon*, qui in inſula Java creſcit.

Eerſtelyk, Manga Dodol, *of* Manga Calappa, *by de onze* Spek Mangas *genaamt, zyn wel de grootſte van alle, ja zommige zo groot, als een kints hooft, en over de twee ponden wegende, dog zommige ook wel wat kleinder: haar vlees van binnen is niet geel, maar bleek, ook niet hairig, gelyk dat van de gemeene, van ſmaak zoet, en maar een weinig rynſch, met een kleine korrel, en deze vint men meeſt omtrent Goa, en Balaguatta, als mede op Ceylon en Jaffanapatnam, zynde door de Portugeezen op Java en Macaſſer overgebragt: tot Goa noemt menze eygentlyk* Manga Barera, *en alwaarze ook de grootte beeft van een middelbare Pompelmoes, meeſt ront, beneeden een weinig toegeſpitſt, en van een zeer uitſtekende ſmaak; maar op Batavia is de* Manga Dodol *veel kleinder, hoewel van de zelfde aart: op Macaſſer iſſe weinig, en heet aldaar* Ta-ipa Bonko. *In deze Ooſterſche Eylanden beeft menze niet, en zommige dezer ſoorten zyn van binnen roodagtig, gelyk die van* Tsjeribon *op het Eylant Java.*

Secundo. Vulgaris, ſupra deſcriptus, *Mampelaan* proprie dictus, Portugallis *Manga Kayr*, cujus optimi fructus circa Pattanam creſcunt, qui non toti ſunt lutei, ſed virides inſtar pomi, hujusque ſpeciei Amboinenſes & Bandanenſes ſunt majores, qui vero in Java creſcunt, ſunt minores, & maturi toti lutei & dulciſſimi. Plerumque tamen vermibus perforati, unde non ita ſalubres quam reliqui. A *Linſchoteno Cap.* 51. harum ſpecierum optimi habentur fructus, qui in Ormo creſcunt, dein qui in Guzaratta inveniuntur.

2. *Zyn de gemeene, bier boven beſchreven, eigentlyk genaamt* Mampelaan, *by de Portugeezen* Manga Kayr, *waar van de beſte omtrent Pattana vallen, zy worden niet gebeel geel, maar blyven appel-groen, en van deze ſoort zyn de Amboinſche, en Bandaaſche, maar die op Java waſſen, vallen wat kleinder, ook (ryp geworden zynde) geheel geel, en zeer zoet: dog meeſt wat worm-ſteekig, en dierhalven zo gezont niet als de andere. By* Lintſchooten, Cap. 51. *werden van deze ſoorten voor de beſte gekeurt de gene, die in Ormus waſſen, en daar na die van Guzaratta.*

Tertio. *Manga Dading* h. e. Manga carnoſa, aliis *Manga Daki* dicta, hujus fructus ex oblongo rotundiores ſunt vulgaribus, viridesque manent, licet ſint maturi, interius autem pallide rubent inſtar ſanguinolentæ carnis, ſine fibris, ſaporis debilioris quam vulgares, hæc autem ſpecies raro occurrit, atque ex Bangay primum in Amboinam delata eſt, unde etiam a quibusdam *Manga Bangay* vocatur.

3. Manga Dading, *dat is vlees-Manga, by andere* Manga Daki *genaamt, deze zyn uit het lankwerpige wat ronder, dan de gemeene, en blyven groen, al zynze ook ryp, maar van binnen zynze ligt root, als bloedig vleeſch, ook zonder draden, en van ſmaak vry wat laffer dan de gemeene, dog deze ſoorte vint men weinig, en zy is van Bangay eerſt in Amboina overgebragt, daaromze ook zommige* Manga Bangay *noemen.*

Quarto. Duæ ſubſequentes ſpecies in Amboina ſunt exoticæ, vulgares vero in Macaſſara, Java, unam vocamus *Mangam Minorem*, cujus fructus magnitudinem habet ovi Anatis, ac minor quoque eſt, ſine notabilibus tuberibus, ac ſine curvo apice, plurimum oblongus inſtar Ovi, ſed magis compreſſus, maturi penitus ſunt fuſci vel ſubnigri, caro interior rubet, ſimilibusque fibris ac majori nucleo quam vulgaris, qui omnino maturi eſſe debent, antequam dulceſcant, tumque ſaporem odoremque habent fumoſum; inmaturi enim acidiſſimi ſunt: Truncus ejus gracilor eſt ac coma anguſtior, folia quoque minora & anguſtiora quam domeſticæ, ſponte & in ſilvis creſcit, quamquam etiam colitur. In Macaſſara vocatur *Tappa rawa rawa* & *Taipa pali pali*. Boegenſes ac Lubei eam vocant *Lumis*. Balienſes *Poangus* h. e. Mangas aduſta ob ſaporem, non multum autem hi fructus æſtimantur vel expetuntur.

4. *De twee volgende ſoorten zyn in Amboina uitlandſch, maar gemeen op Macaſſer en Java, de eene noemen wy* Manga Minor, *hebbende de grootte van een Enden-Ey en ook kleinder, zonder merkelyken bult, en zonder kromme ſpits, meeſt lankwerpig, als een Ey, dog wat platter; de geheel rype werden donker bruin, en zwartagtig; het binnenſte vlees is rootagtig, met diergelyke hairige vezelen, en een grooter korrel, als de gemeene, moetende geheel ryp zyn eerze zoet werden, en dan ſmaakenze, en ruikenze nog al wat rookagtig, want de onrype zyn yſſelyk zuur. De ſtam is ranker, de kruin ſmalder, de bladeren kleinder en ſmalder, dan de tamme; hy waſt in 't wilt, dog wert ook wel gebavent of geculiveert: op Macaſſer heetze* Tappa Rawa-rawa, *en* Taipa Pali-pali: *die van Boegis, en Lubo noemenze* Lumis: *de Baliers* Poangus, *dat is brandagtige Mangas, van bare ſmaak, dog werden niet veel geagt.*

Quinto. *Manga Simiarum.* Malaice *Manga Buzjo* & *Budjo*. Macaſſarice *Taipa Baladung*, quæ omnia Simiarum Mangas denotant, cujus fructus omnium minimi ſunt inſtar Ovi gallinacei, cæterum a proxime antecedente non multum differunt. Arbor plurimum eſt ſilveſtris, altiore trunco quam vulgaris, comaque anguſtiore. Folia quoque ſunt minora, ac ſilveſtri Mangæ ſimillima. Fructus primo virent, dein luteſcunt, ac maturi ſpadicei, ficci autem nigricantes, caro interior fuſca eſt, vel obſcure rubens, ſi ſoli obvertantur, ſemi-pellucida eſt, ſapor inmaturi fructus acidiſſimus eſt, ac dentes ſtatim inficit, atque corrumpit. Maturiſſimi itaque eſſe debent, antequam comedi poſſint, tumque dulceſcunt, paucam vero habent carnem, ſed validum nucleum inſtar Amygdali fructus, quique facilius ab adhærentibus depurari poteſt fibris quam omnes præcedentes.

5. Manga Simiarum: *in 't Maleyts* Manga Buzjo *en* Budjo, *op Macaſſers* Taipa Baladung, *alle beduidende Apen-Mangas, zynde de kleinſte van allen, in de grootte van een Hoender-ey, anders van de naaſt voorgaande niet veel verſchillende. De boom is meeſt wilt, booger van ſtam dan de tamme, en ook ſmalder van kruin; de bladeren zyn ook kleinder, en die van de wilde Manga gelyker. De vrugten zyn eerſt groen, daar na geel, en ryp zynde Caſtangie-bruin, maar de droogé zwartagtig; van binnen is het vlees ock bruin, of hoog-root, als menze tegens de zonne hout, half doorſchynent, de ſmaak in de onrype is zeer zuur, en bederft terſtont de tanden; dezelve eggerig makende. Zy moeten dierhalven heel ryp zyn, eer menze eeten kan, en als dan wordenze zoet, dog hebben weinig vlees, en een kloeke kern, van de grootte als een Amandel-ſteen, en die zig ook van de aanhangende vezelen veel ligter laat zuiveren, dan alle de voorgaande.*

Præter quinque has veræ ac domeſticæ Mangæ ſpecies ſeu varietates, duæ quoque aliæ ſilveſtres occurrunt, quæ ſequenti deſcribentur capite: Item alia quoque ſilveſtris arbor Portugallis *Manga Brava* dicta, quæ longe diverſa eſt arbor, ac proinde *lib.* 3. *Cap.* 38. infra ſub nomine *Arboris Lactariæ* deſcribetur.

Behalven deze vyf ſoorten van de regte, en tamme Manga, heeft men nog twee wilde ſoorten, die in 't volgende Capittel zullen beſchreven werden: als mede nog een andere wilde boom by de Portugeezen Manga Brava *genaamt, de welke een gants verſchillende boom is, en dierhalven,* lib. 3. Cap. 38. *onder den naam van* Arbor Lactaria *of Melkbout, zal beſchreven worden.*

Anni tempus, quo matureſcunt Mangæ, in Java eſt ab Auguſto ad Octobrem, in Amboina vero tardius, Novembri nempe & Decembri, aliquando tamen, ſi Zephyri multum flarunt, præcocius. In Canara, & Guzaratta ab Aprili uſque in Novembrem matureſcunt,

De Saizoenen van de Mangas zyn op Java van Auguſtus tot October, dog in Amboina komenze wel wat later, te weten in November en December, en ook zomtyts, als 'er veele zuide-winden wayen, wel wat vroeger. In Canara en Guzaratten heeft menze van April tot November,

gelyk

turescunt, uti *Linſchotenus* teſtatur. Quibusdam annis, ſi Zephyri fuerint frequentiores, arbores hæ tam copioſe florent, ut vix foliatura dignoſci poſſit, hocque plurimum ea ex parte, quæ Zephyris eſt expoſita, quod Incolæ tanquam ſignum habent proxime inſtantis, vel jam orti morbi Epidemici; quamvis hi flores plurimum inutiliter decidant, indicio humido hoc Zephyro flores magis excreviſſe quam conſtanti naturæ lege & tempore. Hoc obſervavimus annis 1657 & 1664. quum Mangæ arbores Menſibus Julio & Auguſto extra ordinem floruerunt, ſemper ſuperveneruntfebres Epidemicæ, peſtilentiales Dyſenteriæ, ſimilesque plures morbi, qui omnes non florentibus Mangis vel Durionibus, ſed inſalubri, h. e. nimia humiditate, ac calida aëris qualitate excitati fuerunt. Sæpe etiam obſervantur quibusdam annis Mangæ bis terve fructus proferre, ſemper inter ſingulas fructuum productiones de novo florentes, tumque primos dant fructus Septembri, & ſic porro uſque in Aprilem.

Mangarum nuclei hinc inde projecti, ſi terram modo attingant, facillime progerminant, ſæpe ſtipitibus duobus tribusve ſimul, quorum unus perfectum format truncum. Veſpertiliones hos quoque expetunt & comedunt fructus, hinc inde illorum nucleos diſpergentes, qui omnes facile quoque radices agunt ac progerminant; Mangæ arboris truncus, præſertim junioris, ſæpe etiam incidendus eſt, ut melius excreſcat, ac præcocius ſuos edat fructus, quum abundantem tunc emittat ſuccum: Veteres trunci proliferi ſunt, plurimumque illis increſcunt plurimæ *Polypodii* ſpecies, Filices, aliæque herbæ, quæ diligenter expurgandæ ſunt, quum arbori magnum adferant damnum.

Nomen. Latinis Arbor *Mangifera*; fructus *Manga Domeſtica*; Malaice *Mangka* vel vulgo *Manga* & *Mampelaan* (quod nomen proprie ſecundæ, ſeu vulgari competit ſpeciei) Arabibus *Ambig*. PERSIS *Amb* & *Amba*: in Indoſtana apud Canarenſes *Ambo*. Ternatenſes *Coäve*; Tidorenſes *Quale*. Amboinenſes in *Hitoe Taipa* vocant: in Leytimora *Way Way*, quod nomen cum ſilveſtri commune eſt, quum domeſtica in Amboina quondam ignota fuit, Javanis & Balenſibus *Po*. Macaſſarenſibus *Taipa*: Bandenſibus *Manpelaen*.

Locus. Mangifera per totam occurrit Indiam, atque ipſi vicinam Perſiam, in una tamen regione frequentior quam in altera. Occidentalis enim Indoſtanæ plaga abundantius eam profert Orientali. In Sumatra non ſunt frequentes hæ arbores, in Aracana quidem, ac præſertim a Patana uſque per totam Siamam, in Java quoque ac magnis inſulis, nuſquam autem forte adeo ſunt frequentes, atque multiplicatæ ac in Macaſſara, ubi vaſtæ hujus occurrunt ſilvæ & campi. In Amboina, Banda, ac Moluccis quondam non reperiebatur, ſed per peregrinos advecta eſt mercatores, videntur enim Malaicenſes & Javani in Bandam eam transtuliſſe & Macaſſarenſes in Amboinam, præſertim in Hitoeam, ubi nomen inde etiam retinuit. Ante annum 1655. circa Caſtellum Victoriam in Amboina pauciſſimæ erant Mangæ arbores, ac fere nullæ aliæ niſi in celebri, ſed parva ſilva in Hila, eodem autem anno juſſu præfecti *Arnoldi de Vlaming*, plantarum amatore, in amplis circa arcem Victoriam plateis plantatæ fuere, ac inde per totam diſperſæ Leytimoram, arbores enim hæ in latis plateis gratæ ſunt non tantum ob umbram, ſed quod flammas etiam arceant, ne ab una in alteram diſpergantur partem: Rubra autem Manga ſeu *Manga Daging* plurimum creſcit in Patana vel Siama, ac quoque in Bangaya.

Uſus, ac Natura. Mangæ plurimum comeduntur crudæ ob delicatum earum ſaporem, qui, licet plurimæ comedantur, fere nunquam obſtat, & exterior tantum earum cortex aufertur, reliquum in partes conſcinditur, vel exſugitur ejus fibroſa caro, quæ nucleo inhæret; quidam etiam has macerant partes in vino Hiſpanico, quod tamen meo judicio inutile ac ſuperfluum eſt, quia præter hoc ſatis ſunt calidi hi fructus, Mangæ enim natura eſt humida quidem, ſed ſimul calida, ac tenuem biliosumque generat chylum, unde vino Hiſpanico non opus eſt, ut exaltetur, numquam tamen notabile adfert damnum, licet copioſe comedatur: excepto quod hi fructus ſanguinem calefaciant, atque hinc exanthemata ſeu Sudamina cutis cauſſent,

gelyk Linſchooten *ſchryft*: *In zommige jaren, als 'er veele zuide-winden wayen, bloeyen deze boomen zo overvloedig, dat men qualyk het loof daar van bekennen kan, en dat meeſt aan die zyde, daar de zuide-wint raakt, 't welk de Inlanders voor een teeken van aanſtaande, of alree ontſtaane en byloopende ziekte houden, hoewel dat bloeizel meeſt vrugteloos afvalt, tot een bewys, dat het meer door de vogtige zuide-wint, dan door de beſtemde tyt der natuur uitgelokt wert: dit hebben wy gezien in de jaren zeſtienhondert zeven en vyftig en vierenzeſtig, dat als doen, wanneer de Mangas in de maanden Julio en Auguſto ongemeen bloeiden, t'elkens daar op volgden veele Inlantſche koortzen, peſtilentiale roode-loopen, en diergelyke quaalen meer, welke alle niet door de bloeyende Mangas of Durionen, maar door de ongezonde, dat is overvloedige vogtigheit en warme conſtitutie des jaars, veroorzaakt wierden: men ziet ook dikwils, dat in zommige jaren de Mangas twee a driemaal dragen, t'elkens tuſſchen yder dragt byzonder bloeyende, en als dan beeft men de eerſte rype vrugten in September, en zo voorts tot in April.*

De Mangas korrels, hier en daar weggeſmeeten zynde, alſſe maar de aarde raaken, ſchieten zeer ligt uit, en dat wel met twee en drie ſtammen te gelyk, dog waar van maar eene tot perfectie komt. De vleermuizen zyn mede zeer gretig of graag na deze vrugten, en verſpreiden de korrels hier en daar, die dan ook alle zeer ligt uitſchieten. In de ſtam van de Mangas-boomen, inzonderheit van de jonge, moet men dikwils kerven bakken, waar door hy te beter opſchiet, en te vroeger vrugten draagt, om dat hier door het overvloedige zap een weinig uitgetapt wert; de oude ſtammen gewinnen ligtelyk, of eigentlyker, zy worden veeltyts gequelt van veele zoorten van Polypodium, *Vaaren, en andere ruigte, die men naarſtig daar van wegruimen en zuiveren moet, want het brengt den boom groot nadeel toe.*

Naam. In 't Latyn, de boom Mangifera, *de vrugt* Manga Domeſtica, *in 't Maleyts, meeſt door gebeel water-Indien,* Mangka, *of gemeen* Manga, *en* Mampelaan (*welke naam eigentlyk van de tweede of gemeene zoorte moet verſtaan werden*) *Arabis* Ambig. *Perſiaans* Amb, *en* Amba: *in Indoſtaan by de Canaryns,* Ambo, *Ternaats* Coäve, *Tidorees* Quale: *Amboins, op* Hitoe; Taipa: *op Leytimor* Way Way, *een naam gemeen met de wilde, om dat de tamme eertyts in Amboina onbekent was, op Javaans en Baleys* Po, *op Macaſſers* Taipa: *op Bandees* Manpelaan.

Plaats. De Mangas vint men door gebeel Ooſt-Indien, en ook nog daar buiten in de Perſiaanze grenzen, dog in't eene lantſchap meerder, dan in't andere, want de weſt-zyde van Indoſtaan is daar van rykelyker voorzien dan de ooſtzyde; op Sumatra zynze niet overvloedig, maar wel in Aracan, en inzonderheit van Patane af door gebeel Siam, als mede op Java en de groote Eylanden, dog nergens ſtaan 'er miſſchien zo veel by malkander als op Macaſſer, alwaar men groote boſſchen en velden daar van beeft: op Amboina, Banda, ende de Moluccos hebbenze eertyts niet gehat, maar door de vreemde kooplieden ontfangen, want het ſchynt, datze de Maleyers en Javanen in Banda hebben overgebragt, ende de Macaſſaren in Amboina, inzonderheit op Hitoe, alwaarze na dezelve natie ook nog hun benaming dragen: voor het jaar zeſtienhondert vyf en vyftig waarender aan het Caſteel Victoria in Amboina nog zeer weinig Mangas-boomen, en bykans geen andere als aan en in het vermaarde, dog kleine bosje op Hila, *maar in't zelve jaar zynze door laſt van den Admiraal* Arnold de Vlaming (*een liefhebber van plantagie*) *op de ruime ſtraaten aan't Caſteel Victoria geplant, en zo voorts door gebeel Leytimor verſpreit; want deze boomen zyn zeer bequaam in ruime ſtraaten, niet alleen om hare aangename ſchaduwe, maar ook om datze den brant ſtuiten, en beletten, dat die van de eene zyde zo ligt niet na de andere zyde overſlaat: vallende de roode of* Manga Daging *meeſt in Patane, of Siam, en ook op Bangay.*

Gebruik, en Aart. De Mangas *worden meeſt raauw gegeeten, wegens hare lekkere ſmaak, waar van men qualyk zat of moede worden kan, en men ſchilt alleenelyk de buitenſte dunne ſchelle daar af, de reſt ſnyt men in ſtukken, of zuigt het van 't hairige vlees (dat aan de korrel vaſt hangt) af: zommige weeken de ſtukken ook wel in Spaanſche-wyn, dog 't welk, myns oordeels, onnoodig is, om datze buiten dien nog vierig genoeg zyn, want de Mangas, zynde van natuur vogtig en heet, genereren een dun, geyl, en galagtig voetzel, 't welk men nog met geen Spaanſche-wyn en behoeft te verſterken: zy brengen egter geen zonderlinge ſchade aan, al eet menze ook al wat rykelyk; behalven datze het bloet wat verbitten, en als dan genereerenze wel eenige vuurige opdragtigheeden des buits, in 't Latyn* Sudamina *of in 't gemeen*

cauſſent, unde doctus *Paludanus* apud *Linſchootenum*, vel Mangam non novit, vel immaturam guſtavit, qui ſcribit naturæ eſſe frigidæ, quod locum habet in immaturis, quæ acidæ & adſtringentes ſunt: Hæ aptæ admodum ſunt & uſurpantur in muria & aceto conditæ, uti cum Olivis Hiſpanicis fit, illæ etiam eodem modo, eundemque in finem, ad appetitum nempe excitandum aliis junctæ cibis comeduntur: Portugalli melius ſolebant illas præparare, quas primo in aqua marina aliquod per tempus macerabant, dein viride Zingiber ac Porra illis inſerebant, & locum nuclei exemti hiſce inplebant, quas in aceto ac contrito Sinapi aſſervabant, hæ vocabantur *Mangæ Aetchiar*, vel Portugallice *Manga Recheada*, quod noſtri pronunciant *Manga Retsjada*, quia ad omnes *Atsjar Reche*, ſeu *Capſicum* adhibetur. Cæterum Mangæ quoque crudæ bonæ ſunt, ut cum Oryza comedantur, in minutas conſciſſæ partes, vel piſcium jure incoctæ, quæ cibis iſtis gratam conciliant aciditatem: Ex ſemimaturis quoque inſtar pomarii coquitur cibus: Si enim coquantur, earumque caro per craſſius trajiciatur linteum, ut earum fibræ tollantur, hæcque ſaccharo miſceatur albo, gratam acquirit aciditatem: Interior nucleus, uti dictum eſt, ob amaritiem edendo ineptus eſt, quidam autem eum tanquam Medicamentum adhibent, nempe crudum ad lumbricos, alii autem contoſtum contra Diarrhæam, & ad eam ſiſtendam uſurpant.

In craſſiſſimis ramis omnes quoque plantarum ſpecies uti Viſcum, ſimilesque, quæ e terra progerminare nolunt, inplantari poſſunt, quæ facile quoque illis inhærent, ſi cum radicibus muſcoſis & pauco luto arboris cortici alligentur, tales autem rami fructus non bene producunt: Nihil eſt, quod anxietatem, quæ alicui ex eſu Pinangæ Mabok ſupervenit, melius tollat, quam ſi ſuperedatur huic matura *Manga*.

A fuſco juniorum foliorum colore, quæ e fuſco purpuraſcunt, quædam induſia vocantur *Cain Poetsjo-pou*, hæc quoque folia cruda comedi poſſunt, vel inſtar Atsjaar uſurpari, uti aliarum arborum ſimilia juniora folia, quæ *Ulang Ulang* vocantur: Arbores hæ multum involvuntur aranearum telis, aliisque ſordibus, quæ ipſis adhærent, quæque efficiunt, ut plurima florum pars pereat. Expertum quoque fuit arborem hanc ob abundantem ſuccum vi ignis reſiſtere poſſe, in communi enim incendio accidit, quod omnis ejus coma ſeu folia comburerentur, brevique poſtea arbor non tantum lætius regerminaret, ſed meliores quoque gereret fructus, quam antea: Ex expreſſo & pellucido ſucco ſaccharo mixto & ebullito craſſam ſolebant confiicere conſervam, *Rob d'Mangas* dictam, ægrotis gratiſſimam ori refrigerando & refocillando loco *Rob Ribeſiorum*. In Macaſſara fructus magna in quantitate ſub arboribus decidunt, qui omnes ob copiam nec nutriri, vel edi poſſunt, deciduos autem hoſce contundunt & ſuccum eorum exprimunt, quem magnis indunt ollis ſeu Cacabis, unde fit acetum.

Minores duæ ſpecies, licet non ita grati ſunt ſaporis, in Macaſſara tamen ob raritatem magnatibus offeruntur: quæ recentes non ſunt comedendæ, ſed aliquot per dies ſunt deponendæ: Recentiſſimæ enim prope caules acerrimum habent lac, quod labiis nocet, uti in recentibus quoque detegitur Ficubus. Inter Mangarum genera numerari quoque poteſt fructus, qui in Banda *Pau* vocatur, cujus arbor majora gerit folia quam Manga vulgaris ſeu domeſtica, hæc autem inæqualis ſunt magnitudinis, quædam enim ſeptem pollicum habent longitudinem ac trium latitudinem, alia autem decem vel undecim pollices ſunt longa, ac tres lata, anterius rotundiora, quam vulgaris Mangæ folia, obtuſoque apice. Nervus medius longitudinalis utrimque quoque protuberat, foliaque plurimis lateralibus coſtis parallelis conſtant, quæ inferius protuberant, ac ſuperius foveolas ſeu areas efformant, Mangæ porro folia ſunt glabra, firma, rotunda, ac longis infixa petiolis, ad ſuperiorem ramorum partem nullo locata ordine, ejus flores ac fructus racemoſi ſunt inſtar Mangæ, racemi autem hi ſunt majores, ac in paucos laterales diviſi, fructus quidem fere cum Mangis conveniunt, verum ſunt oblongiores, quidam autem breviores ac rotundiores, ac prope petiolum quoque protuberantes ab una parte: Horum color eſt inſtar veræ Mangæ ex luteo-virens; ſub tenui pellicula caro latet piloſa ſeu fibroſa inſtar Mangæ domeſticæ, ſed eſt carnoſior, dulcis

meen root-bont genaamt, en daarom moet den geleerden Paludanus, *by* Linſchooten, *of de Mangas niet gekent, of onrype geproeft hebben, ſchryvende datze kout van aart zouden wezen, en't welk alleen in de onrype waar is, dewelke zuur en adſtringeerende zyn. Deze onrype Mangas zyn zeer bequaam en gebruikelyk om in pekel en azyn te leggen, gelyk men de Spaanſche Olyven doet, werdende ook tot dien eynde en op dezelve maniere (te weten om appetyt te verwekken) by alderhande koſt gegeten. De Portugezen plegenze wat beter toe te bereiden, dezelve eerſt in zout-water een tyt lank wekende, daar na met groene gember en knof-look beſteekende of eygentlyk de plaats van de uitgenomen korrel opvullende, en in azyn en gemaale moſtaart bewarende, en deze noemt men dan* Manga Aetchiar, *of in't Portugees* Manga Recheada, *'t welk de onze uitſpreeken* Manga Retsjada, *om dat by alle* Atsjar Reche, *of ritsjes (dat is* Capſicum) *gebruikt wert; anderzints zyn de raauwe Mangas ook een gemeene koſt, zo om by ryſt te eeten, klein geſneeden zynde, als in vis-zop gekookt, 't welk die koſt een aangename zuurte geeft: uit de halfrype Mangas wert ook een aangenaam appelmoes gemaakt: want als menze kookt, en het vlees door een grof doekje kleinſt, op dat 'er de draaden uitblyven, en dan rykelyk met witte zuiker mengt, zo krygt het een aangename rynsheit: de binnenſte kern is, als gezegt, wegens zyne bitterheit onbequaam om te eeten, dog zommige geven hem als Medicyn raauw in, tegens de wormen des buiks, en andere weder gebraden tegens den buik-loop, en om die te ſtoppen.*

Op de dikſte takken kan men ook alderhande zoorten van Angrek, en diergelyke kruiden, die niet uit de aarde waſſen, planten, en dewelke ook daar op zeer ligt beklyven, als menze met haar moſſige wortelen, en een weinig ſlyk op de ſchorſze des booms vaſt-bint, maar zodanige takken willen als dan mede niet wel dragen: daar is niets dat de benautheit, die ymant door 't eeten van Pinang-Mabok overkomt, beter verdryven kan, dan als men een rype Manga *daar op eet.*

Na de bruine verwe of koleur der jonge bladeren, dewelke van het bruin na het purper trekt, werden zommige kleetjes Cain Poetsjo-pou *toegenaamt, en deze bladeren kan men ook raauw eeten, of tot Atsjaar gebruiken, gelyk diergelyke andere jonge bladeren, die men* Ulang Ulang *noemt. Deze boomen zyn zeer bezet met ſpinnerakken, en andere vuiligheit, die in dezelve blyft hangen; en dewelke maken, dat het meeſtendeel van het bloeizel bederft: men heeft ook ervaren, dat dezen boom, wegens zyn overvloedig zap, het gewelt des vuurs kan tegen ſtaan, want het in een gemeene brant gebeurt is, dat alle het loof afbrande, en kort daar naar de boom niet alleen wederom weeldrig uitſchoot, maar ook beter vrugt droeg, dan te vooren. Uit het geperſte en doorſchynende zap, met zuiker vermengt en opgekookt, pleeg men een dikke conzerve te maken,* Rob d'Mangas *genaamt, zeer aangenaam voor zieke lieden, om de mont te ververſchen, in plaats van* Rob d'Ribes. *Op Macaſſer vallen de vrugten in menigte onder de boomen, als konnende wegens haare veelheit niet alle genuttigt werden, dog de afgevallene nemenze en ſtooten of perzen het zap, met groote potten vol, daar uit, en dat alleen om azyn van te maaken.*

De twee kleine zoorten, hoewelze ſlegt van ſmaak zyn, werden egter op Macaſſer aan de grooten geprezenteert wegens hare zeltzaambeit: en men moetze ook niet verſch eeten, maar eenige dagen laten leggen: want de gebeele verſche hebben by den ſteel een ſcherpe melk, die de lippen wat verzeert, gelyk de verſche vygen doen. Onder de Mangas geſlagten kan men ook reekenen een vrugt, die men in Banda Pau *noemt, zynde grooter van bladeren dan de gemeene Manga, en ook door malkanderen van een ongelyke grootte, want zommige zyn zeven duimen lang, en twee breet, andere weder tien en elf duimen lank, en drie breet, ook van voren ronder, dan de gemene Mangas-bladeren, en met een ſtompe ſpits: de middel-zenuwe built of puilt te wederzyden uit, met veele groote ribben aan de zyden, dewelke ook beneeden uitſteeken, en boven kuiltjes of voorens maaken, daarze aan de Mangas-bladeren mede uitſteeken, voorts zynze glat, ſtyf, en op langagtige ſteelen, rontom de voorſte takken zonder ordere ſtaande, hun bloeyzel en vrugten komen aan troſſen voort, gelyk de Mangas, dog deze troſſen zyn grooter, en in weinige zyde-takken verdeelt, de vrugten komen ook ten naaſten by met de Mangas over een, dog zyn wat lankwerpiger, zommige korter, en ronder, en by den ſteel, mede een bult aan de eene zyde hebbende; de coleur is gelyk die van de regte Mangas, te weten geel-groen, onder een dunne ſchel legt een hairig vlees, gelyk aan de gemene Mangas, dog 't is vleesagtiger, laf-zoet van ſmaak, en zonder dien geilen reuk, die in de Mangas is, zynde egter aangenaam om raauw te eeten, en in Banda maakt men veel werks*

daar

A
B

B
A

dulcis ac fatui ſaporis ſine gravi illo odore, qui in Manga obſervatur, delicatus tamen eſt, ſi crudus comedatur, atque in Banda magni æſtimatur: Arbor hujus celſiſſima eſt ac vaſta, ita ut hujus trunci inveniantur, quos duo vix brachiis amplecti poſſunt viri, cujus rami quoque tam ample ſunt extenſi ac Mangæ arboris: In Banda *Pau* vocatur, in Cerama Orientali, ubi quoque occurrit, Bata, atque Mangæ fætidæ ſpeciei annumeratur: Malaice *Batu Malaica* vocatur. Arbor hæc *Pau* nihil noxium habet neque in fructu, neque in corticis ſucco.

daar van. Het wert een zeer boogen en grooten boom, zo dat men ſtammen vint, die twee mannen omvademen moeten, hebbende ook de takken zo wyt uitgeſpreit, als een Mangas-boom: men noemt hem in Banda Pau, *op Ooſt-Ceram (daar men hem ook heeft)* Bata, *en zy rekenen hem onder de zoorten van ſtinkers, in't Maleits wert by* Batu-Malaica *genaamt: zynde aan de* Pau *niets ſchadelyks, noch in de vrugt, nog in het zap der ſchorſſe.*

In Rumphii Appendice hæc adduntur.

In *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 1. Manga vocatur *Mao* vel *Mau* Bracmanis: ubi lector multas hujus arboris utilitates ac vires Medicas præterea inveniet, ut & medicamenta Malabaris uſitata, hiſce vero in regionibus ignota, unde eo lectorem amandamus.

In de Appendix *van* Rumphius *wert dit 'er bygevoegt.*

In het vierde deel van de Hortus Malab. Fig. 1. *wert de* Manga *genaamt* Mao *of* Mau *in 't Brameneès, alwaar de leezer noch veele nuttigheden en Medicynen zal vinden by de Malabaren gebruikelyk, dog in deze quartieren onbekent, weshalven ik den leezer daar heenen wyze.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Quintæ.

Quæ ramum exhibet *Mangæ* Domeſticæ foliis floribusque conſpicuum.
A. *Inmaturos* denotat *fructus* ex pedunculis ſuis dependentes.
B. *Fructum Maturum*, & transverſim ſciſſum.

UYTLEGGING

Van de Vyf- en Twintigſte Plaat.

Die een Tak vertoont van de Tamme Manga *met zyn bloemen en bladen verciert.*
A. Wyſt aan de onrype vrugten, *zo als zy van hun ſteelen afhangen.*
B. Een rype *opgeſneede* vrugt.

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Sextæ.

Quæ exhibet ramum *Mangæ Silveſtris*, ex quo fructus inmaturi dependentes conſpiciuntur, quæque arbor *Manga Pau* incolis vocatur,
A & B. *Fructus* denotant *maturos* juſta *forma* & *magnitudine.*

UYTLEGGING

Van de Ses- en Twintigſte Plaat.

Dewelke vertoont een Tak van de wilde Manga-Boom *met zyn onrype vrugten, die* Manga-Pau *by de Inlanders genaamt wert.*
A en B. Wyzen aan de rype vrugten *in hun* grootte *en* gedaante.

OBSERVATIO.

Mangifera arbor flore fructuque in *Horti Malab. part.* 4. *Tab.* 1 & 2. ample ſatis expreſſa eſt, ſed ejus Figura non ita accurata eſt ac illa, quæ huic inſerta eſt operi. Quidam porro ſunt auctores, qui hanc vel denominarunt, vel quoque deſcripſerunt. Ab *Herman. in Muſ. Zeyl. pag.* 59 & 66. vocatur *Mangifera arbor*, uti & a *Bont. lib.* 6. *Cap.* 5. *pag.* 95. a *Rayo* dicitur Manga Indica fructu magno reniformi *in Hiſt. pl. pag.* 1550. reliquæ denominationes a *Caſp. Commel. in Fl. Malab. pag.* 43. exhibentur, ut & in *Theſ. meo Zeyl. pag.* 152 & 153. nec non in S. *Dale Pharmac.* in 4to. *pag.* 339. Arbor hæc *Manga* vulgaris a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 154. itidem exaratur, ut & a *Linſchoteno in itinerario pag.* 73. ubi & ejus Figura, ſed inperfecta, ejusque variæ ſpecies enumerantur in *Ray. Hiſt. pl. tom.* 3. *Append. pag.* 55.

AANMERKING.

De Mangas-boom *is met zyn bloemen en vrugten in het vierde deel van de* Hortus Malabaricus Tab. 1 *en* 2. *groot genoeg afgebeeldt, dog is verre na zo accuraat en net niet vertoont, als die in dit werk gevoegt is. Van zommige Schryvers wert dezelve gemelt, of mede beſchreven:* van Herman in zyn Muſ. Zeyl. pag. 59 *en* 66. *wert ze* Arbor Mangifera *genaamt, als mede van* Bontius lib. 6. Cap. 5. pag. 95 *en van* Ray in zyn Hiſt. pl. pag. 1550. *Manga Indica fructu magno reniformi, de verdere benamingen zyn by de Heer* Caſp. Commel. *in zyn* Fl. Malab. pag. 43. *te vinden; als mede in myn* Theſ Zeyl. pag. 152 *en* 153. *en S.* Dale Pharmac. in 4to. pag. 339. *De* Manga-Boom *wert mede by* Valent. *in de* beſchryving *van* Amboin pag. 154. *vermeldt, en beſchreven van* H. Linſchooten *in de* Ooſtindiſche Reysbeſchryving pag. 73. *alwaar ook deszelfs Figuur dog ruuw verbeelt wert, en verſcheide zoorten van de* Manga *opgeteelt in de* Append. *van het* derde deel van Ray. Hiſtor. pl. pag. 55.

CAPUT VIGESIMUM SECUNDUM

Manga Silveſtris; Manga Utan.

SIlveſtris Mangæ duæ ſunt ſpecies, quarum prima comam gerit minorem Manga Domeſtica, trunco vero erigitur altiore ac rectiore, folia quoque ſunt longiora & flaccidiora quam domeſticæ, nec contuſa adeo gravem dant odorem, ſed odorem habent Canarinum, fructus major & amplior eſt domeſticæ, porro compreſſus, ad petiolum tuberculoſus, ſuperius autem cito anguſtatur, ubi extrorſum inflectitur: fructus hic plerumque ex fuſco virot vel paulum flaveſcit, verum non ita glaber & æqualis ac domeſticæ; caro interna non eſt lutea, ſed pallida, fibræ ſunt multo craſſiores, ſapor eſt aquoſus, & ad foetidum accedit, plerumque autem acidus, ſi non bene ſint maturi fructus. Nucleus eſt amplus, unde paucam fructus continet carnem: Juniora folia non ſunt fuſca uti in domeſtica, ſed ſunt ſordide albentia ſeu flaveſcentia: Altera ſpecies ſilveſtris magis eſt antecedente, truncus autem ejus ac folia ſunt ſimillima, fructus vero eſt oblongo-rotundus, inſtar corii piloſus, non viridis ſed coloris

XXII. HOOFDSTUK.

Wilde Mangas-Boom.

VAn *de wilde* Mangas *werden twee zoorten gevonden: en het eerſte geſlagt heeft een ſmalder kruin dan de tamme Mangas, dog is van ſtam booger en regter; de bladeren zyn mede wat langer en ſlapper, dan die van de tamme: en gekneuſt zynde ook zo geyl niet van reuk, maar trekken wat na de Canary-reuk, de vrugt is vry wat grooter en breeder, dan de tamme, voorts wat plat, by den ſteel met eenige knobbeltjes, en beneeden loopenze ſchielyk ſmal toe, hebbende daar de ſpits mede uitwaarts geboogen: zy blyft doorgaans meeſt graauw-groen, of wert een weinig geel, maar zo glat en effen niet als de tamme. Het vleeſch van binnen wert ook niet geel, maar blyft bleek; de draaden zyn veel grover, de ſmaak is wateragtiger en vry wat naar de ſtinkers trekkende, dog meeſt zuur, alſſe niet volkomen ryp zyn: de korrel is groot, en dierhalven weinig vleeſch aan de vrugt. De jonge bladeren werden niet bruin, gelyk die van de tamme, maar zyn vuil-wit of geelagtig. Het tweede geſlagt is nog wel een graadt wilder dan 't voorgaande, dog aan ſtam en bladeren het zelve meeſt gelyk, maar de vrugt is lankwerpig-ront; van buiten zo ruig*

ris hepatici, cum magno itidem nucleo ac pauca carne, quæ plurimum eſt acida, vel matura penitus aquoſa eſt. Hæcque arbor tantum in ſilvis reperitur, prima autem ſpecies aliquando etiam colitur vel tranſplantatur.

Nomen. Utraque ſpecies Latine *Manga Silveſtris* vocatur, Malaice *Manga Utan*: Amboinenſes eas vocant *Taipa* (quod nomen, uti ſupra dictum fuit, Macaſſarenſibus veram denotat Mangam) item *Way Way*, & *Ouw*.

Uſus ac natura. Hæ Mangæ raro crudæ comeduntur, niſi a Balienſibus, qui cum Aatchiar tanquam obſonium ad Oryzam uſurpant, & primam potiſſimum ſpeciem, ex qua cum ſaccharo pomarium quoque præparari poteſt: Altera autem ſpecies raro cruda comeditur, ſed aliquando cum piſcibus coquitur, ut eorum jus acidum acquirat ſaporem: Utriuſque lignum aptum eſt foco exſtruendo, quum facile exſiccetur: Silveſtres hæ Mangæ menſem ſerius matureſcunt quam veræ ſeu domeſtica. In Banda duæ quoque occurrunt ſilveſtres ſpecies. Prima vocatur *Wau*, atque cum prima noſtra convenit ſilveſtri ſpecie, excepto quod illius fructus ſit major, verum non ita piloſus ac Amboinenſis. Altera ſpecies vera eſt ſilveſtris, & hic *Alir* vocatur, quæ paucam itidem præbet carnem ac craſſum corticem, dulcem vero habet ſaporem, ſi bene maturus ſit fructus; cæterum ſecundæ noſtræ ſpeciei proxime conveniens.

ruig als leer, niet groen, maar lever-verwig met een groote korrel, en weinig vleeſch, het welk meeſt zuur blyft, of gebeel ryp zynde ganſch wateragtig ſmaakt: en dezen boom waſt alleen in 't wilt, maar de eerſte zoorte wort nog somtyts wel voortgeplant en gecultiveert.

Naam. Beide deze zoorten noemt men in 't Latyn Manga Silveſtris, *in 't Maleyts* Manga Utan: *de Amboineezen noemenze* Taipa (*'t welk, als boven gezegt, by de Macaſſaren de regte Manga is*) *item* Way Way *en* Ouw.

Gebruik en aart. Deze Mangas werden weinig raauw gegeeten, behalven door de Baliers, dieze zodanig met Aatchiar, als een toeſpys tot hun ryſt gebruiken, en dat meeſt van de eerſte zoorte, van dewelke men ook met zuiker een appelmoes maaken kan. Dog de tweede zoort wert weinig raauw gegeeten, maar somtyts nog wel by viſſchen gekookt, om het zap een zuure ſmaak te geven: en het hout van beide geſlagten is bequaam tot branthout, om dat het ligt droogt. Deze wilde Mangas worden omtrent een maant laater ryp dan de regte of tamme: In Banda heeft men ook nog twee zoorten van wilde Mangas: de eerſte biet Wau, *en komt met onze eerſte wilde over een, behalven dat de vrugt wel zo groot is, dog zo hairig niet, als de Amboinſe. De tweede zoorte is de regte wilde, en biet albier* Alir, *hebbende weinig vleeſch, en een dikke ſchel, dog is zoet van ſmaak, alſſe regt ryp is, anders met onze tweede zoort meeſt over een komende.*

Tabula Vigeſima Septima

Exhibet ramum *Mangæ Silveſtris*, floribus fructibusque conſpicuum, quæ *Manga Utan* ſeu Silveſtris a *Rumphio* vocatur.

OBSERVATIO.

Silveſtris hæc *Manga* a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 156. itidem commemoratur, & in *Tab. No. I.* juxta Rumphii Figuram exhibetur.

De Seven- en Twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de wilde Mangas-Boom *met zyn bloemen en vrugten uitmuntende, welke Manga Utan of wilde Manga van Rumphius genaamt wert.*

AANMERKING.

Deze wilde Mangas-Boom *wert by* Valent. pag. 156. *ook beſchreven, en volgens de Figuur van* Rumphius *op de Plaat* No. I. *verbeelt.*

CAPUT VIGESIMUM TERTIUM.

Manga Foetida. Bate.

Foetida hæc Mangifera arbor rectum gerit truncum, ejus coma anguſtior eſt domeſtica, Jamboſam referens arborem. Folia quoque triplo ſunt majora quam vulgaris, quatuordecim ac ſexdecim longa pollices, quinque lata digitos, junioribus in arboribus ſunt etiam majora, obſcure viridia, firma, fragilia tamen, ac contrita reſinoſum ſpirant odorem: Laterales coſtæ ſunt parallelæ, nervuſque medius utrimque protuberat. Folia juniora ſunt quoque fuſca, ſenſim acuminata; flores in majoribus magisque extenſis inſident corymbis quam in vulgari, qui coloris ſunt purpuraſcentis ſeu incarnati, ex quinque conſtantes petalis reflexis, fere inſtar florum Blimbing, qui in centro ſuſtinent quinque ejusdem coloris ſtamina, quorum unum altero longius eſt, in quorum medio luteum erigitur piſtillum, quod in fructum abit. Flores marceſcentes luteſcunt carneis diſtincti lineolis, ſique hi racemi abrumpuntur, copioſius ac tenax magis & flaveſcens effundunt lac quam Mangæ racemus vulgaris: flores hic debilem habent odorem, plurimique decidunt. Arbor enim tot fructuum pondus ferre non poſſet, ſi omnes vel plurimi forent perfecti: menſe Februario & Martio florent, fructusque matureſcunt anni tempore pluvioſo, ſed non certum obſervant tempus.

Fructus hic quoque multo major eſt quam vulgaris, inſtar pugni nempe majoris, forma hujus quoque rotundior eſt quam Mangæ domeſticæ, nec ſuperior apex ita incurvatus: Fructus eſt ſquallide virens, lignoſus fere, parum hirſutus, nec ita ſuccoſus ac Mangæ, magnum quoque continens nucleum ſeu officulum: Sapor ex acido reſinoſus eſt, & recens, non ita gratus ac domeſticæ; odor eſt gravis, ingratus, caput gravans, ſi autem hic comedatur fructus, non ita odor percipitur, maturi penitus flaveſcunt, ac ſponte decidunt. Truncus æqualem gerit cor-

XXIII. HOOFDSTUK.

Mangas Stinker-Boom.

DE Stinker-boom heeft een regte ſtam, en zyn kruin is ſmalder dan de Mangas, *wel gelykende na den Jamboes-boom; en de bladeren zyn ook wel driemaal grooter dan die van de Manga, te weeten veertien a zeſtien duimen lank, en vyf vingers breet, en aan de jonge boomen zynze nog al wat grooter, donker-groen en ſtyf, dog bros of breekzaam; gewreeven zynde gevenze een hersagtigen reuk van haar. De dwers-ribben ſtaan evenwydig, ende de middel-zenuwe puilt aan weder-zyden uit: de jonge bladeren zyn ook bruin, en allengskens ſpits toelopende. Het bloeyzel komt voort aan grooter en meer uitgebreider troſſen dan aan de Mangas, zynde van koleur purper of incarnaat, en beſtaande uit vyf blaatjes, alle wat agterwaarts geboogen, bykans gelyk het bloeyzel van Blimbing, van binnen vertoonen haar vyf draatjes van de zelfde koleur, waar van het eene langer is, dan het andere, hebbende in de midden een geel knopje, daar de vrugt uit voortkomt. Het bloeyzel, out geworden zynde, wort geel met ligt-roode ſtreepjes, en als men deze troſſen afbreekt, zo komt 'er een overvloediger geelagtige en taye melk uit, dan uit de Mangas-tros, maar uit de bladeren komt vry wat minder, ende de geheele boom is zo zappig niet als de Mangas: zy hebben een ſlappen reuk, en het meeſte bloeyzel valt af: want den boom zoude den laſt van zo veel vrugten niet konnen draagen, byaldien zy alle, of het merendeel, tot volkomentheit quamen; zy bloeyen in February en Maart, en de vrugten worden ryp in de reegen-moeſſon, dog houden zo geen precizen tyt.*

De vrugt is ook veel kloeker dan de tamme Manga, te weten als een groote vuiſt, ook is zyn gedaante ronder dan de Mangas, ende de benedenſte ſpitze zo krom niet geboogen, de koleur is vuil-groen, en als houtagtig, een weinig ruig, het binnenſte vlees is bleek-geel, ook zo hairig, nog zappig niet, als van de Manga, hebbende ook een grooter ſteen of korrel: de ſmaak is uit den rynzen hersagtig, en vers, zo aangenaam niet, als van de gem. Manga; de reuk is ſterk, onlieffelyk en het hooft wat beſwarende, dog als men daar van eet, gevoelt men dezelve zo zeer niet, de geheele rype worden een weinig geel, en vallen van zelfs af.

De

A
A
B
B
C

corticem, nec ita ſcaber eſt ac Mangæ, ſique incidatur, paucus exſtillat tenax, atque lacteus ſuccus, qui cutim adurit, ſi ipſi illiniatur, immo ſæpe etiam exulcerationes excitat.

Nomen. Latine *Manga Foetida*; Noſtratibus *Stinker*, non quia foetidum habet odorem, ſed quia admodum gravis ac moleſtus eſt: Malaice *Bate* & *Batu-Malacca*, quo nomine hiſce in inſulis quoque ſunt notæ: Aliis Malaice quoque audit *Ampatsjan*, in Banda *Batsjan*. In Macaſſara eſt ignota, in partibus Celebes Orientalibus *Dodeco* vocatur, & in Balya *Batel*.

Locus. Non ſponte in ſilvis creſcit, licet parum colatur, ſed plurimum per veſpertiliones diſpergitur ac ſeritur, qui officula hinc inde projiciunt: In plurimis porro occurrit inſulis Moluccis, in Amboina, Banda, Java, Balya, ac in Celebes parte Orientali, ſed raro.

Uſus. Foetidi hujus fructus natura non eſt ita humida, ſed calidior quam veræ Mangæ, hinc quoque hi fructus non tanta ſunt edendi copia, exanthemata enim calida & febres excitant, decorticantur & in partes diſſecantur uti veræ Mangæ, penitus autem debent eſſe maturi, quum ex acido ſunt dulces, alias omnino ſunt acidi, ac ſicciores quam vera Manga, ad coctionem vel frictionem non adhibentur. Hæc autem in horto non eſt plantanda, in quo aliæ prope hanc creſcunt plantæ, quum plurimam in ſe attrahat terræ humiditatem, ac adeo aridam vel ſiccam reddit, ut cæteræ omnes pereant vel quaſi exurantur plantæ: Hæc itaque omnium eſt infaluberrima, nec in ullis permittenda morbis, præſertim iis nocet, qui ulcerationibus vel vulneribus laborant: Hanc autem ad arborem foetidam alia quoque pertinet arbor, quæ in Java & Balya nota eſt nomine *Wani*: Cujusque fructus noſtratibus in Batavia vocantur *Sergiants-klooten*, quorum arbor & fructus memoratæ foetidæ proxime conveniunt, folia autem ejus ſunt paulo anguſtiora, hujus arboris ſuccus lacteſcit nec urit, flores ex purpura-rubent, longisque ex racemis dependent. Ejus fructus eſt longior ac magis acuminatus quam foetidæ, cujus caro magis albet & melius ſapit, nec ita fibroſa eſt nec graviter olens, neque etiam tam calidæ qualitatis: Intus continetur magnum oblongum putamen, quatuor longum pollices ac duos latum digitos, cui caro annectitur, atque in hoc continetur magnus, oblongus, fuſcus nucleus, qui in binas dehiſcit partes, ac in terram decidens facile progerminat inſtar nucleorum Mangæ, ſicci autem numquam, unde extra has terras raro tranſplantari poteſt. Vulgaris eſt fructus in Batavia & Java, qui ſalubrior quoque habetur quam foetida.

De ſtam heeft een effene ſchorſſe, en wort mede zo ruig niet als die van de Manga, en als men daar in kapt, dan loopt 'er een weinig tay en melkagtig zap uit, 't welk de huit verbrant, als men 't daar op ſmeert, ja dikwils ook wel ulcerdtien veroorzaakt.

Naam. *In 't Latyn* Manga Foetida: *by onze Duitſche Stinker, niet om datze een vuile ſtank heeft, maar van haren ſterken en moeyelyken reuk; in 't Maleyts* Bate *en* Batu-Malacca, *met welke naam zy ook in deze Eylanden bekent is: by andere, ook in 't Maleyts*, Ampatsjan, *in Banda* Batsjan, *op Macaſſar iſſe onbekent, maar in de Celebiſche Ooſter-deelen hiet zy* Dodeco, *en Baly* Batel.

Plaats. *Zy waſſen niet van zelfs in 't wilt, dog werden egter weinig gehavent, maar meeſt voortgezait door de vleermuizen, die de korrels hier en daar werpen: of laaten vallen, en men heeftze meeſt in alle de Molukze Eylanden, Amboina, en Banda, als mede op Java, Baly, en het Ooſter-deel van Celebes, dog weinig.*

Gebruik. *Deze Stinkers zyn van natuuren min vogtig, dog beeter dan de Mangas, en daarom moet men zo veel daar van niet eeten, anders genereerenze heete opdragtigheden en koortzen; men ſchiltze en ſnytze aan ſtukken gelyk de regte Mangas, maar zy moeten wel ter deegen ryp zyn, wanneerze uit den rynzen mede wat zoet vallen, anders zynze zuur, en in 't eeten drooger dan de Mangas, tot het kooken en ſtooven werdenze niet gebruikt: maar dezen boom moet men in geen tuin lyden of dulden, daar andere planten rontom ſtaan; want hy zuigt de meeſte vogtigheit des aardryks alleen naar zig, en maakt het zelve zo dor en mager, dat de andere planten daar door of uitgaan of als verbrant blyven ſtaan; in ſomma, onder alle Mangas-zoorten is dit de allerongezontſte, en in geene ziektens toegelaaten, dog inzonderheit is ſchadelyk de gene, die eenige ulceratien of openheit des huits hebben, en tot dezen Stinkert-boom geboort mede nog een andere boom, dewelke op Java en Baly bekent is met de naam* Wani: *en waar van de vrugten by d'onze tot Batavia* Sergiants-klooten *worden genaamt, aan boom en vrugten de voornoemde Stinker meeſt gelyk zynde, dog de bladeren vallen wat ſmalder, de melk des booms is wit, en niet brandent, het bloeyzel meeſt purper-root, en aan lange troſſen hangende. De vrugt is wat langer en ſpitzer dan de Stinker, en heeft een witter en ſmakelyker vlees, niet zo dradig nog ſterk riekende, nog ook niet zo heet van eygenſchap: van binnen leit een groote lankwerpige neut of ſchaal, vier duimen lank, en twee vingers breet, daar 't vlees aanhangt, en daar in vint men een groote lankwerpige bruine korrel, die zig in tween laat deilen, en op de aarde vallende ligt uitſchiet gelyk de Mangas korrels, maar de drooge geenzints, en waarom men dezelve buitens lants qualyk verplanten kan. Het is een gemeene vrugt op Batavia en Java, werdende ook voor gezonder gehouden, dan de Stinkers.*

Tabula Vigeſima Octava

Ramum exhibet Mangæ foetidæ, quæ Bate & Batu vocatur, ubi ejus flores, ac fructuum rudimenta cum junioribus fructibus per A & B. indigitantur.

C. Integrum denotat fructum naturali ſua forma & magnitudine.

De Acht- en Twintigſte Plaat

Verbeelt een Tak van de Manga foetida, ofte ſtinkert en Bate genaamt van Rumphius, alwaar zyn bloemen, en de ſchepzelen der vrugten nevens de gebeele jonge door A en B. aangewezen werden.

C. Vertoont een vrugt in zyn natuurlyke grootte en gedaante.

OBSERVATIO.

Manga hæc foetida a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 156. quoque commemoratur, & altera *Sergiants-Ballen* dicta *pag.* 157.

AANMERKING.

De Stinkert-boom *werd by* Valent. *in de* beſchryving *van* Amboina pag. 156. *en de* Sergiants Ballen-Boom pag. 157. *mede beſchreven.*

CAPUT VIGESIMUM QUARTUM.

Durio. Duryon.

DUriones a multis excellentiſſimi Indiæ fructus habentur, quum autem novitiani diu ab iis abhorrent ob gravem eorum odorem, ſententia hæc non eſt univerſalis: Arbor eſt celſiſſima, ſaltem inter frugiferas edules altiſſima: Coma non eſt denſe foliata, ſed laxe extenſos gerens ramos, truncus inferius eſt anguloſus & quaſi alatus, æquali cinereo & ad luteum vergente cortice, quo inter alia arbor facile dignoſci poteſt: Folia vulgaris ſunt formæ, & Ceraſinis ſimilia: ad oras autem non dentata, hincque nucis moſchatæ foliis ſimillima, ſemi-ſpithamam longa, duos lata pollices, ſuperiore parte obſcure virentia

XXIV. HOOFDSTUK.

De Doerian-Boom.

DE Durioenen worden van veele voor de treffelykſte vrugten van Indien gehouden, dog dewyl de nieuwelingen een langen tyt daar van afkeerig zyn, wegens hare zware reuk, zo is dit oordeel niet algemeen. De boom is zeer hoog, immers onder de eetbare vrugtdragende boomen de alderhoogſte: de kruin is niet digt van loof, maar ydel, niet te min met uitgeſpreide takken, de ſtam is beneeden boekig en als gevleugelt, met een effene graauwe en naar den geelen trekkende ſchorſſe, waar aan de boom onder anderen ook kennelyk is. De bladeren zyn van gemeen fatzoen, en die van de kerze-boom niet ongelyk: dog aan de kanten geenzints gekartelt, en dierhalven de Noote-muſ-

virentia ac glabra, inferiore parte fuſca ſeu cinerea, inſtar lateris crudi. Foliorum petioli peculiarem quoque habent characterem, qui in nullis aliis obſervatur arboribus, ſunt enim quaſi tumidi & inflati, inferiore parte foveola donati. Flores ſunt magni, plurimi ſimul dependentes craſſis in petiolis uni racemo junctis, neque foliorum petiolis nexis, ſed in tenuibus ac craſſis prope truncum ramis. In junioribus ramis quinque octove ſimul flores ex racemo dependent, in craſſioribus vero a duodecim ad triginta ſimul flores. Quodvis floris capitulum obtegitur duobus tribuſve pallide virentibus concavis foliolis, quæ decidunt ſimul ac flos excreſcit. Ipſe quoque flos peculiarem habet ſtructuram, cujus inferior pars argenteum refert Salinum ſeu vaſculum, vel ollulam ſputoriam, quæin Pinangæ maſticatione uſurpatur. Inferius rotundo conſtat cordiformi ventre, qui in anguſtum extenditur collum, ſubitoque dein aperitur in apertum os ex quinque foliolis compoſitum; in quo locantur quinque alia cochleariformia petala minora, tam arcte autem præſcripto ſalino fixa, ut unum ſimul videantur formare corpus: Flores nondum aperti magnum exhibent oblongum caput, aperti autem reflectuntur oris arcuatis, dum ibi flaccidi ſunt, Narciſſi petala referentes, ſquallide albentes, Salinum autem memoratum ſeu crater inferior flaveſcit. Atque in hoc continentur quinque lamellæ ſeu tenuia & anguſta foliola, itidem ſquallide albentia, ac diviſa in ſeptem octove brevia ſtamina, ſuperius gerentia rubras & vario modo contortas antheras, inſtar Capok arboris florum. In horum centro longus continetur ſtilus, qui luteum gerit capitulum, quod oblongo inſidet granuloſo piſtillo, quod abit in fructum: Flores longum per tempus ſunt clauſi ac paullatim aperiuntur, plurimum autem poſt meridiem, ac ſubſequente decidunt nocte, nudum relinquentes ſtilum cum capitulo: Horum florum odor eſt gravis, nec jucundus, quod idem in fructibus obtinet imo & in inapertis; quamvis autem tot flores ſimul oriantur & dependeant, tres quinqueve tantum excreſcunt, vel ad ſummum decem vel duodecim uno in racemo, in craſſiſſimis nempe ramis, in junioribus enim ramis plurimi fructus perduntur a pſittacis minoribus.

Fructus rotundi ſunt globi magnitudine capitis humani, forma convoluti Echini, quidam rotundi, alii oblongi, duro gaudentes, craſſo, ſed non lignoſo cortice, ubique obſeſſo ſpinoſis & firmis apicibus, anguloſis, inſtar anguloſorum politorumque Adamantum, qui tamen non lædunt, niſi fortiter comprimantur, exterius flave vireſcentes, craſſis ex pedunculis dependentes: Quilibet talis globus per longitudinem aperiri poteſt, & in quinque findi partes, ſi per cultrum fiſſuræ ejus explorentur, vel quia difficile deteguntur, pedibus calcati diſſiliunt, ſi vero hoc non ſuccedat, fructus ſunt inmaturi: In craſſo hoc ac ſpinoſo putamine quinque ſunt cellulæ, atque in ſingula, duo, tres, quatuorve nuclei continentur ova columbina referentes, ſubſtantiæ Caſtanearum: Nuclei hi porro obvolvuntur alba & mucoſa carne, ac pellicula tenui obducuntur, quæ efficit, ne agglutinentur: Caro autem hæc (lactis cremorem referens, vel quoque non inproprie Hiſpanicum *Mangjar Blanco*, id eſt ovorum placentas) præcipua fructuum eſt pars, quæ comeditur, & de nucleis exſugitur. Sapor ejus eſt delicatus vel fatue dulceſcens, ovorum placentas æmulans, odor autem eſt ingratus, ac gravis Indiæ peregrinis, quique non adſueti ſunt, proxime enim accedit illi putreſcentium Ceparum, quem foetorem integri quoque fructus, licet non fuerint aperti, ſpargunt, quo totam etiam replent domum: & quamvis hic odor ſit adeo ingratus, e contra ſapor eſt delicatus, multi tamen ſunt, qui licet aliquod per tempus in India habitarunt, ob ingratum tamen odorem a fructibus ahorrent, talibusque etiam valde obſtat aſſidere aliis, qui hos comedunt Duriones, ſi ipſi quoque hiſce non veſcantur: Quamprimum autem quiſpiam hoſce guſtaverit, mirus hic & ingratus non amplius ipſi obſtat odor, ſenſimque adeo huic aſſueſcimus fructui, ut delicatiſſimus totius Indiæ habeatur. Lignum exterius albicat, interius ruffeſcit, fibris conſtans longitudinalibus, rectum, firmum, & durabile eſt, unde incolæ ad malos quoque navigiorum adhibent, quod noſtrates quoque ſequuntur, quum trunci ſint alti ſatis, & recti: Arbores hæ non adſcenduntur, ut maturi decerpantur fructus,

ſchate bladeren gelyken, een halve ſpan lank, twee duimen breet, aan de bovenſte zyde hoog-groen en glat, aan de onderſte zyde vaal, of als een raauwe tichel-ſteen; de ſteelen of voetjes van deze bladeren hebben mede een byzonder merkteken, 't welk men aan geen andere boomen ziet, want zy zyn als opgezwollen, en hebben agter een knye. Het bloeizel zyn groote bloemen, veele by malkander hangende op dikke ſteelen aan een tros, en geenzints aan de ryskens, daar de bladeren ſtaan, maar aan de dunne en dikke takken, tot na by aan den ſtam: aan de dunne takken ſtaan vyf en agt bloemen aan den tros, maar aan de dikke wel een getal van twaalf tot dertig: ieder bloem-knop is bedekt met twee of drie bleek-groene bolle blaatjes, dewelke afvallen, zo dra de bloeme groot wert: de bloem zelfs is ook van een byzonder fatzoen, en het onderſte deel wel gelykende na een zilver zoutvat, of ook een quiſpidoor, die men ordinaar by het Pinang-eeten gebruikt: beneeden met een ronden bartagtigen buik, die een ſmallen hals maakt, en dan ſchielyk zig weder opent in een wyde mont van vyf blaatjes gemaakt: en waar in ſtaan vyf lepel-vormige blaatjes, zo digt tegens 't voorſchreve zout-vat, datze ſchynen een lichaam met het zelfde te maaken; eerſt ſluitenze haar in een groote lankwerpige knop, maar de geopende krullen agterwaarts over met gefronsde kanten, dewylze aldaar ſlap zyn, anderzints de Narciſſe *bladeren niet ongelyk, dog vuil wit, zynde het zout-vat of beekertje bleek-geel; en daar binnen ſtaan vyf lapjes of ſmalle en dunne blaatjes, mede vuil wit, en verdeelt in zeven a agt korte draatjes, boven op draagende reedelyke roode en gefronsde noppen op verſcheiden manieren gedraait, gelyk het bloeyzel van den Capok-boom: regt in de midden ziet men een lang ſteiltje met een geel knopje, ſtaande op een lankwerpig en korrelig knopje; waar uit de vrugt voortkomt: de bloemen hangen langen tyt geſlooten, en openen haar allenskens, dog wel meeſt na de middag, en de volgende nagt vallenze af, nalaatende het bloote ſteiltie met zyn knopje: de reuk van dit bloeyzel is geyl en niet lieffelyk, 't welk men mede moet zeggen van de vrugten, ja ook zelve van de ongeopende; en hoewel nu zo veele bloemen by malkander hangen, zo komender maar enkelyk drie of vyf tot perfectie, of ten hoogſten tien a twaalf aan eenen tros, te weten aan de dikſte takken, werdende veele van de jonge vrugtjes vernielt door de Paroquiten.*

De vrugten zyn ronde bollen, hebbende de grootte van een kleen mans hooft, en de gedaante van een t'zamen gerolden Eegel, zommige ront, en zommige lankwerpig, met een dikke, harde, dog geenzints boutagtige ſchel, over al digt bezet met doornagtige en ſtyve puncten, hoekig als lange en ſpits geſlepene diamanten, dog die egter niet en quetzen, ten zy dat men hart daar tegen aandrukt: van buiten geel-groen, en aan haar dikke ſteelen hangende: yder bol kan men overlangs openen, en in vyf ſtukken, (met een mes de naden zoekende) van malkander deelen, of, om datze moeylyk te vinden zyn, met een voet daar op trappende, tot datze komen te ſpleiten, dog alſſe dit niet doen willen, zo agt menze ook niet volkomen ryp te zyn: in deze dikke en doornagtige bolſter zyn vyf kamertjes of celletjes, en in yder van dezelve twee, drie a vier korrels beſlooten, wel wat na duiven Eyeren gelykende, en van ſubſtantie als Caſtanjen: voorts zyn deze korrels omgeven of omvangen met een wit en ſlymerig vlees, en bekleet met een dun vliesken, 't welk maakt, datze niet aan malkander kleven: en dit vlees (gelykende wel na room van melk, of ook niet oneigentlyk na de Spaanſche Mangjar Blanco, *dat zyn eyer vladen) is 't voornaamſte, dat men van deze vrugten eet, 't zelve van de korrels afzuigende; de ſmaak is mals of anders wat mal zoet, en de gem. eyer vladen niet ongelyk, maar de reuk is vry wat vies en onaangenaam, voor de nieuwelingen in Indien, en dieze niet gewent zyn, want by komt na by die van de rottende ajuynen, welke reuk ook de beele vrugten (al zynze niet geopent) van haar geven, en daarze ook een gebeel buis mede vervullen, dog zo onaangenaam als nu de reuk is, zo lekker is daar en tegen weder de ſmaak, hoewel 'er veele zyn, ſchoon datze al in Indien een langen tyt gewoont hebben, die haar, wegens den voorn. viezen reuk, tot de vrugten niet wel kunnen gewennen, en het valt de zodanige ook zeer bang op een plaatze te zitten, daar de Durioenen gegeeten worden, wanneerze zelfs niet mede daar van konnen nuttigen; maar zo dra men daar van heeft geproeft, zo gevoelt men dien miſſelyken reuk zodanig niet meer, en men wort allengskens zo aan deze vrugt gewent, dat menze agt te zyn de alderlekkerſte van ganſch India. Het hout is aan de buiten kant wit, maar van binnen trekt het wat naar den roſſen, voorts lankdraadig, regt, digt, en durabel,*

ctus, ſed exſpectatur, donec ſponte decidant, quum nimis ſit periculoſum, & facile quoque tam ponderoſi & graves fructus in caput inciderent, illudque læderent.

Genus. Durionés arborés non multum a ſeſe invicem differunt, diſcrimen enim illarum maxime in fructibus conſiſtit, atque ad tres ſubſequentes reduci poſſunt ſpecies.

Prima. Durio Borneo, quæ omnium maximos fert fructus, inſtar mediocris nempe matulæ, ita ut ſufficiens viro ſit gravitas & pondus, alii autem paulo ſunt minores: Hique creſcunt in inſula Borneo cirea urbem ejusdem nominis: In orientalibus autem regionibus ſunt ignoti.

Secundo. Omnes alii vulgares Duriones duabus conſtant ex ſpeciebus, quædam enim ſunt oblongæ, quæque optimæ habentur, præſertim ſi pellicula exterior aurantii ſit coloris, atque apices ſint pauci & obtuſi ac longe diſtantes. Hi fructus in quavis cellula tantum unum alterumve continent nucleum, multa carne ſeu medulla obductum, quoque pauciores gerunt Duriones nucleos, eo meliores habentur. Inter hos una quoque reperitur ſpecies, cujus forma a vulgari non differt, exterior autem cortex coloris eſt intenſe lutei, interne pallide rubentis, inſtar Caſombi pigmenti, unde quoque *Durio Caſſomba* vocatur, delicatioresque habentur vulgari; plurimum in Banda creſcunt, ſed non frequentes. Huc quoque pertinet *Durio Manka*, qui mollem ad nucleos gerit carnem, unde & viliores aliis habentur.

Tertia Species eſt illa, quæ rotundior & antecedentibus minor eſt, plura continens officula, quæ vilior quoque eſt, & ſaporis magis aquoſi, inter hanc quoque alia reperitur in Banda ſpecies, quæ *Durio Babi* vocatur, quæ omnium minima eſt duris ſpinulis ſeu apicibus, quæque multa & parva continet officula, ſed quoque duriorem & copioſiorem dat carnem, quam domeſtica, unde & melior habetur: in Banda nempe plures habent Durionum varietates, quas miris denominant cognominibus, inter alia domini nomen tribuentes illius, in cujus area creverunt, omnes tamen hæ ad priores reduci poſſunt ſpecies.

Anni tempus. Vulgare anni tempus hiſce in inſulis eſt menſis Majus & Junius, in Banda menſis Aprilis: in Java matureſcunt quoque Novembri, uti quoque in hiſce aliquando inſulis, arbor enim hæc ſæpius bis in anno ſuos producit fructus, ſique copioſiſſimi ſint fructus, inſalubris aëris ſubſequentisque morbi Endemici præſagium habetur, cujus duæ cauſſæ inputantur, primo plurimi calidi Zephyri ac continuæ pluviæ, quæ fructus eliciunt, ac aërem corrumpunt. Altera cauſſa eſt immodicus horum fructuum uſus, quibus vix, ſi hiſce aſſueti ſimus, ſatiare nos poſſumus, quique calidum ac corruptum cauſſant nutrimentum, unde ſanguis inflammatur, variæque excitantur febres malignæ, Dyſenteriæ &c.

Nomen. Latine *Durio* & *Echinus arboreus*: Malaice *Duryon*, quo nomine porro ubique innotuit, Ternatice *Durëin.* Amboinice & in Banda *Dureyn*, ubique nomen gerens a ſpinoſo cortice, *Dury* enim Malaicenſibus ſpina denotat, alia nomina Malaicenſia, quæ in *Linſchooteno Cap.* 57. inveniuntur, non ſunt nomina propria, ſed communia, *Batang* enim truncum ſignificat, & *Buaa* fructum.

Locus. In occidentalibus Indiæ partibus fructus hic ignotus eſt, incipit vero in Malacca, ac inde invenitur uſque ad Auſtrales inſulas Javam, Maduram, Borneum, Celebem, ac quoque per omnes Moluccas; in uno tamen loco frequentior eſt altero, in Java enim circa Bataviam raro occurrit, circa Japaram uſque ad Bantam frequentior eſt, item e regione hujus in Sumatra, raro in Macaſſara; frequentior iterum in vicinis provinciis Mandara, Loebo, Amboina, & Banda, atque occurrunt æque circa ædes & in arvis plantatæ, quam hinc inde in ſilvis, plurimum vero in incolarum areis non ſponte, ſed progerminantes ex officulis, quæ aves hinc inde projiciunt, ſi enim in terram vel cum ſordibus foras ejiciantur, facile progerminant, ac profunde in terra plantari nolunt. In officulorum progerminatione aliquid peculiare obſervatur, hæc

bel, weshalven het de Inlanders ook tot maſten van haare vaartuigen gebruiken, het welk de onze haar ook nu al komen na te doen, want het zyn fraye hooge en regte ſtammen. Deze boomen beklimt men niet om de rype vrugten daar af te halen, maar men laatze van zelfs afvallen, om dat het te periculeus is, als mede uit vreeze, dat iemant zulken zwaaren vrugt mogt op het hooft komen te vallen.

Geſlagt. *De Durioen-boomen verſchillen mede niet veel van malkanderen, want het onderſcheit beſtaat meeſt alleen in de vrugten, en die konnen tot de volgende drie zoorten werden gebragt.*

1. Durijon Borneo, *zynde de grootſte van alle, te weten als een middelmatige water-pot, zo dat een man aan een genoeg te draagen beeft, dan zommige zyn wel wat kleinder; en deze vallen op het Eylant Borneo omtrent de ſtadt van dien naam: dog in de Ooſterze quartieren zynze onbekent.*

2. *Alle dé andere gemeene Durioenen beſtaan in twee zoorten, want zommige zyn wat lankwerpig, en dewelke men ook voor de beſte bout, inzonderheit als de buitenſte ſchelle naar het gout-geel trekt, de puncten en ſteekels weinig en ſtomp zyn, en ook wat verre van malkander ſtaan: deze hebben van binnen in yder celle maar een a twee korrels met veel vlees of merg omvangen, en hoe minder korrels de Durioenen hebben, hoe beter datze geagt worden; en onder deze vint men ook een zoorte, welkers gedaante van de gemeene niet is verſchillende, maar de uitwendige ſchorſſe is van koleur hoog-geel, en van binnen ligt-root, als de Caſomba verwe, waar van daan zy ook* Durion Caſſomba *werden genaamt, en men boutze lekkerder dan de andere; zy vallen meeſt in Banda, dog weinig: en hier toe geboort mede de* Durion Manka, *bebbende een week vlees om de korrels, en dierhalven wordenze ook gehouden voor ſlegter dan de andere.*

De derde zoorte is die geene, die ronder en kleinder zyn dan de voorige, met meerder korrels van binnen, en ook wat ſlegter of wateragtiger van ſmaak; en onder deze vint men mede een zoorte in Banda, die Durion Babi *genaamt word; en de kleinſte van alle is, met harde doorens, en dewelke wel veele en kleine korrels heeft, maar ook weder een harder en overvloediger vlees dan de gemeene, en werd daarom ook voor beeter gehouden: aldaar, namentlyk in Banda, maakenze nog meerder onderſcheit van Durioenen, dezelve klugtige toenamen gevende, en onder andere na de eygenaars, in wiens perken dat zy waſſen, dog deze kunnen alle onder de voorgaande zoorten werden gebragt.*

Sayzoen. *De gemeene zayzoenen in deze Eylanden zyn de maanden van May en Junius, in Banda de maand April: op Java beeft menze ook in November, gelyk zomtyts ook in deze Eylanden, want dezen boom dikwils in een jaar tweemaal vrugten draagt, en alſſe ongemeen vrugtbaar zyn, zo wort het voor een teeken van ongezonde lugt en veele ziekte gehouden, waar van men twee oorzaaken geven kan; voor eerſt de veele warme zuide winden en regens, die de vrugten uitlokken, en met eenen de lugt tot bedervinge doen neigen; de andere reden is een overmatig gebruik dezer vrugt, waar van men qualyk (als men daar aan gewent is) zyn bekomſt kan krygen, en dewelke dan een heet en bederfelyk voedzel geven, waar van het bloet aangeſtooken, en voorts allerhande koortzen, roode-loopen &c. door veroorzaakt worden.*

Naam. *In 't Latyn* Durio, *en* Echinus arboreus: *in 't Maleits* Durion (*met welke naam zy voorts over al bekent is*) *in 't Ternaats* Durëin, *in 't Amboins en Bandaas* Dureyn: *over al den naam voerende van de ſteekelige buit, want* Dury *in 't Maleits een doorn te zeggen is, andere Maleitſche namen, die men in* Linſchooten Cap. 75. *vint, zyn geen eygen namen, maar gemeene: want* Batang *is een ſtam te zeggen, en* Buaa *een vrugt.*

Plaats. *In de weſterſche deelen van Indien is deze vrugt onbekent, maar zy begint op Malacca, en gaat van daar voort tot op en in de zuider Eylanden, Java, Madura, Borneo, Celebes, en insgelyks alle de Moluxe Eylanden, dog valt op de eene plaats meer dan op de andere, want op Java, omtrent Batavia, beeft menze weinig, maar overvloediger omtrent Japara, en tot Bantam, als mede daar tegen over op Sumatra, ook weinig op Macaſſar, dog weder veele in de nabuurige Provincien, Mandar, en Loebo; Amboina, en Banda bebbenze insgelyks in meenigte, en men vintze zo wel omtrent de huizen, en in de erven geplant, als hier en daar ook in 't bos, dog meeſt in der Inlanders hun perken, niet van zelfs, maar voortkomende door de korrels, die de vogels hier en daar verſpreiden, want als men maar dezelve in de ruigte werpt, zo komenze op, en willen geenzints diep in de aarde geplant zyn: en omtrent het*

hæc enim in terram projecta, primo ſurſum emittunt ſatis craſſam venam, articulum digiti circiter longam, quæ deinde incurvatur, ac fibrillis radicalibus ſeſe in terra figit, cujus altera pars officulo manet infixa, quæ poſtea foliola format, quæ eadem ex parte eriguntur, ac parvum conſtituunt truncum, e quo officulum diu dependet, ita ut ortus hujus arboris ſimilis ſit iis, qui more *Agrippæ* pedibus primum e corpore exeunt ſeu naſcuntur, hæcque officula tam læte progerminant, ut integræ diu Durionum ſilvæ fuiſſent excretæ, ni ab apris vaſtarentur ac demeterentur. Quidam putant officula hæc cum eorum carne terræ eſſe committenda, creduntque arborum harum fructus eſſe carnoſiores: Arbores has non facile plantant prope ædes, quæ inhabitantur, tam quod graves illarum fructus decidentes ipſis dammum adferant, quam quod ſæpius in hominum capita incidant, atque lædant.

Uſus & Natura. Duriones ſunt naturæ calidæ & humidæ, de calore autem plurimum participant, unde & ſanguinem calefaciunt, ac inteſtina incendunt, unde unus alterve Durio ad ſummum uni ſufficit homini, quamvis inveniantur homines, qui decem duodecimve una poſſint comedere vice, carnem nempe horum, quam ex officulis exſugunt, officula enim cruda edendo inepta ſunt. Carbonibus vero ſæpius torrentur, vel in aqua ebulliuntur, atque inſtar Caſtanearum eduntur, raucam vero cauſſant gulam & Aſthma excitant; unde melius eſt, ſi abjiciantur: Mos quoque malus obtinet, quod pleno Duriones comedantur ſtomacho, quum facile corrumpantur. Quod autem attinet ad hujus fructus præſtantiam atque delicatum ſaporem, hoc *Linſchootenus*, aliique, qui illum fuere ſecuti, ample ſatis deſcripſerunt, prædicantes grato ſuo odore, ac ſapore omnes ita allicere ac recreare homines, ut optimi præſtantiſſimique totius Indiæ habeantur fructus: Ita tamen ſeſe habet, ut ſupra indicavimus, plurimi nempe in India habitant, qui vel hiſce adſueſcere nequeunt, vel licet illos guſtent, non magni faciunt, quamvis ſine dubio hac in regione Orientali meliores ſint quam in Portugallicis oris, quæ enim laus præ aliis huic tribui poſſet fructui, qui tam facile putreſcit, & hominibus tantam adfert noxam; ſi enim nimium de hoc edatur, adeo anxios reddit ejus comeſſatores, ut neſciant, quo ſeſe præ calore vertant, dein etiam exoriuntur exanthemata, carbunculi, febres, ac Dyſenteria, unde ſummopere ab hiſce cavendum eſt fructibus illis, qui aliquod inteſtinorum patiuntur vitium, vel laborant exulcerationibus, vulneribus, vel carbunculis, quum ſummopere illa inflamment: Cæterum *Duriones* urinam quoque movent ac ſudores, hominesque libidinoſos reddunt, atque feles Zibethicæ hiſce adeo delectantur, ut facile hiſce capi poſſint, crediturque liquorem hunc pinguem, qui Zibethum vocatur, hoc in animali plurimum ex hiſce generari fructibus, uti quoque Zibethum ab Aethiopibus aliisque Indiæ populis ad libidinem excitandam adhibetur; quamvis tamen verum eſt feles Zibethicas quoque inveniri illis in regionibus, in quibus Duriones non ſunt noti nec occurrunt; nocivum eſt, ſi veſperi poſt comeſtos Duriones Saguerus potus vel Arecha ſuperbibatur, atque ſtatim ſomnum quis capiat, hoc enim corruptum dat nutrimentum, ac halitum oris foetidum reddit.

Ut autem hæc Durionum noxa tollatur, veteres Malaicenſes experti fuere, magnam eſſe inter Duriones ac Siri-folium anthipathiam, & tantam, ut ſi unicum Siri-folium in unico Durionibus repleto vaſe deponeretur, omnes computreſcerent Duriones, ſic quoque quum quiſpiam gravatus ſit comeſſatione multorum Durionum, ſi Siri-folium ventriculo imponatur, & copioſe Siri-fructus comedat, facile eos digerit, illorumque tollitur noxa, hoc autem remedium hocce tempore non multum eſt in uſu, niſi quod Siri-Pinanga ſuperedatur, plurimum, ne ingratus adſtantibus obſtet odor: Si Duriones inmaturi avellantur, quod aliquando a famelicis peragitur incolis, tum ſemi-matura illorum caro, quæ dura hactenus eſt, vel cruda comeditur, vel inſtar Oleris cum Calappi lacte coquitur, alioquin aliquot per dies ſeponi poſſunt, quo molleſcunt, ſed tum multum dulcedinis perdunt & aquoſi fiunt.

Incolæ

uitbotten van deze korrels ondervint men yets aanmerkelyks, namentlyk dat dezelve op de aarde leggende, eerſtelyk opwaarts uitſchieten een vry dikke ader, omtrent een lidt van een vinger lank, dewelke hem daar na omkromt, en zig met wortelties in de aarde vaſt maakt, blyvende het ander eynd' nog in de korrel ſteeken, 't welk daar na kleine blaatjes formeert, die met het zelfde eynd' haar oprigten, en een ſtammetje maaken, daar de korrel nog lange aanhangt, zo dat de oorſpronk dezes booms gelyk is aan die geene, die met de voeten als Agrippa, *voor uitgebooren werden, en deze korrels ſchieten zo weeldrig op, dat al voor lange de boſſen met Durioenen zouden vervult zyn geweeſt, indienze de verkens niet quamen op te eeten; zommige willen ook, dat men de korrels met hun ombangende vleeſch in de aarde werpen zal, en geloven dat de vrugten daar van komende, overvloediger vlees zouden hebben, men lydt deze boomen niet gaarne digt by huizen, die bewoont worden: zo om dat de vrugten dezelve met haar afvallen beſchadigen en ſchenden, als om datze voor de ondergaande menſchen te zorgelyk zyn.*

Gebruik en Aart. *De Durioenen zyn heet en vogtig van aart, dog van de bitte hebbenze wel het meeſte, maaken dierhalven het bloet warm, en verbitten het ingewant, weshalven een Duryon of twee op 't hoogſt voor een menſch genoeg beboorde te zyn, hoewel men luiden vint, die 'er tien a twaalf op een maal konnen eeten, wel te verſtaan het vlees alleen, datze maar van de korrels afzuigen, zynde dezelve korrels onbequaam om raauw te nuttigen; dog men braatze wel op de koolen, of 'kooktze in water, en eetze dan gelyk als Caſtanjen, maar zy maaken een raauwe en ſchorre keel, en daar by een korten azem, en daarom is 't beſt, dat menze wegwerpt; ook zo is het een quade manier, dat men de Durioens eet met een volle maag of buik, om datze als dan ligt bederven; en wat nu vorder aangaat de voortreffelykheit en aangenaamheit dezer vrugt, daar van hebben* Linſchooten, *en andere, die hem gevolgt zyn, al vry wat ruim geſchreven, voorgevende, datze met haar lieffelyke reuk en ſmaak alle menſchen aanlokken, en datze dien volgende voor de beſte en treffelykſte vrugt van Indien wert gehouden; dog het is zodanig, als wy gezegt hebben, datter veele in Indien woonen, dieze of niet gewennen konnen, of al proevenze dezelve, gants geen werk daar van komen te maaken, hoewel dezelve buiten twyffel hier om de ooſt veel beter vallen dan in de Portugeeze quartieren, en wat lof zoude men dog zodanigen vrugt boven andere konnen geven, die zo ligt bederft, ende de menſchen zo veel ſchade aanbrengt: want een weinig te veel gegeeten, maakt de onmatige ſnoepers zo bang, dat zy niet weeten, waar zy van bitte blyven zullen, daar na verwekkenze ook bloet-vinnen, heete gezwellen, koortzen, en de roode-loop, en waarom ze ook ten hoogſten moeten gemyt worden van die geene, die eenig gebrek in 't ingewant, of van buiten ulceratien, quetzuuren, of heete gezwellen hebben, nadienze alleszints zeer ontſteken; anders dryven de* Durioenen *den Uryn af, doen zweeten, en verwekken den menſch tot onkuisheit; en de Civetkatten zyn ook zo gretig na deze vrugt, datze zeer ligt daar mede gevangen konnen worden: en men gelooft, dat dien geylen zap (die men Civet noemt) aan dat dier meeſt daar van gegenereert wert, gelyk ook de Civet van de Mooren, en andere Indianen tot verwekking van de geylheit wert gebruikt: hoewel het ook waar is, datter Civet-katten gevonden werden in landen, daar de Durioenen onbekent zyn; men doet ook qualyk, dat men 's avonts, na het eeten van Durioenen, Sagueer of Arak drinkt, en daar op ſlaapen gaat, want zulks maakt een bedorven voetzel, en veroorzaakt een ſtinkenden aaſſem.*

Dog om nu alle deze ſchadelykheit van de Durioenen te temmen, zo hebben de oude Maleyers bevonden, datter is een groote Anthipathia tuſſchen de Durioenen en het Siri-blat, ja zodanig, dat als een eenig blat in een praauw vol Durioenen gelegt wierd', alle de Durioenen daar van zouden bederven; als mede zo wanneer ymandt zig benaauwt bevint door het eeten van veele Durioenen, dat hy dan een Siri blat op de mage leggen, en rykelyk Siri daar op eeten moet, als wanneer hy verligt, en de ſchadelykheit weggenomen zoude werden; dan deze remedie of Cuure is hedendaags niet heel veel meer in gebruik, behalven dat men de Siri Pinang daar op eet, meeſt om den viezen en moeyelyken reuk aan de omſtaanders niet mede te deelen: als men de Durioens onryp afplukt, 't welk zomtyts ook wel geſchiet door de hongerige Inlanders, zo kan men het half rype vleeſch, 't welk nog hartagtig is, of raauw eeten, of als een moes met Calappus-melk kooken, anderzints kan menze ook eenige daagen weg leggen, waar doorze murw werden, maar als dan verliezenze veel van haar zoetigheit, en worden wateragtig.

D

Incolæ ex invidia ſæpe aliis inponunt, quum foramen perforent in alicujus arbore uſque ad medullam, illudque Opio replent, unde omnes brevi Duriones tam maturi quam inmaturi decidunt; auctor vero, ſi detegatur, etiam plectitur, arbor enim perit; alii ſuperſtitioſum adhibent morem, ut Duriones decidant, qui Salis quantitatem certam ter in truncum projiciunt aliqua muſſitantes verba: Quum annis 1655 & 1656. poſt ingentem ſiccitatem copioſi ſubſequerentur imbres, Duriones iisdem annis ter quaterve ſuos protulerunt fructus, ſubſecutusque fuit morbus Endemius, qui ardentes excitabat febres, Phrenitideſque inſtar Peſtis graſſantes, præſertim ſubſequente anno 1657. quum præter ordinem erat tempus pluvioſum, plurimos & copioſos producens Duriones, atque hic morbus continuabatur uſque in annos 1658 & 1659. unde Incolis axioma eſt, quod poſt copioſos Durionum proventus plurimi oboriantur morbi ac febres malignæ. Abjecti Durionum cortices nocivum, tetrum, ac moleſtum dant foetorem in plateis, publico hinc decreto ſtatutum eſt eos in locos abjicere, quos raro homines tranſeunt, & ubi a ſole cito exſiccantur, uti in maris litus, aliaque remotiora loca; ex corticibus hiſce ſiccatis Sinenſes cinerem comburunt, qui ingreditur compoſitionem, & præparationi inſervit pigmenti *Caſſomba*, uti poſtea in peculiari capite indicabitur, infuſum hujus cineris quoque adhibetur, ut colores ex aliis herbis & floribus extrahantur, quo lintea ac fila inbuuntur atque colorantur: eodem etiam cinere obvolvitur *Baroe Gomuto* ſeu Sagueri arboris, ut exſiccetur, & bonum inde fiat igniarium. Veteres Durionum arbores ædificatoribus & lignariis venduntur, qui trabes & aſſerculos inde conficiunt, qui ſatis durabiles ſunt, ſi ſub tecto exſiccentur, neque nimis diu detruncatæ arbores in ſilvis projectæ manent: Pluvia enim ac humiditate corrumpitur facile hocce lignum, unde & hi aſſeres optime ad internam ædium ſtructuram adhibentur, quique malos navigiorum inde fabricare volunt, ſtatim ſuperius obturare debent, ne pluvia penetret, atque illos putredine inficiat.

De Inlanders weten ook uit nydigheit malkander veeltyts een potze te ſpeelen, borende een gat in eens anderens Durioen-boom tot op het hert toe, en wat Opium *of* Amphioen *daar in doende, waar van alle Durioenen zo wel rype als onrype, in korten komen af te vallen: dan den autheur, als men daar agter komt, krygt ook zyn loon, want den boom gaat daar van uit; andere gebruiken eene ſuperſtitieuſe manier om de Durioens te doen afvallen, werpende tot driemalen toe wat zout tegen den ſtam, en eenige woorden daar by preutelende: als in de jaaren zeſtien hondert vyf en zes en vyftig, naar een groote droogte, een ſterke reegen-mouſzon volgde, zo hebben de Durioenen, in 't zelve jaar, drie a viermaal gedraagen, en daar op volgde een zwaare lantziekte van dolle en razende koortzen, die als een peſt graſſeerde, en inzonderheit in 't volgende jaar zeſtien hondert zeven en vyftig, wanneer het nog een ongemeen regen-mouſzon was, veele Durioenen voortbrengende, en die ziekte duurde tot in de jaren zeſtien hondert agt en negen en vyftig: weshalven de Inlanders by haar oude regel of gevoelen blyven, namentlyk dat na een overvloedig Durioen-zaizoen, veele ziekten en quaalen komen te volgen; de weg geworpen Durioen-ſchillen verwekken ook een zeer ſchadelyken vuilen en moeyelyken ſtank op de ſtraaten, en dierhalven wert geordonneert, dezelve op plaatzen te ſmyten, daar weinig gang van volk is, en daarze de zon metter haaſt opdroogen kan, gelyk op ſtrant en andere afgelegene plaatzen: uit deze gedroogde ſchillen branden de Sineezen een aſſche, dewelke dienſtig is tot het maaken of bereiden van de* Caſſomba *verwe, gelyk hier na, in een byzonder Cap. zal gezegt werden, ook wert de loog uit die aſſche gebruikt, om andere koleuren uit de drooge kruiden en bloemen te trekken, waar mede men dan het linnen en gaaren verwen kan: en in dezelve aſſche wentelt men ook het* Baroe *van de* Gomuto *of Sagueers-boom, om het zelve te droogen, en goeden tontel daar van te maaken. De oude Durioen-boomen werden mede aan de timmerlieden en hout-zagers verkogt, om daar balkjes en plankjes van te zagen, welke al redelyk duurabel zyn, alſſe onder het dak in het drooge konnen ſtaan, en dat ook de omgevelde boomen niet te lang in 't bos leggen: want door reegen en vogtigheit bederft dit hout zeer ligt, en waarom deze planken niet beter zyn dan aan de binnen ſchotten van de huizen: en de gene die maſten tot ſcheepen daar van willen maaken, moetenze insgelyks van boven voor 't inwateren wel bewaaren.*

Carol. Cluſius in annotationibus ſuis in *Garciæ lib.* 11. *Aromat. Cap.* 9. putat *Guanabanum Oviedi* ac Duriones unos eosdemque eſſe fructus. Juxta *Oviedi* deſcriptionem in *Hiſtor. lib.* 8. *Cap.* 17. Ex qua conſtat *Guanabanum* in America excelſa in arbore creſcere, foliis Limonum folia referentibus, viridi cortice, qui plurima habet tubercula, ac intus alba repletur carne oſſiculis adfixa, quam lactis cremori aſſimilat, &c. eo uſque cum Durionibus quidem convenit, quum vero addit oſſicula hæc referre ſemina Cucurbitæ, ac nigra eſſe, facile animadvertitur *Guanabanum* hunc melius convenire cum *Anona Criſpa* ſeu *Manona Papouwa* infra deſcripta, quod ulterius confirmatur, quum *Oviedus* ſcribat, *Guanabanum* fructum eſſe refrigerantem, diebus calidis gratiſſimum, quod Durionibus directe repugnat.

Carol. Cluſius *in zyn aanteekening op* Garcias, Lib. 11. Arom. Cap. 9. *is van gevoelen dat de* Guanabanus van Oviedus, *en de Durioenen eenderleye vrugten zouden weren: na datze gem.* Oviedus *beſchryft*, lib. 8. Cap. 17. *in zyne Hiſtorien: en uit dewelke men wel bevint, dat* Guanabanus *in America aan een boogen boom waſt, met bladeren gelyk de Limoen-bladeren, met een groene ſchelle, die veele pukkeltjes heeft, van binnen met een wit vleeſch om de korrels hangende, 't welk by met room van melk vergelykt &c. en dus verre met de Durioen wel is accorderende, maar als hy daar by doet, dat de korrels na zaaden van Cauwoorden gelyken en zwart zyn, zo bemerkt men dat deze* Guanabanus *beter met de* Anona Criſpa, *of* Manona Papouwa (*hier onder beſchreven*) *over een komt, en te meer, alzo* Oviedus *zegt, dat de* Guanabanus *een verkoelende vrugt zy, en by heete daagen aangenaam, 't welk met de* Durioen *ganſch ſtrydig is.*

Rarum Durionis monſtrum obortum fuit anno 1687. in arbore creſcente in *Paſſo Baguala*, quæ duobus ſubſequentibus anni temporibus monſtroſum fructuum genus produxit: Hique exterius formam vulgarium Durionum referebant, oblongiores tamen erant ac minores, ac intus in ordinarias quinque cellulas diviſi, quarum quatuor repletæ erant ordinariis ſuis oſſiculis ac eduli nucleo ſeu medulla, in quinta vero cellula continebatur alius parvus oblongus Durio, ſimilibus ſpinulis obſeſſus ac reliqui Duriones, omnibus luteſcentibus. In hujus medio nullæ diſtinctæ erant cellulæ, ſed ſpongioſa tantum medulla, per quam lignoſus tranſibat nervus fructus pedunculo nexus, ac ſuperiore parte digitum longus, protuberans: Hæc autem plantarum augmentatio in aliis quoque Indiæ obſervatur arboribus & herbis, præſertim in *Pompelmoes* fructu, ubi unus alteri increſcit fructus; in herbis frequentior eſt, præſertim calidis pluvioſisque anni temporibus, quum ſemina in cellulis ſuis progerminant, & petiolus per fructum vel ſemen tranſit, ac ſuperius de novo foliola emittit, quod præſertim in Ananaſſæ fructu obſervatur.

Een zeltzaam misgewas van Durioens heeft zig in 't jaar zeſtien hondert zeven en tagtig opgedaan aan een boom op de Paſſo Baguala *ſtaande, dewelke twee Mouſſonnen of jaargetyden na malkander een vreemt ſlag van vrugten voortbragt; en deze waren van buiten als een gemeene Durioen, dog wat langwerpiger en kleinder, als mede van binnen in haar ordinaris vyf cellen verdeelt, waar van de vier gevult waaren met haar gewoonelyke korrels en het eetbaare merg of pit, maar in de vyfde celle lag een klein langwerpig Durioentje, met diergelyke ſteekels bekleet als andere Durioens, dog alle geel: in de midden waren geene diſtincte cellen, maar alleen een ſpongieus merg, waar door ging een houtagtige zenuwe, aan den ſteel van de vrugt vaſt, en aan 't voorſte eynde wel een duim lank daar uit kykende: dog deze vermeerdering der gewaſſen ziet men in Indien wel aan meer andere boomen en kruiden, en inzonderheit aan de* Pompelmoes, *daar de eene vrugt in d'andere groeit: in de kruiden is 't gemeen (voornamentlyk by de warme reegen-tyden) dat de zaaden in haare huiskens uitſchieten, of dat den ſteel door de vrugt of zaat-korrel heen loopende, boven nieuwe blaatjes voortbrengt, en 't welk inzonderheit wert gezien of beſpeurt aan den Ananas.*

Supra indicavimus aliquid notabile obſervari in pro-

Hier boven hebben wy gezegt, dat 'er yets aanmerke-

lyks

progerminatione Durionis officulorum, quod intelligendum eſt de iis, quæ nuda in terram projecta jacent, in quibus ſurculus primo propullulat, atque ob eorum ſitum officulum plerumque ſuperius elevatur, unde neceſſario ad terram incurvare debet hoc germen ſeu ſurculus: Alias enim omnibus ſeminibus eſt commune, quod primo radiculum emittant, ut nutrimentum ex terra capiant, ita ut hic radiculus ſit inſtar venæ umbilicalis in foetu, ſi hic radiculus jam terræ ſit infixus, tum primum aperitur deorſum fructus, atque ex ejus centro nova propullulat arbuſcula, nucleo ſeu officulo integro remanente: Ita ut ſeminis vis in uno tantum contineatur puncto, reliquaque circumjecta maſſa ſeu pericardium eſt tantum integumentum hujus puncti ſeminalis: de omnibus porro ſeminum officulis notandum eſt, quod radiculus ex apice ſeu anteriore proveniat parte, ac novus radiculus ex inferiore ſeu poſteriore parte, quæ pedunculo fuit juncta, cujus poſtea exemplum dabimus ac figuram libro tertio in Capite de Canario. Hujus autem regulæ Nux Calappa patitur exceptionem, quum arbuſcula ac radices uno ex foramine progerminent. Raro quoque fit, ut Durionum arbor prope radicem ſurculos emittat, qui tranſplantari poſſint.

lyks was omtrent het uitbotten der Durioen-korrels, dog 't welk te verſtaan is van de gene die bloot op de aarde komen te leggen, aan dewelke het voetje altyt eerſt voortkomt, en wegens de ſituatie van den korrel gemeenelyk opwaarts ziet, waarom hy zig dan nootzaakelyk na de aarde moet omkrommen: want anders is 't aan alle zaadkorrels gemeen, datze eerſt een worteltje uitſchieten, om voetzel uit de aarde te zuigen, zo dat de wortel is als een Vena Umbilicalis *in* Foetu, *als 't worteltje zig nu in d'aarde geveſt heeft, dan opent haar eerſt de vrugt van agteren, en laat uit haar centrum 't nieuwe boompje uitſchieten, blyvende de vrugt of korrel nog al meeſt in zyn gebeel: zo dat de zaat-kragt alleen in een puntje ſteekt, en al 't omleggende vleeſch, of* Pericardium, *is maar een kleet of dekzel van dit zaat-puntje; ook ſtaat omtrent alle de zaatkorrels aan te merken, dat het worteltje voortkomt uit de ſpits of 't voorſte deel, en 't nieuwe boompje uit 't agterſte deel, 't welk onder den ſteel geſtaan heeft: waar van wy hier na nog een exempel en figuur zullen vertoonen* lib. 3. *in 't* Cap. *van de Canari. Dog hier van maakt den Calappus-noot een exceptie, nadien 't boompje en de wortelen uit een gat voortkoomen: zelden gebeurt het ook, dat den Durioens-boom by zyne wortel uitſpruitzels geeft, die men verplanten kan.*

EXPLICATIO

Tabulæ Vigeſimæ Nonæ,

Quæ ramum exhibet *Durionis*, fructu echinato oblongo.
A. Fructum integrum.
B. Fructum diſſectum denotat.

OBSERVATIO.

Duriones arbores, fructuumque ſpecies breviter a *Valent. in Hiſt. Amboin. pag.* 158 & 159. ex *Rumphio* deſcribuntur, rotundæque ſpeciei fructus *No. IV.* in *Tab.* exhibetur. In *Ray Tom.* 3. *App. pag.* 51. hic quoque fructus deſcribitur, uti quoque in *Linſchoteni* itinerario *Cap.* 57. *pag.* 81.

UYTLEGGING

Van de Negen- en Twintig ſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Doerioen-Boom *met een lankwerpige egelvormige vrugt.*
A. Vertoont de gebeele vrugt.
B. De opgeſnedene vrugt.

AANMERKING.

De Durioens-Bomen *en der vrugten zoorten werden kortelyk by* Valent. *in de* beſchryv. van Amboin pag. 158 *en* 159. *uit* Rumphius *aangebaalt, en de vrugt van de ronde zoort op de plaat* No. IV. *aangewezen. In de* Appendix *van het* derde deel *van* Ray. Hiſtorie *der* Planten pag. 51. *wert deze vrugt mede beſchreven, als mede in* Linſchotens reyze Cap. 57. pag. 81.

CAPUT VIGESIMUM QUINTUM.

Saccus arboreus major: Nanka.

ARbor hæc in altitudinem Pyri excreſcit, rami vero ejus ſunt magis extenſi, folia ſimplicia, plerumque ſex digitos longa, tres quatuorve digitos lata, glabra, craſſa, & firma, ab utraque parte rotunde deſinentia, parvo reflexo apice: Coſtæ transverſales ſunt obliquæ, ſpatiumque intermedium plurimis tenuibus ac cruciatim decurrentibus venulis repletur: ſi folia hæc disrumpantur, copioſum exſtillat mucoſum, & tenax lac, uti ex omnibus quoque ejus ramis. Arbor hæc proprie nullos gerit flores, fructusque contra aliarum arborum naturam ex ejus trunco excreſcunt, uti etiam ex craſſiſſimis ejus ramis: germina enim ex ſurculis ortum habentia in fructus neutiquam excreſcunt, licet hos referant; duplicia enim in hac progerminant arbore, ambo in veſiculis ex duobus tenuibus foliolis compoſitis occluſa, ſuperius acuminata ſeu in acumen deſinentia. Primum eſt minimum, quod eſt fructus articulum digiti longus, oblongus, forma minoris *Nanka*, ſed glaber & ſine apicibus: Hique gemini aliquando in communi veſicula oriuntur, qui tamen ſinguli peculiarem iterum habent veſiculam, atque decidunt fruſtra, ita ut pro flore hujus arboris haberi poſſint, hique æque in ramis ac in ſurculis inter folia propullulant; alterum germen majus excreſcit, ac ultra unum alterumve digiti articulum longum eſt, hirſutum, cancellatum, ſeu apicibus undique obſeſſum, ubique molli piloſaque lanugine flava obductum, quæ ſenſim decidit, hincque verus progerminat fructus: Hæcque duo diſtincta corpuſcula ſimul juncta proveniunt ex brevibus craſſisque pedunculis, qui ubique ex trunco propullulant, atque his tria junguntur folia: Primum itaque, uti dictum eſt, cum foliis his fruſtra decidit, alterum in fructum excreſcit, qui tum ſinguli gemi-

XXV. HOOFDSTUK.

De Soorzak-Boom.

DE Soorzak-boom waſt op tot de hoogte van een Peereboom, dog de takken ſtaan wat meer uitgebreit: de bladeren enkelt, en die zyn doorgaans zes duimen lank, drie a vier vingers breet, glat, dik, en ſtyf, agter en voor ront toeloopende, met een klein omgeboogen ſpitsje: de dwers-ribben loopen zeer ſchuins, en de tuſſchen-plaatzen zyn met veele fyne en kruiswys door malkander loopende adertjes gevult: als menze afbreekt, zo loopt 'er veel kleverige melk uit, gelyk ook uit alle de takken: dezen boom heeft geen eigentlyk bloeyzel, ende de vrugten waſſen tegen de natuur van andere boomen, te weeten uit den ſtam, als mede uit de dikſte takken, maar de ſchepzels, die aan de ryskens ſtaan, worden tot geene vrugten, al gelykenze ook ſchoon dezelve: want daar komender tweederleye aan dezen boom voort, beide in bolſters, of blaasjes van twee dunne blaatjes, geſlooten, en van vooren toegeſpitſt, of ſpits toeloopende; het eerſte is het kleinſte, te weeten een vrugt in de lengte van het lidt eens vingers, lankwerpig, en van gedaante als een kleine Nanka, *maar effen en zonder puntjes; en deze komen zomtyts twee en twee by malkander in een gemeen huisje, hebbende evenwel yder haar eygen byzonder blaasje, en vallen af zonder vrugt te geven, zo datze voor het bloeyzel van dezen boom konnen gehouden worden, en men zietze zo wel aan de takken, als aan de voorſte ryskens tuſſchen de bladeren uitkomen: het tweede ſchepzel wert grooter en ruim een vinger-lidt of twee lank, ruig, vol ruitjes of puntjes, en over al met hairagtig geel dons bezet, 't welk allenskens afvalt, en hier uit groeit de regte vrugt; komende deze twee onderſcheidentlyke ſchepzels by malkanderen voort aan korte dikke ſteelen, die over al uit den ſtam uitſchieten, en daar ſtaan drie bladeren aan; de eerſte vallen dan, als gezegt, vrugteloos af, met de bladeren, en de tweede zoorte wert tot vrugten, dewelke dan een a twee by malkanderen aan die takjes of dikke ſteelen aan den*

ſtam

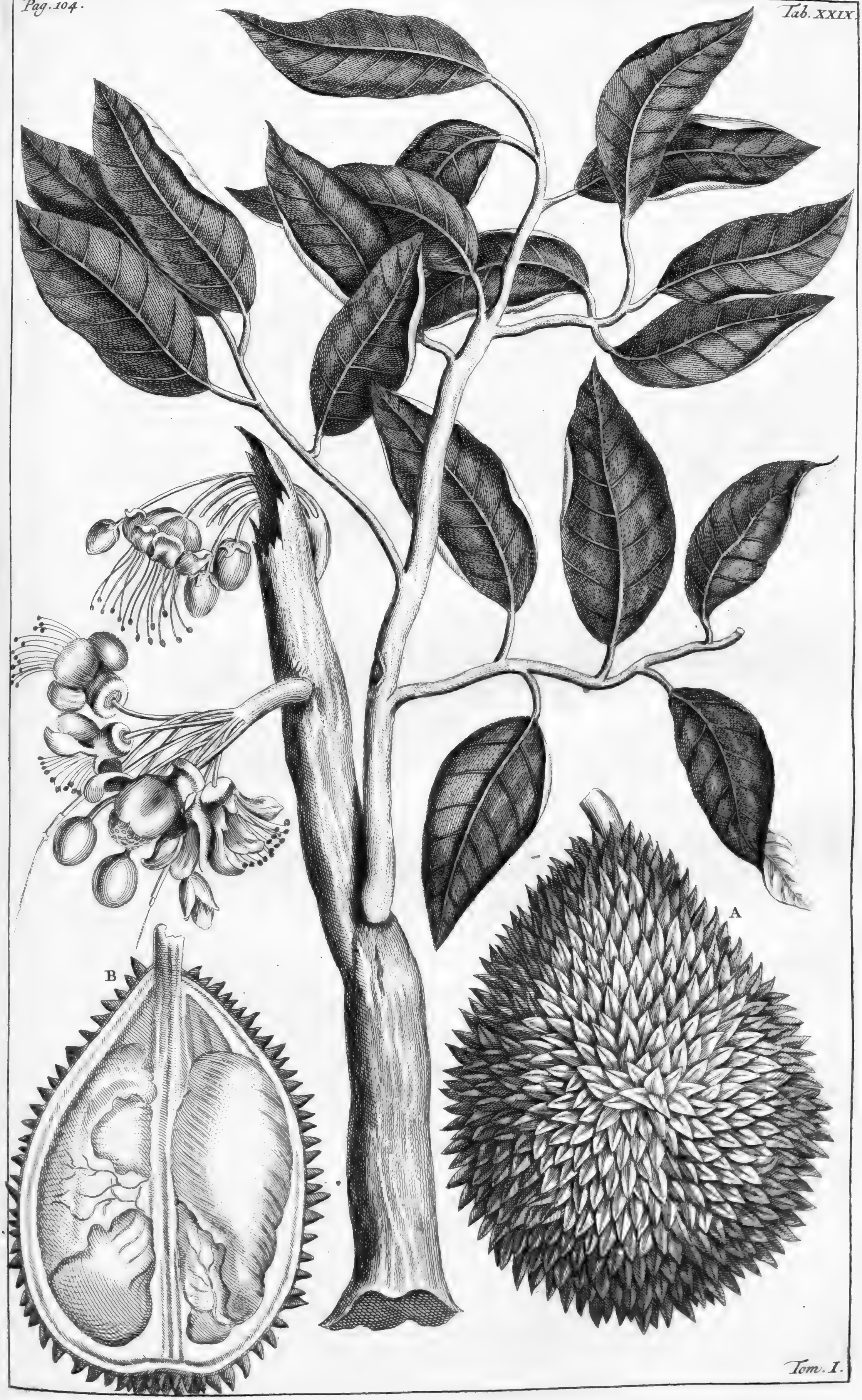
A
B

geminique ex craſſis iſtis pedunculis ad truncum dependent, ſæpeque tam humiles ex illo excreſcunt, ut terram etiam attingant, quo humiliores autem e trunco progerminant, eo meliores habentur. Scriptores hunc comparant fructum cum Melone majore, verum ego eum aſſimulo Cucurbitæ, ſeu oblongo ſacco, duas circiter ſpithamas ſeu ulnam minorem longo, craſſitie cruris humani, qui ſæpe tantus ac tam gravis eſt, ut unus vix eum tollere poſſit homo: exterius craſſo & rugoſo obtegitur cortice, qui undique angulosis cancellis & apicibus inſtar Adamantum politorum obſeſſus eſt, in breves apices deſinens innocuos, licet ſpinoſi hi videantur: hic porro e longinquo ex flavo vireſcit, ac tenaci mucoſoque lacte obductus, ex quo ſordidæ ac fumoſæ huic inprimuntur maculæ. Per hujus fructus centrum craſſus tranſit ſtylus, circa quem officula ſeu ſemina locantur, quæ inveſtiuntur alba, tenaci, & mucoſa carne, quæ edulis eſt, ac ſolummodo comeditur; officula inſtar majorum ſunt glandium, quæ numero octoginta, centum, vel plura circa medium hærent ſtilum, quoque copioſiori obvolvuntur carne, eo melior hic fructus habetur: Officula carnoſa ſunt oblonga, ad corticem rotunde deſinentia, ad petiolum autem acuminata, ubi ipſi quoque adhærent, locata in capſulis, eadem ex tenaci ſubſtantia conſtructis, quæ cortici junguntur, & non edules ſunt, quum admodum nervoſæ ſint. Sapor non rite exprimi poteſt, quum mixtus ſit ex uvis quaſi mellitis & pomis Aurantiis, verum hiſce ſimul junctis fatuus magis eſt, odorque eſt inſtar ſemi-putridorum pomorum: Totus fructus intra domum non facile abſcondi poteſt, quum per odorem cito detegatur: Hujus arboris cortex eſt æqualis, fuſcus, ac plerumque ſqualidus ob mucoſum lac, quod exſtillat, & nigris plurimum intricatur formicis. Interius lignum coloris eſt citrini, firmum, ac tenuis ſubſtantiæ, ædificationi aptum.

Anni tempus. In altioribus locis matureſcunt plurimum in Decembri, in hiſce autem inſulis non certum obſervant tempus, nec omni anno producunt fructus: Tota quoque arbor ſpirat odorem fructum æmulantem, ex quo prætereuntes illam quoque obſervant ac dignoſcunt, plurimum tamen pluvioſo cælo & ſub veſperam.

Genera. In hiſce Orientalibus regionibus duæ tantum notæ ſunt ſpecies, quarum prima vocatur *Nanca Bilulang*, & circa officula medullam gerit firmam, ſed fragilem ac flavam, quæ in hac libere locantur, ita ut integra tolli poſſint, licet ſint matura, totaque ſimul maſſa ex cellulis auferri poteſt. Fructus hi ſunt admodum ſuccoſi, ſed non mucoſi, optimique & delicatiſſimi ſaporis inſtar bene maturarum uvarum, ſub hoc autem ſapore mel aliquod videtur mixtum. Alii horum ſaporem Perſicorum aſſimulant ſapori: nomen habent a rugoſo cortice, qui pellem bovinam refert, Malaicenſibus *Bilulang* dictam, plurimumque in Java creſcunt, rarius in Amboina, ac fortaſſe eſt illa ſpecies, quæ a Portugallis *Giraſál* vocatur. Altera ſpecies eſt *Nanca Bubur*, h. e. pultoſa *Nanca*, hæcque præcedente major eſt, ac mucaginoſo magis cortice fortioreque prædita odore, ejus caro, interior eſt albida ac inſtar pultis mucoſa. Malaice *Boebur* dicta. Hujus fructus non tam grati ſunt ſaporis ac præcedentis, in Amboina vulgares admodum, ſed nom magni æſtimantur: A Portugallis *Jacca* dividitur in *Giraſál* & *Chambaſál*, vel, uti alii dicunt, in *Barca* & *Papa*, uti illud notatur a *Linſchotano Cap.* 50. atque a *Garzia* ab *Orto lib.* 2. *Arom. Cap.* 4. & *Chriſt.* a *Coſta Cap.* 40. Quum vero illa arbor in iſtis regionibus a noſtra parum differre videatur, hujus generis non plures enumerabimus ſpecies, ſed præcedentem noſtram ſervabimus diviſionem.

Nomen. Latine *Saccus arboreus major.* Noſtratibus Belgis *Soorzak*, vel *Schorzakken*, quum rugoſum referant ſaccum: Malaice *Nanca*; Ternatice *Ambi*; in Banda *Nanca*; Macaſſara *Rappotsjidi* h. e. rugoſus fructus; in Baleya *Nanca* & *Tat wel.* In ſcriptis Portugallicis ſequentia ipſi tribuuntur nomina; Indoſtanice *Jaca*, Portugallicè *Jaqua* & arbor *Jaqueiro*; in Guzaratta & Canara *Panas* & *Panaſu*; in Perſica lingua *Tanay*; Arabica *Panay*, quæ nomina corrupta videntur, Arabes ſaltem non habent *P* in verborum initio, neque *X.*

Locus. Fructus hic frequentius occurrit in Septentrionalibus Indiæ partibus quam in Orientalibus, qui ſine dubio per mercatores huc delatus eſt, quod probabile videtur,

ſtam zyn hangende; en zy groeyen zomtyts ook wel zo laag, datze de aarde komen te raaken, dan hoe lager zy aan den ſtam zitten, hoe beeter menze hout; de ſchryvers vergelyken deze vrugt by een groote Meloen, maar ik vergelykze by een Cauwoorde, of lankwerpige zak, omtrent twee ſpannen of een kleine elle lank, en zo dik als een dye van een man, zynde zomtyts zo groot en zwaar dat een man dezelve nauwelyks opligten kan; van buiten met een dikke en ruige ſchorſſe bekleet, dewelke rondom met hoekige ruiten en puntjes, als geſleepene diamanten, bezet is, in korte ſpitzen uitgaande, dog die niet quetzen, al ſchynenze wat ſteekelagtig; zynde voorts van verwe geel-groen, en met een kleverige melk behangen, waar van ze vuile of rook-verwige plekken krygt; door de midden gaat een dikke ſtaf of ſtruik, rondom den welken de korrels hangen, zynde bekleet of omvangen met een wit, taay, en ſlymerig vleeſch, 't welk het geene is dat men van deze vrugten eet: de korrels zyn als groote eykelen, waar van 'er tagtig, hondert, en meer rondom den voorn. ſtruik of middel-ſteel ſtaan, en hoe meer vleeſch datze om haar hebben, hoe beter men deze vrugt agt; deze vleeſchagtige korrels of knobbels zyn lankwerpig, na de ſchorſſe toe wat ront, dog na de ſteel toe wat ſpitzer, alwaar de zelve ook aan vaſt zyn, leggende voorts in laatjens van de zelfde taye ſubſtantie gemaakt, die aan de ſchorſſe vaſt zyn, en die men niet eeten kan, om datze te zenuwagtig zyn: de ſmaak kan men niet wel uitdrukken; want dezelve is als gemengt van booning-druiven, en Orangie-appelen door malkander, dog veel geylder dan alle dezelve, ruikende-mede als half verrotte appelen; de geheele vrugt kan men in huis niet wel verbergen, om dat de reuk haar verraat: de ſchorſſe dezes booms is effen, donker-graauw, en meeſt vuyl, wegens de kleverige melk, die daar uitloopt, en zit meeſt vol zwarte mieren. Het binnenſte bout is geel, regt citroen-verwig, digt, en fyn van ſubſtantie, en tot timmeren bequaam.

Zayzoen. *Haar zayzoen, in de boven-landen, is meeſt in December, dog in deze Eylanden houdenze geen tyt, en zy draagen niet alle jaren: de geheele boom geeft een byzondere reuk van zig, al vry veel naar zyne vrugt trekkende, en waar aan de voorbygaande hem ook gewaar worden, dog meeſt by regenagtig weer, en in de avont-ſtonden.*

Geſlagten. *In deze ooſterſche quartieren zyn maar twee zoorten bekent; het eerſte wert genaamt* Nanca Bilulang, *en heeft een hard, dog bros en geel merg om de korrels, die daar los in leggen, zo dat men z'er geheel uitneemen kan, al zynze ryp, en de geheele klonten kan men ook uit haar ladekens ligten; want zy zyn wel zappig, maar niet ſlymerig, en de beſte en lekkerſte van ſmaak, zeer veel na die van de rype druiven trekkende, dog daar onder ſchynt wat booning gemengt: andere vergelykenze ook by Perzyken; haar naam hebbenze van de ruige-ſchorſſe, dewelke wel een koe-huit gelykt, by de Maleyers* Bilulang *genaamt; en deze vallen meeſt op* Java, *maar weinig in Amboina, en miſſchien is het die zoort, dewelke by de Portugeezen* Girazâl *wort genaamt. Het tweede geſlagt is de* Nanca Bubur, *dat is pappige Nanca, en deze valt wat grooter dan de voorige, ook vry wat ſmeeriger aan de ſchorſſe, en ſterker van reuk, het vlees van binnen is wit en ſlymerig als pap, wordende in 't Maleits* Bubur *genaamt; zy zyn zo goet niet van ſmaak als de voorige, en zeer gemeen in Amboina, dog werden niet veel geagt: by de Portugezen wort de* Jacca *afgedeelt in* Giraſâl *en* Chambaſâl, *of, gelyk andere zeggen, in* Barca *en* Papa, *gelyk men zulks zien kan by* Linſchoten Cap. 50. *ook by* Garcias ab Orto, lib. 2. Arom. Cap. 4. *en* Chriſt. a Coſta, Cap. 40. *Dog dewyl die boom in dezelve landen een weinig van de onze ſchynt te verſchillen, zo zullen wy van die geſlagten niet meer aanhalen, maar by voorn. onze afdeeling blyven.*

Naam. *In 't Latyn* Saccus arboreus major, *by onze Duitſche* Soorzak, *of* Schorzakken, *om datze wel een ſchorre of ruige zak gelyken: in 't Maleits* Nanca: *Ternaats* Ambi: *Bandaas* Nanca: *Macaſſars* Rappotsjidu, *dat is ruige vrugt: Baleys* Nanca, *en* Tat wel: *in de Portugeeze ſchriften werden haar deze volgende namen gegeven: in 't Indoſtaans* Jaca, *of in 't Portugees* Jaqua, *en den boom* Jaqueiro; *in Guzaratta en Canara*, Panas *en* Panaſu: *in 't Perſiaans* Panax: *in 't Arabis* Panax, *welke namen wat getorrumpeert ſchynen, immers de Arabiers hebben geen* P *in 't begin van haare woorden, nog ook geen* X.

Plaats. *De vrugt vint men meer in de weſterlyke deelen van Indien dan in de ooſtelyke, zullende apparent door de koopluiden hier over gebragt zyn, en 't welk bewyſſelyk*

videtur, quum nullum gerat nomen indigenum: in Zeylana frequentiſſime occurrunt hæ arbores, ibique craſſiſſimæ & graviſſimæ in ſilvis creſcunt, uti aliæ arbores ſilveſtres. Hujus quoque lignum ibi itidem durius eſt, nempe quam *Cofaſſu*, & ad navium coſtas adhibetur, uti quoque ad ædium poſtes, ad quos Amboinicum non multum valeret. Elephantes ibi hoſce ſummopere expetunt fructus, ſi enim animadvertant, quod maturi ſint, & nimis alte ex arbore pendeant, ita ut illos attingere nequeant, ſæpius mediocrem arborem proboſſide confringunt, atque in terram dejiciunt, ut fructus comedant: Frequentes porro ſunt in Java, Borneo, & Macaſſara, in Amboina rarius occurrunt, neque etiam hic tam boni ſunt ac in Java. In inſulis Philippenſibus maximi quoque excreſcunt, & *Nanca* ibi vocantur, ortu autem ab aliis differentes, ibidem enim ſub terra ex arborum radicibus progerminant, ſique maturi ſunt, ſupra eam propullulant, uti maturus *Oebis*: Obſervatur quoque ſpecies quædam parvorum Culicum circa illos volitantium, unde maturos eſſe dignoſcitur, qui tum effodiuntur, e trunco etiam quidam excreſcunt, ſed hi ſunt multo minores.

Uſus & Natura. Maturi hi ſacci arborei plerumque per longitudinem diſſecantur, ac manibus mucilaginoſa officula ſeu tubercula a medio decurrente ſtilo avelluntur, quando circumjecta caro comedi & exſugi poteſt, ex pulpoſa nempe *Nanca*, prima enim ſpecies maſticari quoque poteſt, ac dein officula eximi: Fructus naturæ eſt humidæ cum pauco calore, difficilis tamen digeſtu; hincque non niſi vacuo ſtomacho edendus eſt. Alias enim mutatur in bilioſum ac pituitoſum humorem, ex quo plerumque oritur *Paſſio Cholerica*, Portugallis *Mordexi* dicta; adeo difficilis eſt digeſtionis, ut ſæpius ita exoneretur, ac fuit comeſtus, præſertim ſi hoc copioſe repleatur ventriculus, e contra non ita calidi ſunt ac *Duriones*, nec etiam tam calida excitant ulcera, febresve ardentes, ſed ſatis grati ac ſalubres ſunt calidioribus temporibus ad refocillandum ventriculum, præſertim prima ſpecies; fructuum nuclei eſui quoque aptiores ſunt quam Durionum, ac leviter carbonibus torrentur, donec exterior cortex nigreſcat ac dehiſcat, tumque inſtar Caſtanearum comeduntur; conteri quoque poſſunt atque cum Calappæ lympha emulſio ex iis formari, quæ durum ac grave dat nutrimentum, iis ſalubre, qui Diarrhaea laborant, flatus autem excitat & luxuriam. Totum hujus arboris lignum, uti ſupra dictum fuit, ædificationi eſt aptum, quod in Balleya multum adhibetur ad poſtes Palatiorum, quod tanti æſtimatur, ut vulgo prohibitum ſit has exſcindere arbores, antequam ſatis craſſæ ac vetuſtæ fuerint; idem quoque in Macaſſara eſt in uſu, in utrisque enim locis non occurrit *Tsjampada*, quæ alias adhibetur. Junioris *Nancæ arboris* folia varias habent inciſiones, acſi *Socci* folia eſſent, tempore autem illæ diſparent ac integra ſunt folia, Nanca lignum Zeylanicum non facile albas generat formicas, multoque durabilius eſt, ac magis fuſcum Amboinico, quod facile corrumpitur, & noxia generat animalcula, ſi modo terram tangat, hincque ſcriniario operi aptius eſt, quam ſi in vel ſupra terram locetur. Pueri Macaſſarenſes norunt lac trunci *Nanca Bubur* tam diu maſticare, donec indureſcat, unde viſcum conficitur, quo aviculas capiunt: In Mallabara ac Zeylana ex eodem quoque ſucco circa radices colligitur & concreſcit in terra maſſa, ſeu tuber Portugallis *Isca de Jaca* dictum, quod molle eſt & intus flaveſcit, quod natio iſta pro experto habet Medicamento contra Diarrhæam, ad paucas vero tantum colligitur arbores, atque inde venale in alias quoque transfertur regiones.

In Rumphii *Appendice hæc adduntur:*

Saccus arboreus Major, ſive Nanca in *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 26. quoque deſcribitur nomine Malabarico *Tsjaca-Maram* & *Pelau*, Portugallico *Jaqueira*, Belgico *Soorzak*, cum noſtra deſcriptione ſatis accurate conveniens, ubi duæ quoque genericæ ſpecies commemorantur, uti ſupra quoque indicavimus. Prima ac optima ſpecies, quæ duriuſculam habet carnem mellini

ſchynt te wezen, om datze geen Inlantſche naam heeft; inzonderheit vallenze op Ceylon zeer overvloedig, en aldaar zeer dik en zwaar in 't wilde groeyende, gelyk andere woutboomen: haar hout is ook aldaar harder, te weten als het Cofaſſu, *en men gebruikt het ook tot ribben en binnenhouten der vaartuigen, als mede tot ſtylen van huizen, dog waar toe het Amboinſche niet veel deugen zoude. De Olyphanten beminnen aldaar deze vrugten zeer, want alſſe bemerken, datter rype aan den boom hangen, en zy niet daar by kunnen komen, zo breekenze wel een middelmatige boom met hare ſnuyt in ſtukken, en ſmyten hem ter aarden: voorts zynze overvloedig op Java, Borneo, en Macaſſar; Amboina heeftze ſchaars, en ook op verre naa zo goet niet als die van Java: in de Philippynze Eylanden vallenze ook zeer groot, onder den naam van* Nanca, *dog in hun wasdom of voortkoming wat van de andere verſchillende: want zy groeyen aldaar onder de aarde uit de wortelen der boomen, en alſſe ryp worden, zo puilenze wat boven uit, gelyk de rype* Oebis, *en men ziet ook een zoorte van kleine muggen daar rondom zwerven, waar aan men de rype vrugt bekennende, dezelve als dan uitgraaft; aan de ſtam waſſender ook wel, maar die zyn vry wat kleinder.*

Gebruik en Aart. *De rype Soorzakken worden doorgaans in de lengte opengeſneden, en met de handen de ſlibberige korrels of knobbels van de middel-ſteel afgetrokken, als wanneer men het omleggende vlees kan eeten, en daar van afzuigen, te weten van de pappige* Nanca; *want de eerſte zoorte kan men ook kauwen of byten, en den korrel daar uit neemen: de vrugt is van aart en natuure vogtig, met weinig bitte, dog zwaar om te verteeren, en daarom moet menze niet eeten dan met een ledige mage: want anders verandertze in een galagtige en pituiteuſe humeur, waar van gemeenelyk voortkomt het Bort, by de Portugeezen* Mordexi *genaamt; zy zyn zo onverdouwelyk ſwaar en qualyk te verteeren, datze dikmaals zo geheel weder afgaan, gelyk menze gegeten heeft; en inzonderheit, zo men de mage daar van oppropt; daar en tegen zynze zo heet niet als de* Durioens, *nog verwekken ook zo geen heete zweeren en koortzen, maar zyn redelyk aangenaam, en gezont by heete tyden, om de maage te ververſchen, inzonderheit het eerſte geſlagte; de korrels der vrugten zyn mede bequamer om te eeten, als die van de Durioens; en men braatze een weinig op koolen, tot dat de buitenſte ſchaale zwart werdende openberſt, en dan eet menze gelyk als Caſtanjen; men kanze ook wryven, en met Calappus-melk tot een pap maken, gevende een ſterk of vaſt voetzel, en gezont zynde voor de genen die de buikloop hebben, maar zy verwekken mede wat winden en luxurie: zynde het geele hout, als boven gezegt, bequaam tot timmeren, en inzonderheit op Baley veel gebruikelyk tot ſtylen van koninglyke huizen of paleizen, en in zo grooten agting, dat het de gemeene man verbooden is die boomen om te kappen, eerze wel ter deegen dik en out geworden zyn, en 't zelve geſchiet ook op Macaſſer, want men op beide die plaatzen niet en vint de* Tsjampada, *dewelke daar anders toe gebruikt wert: de bladeren van de jonge* Nanca-Boom *krygen verſcheide ſnippelen, of inſnydingen als of het bladeren van* Soccus *waren, dog metter tyt verliezende die, werdenze weder heel. Het Ceylonſche* Nancahout *genereert niet ligt witte mieren, is veel durabelder, en beſterft ook bruinder dan het Amboinſche, 't welk ligt bederft, en dat ſchadelyke ongedierte voortbrengt, als het maar aan de gront raakt, en daarom is het tot ſchrynwerk nog bequamer als om op of in de aarde gebruikt te worden: de jongens op Macaſſar weten de melk uit den ſtam van* Nanca Bubur *in de mont zo lange te kauwen, tot datze wat hart wort, en daar van maakenze hare lym, om vogeltjes mede te vangen: op Malabaar en Ceylon groeit ook uit het zelve zap, by en omtrent de wortelen in de aarde, een tuber, of knolle, in 't Portugees* Isca de Jaca *genaamt, zynde week en geel van binnen, en 't welk die natie voor een geapprobeerde Medicyn houden tegens de buikloop; dog men vintze maar by weinige boomen, en werden ook te koop van daar na elders uitgevoert.*

In het byvoegzel van Rumphius *wert dit 'er bygedaan:*

In het derde deel van de Hortus Malabar. Figuur 26. *wert deeze Boom beſchreven met de Malabaarze naam* Tsjaca-Maram *en* Pelau, *in't Portugees* Jacqueira, *in't Duits* Soorzak, *redelyk wel met onze beſchryving overeenkomende, alwaar hy ook zegt van twee hooft-zoorten, gelyk wy ze boven hebben. De eerſte en beſte zoorte, dewelke een hartagtig vlees en een zoeten ſmaak heeft, by ons* Nanca Bilulang

B
D
E
C
A
F

mellini ſaporis, nobis *Nanca Bilulang* dicta, ab ipſo vocatur *Varaka*, altera vilior ſupra *Nanca Boebur* vocata, ipſi *Jaka Papa* nominatur, ubi porro dicitur, triginta poene utriuſque inveniri ſpecies: Uſum arboris fructusque ibidem lector invenire poteſt, hoc loco omiſſum, quum Amboinenſibus ſit ignotus.

lang *genaamt*, *wert by hem* Varaka *gebeeten. De andere en ſlegtere boven* Nanca Boebur *genaamt*, *biet by hem* Jaqua Papa, *en zegt*, *dat men wel dertig zoorten van die beide vindt. Het gebruik van boom en vrugten kan den leezer aldaar vinden, albier uitgelaten, wyl by de Amboinezen onbekent is.*

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ,

Quæ ramum exhibet *Sacci arborei* majoris, quæ *Jaca* vulgo vocatur, Litt. A.

B. *Stipitem* ſeu *truncum* denotat, ex quo *fructus* plurimum excreſcunt, qui Litt. C. & D. adnotantur.

E. *Julum floriferum* denotat.

F. *Junioris arboris folium*, quod inciſum ſeu laciniatum eſt, quale & vulgo in *Moris* junioribus obſervatur.

UYTLEGGING

Van de Dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak *van de* Soorzak-Boom, *die* Jaca *doorgaans genaamt wert, met Lett. A.*

B. Wyſt aan de ſtronk *of* ſtam, *waar uit de* vrugten *voortkomen, die met C. en D. aangewezen werden.*

E. Is het bloeyzel.

F. Een bladt *van een* jonge boom, *het geen ingeſneden of gekurven is, zo als wy hier in de jonge* Moerbeyen-boomen *ook gewaar werden*

OBSERVATIO.

Quum hæc arbor frequentiſſime juxta Rumphium in Zeylana, uti ſupra notatur, creſcat, puto hanc eandem eſſe, quæ arbor *Waal Mendya* & *Maandya* dicta eſt in *Herm Muſ. Zeyl. pag.* 3, 5, 13 & 27. & quum, uti ibi notatur, a Luſitanis vocetur *Jaka de Mato*, quod cum Rumphii Portugallica denominatione *Jaqua* convenit, atque ab *Herman*: inſuper notetur, quod ejus fructus ſint edules, uti latius hæc collecta ſunt in *Theſ. meo Zeyl. pag.* 26. Figura ejus in *H. Malab. Tom.* 3. *Tab.* 26, 27 & 28. optime eſt expreſſa, ubi vide notas; a *Valent. in Amboinæ deſcriptione pag.* 159 & 160. ubi hæc quoque recenſetur & obiter deſcribitur nomine *Soorzak-Boom*, ut & in *Ray Tom.* 3. *Append. pag.* 52. ubi *Nanca* ſeu *Jaca* vocatur, nec non in *Commel. Fl. Malab. pag.* 35.

AANMERKINGE.

Wyl deeze Boom zeer overvloedig volgens het getuigen van Rumphius *op Zeylon waſt, zo als boven vermeldt is, zo meen ik, dat deze dezelfde is, die de Arbor* Waal Mendya *en* Maandya *genaamt wert van* Herman. *in zyn* Muſ. Zeyl. pag. 3, 5, 13 *en* 27. *en wyl, zo als daar aangemerkt wert, deze boom by de Portugeezen* Jaka de Mato *genaamt wert, het geen met de Portugeeze benaming van Rumphius over een ſtemt, en daar en boven van* Herman *gezegt werd, deze vrugten eetbaar te zyn, zo als dit in myn* Theſ. Zeyl. pag. 26. *verders vermeldt wert. Des zelfs Figuur is in de* Hortus Malab. *derde deel*, Tab. 26, 27 *en* 28. *zeer fraay verbeelt, alwaar verders zie de aanteekeninge daar bygevoegt, en* Valent. beſchryv. *van Amboin* pag. 159 *en* 160. *alwaarze onder de naam van* Soorzak Boom *kortelyk vermelt wert, als mede in de* Appendix *van het* derde deel *van* Ray pag. 52. *alwaarze* Nanca *en* Jaca *genaamt wert, als mede in de* Flora Malab. *van* Caſp. Commel. pag. 35.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Saccus arboreus minor: Tsjampadaha.

HAec arbor præcedentis *Nancæ* eſt ſpecies, ſed magis ſilveſtris, amat enim magis ſilvas quam hominum domicilia & hortos, ejus truncus eſt erectior, altior, & gracilior antecedente, obſcure viridi ſeu ex viridi nigricante obductus cortice, eſtque ſpithamam circiter craſſus: Folia ſunt quoque ſimplicia, ſolitaria, ac paulo majora quam illa *Nancæ*; ſemipedem nempe ſeu ſeptem pollices longa, tres quatuorve lata digitos, anterius autem latiſſima & rotunde deſinentia apice firmo ac duro, ipſa quoque ſunt dura, ſuperius obſcure virentia, inferius flava, paucis obliquis atque arcuatis coſtis transverſalibus, interſtitia vero tenuiſſimis contexta ſunt venulis, *Nancam* & *Waringam* referentibus, rugoſa & piloſa, quæ album tenacemque continent liquorem, qui inſtar lactis exſtillat, ſi decerpantur, uti quoque omnes hujus arboris rami ac cortices vulnerati tale effundunt lac. Prima fructus germina ſimilia ſunt antecedenti *Nancæ*, acuti nempe quidam folliculi ſeu juli, quorum quisque ex duobus viridibus componitur foliolis, in quibus julus hic continetur, digitum longus, ex cinereo viridis, hirſutus, fructum Typhæ referens, horumque julorum duo tresve ſimul proveniunt, quorum glaberrimi decidunt, hirſutiores autem in fructus exeunt, folliculorumque foliola facile quoque decidunt, ita ut raro aperta dependentia conſpiciantur, fructus craſſiſſimis ex ramis excreſcunt uti quoque ex ſummo trunco propriis ex pedunculis, qui duobus tribusve ornantur foliolis, quæ ab aliis differunt foliis, ſunt enim breviora, rotundiora, ad oras aliquando ſinuoſa, acſi inciſa eſſent: Fructus multo minor eſt quam *Nancæ*, pedem nempe modo longus, quatuor vel quinque craſſus digitos, oblongum referens ſaccum, ad pedunculum vero eſt magis acuminatus. Exterior flavo-viridis ac piloſus cortex obſeſſus quoque eſt anguloſis & acuminatis tuberculis ſeu verruculis inſtar *Nancæ*, verum minores ſunt nec pungentes, neque ita glutinoſæ: In centro fructus ſimilis eſt ſtilus, circa quem nuclei ſeu officula locantur uſque ad octuagenarium & centeſimum numerum, quæ

XXVI. HOOFDSTUK.

Tsjampadaha-Boom.

DEze boom is een mede zoorte van de voorgaande Nanca *of* Soorzak, *maar wat wilder van natuur; want by waſt liever in de boſſchen, dan omtrent der menſchen woonigen, zyn ſtam is wat regter, booger, en ranker dan de gemeemde voorige, met een donker-groene, of uit den groenen zwartagtige, ſchorſſe bedekt, en is omtrent een ſpan dik; de bladeren ſtaan mede enkelt, en zyn wat grooter dan die van de* Nanca, *te weten een halve voet of zeven duimen lank, drie a vier vingers breet, dog voor wel het breetſt, en ront toeloopende, met een harde ſtyve ſpits, voorts gebeel ſtyf, boven boog-groen, en beneeden wat na den geelen treklende, met weinige ſchuinſſe en bogtige dwersribben, zynde de tuſſen-plaatzen met zeer fyne aderkens doorweven, gelyk de* Nanca *en* Waringa, *ruig en hairig in 't aantaſten, hebbende een witte taye vogtigheit, die als melk daar uit druipt, te weten als menze afbreekt, gelyk ook alle de takken en ſchorſſen gequetſt zynde zodanige melk uitgeven. De eerſte ſchepzelen van de vrugt zyn gelyk die van de voorgaande* Nanca, *te weten eenige ſpitze blaasjes, yder van twee groene blaatjes gemaakt, waar in ſchuilt een ſtaartje, een lidt van een vinger lank, graauw-groen, en een weinig ruig, gelykende wel na de vrugt van* Typha: *en van deze vrugten ſtaander twee a drie by malkanderen, de glatſte daar van vallen af, maar de ruigſte veranderen in vrugten, en de blaatjes van de buiskens vallen ook ligt af, zo dat menze zelden geopent daar nog ziet aanhangen. De vrugten waſſen aan de dikke takken, en ook aan 't opperſte van den ſtam uit byzondere ſteeltjes, daar aan twee a drie bladeren ſtaan, van de andere bladeren eenigzints verſchillende, want zy zyn wat korter, van vooren ronder, en aan de kanten zomtyts wat bogtig, als ofze keepen hadden. De vrugt is veel kleinder, dan die van de* Nanca, *te weeten maar een voet lank, vier a vyf vingers dik, en mede na een lankwerpige zak gelykende, dog by den ſteel iſſe wat ſpitzer; de buitenſte geel-groene en pelzige ſchorſſe is insgelyks bezet met hoekige en toegeſpitſte pukkeltjes of vratjes, gelyk die van de* Nanca, *dog kleinder, en gantſch niet ſteekende, nog ook zo kleverig niet; in de midden is een gelyke ſtaf-ſtruik, of dikke ſteel, om dewelke de korrels hangen tot tagtig en bondert toe, zynde ook bekleet of omvangen met een zappig*

quæ obducuntur quoque ſuccoſa ac mucoſa carne inſtar nucleorum, uti *Nanca*, nuclei hi autem multo ſunt minores, caro etiam multo magis flava eſt, ac ſuccoſior, gratique ſaporis, magis nempe maturas referens Uvas vel Fraga; non ita tamen copioſa eſt quam in *Nanca*. Si omnes grumos ex cortice exteriore exceperis, cum cellulis refert hic cortex pellem ovinam, hujus fructus ſapor odorque multo gratior eſt quam memoratæ *Nancæ*, ſaltem qui hoc in loco creſcit, unde & pluris æſtimatur. Qui tam gratus eſt, ut vix ſatiari poſſimus, quique in arbore matureſcunt, ſunt delicatiſſimi cum grata aciditate; qui vero ſemi-maturi abſcinduntur, atque in ædibus aſſervantur, molleſcunt quidem, ſed multum de grato perdunt ſapore, ſuntque fatuæ dulcedinis: Si medulla ſeu caro de nucleis ſit exſucta, nuclei hi quoque torreri poſſunt, & inſtar Caſtanearum comedi, vel in pultem excoqui, ſuntque meliores, & ſicciores illis *Nancæ*, cæterum ejusdem ſunt adſtringentis flatulentæque naturæ: Fructus hi totum quoque odore ſuo inplent locum, in quo ſiti ſunt, unde nec hic fructus, neque *Nanca*, vel *Duriones*, aut *Manga Foetida* facile abſcondi poſſunt. Trunci lignum eſt duplex, exterius enim albet, interius vero obſcure luteum eſt vel coloris mellini, ſed ſi mortuum ſit, eſt fuſcum, & lignum ferreum ſeu Syderoxylum optime refert, quod etiam ſatis durum ac durabile eſt, ſi nempe ſit arborum vetuſtiorum, quodque etiam ædificiis adhibetur.

Anni tempus. Colliguntur hiſce in inſulis menſibus Octobri & Novembri, quamvis menſibus pluvioſis quoque matureſcant; Amboinenſes quoque obſervarunt, hos plerumque ſubſequi Canarios, ſeu poſt eos matureſcere: in Amboina veræ domeſticæ unica tantum invenitur ſpecies, quæ in parvas tantum dividitur varietates, omnes enim colorem ovorum vitellinum gerunt, quorundam vero caro eſt craſſa, aliorum tenuior circa nucleos hæret: Altera inſuper ſeu ſecunda ſpecies eſt, priori ſimilis, ſed caro interna albet & fatui ſaporis eſt, unde & multo vilior eſt, ſilveſtrisque habetur, quæ raro cruda comeditur, ſed inſtar oleris cocta, ejus vero lignum ædificiis multo aptius eſt quam prioris. Tertia quoque reperitur ſpecies (in Amboina ignota) quæ domeſtica multo minor eſt, quæque haud multo longior eſt *Socco*, ſed quoque oblonga, cujus tubercula ſeu apices quoque ſunt acutiores, ejusque nuclei haud multo majores illis *Manoæ*, quæ luteam & delicatam dat carnem, unde & domeſticæ præfertur, hæcque creſcit in Butona, ubi *Tepulo* vocatur.

Nomen. Latine *Saccus arboreus minor*: Malaice *Champadaha* & *Tsjampadaha*: a Portugallis ſcriptoribus meo judicio deſcribitur nomine *Chambaſál*: quum ab ipſis viliores habeantur quam *Giruſál*: quamvis *Tsjampadaha* harum inſularum multo melior delicatiorque ſit quam *Nanca*. Ternatice *Towada* & *Tiwada*, Amboinice *Anahan* & *Anaan*: noſtratibus Belgis *Tsjampadares* & *Jampadares*.

Locus. Videtur hic fructus in Septentrionalibus Indiæ locis vel incognitus, vel, ſi Portugallorum *Chambaſál* ſit, alius eſſe naturæ, ſaltem non invenitur in ſeptentrionali Butonæ parte, niſi forte ſilveſtres ſint ſpecies: e contra hiſce in regionibus frequentiſſime occurrit; ita ut nullus incolarum ſit, qui aliquam terræ poſſideat partem, quin arborem hanc in ſua habeat area, unde & plurimum accipit cibum. Circa ædes, uti dictum fuit, non vigent, ſed apricum amant & ſilveſtrem aërem, quidam credunt omnes *Tsjampadahas* in Banda plantatas in *Soccum* degenerare: Semel novi contigiſſe, quod ex *Tsjampadahæ* nucleo arbuſcula excreverit, folia *Socci* gerens, quæ tamen nullos producebat fructus. Econtra verum eſt, plurimas ibi plantatas *Tsjampadahas* mutari in *Nancam*, unde & iſte fructus in Banda non occurrit, excepta una alterave arbore, quæ fructus nondum tulere: in Poeloay dicitur ſemel accidiſſe, *Tsjampadahæ* nucleum mutatum fuiſſe in *Varingam* arborem, omnes enim hæ arbores magnam inter ſeſe habent affinitatem.

Uſus & Natura. Fructus hic ejusdem eſt naturæ & qualitatis ac præcedens *Nanca*, quumque ſit dulcior minusque mucoſus, ſalubrior quoque eſt ac facilioris digeſtionis: Regionum varietates hic multum etiam contribuunt, Nancæ etiam, uti dictum eſt, in occidentalibus

en ſlymerig vlees als korrels, even gelyk de Nanca, *dog deze korrels zyn veel kleinder, en het vlees is ook veel geelder, zappiger, en wel ſmakender, namentlyk, meer naar rype druiven, of aardbezien trekkende, maar daar hangt weiniger om de korrels, dan aan die van de* Nanca: *als men alle de klonters uit de buitenſte ſchelle genomen heeft, zo gelyktze met haar laatjens wel een pels of ruig ſchaape-vel; de ſmaak en reuk van deze vrugt is veel aangenamer, dan die van de meergem.* Nanca, *immers de gene die hier te lande waſt: en dierhalven wert dezelve ook meer geagt, zynde zo lekker, dat men qualyk zyn bekomſt daar van eeten kan. Die aan de boom ryp worden, zyn de ſmakelykſte, met een aangename rynsheit, dog de gene, dewelke half ryp afgeſneeden, en in de huizen bewaart werden, worden wel murw, maar verliezen veel van haar aangenaambeit, en zyn laf-zoet; het merg afgezoogen zynde zo kan men de korrels ook braden, en eeten als Caſtaanjen, of mede tot bry kooken, en men boutze voor beter en drooger, dan die van de* Nanca, *anders zynze van dezelfde ſtoppende en winderigen aart; de reuk vervult insgelyks de gebeele plaats, daar ze liggen, wesbalven nog deze vrugt, nog de* Nanca, Durioenen, *en ſtinkers niet wel verborgen konnen blyven; het bout van den ſtam is tweederley, want van buiten is het wit, te weten het ſpint: en het binnenſte is donker-geel of boning-verwig, dog beſterft bruin, en gelykt zeer wel na het yzer-hout, zynde ook redelyk hart en durabel, te weten wanneer het van oude boomen is, en 't welk dan ook tot timmeren wert gebruikt.*

Zayzoen. *Haaren oogſt is in deze Eylanden in de maanden van October en November, hoewel ze mede in de reegenmaanden gevonden werden: en de Amboineezen hebben ook aangemerkt, datze ordinaris de Canari volgen: in Amboina beeft men van de regte tamme, maar eenderleye zoorte, zynde ſlegts in zommige kleine veranderingen wat onderſcheiden, want zy moeten al t'zamen een doyr-geel vlees hebben, dog zommige hebben 't zelve dik, en zommige weder vry ſchaars om den korrel zitten: dan iſſer nog een andere of tweede zoorte, de vorige in alles gelyk, dog het binnenſte vleeſch is wit, als mede laf van ſmaak, en dierhalven ook veel ſlegter, en deze bout men voor wilt, werdende weinig rauuw gegeten, maar meeſt gekookt als moes, dog het bout hier van is veel bequamer tot timmeren als het eerſte: nog een derde zoorte (in Amboina onbekent zynde) is veel kleender dan de gemene, namentlyk niet veel langer dan een* Soccum, *dog mede lankwerpig, de puncten van de ſchel zyn ook wat ſcherper, en de korrel niet veel grooter dan die van de* Manoa, *hebbende niet te min een geel en wel ſmaakent vlees, waarom ze ook boven de gemeene worden geagt, en deze vallen op Buton, alwaarze* Tepulo *worden genaamt.*

Naam. *In 't Latyn* Saccus arboreus minor, *in 't Maleyts* Champadaha *en* Tsjampadaha: *by de Portugeeze ſchryvers wordenze, mynes oordeels, beſchreven onder den naam van* Chambaſál, *om datze by haar luiden voor ſlegter gehouden werden dan de* Giruſál; *hoewel de* Tsjampadaha *van deze Eylanden veel beter en ſmakelyker is dan de* Nanca: *op 't Ternaats* Towada, *en* Tiwada, *op Amboins* Anahan, *en* Anaan, *by onze Duitſche* Tsjampadares *en* Jampadares.

Plaats. *Het ſchynt dat deze vrugt in de weſterſche deelen van Indien, of niet bekent is, of, (zo het der Portugeezen* Chambaſál *is) van een anderen aart zy: immers men vintze niet beweſten Buton, ofte het moeſten eenige wilde zoorten daar van zyn, daar en tegen vint menze in deze Eylanden zeer overvloedig, zynde geen Inlander zo arm van lant, of by heeft die boomen in zyn perk, en daar by ook zyn meeſte koſt van krygt; omtrent de huizen, als gezegt, konnenze niet aarden, maar willen wel een ruime boſch-logt hebben, zommige gelooven dat alle* Tsjampadahas *in Banda geplant zynde, veranderen in* Soccus: *dog, in der waarheit, is het maar eens gebeurt, dat 'er uit een* Tsjampadahas *korrel een boompje voortgekomen is met* Soccus *bladeren, dog 't welk geen vrugt en droeg: daar en tegen is het zeeker, dat de meeſte* Tsjampadahas *aldaar geplant, veranderen in* Nancas, *weshalven men deze vrugt in Banda niet en vint, behalven een a twee boomen, die nog niet en draagen: op Poeloay zegt men het eenmaal geſchiet te zyn, dat een* Tsjampadahas *korrel verandert is in een* Varingaboom; *want alle deze boomen hebben groote gemeenſchap en maagſchap met malkander.*

Gebruik en Aardt. *Deze vrugt is mede van de zelfde aart en eygenſchap als de voorgaande* Nanca, *en om datze zoeter en min ſleimerig is, zo moet menze ook voor gezonder en verdouwelyker agten: de verandering der lantſchappen doet hier in ook veel, want, als gezegt, de Nancas in de weſter-*

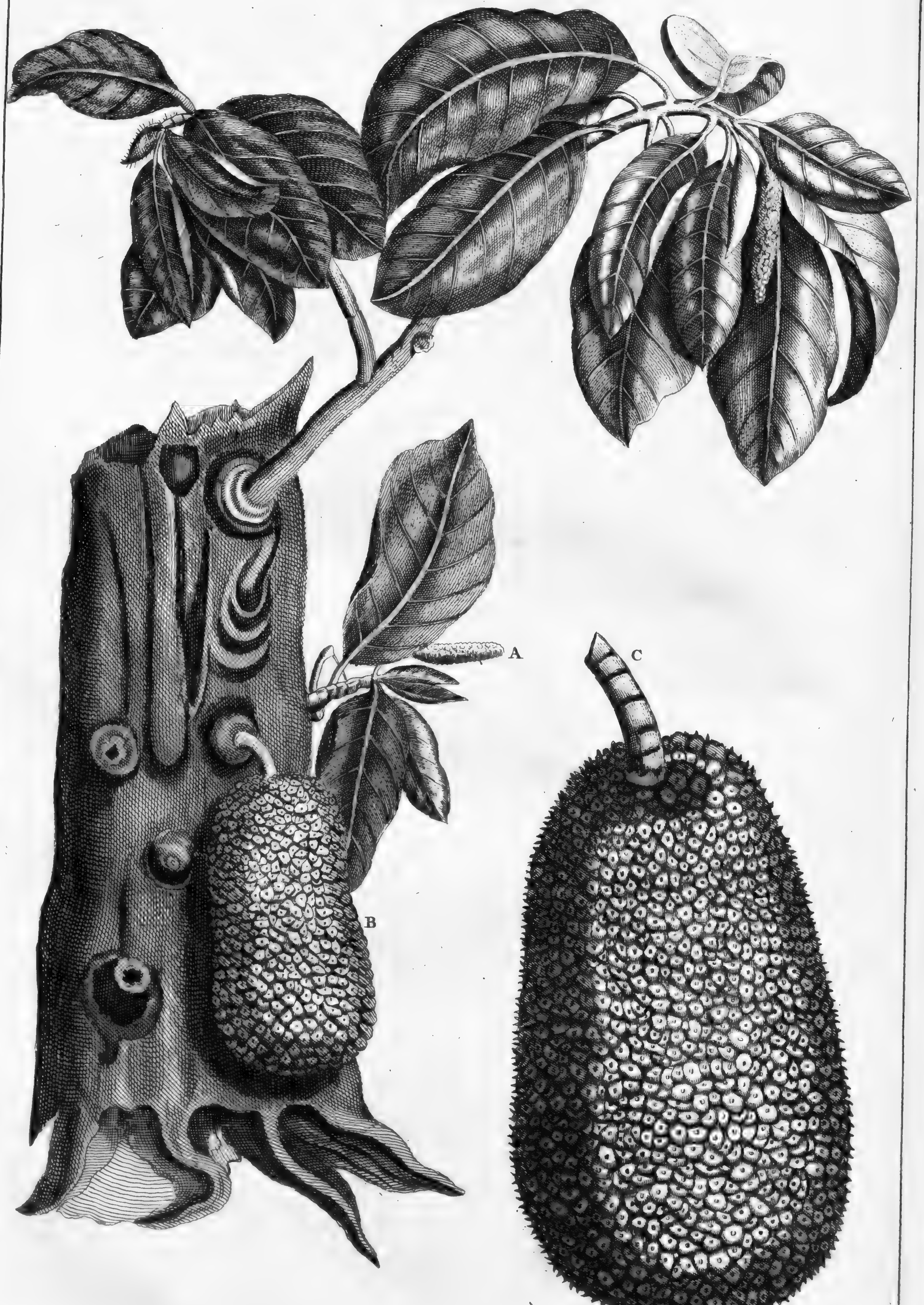
A
B
C

talibus Indiæ plagis creſcentes multo ſunt meliores quam Amboinenſes, unde & fieri poteſt, quod pluris æſtimentur *Tsjampadahæ*. Hac in regione autem aliter ſentimus, nec pleno ſtomacho edendi ſunt, facile enim corrumpuntur, ac bilioſum generant nutrimentum: Amboinenſes plerumque præferunt nucleos carni, dum meliores, ſive fricati ſeu toſti ſint, ad horum ventres replendos, qui etiam ſalubres ſunt & conducunt iis, qui Diarrhæa laborant, ſilveſtris ſeu albæ *Tsjampadahæ* caro ob fatuum ſaporem raro comeditur, ſed arbores hæ in longos relinquuntur annos ob lignum ædibus ſtruendis optimum, quod ferreum maxime æmulatur lignum tam colore quam ſoliditate, excepto quod non ita ſit fuſcum, nec in terra tam facile putreſcat ac aliud ligni genus: Veſpertiliones ſummopere expetunt & amant hoſce fructus, quorum nucleos per fæces totos emittunt, atque hinc inde decidentes in ſilva facillime quoque progerminant, uti quoque ſi cum ſordibus projiciantur: Ad hujus *Tsjampadahæ* arboris radices ſub terra quædam etiam excreſcunt tubera, quæ effodiuntur & comeduntur, uti infra ſuo loco *Lib.* II. latius id indicabitur: in Malabara & Zeylana parva etiam occurrit ſpecies, quæ ſuperiori tertiæ ſimilis eſt ſpeciei, atque ampla quoque gerit & rugoſa folia, & craſſiſſimum truncum, quem duo vix homines brachiis amplecti poſſunt; hujus fructus eſt rotundus magnitudine pugni, immo ſæpe eſt duplo majori, intus repletus medulla lutea parvisque nucleis, qui edules quoque ſunt: Vetuſtiorum truncorum lignum optimum etiam eſt ad ædificandum, unde aſſerculi elegantes formantur pro ciſtis, quodque ibidem vocatur *Angelyquen* lignum. Ab Apodibus ſeu Avibus Paradiſiacis fructus hi ſummopere expetuntur in inſulis Popoeſeis, ita ut hos ſæpius totos perforent, atque toto corpore per illos tranſeant, uti latius id a me explicatur, & videri poteſt in libro de animalibus Amboinenſibus parte ſecunda.

Rumphius in Appendice hæc addit:

Hujus ulterior & amplior deſcriptio occurrit in *Hort. Malab. part.* 3. *Figur.* 32. nomine *Ansjeli*, ubi vaſtiſſima & celſiſſima dicitur arbor, quæ craſſitiem ſæpe habet ſexdecim pedum, ex qua navigia *Mansjous* ibi dicta conficiuntur, quæ octoginta pedes ſunt longa, & novem pedes ampla: Cognovi arborem hanc quoque in Java creſcere, inter alias circa Bataviam in ſilvis, vocaturque Malaice ibi *Caju Bandaa*, fructus autem *Boa Bandaa*, Portugallice *Angelika*: Arbor plerumque tam craſſa eſt, ut homo vix brachiis illam amplecti poſſit, folia non multum differunt a *Tsjampadahæ* foliis, excepto quod ad oras ſint integra, nec profunde dentata: Fructus quoque non ſunt oblongi, ſed rotundi inſtar *Socci* vel paulo minores, interne inſtar aliorum *Tsjampadarum*, ejusdemque ſaporis, lignum eſt intenſe luteum, aptum ædificiis & ciſtis.

weſterdeelen van Indien waſſende, zyn veel beeter dan onze Amboinſche, en dierhalven kan het wel zyn, datze die meerder agten dan de Tsjampadaha; *immers hier te lande is men van contrary gevoelen; men moetze evenwel ook met geen volle maage eeten, wantze bederven zeer ligt, en genereeren galagtig voetzel; d'Amboineezen hebben doorgaans de korrels liever dan het vlees, dewyle die, 't zy gezooden of gebraden, bequamer zyn om haar buik mede te vullen; zynde ook gezont voor die geene, die de buikloop hebben; van de wilde of witte* Tsjampadaha *wort het vleeſch om zyn laffe ſmaak weinig gegeten, maar men laat die boomen out worden wegens het goede timmerbout, dat men daar van hebben kan, zeer gelykende na het yzer-bout, zo van coleur als vaſtigheit, behalven dat het zo bruin niet en beſterft, en in de aarde zo ligt niet en vergaat gelyk ander bout. De vleermuizen zyn mede zeer graag en gretig na deze vrugten, waar vanze de korrels door den afgank weder geheel laaten vallen, en die dan hier en daar in 't boſch ook ligt opkomen, gelyk mede als menze maar in de ruigte werpt: by de wortelen van dezen* Tsjampadaha-*boom, groeyen ook onder de aarde, zeekere* Tubera, *of aart-builen, dewelke men uitgraaft en eet, gelyk op hare plaats,* Lib. II. *daar van wat nader zal geſproken worden: op Mallabaar en Ceylon vint men ook een kleene zoorte, die met de bovenſtaande derde zoorte wel is over een komende, hebbende mede groote ruige bladeren, en een zeer dikke ſtam, wel van twee mannen omvaademens, de vrugt is ront, en van grootte als een dubbelde vuiſt, van binnen vol geel merg, en kleine korrels, die ook eetbaar zyn. Het bout van de oude ſtammen is mede een koſtelyk timmerbout, uitleverende ſchoone planken tot kiſten, en men noemt het aldaar* Angelyquen-*bout: van de Paradys-vogels in de Popoeze Eylanden, midsgaders haare graagte of gretigheit na deze vrugten, en hoeze dezelve zodanig doorbooren, datze met hun geheele lyf daar door heenen ſchieten; daar van kan by 't Amboinſche Dierboek, parte* 2. *wat nader gezien en gelezen worden.*

Rumphius voegt 'er dit verder by in zyn aanhangzel:

Breeder en nader beſchryving van deeze boom ziet in de Hortus Malab. derde deel Figuur 32. *onder den naam van* Ansjeli, *alwaar by beſchreven wert een zeer grooten en woeſten boom te zyn, als hebbende zomtyts de dikte van* 16. *voeten, en dat men vaartuigen aldaar* Mansjous *genaamt, daar uit kan maaken* 80. *voeten lank en* 9. *dito breedt. Ik heb verſtaan dat deeze boom mede op Java groeit, onder andere omtrent Batavia in 't boſch, en wert aldaar genaamt in 't Maleyts* Caju Bandaâ, *en de vrugten* Boa Bandaâ, *in 't Portugees* Angelika. *De boom is ordinaris zo dik, dat hem een man qualyk omvademen kan. De bladeren verſchillen niet veel van* Tsjampadaas *bladeren, behalven dat ze aan de kanten ydel en niet diep getant zyn. De vrugten zyn niet lankwerpig maar ront, gelyk die van* Soccum, *of wat kleender, van binnen gelyk andere* Tsjampadaas, *en van dezelfde ſmaak. Het bout is boog-geel, en gebruikelyk tot den huis-bouw, en kiſtemakers werk.*

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Primæ,

Quæ exhibet ſtipitem arboris, quæ *Saccus arboreus minor* a *Rumphio* vocatur.
A. Ejus *Julum floriferum* denotat.
B. Quomodo *fructus* ex ipſo itidem progerminet trunco.
C. *Fructum majori forma* expreſſum.

OBSERVATIO.

Miror, Cl. *Rumphium* in Appendice ſuo hanc arborem reducere ad *Ansjeli H. Malab.* quum ejus flores, fructus ac foliatura quam maxime ab ipſa differant, quæ cum ſubſequenti genere *Socco* ipſi dicto penitus conveniunt, unde & meo judicio *Ansjeli* eo pertinet, uti illud ex figurarum comparatione quam evidentiſſime conſtat.

Hæc porro arbor a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 160. nomine *Tsjampadahæ arboris* deſcribitur.

UYTLEGGING

Van de een en Dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een ſtronk van een boom, die Saccus arboreus minor *van* Rumphius *genaamt wert.*
A. Wyſt aan deszelfs bloeyzel.
B. Hoe de vrugt zelfs uit de ſtam te voorſchyn komt.
C. Vertoont een vrugt in grooter gedaante.

AANMERKING.

Ik verwondere my dat Rumphius *in zyn* Appendix *deeze boom tot de* Ansjeli *van de* Hortus Malabaricus *brengt, daar deszelfs vrugten geheel en al van verſchillen, als mede de bloemen en bladen, die ten eenemaal met het volgende geſlagt van de* Soccus *overeenkomen, waar toe die, myns oordeels behoort, zo als zulks klaar blykt uit de vergelyking der Figuuren.*

Deeze boom wert onder de naam van Tsjampadaha-*boom van* Valent. *in de* beſchryving *van* Amboina pag. 160. *vermeldt.*

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM.

Soccus Lanoſus: Soccus Capas.

SOccus arbor ex affinitate quoque eſt duarum proxime antecedentium arborum, quamvis folia maxime differant, hanc autem inter ſeſe affinitatem in eo gerunt, quod copioſum dent lac glutinoſum, fructusque ſine floribus progerminent, eorumque cortices anguloſis obſeſſi ſint apiculis & cancellis: Tria generalia hiſce in inſulis habemus genera *Socci arboris*, primo *Soccus Capas* occurrit, quæ piloſam, ſed edulem dat carnem, ſine, vel paucis repletam nucleis, ſecundo *Soccus Bidji* vel *Kullur*, quæ plurimos gerit nucleos, tertio ſilveſtris ſpecies, quas omnes ſingulas cum ſubdiviſionibus, peculiaribus deſcribemus capitibus.

Soccus Capas eſt arbor altitudinem Nucis Moſchatæ attingens, paucis ſed extenſis & incurvis ramis, foliatura laxa ac rara, ita ut ubique per eam perſpicere poſſimus; folia enim craſſis curtisque inſident petiolis, ſex ſeptemve tantum ad rami extremum conjuncta & arcte nexa ſunt, forma roſæ ſeu majoris floris, quumque rami plerumque ad extremum ſint elevati, brachia referunt majoris lampadis: Folia ipſa ſunt ampliſſima, firma, ac infra obſeſſa craſſo protuberante nervo, duas circiter ſpithamas longa, paulo minus lata, ab utrisque oris in quatuor vel quinque profundas inciſiones diſſecta, Quercus folia æmulantia; ſingula vero lacinia acuta eſt, craſſamque albam gerit coſtam in longitudinalem deſinentem nervum, quæ ſi attingantur non ſunt ſcabra ſed glabra, uti tales quoque ſunt petioli ramorumque extremitates, quæ ad ſummum longam quaſi gerunt proboſſidem ex viridibus conſtructam foliolis, quæ ſi decidunt, inſtar patellæ ſonitum edunt, albumque tenax & glutinoſum exſtillant lac, ſi vulnerentur, uti tota quoque arbor & truncus tale emittit, ſauciata ſi fuerit, lac; quod tam firmiter manibus adhæret, ut vix ablui poſſit. Inter ſuprema folia longus & rotundus propullulat julus, pollicem circiter craſſus, manum longus, flexilis, mollis, ac lanuginoſus, Typhæ clavum omnino referens: poſt hunc, (ſed inter folia quoque) excreſcit fructus, forma majoris cordis, ſeu parvi Durionis, ſuperius ex rotundo oblongus, infantis caput adæquans magnitudine: Ejus cortex ſeu pellicula eſt craſſa, viridis, & ubique quadragonis vel hexagonis apicibus ſeu verruculis obſeſſa, inſtar politorum adamantum, nullo tamen modo pungentibus, paulo majoribus magisque æqualibus quam in Durionibus, elevatioribus tamen quam in *Nanca*. Quo politiores & humiliores hæ ſint verruculæ, eo minores gerit fructus nucleos, copioſioremque medullam, quæ glutinoſa quoque eſt. Fructus internus lanuginoſam, ſeu piloſam gerit carnem, æmulantem pellis ovinæ villos, quæ ſiccior eſt carne *Nancæ*, & cortici firmiter nectitur, vel ipſum format corticem; in centro illa eſt laxior, ac parvam conſtituit cavitatem ſine nucleis vel ſtilo illo longitudinali, excepto in unica ſpecie, quæ paucos tantum gerit nucleos, hicque fructus non valet crudus ſi comedatur, ſed toſtus, vel alio præparatus modo: Si enim exterior cortex ſeu pellis abſciſſa fuerit, caro quoque tum piloſa diſſecatur, & cum jure carnium coquitur vel aſſatur, uti noſtrates Brafficam præparant, tumque fere uti Cinaræ capita ſapit. Amboinenſes carnem hanc quoque coquunt cum Calappæ lympha, præferunt tamen carbonibus aſſatam, donec exterior combuſta ſit pellis ſeu cortex, dein medullam in partes diſſecant, atque cum Calappæ lacte comedunt.

Quidam etiam frigunt in ſartagine pro placentis, vel in oleo torrent, aliique, uti Sumatrenſes, hanc exſiccant medullam & conſervant, eamque loco panis ad alios adhibent cibos: Arboris cortex eſt cinereus vel fere albus, ſique incidatur, glutinoſum exſtillat lac: Interius lignum flaveſcit, in vetuſtioribus vero truncis intenſe luteum, leve, & fungoſum eſt, nec facile poliri poteſt, quamvis ad opus quoddam mechanicum adhibeatur: Si rami amputentur, lac illud ex cortice tantum deſtillat, ex ligno vero aquoſus profluit humor; radices ſunt paucæ, ſed craſſæ, neque profunde terræ infiguntur, unde & hæ arbores non admodum tuto vel firmiter ſunt locatæ, ſin tempeſtas oboriatur.

Anni

XXVII. HOOFDSTUK.

Katoen Soccus-Boom.

DE Soccus-Boom *is nog al mede uit het maagſchap van de twee jongſt voorgaande boomen, hoewel de bladeren een zeer groot verſchil daar omtrent vertoonen, maar deze gemeenſchap hebbenze egter met malkander, om datze vol kleverige melk zyn, de vrugten zonder bloeyzel voortkomen, en haare ſchillen mede met boekige ruitjes en pukeltjes zyn bezet. Wy hebben drie hooftgeſlagten van den* Soccus-boom *in deze Eylanden aangemerkt, te weeten voor eerſt* Soccus Capas, *dewelke een hairig en eetbaar merg, zonder, of met weinige korrels in heeft; ten tweeden* Soccus Bidji, *of* Kullur, *die vol korrels is: en ten derden de wilde zoorte, alle dewelke wy, yder met haar onderling, onderſcheit in haare byzondere Cap. zullen beſchryven.*

De Soccus Capas *is een boom hebbende de hoogte van een Noote-muſcate-boom, met weinige en wyt uitgeſpreide kromme takken, ook met een ydel loof, zo dat men over al daar door heenen kan zien; want de bladeren ſtaan op korte dikke ſteelen, maar zes a zeven by malkanderen, en dat aan de uiterſte takken, digt agter een, in de gedaante van een rooze, of groote bloeme, en dewyl de takken gemeenelyk met hare voorſte eynden een weinig opwaarts geboogen zyn, zo gelykenze wel na de pype van een groote lampe; de bladeren zyn zeer groot, ſtyf, en doortrokken met een dikke zenuwe, die beneden zeer uitbuilt, omtrent twee ſpannen lank, en wat minder breet, aan weerzyden in vier a vyf groote ſnippelen gedeelt, met diepe keepen onderſcheiden, bykans gelyk de eyke bladeren, dog yder ſnippel eyndigt ſpits toe, en heeft een dikke witte ribbe, na de middel-zenuwe toeloopende, in 't aantaſten niet ruig maar glat, gelyk ook zodanig zyn haare ſteelen en voorſte takken, die aan 't eynde een lange ſnuyt hebben, van groene bladeren gemaakt, in 't afvallen rammelenze als bortjes, en over al konter een witte, taaye, en kleverige melk uit, te weten als menze quetſt; gelyk mede de gebeele boom en ſchorſſe zodanigen melk uitgeeft: en die ook zo vaſt aankleeft, dat menze qualyk van de handen kan af krygen: tuſſchen de voorſte bladeren komt een langen en ronden ſteert uit, omtrent een duim dik, en een hant lank, buigzaam, zagt, en wolagtig in 't aantaſten, t'eenemaal gelyk liſch-dodden, of* Typha: *agter dezelve, (dog mede tuſſchen de bladeren) waſt de vrugt in de gedaante van een groot hert, of een kleine* Durioen, *voor aan uit den ronden wat toeſmallende, of ſmal toelopende, en de grootte hebbende van een kints hooft: de ſchil is dik, groen, en over al met vyf- of zes-hoekige pukeltjes of wratjes bezet, mede als geſleepe diamanten, dog gantſch niet ſteekende, wat grooter en vlakker dan aan de Durioenen, dog verhevender dan aan de* Nanca. *Hoe gladder en lager deze wratten zyn, hoe minder korrels, en meerder merg datze heeft, zynde 't zelve kleverig in 't aantaſten; de vrugt van binnen heeft een wolagtig of hairig vlees, gelykende de vlokken van een ſchaaps-vel, wat drooger dan dat van de* Nanca, *en aan de ſchorſſe vaſt hangende, of eygentlyk de ſchorſſe uitmaakende; tegens of in het midden is het wat los, en maakt een kleine holligheit, zonder doorgaande ſteel of korrels, behalven in een zoorte, die maar weinige korrels heeft; en deze vrugt deugt niet om raauw te eeten, maar wel gebraden, of op een andere manier toebereit: want wanneer de buitenſte ſchaal of ſchelle daar van afgeſneden is, dan ſnyt men ook dat hairige vlees aan ſtukken, en kookt of ſtooft het in vlees-zop, gelyk d'onze de kool doen, en dan ſmaakt het by na als artisjokken; de Amboineezen kooken het ook met Calappus-melk, dog liefſt hebbenze't op de koolen gebraden, tot dat de buitenſte ſchorſſe verbrant, daar na ſnydenze 't merg aan ſtukken, en eeten het met gem. Calappus-melk.*

Sommige bakken het mede in olye tot koeken, en andere, gelyk die van Sumatra, droogen dit merg en bewaaren het, om als broot tot hun ſpyze te nuttigen; de ſchorſſe van de boom is ligt-graauw of bykans wit, en, als men daar in kapt, een kleverige melk uitgevende. Het binnenſte hout is geelagtig, dog in de oude ſtammen hoog-geel, ligt, voos, en laat zig niet wel glat werken, hoewel het nog al tot eenig timmerwerk wert gebruikt; als men de takken afkapt, zo loopt de melk alleen uit de ſchorſſe, maar uit het hout loopt niet anders als een wateragtig zap; de wortelen zyn weinig, dog dik, en gaan niet diep in de aarde, maar leggen meeſt bloot, wesbalven ook deze boomen geen groote vaſtigheit hebben, als 'er ſterke of harde winden waayen.

Sayzoen

Anni tempus. Non certum obſervant anni tempus, & plerumque per totum matureſcunt annum, quamvis non adeo ſint frugiferæ hæ arbores ac ſubſequens granuloſa: Per nucleos propagari non poſſunt, ſed radicibus, quæ ſupra terram eminent, hinc inde inciſiones fieri debent, ex quibus novi progerminant ſurculi, qui cum radicis parte amputandi & tranſplantandi ſunt: Atque hinc fit quod hæc ſpecies tam raro occurrat, & quod incolæ præferant nucleos ſecundæ ſubſequentis ſpeciei, qui meliores ſunt ad famelicum eorum ventrem replendum: Malaicenſes vero, Macaſſarenſes, noſtraque natio hanc ſine nucleis præferunt ſpeciem: Primi duo populi hanc eligunt, quum toſtam potius edant medullam, & noſtrates, qui artem culinariam melius norunt, quòd medullam melius præparare poſſunt coctione vel frictione: Dicta Soccus arbor aliquas etiam habet varietates, prima nempe ſpecies commune & vulgare eſt, ut ita dicam, genus, ut & illa, quam ſtatim deſcripſimus, quæque nullos gerit nucleos, & Soccus Capas proprie vocatur: Altera ſpecies eſt *Soccum Batu*, Amboinenſibus *Sune* & *Soun Habatu* dicta, a præcedente non multum diverſa, excepto quod in hac pauci ſub medulla inveniantur nuclei, utraque edulis & cibis inſerviens, nuclei enim torrentur, atque medulla interiorque corticis pars coquitur, hujusque ac præcedentis ſunt Socci, qui in Banda *Soccun Radia* dicuntur, qui plurimum in Pulo-ay creſcunt, qui fructus ſunt oblongi, ac plerumque ſine nucleis, vel quidam duobus tribusve tantum gaudent. Tertia ſpecies eſt parvus *Soccus*, cujus unicam tantum vidi arborem in Hitoe prope pagum Senalo, quæque altiorem majoremque gerebat truncum quam vulgaris *Soccus Capas*: folia autem conveniebant, ſed glabriora erant: Fructus ejus erat parvus & rotundus, plurimis intus repletus parvis nucleis, qui toſti etiam comedi poſſunt, ſed cortex non edulis eſt: videbantur autem Hituenſes hanc non bene noviſſe arborem, ita ut incertum ſit, an ex *Socco Capas*, an vero ex *Socco Bidji* progerminaverit: Hituenſes eam vocabant *Kabali*: ad hoc quoque genus pertinet *Soccus Tellor*, quæ in inſula Dammea invenitur, cujus fructus eſt itidem parvus & rotundus, exteriorque cortex variegatus luteis ac fuſcis maculis, interior vero caro eſt lutea, inter quam plurimi parvi locati ſunt nuclei: Caro hæc apta cibo, uti quoque nuclei, hujusque tantum una alterave arbor invenitur in Banda, ubi quidam hanc *Soccum Maas*, *Soccum Piſſang*, & *Sero Wakki* nominant. In Damma ſunt ſilveſtres, floccique illas pendent, ſuntque altæ arbores, folia gerentes rugoſa, unde & forte melius pertinent ad ſpecies *Socci Bidji*, quæ in ſubſequente deſcribuntur capite.

Sayzoen. *Zy houden geen regt zayzoen, en men vintze meeſt het gebeele jaar door, hoewelze in lange zo vrugtbaar niet zyn, als de volgende korrel dragende; men kanze ook niet van de korrels voortplanten, maar moet in de wortelen, die boven de aarde uitſteeken, hier en daar keepen kappen, daar dan nieuwe ſcheutjes uit voortkomen, en dewelke men, met een ſtuk van de wortel afkappen, en alzo verplanten kan; en hier door komt het ook dat men deze zoorte over al zo weinig vint, als mede om dat de Inlanders meer houden van de korrels uit het tweede geſlagt, als zynde bequamer om haren hongerigen buik mede te vullen; maar de Maleyers, Macaſſaren, en onze natie houden meer van dit geſlagt zonder korrelen; de twee eerſtgenoemde natien, om datze liever het gebradene merg eeten, ende de onze (als de kook-konſt beter verſtaande) om datze het merg beter konnen toebereiden door kooken en ſtooven: de gem. Soccum-boom beeft ook nog eenige veranderingen; namentlyk de eerſte zoort is het gemeene en eerſte geſlagt, midsgaders de gene, die wy zo even beſchreven hebben, en dewelke gants gene korrels en beeft, eygentlyk* Soccun Capas *genaamt werdende: de tweede zoort is* Soccum Batu, *by de Amboineezen* Sune *en* Soun Hahatu *genaamt, van het voorige geſlagt niet veel verſchillende, behalven dat men daar in een weinig korrels onder 't merg vint, beide eetbaar, en tot ſpyze dienende, want de korrels braat men, en het merg als mede het binnenſte uit de ſchel kookt men, en van deze, of wel de voorgaande zoorte zynde* Soccuns, *die men in Banda* Soccun Radia *noemt, dewelke meeſt op Pulo-ay waſſen, zynde wat langwerpig, en doorgaans zonder korrels, of zommige met maar twee a drie: het derde geſlagt is de kleine* Soccun, *waar van ik maar een eenige boom op Hitoe, by de Negory* Senalo, *gezien hebbe, en dewelke veel booger en grooter van ſtam was dan de gemeene* Soccun Capas; *dog van bladeren dezelve gelyk, en ook alzo glat; de vrugt was klein en meeſt ront, van binnen vol kleine korrels, die men ook gebraaden eeten kan, maar de ſchorſſe geenzints, en 't ſcheen dat de Hitueezen hem niet wel kenden, zo dat het nog onzeeker is, of by van* Soccun Capas, *dan of van* Soccun Bidji *voortkomt; werdende by de Hitueezen* Kahali *genaamt, en onder dit geſlagt beboort mede de* Soccum Tellor, *dewelke men op 't Eylant Damme vint, zynde klein en ront, de buitenſte ſchel bezet met geele en bruine plekken, en van binnen hebbende een geel vlees, midsgaders veel kleine korrels daar tuſſchen; het vlees is bequaam om te eeten, gelyk mede de korrels; en men vint 'er maar een a twee boomen van in Banda, alwaarze zommige ook* Soccun Maas, Soccun Piſſang, *en* Sero Wakki *noemen: op Damme waſſenze in 't wilt, en werden weinig geagt, zynde booge boomen met ruige bladeren, en daarom miſſchien beter te rekenen onder de geſlagten van* Soccun Bidji, *dewelke in 't volgende Capittel beſchreven worden.*

Nomen. Latine *Soccus Lanoſus*: Malaice ſolummodo *Soccun*, & *Soccum Capas* a lanuginoſa carne, quæ Goſſypium refert, quod a Malaicenſibus *Capas* vocatur: Ternatice *Gomo*, Macaſſarice *Bakar*, Amboinice *Soun* & *Sune*, in Banda *Soccun Radja*, in Baleya & Java *Soccun*.

Naam. *In't Latyn* Soccus Lanoſus: *op Maleyts allenelyk* Soccun, *en* Soccun Capas, *van haar wolagtig vlees, gelykende wel wat na het kattoen, dat by de Maleyers* Capas *wert genaamt; op Ternaats* Gomo; *Macaſſars* Bakar; *Amboins* Söun, *en* Sune; *Bandaas* Soccun Radja, *Baleis en Javaans*, Soccun.

Locus. In Occidentalibus Indiæ partibus fructus hic eſt incognitus, ac primum invenitur in Orientali Sumatræ parte, in Java, circa Bantam, uti quoque in Baleya, & Madura, quamvis ubique raro, frequentius in Celebe: in Amboina ac Orientalibus inſulis non abunde, ac plurimum in hortis plantatur hæc arbor: econtra granuloſa hic frequentior eſt quam in Occidentalibus inſulis.

Plaats. *In de weſtelyke deelen van Indien is deze vrugt onbekent, en men vintze eerſt op de ooſt-zyde van Sumatra, op Java, omtrent Bantam, als mede op Baley, en Madura, hoewel over al weinig, dog meer op Celebes: in Amboina, en de ooſterze Eylanden mede niet veel, en wel meeſt in de hoven geplant: daar en tegen zyn de korrel-dragende albier overvloediger dan in de weſtelyke Eylanden.*

Uſus & Natura. Fructus hic naturæ eſt ficcioris, quam ullus ex antecedentibus, cum pauco vel fere nullo mixtus calore: Solidum quoque ac copioſum dat nutrimentum, quo cito ſtomachus ſatiatur, unde optime laborioſis convenit hominibus: Iis etiam conducit, qui laxum habent ventrem, modice enim obſtipat, ac multo melius dat nutrimentum noſtro præparatum modo, ſi nempe jure carnium pingui ſit incoctus vel frictus, quam Amboinico toſtus more. Cinis combuſtorum foliorum cum pauco Calappæ oleo & Curcuma mixtus illinitur & uſurpatur contra *Gomuto Mengate*; quæ eſt ſicca & calida cutis rubedo, inſtar Herpetis proſerpens: Lac ex trunco exſtillans in Viſcum præparari poteſt, ſi cum Calappæ lympha ebulliatur, ac quibusdam circumvolvitur & obducitur bacellis, quibus aviculæ inſidentes firmiter iis inſident & adhærent. Si lac hoc velimus colligere, una tantum in trunco inciſio fieri debet, tum enim copioſius

Gebruik en Aart. *Deze vrugt is veel drooger van aart, dan eenige van de voorgaande, met gene of maar weinige bitte vermengt; zy geeft ook een vaſt en ſterk voetzel, daar men haaſt van verzadigt wert, en dierhalven paſtze beſt voor arbeytzame menſchen; zy is mede de gene gezont, die een weeke buik hebben, want zy ſtopt matelyk, en geeft veel beter voetzel op onze manier, met goet vet zop geſtooft en toebereit zynde, dan op de Amboinſche wyze gebraaden: de aſch van de gebrande bladeren, met een weinig Calappus-olye en* Curcuma *gemengt, wert geſmeert of gebruikt op* Gomuto Mengate, *'t welk is een drooge en heete opdragtigheit des buits, voortkruipende als een* Herpes; *de melk, die uit den ſtam vloeit, kan men mede toebereiden tot vogel-lym, als menze met Calappus-melk opkookt, en om eenige ſtokjes rolt, daar de vogels konnen opzitten, en die dan daar ook aan vaſt blyven: als men deze melk vergaderen wil, zo moet men niet meer als eenen kap in den ſtam doen, want als dan looptze daar veel rykelyker uit dan als*

men

fius effluit, quam ſi bis terve incidatur. Si hoc lac alicujus cuti vel veſtibus adhæreat, oleo vel alia pinguedine elui poteſt ac depurari. Vulgaris Socci lignum ædificationi ineptum eſt, in vetuſtiſſimis vero arboribus, quum folia incipiant dimittere, interius lignum eleganter luteum eſt, ex quo tigilla ſecari poſſunt, quæ ad ciſtellas adhibentur, quæ fortiter ſi fuerint politæ, egregium adquirunt colorem, Amboinenſes quoque ex hoc ligno ſuos conficiunt *Tifen*, qui ſunt oblonga tympana, quum lignum ſit leve ac ſonorum: Amboinenſes quoque puerperæ hujus arboris duplicem adhibent potum poſt enixum foetum, cujus primus ſequenti deſcribitur modo. Recipe corticum *Socci Capas* arboris tres partes, corticis Mangæ foetidæ duo fragmenta, ſingula ſemi pedem longa ac duos lata digitos, totam Cepam, viginti grana piperis nigri, ac fruſtum *Culit Lawan*, cuncta hæc concoquantur, ac puerperæ brevi poſt partum propina, quod per octo decemve continuatur dies ad ſanguinem attenuandum, lochiaque pellenda, de altero autem potu poſtea *libr.* 5. ad *Tanarium Minorem* ſeu *Same* agetur; Amboinenſes etiam ex prædicto arboris lacte conficiunt teſtam, qua obturant vaſorum fiſſuras, quæ aquæ inpenetrabilia eſſe oportet, hunc in finem adhibent præter memoratum *Socci* lac ex trunco elicitum, recentem Sagus farinam, ſaccharum nigrum, & ovi albumen, quæ omnia tam fortiter & tam diu inter ſeſe fricant, donec inſtar duræ ſit pultis, qua maſſa tum fiſſuras aliaque conſolidanda obturant.

men 'er twee a drie maal in bakte, en meer openingen maakte: als deze melk iemant aan zyn huit of kleederen blyft kleven, zo kan menze met olye of andere vettigheit daar weder afwaſſchen en uitkrygen. Het hout van de gemeene Soccun is onbequaam tot het timmeren van huizen, dog aan de gebeel oude boomen, wanneerze hare bladeren beginnen aftewerpen, wert het binnenſte ſchoon hoog-geel, waar uit men dan plankjens kan zagen, en dezelve gebruiken tot kleine kisjes, die ook door het ſterk polyſten een fraay aanzien bekomen: de Amboineezen maaken ook van dit hout hare Tifen, dat zyn lankwerpige trommels, om dat het ligt is, en een goede klank geeft; der Amboineezen kraam-vrouwen gebruiken van dezen boom, voor 't merendeel, tweederleye drank, te weten na baar baren, en waar van de eerſte aldus beſchreven wort: neemt ſchorſſe van den Soccum Capas-boom, *drie ſtukjes: ſchorſſe van den ſtinkertboom, twee ſtukjes, yder een balf voet lank: en een paar vingeren breet, een geheele ajuyn, twintig korrels zwarte peper, en een ſtuk* Culit-Lawan, *kookt dit al 't zamen in een potje, en geeft het de kraam-vrouw, kort na haar baren, te drinken, 't zelve* 8 *a* 10. *dagen na malkander continuerende om het bloet te verdunnen, en voorts af te zetten, en wat nu aangaat de tweede drank daar van zal hier na in* Tanarius minor, *of* Same, lib. 5. *gehandelt of geſproken worden; ook maaken de Amboinezen van de voorn. boom-melk een ciment, en daar mede beſtrykenze alle de ſcheuren van hun vaten, die waterdigt moeten zyn, daar toe gebruikende, benevens de voorn.* Soccun-melk *uit den ſtam getapt, wat verſch Sagu-meel, zwarte zuiker, en het wit van een ey, alle het welke zy zo ſterk en zo lange onder malkander wryven, tot dat het als een ſtyve pap wert, en zy daar mede, als boven gezegt, de ſcheuren, voegen, &c. konnen digt maaken.*

Tabula Trigeſima Secunda

Ramum exhibet arboris, quæ *Soccus Lanoſus Rumphio*, & Soccun Capas vulgo vocatur.

OBSERVATIO.

Hæc eſt ſpecies *Ansjeli* H. Malab. *part.* 3. *Tab.* 32. cujus foliatura integra eſt, hujus vero laciniata, quo differunt.

Soccus Lanoſus a *Valent. pag.* 161. nomine *Katoen-Sockam-Boom*, & ſubſequens *pag.* 162. nomine *Korl-Sockam-Boom* deſcribitur.

De Twee- en Dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Soccus Lanoſus *van* Rumphius, *die* Soccun Capas *by 't gemeen genaamt wert.*

AANMERKING.

Dit is eigentlyk een zoort van de Ansjeli *in de* Hortus Malabaric. *derde deel* Tab. 32. *vertoont, welke met heele bladen is, daar deeze ingeſnede bladen heeft, waar door zy van elkander verſchillen.*

De Soccus Lanoſus *wert by* Valent. pag. 161. *onder de naam van* Katoen-Sockom-Boom, *en de volgende korrel-dragende onder de naam van* Korl-Sockam-Boom pag. 162. *beſchreven.*

CAPUT VIGESIMUM OCTAVUM.

Soccus granoſus: Soccun Bidji.

QUod ad Soccum granoſum attinet; hujus arbor fructusque parum ab antecedente differunt, ſed rami amplius ſeſe extendunt, atque humiliores in trunco ſunt ſiti: Hujus autem folia plerumque ſunt majora & rugoſiora, ultra tres ſpithamas longa, paulo minus lata, in quatuor quinqueve etiam lacinias diſſecta, firma, ac ſonora, ſuperiore parte rugoſa, ſcabra; inferiore autem lanuginoſa. Horum petioli, quibus inſident, digitum circiter ſunt craſſi, ac hirſuti, rugoſiores vero ſeu potius piloſæ ramorum extremitates. Ramorum ſummo, uti in præcedente quoque, adcreſcunt tales juli, ſed longiores, pedem circiter longi, molles, & flaccidi, quique flores hujus ſunt arboris flavi ac inutiliter decidentes, mox poſt hos ad foliorum ortum fructus provenit, qui præcedentis formam habet, ſed paulo major eſt & cor magis refert, apices vero ſeu anguloſæ ſpinulæ, quibus cortex obtegitur, arctius ſunt junctæ, & ſunt longiores, fere inſtar Durionum, molles tamen nec pungentes: Caro hujus fructus interna eſt pauca, ſed magnis anguloſis nucleis Caſtaneas referentibus tota repletur, hique ſinguli intermedia carne ſunt ſeparati, quisque etiam nucleus tenui cinereo ac duriuſculo tegtiur putamine, illorum ſubſtantia eſt ſicca inſtar Caſtanearum, ſed mollior: Ex cortice vel carne raro quid comeditur, ſed nuclei torrentur, vel aqua ebulliuntur, & inſtar Caſtanearum comeduntur.

XXVIII. HOOFDSTUK.

Korl Sockam-Boom.

DE korrel-dragende Soccun *aangaande: de boom en vrugt verſchilt weinig van de voorgaande, dog de takken ſpreiden haar wat wyder uit, en ſtaan ook wat laager aan den ſtam; maar deze bladeren zyn doorgaans grooter, en ruiger, ruim drie ſpannen lank, en wat minder breet, ook in vier a vyf ſnippelen verdeelt, als mede ſtyf en rammelende, aan de bovenſte zyde ruig, ſchor, en aan de onderſte wolagtig in 't aantaſten; de ſteelen, daarze op ſtaan, zyn omtrent een vinger dik, midsgaders ruig, en nog ruiger de eynden der takken, of liever gants hairig: aan 't voorſte der zelve takken waſſen ook zulke dodden, als aan de voorgaande, dog wat langer, te weten ongeveer een voet lang, ſlap, en zagt in 't aantaſten, en 't welk ook het bloeyzel van deze ſtam is, van verwe tanyt, en mede als onnut afvallende; kort agter dezelve en by den oorſpronk der bladeren komt ook de vrugt voort, dewelke is van fatzoen als de voorgaande, dog een weinig grooter, en wat meer na een hart gelykende, maar de ſpitzen of hoekige doornen, waar mede de ſchorſſe bezet is, ſtaan digter by malkander, en zyn ook langer bykans, als die van de Durioenen, dog week en geenzints ſtekende; van binnen beeft deze vrugt weinig vlees, maar is met groote boekige korrels, die wel na Caſtanjen gelyken, gebeel opgevult, en die zyn alle met wat vlees van malkanderen afgeſcheyden, ook is yder korrel omvangen met een dunne, ligt-graauwe, en hartagtige ſchaal, hare ſubſtantie is droog, gelyk die van de Caſtanjes, dog wat weeker; van de ſchorſſe of het vlees eet men zelden yets, maar de korrels werden, of gebraden, of in water gezooden, en als Caſtanjen genuttigt.*

Arbor craſſiorem gerit truncum præcedente, prope terram in varias alas ac propagationes diviſum. Ex trunco atque diffractis hujus arboris foliis craſſus, albicans, atque lacteus ubique exſtillat liquor mucilaginoſus, qui prius exſiccatur quam præcedentis *Socci Capas*: In quibusdam locis hæc arbor altiſſime excreſcit, & tam craſſum adquirit truncum, ut duo vix homines circumplecti eum poſſint. Interius vero ejus lignum eſt leve & molle, quod vix poliri poteſt, ſed ſemper rugoſum manet. Radices ſub terra rubro ornantur cortice: quum dicti nuclei a veſpertilionibus vel hominibus hinc inde in terram projiciuntur, cito in arbores excreſcunt, hincque magna ſemper hujus ſpeciei occurrit copia, tam circa ædes quam in hortis ſilveſtribus; atque in Amboinica plaga adeo frequentes & denſæ hæ arbores creſcunt, ut domus hiſce obtegantur, ac ſub his lateant, & adumbrentur, Amboinenſes enim aliique Orientalium harum inſularum incolæ amant ſub & circa has arbores domicilia locare & inhabitare, non tantum quod cibum & nutrimentum ſuppeditant, ſed quod citiſſime creſcunt, & contra ſolis æſtum illos defendunt.

De boom krygt een dikker ſtam dan de voorgaande, by de aarde gemeenelyk in verſcheide vleugels of aanwaſſen verdeelt; Over al uit de ſchorſſe en afgebrookene bladeren van dezen boom loopt een dikke witte of melkagtige vogt, die zeer kleverig is, en eerder opdroogt dan die van Soccus Capas. *Op zommige plaatzen wert dezen boom zeer hoog, en bekoomt een zo dikken ſtam dat hem twee mannen pas konnen omvademen; dog heeft van binnen een ligt week hout, 't welk zig niet wel laat polyſten, maar altyt ruig blyft; zynde de wortelen van deze boom onder de aarde met een roode ſchorſſe bekleet: en wanneer de meergem. korrels of door menſchen, of door vleer-muizen hier en daar in de ruigte op de aarde geraaken, dan ſchietenze haaſt op tot boomen, en daarom beeft men 'er altyt een groote menigte van deze zoorte, zo wel omtrent de huizen als in de boſch-thuinen, en in de Amboinſche negoryen, ſtaande zo digt en veel, dat de huizen daar onder ſchuilen, en bykans als bedekt, en daar door verdonkert werden, want de Amboineezen, en andere Indianen van de ooſterſche Eylanden, willen zeer gaarne onder en omtrent deze boomen woonen, niet alleen om datze haar voetzel daar van hebben, maar ook om datze zo haaſt opſchieten, en haar voor de hitte der zonne komen te beſchermen.*

Genus. Soccus granoſus unam tantum proprie habet ſpeciem, in parvas tantum diviſam varietates, non tamen ita ut pro diverſis habendæ ſint ſpeciebus, quæ plurimum diverſo differunt loco: Quæ enim hic in Amboina *Soccus Bidji* vocatur, eſt domeſtica, atque colitur, in Banda autem ſilveſtris eſt arbor magno ac craſſo trunco, unde & ibi *Soccus Utan* h. e. ſilveſtris vocatur, hujusque fructus plures ac minores durioreſque gerit nucleos, qui melioris quoque cenſentur eſſe ſaporis quam Amboinenſis: ſunt enim ſubſtantiæ ſiccioris; atque arbor hæc ibi tam alta eſt, ut non tantum omnes alias frugiferas ſuperet arbores, ſed decidens magnam ſæpe cauſſet ſtragem Juglandibus. Huc quoque apte referri poſſet tertia quartaque præcedentis capitis ſpecies, quum copioſiores gerat nucleos quam carnem: Quum vero ſint ambiguæ, ibi quoque locari poſſunt. Folia etiam quibusdam in locis adeo ſunt glabra, ac illius quæ præcedenti capite recenſetur, in aliis autem ſunt tam rugoſa quam quæ in hoc deſcribuntur capite.

Geſlagten. *De korrel-dragende* Soccus *beeft eygentlyk maar een geſlagt, ſlegts in kleine veranderinge wat verſcheiden of onderdeelt zynde, dog niet zodanig, dat men byzondere zoorten daar van zoude moeten maaken, als meeſt voortkomende van de verſcheidenheit der landen; want de gene, die men hier in Amboina* Soccus Bidji *noemt, zyn tam, en werden gebavent, maar in Banda zyn het wilde boomen, met een groote en dikke ſtam, en waarom menze ook aldaar* Soccus Utan *noemt; en hun vrugten hebben meerder, kleinder, en harder korrels, die men ook agt beter van ſmaak te wezen dan de Amboinſche; want zy zyn drooger van ſubſtantie, werdende die boomen aldaar zo groot, datze niet alleen alle andere vrugt-boomen overtreffen, maar ook zontyts omvallende, groote ſchaade doen onder de Noote-boomen: men zoude hier onder bequamelyk kunnen trekken de derde en vierde zoorte van 't voorgaande Capittel, om datze meer korrels beeft dan vlees: dog om datze ook tuſſchen beiden belt, zo mag menze aldaar ook wel laten ſtaan; want de bladeren vallen of worden op zommige plaatzen zo glat, als de gene die in 't vorige, en andere weder zo ruig, als de gene die in dit Capittel beſchreven zyn.*

Nomen. Latine vocatur hæc arbor *Soccus granoſus*; Malaice *Soccun Bidji* & *Kullur*, quo nomine in Java itidem indigitatur. In Baleya *Tim-Bul.* Ternata *Goma*; Macaſſara *Gomaſſi.* Amboina *Amakir*, *Umare*, & Banda *Soccun Utan.*

Naam. *In 't Latyn noemt men dezen boom* Soccus Granoſus; *In't Maleyts* Soccun Bidji, *en* Kullur, *en zoo werd by mede op Java genaamt; op Baley* Tim-Bul: *Ternaats, by zommige,* Gomo, *Macaſſers* Gomaſſi, *Amboins* Amakir, Umare, *en Bandaas* Soccun Utan.

Locus. Uti ſupra *Soccus Capas* in occidentalibus inſulis Sumatra, Java, & Baleya plurimum occurrit, ſic quoque granifera, ſeu *Soccun Bidji* in orientalibus Indiæ pagis plurimum invenitur a Celebe usque in Moluccas, Amboinam, ac porro per Auſtrales inſulas, ubi vulgo ex ejus granis ſeu nucleis vivunt, ita ut vix aliquod occurrat arvum, in quo hæ arbores circa ædes non copioſe ſint plantatæ, in Banda vero, uti dictum fuit, in ſilvis creſcunt.

Plaats. *Gelyk de bovenſtaande* Soccun Capas *op de weſterlyke Eylanden, Sumatra, Java, en Baley wel meeſt gevonden wert, zoo is het mede met de korrel-dragende, of* Soccun Bidji, *gelegen in de Ooſterlyke quartieren, van Celebes af tot in de* Moluccos, *Amboina, en voorts de Zuyd-ooſter Eylanden, alwaarze meeſt van deze korrels leven, zoo dat men qualyk een negory ziet, daar deze boomen niet in meenigte rondom de huyzen geplant ſtaan, en in Banda (als gezegt) vind menze in 't wilt.*

Uſus ac natura. Grana ſeu nuclei harum ſpecierum, quæ vulgo uſurpantur, ſiccam & adſtringentem habent naturam inſtar Caſtanearum, atque a vulgo ubique ad ventres eorum replendos expetuntur; laborioſis enim hominibus ſolidum ac firmum præbent nutrimentum, delicatis vero non conducunt, quum ventriculum nimis adgravent, & flatuoſum reddant; a noſtratibus tamen æque aſſati ac toſti plurimum potui Thee, qui ſiccum requirit cibum, ſuperedunt. Caro juniorum horum fructuum a plebe in olus excoquitur, æque ac ex *Socco Capas.* Folia, quæ ampliſſima ac ſolida ſunt, ab incolis uſurpantur loco mapparum vel mantilium, atque pro quovis unum ſternitur folium, cui inponitur ſiccatus piſciculus cum fruſtis Canarii panis, aliisque obſoniis, uti inter alia ſemel conſpeximus, quum *Sengadja* ſeu præfectus inſulæ Manipæ totam Architalaſſi noſtri cohortem ſplendide excipere vellet, cunctos milites in orbem ſtare juſſit, ſingulisque tale ſternebatur folium, cui paucus inponebatur cibus: Quæ commoda ſane, nec pretioſa eſt ſuppellex, quum enim ſatis ſit uſurpata, abjicitur modo, aliaque ſtatim de arbore, ſi opus fuerit, in locum ſufficitur. Qui vero ſplendidiores delicatioresque videri volunt, eorum loco adhibent alia folia, Muſæ folia referentia, quæque *Daun Medji* vocantur: Supra memorati pili ſiccati

Gebruyk en aart. *De korrels van deze zoorten, die meeſt in gebruyk zyn, hebben een drooge en ſtoppende aart, gelyk als de Caſtanjen; en werden van 't gemeene volkje over al veel gebruykt om den buyk mede te vullen; want voor arbeydzame luyden geven zy een vaſt en ſterk voetzel, maar voor teere menſchen zynze niet dienſtig; om datze haare maage te zeer proppen en bezwaaren, midsgaders opblaſinge veroorzaaken: dog evenwel werdenze by de onze zoo gezooden als gebraaden, zeer veel gebruykt, en by de Thee-bak (alwaar een droog kosje wel te pas komt) opgeſchaft: het vleeſch uyt deze jonge* Soccuns *weet het gemeyne volk ook tot een moes te kooken, zoo wel als dat van* Soccun Capas: *de blaaderen, om datze zeer ſtyf en groot zyn, gebruyken de Inlanders tot taaffellakens en ſervetten, werdende voor yder perzoon een blat geſpreyt, en daar op dan een droog visje, met eenige ſtukken* Canaribroot, *en wat andere toeſpyſe gelegt, gelyk wy onder anderen eens zagen, dat den* Sengadja *of Heer van 't Eyland Manipa, (willende de gebeele Compagnie van onzen Admiraal tracteeren) alle de ſoldaten in een kring dede ſtaan, en voor yder zulk een blat, met een weynig koſt daar op liet nederleggen; voorwaar een gerieffelyk en onkoſtelyk buysraat; want alsmen een zulk tafellaken aan ſtukken ſcheurt, of, gebruykt zynde, weg ſmyt, zoo ſtaat de boom niet verre van de deur, daar men ſtraks weder andere kan afhaalen; dog de gene, die wat boffelyker en zindelyker willen*

cati inſtar igniarii foci uſurpantur ad ignem conſervandum: Ejus lignum vero ab Amboinenſibus ad ædificia non adhibetur, ſed quidem in Banda, aliisque quibusdam Auſtralibus inſulis, ubi aliud deficit lignum, tumque ex vetuſtioribus ſit oportet arboribus, & ſicco poſitum loco, alias enim coſſos facile generat, tumque ædium poſtes ex eo formantur, in aliis vero locis non æſtimatur, nec adhibetur.

len wezen, gebruyken in derzelver plaatſe eenige andere bladeren, die van de Piſang-boom wel gelykende, en dewelke men Daun Medji *noemt: de boven geinelde drooge dodden werden mede gebruykt als lont en om het vuyr mede te bewaren: dog het hout van den boom wert by de Amboneeſen niet tot timmeren gebruykt, maar wel in Banda, en zommige Zuyd-ooſter Eylanden, daarze gebrek van ander timmerhout hebben, en dan moet het nog al van oude boomen zyn, en ook in 't drooge ſtaan, (anderzints genereert het ligt wormen) en zoo kan men daar nog ſtylen tot huyzen en baleuwen van maaken, dan op andere plaatſen is het veragt en niet in waarde.*

Tabula Trigeſima Tertia

Ramum exhibet *Socci granoſi*, qui *Soscun Bidji* vocatur.

De drie en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Korrel Soccun-boom, die Soccun Bidji, *genaamt werd.*

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Soccus Silveſtris. Soccun Utan.

VEra ac genuina ſilveſtris Soccus arbor multum differt ab illa, quæ in Banda pro ſilveſtri habetur, quæ nulla alia eſt, niſi præcedens *Soccun Bidji*: Quum illa, quam jam deſcribemus, omnino ſit ſilveſtris, nec ab hominibus colatur. Forma itaque hujus arboris eſt eadem cum priori, ſed ejus rami non ita ſunt extenſi, qui rari ſunt uti & eorum folia, quæ minora ſunt vulgaris ſeu domeſticæ foliis, eodemque diſſecta modo, ſed adeo ſunt rugoſa, piloſa, ac pungentia, ut vix tangi vel tractari poſſint: Fructus ſunt quoque minores quam antecedentis, oblongi, inæquales, tuberculoſi, ac plerumque ſumma parte plani inſtar burſæ. Apices ſeu verruculæ, quibus cortex obtegitur, ſunt parvæ & obtuſæ, inque medulla mucoſa plurimi continentur nuclei ſeu grana, minora illis *Soccun Bidji*, anguloſa quoque, terreſtrisque coloris, parvas referentia Nuces Moſchatas, quæ *Rompen* vocantur; ſapor eſt minor ac vilior quam *Soccun Bidji*, ac paululum amarus, unde non multum comeduntur. Lac, quod ex hac exſtillat arbore, cito exſiccatur, nec ita glutinoſum eſt ac in *Soccun Bidji*: Neque truncus adeo craſſus eſt, qui inferius eſt anguloſus & quaſi alatus: Interius lignum eſt luteum, leve, & craſſis conſtans fibris: Radices itidem ſub terra rubro obteguntur cortice, ſed magis rubræ ſunt, quam in *Soccun Bidji*.

Nomen: Latine *Soccus Silveſtris*. Malaice *Soccun Utan*, & *Kullus Utan*, quibusdam quoque *Soccun Batu*, quia ejus granula ſunt duriora quam vulgaris, Amboinice, in Leytimora *Utar* & in Hitoea *Ulal* vocatur.

Locus: Sponte cum aliis ſilveſtribus excreſcit arboribus, tam in declivis quam in montoſis locis, non tamen frequens: in Amboina aliisque adjacentibus inſulis itidem occurrit.

Uſus & Natura: Ejus nuclei ſeu granula, uti dictum eſt, non comeduntur niſi a plebe tempore penuriæ, tumque ſupra carbones torrentur, uti de aliis fuit dictum, ventriculum gravant, difficilisque digeſtionis ſunt. Lignum nullum alium quoque præbet uſum niſi pro foco: ſiccata ejus folia combuſta magnum excitant crepitum, unde ab incolis adhibentur in Boero aliisque in inſulis, quum per vaſtas iter inſtituunt ſolitudines, in quibus ingentes latent angues: ſi enim in ſilvis iſtis pernoctandum ſit, circa caſtra hæc comburunt folia, ut hac deflagratione ac crepitu ſerpentes terreantur, ne ipſis adpropinquent: Hujus radices a quibusdam effodiuntur, exſiccantur, in aqua contritæ propinantur ad Dyſenteriam ſiſtendam.

XXIX. HOOFDSTUK.

Wilde Soccun-boom.

DE *regte en eygentlyke wilde* Soccun *verſchilt veel van die gene, dieze in Banda voor wilt houden, dog anders geene is dan de voorgaande* Soccun Bidji: *daar deze, die wy nu beſchryven zullen, gantſch wilt is, en van menſchen handen niet gehavent en wert: de gedaante dan van deze boom is, als de andere, dog haare takken zyn zoo niet uytgebreyd, ſtaande ook wat ydel, en zoo mede het loof, de bladeren zyn wat kleynder dan die van de gemeene, en op de zelfſte manier verdeelt, maar zoo ruyg, hayrig, en ſteekelig, datze moeyelyk of qualyk te handelen zyn; de vrugten zyn ook kleynder dan aan de voorgaande, wat lankwerpig, oneffen, bultig, en gemeenelyk van vooren op 't breetſte, gelyk een taſſche; de ſpitzen of pukkeltjes, waar mede de ſchorſſe bekleet is, zyn kleyn en ſtomp, en van binnen in 't ſlymerige merg leggen veele korrels, kleynder dan die van de* Soccun Bidji, *mede boekig, aard-verwig, en wel gelykende naa kleyne noote-muſchaten, die men Rompen noemt; de ſmaak is ſlegter, dan die van de* Soccun Bidji, *als mede een weynig bitter, en werden dierhalven niet veel gegeeten: de melk, die uyt deze boom vloeyt, droogt haaſt op, en is zoo kleverig niet als die van de* Soccun Bidji, *ook en word de ſtam niet zoo dik, zynde onder of beneden zeer boekig en als met vlerken bezet; het binnenſte hout is geel, ligt, en grofdradig; en de wortelen onder de aarde zyn ook met een roode ſchorſſe bekleet, dog wat rooder dan die van de* Soccun Bidji.

Naam: *In 't Latyn* Soccus Silveſtris, *op Maleyts* Soccun Utan, *en* Kullus Utan, *by zommige ook* Soccun Batu, *om dat zyn korrels wat harder zyn dan de gemeene: In 't Amboins, op Leytimor,* Utar, *en op Hitoe* Ulal.

Plaats: *Zy waſt van zelfs onder alderhande boſchboomen, zoo wel in de laagte, als op 't gebergte, dog niet overvloedig: Amboina ende de omleggende Eylanden hebben hem mede.*

Gebruyk *en* Aart: *Deze korrels werden, als gezegt, niet gegeeten, dan van 't gemeene volkje in bongersnoot, en als dan ook op koolen gebraaden, gelyk de andere, zy proppen en kroppen geweldig, en zyn zwaar om te verteeren: van het hout heeft men ook geen ander gebruyk, dan, droog zynde, tot brandhout; de drooge bladeren, in brand geſtooken zynde, maaken een groot geraas, en werden dierhalven van de inlanders op Boero, en andere Eylanden gebruykt, wanneerze door groote wilderniſſen moeten reyzen, daar hun groote ſlangen onthouden: want ywers in 't boſch moetende vernagten, zoo ſteekenze deze bladeren rondom haar leger in brant, om door dit kraaken de ſlangen vervaart te maaken, ten eynde dezelve haar lieden niet zouden derven naderen: de wortelen worden ook van zommige uytgegraven, gedroogt, met water gewreeven, en ingenomen, om den rooden-loop te ſtoppen.*

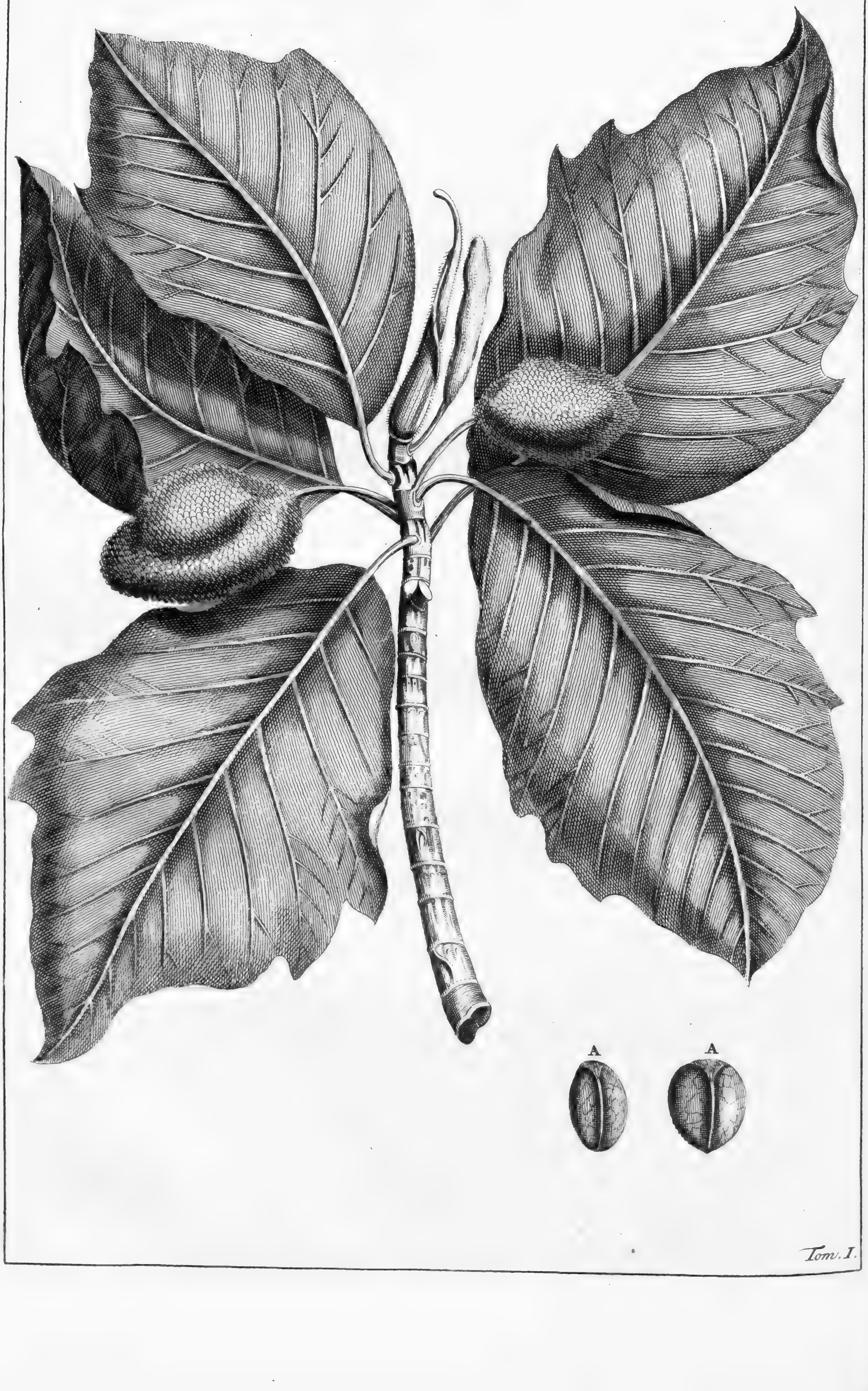

A

A

In Rumphii *Appendice hæc addita leguntur.*

Soccus Silveſtris duas proprie habet ſpecies præter alias quasdam varietates, quæ in vicinis occurrunt regionibus, prima ejus ſeu rugoſa ſpecies eſt mas ſupra deſcriptus, cujus in Celebes orientali plaga altera quoque reperitur varietas parvis integrisque fere foliis: Ejus fructus ſunt parvi ac oblongi inſtar juniorum Tsjampadaharum, exterius lutei, piloſi, ac pungentes inſtar foliorum petiolorumque, illi repleti ſunt parvis cinereisque granulis, quæ paulo majora ſunt Japonenſium piſis, quæ in lutea locantur carne, quæ edulis eſt inſtar carnis Tsjampadahæ, uti quoque nuclei in olla ſeu teſta toſti. Memorati pili fructibus inſident, licet ſint maturi, lutei, ac decidui.

Altera ſpecies eſt femina, cujus folia, petioli, & fructus penitus ſpinulis deſtituuntur; Folium junioris arboris eſt viginti octo & triginta pollices longum, ſeſqui-ſpithamam latum, vetuſtiorum arborum octodecim vel viginti pollices longum eſt, ſpithamam latum, in paucas diviſum lacinias, ab utrisque nempe oris circa ſuperiorem partem ad dimidium in duas treſve breves lacinias: Venæ ſunt craſſæ & albæ, uti in præcedente. Fructus ejus itidem eſt parvus & oblongus, tuberculoſus, prope pedunculum ab una parte dependente tubere, prominens, brevibus obtuſisque obſitus apicibus; nuclei ſeu granula mucoſæ inhærent carni, quæ in aqua macerata facile illos demittit, magnitudine globulorum ſclopeti, ſed anguloſi, difformes, fuſci, ac nigricantes, qui toſti vel cocti delicatiores ſunt quam Socci vulgaris *Bidji*: ſimiles quoque inſtar domeſticæ gerit julos, ſed breviores.

Rumphius voegt 'er dit verder by in zyn aanhangzel:

De Wilde Soccus *beeft eygentlyk twee zoorten behalven nog eenige veranderingen, die men in de nabuurige landen vind, de eerſte of ruyge zoorte is het manneken bier boven beſchreven, dewelke op de ooſt-kuſt van Celebes nog een verandering beeft met kleene en ſchier gebeele bladeren. De vrugten zyn kleen en langwerpig als jonge Tsjampadabas, van buyten geel, baayrig, en ſteekelig, gelyk al de bladeren en ſteelen zyn, binnen zynze gevult met kleene en graauwe korrels wat grooter dan Japanſche Eertbonen, liggende in een geel vleeſch, 't welk men eeten kan als dat van Tsjampadabâ, gelyk mede de korrels in een pan geroſt. De voornoemde baayren blyven aan de vrugt zitten al isze ryp, geel, en afgevallen.*

De andere zoorte is het wyfken, wiens bladeren, ſteelen, en vrugten zonder eenige baayrkens of ſteekels zyn, het blad aan de jonge boom is 28 *en* 30 *duymen lank* 1½ *ſpan breet, in weynige lappen verdeelt, te weten aan wederzyde omtrent de voorſte helft in* 2 *a* 3 *korte lappen, de aderen zyn grof en wit gelyk aan 't voorgaande. De vrugt klein en langwerpig, bultig, agter by den ſteel aan de eene zyde met een afhangende bil met korte en ſtompe puntjes bezet. De korrels zyn van binnen aan 't kleverige vlees vaſt, 't welk egter in 't water ligt daar af gaat in de grootte van mosquet kogels, dog boekig en ongeſchikt, donker-graauw en ſwart-agtig, gebraden of gezoden al zoo ſmaakelyk als de tamme* Soccun Bidji. *Het brengt mede diergelyke ſtaarten of hoeken voort als de tamme, dog korter.*

Tabula Trigeſima Quarta

Ramum exhibet *Socci Silveſtris*, ubi litt. A. A. ejus officula ſeminalia denotant.

De Vier en Dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Wilde Soccun-boom, *alwaar de letters A. A. deszelfs zaat-korrels aanwyzen.*

OBSERVATIO.

Hujus arboris Figura a *Valent.* in Tabulæ *no. V.* juxta *Rumphii* depictam iconem eſt expreſſa, denominaturque in *Amboinæ deſcriptione* nomine *Wilde Soccum-boom ſeu Socci Silveſtris pag.* 16[illegible].

AANMERKING.

De Figuur van deze Boom werd van Valent, *op de Plaat onder no. V. verbeeld volgens de aftekening van* Rumphius, *en werd beſchreven onder de naam van* Wilde Soccun-Boom *aldaar op* pag. 162.

CAPUT TRIGESIMUM.

Prunum Stellatum: Blimbing.

Hic fructus (licet non ita ſit delicatus) merito ſaluberrimus totius Indiæ habendus eſt: Quum vero diſtinguatur in anguloſum ac rotundum, hoc in capite oblongum deſcribemus, huncque iterum in duas dividemus ſpecies, in dulcem nempe & acidum: Dulcis Blimbing vulgaris maxime eſt, magno tamen in pretio habetur, non in alta creſcit arbore ſed eleganti, quæ egregiam, rotundam, & extenſam gerit comam inſtar umbellæ: Ejus truncus vix hominis attingit altitudinem, indiviſus, multos gerens ramos, atque ex his plures minores excreſcunt, ubique foliis ornati, ita ut denſa coma gratam det umbram. Folia in ordinem oppoſita locantur inpari extremum claudente, quod maximum eſt, ſunt autem oblique poſita quatuor quinqueve paribus, quæ ſenſim in inferiore ramuli parte decreſcunt, Prunique folia referunt, ſunt autem multo minora, nec ad oras ſerrata, infimumque vix pollicis latitudinem longum eſt, acute cordatum, ſuperiora vero triplo ſunt majora, ſique adtendatur, magnus nervus non directe per medium decurrit, ſed pars inferior ſemper minor eſt. Superius amoene virent, inferius glauca ſunt, ac nocte, frigidoque tempore inferne reflectuntur, ſibique arcte inpoſita quaſi occluduntur. Flores hac in arbore ſunt copioſi, æque in ſurculis & ramis ac in ſuperiore trunco, qui ſunt parvi, purpuraſcentes, campanulati, quinque ex petalis conſtantes, absque ſtaminibus, ſed ſtilo inſtructi, ex quo fructus excreſcit, qui ſaporis eſt grati, acidi ſeu auſteri, inſtar fere Acetoſæ, plurima vero florum pars

XXX. HOOFDSTUK.

Blimbing-Boom.

DEze vrugt (hoewel juyſt niet de lekkerſte) mag men billyk voor, of onder de gezondſte van Indien houden: en dewyl zy gedeelt werd in hoekige, en ronde, zoo zullen wy in dit Capittel eerſt de hoekige beſchryven, en die wederom onderſcheyden in tweederleye zoorten, namentlyk zoete en zuure: de zoete Blimbingen zyn de gemeenſte, en egter wel het meeſt geagtſte, groeyende aan geen booge, maar evenwel een cierlyke boom, met een fraaye, ronde, en uytgebreyde kruyn, gelyk een Zonne-ſcherm; de ſtam is qualyk een mans lengte boog, onverdeelt, hebbende veele takken, en aan dezelve nog meerder dunne ryskens, die overal bezet zyn met bladeren, zoo dat by met zyn digt loof een aangename ſchaduwe maakt; de bladeren ſtaan aan de ryskens te wederzyden in ryen, doch zy zelfs ſtaan wat ſchuyns tegen malkanderen, by vier a vyf paren aan yder rysje, en voor aan maar een, 't welk ook het grootſte is, werdende allenxkens naar agteren hoe verder kleynder, en gelyken wel wat naa de pruym-bladeren, dog zyn veel kleynder, en aan de kanten geenſints gezaagt; vallende de agterſte pas een duym breet lank, als een ſpits hert, maar de voorſte zyn wel driemaal grocter, en als men daar naauw op let, zoo bevint men, dat de groote Zenuwe niet regt door de midden loopt, maar altyt de agterſte helft nader is; van boven zynze lieffelyk-groen, dog beneden trekkenze wat na 't graauwe, of Spaans-groen, en by nagt of kout weer ſluytenze haar naar beneden toe: het bloeyſel hangt aan dezen boom zeer overvloedig, en dat zoo wel aan de ryskens en takken, als aan de bovenſte ſtam, zynde kleyne, ligt-purper-verwige bloempjes, in de gedaante van opene

kelkjes

pars perit & decidit, truncus enim non cunctos valeret alere fructus, duo tamen vel tres pluresque simul excrescunt, qui substantia & sapore proxime cum Prunis conveniunt, sed sunt multo majores instar Pomi nempe majoris, oblongi, & in quinque exstantes alas seu angulos divisi, profundisque sulcis distincti, ab inferiore parte rotunde desinentes, ubi petiolo nectuntur: Superiore autem parte sunt acuminati vel acute desinentes, pellicula tenui exterius obducti, primo virides, dein flavescentes instar pomorum maturorum, vel prunorum: Eadem in arbore quoque observantur quadrangulares, & hexagoni, raro tamen, nec hoc vulgare est, ac lusus naturæ habendus est. Intus constant carne molli, succosa instar prunorum, horumque succus adeo est copiosus, ut inter edendum abundanter destillet; sapor est gratus, acidus, instar pomi vinosi, sed magis adstringens, sique hic fructus transversaliter dissecetur, ejus partes seu lamellæ quinqueangularem referunt stellam: In centro quædam locantur cellulæ, in quibus tenuia & oblonga continentur semina instar cucumeris, atque hisce propagatur arbor: si fructum hunc comedere velimus, non opus est, ut decorticetur, uti neque cum prunis fit, sed a parte quadam paululum denudatur, sicque comeditur: Gratus ac salutaris est fructus, qui crudus editur, calidis præsertim temporibus, inque ardentibus febribus, in quibus refrigerium requiritur: Juniorum ramorum & furculorum cortex est fuscus & æqualis, lignum est album, molle, nec durabile, unde nulli inservit usui: Radices instar ramorum sunt copiosæ ac tenues: Hujusque Blimbingi speciei sunt arbores, quæ adeo copiosos gerunt flores, ut e longinquo purpureæ penitus appareant, quæ tamen nullos proferunt fructus, quæ cæteroquin forma & structura cum priori conveniunt, ampliſſima, eleganti, ac instar nubis densa coma. Hæcque est mas, uti præcedens est femina, meo vero judicio est tantum degeneratio frugiferæ: Raro enim occurrit mas, plurimumque siccis ac sabulosis in locis: Acidus Blimbing, qui a nobis altera dicta est species, trunco est altiore, coma angustiore, ejus autem folia sunt majora ac magis viridia, eodem posita modo ac in priori, uti quoque flores, sed rariores, quique tantum ex ramis & furculis dependent, nec unquam ex trunco: Fructus quoque sunt tenuiores oblongioresque præcedenti dulci, quinqueangulares itidem, in quinque acutos desinentes apices, coloris primo viridis, dein lutei vitellini coloris, exceptis angulorum oris, quæ semper virides instar graminis apparent: Sapor est acidus, acetum æmulans, unde raro crudi comeduntur hi fructus, nisi aliquando ad sitim exstinguendam: Qui in Hindostana ac Zeylana crescunt, a nostro vulgari tantum magnitudine differunt, ibi enim sæpe duos sunt magni pugnos, quinqueangulares quoque plerumque, exceptis quibusdam paucis, qui, uti supra dictum fuit, quoque sunt quadragoni, hexagoni, & heptagoni, qui omnes una ex arbore crescunt, unde miratus fui, descriptores plantarum, quæ in Occidentalibus Indiæ plagis inveniuntur, nobilem hunc fructum adeo obscure, breviter, & negligenter descripsisse, ita ut ex illorum scriptis vera forma neutiquam dignosci vel intelligi possit, nisi in Goa forte, ubi hi scriptores potissimum habitaverunt, vilior ac rarior sit, quam hisce in regionibus.

Nomen: Latine *Prunum stellatum:* Nomina Indica apud Portugallos scriptores sunt in Goa ac Mallabara *Carambola*, in Decana & Canara *Camarix* & *Carabeli*, in Persia *Camaroch:* Garcias ab Orto *Lib.* 2. *arom. Cap.* 15. *Christ. a Costa. Cap.* 47. apud Malabaros & Javanos *Bilimbing* vocatur, forte a Malaicensi vocabulo *Limbing*, hastam denotante, quum forma acutisque angulis hastæ ferrum referat: Ternatice *Bilimba* vocatur, apud Belgas vulgo *Vyfhoek* seu quinqueangulus dicitur, Amboinice in Hitoe *Ninipattu*, & in Banda *Maccalium*: Prima memorata species *Blimbing manis* nominatur, seu dulcis quinque angulus, altera vero *Blimbing assam*. h. e. acidus quin-

kelkjes of klokjes, van vyf blaatjes gemaakt, met witte linien gestreept, en op bruyne steeltjes staande, in de midden zonder draaden, behalven een pylaartje, daar de vrugt uyt voortkomt; van smaak zynse aangenaam zuur of serp, byna gelyk als Zuuring, en het meeste gedeelte valt af; want den stam zoude niet magtig zyn om al de vrugten te voeden, komende egter nog al twee, dry, en meer by malkanderen voort, zynde van substantie en smaak de pruymen wel het naast, dog veel kloeker, te weten als een grooten appel, lankwerpig, en in vyf uytstaande vlerken of boeken verdeelt, en die met diepe keepen onderscheyden, van agteren ront toelopende, en aldaar een kuyltje makende, daar den steel in staat; van vooren zynze wat toegespitst of spits toelopende, en van buyten met een dun vliesken bedekt, eerst groen, daar na geelagtig als rype appelen, of rype pruymen: men vind'er ook van vier, zes, en meer boeken aan een en dezelfste boom, dog zeer weynig en niet ordinaris, als zynde maar een speeling der natuur, van binnen hebbenze een week en vogtig vleesch, als dat van de pruymen, zynde ook zoo vol Zap, dat dezelve onder het eeten overvloedig daar uytloopt; haar smaak is aangenaam ryns, gelyk de wyn-appelen, dog wat meer te zamen trekkende, en als men deze vrugt of appel dwers doorsnyt, zoo gelyken de stukken wel naa een vyf-kante sterre; omtrent het middelpunt ziet men eenige huyskens, en daar in dunne lankwerpige zaaden, gelyk die van de Comcommers, en waar mede den boom werd voortgeplant: als men de gemelde vrugt of appel eeten wil, zoo en beboeft men hem niet te schillen, gelyk men ook geene pruymen en doet, maar men besnoeyt hem enkelyk een weynig aan de kanten, en byt 'er zoo in: het is een aangename en gezonde vrugt om raauw te eeten, voornamentlyk by heete tyden en koortzen, daar verkoeling en matelyke zamentrekking vereyscht werd: de schorsse van de dunne takken en ryskens is bruyn en effen; het hout is wit, week, niet zeer durabel, en zulk ook tot niets gebruykelyk: de wortelen zyn gelyk als de takken, te weten veel, en dun; en van deze zoorte van Blimbings vind men zommige boomen, die zoo overvloedig bloeyen, datze van verre gebeel purper schynen, maar zy en dragen geen vrugten, zynde anders van gewas of gedaante de voorige gelyk, met een schoone, breede, en swayende kruyn als een wolke; en deze houd men voor het mannetje, gelyk men de voorgaande voor 't wyfken; maar mynes oordeels is het anders niet dan een ontaarding van de vrugtdragende boomen: want men vindze weynig, en dan noch meest op dorre en magere plaatzen staande: de zuure Blimbings, zynde de by ons gestelde tweede zoorte, zyn van stam wat booger, van kruyn wat smalder, de bladeren wat grooter en groender, ook op dezelve maniere staande als de voorgaande; gelyk mede het bloeyzel, dog wat weyniger, en bruynder, midsgaders maar alleen aan de takken en ryskens hangende, en nooyt aan de stam: de vrugten zyn ook wat smalder en lankwerpiger dan de voorgaande zoete, dog mede gedeelt in vyf boeken, dewelke in vyf spitzen toeloopen, van verwe eerst groen, daar naa doyr-geel, behalven aan de kanten, dewelke altyt gras-groen blyven; de smaak is regt zuur, wat naa den azyn trekkende, en werden dierhalven zelden raauw gegeeten, ten ware zomtyts om den dorst te verslaan: de gene, die in Hindostan en op Zeylon groeyen, verschillen van onze gemeene alleen maar in de grootte, wantze aldaar zomtyts wel twee vuysten groot werden, zynde ook doorgaans in vyf boeken verdeelt, behalven eenige weynige, dewelke, als boven is gezegt, mede vier, zes, en zeven boeken hebben, dog alle by malkander aan eenen boom groeyende, wesbalven ik verwondert ben, dat de beschryvers der planten, die in de westerlyke deelen van Indien wassen, deze edele vrugt, zoo donker, kort, en zo slof beschreven hebben, dat men uyt haare schriften de regte gedaante geensints halen nog begrypen en kan, of zy moet omtrent Goa (daar die schryvers meest gewoont hebben) slegter vallen, dan in deze gewesten.

Naam: *Latyn* Prunum Stellatum: *de Indiaansche namen (by de portugeesche schryvers) zyn, te Goa en Mallabaar*, Carambola, *in Decan en Canara*, Camarix *en* Carabeli, *in Persien* Camaroch; Garcias ab Orto Lib. 2. Arom. Cap. 15. Christ. a Costa Cap. 47. *by de Maleyers en Javanen bietze* Bilimbing, *misschien van 't Maleytsche woort* Limbing, *een spietse beduydende, nadienze met haar gedaante en scherpe hoeken het yzer van een spiesse is vertoonende; In't Ternaats* Bilimba, *by de Nederlanders werdze in 't gemeen Vyfhoek genaamt, In 't Amboins, op Hitoe* Ninipattu, *en in 't Bandaas* Maccalium. *De voornoemde eerste zoorte wert genaamt* Blimbing Manis, *of zoete vyfhoek, en de tweede* Blimbing Assam, *dat*

quangulus, & *Blimbing Kris* ab ejus uſu peculiari, in Macaſſara *Baynan*, & in Baleya *Blimbing Beſſi*.

Locus. Fructus hic plerumque per totam reperitur Indiam, in Macaſſara vero & Baleya dulcis non occurrit, ſed acidus. Amboina & Banda non diu hocce gaviſæ ſunt, dulcis quoque hic copioſior eſt; in Philippinis quoque invenitur, eodemque Malaicenſi vocabulo.

Uſus & natura. Fructus hi modice ſunt refrigerantes & adſtringentes, paulo tamen reliquis humidiores, &, uti dictum, in omnibus calidis morbis crudi ſi comedantur, non nocent, ſed bene maturi ſint neceſſe eſt, alioquin ſunt auſteri fere inſtar uvarum inmaturarum, utræque quoque ſpecies in fruſta diſſecantur, cum ſaccharo & vino, vel cum lacte etiam ebutyrato coquuntur, vel fricantur, cibumque præbent gratum, quem in finem acidi aptiores dulcibus habentur; ſunt ſalutares, & adhibentur in febribus quotidianis, dyſenteria, tenesmis, & omnibus in morbis, qui ex bilis æſtu oriuntur, ſedant quodammodo etiam ſitim, exæſtuansque refrigerant hepar, & nauſeoſum confortant ſtomachum, vomitu vel crapula debilitatum: In initio autem dictorum morborum ægris non ſunt exhibendi, niſi certum ſit, corpus malignis humoribus non eſſe repletum: In tenesmi initio etiam non conducunt, quum nimis cito conſtringant, ac tormina cauſſent: In ſimplicibus febribus quam maxime innoxie uſurpantur, hunc in finem ex ſucco ejus expreſſo, tam ex dulci quam ex acido Blimbingo conficitur ebullitione gratus cum tertia ſacchari albi parte ſyrupus, vel ſuccus inſpiſſatus, proficuus & in prædictis utilis morbis, ad ardorem exſtinguendum, æſtuantemque cohibendam bilem, hic autem ſyrupus non nimis fervens vel aliquo in vaſe metallico coctus eſſe debet, aduſtum enim ac ingratum tum adquirit ſaporem. Apud memoratum *Acoſtam loc. cit.* quoque notatur, ſyrupum hunc a Portugallis adhiberi omnibus in morbis, in quibus *Acetoſæ* ſyrupus requirebatur: Canaryenſes quoque Collyria Blimbing ſucco temperant contra Phlyctænas; & obſtetrices ſiccato Blimbing lochia, foetusque mortuos expellunt, qui & muria condiuntur ad appetitum excitandum: quem in finem vero in Amboina non adhibentur, ſed ſubſequens quidem Blimbing rotundus: Blimbing arbor reperitur quoque in Sinæ partibus ad Zephyrum ſitis, nomine *Lataking*, non tamen frequenter, ac ſolummodo tantum in Magnatum areis ante hortos, in quibus ob elegantem, humilem, & extenſam frondem plantatur, quæ gratam dat umbram, ibi autem raros producit fructus. Obſervatum fuit, arbuſculas ſemine propagatas nec tranſplantatas, tardius excreſcere, rarioresque proferre fructus illis, quæ tranſplantantur, quæque plerumque tam copioſos gerunt fructus, ut fulciendæ ſint, & lubenter tigillis ſtabiliri ſeſe ſinunt, magisque frugifera eſt hæc arbor, ſi terra circa illam pura ſervetur, radixque detruncetur, vel aliquando canis ſub ea ſepeliatur.

Purpuraſcentes flores quidam cum Lactuca comedunt loco aliarum herbarum, atque illos aceto condiunt, ut acidius illud reddant, ſed mucaginem inde contrahit, quod ingratum eſt. Blimbing acidus apud Baleyenſes nullo alio eſt in uſu, quam quod venenata (*Criſſen*) tela illo depurent, poſtquam enim illa tenuibus ſiccisque cineribus polita reddiderunt, obducunt dein illa ſucco hujus Blimbing, ut nitida ſint, & ut eorum venæ appareant; atque dein ut coerulea ſint, ſucco Limonum acido & Mercurio ſublimato acuuntur, hincque acidus hic fructus cognominatus eſt *Blimbing-Kris*: Hujus ſucco quoque radios Gallinorum Gallinaceorum, quos pugnaces volunt, obducunt, ut inde acuantur, oppugnatoreſque vehementius ſaucient: Quamvis autem hi fructus in Zeylana ſint elegantes ingentesque, raro perfecti fiunt, ſed inmaturi plerumque a ſervis & plebe avelluntur, & ad eorum *Carrys*, ſeu piſcium juſcula adhibentur, unde fructus hic ibi non magni æſtimatur. Omne rubiginoſum ferrum hujus Blimbing ſucco illinitum, nitide fricari poteſt, quo rubigo exeditur: Cortex hujus arboris cataplasmatibus miſcetur, quæ præparantur ex Oryzæ farina, contrito Santali ligno, Poelaſari, ac pauco Anyſo, quibus corpus illinitur ad

dat is zuure vyfboek, en Blimbing Kris, *van zyn gebruyk in 't byzonder, op Macaſſar* Baynan, *en op Baley* Blimbing Beſſi.

Plaats: *Men beeft deze vrugt meeſt door gantſch Indien, dog op Macaſſer en Baley de zoete niet, maar wel de zuure: Ambon en Banda hebbenze niet heel lange gehadt, en de zoete zyn hier ook overvloediger, of wel de meeſte; in de Philippinen beeft menze mede, en dat ook met dezelfſte Maleytſche naam.*

Gebruyk *en* Aart: *Deſe vrugten zyn maatig kout, en te zamen trekkende, dog wat meer vogtig, en, als gezegt, om in alle beete ziektens raauw te eeten niet ſchadelyk, maar zy moeten wel ter deegen ryp zyn, anders vallenze vry wat amper, en byna als onrype druyven: beyde deze zoorten werden ook in ſtukken geſneeden, met zuyker en wyn, of kernemelk, gekookt of geſtooft, en geven als dan een aangenaam eeten, dog waar toe men de zuure bequamer agt dan de zoete; zy zyn gezont, en ook toegelaten in de dagelykze koortzen, roode-loop, perſſing, en alle ſiekten, die uit het woeden der galle onſtaan; zy verſlaan mede eenigzints den dorſt, verkoelen de verhitte lever, en helpen de walgende maag, die door braaken of dronkenſchap ontſtelt is, wederom te regt; men moetze evenwel de patienten in 't begin van de boven genoemde ziektens niet laaten nuttigen, zonder verzeekert te zyn, dat het lichaam met geen quaade humeuren is vervult; in 't begin der perſſing deugenze ook niet, om datze te vroeg t'zamen trekken, en krimpinge veroorzaaken; in enkele koortzen werdenze onſchadelykſt gebruikt, tot dien eynde maakt men uit het uitgeperſte zap, zo wel van zoete, als zuure Blimbings door het op te kooken met een derde witte zuiker, een aangename zyroop of dikke zap, voordeelig of dienſtig in voorſchreve gebreeken, om de hitte te bluſſen, en de woedende galle te ſtuiten: dog deze zyroop moet niet al te hart, nog in eenig metaal vat gekookt werden, anders krygt zy een brandige en onaangename ſmaak: by meergem.* Acoſta *op de aangehaalde plaats vint men ook gemeldt, dat deze zyroop by de Portugeezen wierde gebruikt in alle ziekten, waar in den Syroop van de zuuring te pas quam; ook dat de Canaryns alle Collyria, of oogen-poeders, met het zap van Blimbing temperen, om de donkere wolkjes van de oogen weg te neemen; dat de vroet-moeders met een gedroogde Blimbing de nageboorte, en doode vrugten wiſten uit te jagen, en dat menze in pekel bewaarde, om den eetens luſt te verwekken: dog waar toezo in Amboina niet gebruikt werden, maar wel de navolgende ronde Blimbing.* De Blimbing-*boom vint men ook in de zuidelyke deelen van* Sina, *onder de naam van* Lataking, *dog niet zeer gemeen, en maar alleenlyk op of in de pleynen van groote heeren hooven, daar by wegens zyn fraye en laag uitgebreide kruin geplant wert, om een aangename ſchaduwe van te hebben, maar by brengt aldaar weinig vrugten voort; men heeft ook gemerkt, dat de boompjes die van zaat voortkomen, en nooit verzet worden, veel lankzamer opſchieten en weiniger vrugten geven, dan de gene die men verplant, zynde by gemeenlyk zo vol vrugten, dat men hem onderſtutten moet, en wil ook gaarne met latten onderſtut wezen, draagt mede veel beter als men den gront rondom hem ſchoon hout, en de wortel met een voet omvat, ook zomtyds een hondt daar onder begraaft.*

De paarze bloemen eeten zommige als toekruit met zalade, andere doenze ook wel in azyn, om die zuur te maaken, maar krygt daar van een dikke moer of vlies, datze onaangenaam maakt: de zuure Blimbings zyn by de Baliers in geen ander gebruik, dan datze hare vergiftige kriſſen daar mede ſchoon maaken, want na datze dezelve met fyne en drooge aſſche geſchuurt hebben, zo beſtrykenze die met het zap van deze Blimbings, om ze ſchoon te maaken, en de aderen mooy voor den dag te doen komen, en waar naaze nog om blauw te worden, met zuure lemoen-zap, en ſublimaat werden aangeſtreeken, en hier van daan heeft deze zuure vrugt de bynaam van Blimbing-kris gekreegen: Met het zap van dezelve waſſchen zy ook de ſpooren van hun baanen, dieze tot het vegten gewennen, om daar door ſcherp te werden, en haar tegenparty te vinniger te konnen quetzen: en hoewel deze vrugten op Ceylon ſchoon en groot zyn, zo komenze evenwel weinig tot perfectie, werdende meeſt onryp van de ſlaven en ſlegte luiden afgeplukt, en tot hare Carrys, *dat zyn viſſoppen, gebruikt, wesbalven die vrugt aldaar ook in kleine agting is: allerhande verroeſt yzer met het zap van deze Blimbing-kris beſtreeken, laat zig daar na geheel blank ſchuuren, werdende de roeſt daar door af of uitgebeeten; en de ſchorſſe dezes booms wert mede gebruikt onder de papjes, die men maakt van ryſt-meel, gevreeven Zandel, Poelazari,*

ad cutim depurandam, moleſtaque depellenda exanthemata ſeu papulas.

Rumphii Appendix hiſce auctus eſt.

In *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 43. deſcribitur nomine Malabarico *Tamara Tonga*, & *Carambola* Brachmanis & Portugallis dicitur, Belgis vero *Vyfhoek*, ubi quoque in duas dividitur ſpecies, dulcem & acidum, qui ſubſeq. *Figuris* 45 & 46. deſcribitur, quique Malabarice *Bilimbi*, Portugallice *Blimbinos*, & Belgice *Blimbynen* vocatur.

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Quintæ,

Quæ exhibet ramum arboris, quæ *Malus Indica* vulgo, & *Prunum ſtellatum*, ſeu *Blimbing* a *Rumphio* vocatur.
A. *Fructum* ejus juſta magnitudine.
B. *Fructum diſſectum* denotat, ut ejus quinquanguli, & interna ſubſtantia conſpiciantur.

OBSERVATIO.

Hæc eſt illa arbor, quæ Malus Indica, foliis Sennæ Occidentalis, fructu acido, flavo, pentagono, ſulcato, floribus rubris ab *Hartog. in Herbar.* & *Burm. Theſ. Zeyl. pag.* 148. vocatur, & Malus Indica, fructu acido, flavo, pentagono, ſulcato, ab *Herm.* in *Muſ. Zeyl. pag.* 19. atque Malus Indica, pomo anguloſo, *Carambolas* dicta, *Ray Hiſt. pl. pag.* 1449. *Tamara Tonga H. Malab. part.* 3. *Tab.* 43 & 44. ubi egregia ejus icon itidem invenitur; reliqua vero ejus ſynonyma & auctores in *Theſ. Zeyl.* inveniuntur.

A *Valent. p.* 166. *Blimbing* nominatur & deſcribitur.

en een weinig Anys, en waar mede men dan het lyf beſtrykt, om de huit te zuiveren, en den moeyelyken root-hont te verdryven.

Het byvoegzel van Rumphius *is hier mede vermeerdert.*

In het derde deel *van de* Hortus Malabar. Fig. 43. *komt ze voor onder de Malabaarſche naam van* Tamara Tonga, *en* Carambola *van de Brachmaners en Portugeezen, op het Duitſch* Vyfhoek, *alwaar ze ook in twee zoorten verdeelt wert, in de zoete en zuure, die in de volgende* 45 *en* 46. *Figuren verbeelt wert, en die op het Malabaars* Blimbi, *op het Portugees* Blimbinos, *en op het Duitſch* Blimbyen *genaamt werdt.*

UYTLEGGING

Van de Vyf- en Dertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Ooſtindiſche Appel, of vyfhoekige Pruim, ende Blimbing, *zo als ze van* Rumphius *genaamt wert.*
A. Wyſt aan deszelfs vrugt *in een* behoorlyke grootte.
B. Dezelve opgeſneden, *op dat deszelfs vyfhoeken, en inwendige gedaante beſchout kan werden.*

AANMERKINGE.

Deze boom wert van Hartog *in zyn* gedroogde Kruydboek *Ooſtindiſche Appel-boom genaamt, met de bladen van de Weſtindiſche Senne-bladen, met een zuure, bleek-geele, en vyfhoekige, gevoorende vrugt, en met roode bloemen, onder welken naam zy mede in myn* Theſaur. Zeylan. pag. 148. *voorkomt, en Ooſtindiſche Appel-boom, met een zuure, gele, en vyfhoekige gevoornde vrugt van* Herman. *in zyn* Muſeum Zeyl. pag. 19. *en de Ooſtindiſche Appel-boom met een boekige vrugt* Carambolas *genaamt, van Ray in zyn Hiſtor. der planten* pag. 1449. *welke is de* Tamara-Tonga *van de* Hortus Malabaricus *in* het derde deel Tab. 43 *en* 44. *alwaar een zeer ſchoone afbeelding hier van mede gevonden wert. De overige benamingen en ſchryvers werden in myn* Theſaur. Zeylan *gevonden.*

Van Valent. *in de beſchryving van Amboin wert ze* Blimbing *genaamt en ook beſchreven op* pag. 166.

CAPUT TRIGESIMUM PRIMUM.

Blimbingum Teres: Blimbing Bulu.

TEres Blimbingum gracili & irregulari creſcit in arbore, paucis, brevibus, & incurvis ramis, quorum extremum terminant foliorum raches copioſæ, longæ, rotundæ, & tenues, ſed firmæ, ab utraque parte foliis ornatæ, quæ ſeptendecim octodecimve paribus conſtant, inpari extremum claudente. Folia majora ſunt præcedentis foliis, oblonga, inferius rotunda, ſuperius acuminata, tres pollices longa, duos lata digitos; inferiora vero ſunt minora, nocte pluvioſove tempore ſeſe contrahentia, & ſub rachi ſibi accumbentia. Flores quoque antecedentis majores ſunt, ex quinque itidem petalis compoſiti, purpuraſcentes, venisque leviter rubentibus ſtriati, ex tenuibus brevibusque petiolis plurimi racematim dependentes, tam in majorum ramorum nodis, quam ex trunco, tantaque copia, ut totum ſæpe obtegant truncum; fructus quoque ex racemis dependent, qui ſunt oblongi, duos longi pollices, tantaque latitudine, Pruna referentes vel juniores Cucumeres, qui ſuperius craſſiſſimi ſunt, parum ſtriati, inſtar graminis virides, licet ſint maturi, repleti carne aquoſa, paucisque officulis, hæcque caro adeo acida eſt, ac aliquis in rerum natura cognitus fructus, neque quis dentibus demordere eos poteſt, quin dentes ſtatim hebeſcant, ac vim ſuam amittant: Quod vero ſummopere mirandum eſt, ſi alicujus dentes ab alia quavis re hebetes fuerint facti, atque hic demordeatur fructus, hoc iterum acuuntur, & priſtinam adquirunt facultatem: Fructus hi nunquam ex ſuperioribus tenuibus dependent ramis, ſed ſemper ac ſolummodo ex craſſiſſimis, atque ex trunco, qui vix ultra crus eſt craſſus, ac parvam gerit frondem; ex radicibus ſurculi ſæpe etiam progerminant, ac ſemina ex fructu in terram decidentia itidem propullulant, nuſquam niſi in hortis creſcit, nec frequenter occurrit hæc arbor.

Nomen.

XXXI. HOOFDSTUK.

Suure en lange Blimbing.

DE ronde Blimbing waſt aan een magere en onfatzoenlyke boom, met weinige korte en kromme takken, aan welkers uitterſte de ryskens in bosjes, yder op een knietje, by malkander ſtaan, de ryskens zyn lank, ront, en dun, dog ſtyf, aan weerzyden met bladeren bezet, die met zeventien en agtien paaren verwiſſelt ſtaan, met een blat alleen voor uit: de bladeren zyn grooter, dan die van de voorgaande, lankwerpig, agter ront, en van vooren ſpits, drie duimen lank, twee vingers breet, dog de agterſte zyn kleinder, by nagt of regenagtig weer ſluitenze baar ook onder de ſteel t'zamen; de bloempjes zyn ook wat grooter dan aan de voorige, en mede van vyf blaatjes gemaakt, voorts bruin, en met ligt-roode linien geſtreept, midsgaders op dunne en korte ſteeltjes veele in trosjens by malkander hangende, als mede op de knoeſten, zo wel aan de ſtam als aan de takken, en dat in zulken meenigte, datze veeltyts de gebeelen ſtam komen te bedekken, en zo hangen ook den vrugten in trosjes by malkander, zynde lankwerpig, twee duimen lank, en ook omtrent zo dik, gelykende zeer wel de pruimen, of jonge comcommertjes, dog van vooren zynze op 't dikſte, een weinig geſtreept, gras-groen, al zynze ook ryp, van binnen met een wateragtig vlees, en weinige korrels, zynde dit vlees zo zuur, als eenig ding ter werelt zoude konnen wezen, en men kan'er niet in byten, of de tanden zyn terſtont ontſtelt en buiten kragt: dog 't welk wonder boven wonder is, als ymants tanden van yets anders eggerig of ſtomp geworden zyn, en men in deze vrugt byt, zo wordenze daar door weder herſtelt en te regt geholpen: zy hangen nooit aan de voorſte dunne takken, maar altyt alleen aan de dikſte, en zo mede aan de ſtam, dewelke niet boven een dye dik is, en een kleine kruin beeft: uit de wortel komen zomtyts ook afzetzels voort, dog de zaaden uit de vrugt op de aarde vallende ſchieten mede uit; by waſt nieuwers dan in de boven, en men vint hem niet overvloedig.

Naam.

B
A

A
B
C
D

Nomen. Latine *Blimbingum Teres*, Malaice *Blimbing Bulu*, vel forte proprie *Bulat* h. e. teres, niſi quis velit Blimbingum Bulu ortum ſuum habere ex viridi colore arundinis Bamboes, quæ *Boeloe* vocatur, cæterum tantum Blimbing dicitur. Amboinice *Tagurela* & *Tagulela*: in Banda *Tagorera*, & Macaſſara *Bay Nan Tyade*.

Locus. Teres Blimbingum occurrit in Java, Baleya, Celebe, ac porro in Orientalibus inſulis, ſed nuſquam niſi ab hominibus plantatum & cultum.

Uſus & natura. Ob acorem fructus hi nunquam crudi eduntur, ſed ſemper cocti cum piſcibus, gallinis, aliave carne, quum juri gratam præbeant aciditatem, fere uti in Europa Groſſulariæ vel inmaturæ Uvæ: Blimbingumque tali coctum modo quoque comedi poteſt, alioquin muria etiam condiuntur, tumque gratum præbent Atsjaar ſeu Salgama, aptaque ſunt, ut inſtar Olivarum Capparidisque fructuum cum aliis edantur cibis: condiuntur hi fructus quoque ſaccharo vel ſoli, vel pauco cum Croco, quod conditum optimum eſt & conducit iis, qui trans mare currunt, & adhibentur loco *Tamarindorum* contra aduſtum hepar. Hujus ſpeciei flores ſoli expoſiti, ut paululum marceſcant, atque aceto infuſi, illud forte reddunt, ſuntque ad hoc opus aptiores quam præcedentis quinque-angularis. Horum fructuum ſucco omnes exſtingui poſſunt maculæ ex omnigenis linteis, ac pannis; Baleyenſes hujus conterunt arboris folia, aquaque mixta propinant, vel exterius corpus fricant, ut in febribus aliisque calidis morbis ardorem exſtinguant.

Naam. *In 't Latyn* Blimbingum Teres, *in 't Maleyts* Blimbing Bulu, *of miſſchien eigentlyker* Bulat, *dat is ronde Blimbing, ten waare men wilde zeggen, dat de naam van Blimbing Bulu oorſpronkelyk was van de gras-groene verwe der Bamboezen, die men* Boeloe *noemt, andere noemenze ſlegts Blimbing: in 't Amboins* Tagurela, *en* Tagulela: *op Bandaas* Tagorera, *en Macaſſars* Bay Nan Tyade.

Plaats. *De kleine Blimbing vint men op Java, Baley, Celebes, en voorts in deze ooſterſche Eylanden, dog nieuwers dan door menſchen geplant.*

Gebruik en Aart. *Wegens hare zuurte eet men deze vrugten nooit raauw, maar altyt gekookt by viſſchen, boenders, of ander vlees, om dat zy 't zop een aangename zuurte geven, by na gelyk in Europa de ſteekel-bezien, of onrype druiven doen; en de Blimbing alzo gekookt, kan men mede eeten, anderzints legt menze in peekel, en als dan wort het een aangename Atsjaar, of Salgama, en bequaam om als olyven of kappers by de koſt te gebruiken, men confytze ook in zuiker, of alleen, of met een weinig zaffraan, en welke conzerve mede zeer goet en dienſtig is voor die geene, die over Zee reizen, en om te gebruiken in plaats van* Tamarinden, *ook tegen een verhitte lever; de bloemen van deze zoorte, een weinig in de zon gelegt, tot datze verſlenſſen, en dan in azyn gedaan, maaken dezelve ſterk, en zyn daar toe bequamer, dan die van de vyf hoeken: met het zap van de vrugten kan men ook wegnemen en verdryven de vlekken uit allerhande doeken of lynwaat; en de Balyers vryven deze bladeren en drinkenze in met water, of ſtrykenze van buiten over het lyf: om in koortzen, of andere heete ziekten, den brant te verminderen.*

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Sextæ,

A. *Caudicem hujus arboris floribus fructibusque* onuſtum exhibet, quales ex ejus nodis propullulant.
B. *Simplicem foliorum pinnam.*
C. *Simplex folium.*
D. *Fructum* DENOTAT.

UYTLEGGING

Van de Ses- en Dertigſte Plaat,

A. *Dewelke vertoont een* ſtronk *van deze* Boom *met* bloemen *en* vrugten *behangen, zo als die uit deszelfs* knobbels *te voorſchyn komen.*
B. *Een enkelde* Tak *der* bladen.
C. *Een* eenvoudig bladt.
D. *De* vrugt.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Malus Indica, fructu pentagono *Blimbi* dicta, *Ray Hiſt. pl. pag.* 1449. & *Burm. Theſ. Zeyl. pag.* 147. ut & Malus Malabarica, acida, oblonga *Billinbing Bontii Muſ. Zeyl. pag.* 54. & Blimbi *Amman. H. Boſian. pag.* 6. & *Char. pl. p.* 294. ubi dicit, eſt Malus Indica, fructu penta vel hexagono, floribus pentapetalis, racematim caudici vel ramis lignoſis adhærentibus, foliis pinnatis. Nomine Blimbi in *H. Malab. part.* 3. *Tab.* 45 & 46. exprimitur.

Suure Blimbing a *Valent. p.* 166. dicitur & deſcribitur. Zeylanice autem *Billingbas* & *Bilin.*

AANMERKING.

Dit is de Ooſtindiſche Appel-boom, met de vyfhoekige vrugt Blimbi *genaamt, van Ray in zyn Hiſtorie der* Planten pag. 1449. *en van* Burmans Theſ. Zeyl. pag. 147. *als mede de Malabaarſche zuure lankwerpige appelen* Billinbing *genaamt, van* Bontius *in het* Muſ. Zeyl. pag. 54. *en de* Blimbi *van* Amman *in de tuin van* Boſius pag. 6. *en in zyn* Characters der planten pag. 294. *alwaar hy zegt, het is een Ooſtindiſche Appel-boom met een vyf- of zeven hoekige vrugt, met vyf-bladige bloemen in troſſen aan den ſtam of dikke takken hangende, met veel bladen tegens elkander overſtaande, onder de naam van* Blimbi *komt ze mede voor in het derde deel van de* Hortus Malabaricus Tab. 45 *en* 46.

Suure Blimbing wertze van Valentyn *genaamt, in de beſchryving van Amboin.* pag. 166. *en op Ceylon* Billinghas *en* Bilin.

A. Cl. D. Garcinio nuper mecum hujus arboris characteres communicati ſunt cum exactiſſima omnium partium deſcriptione ſequentem in modum.

Van de beroemde Heer Garcin *zyn my onlangs de kentekenen van deeze boom met al deszelfs deelen zeer naaukeurig beſchreven medegedeelt, luidende op de volgende wyze.*

Hoc in plantarum genere flos perfectus, pentapetalus, regularis, hermaphroditus continet Ovarium, cui quinquefida Tuba inſidet. Ovarium fit fructus carnoſus, pentagonus, in membranoſa, & polyſperma loculamenta quinque, placentæ circumpoſita diviſus; hæc autem, tanquam axis, fructum intus partitur. Ex trunci præterea & ramorum cortice, racemorum in modum naſcuntur fructus: Folia bina ſimul oppoſita ſuſtinentur rachi, quæ in unum impar ut plurimum deſinunt. Petioli inſtar ſertorum artificialium, ex ramulorum extremis multi ſimul prodeunt. Semina lentis figuram referunt. Calix eſt pentagonus, monophyllus.

Flos ex rubro-puniceo colore fulget, ſupra calicem in ſtellæ formam expanſus, quinque gaudet petalis, 8 lineas longis ſingulis, verſus baſin anguſtis, hincque ſenſim amplioribus factis, uſque ad lineæ ſpatium a fine, qui rotundus eſt; Hæc in calice

In dit geſlagt is een vyfbladige, volmaakte, en ordinaire bloem, die een hermaphrodiet is, en de eyerzak inſluyt, waar op een trompet zit in vyf deelen verdeelt: deze eyerzak werd een vleezige vrugt, die vyfhoekig is, en in vlieſige en vyf hollige kamertjes verdeelt zynde, veele zaden in zig bevat, en deze verdeelen van binnen de vrugt als door een ſpil. Uyt de ſchorſe des ſtams en de dikke takken hangen de vrugten als in troſſen. Twee bladen ſtaan altoos tegens elkander over, welke in een oneffen eindigen: de ſteelen der bloemen hangen als natuurlyke kranſen uyt het uyterſte der takjes. De zaaden hebben de gedaante als Wikken. De kelk van de bloem is vyfhoekig; dog eenbladig.

De Bloem *is boog-rood en blinkende, boven de kelk als een ſter uytgebreydt, beſtaande uyt vyf blaaden, acht linien lang, elk aan haar onderſte gedeelte nauwer, en hier van daan langzamer hand langer werdende tot de ſpatie van een lyntje, aan het eind werdenze rondt. Deze werden in de kelk van*

calice conjuncta ſunt candicante, & Ovarium 10 ſtaminibus cinctum continentis tubuli ſpeciem quandam effingit. Squalidus eſt Ovarii candicansque color, figura ut in frumenti grano, moles nihilominus una tertia parte, quam in eo, minor. Tuba jam a baſi quinqueſida diducta, in conſpectum veniunt fila 5. coloris ejusdem, ejusdemque longitudinis ac corpus Ovarii. Verum, an loco filorum tubæ, tubas quinque non merito diceres, cuilibet ſeminum loculamento, unde fructus conſtat, tribuendo unam?

Stamina numero 10. candida, ex rubro-purpuraſcentia in baſi; pallide luteo, & fere candido colore præditum apicem habentia; recta tendentia, nec diducta; in duplicem ordinem diſtribuuntur: quinque ſcilicet eorum parva Ovario non ſupereminent, at majoribus coeteris quinque totidem tubæ fila altitudine duplo ſuperantur.

Haſce omnes Floris partes ſuſtinet *Calix* integer in 5. ſegmenta diviſus, quorum acutus finis, uſque ad baſin ſuam diviſus eſt, ex viridi-purpuraſcens, ubi adolevit, maxime faturo colore ſplendens. Non niſi cogente fructu dum augetur, expanduntur ſegmenta ejus; tuncque ſtellæ formam adquirunt. Inter floris partes ſola petala cadunt; ſtamina vero ſiccantur & nigreſcunt quidem, ſed calice ſupereminentia fructus baſi ſemper adhærent: Ex his nimirum majora ſegmenta calicis ſuſtinentur, parva in ipſorum interſtitiis apparent.

Ex nodis, tuberculisve circa truncum & ramos conſpicuis, racemorum in modum, oriuntur hujus arboris flores. Hi autem racemi creſcere pergunt, donec ultimos flores emiſerint; eaque ratione ſemipedalem plerumque longitudinem adſequuntur: Plurimos tamen videre eſt cujuslibet infra hanc longitudinis, qui flores & fructus ſimul ferunt, donec ultimus flos prodierit, & mutatus ſit in fructum.

Pentagonâ, perſpicuâ ſatis, & regulari figurâ ad exiguum Cucumerem utcumque accedit *Fructus*; in medio nempe craſſior quam in rotundatis extremis. Duos pollices cum dimidio longitudine, & uncialem craſſitiem nunquam ſuperant horum fructuum maximi. Cutis in omnibus tenuis, viridis, lucida, & matureſcendo parum candicans, levibus tuberculis, mali Limonii adinſtar, diſtinguitur. Durus hicce fructus comprimentibus digitis, licet carnoſus & valde ſuccoſus ſit, cedere neſcius, ita acidus eſt, ut non, niſi cum carnibus coctus, aut in Rob redactus, menſis adhibeatur, at in eo transverſe diſſecto 5. apparent radii candidi, qui a centro pergunt ad polygoni angulos, ibique evaneſcunt. Quos autem dixi radios, loculamenta puta, quæ ex duabus membranis ſibi invicem adunatis (ut in ſiliqua leguminoſa) conſtant. Semina complanata, lentibus mole & figura reſpondentia, & quemadmodum piſa ſua in ſiliqua, ſic & hæc ordine collocata, modo 6. modo 7. nec tot aliquando; rufa, quando maturuere, lucida, in unoquoque loculamento continentur. Sicca tubæ fila in fructus extremitate integra ſemper remanent.

van binnen wit zynde beſlooten, en de eyerzak met tien vezels bezet zynde verbeeld de gedaante van een pypje. De coleur van de eyerzak is vuyl-wit, en de gedaante is als in bet kooren, dog de omtrek is een derde kleynder. Nu komen de vyf verdeelde pypen of trompetten in 't gezigt met de vyf vezels van dezelve coleur en langte zynde, als het ligbaam van de eyerzak, dog of men in de plaats van de draaden des pyps niet liever vyf trompetten zelfs moet noemen, aan een elke plaats voor bet zaad, waar uyt de vrugt beſtaat, gevende.

De Vezels *zyn tien in 't getal, uyt het roode purperverwig zynde op de gront, dog van boven byna geheel wit, recht opſtaande en uytgerekt zynde werdenze in twee reyen verdeelt, waar van vyf kleyne namentlyk niet over de eyerzak hangen, en de vyf overige grooter zynde in een dubbelde boogte van de genoemde trompetten zig vertoonen.*

Alle deze deelen des bloems omvat een geheele Kelk *in vyf deelen verdeelt, waar van bet einde grooter zynde tot aan de gront ingeſneden is, uyt den groenen purperverwig zynde, dog alsze grooter is geworden, boog-purperverwig is: en deze vyf deelen zetten zig niet uyt, als namelyk de vrugt grooter werdende haar uitdringt, en dan krygenze de gedaante van een ſtar: onder de deelen des bloems vallen alleen de bladen af, dog de vezels droogen uit, en werden ſwart, maar boven de kelk uitſtekende vertoonen ze zig aan het onderſte deel des vruchts, en van deeze werden de grootſte door de deelen des kelks onderſteunt, de kleinſte dog vertoonen zig in de tuſſen-ſpatien.*

Uit de knoeſten en knobbels aan de ſtam en takken voortkomende, vertoonen zig de bloemen in troſſen, welke voortgaan met groeyen, tot dat de laatſte bloem open is, en op die wyze groeyen ze ter langte van een halve voet, dog de meeſte ziet men doorgaans kleinder, die al de bloemen en vrugten draagen, zo lang tot dat de laatſte bloem uitgebloeit is, en in een vrugt uitwaſcht.

De vrugt *vyfhoekig zynde en een reguliere figuur hebbende, komtze na aan het formaat van een Comcommer, in bet midden dikker zynde als aan beide de ronde eindens, de grootſte van deze vrugten zyn nooit grooter als twee en een halve duim, een onze dik zynde. Het vlies van de vrugt is in alle dun, groen, belder, en door rypheit een weinig witagtig, met kleine pukkeltjes als de Lemoenen bezet: deze vrugt is hart ſchoon ze gedrukt wert met de vingers, en ſchoon ze zappig en vleezig is, zo wykt ze egter niet, welke zo vrang en zuur is, datze niet als met vleys gekookt, of tot een Conſerf gemaakt, gebruikt wert: In de dwars doorgeſnedene vrugt vertoonen zig vyf witte ſtraalen, die van bet middelpunt tot aan de hoeken doorlopen, en aldaar verdwynen, welke ik ſtraalen genaamt heb, zynde huysjes, die uit twee vliezen op elkander leggende gemaakt werden, gelyk in een peul. De zaaden zyn van beide kanten plat als wikken, ofte erreten in een peul leggende op hun order dan eens zes, dan eens zeven, zomwyle minder in ieder holligheit; zynde ros en helder als ze ryp zyn, de drooge draatjes van de trompet blyven in zyn geheel op de top des vrugts.*

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Jamboſa Domeſtica. Jambu.

FRuctus hi ab Arabibus & Perſis poma Indica vocantur, meo vero judicio proxime Mangoſtano adæquant, atque majori jure pro præſtantiſſimo Indiæ fructu habendi ſunt, quam ſupra memorati Duriones, eorum enim adſpectus æque homines delectat ac ipſorum odor & ſapor. Jamboſa plurima habet genera, quorum quædam ſilveſtria nobis incognita ſunt, atque in hoc capite tantum vulgares ſeu domeſticas deſcribemus Jamboſas. Arbor altitudinem circiter habet Mali, quæ eleganti, ſed non extenſa coma, nec acuminata, ſed rotunda, ſeu ovaliter deſinente, & foliatura egregia ac ſplendente, ac peculiari forma & ex nigro viridi colore facile dignoſci poteſt. Ejus rami ſunt parum incurvi, fragiles, denſaque obſiti fronde, ita ut quisquam ipſi inſidens vix cognoſci poſſit amplis tectus foliis, quæ plerumque ſpithamam vel aliquando etiam pedem longa ſunt, & ſesqui-manum lata, ſuperius rotunde deſinentia, parvo ad extremum apice, porro ſunt firma, obſcure virentia, glabra, ſplendentia, integra, ſaporis acidi & adſtringentis: Coſtæ transverſales incurve decurrunt, ſed omnes circa oras arcuatim concurrentes, ibi limbum conſtituunt, cum oris parallelum, qui peculiaris character eſt certarum arborum, ſub quo tamquam uno genere cuncta Jamboſæ genera comprehenduntur ut & Caryophylla, ac porro omnes Arboris Rubræ ſpecies, quæ tria arborum genera foliorum generatione ac propullulatione quandam inter ſeſe habent convenientiam, ac præter hunc alium generalem gerunt characterem, quod folia nempe ſemper ad genicula anguloſis & plerumque ſuperius quadragonis ex petiolis duo ſibi oppoſita erigantur, proximoque geniculo duo alia folia inſident cum proximis cruciatim poſita, ita ut hæc quatuor ſimul obliquam efforment crucem, ſeu cruciata ſint; juniores ac ſupremi petioli ſunt quadragoni, & inſtar graminis virentes, adultiores autem fiunt rotundi.

Flores ex racemis progerminant, in quibus plerumque tres quinqueve craſſi nodi cruciatim poſiti apparent: Qui tertius hujus generis eſt character, qui vero in Caryophylli & arboris rubræ ſpeciebus notabilior obſervari poteſt quam in Jamboſis. Flores aperti optime Mali flores referunt, ſed ſunt multo majores, ac ſinguli flores ex quinque & ſex craſſiuſculis, læte rubentibus vel carneis conſtant petalis, quorum centrum repletur longis, firmis, ac rubris ſtaminibus, quæque tam copioſe & arcte juncta locantur, ut penicillum referant, craſſitie & longitudine ſtaminibus Lilii albi accedentia, ſinguloque ſtamini inponitur anthera plumbei coloris, renem æmulans; flores hi rubentes cum ſtaminibus nocte decidentes gratum præbent ſub umbra frondoſa ſpectaculum; quum mane adeo terram tegant, ut tam rubra ſit, acſi roſis eſſet conſita. Horum ſtaminum ſapor eſt grate acidus fere inſtar vitis claviculæ. Fructus ex floris centro provenit ex craſſo & pyramidali nodo, cui etiam incumbit, quique quartus character eſt generis trium dictarum arborum: Plures enim alii fructus ex piſtillo excreſcunt, quod in floribus formatur. Vulgaris & domeſtica Jamboſa ſimilis eſt rubro, rotundo, & oblongo pomo, vel potius Perſico, ab utraque tamen parte rotundiori, nec exterius ita glabro ac malus Perſica eſt: Superiore ex parte magnus quadragonus eminet umbilicus, ex quatuor acutis formatus limbis, introrſum inflexus, in cujus medio foveola apparet, ex qua breve erigitur filamentum, quod floris reſiduum eſt: Color eſt albicans, ac mixtus tam eleganti rubro colore inſtar Roſarum, ſed ſtriatus inſtar Pomorum, quodammodo tamen differens, quidam enim fructus magis albent, alii autem magis rubent, magnique fructus, qui plurimum albidi ſunt pauco intermixto rubro, optimi habentur; pellicula tenui obteguntur, quæ uti in Blimbingi fructu non aufertur vel decorticatur, atque ſub hac tegitur dura & craſſa caro, Perſicæ ſimilis, æque ſuccoſa & paulo craſſior; in quovis fructu reperitur cavitas, in qua magnus, anguloſus, ac cinereus locatur nucleus, qui in maturo, ſi conquatitur, ſoni-

XXXII. HOOFDSTUK.

Tamme Jamboes-Boom.

DEze vrugten werden van de Arabiers en Perſianen voor Indiaanſche appelen gehouden, en mynes oordeels zoude menze naaſt aan de Mangoſtaan, veel eer en met meerder regt voor de voortreffelykſte vrugt van Indien mogen houden, dan de hier bovengemelde Durioenen, want zy vermaaken zo wel het gezigt als de reuk en ſmaak: de Jamboes heeft veel geſlagten, dog waar van zommige wilde ons tot nog toe onbekent zyn; en in dit Capittel zullen wy ook maar alleen de gemeene, of tamme Jamboezen beſchryven: de boom heeft omtrent de hoogte van een gemeene Appel-boom, met een cierlyke, dog niet breede kruin, boven niet ſpits, maar ront, of ovaals wys toeloopende, met een ſchoon en glimmendt loof, en is aan zyn bezondere gedaante en zwart-groene koleur van verre wel te kennen; de takken zyn een weinig gekromt, bros of breekzaam, en behangen met een digt loof, zo dat men qualyk ymant daar in zittende bekennen kan, als bedekt werdende met hun groote bladeren, dewelke doorgaans ongeveer een ſpan, ja zomtyts ook wel een voet lang, en anderhalve hant breet zyn; van vooren ront toeloopende, dog aan 't uitterſte met een korte ſpits, voorts ſtyf, donker-groen, glat, en blinkende, met effene kanten, van ſmaak zuur, en t'zamentrekkende; de dwers-ribben loopen zeer krom, dog allegaar omtrent de kanten met bogten of boogen t'zamengeſlooten, maakende aldaar een linie of zoom, die met of benevens de randen evenwydig is voortloopende, 't welk ook een byzonder kenteeken is van een zeker aart van boomen, en waar in mede, als onder een booft beſlooten zyn alle de geſlagten van Jamboezen, Nagel-boomen, en wyders alle de zoorten van Arbor Rubra, *welke drie boomen ook, in de formeering hunner bladeren, en maniere van wasdom, eenige overeenkomſt hebben, en nog boven dien een ander gemeen teeken, namentlyk dat de bladeren altyt in de leeden, aan boekige, en meeſt na vooren toe vierkante ſteelen, twee tegens malkanderen over ſtaan, en dat aan het naaſte lidt weder twee andere bladeren ſtaan, met de voorgaande over dwers, zo dat deze vier een ſchreef kruis komen te maaken; de jonge en voorſte ſteelen zyn vierkant en grasagtig, maar de oude werden ront.*

Het bloeyzel komt voort aan trosjes, en daar aan ziet men gemeenelyk drie a vyf dikke knoopen, die mede in 't kruis ſtaan: en dat is het derde kenteeken van dezen aart, dog 't welk men in de geſlagten van de Nagel boomen en Arbor Rubra *nog al duidelyker bekennen kan dan in de Jamboezen: het bloeyzel geopent zynde, gelykt zeer wel na het fatzoen van appel-bloeyzel; dog het is veel grooter, en yder bloem beſtaat uit vyf en zes dikagtige, ligt-roode, of witagtige blaatjes, het middelſte vervult zynde met lange, ſtyve, en roze-verwige draaden, en die zo digt tegens malkanderen, datze hun als een verw-quaſt of penceel komen te vertoonen, van dikte en lengte als de draden van een witte lelie, en op yder draat ſtaat een loot-verwig nopie, wel wat na een niere gelykende; en deze rooze-verwige bloemen en draaden, des nagts afvallende, geven een aangenaam ſpectakel onder het digt groene loof, bedekkende den gront zodanig, datze haar des morgens zo root vertoont even als ofze met roozen was bezait: de ſmaak van deze draaden is mede aangenaam zuur, by na gelyk de clavieren van den wyngaart. De vrugt waſt van agter de bloeme uit een dikke en piramidalen knop, daarze ook op ruſt, en 't welk dan het vierde teeken is van 't geſlagt der drie voornoemde boomen: want meeſt alle andere vrugten waſſen uit een knopje, dat in de bloeme geformeert wert: de gemeene Jamboes is wel wat na een roode, ronde, en lankwerpige appel, of nog beter na een perzik gelykende, dog aan beide eynden wat ronder, en van buiten zo effen niet, als een perzik: aan 't voorſte deel hebbenze een groote vierkante navel van vier ſcherpe lippen gemaakt, na binnen geboogen, en daar onder een kuiltje, daar in een kort draatje ſtaat, zynde het reſtant van het bloeyzel: de coleur is witagtig en vermengt met een zo ſchoonen root als dat van de roozen, lopende meeſt ſtreepsgewys, gelyk dat van onze appelen, dog onder malkanderen wat verſchillende, want zommige hebben meer wit en andere weder meer root, en de groote vrugten, die het meeſte wit hebben, met weinige roode ſtreepen, werden wel voor de beſte geagt: zy zyn bedekt met een dun vliesken, 't welk men daar gelyk als dat van de Blimbing, niet van neemt of afſchilt, en daar onder bevint zig een hard, en dik vlees, gelyk dat van den perzik, ook wel zo zappig, en ruim*

ſonitum aliquando edit, eſt vero inſipidus, & lignoſus. In plurimis unus tantum continetur, in quibusdam vero duo, immo tres aliquando minores, reperiuntur quoque, qui omnino tali deſtituuntur nucleo, & in centro parvam tantum habent cavitatem, quoque nucleus minor eſt, eo melior habetur fructus: Caro ejus, uti dictum, eſt ſuccoſa, grata, & tam jucunde ſpirans, ac ſi in aqua Roſarum foret infuſa, cujus ſapor ex dulci & acido adeo grate mixtus eſt, acſi pomum eſſet cum aqua Roſarum mixtum: Unde in initio quivis eo vix ſatiari poſſe videtur, in ſemi-maturo vero ſapor eſt auſterus & dentes hebetans: Eſt fructus ſalutaris, præſertim in omnibus calidis morbis, qui refrigerationem & modicam requirunt adſtrictionem: Inmaturi vero non tantum dentes corrumpunt, ſed conſtipant etiam alvum, ac flatus ventris excitant: Verum eſt, quod minus adſtringant Blimbingo, ſed flatus magis cauſſant, & magis adgravant: Crudi comeſtj ſitim ſedant, ac iter facientibus gratiſſimi quoque ſunt: Optimi domeſticæ Jamboſæ fructus ſunt magnitudinis vulgaris pomi, ſed paulo magis oblongi, ac ſuperius plani, toti fere albentes, paucis nigris maculis ſeu ſtriis diſtincti, grati odoris, Roſas æmulantis, ſaporis vinoſi, acſi aliquid Roſarum foret mixtum.

ruim zo dik: van binnen in yder vrugt vint men een bolligheit, en daar in een groote boekige en graauwe korrel, die in de rype, als menze ſchut, zomtyts ranimelt, dog die is geheel onjmaakelyk of boutagtig, in de meeſte iſſer maar eene, en ook in zommige wel twee a drie kleender, daar zyn 'er mede, die 'er geene en hebben, maar in de midden alleen een kleine bolligheit, en hoe de korrel kleender is, hoe beter men de vrugt agt. Het vlees, als gezegt, is zeer zappig, aangenaam, en zo welriekent, als of daar rooze-waater in was; van ſmaak uit den zoeten en rynſchen, even eens als of het was een appel met rooze-water gemengt: en dierhalven ſchynt het in 't eerſte proeven, als of men qualyk zyn bekomſt daar aan zoude konnen eeten, maar in de half-rype is de ſmaak wat amper, en de tanden ſtomp maakende. Het is een gezonde vrugt, en wel bezonderlyk in alle heete ziekten, die verkoeling en matelyke adſtrictie vereyſchen: dog de onrype bederven niet alleen de tanden, maar ſtoppen ook wat, en maaken winden in de buik; zynde wel waar, datze minder adſtrictie hebben dan de Blimbings, maar zy zyn weder winderiger, en proppen of kroppen meer; zy bluſſen ook den dorſt, raauw gegeeten, en zyn daarom zeer aangenaam voor de reizende man; de beſte van de tamme Jamboezen zyn van grootte als een gemeene appel, dog wat lankwerpiger, en aan 't voorſte eynde breet, meeſt wit, met weinige rooze-verwige ſtreepen of plekken beſchildert, van reuk aangenaam, en zeer na die van de rooze trekkende, van ſmaak regt wynagtig, en mede als met roozen gemengt.

Altera ſpecies eſt minor, magnum continens nucleum, externe pallide albicans, pauco rubro colore ad margines diſtincta, hæcque, ſi edatur, magis acidi eſt ſaporis, nec multum de Roſarum odore participat. Tertia ſpecies quoque non magna eſt, quæ ſecundæ ſimillima eſt, ſed paulo minor, plerumque eſt rubri & roſacei coloris, ſed non ita dulceſcit, ac prima ſpecies: Hujus fructus aliæ quoque obſervantur varietates, quum vero arbores, folia, floresque ſibi ſint ſimiles, ſuperfluum ducimus, diverſas ex iis componere ſpecies: In Amboinicis regionibus arbores hæ non ita ſunt fertiles ac aliis in Indiæ locis; quædam enim ſæpe per totum annum nullos dant fructus, ſed dein adeo copioſos producunt fructus, acſi damnum hoc duplici vellent reſarcire meſſi ſeu fruge: Anni tempus, quo florent, eſt irregulare, ordinarium autem tempus eſt menſibus pluvioſis, menſibus nempe Junio & Julio, tum enim ſenſim arbor antiquam demittit frondem, (quod paucæ arbores hiſce in regionibus obſervant) deinque nova recuperat juniora folia, quæ fuſca & obſcure ſunt flava, moxque hæc inſequuntur flores tam copioſi, ut arbor e longinquo purpuraſcens videatur, quum folia tum temporis admodum ſint parva ac rara.

De tweede zoort is wat kleinder, ook met een groote korrel, bleek wit van buiten, met weinig root aan de eynden; en deze is ook in 't eeten wat ryns van ſmaak, dog beeft niet veel van der roozen geur. De derde zoorte is ook niet groot, zynde anders de tweede zoort by na gelyk, of nog wel zo klein, zy is meeſt doorgaans rooze-root, dog en wert zo zoet niet als de eerſte; men vint ook omtrent deze vrugt nog al meer veranderingen, maar dewyl de boomen, bladeren, en het bloeyzel malkanderen meeſt gelyk zyn, zo agten wy het onnoodig, daar van byzondere geſlagten te maaken. In de Amboinſche quartieren zyn de boomen zo vrugtbaar niet als op andere plaatzen van Indien: want veele ſtaan met dragen zomtyts wel een jaar over, maar daar na dragenze zo overvloedig, als of zy het verzuim met een dubbelden oogſt weder wilden inbrengen; haar zayzoen is ook ongeſtadig, zynde de ordinaris bloeytyt in de regen-mouſſon, in de maanden Julius, want als dan werpt de boom allenskens zyn out loof af ('t welk weinig boomen in deze landen doen) en by krygt dan weder jonge bladeren, dewelke bruin en donker-geel zyn, en ſtraks daar op komt het bloeyzel zo overvloedig voort, dat by van verre wel purper-verwig ſchynt te wezen; vermits de bladeren als dan nog klein en weinig zyn.

Fructus matureſcunt Decembri & Januario, & in Majum perdurant menſem, ob frigidam enim eorum naturam tarde matureſcunt, ac unus alteri maturatione ſuccedit irregulari modo: in Macaſſara in pago Marus unica occurrit arbor, quæ peculiare videtur conſtituere genus, & ibidem *Jamboe Clongcong*, Latine *Jamboſa Calapparia* vocatur. Ejus truncus multo altior eſt vulgari Jamboſa, fructus ſunt magnitudinis minoris ſeu junioris Calappæ, unde etiam nomen ſuam habet originem, *Clongcong* enim in Macaſſara juniorem denotat Calappam, quæ hauritur: Color hujus fructus omnino albet, ac ſuccoſus, gratique ſaporis eſt, unde etiam pro regibus ſervatur: Hujus arboris truncus ſatis durum gerit lignum, ſed ob ejus humiditatem ædificationi inutile, ejus cortex eſt glaber & cinereus, radices in terram firmiter infiguntur, ac vulgo plantatur circa ædes, & in plateis ante fores, quum gratam præbeat umbram, ac ejus frondes ſint admodum denſæ nec amplæ: Nocte autem per Veſpertilionum murmura incommoda eſt, quæ avidiſſime hoſce expetunt fructus, unde ſolebant haſce arbores retibus obtegere, ut nocte ab hiſce inmunes forent defraudatoribus.

De vrugten worden ryp in December en January; maar zy duuren wel tot in May, want wegens haar koude natuur zo rypen zy langzaam, en ook ongeſtadig, of niet meeſt te gelyk, maar de eene op de andere in 't rypen volgende. Op Macaſſar in de Negorye Marus ſtaat een eenige boom, die een byzonder geſlagt ſchynt te willen maaken, aldaar genaamt Jamboe Clongcong, *in 't Latyn* Jamboſa Calapparia: *zyn ſtam is veel booger, dan de gemeene* Jamboes-Boom, *de vrugten zyn zo groot als een kleine of jonge Calappus, waar van zy ook den naam heeft, want* Clongcong *biet op Macaſſar een jonge Calappus, die men drinkt, van verwe iſſe gebeel-wit, midsgaders zappig, en aangenaam van ſmaak, en daarom wortze ook voor de koningen bewaart; de ſtam van dezen boom beeft een redelyk hard hout, dog het is wegens zyne vogtigheit tot timmer-werk onnut, zyne ſchorſſe is effen en aſchgraauw, de wortelen ſtaan diep en vaſt in de aarde, en men plant hem gaarne omtrent de huizen, en op de ſtraaten voor de deuren, om dat by een fraaye ſchaduwe geeft, hoewel ook, wegens zyn ſmalle kruin en digt loof, niet zeer breet is; maar men is daar en tegen des nagts weder gequelt van het geraas der vleermuizen, die zeer greetig na deze vrugten zyn, en daarom pleegt men de boomen in die tyt, alſſe omtrent rype vrugten hebben, met netten te behangen, om van die nagt-roovers bevryt te zyn.*

Nomen. Latine *Jamboſa Domeſtica*: Belgice *Tamme Jamboezen*: Luſitanis *Jambo*, fructus & arbor *Jambeiro*: Arabes ac Perſæ hos vocant fructus *Tupha-Indi* h. e. poma Indica, quod nomen derivatur ab Hebraico *Tappuach*, h. e. pomum, quum hic fructus ſubſtantia & ſapore poma optime referat: Mallabarenſes vocant *Jamboli*, Malaicenſes *Jambo* & *Jambu*: Ternatenſes *Gora*, Amboinenſes generaliter *Rutton* &

Naam. *In 't Latyn* Jamboſa Domeſtica: *op 't Duits* Tamme Jamboezen: *Luſitaans* Jambo; *de vrugt, en den boom* Jambeiro: *de Arabiers en Perſianen noemenze* Tupha-Indi: *dat is Indiaanſche appelen, welk woort afkomſtig is van het Hebreeuws* Tappuach, *dat is een appel, om dat deze vrugt van ſubſtantie en ſmaak de appelen zeer wel gelykt; de Mallabaren noemenze* Jamboli: *de Maleyers* Jambo, *en* Jambu: *op Ternaats* Gora: *op Ambons, in 't*

gemeen

& *Ruun*; ſed domeſtica peculiariter ſpecies dicitur *Ruum Mula* juxta junioris Calappæ formam: in Hittoa *Luttun*, Macaſſara *Jambu*, Baleya *Niambu*, & in Banda a quibusdam vocatur *Jambu Dayan.*

Locus. Garzias lib. 2. *Cap.* 13. ſcribit, optimas copioſiſſimasque Jamboſas eſſe circa Malaccam, ac ſuo tempore inde delatas etiam eſſe in Goam, quodque ibidem tam fertiles eſſent, ut per totum annum in arbore excreſcerent fructus; porro ſunt notæ & inveniuntur in omnibus aquoſæ Indiæ inſulis, ſed ubique non admodum frequentes. In Amboina nusquam ſponte occurrunt, ſed arte in hortis ſunt colendæ, eſtque arbor tarde creſcens, ſed longos durat per annos.

Uſus. Fructus hic frigidæ & humidæ eſt naturæ, unde in calidis regionibus gratus admodum eſt ac ſalubris, quique plurimum crudus comeditur, uti dictum eſt, ad ſitim ſedandam, refocillandumque ſtomachum: Si in longas ſcindantur partes, & vino Hiſpanico & ſaccharo fricentur, gratum præbent cibum, præſertim debili & languenti ſtomacho; Luſitani, (uti *Garzias* & *Chriſt. a Coſta* teſtantur,) norunt hunc fructum æque ac rubros flores ſaccharo condire, quod optimum medicamentum eſt confortans, iisque conducens, qui bilioſis ac ardentibus laborant febribus, & præſertim ut ſitis ſiſtatur. Quidam etiam defectu aliarum herbarum hos uſurpant flores inſtar Lactucæ: Hujus trunci cortex eſt adſtingens, & detergens, unde in aphthis quoque adhibetur, ſi in aqua conteratur, & os colluatur: Domeſtica ſpecies raro in Baleya occurrit, ac ubi colitur, ibi inter ſepes plantatur, ut tractu temporis tamquam poſtes ipſis inſerviat, quum firmiſſimas in terram agat radices: Hic autem obliviſci nec præterire debemus optimo ſummoque ſapienti Creatori juſtam tribuere laudem, qui, ut ſummæ incolarum pigritiei occurreret, hiſce in inſulis ſimul oſtendere voluit ſub multis vilibus, contemptis, ac quoad viſum noxiis rebus plurimas virtutes utilitatesque latere, populi enim Amboinenſes, Macaſſarenſes, & Moluccenſes ex natura ſua extra ordinem ſunt pigri & tardi in colendis arboribus frugiferis, præſertim illis, quibus ad cibum quotidianum non indigent, hincque rariſſime hiſce in inſulis occurrerent Jamboſæ, ſi ab Incolis plantandæ forent: Placuit vero omnipotenti Creatori, ut maximi Jamboſarum fures, veſpertiliones nempe, per defraudatorum fructuum nucleos illas propagarent, quique in terram cum earum ſordibus decidentes multo citius progerminant illis, qui alioquin manibus plantantur, quoque modo etiam multiplicantur *Mangæ*, *Duriones*, *Lanſa*, pluresque aliæ arbores.

Hic in Amboina ante caſtellum Victoriam poſita eſt Jamboſa, quæ ſæpius bis in anno flores gerit, ordinarium florendi tempus eſt menſis Junius, fructusque Decembri ac Januario matureſcunt, ſed anno 1666. florebat Decembri, poſtquam mox ſuos antea produxerat fructus, & ante pluvioſum tempus fructus iterum gerebat de novo: Sic quoque anno 1678. Novembri ex veteri majoris Jamboſæ trunco obſervatum fuit, quod ex medio trunco tribus diverſis in locis flores propullularent, talesque orirentur fructus, quales reliqui eadem in arbore eſſent: Ejus truncus erat admodum laceratus in uſus, & denudatus a mulierculis, quæ continuo corticem avellebant pro gargarismate, vel ad pultem ex illo excoquendam, eademque dicta arbor florebat inſuper copioſe omnibus ex ſuis ramis: Circa Malaccam alia occurrit quoque ſpecies dicta *Jambó d'Agoaroſada* h. e. roſacea Jamboſa, cujus fructus ex rotundo ſunt compreſſi, inſtar majoris *Pinangæ Poeti*, exterius flaveſcens, qualem colorem flores quoque habent. Ejus nucleus eſt liber, ac in fructu ſonitum edit, ſi maturus ſit & quatiatur, qui mollis eſt, excellentisque ſaporis ac odoris, Roſarum aquam quoque æmulans: Portugalli illam tranſtulerunt in Goam & Coetchin, ubi magni æſtimatur, vocaturque *Jambo d'Malacca* & in *Horto Malabarico tom.* 1. *Figur.* 17. *Malacca Schambu* & in communi *Figura* 18. *Nati Schambu.* Vulgaris *Jamboſa Roſada* eleganter ex albo & rubro variegata eſt in Banda. In omnibus Jamboſæ ſpeciebus, ſi nimis matureſcant, inveniuntur aliquando vermes quidam

gemeen Rutton, *en* Ruun: *maar de tamme zoorte in 't byzonder* Ruun Mula, *na de gedaante van een jonge Calappus: Hitoe,* Luttun: *op Macaſſars* Jambu: *op Baleis* Niambu, *en in Banda noemenze zommige* Jambu Dayan.

Plaats Garzias, lib. 2. Cap. 13. *ſchryft, dat de beſte en meeſte Jamboezen voor dezen waren omtrent Malacca, en datze in, of kort voor zyn tyt van daar waren overgebragt naar Goa, en datze aldaar zo vrugtbaar zyn, dat menze het gheele jaar door aan de boomen heeft, voorts zynze bekent en te vinden meeſt in alle Eylanden van water-Indien, dog over al niet heel veel: in Amboina vint menze nieuwers van zelfs, maar moeten met moeite in de thuinen opgequeekt werden, en het is een boom, die langzaam groeit, maar kan weder lange jaren duuren.*

Gebruik. *Deze vrugt is van een koude en vogtige aart, en daarom, in heete landen, aangenaam en gezont; wordende, als gezegt, meeſt raauw gegeeten, om den dorſt te verſlaan, en de mage te ververſchen; als menze in lange ſtukken ſnyt, en met Spaanſche wyn en zuiker ſtooft, dan gevenze een ſmakelyk eeten, en inzonderheit voor een zieke en ſlappe maag*: de Portugeezen (*gelyk* Garzias *en* Chriſt. a Coſta *ſchryven*) *weten zo wel de vrugt, als het roode bloeizel met zuiker te confyten, en het welk dan ook een byzonder verſterkend' hulp-middel is voor de geene, die met galagtige en heete koortzen zyn gequelt: en ook om hun den dorſt te verſlaan: zommige, by gebrek van andere groente, nemen ook dit roode bloeyzel, en maaken daar zalade van; de ſchorſſe van den ſtam is wat t'zamen trekkende, en afvagende van natuur, en daarom wertze wel gebruikt tegens de ſprouw, als menze in 't water vryft, en den mont daar mede ſpoelt: de tamme zoorte is weinig op Baley te vinden, en daar menze nog heeft, plantenze hem in de ryen van haare beggen of haagen, op datze metter tyt daar aan als pagger-ſtylen zouden opgroeyen, als ſchietende zeer vaſte wortelen in de aarde: dog wy en moeten ook albier niet verzuimen nog vergeeten den algoeden Schepper zyn behoorlyk lof toe te brengen: als hebbende, na 't ſchynt, de overgroote luibeit der Inwoonders in deze Eylanden willen te gemoet komen, en met eenen betoonen, dat hy onder veele ſlegte, veragte, en na den ſchyn nadelige dingen, veele deugden en nuttigheden vermengt en begrepen heeft: want de Amboinſche, Macaſſaarſche, en Moluxe volkeren zyn als van natuuren ongemeen traag in het aanplanten der vrugt-boomen, inzonderheit der geenen, dieze tot hun dagelykſe koſt niet nootzakelyk van doen hebben, en daarom zouden wy ook weinig Jomboezen in deze Eylanden hebben, by aldienze door de Inlanders moeſten worden voortgeplant; dog het heeft den almagtigen Schepper belieft, dat zelve de grootſte Jamboes-dieven (de vleermuizen) de korrels van de geſtoolen vrugten tot voortteling moeten wedergeven, en dewelke dan ook op de aarde, en in de ruigte vallende, veel eerder komen op te ſchieten dan de gene, die men anders, en met handen plant, en op welke manier mede vermenigvuldigt werden de* Manga, Durion, Lanſa, *en nog meer andere boomen.*

Hier in Amboina voor het caſteel Victoria ſtaat een Jamboes-boom, dewelke dikwils tweemaal in een jaar vrugten draagt; want zyn ordinaris bloeytyt is wel in Junio, en de vrugten werden in December, en Januario ryp, maar anno zeſtien hondert zes en zeſtig bloeide hy in December, na dat hy kort te vooren gedraagen had, en voor de aankomſt van het reegen-mouſſon hadde hy al wederom nieuwe vrugten: en zo heeft men ook in den jaare zeſtien hondert agt en zeventig in November aan een oude ſtam van de groote Jamboezen gezien, dat hy uit het midden des ſtams op drie plaatzen zyn bloeyzel uitſchoot, en zodanige vrugten formeerde, gelyk als de andere aan dezelfde boom: den ſtam was zeer gebakkelt, gekerft, of geſchilt, en dat door de vrouwtjes, die daar geduurig de ſchorſſe quaamen afrukken, om gorgel-water, en papeda van te kooken; en den gem. boom bloeide nog in de zelfde maant buiten gewoonte overvloedig aan alle zyn takken. Omtrent Malacca heeft men nog een zekere zoorte genaamt Jambo d'Agoaroſada, *dat is rooze-waters Jamboezen, vallende uit den ronden wat gedrukt, gelyk de groote* Pinang Poeti, *van buiten wit-geel, hoedanigen koleur het bloeyzel mede heeft: de korrel leyt los, en rammelt in de vrugt, te weten alſſe ryp is: zynde mede murw, midsgaders van een excellente ſmaak en reuk, insgelyks het rooze-water zeer na by komende: de Portugezen hebbenze mede overgebragt na Goa en Coetchin, daarze in groote agting is, en genaamt wert* Jambo d'Malacca: *en in de* Hortus Mallabaricus, Figuur 17. tom. 1. *voertze de naam van de* Malacca Schambu, *en in de gemeene* Figuur 18. Nati Schambu. *De gem.* Jamboza Roſada *heeft men mede zeer ſchoon-root en wit in Banda: in alle de zoorten van Jamboezen, zo ze overryp wer-*

dam pingues, in ipſa latitantes carne, unde hi fructus prudenter quoque ſunt edendi, vel primum in partes conſcindere oportet; præter hoſce vermes in carne nidulantes obſervantur quoque ſæpe in nucleo tertiæ vel rubræ ſpeciei (ubi nucleus multo major eſt) ſcarabæi parvi plurimi nigricantes, quique, ſi fructus aperiatur, avolant, licet Jamboſa exterius ſit integra nec læſa: Quo modo hi ſcarabæi hic pervenerint, illis judicandum relinquo, qui negant, aliquod inſectum ex putrefacta materia ſine prægreſſo ſemine poſſe oriri: Saltem hic non valet eorum judicium, ſcarabæos quosdam antea ova ſua in floribus depoſuiſſe, Jamboſæ autem ex craſſo excreſcunt pedunculo, cui flos inſidet, in quo nulla notabilis apertura vel fiſſura obſervari poteſt: Magna harum Jamboſarum quantitas magnæ indita lagenæ, ad experiendum, quid ex his proveniret, cum ſcarabæis omnino computruit, ac mutata fuit in aquam mucoſam, quæ interiori lagenæ parti adhærebat, quæ ſingularis erat qualitatis, repræſentabatque truncum cum ramis & ſurculis, ſed inter ſeſe hæc erant mixta, potiuſque referebant flabellum marinum: quæque adhæſio tali etiam exſiccabatur forma. De tali adhæſione arborem referente in pavimento orta aliquid ulterius refertur infrà in Capite de Filicibus: Talis quoque cohæſio elegantem albam æmulans arborem obſervatur aliquando in antiquis & ſemi-putridis tabulatis, ſi aperiantur, & tollantur.

werden, vint men zomtyts wel weinige vette wormen, in 't vlees zelve haar verboudende, en waarom men die vrugten ook voorzigtig moet eeten, of wel dezelve alvorens in ſtukken ſnyden; en behalven deze wormen in 't vlees, zo ziet men ook dikmaals in die van de derde of roode zoorte, dat de korrel (dewelke in deze vry wat grooter is) vol ſwarte torretjes is: en die ook, als men de vrugt opent, daar uit komen weg te vliegen, ſchoon dat de Jamboes van buiten onbeſchadigt, gaaf, en in zyn geheel is: hoe nu deze torren daar in komen, dat laat ik die gene raaden, dewelke ontkennen, dat eenig inſect uit een verrotte ſtoffe, zonder voorgaande zaadt, kan voortkomen: immers hier en gelt niet haar zeggen, dat eenige voorgaande torretjes haar eyers in het bloeyzel zouden moeten gedrukt hebben, want de Jamboezen groeyen uit het dikke voetje, daar het bloeyzel op ſtaat, en waar in men geen merkelyke opening of eenig ſcheurtje kan zien: een party dezer Jamboezen, in een groote bottel gedaan, om te zien, wat daar uit zoude willen worden, zyn met torren en al verrot, en verandert in een ſlymerig water, 't welk aan de binnen kant van de bottel een aanſlag of aanzetting maakte, die al van overweging was, en zig vertoonde als een ſtam met zyne takken, en ryskens, dog wat onder malkanderen, of liever verbeeldende de Zee-wayer Flabellum Marinum: *en welke aanzetting ook zodanig opdroogde: van diergelyk een booms-gewyze aanſlag, zig op een vloer-ſteen gezet hebbende, kan mede yets naders in 't Capittel van de Vaaren gelezen worden: ook zo ziet men zomtyts zodanig een ſchoone witte boom gelykende aanzetting aan oude en half verrotte planken van vloeren, als men dezelve komt op te breken.*

Tabula Trigeſima Septima,

Ramum exhibet *Jamboſæ Domeſticæ*, floribus fructibusque conſpicuum.

A. *Fructum ſeparatum* majori exhibet ſpecie, ut ejus forma melius cognoſcatur.

OBSERVATIO.

Memoratæ in *Rumphii* textu *Jamboſæ ſpecies* varietates tantum habendæ ſunt, diverſo potiſſimum differentes ſolo, unde folia fructusque magnitudine & colore differunt, & ſi quis unam cognoverit ſpeciem, aliam facile dignoſcet, quæ porro ex *Hort. Malab. part.* 1. *Tab.* 17 & 18. & deſcriptione illarum, additisque notis ſatis illuſtrantur, quæque vulgo Malaccenſis dicitur, vocatur Jambos Malaccenſis fructu aureo, roſam ſpirante *C. B. Pin.* & *Muſ. Zeyl. pag.* 19. hæcque Perſici officulo fructus Malaccenſis ex candido rubeſcens a *Caſp. Bauh. in Pin. pag.* 441. dicitur, & Prunus Malabarica fructu umbilicato, pyriformi *Jambos* dicta minor, *Ray. Hiſt. pl. part.* 2. *p.* 1478. reliqua Synonyma vide in *Commel. Fl. Malab. pag.* 56. & *Burm. Thеſ. Zeyl. pag.* 124 & 125. &c.

Jamboes Boom a *Valent. pag.* 162. vocatur. Genus hoc a *Mich. nov. pl. gen. pag.* 108. *Eugenia* vocatur, uti quoque a *Carol. Linnæo*, cujus characterem tradidit *Char. pl. gen. No.* 391.

De Zeven en Dertigſte Plaat,

Vertoont een Tak van de Tamme Jamboes, *met zyn bloemen en vrugten beladen.*

A. Wyſt aan een vrugt in grooter gedaante, *op dat derzelfs geſtalte beter gezien zoude kunnen werden.*

AANMERKING.

De aangebaalde zoorten van Jamboezen *in de text van* Rumphius *vermeldt, zyn ſlegts veranderingen door de verſcheide lugt en grint afwykende, waar door de bladen en vrugten in grootte en coleur verſchillen, en wie maar een zoort hier van kent, die zal ook ligt de andere onderſcheiden, welke uit het eerſte deel van de* Hortus Malabaricus *op de* 17 *en* 18. *plaat verbeelt, en door de beſchryving van dezelve en bygevoegde aantekeningen verders opgeheldert werden, en die doorgaans de Malacciſche toegenaamt wert, is genaamt Malacca Jamboes met een gout-geele vrugt, als een Roos ruikende, van* Caſp. Bauhinus *in het* Muſeum Zeylon. pag. 19. *en wert van* Caſp. Bauh. *zelfs in zyn* Pinax pag. 441. *genaamt Malacciſe vrugt, met een Peraike pit-ſteen, uit den witten root zynde: en deze hier beſchrevene, de Malabaarſche Pruim-boom met een genavelde peersgewyze vrugt, kleinder* Jamboes *genaamt van* Ray *in zyn* Hiſtorie der planten pag. 1478. *de verdere benamingen en ſchryvers, zie in de* Flora Malabarica *van de H.* Commelin *op* pag. 56. *en in myn* Theſaur. Zeylan. pag. 124 *en* 125. *&c.*

Jamboes-Boom wertze van Valentyn pag. 162. *genaamt. En dit geſlagt van* Michel. *in zyn nieuw geſlagt der gewaſſen* pag. 108. Eugenia, *als mede van* Carol. Linnæus *in zyn* Characters der gewaſſen No. 391.

A

CAPUT TRIGESIMUM TERTIUM.

Jamboſa nigra: Jambus Itam vel Utam.

SEcunda Jamboſæ ſpecies eſt, quæ obſcure rubentes gerit fructus, atque ab Amboinenſibus, ſed male, pro ſilveſtri habetur ſpecie, quum arbores hæ in ipſorum pagis non plantentur, nec læte progerminent: Truncus multo altior eſt præcedentis arboris trunco, inſtar fere noſtrarum Juglandum, cortex glabrior, rami longiores, ac magis extenſi, & incurvi: Folia quoque ſunt paulo longiora, ſed anguſtiora præcedentis, ſesquipedem longa, duas aliquando ſpithamas longa, manum lata, ſuperius longo apice, & inferius ſenſim magis anguſte definentia, brevibusque inſidentia petiolis: Coſtæ transverſales ad oras quoque in arcus concurrunt, non ita obſcure virent hæc folia quam domeſticæ, ſed magis læte viridia, per paria itidem opponuntur, binaque paria cruciata ſunt; petioli plurimum ſunt rotundi, flores ſunt inſtar præcedentis, ſed ſtamina ſunt longiora, magisque rubentis coloris, fructus etiam ſub floribus ortum ſuum ducunt, duo, tres, quatuorve ſimul ex pyramidalibus ſeu pyriformibus nodis, in quorum ſummo ampla erigitur corona, atque in illorum centro longum extenditur filamentum, quod perſiſtit, licet fructus matureſcant. Fructus adultus & perfectus pyriformis eſt, majorque præcedente, exterius parum rugoſus, ac tam obſcuri coloris, ut e longinquo nigricans appareat, intermixto tamen purpureo colore inſtar maturorum Mororum, vel uti in Europa certa obſcure rubentium pomorum ſpecies, Latine *Mala rubellana* dicta, Belgis *Kool-appel:* Sub tenui pellicula albiſſima ac ſuccoſa reperitur caro, ad oras parum rubens, in medio continens magnum, inæqualem, cinereum, & ſiccum nucleum, qui a carne ſeparatus eſt: Horum fructuum ſapor, ſi bene maturi ſint, tam gratus vinoſusque eſt, ut multorum judicio domeſticos antecellat, ſaltem ſunt multo molliores ſuccoſioresque, ſi edantur, nec tam facile dentes hebetant, ſed facilius putreſcunt, nec tam diu aſſervari poſſunt, quum eorum caro ſit mollior, inter edendum roſarum odor etiam detegitur.

Hujus arboris lignum durius eſt domeſticæ, craſſis conſtans fibris, ſique ſiccum ſit, cinerei eſt coloris, uſui mechanico autem non inſervit. Radices quoque ſunt craſſæ ac profunde terræ infixæ, hæcque ſpecies apud Amboinenſes magis vulgaris eſt præcedente domeſtica, eam autem non plantant in arvis, ſed in hortis ſilveſtribus, in quibus lætius quoque progerminat. Anni tempus, quo floret, eſt idem cum domeſtica. Plurimumque, uti de præcedente dictum fuit, a veſpertilionibus propagatur, quæ nucleos cum ſtercore hinc inde dispergunt.

Nomen: Latine *Jamboſa nigra*, Malaice *Jambo Utan*, quia plurimum in ſilveſtribus hortis & agris creſcit, alioquin *Jambu Itam* h. e. Jamboſa nigra, apud alias autem nationes idem cum præcedenti ſervat nomen, atque a quibusdam cognominatur magna, & ab aliis nigra: Amboinice *Layn* vel *Ruttu Layn*. In Leytimoræ montibus *Ruttun Oär* h. e. Jamboſa podicis, a figura umbilici fructus.

Locus: Invenitur in orientalibus inſulis frequentius quam in occidentalibus, in Baleya enim incognita eſt, atque in Celebe circa Macaſſaram rara eſt, uti quoque in Java & aliis Indiæ partibus: Obſervatum eſt, ſi hujus præcedentisque ſpeciei arbuſculæ transplantentur, officula ſeu nucleos deminui, fructumque copioſiori inpleri carne.

Uſus: Fructus plurimum crudi comeduntur ad ſtomachum refrigerandum & refocillandum, ſunt itaque hiſce in regionibus grati cibi, ſed bene maturos eſſe oportet, quod cognoſcitur, ſi tactu molleſcant, exteriorque pellicula hinc inde ſeparetur, quidam illos adhibent fricos cum vino & ſaccharo uti præcedentes. Trunci lignum, ſi bene ſit ſiccum, foco optime inſervit, ſub ſuccoſo enim cortice pinguedo quædam latet, quæ in ſicco optime detegitur ligno.

Hæc

XXXIII. HOOFDSTUK.

Swarte Jamboes-Boom.

HEt tweede geſlagte van de Jamboezen is, 't gene dat donker-roode vrugten draagt, en van de Amboineeſen (dog qualyk) voor een wilt geſlagt gerekent werd, om dat die boomen in hare negoryen niet werden geplant, of niet wel en willen aarden: den ſtam is veel hooger dan de voorgaande, te weten als die van onze Noote-boom, de ſchorſſe gladder, de takken langer, ook wat meer uytgeſpreyt, en krom: de bladeren zyn mede wat langer en ſmalder dan die van de tamme, te weten een en een half voet, zomtyts twee ſpannen lank, een handt breet, van vooren met een lange ſpitſe, en naar agteren allenxkens ſmal toelopende, en ſtaande op zeer korte ſteelen: de dwers-ribben loopen ook by de kanten met boogen t'zamen, van verwe zynze zoo boog-groen niet als de tamme, maar wat ligter, zy ſtaan ook twee en twee tegens malkander, met haar vieren een ſchuyns kruys maakende, en de ryskens zyn meeſt ront: het bloeyzel is, als dat van de voorgaande, dog de draaden zyn wat langer en hooger van coleur, de vrugten waſſen ook agter het bloeyzel, twee, drie, en vier by malkander, uyt piramidale of peers-gewyze knopen, daar aan yder een breede kroon ſtaat, en in de midden een lange draat, dewelke ook daar op blyft, al zynze al ryp: de vrugt, in haar volkomenheyt, heeft de gedaante van een groote peer, en is ook grooter dan de voorgaande, van buyten een weynig gerimpelt, en zoo hoog-root van Coleur, datze van verre wel ſwart ſchynt te wezen, dog met een tuſſchen-ſchynend' purper, als rype moer-bezien, of gelyk in Europa een zeker ſlag van donker-roode appelen, in 't Latyn Mala rubelliana, *en by de Duytſchen* Kool-appel *genaamt: onder het dunne vliesken leyt een zeer wit en zappig vlees, aan de kanten een weynig rootagtig, en in de midden hebbende een groote, oneffene, graauwe, en drooge korrel, die van het vleeſch meeſt los is: zynde de ſmaak van deze vrugt, wel te verſtaan de gene, die haar volkomene rypheid hebben, zoo aangenaam en wynagtig, datze naa het oordeel van veele, de tamme daar in komen te overtreffen, immers zy zyn vry wat zappiger en zagter in 't eeten, en bederven zo ligt de tanden niet, maar zy verrotten ook ligter, en kunnen zoo lange niet bewaart werden, om datze weeker van vleeſch zyn; en onder het eeten zo wort men daar aan ook de geur van roozen gewaar.*

Het hout is wat harder als dat van de tamme, grofdradig, en als het beſterft, wat naa den graauwen trekkende, dog tot geen timmerwerk gebruykelyk: de wortelen zyn mede robuſt, en diep in de aarde; en dit geſlagt is by de Amboineeſen veel gemeender dan de voorn. tamme, dog zy en planten hem niet in hunne negoryen, maar wel in haare boſchtuynen, daarze ook veel beter aarden willen: haar bloeytyt en zayzoen is als de tamme: wordende meeſt, gelyk als van de tamme is gezegt, voortgeteelt door de vleermuyzen, welke die korrels door den afgank hier en daar in de ruygte laten nedervallen.

Naam: *In't Latyn* Jamboſa nigra; *In't Maleyts* Jambo Utan, *dewylze meeſt in 't velt, en in de boſch-tuynen waſt, anders* Jambu Itam, *dat is ſwarte Jamboeſen, dog by andere natien beboudenze meeſt den zelven naam als de voorgaande, werdende van zommige de groote, en van andere de zwarte bygenaamt, in 't Amboins* Layn, *of* Ruttu-Layn: *In 't gebergte van Leytimor* Ruttun Oär, *dat is Jamboſa podicis van de figuur der vrugt in de gedaante van een Navel.*

Plaats: *Men vintze in de ooſterſche Eylanden wel zoo veel als in de weſtelyke; want op Baley iſſe onbekent, en op Celebes omtrent Macaſſar maar weynig, als mede op Java, en andere deelen van Indien: men heeft ook ervaren of bevonden, dat als men deze en de voorgaande boompjes verplant, dat dan de korrels kleynder werden, en aan de vrugt meer vleeſch groeit.*

Gebruyk: *De vrugten worden meeſt raauw gegeeten om de mage te verkoelen, en te verquikken, en zyn dierbalven in deze landen een aangename ſnoeperye, maar zy moeten wel ter degen ryp zyn, waar van het teeken is, alsze in 't aantaſten wat week ſchynen, en dat het bovenſte vliesken hier en daar wat afgaat, zommige gebruykenze mede om met wyn en zuyker te ſtooven, even als de voorige: het hout van den ſtam, als het droog is, geeft goet brandhout: want onder zyn zappige ſchorſſe*

heeft

Hæc Jamboſæ ſpecies in Banda multo delicatior gratiorque eſt quam in Amboina, unde ibi pluris reliquis Jamboſæ ſpeciebus æſtimatur, quum parvum gerat nucleum & copioſiore gaudeat carne.

beeft het ook eenige vettigheid, dewelke in het drooge beſt beſpeurt word: Deze zoorte van Jamboeſen is in Banda veel lekkerder en aangenamer dan in Ambon, dies zy aldaar, meer als alle andere Jamboes geſlagten, werd geagt hebbende maar een kle nen korrel, en daar om te meerder vlees.

EXPLICATIO

Tabulæ Trigeſimæ Octavæ.

Cujus Figura prima ramum exhibet *Jamboſæ nigræ*, quæ & *Jambu Utan* a *Rumphio* vocatur.

A. Ejus *fructum* denotat.

Altera Figura ramum exhibet *Jamboſæ aqueæ*, quæ & *Jambu Ayer* vocatur.

B. Ejus mirabilem ac ſingularem denotat *fructum*.

UYTLEGGING

Der Acht- en Dertigſte Plaat.

Welkers eerſte Figuur *vertoont een Tak van de* Swarte Jamboes-Boom, *of* Jambu Utan *genaamt by* Rumphius.

A. Wyſt aan deszelfs vrugt.

De Tweede Figuur *vertoont een Tak van de wateragtige* Jamboes Boom, *ofte* Jambu Ayer *genaamt.*

B. Deszelfs wonderlyke en byzondere vrugt.

OBSERVATIO.

Hæc vera eſt *Nati-Schambu H. Malab. part.* 1. *Tab.* 18. & Prunus Malabarica, fructu umbilicato, pyriformi *Jambos* dicta major. *Ray. Hiſt. pl. part.* 2. *pag.* 1478. cujus ſynonyma porro in *Fl. Malab. pag.* 56. inveniuntur; cujus altera varietas eſt *Jambos* ſilveſtris fructu rotundo Ceraſi magnitudine *Herm. Muſ. Zeyl. pag.* 125. quæ male in *Thes. Zeyl. pag.* 125. cum prima jungitur ſpecie, uti illud didici ex notis ad *H. Malab. part.* 1. *pag.* 30. ubi vocatur Jambos ſilvatica, fructu Ceraſi magnitudine *Walgambu* Cinghalenſium. Swarte Jamboes a *Valent. pag.* 163. *dicitur & deſcribitur.*

AANMERKING.

Dit is de regte Nati-ſchambu van de Hortus Malabaricus *in het eerſte deel* Tab. 18. *beſchreven en verbeelt, welke de Malabaarſche Pruym-Boom met een navelagtige en peerformige vrugt groote Jamboes genaamt wert van Ray in zyn hiſtorie der* Planten pag. 1478. *welkers benamingen verders in de Flora Malabarica pag.* 56. *gevonden werden: Waar van een andere zoort ofte verandering is die geene, die de wilde Jamboes-boom met een ronde vrugt in de grootte van Karſſen genaamt werd van* Herman *in zyn* Muſeum Zeylan. pag. 155. *die qualyk met de eerſte gevoegt is in myn* Theſaur. Zeylan. op pag. 125. *zo als ik dit naderhand ontdekt heb uyt de aantekeningen op het eerſte deel van de* Hortus Malabar. pag. 30. *alwaarze genaamt werd wilde Jamboes met vrugten in de grootte als Karſſen* Walgambu *van de Cinghaleſen genaamt. Deze werd ſwarte Jamboes van* Valent. *op* pag. 163. *genaamt en beſchreven.*

CAPUT TRIGESIEUM QUARTUM.

Jamboſa aquea. Jambu Ayer.

TErtia Jamboſæ ſpecies parvos gerit fructus, quæ vulgo ob debilem ſaporem Jamboſa aquea dicitur: Arbor multo humilior eſt duabus præcedentibus, inſtar mediocris Pruni. Folia quoque dimidio ſunt minora, ac duo ſemper oppoſita & cruciata, cæterum ejusdem plurimum ſunt formæ, ſeu juxta proportionem paulo anguſtiora, læte viridia; Flores autem conſtant ex multis albicantibus, conjunctis ſtaminibus, Guajavæ flores referentes: ſed filamenta ſunt magis hic compacta: Fructus ex racemis quatuor quinqueve ſimul dependent, qui multo minores ſunt duarum præcedentium, formamque referunt petaſi elevati, ſeu Perſici diadematis, ad petiolum nempe anguſti, citoque ſeſe explicantes, ſuperius ſunt umbilicati, foveaque inpreſſi, cum medio floris filamento: Fructus externe non eſt glaber ſed rugoſus, ſeu longitudinalibus obſitus tuberculis, coloris lævis ac læte rubentis inſtar Ceraſorum, ſed adeo ſplendet, acſi gummi eſſet obductus. Quam gratus autem eſt color atque adſpectus, tam vilis eſt ſapor odorque, omnino nempe aquoſus inſtar Peponum, nihilominus tamen calidiſſimis diebus ſunt grati aptique hi fructus ad ſitim ſedandam. Sique hujus fructus ſapor eſſet adeo delicatus, ac ipſius color, inter optimos delicatiſſimosque Indiæ fructus numerari poſſet, quum jam modo ſit cibus vel obſonium plebis, lubenter tamen hæ arbores in hortis & areis colúntur, quum gratiſſimum elegantiſſimumque præbeant ſpectaculum, elegantes hoſce rubentes fructus tanta copia inter & per læte viridia folia e longinquo proſpicere: Intus continent bigonos vel trigonos nucleos ſibi invicem adcumbentes, quidam autem nullos, qui optimi habentur; umbilicus autem plerumque formicis obſidetur, quæ, antequam comedantur hi fructus, expellendæ ſunt: Truncus non ultra crus eſt craſſus, plerumque incurvus, glabroque cinereo tectus cortice: Radices late decurrunt, ſed non admodum profunde in terram infiguntur.

Hujus arboris altera invenitur ſpecies, cum præcedenti in omnibus conveniens, ſed ejus fructus ſunt omnino albi, excepto quod ad petiolum & umbilicum parvam gerant rubedinem, ac plerumque vocantur *Jambo Ayer*

XXXIV. HOOFDSTUK.

Water Jamboes-Boom.

HEt derde geſlagt van de Jamboezen zyn de kleyne, die men in 't gemeyn, om hare laffe ſmaak, water-Jamboeſen noemt: den boom is veel lager dan de twee voorgaande, te weeten als een middel-matige Pruyme-Boom, de bladeren zyn ook eens zoo kleyn als de voorn. eerſte, ſtaande mede twee en twee tegens malkander, en alzoo een ſcheef kruys makende, anderzints zynze meeſt van het zelve fatzoen, of na proportie nog wel zoo ſmal, ligt-groen van coleur; en het bloeyzel beſtaat uyt veele witte te zamen en op malkander gedrongene draatjes, het Cujavas-bloeyzel wel gelykende; maar wat digter van draaden: de vrugten hangen in troſſen van vier en vyf by malkander, zynde veel kleynder dan de twee voorgaande, en hebben de gedaante van een boog boetje, of een Perſiaanſe Tulbant, te weten, by den ſteel ſmal, en ſchielyk haar uytbreydende, voor met een wyden navel, en daar onder een kuyltje, met het middelſte draatje van 't bloeyzel: de vrugt van buyten is ook niet effen, maar wat rimpelig, of met lange pukkelen bezet, van coleur ligt- en levendig-root, gelyk de krieken of kerſſen in 't Vaderland, dog zoo ſterk glinſterende, als ofze met gom beſtreeken waren; en zoo aangenaam als de coleur is aan 't gezigt, zoo ſlegt is de geur aan de ſmaak, te weten gants wateragtig, gelyk de water-Meloenen, zynde niet te min by beete daagen aangenaam en bequaam om den dorſt te verſtaan, en byaldien aan deze vrugt de ſmaak zoo lieffelyk was als het gezigt en de coleur, zo zoudeze mede wel plaats mogen hebben onder de beſte en aangenaamſte vrugten van Indien, daarze nu ſlegts maar een toeſpys zyn voor het gemeene volk, hoewel men des niet te min nog gaarne deze boomen in de thuynen en op de erven aanqueekt, om dat het een zeer fraay en behaagelyk ſpectakel of gezigt geeft, deze ſchoone roode vrugten in zulk een meenigte, tuſſchen en door de groene bladeren, aan te ſchouwen, van binnen hebbenze twee a drieboekige korrels tegen malkander gepakt, dog zommige ook gene, 't welk ook wel de beſte zyn, en de navel of rooze zit gemeenelyk vol mieren, die men in 't eeten daar moet uytjagen; de ſtam is niet boven een dye dik, meeſt krom, hebbende een effene, ligt-graauwe ſchorſſe, de worteben loopen wyt en zyts, maar niet zeer diep in de aarde.

Van deze beeft men ook nog een tweede zoorte, de voorgaande mede in alles gelyk; dog de vrugten zyn gebeel wit, behalven datze by den ſteel en navel een kleyne roodigheid vertoonen, werdende doorgaans Jambo Ayer puti

Fig. 1.

Fig. 2.

Illyenia Medica N. 2.

Ayer puti: Sapor eſt quoque aquoſus ſed parum auſterus, hincque viliores ſunt hi fructus præcedentibus, magisque ſilveſtres quoque habentur, neque in Amboina ullibi inveniuntur, niſi in hortis ſilveſtribus: In Ternata & Macaſſara frequentius occurrunt, hique uti & præcedentes rubri aliquando gemini creſcunt, ſæpe etiam tres ſimul propullulant fructus.

Nomen: Latine *Jamboſa aquea*, *aquoſa*, & *minor*. Malaice *Jambu Ayer*. Belgice *Water-Jamboeſen*. Ternatice *Gora Jadi*. h. e. parvæ Jamboſæ: Amboinice a quibusdam *Ruttun Tsjapeo* h. e. Jamboſa petaſi, ex ejus forma, item *Ruttu Maun*, in Banda *Uwer*, Macaſſara *Jambu djene*, & Baleya *Jambu Uer*.

Locus: In Amboina ac porro cæteris Moluccis inſulis ſunt vulgatiſſimæ, raro occurrunt in Celebe, & Baleya, item ad occidentalem plagam; & in Sumatra circa Jamby rubræ albæque occurrunt ſpecies.

Uſus: Elegans horum fructuum forma inter viridia folia ex arbore dependentium efficit, uti dictum eſt, ut plurimum circa ædes in areis plantentur: Fructus crudi modo comeduntur, calidis nempe diebus ad ſitim ardoremque exſtinguendum, unde ſapientiſſimus Creator optime juſſit, ipſorum maturitatem calidiſſimis incidere menſibus, h. e. menſibus Novembri & Decembri: Trunci cortex potiorem præbet uſum ad aphthas, quem in finem cum aqua conteritur, hocque os colluitur: Atque hunc in uſum hic cortex utilior eſt præcedentium majorum Jamboſarum corticibus. Hincque truncus hic a mulierculis, quæ liberos alunt, adeo vexatur, ut plerumque dilaceratus, & ſæpe adeo denudatus ſit, ut vel arbores totæ pereant, vel graciles producant fructus: Hi fructus Lelebes filamento appenſi, circino circumducti venduntur, conducuntque iis, qui poſt ebrietatem nauſeoſum habent ventriculum; Amboinenſes quoque crudos comedunt ad omnigena Bocaſſan, ut appetitum excitent: Sin in Amboina nimis matureſcant, plerumque a vermibus perforantur, quod raro in Ternatenſibus obſervatur. Albæ Jamboſæ, quæ in hortorum areis plantantur, multo majores ſunt rubris, ſilveſtremque amittunt acerbitatem, & dulceſcunt, atque cum ſaccharo & vino elixatæ bonum præbent cibum, ſicque etiam ſaccharo condiuntur.

puti *genaamt*; *de ſmaak is mede wateragtig, wat na den amperen trekkende, en daarom zynze ſlegter dan de voorgaande, en men houdze ook voor wilder, werdende in Amboina niewers gevonden dan in de boſch-thuynen: In Ternaten en op Macaſſar zynze in meerder quantiteyt; en deze, gelyk mede de voorgaande roode, waſſen zomtyts twee en twee als tweelingen, en ook wel drie aan malkander.*

Naam: *In't Latyn* Jamboſa aquea, aquoſa, *en* minor: *Maleyts* Jambu Ayer, *Duyts* Water-Jamboeſen, *Ternaats* Gora Jadi, *dat is kleyne Jamboeſen: Amboins, by zommige*, Ruttun Tsjapeo, *dat is boet Jamboeſen, na hare gedaante, als mede* Ruttu Maun: *Bandaas* Uwer: *Macaſſers* Jambu djene, *en Baleis* Jambu Uer.

Plaats: *In Amboina, en voorts alle de Moluccos zynze zeer gemeen, weynig vint menze op Celebes, Baley, midsgaders om de Weſt; en op Sumatra, omtrent Jamby beeft men ook roode en witte.*

Gebruyk: *De ſchoone gedaante van deze vrugten, aan den boom tuſſchen de groene bladeren hangende, maakt, als boven is gezegt, dat menze veel omtrent de buyzen en op de erven plant; de vrugten werden maar raauw gegeeten, te weten in heete dagen, om den dorſt te verſlaan, of den brant te bluſſen, en waarom ook den Schepper zeer wyslyk geordineert heeft, dat haar zayzoen regt in het midden van het heete Mouſſon valt, dat is in de maanden November en December; meerder gebruyk heeft men van de ſchorſſe des ſtams, als de welke zeer dienſtig is tegens de ſprouw, werdende ten dien eynde met water gewreeven, en daar mede de mont geſpoelt: dog hier toe is deze ſchorſſe dienſtiger dan die van de voorn. groote Jamboeſen, en daarom werd deze ſtam van de vrouwtjes, die kinders hebben, zodanig geplaagt, datze doorgaans meeſt ſchurft en gebakkelt ſtaat, ja zomtyts zoo bloot dat de boom of ſterft, of ſlegts magere vrugten geeft. Deze vrugten, aan een draatje van* Leleba *geregen, werden met lange ſnoeren op de paſſer verkogt; en zy zyn gezont voor die gene, die na de dronkenſchap een ontſtelde mage hebben, ook eetenze de Amboineeſen raauw tot allerhande Bocaſſan, om de eetens luſt op te wekken: alsze in Amboina ryp worden, zoo krygenze generalyk of doorgaans van binnen wormen, dog 't welk men zelden in de Ternataanſche ziet: de witte Jamboeſen, die men in de Negoryen en boven plant, werden vry grooter dan de roode, verliezen ook haare wilde amperheid, en werden zoet: gevende, met zuyker en wyn geſtooft, een goet eeten, en zoo worden ze ook met zuyker geconſt.*

OBSERVATIO.

Proxime hæc convenit cum *Samſtravari H. Malab. part. 4. Tab. 6.* ſed foliatura in orbem expanſa differt, flores cæterum fructusque ſimiles ſunt, ac vera quoque *Eugeniæ* ſpecies eſt.

AANMERKING.

Deze komt het naaſte aan de Samſtravari *van de* Hortus Malabar. *in het vierde deel* Tab. 6. *verbeelt en beſchreven, maar verſchilt door de blaaden en lange ſteel der bloemen, die anders met de vrugten overeen komen, en die is mede van het zelfde geſlagt van de* Eugenia.

CAPUT TRIGESIMUM QUINTUM.

Jamboſa Silveſtris alba. Jambu Utan Putj.

HIc proprie deſcribemus ſilveſtres Jamboſæ ſpecies, quarum vulgatiſſima & notiſſima eſt alba, de qua hoc caput tantum aget: Humiliorem gerit truncum domeſtica, ac plerumque ejus truncus eſt incurvus: externe fuſcus, uti quoque ſunt tenuiores, ſed firmi & lignoſi rami inſtar aliarum ſpecierum *Cajoe Mera*, cortex autem ejus eſt æqualis, qui externe tenui obducitur pellicula: Folia ſunt ſimilia iis domeſticæ, vel paulo majora, ultra ſpithamam nempe longa, ac ſex lata digitos, in quibus venæ itidem ad oras arcuatim decurrunt, magis obſcure viridia, quam domeſticæ, eodemque modo duo ſibi invicem oppoſita, ſique unum decidat folium, ex oppoſito duo oblongi nodi propullulant inferius connexi, ſenſimque dilatati per rotundum læte viride capitulum, quod ſeſe aperiens ſuperius expanditur in album florem inſtar Guajavæ, cujus vero ſtamina ſunt longiora, hisque duo ſubſequuntur fructus inſtar Pomorum dependentes, ſuperius umbilicati inſtar Pyri Cydoniæ, porro hi fructus ex rotundo ſunt compreſſi ſeu plani, ſuperius umbilicati, ex quo quatuor eriguntur ſquamæ, duæ majores, binæ minores, atque in horum centro eminet longum firmumque filamentum, quod floris medius eſt ſtilus pallide albicans: Hujus fructus ſub-

XXXV. HOOFDSTUK.

De Wilde Witte Jamboes-boom.

HIer zullen wy beſchryven de eygentlyke wilde zoorte van Jamboezen, en waar van wel de bekendtſte is de witte, van dewelke dit Capittel ook maar alleen ſpreken of handelen zal: hy is wat lager van ſtam, als de tamme, ook meeſt krom en geboogen; van buiten in 't aanzien ros, gelyk ook zodanig zyn de dunne en ſtyve takken, even als de andere geſlagten van Cajoe Mera, *hebbende een effene ſchorſſe, en die is van buiten met een dun vlies bekleet; de bladeren zyn gelyk die van de gemeene tamme Jamboesboom, of wel wat kloeker, te weeten wat meer als een ſpan lank, en zes vingeren breet, waar in ook de aderen by de kanten met boogen t'zamen loopen, booger-groen van koleur dan de tamme, ook op dezelfde manier twee en twee tegens malkander ſtaande; en als het eene blat afvalt, zo komen daar tegen over twee lankwerpige knoppen voort, agter t'zamen gevoegt, en allenskens wat breeder wordende, met een ront, ligt-groen hoofdeken, of kabeletje, het welke (zig openende) boven op vertoont een wit bloeyzel, gelyk dat van de* Cujavos, *dog wat langer van draaden, en hier op volgen twee vrugten, als appelen by malkander hangende, agter met een tuit, gelyk de Queeperen, voorts uit den ronden wat plat, van vooren met een groote navel, daar vier ſchubben aan ſtaan, twee groote en twee kleine, en in de midden een lange ſtyve draat, zynde de middelſte uit het bloeyzel, en van buiten*

ſubſtantia durior eſt quam domeſticæ Jamboſæ, neque ita ſuccoſa, ſapore coeterum conveniens, ſed paulo magis fatua, parvumque relinquens amarorem, hincque dentes non ita corrumpit: Intus continetur parvus nucleus, cujus ſubſtantia eſt inſtar reliquarum Jamboſarum: Florent Julio, & matureſcunt Septembri circa finem pluvioſi temporis: Lignum eſt ſatis durum, ex fuſco-nigricans, quumque adeo ſit incurvum, magis adhibetur ad navigiorum coſtas quam ad ædes: Aquoſa amat loca, umbroſasque valles, per quas flumina decurrunt.

Nomen. Latine *Jamboſa Silveſtris Alba*; Malaice *Jamby Utan Puti*; Amboinice *Aycau Laun Ela*, h. e. Aycau latifolium, quum hujus arboris truncus, uti *Aycous* ſpecies, externe ſit ruber: Macaſſarice *Biawas* & *Cattammon*, in Baleya *Calampoack*.

Uſus. Quum hoc lignum, uti dictum fuit, admodum ſit incurvum, plurimum ad navium coſtas adhibetur: Fructus ab Amboinenſibus non vel raro comeduntur, Macaſſarenſes vero aliquando illos crudos edunt, dum ibidem ſint molliores quam in Amboina, ſed plebi tantum inſerviunt: Alii muria iſtos condiunt inſtar Mangæ ſalitæ, Baleyenſes hujus arboris corticem ac folia in aqua ebulliunt cum *Condondong* foliis, & juniore decidua nuce Calappa, hocque depurant omnes exulcerationes, præſertim pedum: Foliorum ſapor cæterum nullam peculiarem habet qualitatem, quæ primo parum acida ſunt, ingratam relinquentes dulcedinem cum adſtrictione, in vetuſtioribus autem foliis dulcedo hæc magis obſervatur quam acor, ſeu potius ſapor aluminoſus. Sique adcurate adtendatur, diſcrimen aliquod inter Macaſſarenſium *Biawas*, Amboinenſiumque *Gambu Puti* notabitur. *Biawas* quoque minora gerit folia fere inſtar *Jambu Ayer*, ſed paulo longiora & acutiora: Fructus itidem eſt verus rotundus, inſtar Limonis-nipis, albus, ſuccoſus, ac gratior Amboinenſi, cum minima adſtrictione, aptuſque eſt, ut muria condiatur, hæcque arbor in Maro plantatur in hortis & prope ædes. Amboinica autem ſuperius deſcripta plurimum creſcit in vallibus prope *Way-tommo*, in altis itidem invenitur montibus ac in ſilvis, præſertim in montibus poſt Hitoe Lamma, hæque arbores ſunt paulo altiores ſed tamen incurvæ, ac cinereo obductæ cortice, uti omnes Aycous. Folia quoque ſunt paulo minora; fructus duriores ac magis ingrati, unde ab Amboinenſibus non eduntur.

buiten bleek-wit: de ſubſtantie van hun vlees is harder dan dat der regte Jamboezen, en ook zo vogtig niet, van ſmaak de Jamboezen zeer gelyk, dog wat laffer, en een kleine bitterheit nalatende, en daarom de tanden niet zo zeer bedervende: van binnen vint men een kleine korrel, welkers ſubſtantie is als die van andere Jamboezen: zy bloeyen in Julie, en rypen in September omtrent het uitgaan van de reegen-mouſſon; het hout is redelyk hart, uit den donkerenbruin, maar beſterſt leelyk graauw, en is tot den huis-bouw niet zeer bequaam, om dat het zo krom is, werdende dierhalven meeſt tot inhouten van vaartuigen gebruikt; by waſt gaarne aan de waterkanten, en in donkere valeyen, daar rivieren doorloopen.

Naam. *In 't Latyn* Jamboſa Silveſtris Alba: *in 't Maleyts* Jambu Utan Puti: *op Amboins*, Aycau Laun Ela, *dat is breet-bladige* Aycou, *om dat de ſtam dezes booms, gelyk ook alle* Aycous, *van buiten een roode koleur vertoont: op Macaſſers* Biawas, *en* Cattammon: *en in 't Baleys* Calampoack.

Gebruik. *Om dat dit hout, als gezegt, zeer krom is, zo gebruikt men het doorgaans maar tot inhouten van vaartuigen: de vrugten werden ook by de Amboineezen niet of zeer weinig gegeeten, dog de Macaſſaren eeten dezelve ook nog wel raauw, dewylze aldaar wat malſſer zyn als in Amboina, zynde egter maar koſt voor gemeene luiden; andere leggenze in 't zout, als gepekelde* Mangas: *de Baleyers nemen de bladeren of ſchorſſe des booms, en kooken die in water, met de bladeren van* Condondong, *en een jonge afgevallene Calappus-noot, en waſſen daar mede, als met een lavement, alle ulceratien en quade beenen, om dezelve te zuiveren; de ſmaak van deze bladeren heeft anders geen byzondere eygenſchap, zynde in 't eerſte wat zuur, dog laat een onaangename zoetigheit na, met adſtrictie, en aan de oude bladeren proeft men die zoetigheit nog meer dan de zuurte, of liever aluinagtige ſmaak: en als men 'er naauw op let, zo zal men nog eenig onderſcheit bevinden, tuſſchen de Maccaſſaarſche* Biawas, *en de Amboinſche* Gambu Puti: *want de Biawas heeft kleinder bladeren, bykans als de Jambu ayer, dog wat langer en ſpitzer; de vrugt is ook regt ront, gelyk als een Lemoen-nipis, wit, zappiger, en ſmakelyker dan de Amboinſche, met een kleine adſtrictie, en bequaam om in te peekelen, en dezen boom wert aldaar op Marus in hun booven en by de huizen geplant: en de Amboinſche, hier boven beſchreven, waſt veel in de valeye van de Way-tommo, en men vintze ook wel op 't booge gebergte, en in de wilde boſſchen, inzonderheit op 't gebergte agter Hitoe Lamnia, zynde die boomen wat booger, dog niet te min krom, en ook met een roſſe ſchorſſe bedekt, gelyk alle de Aycous; de bladeren zyn ook wat kleinder, de vrugten harder, ook onſmakelyker, en werden dien volgende van de Amboineezen niet gegeeten.*

Tabula Trigeſima Nona

Ramum exhibet *Jamboſæ Silveſtris Albæ*, quæ *Jamboe oetan Poeti* vulgo vocatur.

OBSERVATIO.

Hæc eſt *Malacca Schambu H. Malab. part.* 1. *Tab.* 17. cujus altera ſpecies eſt *Catu-Tsjambu part.* 4. *Tab.* 8. quæ floribus inprimis diſtingunutur, prioris enim ſunt majores & ſtaminoſi, poſterioris ſunt parvi ac meris tantum petalis ſine ſtaminibus conſtantes, unde prima ſpecies mas, altera forte femina habenda eſt: Vocaturque Jambos Silveſtris & montana fructu Ceraſi magnitudine in *Burm. Theſ. Zeyl. pag.* 125. eſtque Jambos Silveſtris, montana, *Ray Hiſt. pl. pag.* 1480. & Jambu Silveſtris fructu Ceraſi magnitudine *Herm. Muſ. Zeyl. pag.* 68.

Hujus altera varietas ſeu minor ſpecies habenda eſt Jamboſa Silveſtris parvifolia, ſeu *Caju Mera*, quam ex *Rumphii Auctuario*, quum huc pertineat, ſubjungimus.

Jamboſæ autem ſpecies a *Valent. in Hiſtor. Amboinæ* a *pag.* 162 ad 165. deſcribuntur, & juxta *Rumphium* denominantur.

De Negen en Dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Wilde witte Jamboes-Boom, Jamboe oetan Poeti *genaamt.*

AANMERKING.

Dit is de Malacca Schambu *van de* Hortus Malabaricus, *in het eerſte deel beſchreven en* Tab. 17. *verbeelt, waar van een andere zoort voortkomt in het vierde deel* Tab. 8. *onder de naam van* Catu-Tsjambu, *welke door hun bloemen voornamentlyk onderſcheiden werden, want van de eerſte zynze grooter en vol veezels, van de tweede kleinder en alleen uit bladen zonder vezels beſtaande, waarom de eerſte zoorte mogelyk het mannetje, het andere het wyfje zyn zal, en deeze wert genaamt Wilde en Berg Jamboes-boom met een vrugt in de grootte van een kers, in de* Theſ. Zeyl. van Burman pag. 125. *en is de Wilde berg Jamboes-Boom van* Ray in zyn Hiſtorie der Planten. pag. 1480. *en wilde* Jambu *met de vrugt in de grootte van een kers van* Herman in zyn Muſ. Zeyl. pag. 68.

Van deze is voor een andere of mede zoort te houden, de wilde klein-bladige Jamboes ofte de Caju Mera, *welke* Rumphius *in zyn* auctuarium *beſchryft, welke om dat die hier toe beboort, wy hem hier ook zullen byvoegen.*

De zoorten verders van de Jamboes-Boomen *werden van* Valentyn *in de beſchryving van* Amboin *van* pag. 162 *tot* 165. *beſchreven, en volgens onze* Rumphius *ook hun naam gegeven.*

should be Tom. II.

Jamboſa Silveſtris Parvifolia; Caju Mera. *Rumphii. Auctuar. Cap. 6.*

Hæc arboris rubræ ſpecies truncum gerit altum & rectum, talibusque rubentibus ac tenuibus obſitum pelliculis, ac aliæ *Aycous*. Rami minores ſunt breves, incurvi, ac nodoſi, ſuperius in minores feſe dividentes ramulos, qui arctis foliis gaudent oppoſitis, binisque paribus crucem efformantibus: Hæc quodammodo cum Caryophylli foliis conveniunt, ſed majora, pallidiora, & rugoſiora ſunt, tres, quatuor, immo quinque pollices longa, duos lata cum brevi acumine. Inferius plures gerunt minores coſtas, quæ oblique ſuperius excurrunt, atque in arcus deſinunt: Horum ſapor eſt acidus & ſilveſtris: Poſt folia ex craſſioribus ramulis progerminant flores, quisque vero flos proprio inſidet petiolo, ex iisdem partibus hi conſtant, quorum inferior pars ſeu centrum Caryophyllum refert, in breve apertum acumen. Superior pars rotundum eſt caput, quod aperitur in quatuor concava ac læte rubentia petala, quæ mox decidunt: Centrum hujus floris conſtat & inpletur elegantiſſimis rubentibus pluribus ſtaminibus arcte junctis, uti reliqui Jamboſarum flores, ſed ſunt brevia, nec ultra transverſalem digitum longa, cum antheris plumbei coloris: In horum medio longus apparet ſtylus, qui poſt decidua petala ac ſtamina perſiſtit. Ex deſcripto floris centro ſeu infima parte oritur fructus, qui parva eſt Jamboſa inſtar roſæ rubens, edendo inepta: Lignum ex longitudinalibus conſtat fibris, tenuioribus quam in aliis *Aycous*, ad oras albicans, interius læte rubens, recens eſt graviſſimum & humidum, ſed facile exſiccatur.

Nomen. Latine *Jamboſa Silveſtris Parvifolia*, Amboinice *Aycou*, Malaice communi vocabulo *Caju Mera*, cujus quatuor ſpecies *Libro quarto* deſcriptæ ſunt.

Locus. Invenitur in montibus ſilvoſis, ſatisque frequens eſt in Amboina.

Uſus. Lignum inſervit ædificationi, ſed recens ſiccatum in ſilva reponi debet, quum alias nimis gravis ſit oneris. Sed decorticatum ac detruncatum non diu ſoli eſt exponendum, quum facile per longitudinem findatur: Ex recentibus foliis cum aqua contritis optimum fit gargariſma, ad os depurandum laxasque corroborandas gingivas.

Alia quoque ſilveſtrium Jamboſarum occurrit ſpecies, quam hic ſubjungam, quæ vocatur *Jamboe Ayer Utan*: hæc eſt arbor humilis ac incurva, foliis vulgaris Jamboſæ Ayer, ſed quæ ſunt anguſtiora magisque acuminata, duo ſemper oppoſita, ſeſſilia fere, ac in longum definentia apicem, tria quatuorve in rachide locantur paria. Ad horum ſummum flores proveniunt, tres quinqueve ſimul in una extenſa ſimul corona, inſtar Caryophyllorum ex duabus conſtantes partibus, inferior harum eſt fructus rudimentum, quod caliculum refert in quatuor diviſum apices, primo viride, huic inponitur rotundus globus ex quatuor concavis & albis petalis conſtans, quæ ſeſe aperientia exhibent plurima ſordide albentia ſtamina, erecto ſtylo in centro, quod diu fructui inſidet, hic autem magnitudinem habet ovi columbini, albidus, & ſuperius umbilicatus: Sub alba carne locatur magnus, anguloſus, ac parum fungoſus nucleus, edendo ineptus. Sed aliquid in hac obſervatur arbore, nam poſt folia in rachide excreſcit verruca, quæ quosdam lignoſos emittit petiolos, qui primo quædam parva & anguſta continent folia, hicque tuber magnitudinis eſt capitis infantis, in tria quatuorve tubercula diviſus, quorum quodvis proprio inſidet pedunculo, quodque conſtat ex innumeris parvis ramulis, qui intricati ac granuloſi ſunt coloris obſcuri, fuſci ſeu nigricantis, præter hoc corpus autem nihil ulterius provenit. Curioſitati inſerviunt, referuntque haud male *Cupreſſum Marinam*: Arbor ipſa frigidis creſcit in vallibus juxta fluminum ripas.

De kleinbladige wilde Jamboes-Boom van Rumphius Auctuarium. Cap. 6.

Deze zoorte van Arbor-rubra gewint een hooge regte ſtam, met diergelyke roſſe en dunne vellekens bekleed als andere Aycous: *de takjens zyn kort, krom, en knoeſtig, aan 't uiterſte zig verdeelende in korte ryskens, dewelke digt bezet zyn met bladeren tegens malkanderen ſtaande en met hun vier in 't kruis. Deze zyn de Nagel-bladeren eenigzints gelyk, dog grooter, weeker, en rimpeliger, 3. 4. en 5. duimen lank, 2. duimen breed, met een korte ſpits. Aan 't onderſte bebbenze veel ribbekens, dewelke ſchuins na voren lopen, en met bogen ſluiten; haar ſmaak is zuuragtig en wild, agter de bladeren aan de dikkere ryskens komt het bloeyzel voort, ieder bloem op een byzondere ſteel, deze zyn gemaakt van twee deelen, het onderſte is de voet gelykende een Garyoffel-nageltje in een kort ſpitsje geopend, het bovenſte deel is een ronde knop, dewelke zig opend in vier holle en ligt-rode blaadjes, die kort daar na afvallen. De midden is digt uitgevuld met ſchone rozen-rode draden gelyk alle bloeyende Jamboezen, dog korter, en niet boven een dwers-vinger lank, dragende lootverwige noppen: in de midden ſtaat een bloot ſtyltje, 't welk ſtaan blyft na 't afvallen der draden, uit voorſchreve voetje wert de vrugt, dewelke is een kleine Jamboes mede rooze-rood en onbequaam om te eeten: het hout is langdradig, fynder, dan aan andere* Aycous, *aan de kanten witagtig en na binnen toe ligt-rood; het verſche zeer ſwaar en vol vogtigheit, dog droogt ligt op.*

Naam. *In 't Latyn* Jamboſa Silveſtris Parvifolia, *in 't Amb.* Aycou, *en in 't Maleyts met een gemeene naam* Caju Mera, *waar van vier zoorten in 't vierde boek beſchreven zyn.*

Plaats. *Men vind het op de bergen in ligte boſſen, en is redelyk gemeen in Amboina.*

Gebruik. *Het hout dient tot den huisbouw, maar men moet het versgekapte in 't boſch laten leggen, want het anders te ſwaar valt om te dragen. Men moet het geſchelde en gekapte niet lang in de Zon laten leggen, vermits het ligt ſcheurd in de lengte, en daar en boven gemeene bertſcheurig is. Uit de verſche bladeren in water gewreven, maakt men een goet gorgel-water om den mondt te zuiveren, en het waggelende tandvlees te beveſtigen.*

Daar is nog een ander zoorte van wilde Jamboezen, dewelke ik hier mede zal byvoegen, genaamt Jamboe Ayer Utan; *dit is een laage kromme boom met bladeren als de gemeene Jamboe Ayer, dog ſmalder en voren ſpitzer, twee en twee regt tegens malkander en ſchier zonder voetjes, en met een lange ſpits* 3 *en* 4. *paaren aan een rysken. Aan 't voorſte der zelve komt het bloeyzel voort, gemeenelyk* 3 *of* 5. *in een wyd kroontje gelyk de nagelen, gemaakt van twee deelen, het onderſte is het beginzel van de vrugt, te weeten, een kelkje boven in vier ſpitzen verdeelt, in 't eerſt groen, en daar boven is een ronden bol uit vier holle en witte blaadjes gemaakt, die haar openende vertoonen veele vuil-witte draden, met een regt ſtyltje in de midden, het welk lang op de vrugt blyft ſtaan, dezelve is in de grootte van een duiven ey, vuil-wit, en boven op met een geſlote naveltje; onder het witte vlees leid een groote boekige en wat vooze korrel, en voorts onbequaam om te eeten. Maar daar is nog een andere rariteit aan dezen boom, want agter de bladeren aan de takjens groeid een wratte, dewelke eenige houte ſteelen uitgeeft, daar aan men eerſtelyk eenige kleine en ſmalle blaadjes ziet, en dit bywas is in de grootte van een kinderkop, dog in* 3 *a* 4. *klompen verdeelt, ieder op een byzondere ſteel, en gemaakt van ontelbare kleine takjens, die in malkander verwert en korrelig zyn, van koleur donker-bruin, en daar komt anders niet aan. Zy dienen tot een rariteyt, wantze verbeelden niet qualyk een Zee-boompje, genaamt* Cupreſſus Marina. *Den boom groeid in koude valleyen langs de oevers van rivieren.*

Tabula Quadrageſima

Ramum exhibet *Jamboſæ Silveſtris parvifoliæ*, quæ *Caju Mera* a *Rumphio* vocatur in ejus *Auctuario Capite ſexto.*

De Veertigſte Plaat

Verbeeldt een Tak van de Wilde kleinbladige Jamboes-Boom, *ofte de* Caju Mera *van* Rumphius *in zyn* Auctuarium Capitt. 6.

OBSERVATIO.

Hæc eſt forte *Blatti H. Malab. part.* 3 *Tab.* 40. vel ſaltem ejus ſpecies, uti ex iconum comparatione & deſcriptione patet.

AANMERKING.

Dit is mogelyk de Blatti *van de* Hortus Malabaricus, *in het derde deel beſchreven, en* Tab. 40. *verbeelt, ofte ten minſte daer een zoort van, zo als uit de vergelyking der figuren, en de beſchryving nader blykt.*

CAPUT TRIGESIMUM SEXTUM.

Jamboſa Ceramica: Jambo Sakelat.

IN magna inſula Cerama altera ſilveſtris Jamboſæ occurrit ſpecies, cujus truncus paulo altior eſt præcedenti: Folia ejus ſunt quoque anguſtiora, referuntque illa *Jambu Ayer*. Fructus longis ex racemis creſcunt, ex ſimplici longoque dependentes pedunculo, quisque vero ex ſuo proprio petiolo, magnitudinis Ovi Columbini, vel paulo majoris inſtar vulgarium prunorum, ſed paulo ſunt oblongiores, profunde umbilicati, æquales, glabri, tactu molles & ſicci, acſi pannum quis ſentiret: Exterior horum pellicula eſt obſcure purpuraſcens, ſique maturi, fere nigra, caro tantum craſſitiem habet culmi ſtraminei, alba eſt, nec ſuccoſa, ſi edantur ſicci ac parum vinoſi ſunt fructus, ſed plus adſtringentes inſtar Prunorum Silveſtrium; in media cavitate locatur oblongus & cinereus nucleus, inſtar Olivæ officuli, plurimum in Ceramæ ſilvis occurrunt, & *Lubu*, æque in magna ac parva Cerama, inveniuntur quoque in Amboina, ſed rariſſime.

Nomen. Latine *Jamboſa Ceramica* ſeu *Alphurica*: Malaice *Jambo Alphuru* & *Jambo Sakelat*, h. e. Jamboſa pannoſa, a prædicto molli tactu, & *Lubunenſes* hanc vocant arborem *Layn Mabu.*

Uſus. Vilis eſt fructus, qui vix dignus eſt, ut de terra tollatur, conducit tamen, ſi per ſilvas iter inſtituamus ad ſitim ſedandam, ſi enim ore manducetur, ſuccus exſugi & deglutiri poteſt, ſicca vero caro abjicienda eſt.

Harum quoque Silveſtrium Jamboſarum videtur ſpecies eſſe illa, quæ occurrit in Luhunenſi regione, quæ arbor eſt trunco recto, cujus lignum interne ſtriatum eſt, ſi transverſaliter diſſecetur, inſtar ligni *Caju-Ayer*, ſed ſtriæ ſunt magis obliquæ ac magis intricatæ: Folia plurimum in extremis ramulis locantur, quinque ſexve ſimul ſine ordine, atque circa hæc plurimi rotundi obſervantur nodi inſtar Capparidis, ſed paulo majores, quique aperiuntur in flores ex ruberrimis ſtaminibus conſtantes, inſtar illorum *Jamboſæ Nigræ*, cum antheris luteſcentibus, hosque ſubſequuntur plurimæ baccæ inſtar Ceraſorum nigrorum, primo purpuraſcentes, dein nigræ, ac quævis ex longo dependet petiolo, ſuperius fovea impreſſa: Caro eſt inſtar Ceraſorum nigrorum, acidiuſcula, inſtar Silveſtrium Jamboſarum: In medio nucleus invenitur uti in ceraſis, ſed tenui conſtans putamine, quod ſi comprimatur, facillime frangitur, in hoc continetur parvum lanoſum officulum, ſed plurimum ſunt concava atque a vermibus exeſa, ſummisque in ramis, uti & in trunci centro, plurimæ formiculæ inveniuntur: Si fructus ſint maturi & nigri, edules quoque ſunt: Ex Luhunenſi regione aliqui ad me fuere adducti, qui duplo triplove majores erant aliis, ac quoque edules.

XXXVI. HOOFDSTUK.

De Ceramſche Jamboes-Boom.

OP het groote Eylandt Ceram heeft men nog een andere zoort van wilde Jamboezen, welkers ſtam wat booger is dan de naaſt voorgaande; de bladeren zyn ook ſmalder, en gelyken na die van Jambu-Ayer. *De vrugten waſſen aan lange troſſen, rondom een enkelde lange ſteel hangende, en yder nog aan een byzonder ſteeltje, zynde van de grootte als een duyven-ey, of wel nog wat grooter, en gelyk de gemeene pruimen, dog wat lankwerpiger, met een diepen navel, van buiten effen, zonder rimpelen, in 't aantaſten zagt en droog, als of men laaken voelde; de buitenſte huit is donker-purper, en alſſe ryp zyn, bykans ſwart, het vlees is maar een ſtroo-balm dik, wit, niet zeer zappig, in 't eeten droog, en een weinig wynagtig, dog meer adſtringerende, gelyk de ſleen, in de middelſte holligheit legt een langwerpige graauwe korrel, gelyk een olyven-ſteen; en aan de ſteel zitten zomtyts twee en drie dezer vrugten, als met billen tegens malkander aan; men vintze meeſt in de boſſchen van Ceram, en* Luhu, *en zo wel op groot als op klein Ceram, ook zynze in Amboina, maar evenwel zeer weinig.*

Naam. *In 't Latyn* Jamboſa Ceramica, *of* Alphurica, *in 't Maleyts* Jambo Alphuru, *en* Jambo Sakelat, *dat is laaken Jamboeze, van het voorn. zagte gevoel: en de* Luhuneezen *noemenze* Layn-Mahu.

Gebruik. *Het is een veragte vrugt, die men zig naauwelyks verweerdigt op te raapen, en evenwel iſſe goet, als men reyſt, en in 't boſch is, om den dorſt te verſlaan; want men kauwtze in de mont, het zap inſwelgende, en het reſteerende drooge vlees wegſmytende.*

En van deze wilde Jamboezen ſchynt ook een klein geſlagt te zyn de geene, die men vint op het Lubuneeze lant, zynde een boom met een regte ſtam, en wiens bout van binnen geſtraalt is, als men het dwers doorzaagt, gelyk het bout van Caju-Ayer, *dog de ſtraalen loopen wat ſchuynzer, en ook meer verwert; de bladeren ſtaan meeſt aan de uiterſte takjes, omtrent vyf a zes by malkander, zonder eenige ordre; en daar rondom hangen veele groene knopen, als kappers, dog wat grooter, en die hun openen in bloempjes van boog-roode draatjes gemaakt, gelyk die van de* Jamboſa Nigra, *met geele nopjes, en daar op volgen veele bezien, gelyk als krieken, eerſt ligt-root of purper-verwig, dog ten laatſten zwart, en yder hangt met een lang ſteeltje aan het rysken, hebbende aan 't voorſte deel een kuiltje; het vlees is als dat van de krieken, en wat zuuragtig, gelyk wilde Jamboezen, in de midden vint men een ſteen, gelyk in de kerſſen, dog met een dunne ſchaal, die, alsze gedrukt wert, zeer ligt breekt, en daar binnen leit beſlooten een kleine wolagtige beeſt, dog zy zyn meeſt hol of van de wormen doorvreeten; en aan de bovenſte takken, als mede de ſtam ſteekt het hert zomtyts vol kleine mieren; als de vrugten zwart en ryp zyn, dan kan menze ook eeten: zynde my, van 't zelfde Loeboeneeze lant, eenige toegebragt, die wel twee en driemaal grooter, en ook eetbaar waaren.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Primæ,

In qua *Figura prima ramum folioſum* exhibet.
Figura ſecunda caudicem floribus fructibusque onuſtum demonſtrat, qui ex ſingularibus ejus nodis proveniunt.
Litt. A. *Florem ſeparatum* ſiſtit.

OBSERVATIO.

Hæc a *Valent.* exhibetur in *Tabula* No. VIII. paginaque 162. in *Amboinæ deſcriptione* obiter exaratur.

UYTLEGGING

Van de Een- en Veertigſte Plaat,

Dewelke met de eerſte Figuur *aanwyſt een* Tak *met* bladen *behangen.*
De tweede Figuur *vertoont, hoe de bloemen en vrugten uit de ſtronk van de boom uit byzondere quaſten te voorſchyn komen.*
Litt. A. *verbeelt een byzondere bloem.*

AANMERKINGE.

Deze Figuur komt mede voor by Valent. *op de Plaat onder* No. VIII. *en wert op* pag. 162. *ter loops beſchreven.*

Fig. 2.

Fig. 1.

Eugenia

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM

Jambolana. d'Juet.

QUamvis hæc arbor ante aliquot tantum annos ad nos in Amboinam fuerit tranſlata, illam tamen in Herbario Amboinico locare volui, eoque magis quum in vicina Celebe quoque ſit nota, ac in Amboina jam propagatur: Creſcit tam alte ac domeſtica Jamboſa, geritque æqualem ac craſſum corticem, in vetuſtioribus vero arboribus eſt rugoſus & quaſi fiſſus. Minores rami cruciatim opponuntur majoribus in ramis, eodemque modo illis folia inſident, atque ubi ſurculi non progerminant, ibi ingens propullulat folium: Folia ſunt pauca, nec ultra duo triave paria uno ex ramo, ſimillima foliis *Caju Maria*, ſed paulo minora magisque rotunda, quinque ſexve pollices longa, manum lata, rotunde terminantia, cum brevi apice, qui deorſum inflectitur: Sunt hæc folia glaberrima & firma, plurimis tenuibus & arcte junctis transverſalibus venulis parallelis, atque ad oras in arcus deſinentibus pertexta, uti folia *Cajoe Maria*, ſed non ita arcte junctis. Flores racemoſi ex foliorum alis proveniunt, hique formantur ex parvis viridibus capitulis, quæ, ſi aperiantur, puſillos exhibent flores, qui parvis componuntur ex ſtaminibus inſtar forum Caryophyllorum: Fructus fere ſunt magnitudinis Olivarum, ſed ſemper parum incurvi, optimeque formam referunt Caryophyllorum feminarum, pollicis articulum longi, ab utraque parte obtuſi, ſuperius coronati ſeu umbilicati, inſtar Jamboſarum; & fovea inpreſſi: Coloris ſunt primo viridis, dein purpureo-rubentis, ultimo nigri, inſtar Caryophyllorum feminarum, ſique maturi ſunt, molles tactui apparent: Sapor, ſi rubent, eſt acidiſſimus, & adſtringens, in maturis vero dulcior, ſed quadam mixtus acerbitate, inſtar maturorum Prunorum ſilveſtrium, penitus maturi vero ſunt tam dulces ac uvæ, quæ fere matureſcunt: Caro interior albicat, ſuccoſa eſt, & oſſiculo proxima, purpureo-rubens: hujusque nucleus eſt fere inſtar Olivæ officuli, ſed ad extremitates rotundior eſt, ac tenui tectus putamine, in quo ſiccus continetur nucleus coloris ex flavo-virentis, auſterus admodum, & amari ſaporis: In racemis non plures tribus quatuorve ſunt baccæ, quæ matureſcunt, plurima enim pars decidit: Anni tempus, quo matureſcunt, eſt ab Auguſto usque ad Decembrem. Vetuſtaque folia flaveſcunt, & brevi ante flores decidunt, ſed non cuncta uti Jamboſarum: Trunci cortex eſt ſiccus, ac ſine ullo notabili ſucco, uti quoque confracta folia.

Nomen. Latine *Jambolana*, juxta Portugallicum *Jambolaan*, Garzias vero aliique Luſitanici ſcriptores vocant *Jambolones* & *Jambolyns*, in Malacca, Java, & Baleya dicuntur *d'Juat* & *d'Juel*, in Macaſſara *Roppa Rappo Java*, h. e. fructus Javanicus, quum ex Java acceperint, in Bima vero *Duwe* dicuntur.

Locus. In Orientalibus Indiæ partibus hi fructus magis ſunt noti, quam in Occidentalibus, occurrunt enim in Java, Baleya, Bima, uti & in Macaſſara, ſed raro. Meo jam tempore in Amboinam tranſlati ſunt, ſed hic non læte vegetant, quum vermes, aliaque inſecta arboris folia depaſcant, quod incommodum hæc arbor præ aliis in pluribus patitur locis.

Uſus. Hic fructus eſt naturæ humidæ, frigidæ, & adſtringentis, unde raro præſertimque ob magnam ejus acerbitatem crudus comeditur, niſi penitus ſit maturus, tumque ſitim ſedat, ſed tantum inſervit uſui plebis, iisque in locis, in quibus frequentes ſunt, muria condiunt, vel crudos cum ſale ac piſcibus edunt: Atque hunc in finem ad Bocaſſan quoque adhibentur juniora folia, quamvis paululum ſunt ſicca & adſtringentia, ſed ſuccus ſeu muria dictorum Bocaſſan gratos illos reddit, atque hæc juniorum foliorum genera ita crude comeſta vulgo vacantur *Oelang Oelang*: In Baleya lignum vetuſtorum truncorum ad ædificia adhibent, ſed non eſt elegans: Arbor hæc æque officulis ſuis ac ramis depactis propagatur: Maturi ſeu nigri fructus melius ſapiunt, ſi aliquot per horas in ædibus deponantur, qui calidis in morbis optime refocillant os, ſed non nimis multi ſimul ſunt

XXXVII. HOOFDSTUK.

De Jambolans-Boom.

HOewel dezen boom eerſt voor eenige jaaren tot ons in Amboina overgebragt is, zo heb ik hem egter mede in't Amboinſche Herbarium *willen plaats geven, en te meerder om dat hy op't nabuurige Celebes ook bekent is, en nu in Amboina begint voort geteelt te werden: hy groeit wel zo hoog als een gemeene Jamboes-boom, hebbende een effene en dikke ſchorſſe, dog aan de oude boomen wortze wat ruig en als geborſten: de ryskens ſtaan in't kruis aan de takken, als mede op gelyke maniere aan dezelve de bladeren: en waar geen ryſken is, daar tegen over ſtaat een groot blat; de bladeren zyn weinig, en niet boven twee a drie paar aan yder tak, zeer gelyk zynde de bladeren van* Caju Maria, *dog een weinig kleinder en wat ronder, vyf en zes duimen lank, een hant breet, en voor ront toeloopende, met een korte ſpits, die nederwaarts geboogen is: zy zyn zeer glat en ſtyf, met veele fyne en digte dwers-adertjes, lopende meeſt alle evenwydig, en ben digt tegens de kanten met boogjes ſluitende, gelyk de bladeren van* Cajoe Maria, *dog niet zo digt aan malkander. Het bloeyzel komt met trosjes uit den ſchoot der bladeren voort, en daar aan ſtaan kleine groene knopjes, dewelke hun openende, kleine bloempjes vertoonen, en daar in vint men kleine draatjes, gelyk in het bloeyzel van Garioffel-nagelen. De vrugten zyn omtrent zo groot als de Olyven, dog altyt een weinig krom, en zeer na by de gedaante hebbende van de Moer-nagelen, dat is een lidt van een duim lank, agter en vooren ſtomp, boven op met een kroontje of naveltje, gelyk de Jamboezen, en daar onder een kuiltje; van coleur eerſt ligt-groen, daar na purper-root, ten laaſten zwart, gelyk de Moer-nagels, en alſſe ryp zyn, wat week in 't aantaſten: de ſmaak is in de roode zeer zuur en t'zamen trekkende, maar in de rype wat zoeter, dog nog al met eenige wrangigheit gemengt, gelyk de rype ſteen; dan de geheel-rype zyn omtrent zo zoet als druiven, die ten naſten by ryp zyn; het vlees van binnen is wit, zappig, en naaſt aan de korrel purper-root; hebbende van binnen een korrel als een Olyven-ſteen, dog aan de einden wat ronder, en bekleet met een dunne ſchaal, waar binnen in leyt een drooge beeſt, van coleur geel-groen, zeer wrang, en wat bitter van ſmaak: aan de troſſen zyn niet meer dan drie a vier bezien by malkander, die ryp werden; want het meeſte deel valt af: haar zaizoen is van Auguſtus tot December; en de oude bladeren worden geel, en vallen kort voor de bloeytyt af, dog niet alle, gelyk die van de Jamboezen: de ſchorſſe van de ſtam is droog en zonder merkelyk zap, gelyk mede de afgebrokene bladeren.*

Naam. *In 't Latyn* Jambolana, *na 't Portugees* Jambolaan, *dog Garzias en andere Portugeeze ſchryvers noemenze* Jambolones *en* Jambolyns, *op Maleits, Javaans, en Baleys* d'Juat *en* d'Juel, *op Macaſſers* Roppa Rappo Java, *dat is Javaanſche vrugt, om dat zyze van Java ontfangen hebben, en op Bima* Duwe.

Plaats. *In de weſterſche delen van Indien zyn deze vrugten meer bekent dan in de ooſterſche quartieren, men vintze op Java, Baley, en Bima, en ook op Macaſſer, maar weinig: in myn tyt zynze mede tot in Amboina overgebragt, dog willen daar qualyk aarden, om dat de wormen en ander ongedierte hun de bladeren geduurig op-eeten, en welke plaage dezen boom boven andere ook op meer andere plaatzen onderworpen is.*

Gebruik. *Deze vrugt is vogtig, kout, en t'zamen trekkende van natuur, en wort dierhalven, en ook om haare groote wrangigheit, weinig raauw gegeeten, of zy moet gheel ryp zyn, en als dan verſlaatze nog den dorſt, dog blyft evenwel alleen maar ten gebruik van ſlegte luiden, en ter plaatzen, daarze veel vallen, wetenze die in te peekelen, of ook raauw met zout en viſſchen te eeten; en daar toe werden onder de Bocaſſan mede wel genomen de jonge bladeren, hoewelze wat droog en t'zamentrekkende zyn, dan het zap of de pekel van de gem. Bocaſſan maaktze aangenaam, en welke zoorte van jonge bladeren, dusdanig raauw gegeten wordende, men in 't gemeen noemt* Oelang Oelang: *op Baley wetenze het hout van de oude ſtammen mede tot hun huisbouw te gebruiken, maar daar is gants geen fraayigheit aan: zy werden voortgeplant, zo wel door de korrels, als de afgeſnedene takken: de rype of zwarte vrugten ſmaaken ook beter, als menze een etmaal of wel langer in huis laat*

ſunt ſumendi, quum ventrem valde conſtipent: Si bene maturi ſint, etiam in obſoniis cum aliis ferculis menſis inponuntur.

Tabula Quadrageſima Secunda

Ramum exhibet *Jambolanæ*, quæ *d'Juet* incolis dicitur. A. Fructum denotat majori forma expreſſum.

OBSERVATIO.

Vocatur hæc arbor Prunus Indica, fructu nigro, Olivæ magnitudine, Jambolons *Acoſtæ*, *Madan* Zeylonenſibus ab *Herm. in Muſ. Zeyl. pag.* 8. & *Burm. Theſ. Zeyl. pag.* 197. Jambolons arbor ab *Acoſta* deſcribitur *libr. Arom. pag.* 299. *in octavo.* videturque hæc arbor ad *Jamboſæ* ſeu *Eugeniæ* quoque pertinere genus.

ſtaan, gevende als dan, in heete ziektens, een aangename ververzing voor de mont, dog men moet 'er niet te veel teſſens eeten, om datze merkelyk den buik t'zamen trekken: zy werden ook wel onder het banket, of als een nageregt ter taaffel opgediſt, wel te verſtaan alſſe volkomen ryp zyn.

De Twee- en Veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Jambolans, d'Juet *van de inlanders genaamt.*
A. Wyſt aan een vrugt in grooter formaat.

AANMERKING.

Deze Boom wert de Indiſche Pruime-Boom met een ſwarte vrugt in de grootte van een Olyf genaamt, ofte de Jambolons van Acoſta, *en de* Madan *van de Ceylonenſers van* Herman *in zyn* Muſeum Zeylan. pag. 8. *en van* Burman. *in de* Theſ. Zeylan. pag. 197. *de Jambolans-Boom wert by* Acoſta *in zyn boek over de Specerye in* octavo pag. 299. *beſchreven, en deze boom ſchynt mede te behooren tot het geſlagt van de* Jamboeſen *ofte de* Eugenia.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Mangoſtana: Mangoſtan.

HAec arbor in Amboina eſt exotica, ſed quum in vicinis inſulis Moluccis & quoque in Banda occurrat, hic etiam locum obtinet. Ejus fructus ex teſtimoniis omnium Indorum, apud quos reperitur, optimus ac ſaluberrimus habetur omnium reliquorum fructuum: Arbor hæc plerumque tantæ eſt magnitudinis ac maxima Jamboſa arbor, ejus folium eſt inſtar *Caju Maria*, ſed paulo majus, ac firmius, manum nempe longum, quatuor latum digitos, atque ab utraque parte in rotundum deſinens; coſtæ transverſales non ita ſunt tenues & remotius ſitæ, intermedio ſpatio tenuiſſimis venulis contexto: Flos eſt acſi *Brappat* flos, (ſpecies *Mangi Mangi*) à quatuor ad quinque apertis conſtans apicibus, inſtar ſtellæ expanſis & magnitudinis denarii, qui intus ſtamina quædam gerit flava, atque in centro piſtillum, ex quo fructus progerminat, qui maturus magnitudinem habet Amboinenſis parvi dulcis pomi, coloris obſcure fuſci, quique e longinquo niger apparet, prope petiolum pedem ſeu calicem gerit cruciatum ex quatuor craſſis & ſemiconcavis, ſeu Cochleariformibus foliolis conſtantem, quæ hinc non arcte fructui accumbunt, ſuperius planam quoque gerit ſtellulam, quæ ex quinque ſexve ſubrotundis componitur radiis coloris fuſci: Quot vero radii hac in ſtellula obſervantur, tot ſegmenta interior gerit caro, ſique hi radii ſint ampli, ſegmenta quoque ſunt ampla, ſi vero tenues vel graciles, contrarium denotant; ita ut memorata interna ejus caro in quinque ſexve ſegmenta peculiaribus cellulis & pelliculis ſit diſtincta, tali fere modo ac in dulcibus obtinet pomis ſeu *Lanſiis*, ejusdem quoque eſt coloris ac ſubſtantiæ ac *Lanſii* caro, alba nempe, ſuccoſa, ac ſemi-pellucida, hæcque ſeparata ſegmenta ſeu partes ſunt, uti ſuperius dictum fuit, valde inæquales; plerumque enim invenitur una valde ampla, quæ planum albumque gerit nucleum, qui reconditur cellula, cui caro eſt nexa, aliæ vero partes ſeu ſegmenta ſunt minora, ac ſæpe ſine nucleis.

Immo plurimis in fructibus ſæpe nullus invenitur nucleus propagationi aptus: Interiori vero pelliculæ ſuperficiei accumbunt quinque ſexve cellulæ, in quibus delicatæ hæ reconduntur particulæ: Quarum ſapor in iis, qui ſemi-maturi ſunt, fructibus eſt aciduſus, ſed maturi ſunt adeo delicati & grate dulces ac optima Lanſia vel uvæ maturæ excogitari poſſunt. Simulque adeo ſucceoſi, ut multi vix ſatiari hiſce fructibus poſſint, ob excellentem odorem gratamque dulcedinem, putaturque, quum ægrotus nullum alium amplius appetat, vel edere poſſit cibum, hoc delectari adhuc fructu, ſi vero hunc non deſiderat, de ejus ſalute deſperandum eſſe, atque hunc in omnibus fere licet edere morbis. Trunci cortex eſt inſtar Jamboſarum, mollis, facilisque decorticatu: Lignum exterius albeſcit, interius fuſcum ac firmum eſt, longitudinalibus ſtriatum fibris, ſique vetuſtiorum ſit arborum,

XXXVIII. HOOFDSTUK.

Mangoſtan-Boom.

DEze boom is in Amboina uitlants, maar dewyl men hem mede vint in de nabuurige Moluxe Eylanden, als mede in Banda, zo moet hy ook alhier wat plaats hebben: zyne vrugten werden na de getuigeniſſe van alle de Indianen, daar by waſt, voor de beſte en gezontſte van alle boom-vrugten geagt; en de boom wert ordinaris zo groot als de grootſte Jamboes-boom, zyn blat is als dat van Caju Maria, *dog wat grooter en ſtyver, te weten een hant lank, vier vingers breet, van agter en vooren ront toelopende; ook zyn de dwers-ribben zo fyn niet, en zy ſtaan mede wat verder van malkanderen, zynde de tuſſchen-plaatzen met fyne adertjes doorweeven; de bloeme is als die van de* Brappat (*een zoorte van* Mangi Mangi) *van vier a vyf geopende ſpitzen, als een ſterretje, en omtrent zo groot als een ſchelling, hebbende van binnen eenige gele draatjes, en in de midden een heuveltje, daar de vrugt uit voortkomt: en dewelke, ryp zynde, ongeveer zo groot is als een kleine Amboinze zoete appel, van koleur hoog of donker-bruin, 't welk men van verre wel voor zwart zoude aanzien; by de ſteel hebbenze een voet, in 't kruis, gemaakt van vier dikke en half holle, of lepel-vormige blaatjens, dewelke dien volgende niet digt tegen de vrugt aanleggen; van boven, of van vooren, hebbenze ook een plat ſterretje, 't welk van vyf a zes rondagtige ſtraalen gemaakt, midsgaders ligt-bruin van coleur is: en zo veel ſtraalen als men aan deze ſterre ziet, zo veel deelen beeft het binnenſte vleeſch, beduidende de groote ſtraalen groote deelen, en de dunnere of magere het tegendeel; zulks dat het voorn. binnen-vlees in vyf a zes ſtukjes met byzondere velletjes is afgeſcheiden; even zodanig en gelyk als men dat ziet in de zoete appelen of Lanzen, ook is het mede van de zelve coleur en ſubſtantie als het Lanze-vlees, te weten wit, zappig, en half-doorſchynende, en deze onderſcheiden ſtukjens of deeltjens zyn, als boven gezegt, vry wat ongelyk; want doorgaans vint men 'er een gebeel groote, hebbende een platte witte korrel, dewelke omvangen is met een zakjen, daar het vlees vaſt aanhangt, de andere ſtukjens dan zyn kleinder, ook somtyts zonder korrels.*

Ja in veele vrugten vint men wel niet eenen korrel, die bequaam is om voort te planten, aan de binnenſte vlakte van de ſchel ziet men vyf a zes vakjens, celletjes, of kamertjes, daar deze lekkere vlezige deeltjens in leggen of ruſten: en welkers ſmaak, in de gene die maar half ryp zyn, wat ryns is, maar de rype zyn zo aangenaam zoet als de beſte lanzen of rype druiven konnen wezen; en daar by zeer zappig; zulks veele nauwelyks haar bekomſt aan deze vrugten konnen eeten, wegens hare uitnemende geur en aangename zoetigheit, en men meent, dat wanneer een zieke geen andere koſt meer kan of wil eeten, hy nog ſmaak in deze vrugt zoude vinden, dog, zo hy die ook niet en kan nuttigen, dat men dan aan zyn behoudenis wel mogte twyffelen; dezelve mogen in meeſt alle ziektens wel gegeten en gebruikt worden: de ſchorſſe des ſtams is even als die van de Jamboezen, wat week, en laat zig ook ligt afſchillen: zynde het hout van buiten wit, van binnen bruinagtig,

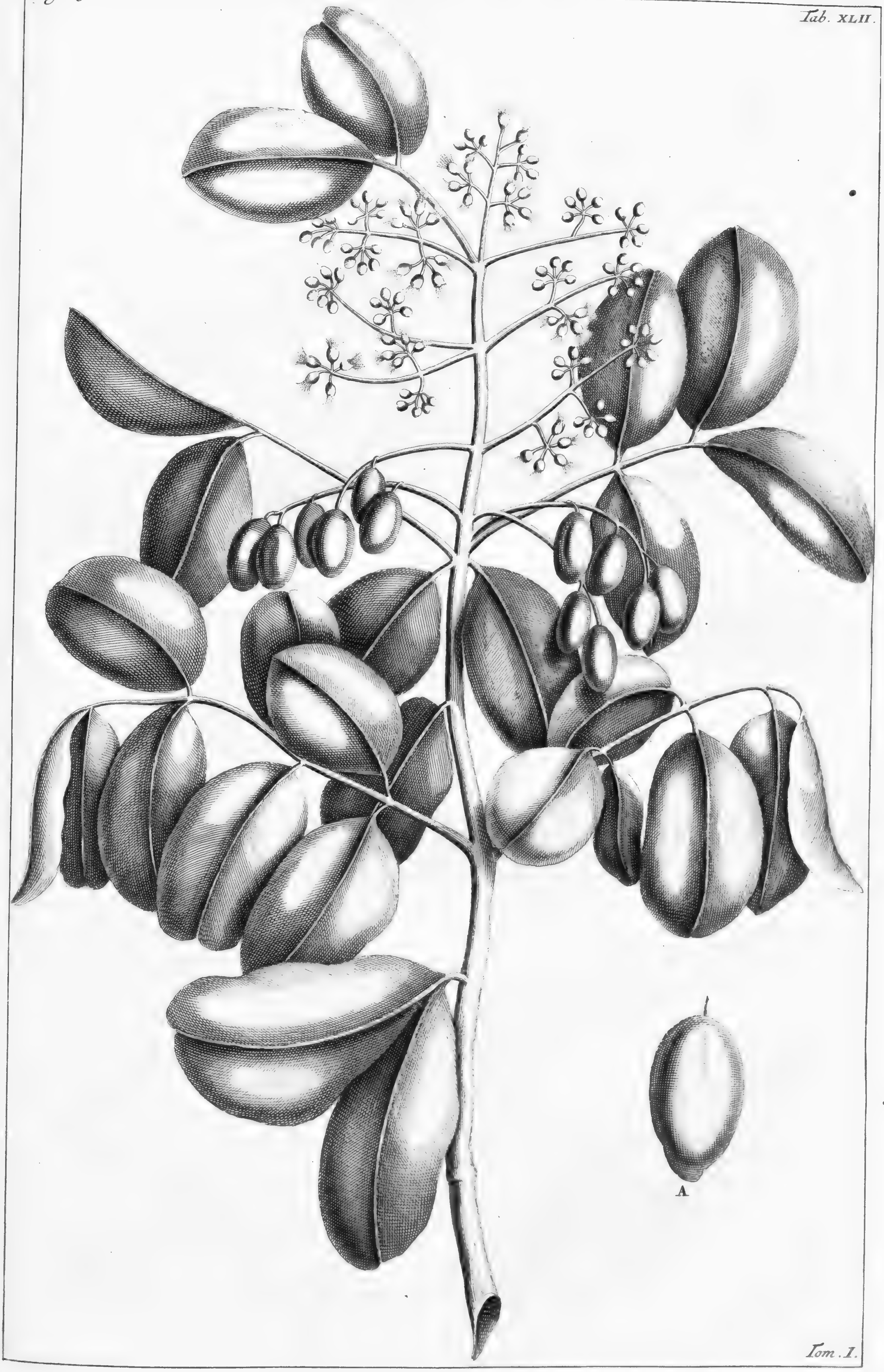

A

A
B
C
D
E

borum, plerumque eſt fuſcum, atque ad margines pauco diſtinctum albo colore.

Nomen. Latine *Mangoſtana*: Malaice *Mangoſtan*: Baleyice *Mangis*. Macaſſarenſes male hanc vocant *Kiras*, ob magnam ſimilitudinem, quam cum tali gerit arbore, apud illos creſcente, quæque revera ſpecies quoque eſt *Mangoſtanæ*, qualis quoque in *Auctario* noſtro deſcribitur.

Locus. Nobilis hic fructus non reperitur per totam Indiam, ſed in ejus partibus orientalibus, uti in Malacca, Sumatra, & Java, in regione vero Jaccatræ vel Bataviæ non occurrit, vel ſaltem rariſſime, ac plurimi ex Banthama & Japara venales ibi tranſportantur: In Baleya quoque occurrunt, immo majores, in Gelgelæ ſilvis creſcunt, ſed magnum requirunt laborem, ut aliis in locis plantatæ hæ arbores læte creſcant & germinent, nuclei enim ſunt rari, molles, & mucoſi, unde raro etiam propullulant, hincque juniores arbuſculæ, quæ ex deciduis fructibus in ſilvis ſponte progerminant, ſunt effodiendæ, inque earum locum ſubſtituendæ, terra autem, in qua ſponte creſcunt, eſt rubra, ac pinguis argilla lapidulis mixta: In Amboina nullæ occurrunt, nec ibi creſcere volunt, licet vivæ illuc tranſportentur arbuſculæ: In Banda una tantum alterave occurrit arbor, quæ ſatis fertiles ſunt, ſed tardiſſime creſcunt, in Ternata vero in Gelolo lætius creſcunt, quum ſolum ibi quoque ſit melius quam hic, vel in Banda.

Uſus. Fructus hi, uti dictum fuit, plurimum crudi ob excellentem gratumque ſaporem comeduntur, ſed per totum annum non reperiuntur, ſed plurimum in Novembri & Decembri. Si aperiantur hi fructus, pelliculæ ſuccus a carne ſeparatus ſit, quum alias ſit amara, quique maturi ſunt, manibus comprimi poſſunt, ut dehiſcant, tumque dicta pellicula prudenter auferenda ac abjicienda eſt, vel aliquem in uſum aſſervanda. Ex læſis ramis exſtillat ſquallidus ac flaveſcens ſuccus, non ſpiſſus ſed aquoſus, qui in molle concreſcit gummi, quod inſtar glaciei apicum ex trunco dependet: de fructus dulcedine gratoque ſapore ſupra dictum fuit, nec plura addere poſſumus: Cortices exſiccantur atque pro medicamento in dyſenteria ac tenesmis inſerviunt, tamquam Cortices Granatorum, verum non adeo amari ſunt: Eundemque in finem Macaſſarenſes ſuccoſum arboris corticem & juniora ſumunt folia, cum pauco *Culit Lawan*, quod ſimul manducant, ejusque ſuccum deglutiunt, qui parum amarus eſt cum levi adſtrictione. Idem cortex aqua contritus, atque eo os collutum curat aphthas. Sinenſium tinctores hunc quoque adhibent corticem, ſi nigrum tingant colorem, qui pro baſi inſervit, utque majorem det firmitatem ſeu adhæſionem: An Mangoſtanæ lignum itidem petrefiat, ac lignum *Kiras*, quum Macaſſarenſes binas has confundant arbores, inveſtigandum eſt, ac quomodo *Kiras* lignum tractetur in Auctuario ſæpius memorato deſcribetur, ibidemque legi poterit.

agtig, en maſſief, dog in de lengte met eenige aderen doorlopen of als geſtreept, en zo 't van oude boomen is, vint men het doorgaans bruin, en gewatert met weinig wit aan de kanten.

Naam. *In 't Latyn* Mangoſtana: *op Maleits* Mangoſtan: *op Baleis* Mangis: *de Macaſſaren noemenze alhzivelyk* Kiras, *om de groote gelykeniſſe, dieze heeft met zodanig een op haar lant groeyende, en die in der daat mede is een zoorte van* Mangoſtan, *gelykze ook in onze* Auctuarium *beſchreven ſtaat.*

Plaats. *Deze edele vrugt vint men niet door gants Indien, maar in deſſelfs ooſtelyke deelen, als op Malacca, Sumatra, en Java, dog in 't diſtrict van Jaccatra of Batavia vallenze niet, of immers zeer weinig, de meeſte van Banthan en Japare daar te markt gebragt wordende; op Baley beeft menze ook, en nog wel zo groot; en op Gelgel waſſenze in 't wilt, dog men beeft groote moeyte om dezelve aldaar op andere plaatzen te planten, want de korrels zyn weinig, week, en ſlymerig, komen dierhalven ook weinig op, en daarom moetenze de jonge boompjes, die van de afgevallene vrugten in 't wilde voortkomen, uitgraaven en haar daar van bedienen, zynde het lant, daarze in 't wilde groeyen, roode vette kley, met wat ſteen gemengt. In Amboina zynder geen, en zy willen daar ook niet waſſen, al brengt menze levendig over, in Banda ſtaan maar een a twee boomen, die redelyk wel dragen, dog zeer langzaam opgroeyen; willende in Ternaten op Gelolo beter aarden, om dat de gront aldaar ook beter is, als hier en in Banda.*

Gebruik. *Deze vrugten worden, als gezegt, om haare uitſtekende aangenaambeit, meeſt alle raauw gegeten, dan men vintze niet 't geheele jaar door, maar meeſt in November en December: In 't openen van dezelve moet men 't zap van de ſchorſſe niet aan het vlees laten komen, om dat het daar van bitter wert; en de gene, die ryp zyn, kan men met de handen wel drukken, datze open berſten, en als dan de gem. ſchorze of ſchelle voorzigtig daar afnemen en wegwerpen, of tot eenig gebruik laaten bewaaren: uit de gequetſte takken vloeit een vuil wit of geelagtig zap, niet dik maar wat wateragtig, en 't welk zig verandert in een weeke gom, die als kegels of ys-takken aan de ſtam blyft hangen: zynde van de zoetigheit en aangenaambeit dezer vrugt hier boven geſproken, en meer weten wy daar niet by te voegen: de ſchellen werden gedroogt, en tot medicyn in de bloetgank en perſſing gebruikt, even gelyk de granaatſchillen, dog zy en zyn zo bitter niet, en ten zelven eynde nemen de Macaſſaren de zappige ſchorſſe van den boom als mede de jonge bladeren, met een weinig* Culit Lawan, *'t welkze dan zo te zaamen kauwen, en het zap daar van inzwelgen, het welk ook een weinig bitter is met wat zamentrekking: dezelfde ſchorſſe, met water gewreeven, en de mont daar mede geſpoelt, geneeſt de ſprouw: de Sineeze verwers bedienen haar mede van deze ſchelle, alſſe zwart moeten verwen, dezelve gebruikende tot een gront, en om daar aan te meerder vaſtigheit te geven: of nu het hout van deze* Mangoſtang-*boom mede in ſteen kan verandert werden, gelyk dat van de* Kiras, *dewyl dog de Macaſſaren deze beide boomen verwarren en onder malkander mengen, dat ſtaat nog te onderzoeken; en hoe men met het zelve* Kiras-*hout handelt, zal in't* Auctuarum, *meermaalen genoemt, beſchreven, en aldaar konnen nagelezen worden.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Tertiæ,

Quæ ramum exhibet Mangoſtanæ, ſeu Garciniæ foliis fructibusque ornatum

A. Folium denotat naturali fere forma & magnitudine.
B. *Florem apertum* exhibet.
C. *Fructum diſſectum.*
D. *Fructum antica parte* conſpiciendum præbet, ut ejus *corona* ſeu *ſtellula* appareat.
E. *Fructum poſtica parte* exhibet, ut ejus *pericarpium* perſiſtens in conſpectum veniat.

UYTLEGGING

Van de Drie- en Veertigſte Plaat,

Die een Tak vertoont van de Mangoſtan ofte de Garcinia met zyne vrugten en bladen.

A. Wyſt aan een bladt *byna in zyn natuurlyke* grootte *en* gedaante.
B. Vertoont de bloem geopent.
C. De opengeſnede vrugt.
D. De vrugt van vooren, op dat deszelfs ſtarretje op dezelve beſchout wert.
E. Een vrugt van agteren te zien, om de kelk te onderſcheiden, die aan de ſteel overblyft.

OBSERVATIO.

Hæc eſt *Garcinia Hort. Cliffort. pag.* 183. cujus notas dedit *Linnæus* in *Char. plant. gen. no.* 861. quæ eſt Mangoſtana *Garcin. act. pag.* 431. *Tab.* 1. & Garziæ apud *Clus.* in *exot. pag.* 233. &c. Laurifolia Javanenſis a *Bauh. in Pin. p.* 461. & *Ray. Hiſt. pag.* 1662. Figura hujus apud *Valent. in tab. no.* 3 occurrit, vocaturque *pag.* 157. Mangoſtan-boom. Huc pertinet Panitſyka Maram *H. Malab. tom.* 3. *Tab.* 41. quæ hujus ſpecies ſeu varietas habenda eſt, eademque eſt cum ſubſequenti, quam ex *Rumphii auctuario Cap.* 1. quum hic pertineat, interponimus.

Mangoſtana Celebica. ſeu Kiras *Rumphii Auctuar. Cap. I.*

IN Herbarii noſtri *Lib.* 1. *Cap.* 38. diximus *Kiras* ſpeciem eſſe Mangoſtanæ, imo Macaſſarenſem vel Celebicam eſſe; ibi autem ejus deſcriptionem addere non potuimus, quam hic jam ſubjungimus.

Non alta eſt arbor, ſed ejus coma eſt elegans & extenſa, in qua rami ac ſurculi, uti & folia bina ſemper in ordine ſunt oppoſita, non autem per ordines, ſed arcuatim locantur, brevibus ac firmis petiolis inſidentia, quinque ſexve in una rachide paria: Folia Mangoſtanæ ſimilia ſunt, ſed in eo differunt, quod anguſtiora & acutiora ſint, ſeptem octove pollices longa, ultra tres lata digitos, ab utraque parte acute deſinentia, craſſa ac firma, ſed rariora quam Mangoſtanæ, tenuiſſimis parallelis coſtis transverſalibus pertexta, quæ non protuberant, ac vix dignoſci poſſunt: Juniore in arbore ſunt novem cum dimidio pollices longa, tres cum dimidio vel quatuor ampla pollices, ab utraque parte acuminata, ac tam glabra, ut fere nullæ appareant coſtæ, quæ in *Mangoſtanæ* foliis magis protuberant. Abrupta folia diu viriditatem ſervant, rachidesque ad extremum ſunt anguloſæ, ac per longitudinem ſtriatæ: Ex foliorum alis alii breviores progerminant ramuli, unum duove ſuſtinentes foliorum paria, & inter hæc tria ſemper locantur capitula albicantibus petiolis juncta: Flos orbiculam refert, *Bintanjor* flori ſimilis, ſed minor, magnitudine Hollandici biobuli, conſtans ex octo ſquallide albentibus ac concavis petalis, quorum quatuor media ac maxima quatuor aliis minoribus adcumbunt, jucundi odoris, ſed ingrati ſaporis. In hujus centro planum locatur capitulum, ad latera circumdatum quatuor aliis ſeſe ipſo majoribus capitulis, quorum quodvis parvis ambitur granulis inſtar arenulæ, quæ ſtamina ſunt, ejusdem coloris, glutinoſaque, quale eſt capitulum floris mali Pompelmoes dicti, quod in fructum excreſcit:

Fructus eſt inſtar globi rotundus ſeu ſphæricus, & ſimillimus Mangoſtanæ, quidam autem hiſce majores excreſcunt, qui maturi ex rubro lutei ſeu crocei ſunt inſtar Pomi granati, inſidentes pericarpio quadripartito, ſeu quatuor ex petalis conſtante, inſtar Mangoſtanæ, petala autem hæc ſunt minora: Superius non coronatur ſtellula uti Mangoſtana, ſed coronula, quæ ſuperius excavata & latior eſt quam ad ortum, interius eodem diviſa modo, eadem conſtans carne, eodemque gaudens ſapore ac *Mangoſtana*, ſi nempe perfecte maturus ſit hic fructus, diu enim acidus eſt. Si arbor lædatur, album ac glutinoſum effundit lac: floretque, ſi brachium modo ſit craſſa; Primi autem flores hic inutiliter decidunt, & in Amboina vix fructus gerit, hique plurimum ſunt acidi: In Macaſſara hujus arboris rami transplantari poſſunt, qui in terram ſeſe figunt ac progerminant. Vetuſtiorum truncorum lignum in formam tenuium cotum conſciſſum, ac ſub terra conditum in lapidem mutatur, ſeu petræfit; quod ſequenti fit modo. Veterum truncorum lignum paludoſo ſepelitur loco, in quem deglumatæ Oryzæ magna copia projicitur, uti ſit in magnis Oryzæ arvis, ad Marum circa Macaſſaræ borealem plagam ſitis, quæ ſenſim tota in colluviem mutatur. Lignum hoc tres per annos ſub hac ſepultum, in memoratum mutatur lapidem, qui venas ſtriasque ligni aliquatenus retinet. In tali autem Kiras lapide, ex Macaſſara ad me delato, nullæ apparebant venæ, excepta flava arcuata linea, quæ transverſalis erat.

AANMERKINGE.

Dit is de Garcinia *van de* Hortus Cliffort. pag. 183. *waar van* Linnæus *in zyn* Char. plant. no. 861. *de kentekens opgeeft, als mede* Garcin *in de act.* Paris. pag 431. Tab. 1. *zo als mede by* Garzias *en* Cluſius *in zyn* exotic. pag. 233. *beſchreven werd, en genaamt Laurifolia van* Caſp. Bauh. *in zyn* Pinax p. 461. *en by* Ray *in zyn* Hiſtor. *der* plant. pag. 1692. *des zelfs Figuur komt mede by* Valent. *voor onder* no. 3. *en werd op* pag. 157. *Mangoſtan-boom genaamt. Hier toe beboort mede de Panitſyka Maram van de* Hortus Malab. *derde deel* Tab. 41. *die een-mede zoort hier van is, en voor dezelfde te houden met de volgende, welke, wyl die hier toe gebragt moet werden, wy uyt het auctuarium van* Rumphius *hier overnemen.*

Kiras-Boom of *Celebiſche Mangoſtan van* Rumphius *in zyn* Auctuarium *Cap. I.*

IN ons Kruyd-boek Lib. 1. *Cap.* 38. *hebben wy vermaant, dat Kiras een zoort zy van Mangoſtan, ja voor een Macaſſaarſe of Celebiſe te houden zy; dog wy hebben hem aldaar zyne beſchryving niet konnen geven, die wy dierhalven nu hier ſtellen.*

Het werd geen hoogen Boom, maar zet een cierlyken en breeden kruyn, daar aan men de takken en ryskens ordentlyk tegens malkander ziet ſtaan, als mede de bladeren twee en twee tegens malkander, dog niet in ryen, maar een weynig gedraayd, op korte dikke voetjens met vyf en zes paaren aan een rysken. De bladeren gelyken wel na Mangoſtaan, *maar verſchillen hier in, datze ſmalder en ſpitſer zyn, te weeten zeven en acht duymen lank, ruym drie vingers breed, agter en voren ſpits toelopende, voorts mede dik ende ſtyf, oog minder dan de Mangoſtan, met fyne evenwydige ribbetjes, die niet uytſteken, en men pas bekennen kan. Aan een jonge Boom zynze negen en een halve duym lank, drie en een halve en vier dito breed, agter en voren toegeſpitſt, zoo glad, dat men ſchier geen ribben bekennen kan, dewelke aan de* Mangoſtan *meer uytbuylen. De afgebroke bladeren behouden haar groente lang, en de ryskens zyn aan de eynden boekig, en in de lengte geſtreept. Uyt den ſchoot der bladeren komen andere korte ſcheutkens met een a twee paar bladeren, en daar tuſſchen ſtaan altyt drie knopjes by malkander op witte ſteelen. De bloem gelykt een ſchoteltje, die van* Bintanjor *gelyk, dog kleender, in de grootte van een hollands dubbeltje, gemaakt van acht vuyl-witte en bolle blaadjes, waar van de vier binnenſte en grootſte op vier kleine ruſten, zoet van reuk, dog onaangenaam van ſmaak. In de midden ſtaat een platagtige knop, aan de zyden bezet met vier andere knopen, grooter dan by zelfs, en yder wederom behangen met kleine korrels als zand-korrels, van de zelve coleur, kleverig, gelyk het knopje in 't bloeyzel van de Pompelmoeſen, waar uyt de vrugt werd.*

De vrugt is kogelrond en even als de Mangoſtan, *dog zommige werden nog grooter, in de rypheid roodverwig-geel als een rype granaat, agter mede op een vierbladig voetje ſtaande gelyk* Mangoſtan, *dog deszelfs blaadjes zyn kleinder. Boven of voor op beeftze geen ſterre gelyk de* Mangoſtan *maar een Kroontje, 't welk boven wat bol is en breeder dan by zynen oorſpronk, van binnen op dezelfde manier verdeelt, van 't zelfde vleeſch en ſmaak als de* Mangoſtan, *te weten in haar volle rypheid, want ze blyven lang zuur. Den Boom gequetſt zynde geeft een witte en kleverige melk, en by bloeyt als by maar een arm dik is, dog het eerſte bloeyzel valt hier vergeefs af, en in Amboina wil by qualyk vrugten dragen, en die blyven meeſt zuur. Op Macaſſar kan men de takken van dezen Boom verplanten, dewelke beklyven en voortkomen. Het hout van de oude ſtammen in de form van dunne ſlypſteenen gekapt of gezaagt, en onder de aarde gelegt, verandert tot ſteen, 't welk aldus toegaat: Het hout van de oude ſtammen vergraaft men in een moeraſſige plaats, daar men 't kaf van gepelde of geſtampte ryſt met groote bopen been ſtort, gelyk men doet in de groote ryſtvelden van* Marus, *benoorden Macaſſar gelegen, welk kaf metter tyd ten eenemaal in ſlyk verandert. Het hout omtrent drie jaaren daar onder begraven, verandert in de voornoemde ſteen, beboudende nog eenigzints de aderen en ſtreepen van 't hout. Dog in een Kiras-ſteen, my van Macaſſar toegebragt, dewelke zeer fyn en glad was, en waren geene aderen te zien, behalven een geele bogtige linie, die dwers daar door liep, weshalven ik giſte, dat het*

een

B
A

erat. Unde putabam lapidem ligni Cofaſſu eſſe, utraque enim hæc ligna vetuſtorum truncorum ac memorato ſepulta modo in Macaſſara petrifiunt; Horum lapis Kiras eſt fuſcus, quodammodo exhibens præcedentes ligni venas ac ſtrias, quamvis etiam quædam occurrant, quæ ex fuſco in viridem vergunt, prout ſolum forte id efficit ac operatur: lapis Cofaſſu ex cinereo fuſcus eſt, nullis vel raris circinnatis venis, dum illud lignum nullas exhibeat: Utrique hi lapides uſurpantur ad acuendum ferrum inſtar aliorum cotum, ferrum enim quidem minuunt, ſed ipſi non inminuuntur, unde tantummodo adhibentur ad Kriſſen & Toranen (telorum genera) acuenda. An idem quoque jam obtineat in Mangoſtanæ ligno, dum Macaſſarenſes has arbores eandem putent eſſe ſpeciem, ignotum mihi eſt.

Nomen: Latine *Mangoſtana Celebica* ſive *Silveſtris*, in Java enim pro ſilveſtri habetur Mangoſtana; Malaice *Mangoſtaan Utan*: In Macaſſara nomine *Kiras* indigitatur, uti quoque vera *Mangoſtana*, ubi inter duos hoſce fructus nullum ponunt diſcrimen.

Locus: Plurimum hic fructus in Celebe occurrit circa Macaſſaram, unde in Amboinam translatus eſt, arbor autem eſt elegans & jucunda, floret quotannis, ſed nullos hic fert fructus.

Uſus: Fructus omnino maturus editur inſtar *Mangoſtanæ*, ejusque putamen eandem medicinalem poſſidet virtutem contra Dyſenteriam, uti *Lib.* 1. in capite de *Mangoſtana* fuit dictum.

Alii has arbores diſtinguunt in marem ac feminam, quarum mas non niſi flores producit, quales forte ſunt, quæ hic in Amboina occurrunt. Cum Kiras æque ac cum vera Mangoſtana magnam habet ſimilitudinem *lignum corneum* ſeu *Huſſur Lib.* 4. *Cap.* 27. deſcriptum, ita ut Huſſur merito pro Amboinica ſilveſtri Kiras vel Mangoſtana ſit habenda: ſic quoque hæc arbor diſtinguenda eſt ab altera Javanica arbore, *Mundo* dicta, cum qua quidam hanc confundunt. *Kiras* enim album exſtillat lac, *Mundo* vero flavum & glutinoſum ex fructibus & trunco emittit ſuccum, quem Javani inſtar viſci uſurpant ad Kriſſen manubria firmanda. Forte una eademque eſt arbor cum *Panitsjica* Bram. *Tembiri* Portug. *Lymappel* Belgarum in *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 41. deſcripta, ubi narratur, ex glutinoſo muco inmaturorum fructuum expreſſo ac ſole exſiccato pellucidum ac durum viſcum confici, quod iis in regionibus adhibetur ad libros compingendos, quod cum Kiras non convenit, nec ipſi tribui poteſt, ſed quidem *Mundo*: Kiras arbores in Amboinam translatæ non tantum lente gerunt fructus, ſed hi inmaturi decidunt, nec juſtam adquirunt magnitudinem.

een ſteen van Cofaſſu-hout moeſt zyn, want deze beyde houten uyt oude ſtammen genomen, en op de voornoemde manier begraven, veranderen op Macaſſar in ſteen, waarvan de Kiras-ſteen moet bruyn zyn, vertoonende nog eenigzints de voorige aderen en ſtreepen van 't hout, hoewel men 'er ook vind, die van 't bruyne na 't groene trekken, na dat miſſchien de grondt is. De Cofaſſu-ſteen moet uyt een grauwen na 't bruyne trekken, met geene of weynige bogtige aderen, dewyl het zelve hout ook geene vertoont. Deze beyde ſteenen gebruykt men om ſcherp te maken gelyk andere ſlypſteenen, wantze neemen het yzer wel af, maar de ſteenen nemen zelfs niet af, daarom gebruykt menſe alleen om Kriſſen en Toranen daar mede aan te zetten. Of nu het zelve ook aangaat met het hout van Mangoſtan, *dewyl de Macaſſaren deze beyde Boomen voor een geſlagt houden, is my onbekend.*

Naam: *In 't Latyn* Mangoſtana Celebica ſive Silveſtris, *want op Java werd het voor een wilde Mangoſtaan gehouden, in 't Maleyts* Mangoſtaan Utan *genaamt. Op Macaſſar zynze bekend met den naam Kiras, gelykze de regte Mangoſtaan ook noemen, makende tuſſchen deze twee vrugten geen onderſcheid.*

Plaats: *Men vind deze vrugt meeſt op Celebes omtrent Macaſſar, van waar het hier in Amboina gebragt is, werdende een ſchoon en cierlyk boompje, bloeyt jaarlyks, dog wil geene vrugten dragen.*

Gebruyk: *De vrugt gebeel ryp zynde werd gegeten als Mangoſtaan, en hare ſchale heeft denzelfden Medicynalen gebruyk en kragt tegens den rooden-loop, gelyk Lib.* 1. *in 't Cap. van Mangoſtaan gezegt is.*

Andere verdeelen deze Boomen in Mannetjes en Wyfjes, waar van het Mannetje niet dan bloemen zal dragen, diergelyke miſſchien zyn, die wy hier in Amboina hebben. Zoo wel met de Kiras als de regte Mangoſtaan heeft groote gelykeniſſe het Lignum Corneum *of* Huſſur Lib. 4. Cap. 27. *beſchreven, zoo dat Huſſur met regt voor een Amboins wild Kiras of Mangoſtaan te houden is. Soo is dezen Boom ook te onderſcheyden van een ander Javaanſchen Boom* Mundo *genaamt, waar mede hem zommige confunderen. Want den* Kiras *geeft een witte melk, en den* Mundo *een geel klevertg gom uyt zyne vrugten en ſtam, het welk de Javanen als lym gebruyken om de kriſſen in hare hegten vaſt te maken, zynde miſſchien een en dezelfde met* Panitsjica Bram. Tembiri Portug. *Fruita da Grude, Nederduyts* Lymappel *in* Hort. Malab. part. 3. Fig. 41. *beſchreven, alwaar verhaalt wert dat men uyt den taayen ſlym uyt de onrype vrugten geperſt en dan in de zon gedroogd een klaren en harden lym maakt, denwelken men in die landen gebruykt om boeken daar mede te binden, al het welk op den Kiras niet en paſt, maar wel op Mundo, de Kirasboomen in Amboina gebragt dragen niet alleen langzaam, gelyk gezegt, maar de meeſte vrugten vallen onryp af, en gewinnen haare regte grootte niet.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Quartæ,

Quæ ramum exhibet *Mangoſtanæ Celebicæ* ſeu *Kiras arboris.*
A. Ejus *florem.*
B. Ejus *fructum* denotat.

OBSERVATIO.

Kiras arbor a *Valent. pag.* 158. nomine Belgico *Kiras-Boom* deſcribitur; quumque citata *Horti Malabarici* figura cum *Rumphii* icone proxime conveniat, varietates forte tantum habendæ ſunt, diverſo differentes ſolo & coelo.

Eſt autem vera itidem GARCINIÆ ſpecies.

UYTLEGGING

Van de Vier- en Veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Kiras-Boom, *of de* Celebiſche Mangoſtan.
A. Wyſt aan deszelfs bloem.
B. Deszelfs vrugt.

AANMERKING.

De Kiras-Boom *werd by* Valent. *in de* beſchryving van Ambon pag. 158. *vermeldt, welke zeer na met de gemelde figuur van de* Hortus Malabaricus *overeenkomt; zo dat ze ſlegts voor veranderingen te houden zyn door de verſcheide grond en lugt van elkander verſchillende.*

Dog deeze is mede een zoort van de GARCINIA.

CAPUT TRIGESIMUM NONUM.

Anona. Manoa.

HUmilis hæc eſt arbor, vix tam alta ac Lemonipis-arbor, truncum gerens curvum, in duos tresve alios diviſum; hujus rami ſunt pauci, & admodum fragiles, ac ob gravitatem plurimum in terram inclinantes, inſtar illorum Ficus arboris: Folia in ramulis in binos ordines alternata locantur arcte juncta, ultra manum longa, duos ultra pollices lata, integra, ac fere æqualiter decurrentia, coſtis & rugis diſtincta; coloris obſcuri, quodammodo glauci, ſemper ſurſum conniventia, paria autem ipſa deorſum ſunt inflexa, quæ, ſi conterantur, peculiarem ſpirant odorem, ingratum tamen, contrita etiam ſicca apparent: Flos componitur ex tribus anguſtis & craſſis petalis, linguæformibus, triangularibus, craſſo inſidens capitulo, digiti articulum circiter longo, pallide virenti vel ex viridi flavo, inſtar Muſæ fructus fere olens: Flores hi ex foliorum alis hinc inde ſolitarii proveniunt, poſtque hos ſubſequitur fructus, ex craſſo lignoſoque dependens pedunculo, qui ramuli partem refert, acutoque apice fructum ipſum intrat. Fructus autem ipſe cor bovinum refert, duorum pugnorum vel paulo minoris magnitudinis, ac altiſſima baſi ex petiolo dependet, cortex autem ejus exterior diviſus eſt in aliquot protuberantes obliquas, ac transverſales cancellas, quæ circa & prope pedunculum parum oblongæ ſunt; ab una parte plerumque fiſſuram quoque habet, ſed non admodum profundam; quidam etiam fructus non veri cordiformes ſunt, ſed vel rotundi, vel irregulares. Exterior hic cortex ſeu pellicula eſt ſicca & fragilis, & carni internæ nexa, caro vero alba eſt & mollis, nec multum ſuccoſa, fere inſtar Caſei, vel talis placentæ, quam Hiſpani *Mangjar blanco* vocant. Circa fructus pedunculum, qui ad finem illum non perforat, in ipſa carne locantur longa nigricantia oſſicula, Melopeponis ſemina referentia, quæ facillime a fructu, ſi comedatur, ſeparanda ſunt: Fructus color primum eſt pallide virens, dein rubeſcens ac denuo obſcurus, ſed ſemper talis, ut ſub obſcuro hoc colore aliqua rubedo appareat, uti in maturis malis granatis: Sapor quodammodo eſt fatue dulcis, ſed tamen ſatis gratus, fere inſtar toſtæ Cydoniæ, ac cito homines ſatians, ita ut quis non ultra ordinarium unum fructum una comedere poſſit vice, non poſſunt decorticari, quum cortex nimis ſit fragilis, ac interior caro in partes ſeparetur, unde in duas tresve confringuntur partes, quod manibus facile peragi poteſt, tumque caro exſugitur vel a cortice ſeu pellicula lingua ſeparatur: Oſſicula nigra vulgo exſpuuntur, ſed ſæpe quædam etiam deglutiuntur: Arbor hæc molle ac inutile gerit lignum, nec feneſcit, ac facile a ventis disjicitur: In initio pluvioſorum menſium juniora emittit folia, ſed non cuncta ſimul, quum etiam floret, fructus maturos Auguſto producens: Tales ſæpe etiam inveniuntur fructus menſibus Aprili & Majo, quum non certum obſervet tempus, hinc inde unus tantum in arbore quoque apparet fructus, quum pigre & tarde ſuos gerat fructus.

Nomen: Latine *Anona*: Apud Malaicenſes nullum obtinuit nomen, quidam vero illam nominant *Manoa* & *Menoa*, & Ternatenſes quoque *Menoa* ac *Siricaynona*, dicta a *Siricaya*, quæ certæ ſunt deliciæ ex ovis & lactis cremore confectæ, quales placentas ovarias vocamus: Amboinice *Nonas*. In Banda *Menona*: Macaſſara *Sara Braſſa*, noſtratesque Belgæ aliquando hos nominant fructus *Sineeſe Peeren*, quum, uti dicitur, a Sinenſibus primum in haſce delati fuiſſent terras, vel potius, quod a Sinenſibus hujus regionis incolis plurimum propagantur.

Locus: Dubium hactenus eſt, an hæc ſit indigena Indiæ arbor nec ne, Annonæ ſaltem Nomen eſt Indiæ Occidentalis ortus, ubi hic fructus copioſe ac diverſis in locis reperitur, atque inter Hiſpanos, qui in Hiſpaniola & Mexico habitant, idem gerit nomen; in Braſilia frequenter quoque occurrit, vocaturque ibi *Articu*, quamvis *Articu* deſcriptio *Jani de Laat* in *Indiæ Occident. deſcript. Lib.* 14. *Cap.* 22. & *Ano-*

XXXIX. HOOFDSTUK.

Anona-Boom.

DIt is een laage boom, en qualyk zoo hoog, als een Lemonipis-boom, hebbende een kromme ſtam, en die zig dan nog in twee of drie andere verdeelt, de takken zyn weynig, midsgaders zeer bros, en wegens hare ſwaarte, meeſt na de aarde hangende, gelyk die van den Vyge-boom: de bladeren ſtaan aan de takjes in twee ryen overhands tegen malkander, en ook digt aan malkanderen, zynde omtrent een hand of wat meer lank, ruym twee duymen breet, aan de zyde effen, en bykans gelyk loopende, voorts geribt, en wat rimpelig: van Coleur donker, en wat na het Zee-groen trekkende, altyt een weynig na boven te zamen luykende, maar de ryen zelfs zyn nederwaarts geboogen, zy hebben, als menze wryft, eenen byzonderen reuk, dog die niet lieffelyk en is, ook zynze in 't vryven wat droog: de bloeme is gemaakt van drie ſmalle en dikke blaadjes, als drie tongetjes in een triangel, ſtaande op een dik knopje, omtrent een lid van een vinger lang, bleek-groen of groen-geel, en riekende byna als Piſang; deze bloempjes ſtaan hier en daar uyt den ſchoot der bladeren enkelt, en na het bloeyzel volgt de vrugt, hangende aan een dikke en boutagtige ſteel, die mede wel na een ſtuk van den tak gelykt, en met een ſpitze kegel diep in de vrugt gaat: de vrugt zelfs gelykt wel na een oſſen-hert, zynde omtrent twee vuyſten of wel wat minder groot; met het breetſte eynde hangtze aan de ſteel, en de ſchorſſe van buyten is verdeelt in eenige uytpuylende, ſchuyns en over dwers lopende ruyten, dewelke rondom en naaſt by den ſteel wat lankwerpig zyn; aan de eene zyde beeftze gemeenelyk ook een kloove, dog niet zeer diep, ook zyn zommige niet regt hert-formig, maar of rondt of wat ongeſchikt: de ſchel, zynde droog en bros, is aan het vleeſch vaſt, en het vleeſch is wit en week, dog niet zeer vogtig, en bykans als potkaas, of die zoorte van vlaaden, dewelke de Spanjaarden Mangjar Blanco *noemen; rondom de middelſte ſteel of kegel (die niet tot aan het eynde gaat) liggen in het zelve vleeſch veele lange ſwartagtige korrels, wel wat na de Pompoen-zaaden gelykende, en die men in 't eeten zeer ligt van 't vleeſch kan afzonderen; de coleur van de vrugt is in 't eerſt bleek-groen, daar na rootagtig, en ten laatſten rook-verwig, nogtans zoodanig, dat men altyt onder de donkere coleur kan zien eenige roodigheid, gelyk aan de rype granaten: de ſmaak is eenigzints mal-zoet, dog egter redelyk aangenaam, en bykans als gebradene queen, ook haaſtig verzadende, zoo dat een man niet boven een ordinaire vrugt op een maal eeten kan, men kanze niet ſchellen, om dat de ſchel te bros is, en het binnenſte van malkander vallen zoude, dies menze in twee a drie ſtukken breekt, 't welk ook met de handen ligt geſchieden kan, en dan licht, of zuygt men het vleeſch van de ſchille af: de zwarte korrels uytſpouwende, dog waar van men egter zomtyts nog al eenige inſlokt: dezen boom heeft een week ondeugent hout, werd niet zeer out, en ook ligt van de winden omgewaait: In 't begin van de regen-Mouſſon krygt hy zyne jonge bladeren, dog niet alle te gelyk, en als wanneer hy ook bloeyt, midsgaders in Auguſto zyne rype vrugten geeft; dog zomtyts vind men ook wel zoodanige vrugten in April, en May, om dat hy zoo geen vaſten tyd en hout, en men ziet 'er hier en daar maar een aan den boom hangen, want hy draagt weynig, en dat nog al very langzaam.*

Naam: *In 't Latyn* Anona, *by de Maleyers heeftze geen naam, dog zommige noemenze* Manoa, *en* Menoa, *de Ternataanen ook* Menoa, *en* Siricaynona, *voortkomende van* Siricaya, *'t welk een lekkerny is van room en eyeren gemaakt, diergelyke wy eyer-vladen noemen, op Amboina* Nonas: *Bandaas* Menona: *Macaſſers* Sara Braſſa, *en onze Duitſchen noemenze zomtyds* Sineeſe Peeren, *om datze, zoo men zegt, door de Sineeſen eerſt in deze Landen overgebragt zouden zyn, of wel eer, om datze van de Sineeſe Inwoonders dezer Landen veel voort-geplant werden.*

Plaats: *Tot nog toe is het in twyffel, of dit een Inlandſchen boom van Ooſt-Indien zy of niet; immers den naam van* Annona *komt waarſchynelyk uyt Weſt-Indien, alwaar deze vrugt veel en op verſcheide plaatſen gevonden werd, en onder de Spanjaards, die in Hiſpaniola en Mexico woonen, ook dien naam draagt; in Brazil vind menze ook overvloedig, en werden aldaar* Articu *genaamt, hoewel de beſchryving van de* Articu, *by* Jan de Laat *in zyn Weſt-Indien,*

& *Anonæ* deſcriptio *Euſeb. Nierenb.* in *Hiſtor. naturæ. Lib.* 15. *Cap.* 73. ac illa *Anon* apud *Oviedum Lib.* 8. *Cap.* 18. a noſtræ hujus Orientalis Anonæ deſcriptione multum diſcrepat, ſed quod diverſo regionum cælo & ſolo eſt adſcribendum, ſi de cætero auctores hac de re accurati ſatis fuerint, quod dubito, *Chriſtoph*: enim *Acoſta*, qui talibus in rebus majorem meretur fidem, in *Hiſtor. ſua natur. Lib.* 4. *Cap.* 25. talem deſcribit *Anonam*, qualis cum noſtra multo melius convenit, ubi quoque omnes tales irridet (ac præſertim Hiſpanos in Occidentali India habitantes), qui horum fructuum medullas tantis in deliciis habent, ut has reliquis præferant fructibus Hiſpaniæ, hincque illas nominant *Mangjar Blanco:* ibi quoque ſcribit *Anonam Guanabanamque* unum eundemque eſſe fructum, & in media regione ibi creſcere. Ita ut fieri potuiſſet, fructum hunc ex nova Hiſpania primo in Manilhas eſſe translatum, ac inde forte per Sinenſes vel Hiſpanos in Moluccas, ac alias Indiæ regiones: Cui vero rei quisquam opponere poſſet, deſcriptionis diſcrimen Occidentalis *Anonæ* ac noſtræ *Manoæ* nimium eſſe, ac proinde neceſſario duos diverſos eſſe fructus, *Manoam* itaque pro indigeno habendam eſſe fructu: Cui ſententiæ non multum opponemus, ac ſolummodo dicemus, in Moluccis, iisque potiſſimum reperiri in locis, quos Hiſpani & Luſitani inhabitaverunt, quamvis a quibusdam indigenûm ipſis fuerit nomen inpoſitum. Fructus *Guanabani* a *Scalig. exerc.* 181. *Oviedo* & *Thevetto* deſcripti, a *Manoa* noſtra plus differunt, quos itaque pro diverſis quoque habemus fructibus.

Uſus: Fructus hi raro in arbore ad maturitatem relinquuntur, quum veſpertiliones aliaque nocturna animalia illud non permittant, ſed ſi ex rubro fuſci vel nigricantes incipiant eſſe, toto cum pedunculo carpuntur, atque aliquot per dies cruda condiuntur ſub Oryza, ſub qua optimi ſervantur, & matureſcunt. Sunt temperatæ naturæ, ſed parum adſtringentes & obſtipantes, ac ſolummodo crudi eduntur, frictioni enim vel coctioni minus utiles ſunt, in omnibus quoque veſci illis licet morbis, quamvis ob ſiccam eorum naturam delicato ſtomacho non admodum ſunt grati, atque optime illis inſerviunt, qui Diarrhæa vel Dyſenteria laborant, præſertim ſi parum ſub cineribus toſti fuerint, quamvis tum magis ingrati ſint.: Fructus hi peculiarem habent morbum vel defectum, quod nempe interne ſub pellicula in carne ſiccos quosdam habeant calloſos nodos, ex craſſa quaſi farina concretos, quod plerumque tamen obtinet iis in arboribus, quæ gracili ac ſabuloſo creſcunt ſolo. Propagantur per officula, quæ facillime quoque propullulant, ſed transplantationem amant; Dicitur ancilla quædam in Batavia horum officulorum certam quantitatem, quæ melopeponum ſemina eſſe putabat, quæque in India cruda eduntur, minute manducaviſſe & deglutiviſſe, brevique poſt adeo demens & vertiginoſa fuiſſe facta, acſi Opium edidiſſet, quotidie tamen experiuntur illi, qui integra hæc cum carne deglutiunt officula, nullum inde damnum pati. Ut arbor hæc ſit frugifera, ac amplam gerat comam, circa truncum pinguis deponenda eſt terra, quum eleganter extenditur, ac tantam præbet umbram, ut commode ſub ea ſedere poſſimus, hincque a Sinenſibus tam in ſua regione, quam in Tunkin, ac hiſce in regionibus ante ſuas ædes & arva plantatur, quam autem hunc in finem adhibent, diverſa videtur eſſe ſpecies, eleganter enim quidem extenditur, multosque gerit flores, ſed raros vel nullos producit fructus, hincque a quibusdam hujus generis mas habetur: Cum noſtra quoque *Anona* ſimilitudinem quandam habere videtur (quo ad nempe creſcendi modum foliorumque formam) Chinenſis quidam fructus, qui in Zephyreis Chinæ partibus & in Tunkin creſcit, ac nominatur *Kbi*, arbor autem hæc multo procerior eſt, & copioſiores gerit ramos, unde multum in areis circa ædes plantatur, ut ſolis radiis ac æſtui gratam præbeat umbram, hujusque fructus eſt copioſus & abundans, ſed e contra multo minor quam *Anona*, qui porro eſt ro-

Indien, Lib. 14. Cap. 22. *gelyk mede van de* Anona, Euſeb. Nierenb. *in zyn* Hiſtoria natur. Lib. 15. Cap. 73. *als mede die van de* Anon; *by* Oviedus, Lib. 8. Cap. 18. *van deze onze Ooſtindiſche beſchryving al vry wat is verſchillende, dog 't welk men de verſcheidenheid der Landen moet toeſchryven, zoo anders de autheuren daar omtrent maar naauwkeurig genoeg zyn geweeſt: en waar aan ik al wat moet twyffelen, want* Chriſtophorus a Coſta, *die in zoodanige dingen vry wat meer geloof verdient, beſchryft in zyn* Hiſtor. natur, Lib. 4. Cap. 25. *een zoodanigen* Anona, *die met de onze al vry wat nader overeenkomt, en daar by ook wat uytlagt alle die gene (en wel bezonderlyk de Spaanſche creatuuren in Weſt-Indien gebooren) dewelke zulken lekkernye van het merg dezer vrugten maaken, datze dezelve agten of ſtellen boven alle de vruchten van Spangien, en daarom ook dezelve noemen* Mangjar Blanco: *ook zoo ſchryft by aldaar dat* Anona *en* Guanabana *een en dezelfde vrugt is, en datze op het vaſte land waſt; zoo dat het wel zoude konnen weſen, dat deze vrugt uyt nieuw Spangien eerſt in de Manilhas was overgebragt, en van daar, miſſchien door de Sineezen, of Spanjaarden, in de Moluccos, en op andere plaatſen van Ooſt-Indien: dog waar en tegen ymand zoude mogen inbrengen, dat het verſchil in de beſchryving van de Weſt-Indiſche* Anona, *en onze* Manoa *te groot zy, en dien volgende nootzaakelyk medebrengt, dat het bezondere vrugten moeten zyn, ende dierhalven de* Manoa *moet gehouden worden voor een Inlandſche vrugt: en tegens welke meyning wy ons ook niet zeer hart zullen aankanten, maar alleenlyk zeggen, datze in de Moluccos, en op plaatzen daar de Spanjaarden en Portugeeſen gewoont hebben, wel het meeſte waſſen, hoewelze by zommige een Inlantze naam hebben bekomen; de vrugten* Guanabanus, *die* Scal. Exerc. 181. Oviedus, *en* Thevet: *hebben beſchreven, verſchillen nog meer van onze* Manoa, *en dewelke wy dierhalven ook voor een verſcheiden of byzondere vrugt moeten houden.*

Gebruyk: *Deze vrugten laat men zelden aan de boom geheel ryp werden, om dat zulks de vleermuyzen, en andere nagt-dieven niet willen toeſtaan, maar alsze beginnen uit den rooden bruyn of ſwartagtig te worden, zoo neemt menze met den geheelen ſteel af, en begraaftze eenige dagen in rauwe ryſt, alwaarze beter zyn bewaart: en ook volkomen ryp werden: zy zyn getempert van aart, dog een weinig ſtoppende, en werden alleenlyk raauw gegeten, want tot het ſtoven en kooken deugenze ganſch niet; men magze ook in allerhande ziektens wel nuttigen, hoewelze wegens haren droogen aart voor een vieze maage niet zeer aangenaam zyn; dienende beſt de genen, die een buyk-of roode-loop hebben, en inzonderheit als menze een weinig in de aſſche komt te braaden, hoewelze als dan nog viezer werden: de vrugten hebben een byzondere ziekte of gebrek, te weten, datze van binnen aan de ſchel en in het merg eenige arooge knobbelen krygen, als van grof meel te zamen gebakken, dog 't welk men meeſt ziet aan boomen, die op een magere en zandige grond ſtaan: men plantze voort van de korrels, dewelke ook zeer ligt voortkomen, men zegt, dat een zekere dienſtmeyd op Batavia, een party van deze korrels, dieze voor zaaden van water-Meloenen aanzag, (en die men in Indien uit de hand eet) klein gekaauwt en ingeſwolgen hebbende, daar van zoo gek en duyzelig wierde, als of zy Amphioen gegeeten hadde, dog men ziet evenwel nog dagelyks, dat die gene, die de heele korrels met het merg inſwelgen, daar van geen letzel hebben: Om dezen boom vrugtbaar, en met een breede kruin te maaken, zoo moet men een voet of krans van goede aarde rondom den ſtam leggen, als wanneer hy zig fraai uitbreid, en zoo veel ſchaduwe geeft, dat men daar bequamelyk onder zitten kan; en daarom werd hy door de Sineeſen, zoo wel die in haar eigen land, als mede in Tunkin, midsgaders op deze Eylanden woonen, voor haar huyzen en erven geplant, dog de gene, dieze daar toe nemen, ſchynt wel een byzonder ſlag te zyn, want hy breid zig wel mooy uit, en geeft veele bloemen, maar draagt weinig of gene vrugten, en daarom werd hy van zommige ook gehouden voor het mannetje van dit geſlagt: ook ſchynt met deze onze* Anona *eenige gelykenis te hebben*, (*te weten zoo veel aangaat de maniere van wasdom en gedaante der bladeren*) *zekere Sineeſe vrugt, die in de zuyder deelen van China als mede in Tunkin groeit, en genaamt word* Khi, *dog den boom in zig zelven is veel booger, en ook ryker van takken, en werd daarom veel op de erven en by de huyzen geplant, om daar van voor de bitte ſchaduwe te hebben; en de daar aan waſſende vrugt is wel veel en*

tundus & glaber inſtar *Limonis nipis*, externe ignei rubentis coloris, interne flavi ſeu lutei, quatuor quinqueve tenuibus ac planis gaudens officulis, quæ ſunt magnitudinis circiter ſeminum Melopeponum, ſed lignei coloris, ac parum rugoſa: Fructus hos Sinenſes norunt planos comprimere, inſtar Ficuum Hiſpanicorum, unde a noſtratibus Ficus Sinenſes dicuntur, videnturque quaſi ſaccharo conſperſi, quique inde multum in alias transferuntur regiones, atque tragematibus inſerviunt. Quædam etiam harum arborum in Batavia ſunt cultæ, ſed ibi non læte germinant, vel fructus videntur producturæ: *Guil. Piſo Lib.* 4. *Cap.* 17. *Hiſt. Braſil.* aliique Indiæ Occidentalis ſcriptores fructum hunc vocant *Araticu*, cum noſtra *Manoa* plurimum convenientem, excepto quod flores plurima gerant petala, fructusque carnem gerat internam luteam.

overvloedig, maar daar en tegen weder veel kleinder als de Anona, *voorts regt ront en effen, gelyk een* Lemon-nipis, *van buiten vuur-root, en van binnen een geel vleeſch hebbende, met vier en vyf dunne platte korrels, omtrent zoo groot als de zaaden van water-Meloenen, dog houtverwig van coleur, en een weinig rimpelig, deze vrugten weten de Sineeſen plat te drukken, gelyk de Spaanſche vygen, en daarom werdenze by de onze ook Sineeſe vygen genaamt; en zy vertoonen haar dan ook als ofze met zuiker beſtrooit waren; werdende veel van daar in andere Landen vervoert, en tot bankquet-werk gebruikt: ook heeft men eenige van deze boomen op Batavia aangeplant, dog ſchynen aldaar niet wel te aarden, nog vrugten voort te zullen brengen:* Guil. Piſo Lib. 4. Cap. 17. Hiſt. Braſil: *en andere Schryvers van Weſt-Indien, noemen deze vrugt* Araticu, *meeſt met onze* Manoa *overeen komende, behalven dat het bloeizel meer blaatjes heeft, en de vrugt van binnen een geel vleeſch.*

In *Rumphii* appendice hæc adduntur.

In de Appendix van Rumphius *werd dit 'er bygevoegt.*

In *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 29, 30, 31. Binæ *Anonæ* deſcribuntur ſpecies eodem fere nomine, quæque ibidem ſunt exoticæ, prima nempe noſtra vulgaris *Anona Fig.* 30 & 31. ſublequens autem criſpa *Fig.* 29. nomine *Atamaram.*

In het derde deel van de Hortus Malabar. Tab. 29, 30 en 31. *werden mede twee zoorten van* Anona *beſchreven, ſchier met de zelfde naam, en aldaar voor uytlandſche boomen gehouden; te weten de eerſte of gemeene* Anona *in de* Figuur 30 *en* 31. *en de volgende* Anona criſpa *in* Figuur 29. *met de naam van* Atamaram.

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Quintæ.

Quæ exhibet Ramum *Anonæ anguſtifoliæ fructu cancellato maximo.*
A. *Fructum cancellatum* juſta denotat magnitudine.
B. *Officula* ejus *ſeminalia.*

OBSERVATIO.

Binæ in *H. Malab. Anonæ* ſpecies elegantiſſime delineatæ ſunt, quæ tamen a Rumphianis figuris quodammodo diverſæ ſunt, & *Anona* hujus *Cap.* 39. eſt *Anona Maram Hort. Malab. Anona* tuberoſa *ſubſequentis Cap.* eſt Atamaram, uti ex *Rumphii* additione quoque conſtat. De his autem porro vide *Ray Hiſt. pl. pag.* 1650. huicque in *Ray tom.* 3. *dendr.* additur *Anona* maxima foliis oblongis anguſtis, fructu maximo, luteo, conoide, cortice glabro, in areolas diſtincto. *Sloan. Cat. pl. Jamaic. pag.* 209. quæ eſt Anon *Oviedi* apud *Cluſ. Parkinſ. & J. B.* &c. huc & ſpectat *Anona* Indica anguſtifolia, fructu cœruleo, cortice ſquamato glabro *Plukn. Phyt. Tab.* 134. *Fig.* 4. *Anona-boom Valent. deſcript. Amboinæ pag.* 164.

UYTLEGGING

Van de Vyf- en Veertigſte Plaat.

Dewelke vertoont een Tak van de Anona-Boom *met naauwe bladen, en groote geruite vrugten.*
A. Wyſt aan een geruite vrugt in zyn grootte.
B. Deszelfs zaat-korrels.

AANMERKING.

De twee zoorten van de Anonaas zyn zeer fraai in de Hort. Malabaricus verbeeldt, dog verſchillen nog al wat van de figuren van Rumphius, en de Anona *van dit* 39. *Capitt. zoude zyn de* Anona Maram, *de* Anona *tuberoſa van het volgende Hoofdſtuk de* Atamaram, *zo als dit uit het byvoegzel van* Rumphius *blykt. Dog over deze zie verders* Ray in zyn Hiſtor. der planten. pag. 1650. *en by deze werd in de Appendix van het derde deel bygevoegt de Anona maxima foliis oblongis anguſtis, fructu maximo, luteo conoide, cortice glabro, in areolas diſtincto van* Sloan in de Catal. van de Jamaic. gewaſſen pag. 204. *welke is de Anon van* Oviedus *by* Cluſius, Parkinſon, *en* Joh. Bauhinus &c. *hier toe behoort mede de* Anona *Indica anguſtifolia, fructu cœruleo, cortice ſquamato, glabro van Plukn.* Phytogr. Tab. 134. Fig. 4. *Anona-boom werdze by* Valent. *in de* beſchryving *van Ambon* pag. 164. *genaamt.*

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Anona Tuberoſa. Manoa Papuwa: Atis.

ALtera *Manoæ* ſpecies nuper ex Ternata in Amboinam eſt translata, cujus arbor paulo minor eſt vulgari, nec in Amboina frutice altior excreſcit, pauciſſimis ramis: Folia cæterum, flores, & creſcendi modus cum præcedenti conveniunt, ſed in omnibus paulo minor eſt: Folia itidem ſunt pallide magis viridia & molliora, peculiarem quoque, ſi tractentur, ſpirant odorem, ſed non adeo fortem ac vulgaris: Flores cum prioris conveniunt, ſed minores ſunt: Fructus eodem modo ex craſſo & curto dependet petiolo, cordiformis vel inſtar inverſi pyri: Minor eſt antecedente *Manoa*, exteriorque pellicula componitur ex ſimplicibus tuberculis, ſeu magnis verrucis, quæ regulari ordine locatæ ſunt, cancellatæ, ſed prope petiolum ſunt magis oblongæ, ac circa illum elegantem formant coronam: Verrucæ hæ non firmiter ſibi invicem junguntur, quæ ſi maturæ ſint, facile ſeparari & ſeorſim auferri poſſunt. Fructus color primo eſt glaucus, dein inſtar Pſittaci viridis, ſed ſemper cinereo quaſi pulvere conſperſus, hunc-que ſervat colorem uſque in ſummam maturitatem: Medulla ejus multo ſuccoſior ac delicatior eſt vulgaris, ſapit enim ſpiratque aquam Roſarum: Hujus ſemi-

XL. HOOFDSTUK.

De geknobbelde Anona-Vrugt.

HEt tweede geſlagt van de Manoa *is onlangs uit Ternaten tot ons in Amboina overgebragt; zynde de boom wat kleinder dan de gemeene, en by groeit in Amboina niet booger als een ſtruyk, met weinige takken; zyn bladeren, bloemen, en manier van wasdom zyn de voorgaande gelyk, dog in alles een hairtje kleinder: de bladeren zyn ook wat ligt-groender, en zagter in 't aantaſten, zy hebben ook een byzondere reuk, als menze handelt, dog zoo ſterk niet als de gemeene, 't bloeizel is mede gelyk als 't voorige, dog wat kleynder: de vrugt waſt ook op dezelfde manier aan een dikke en korte ſteel, mede geformeert als een hert, of omgekeerde peer: zy is wat kleinder dan de voorige* Manoa, *en haar buitenſte ſchel beſtaat uit enkele knobbels of groote wratten, die evenwel ordentlyk geſchikt ſtaan, te weten ruytsgewys, dog naby den ſteel zynze wat langwerpig, en maaken daar rondom een cierlyke krans of krage, deze knobbelen hangen ook niet vaſt aan een, maar alsze ryp zyn, kan menze ligt van malkanderen afnemen: de coleur van de vrugt is in 't eerſt regt Spaans-groen, daar na papegaay-groen, dog altyt met eenig grys ſtof, als meel beſtrooit, en deze coleur houtze tot in haar laaſte rypheid toe: het binnenſte merg is veel zappiger en ſmakelyker, als dat van de gemeene, want het riekt en ſmaakt*

in

A
B
B
B
B

A
A
A
B
C
C

ſemina quoque ſunt nigra inſtar præcedentis, ſed paulo minora, rotundiora, & magis fuſca: Inmaturi avulſi fructus nigreſcunt, ſiccatique diu ſervari poſſunt, uti ſæpe fit ob raram illorum formam: Fructus cito matureſcit, atque e pedunculo decidit, ita ut medius ſtilus ſolummodo in ramo remaneat, ac fructus in terram decidens frangatur, quum tubercula, uti dictum eſt, non firmiter ſibi invicem ſint nexa, unde, ſi fere ſint maturi, piloſa Sagueri arboris textura obvolvendi ſunt tali modo, ut cadere nequeant.

in 't gebeel na rooſe-water: de zaaden zyn mede ſwart als die van de voorgaande, dog een weinig kleinder, ronder, en bruinder: de gebeel onrype vrugten afgeplukt, werden ſwart, en men kanze opgedroogt lange bewaren, gelyk wel gedaan word wegens hare zeltzame gedaante: de vrugt word ſchielyk ryp, en valt dan van hare ſteel af, zoo dat de middelſte kegel daar maar alleen blyft hangen, en de vrugt, op de aarde vallende, breekt aan ſtukken, om dat de knobbelen, als gezegt, niet vaſt aan malkander zitten, en daarom, alsze ten naaſten by ryp zyn, moet menze met eenig hayrig gewaſch van den Sagueers-boom zodanig bewinden, datze niet konnen afvallen.

Nomen: Latine *Anona tuberoſa ſive criſpa*, juxta Malaicenſe *Manoapa Puwa*, omne enim quod criſpum vel tuberoſum eſt, a Malaicenſibus vocatur Papua, a circinnatis crinibus Papouenſis populi, cæterum quoque nominatur a Ternatenſibus *Atis* & *Boa-Ati*, quod forte debet eſſe *Boa-Hati* h. e. fructus cordis a forma, & a Javanis *Sirikaya*.

Naam: *Latyn* Anona tuberoſa, ſive criſpa, *na het Maleitſe* Manoapa Puwa, *want al wat gekrult of knobbelig is, dat werd by de Maleyers de naam gegeven van Papua, en dat na de gekrulde hairen der Papouſe volkeren, anders werdze ook genaamt, in 't Ternataans* Atis, *en* Boa-Ati, *'t welk miſſchien beboorde te zyn* Boa-Hati, *dat is hert-vrugt, na hare gedaante, en in 't Javaans* Sirikaya.

Locus: In Amboina fructus hic antea fuit ignotus: ac noſtro tantum innotuit tempore per transportationem ex Ternata. Ubi quoque non indigenus habetur fructus, ſed putatur ex Batavia ibi fuiſſe translatus, quique hodie in Moluccis ſatis eſt multiplicatus, ubi arbor quoque fertilis eſt, ſed in Amboina pigra eſt, & tarde provenit, ita ut hæc arbor quintó demum anno fructus producat, paucos hic gerit ramos, nec magnam, ubi etiam creſcit, adtingit ſenectutem, aliique cito dat locum arbori.

Plaats: *In Amboina is deze vrugt voor dezen onbekent geweeſt, en by onzen tyd eerſt bekent geworden door overbrenging uit Ternaten: dog alwaar menze ook voor geen Inlandſe vrugten houd, maar meent, datze van Batavia naderwaarts is overgebragt, zynde hedendaags in de Molukſe Eylanden al redelyk vermenigvuldigt, en ook vrugtbaar, maar in Amboina komtze vry wat traag voort, zoo dat de boom eerſt in 't vyfde jaar vrugten gegeven beeft, by krygt albier ook weynig takken, en komt, waar by ook groeit, tot geen boogen ouderdom: maakende haaſt weder plaats voor een ander.*

Uſus: Hic fructus non niſi crudus uſui inſervit, multo enim dulcior, ſuccoſior, & gratior eſt vulgari *Manoa*, vixque ſatiari quisquam eo poteſt, ſique Americana Anona talem quoque haberet ſaporem, tum Hiſpani Criolhos, qui illam delicatiſſimam putant, juſte cenſerent, dumque cito, uti dictum fuit, maturcſcunt, non diu quoque conſervari poſſunt, quin decidentes frangantur; egregium præbet ſpectaculum ſeu conſpectum, ſi aliis cum fructibus menſæ inponatur, quum læte viridem, licet ſit maturus fructus, retineat colorem, atque aliis inmixtus fructibus ranam quodammodo refert, ſique hæ amputentur arbuſculæ, atque a perennibus denudentur ramulis inſtar vitis, fertiliores ſunt, ſæpiusque depurandæ ſunt, quia aſſidue ab ardentibus & rubentibus formicis infeſtantur.

Gebruik: *Deze vrugt dient maar alleen, om raauw te eeten, wantze is veel zoeter, zappiger, en aangenamer, dan de gemeene* Manoa, *en men kan zig qualyk moede daar aan eeten; en by aldien de* Amerikaanſe Anona *mede van zodanige ſmaak is, dan zouden de Spaanſche* Criolhos (*dezelve voor de lekkerſte vrugt houdende*) *al wat gelyk konnen hebben, en dewylze, als gezegt, ſchielyk ryp worden, zoo kan menze ook niet lange bewaren, of zy vallen aan ſtukken van malkander: zy geeft een fraay ſpectakel of gezigt, wanneer menze onder andere vrugten op tafel zet, om datze hun ligt-groene coleur ook in hare volle rypheid komt te behouden, en onder andere vrugten gelegt, wel wat na een kikvors gelykt; en als men deze boompjens zomtyts wat beſnoeit, en van hare oude of jarige ſcheutjes berooft, gelyk een wyngaart, zoo dragen zy des te beter, en men moet haar ook gedurig afvegen en zuyveren, om datze gemeenelyk met roode en brandende mieren bezet zyn.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Sextæ,

Quæ ramum exhibet *Anonæ tuberoſæ*, ubi Litt.
A. *Florem.*
B. *Fructum diſſectum.*
C. *Officulum* ſeminale denotat.

UYTLEGGING

Van de Ses- en Veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de geknobbelde Anona vrugt.
Alwaar Lett. A. de Bloem.
B. De opgeſnede Vrugt.
En C. het Zaatkern *verbeeldt.*

OBSERVATIO.

Hæc eſt Ata-Maram *H. Malab. part.* 3. *Tab.* 29. uti ex ſuperioribus conſtat, cui in *Ray. hiſt. pl. tom.* 3. *p.* 77. *dendr.* jungitur Anona foliis odoratis, minoribus, fructu conoide, ſquamoſo, parvo, dulci *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 205. & Anona Indica pomo viridi *Herm. Cat. H. L. Bat.* Item Anona Indica pomo viridi *Par. Bat. Pr. p.* 312. Ut & Anona Indica fructu conoide viridi, cortice ſquamis, veluti aculeato, nucleis nigricantibus parvis. *Plukn. Phyt. Tab.* 135. *Fig.* 2. &c. a *Ray.* in *hiſt. pl. p.* 1650. dicitur Pomifera Indica fructu conoide, ſquamoſo, viridi: vide & *Caſp. Commel. Fl. Malab. pag.* 5. qui meliora hujus arboris exhibet ſynonyma, quam quæ in *Ray dendr.* inveniuntur, quæque rectius conveniunt illi ſpeciei, quæ Anona Indica pomo violaceo ab *Herman.* in *Par. Bat. pr.* vocatur. Hæc porro ab *Herman.* in *Muſ. Zeyl. pag.* 62. vocatur Anona fructu vireſcente, cujus ſynonyma aliaſque ſpecies vide in *Theſ. noſtro Zeyl. pag.* 21. Tuberoſa Anona a *Valent. pag.* 165. dicitur. Cum Magnoliæ genere a *Plumierio* in *nov. pl. gener. p.* 38. *propoſito* hoc genus quam maxime convenit, quod & obſervavit *Linnæus* in *H. Cliff. pag.* 222. ubi & aliæ hujus generis ſpecies enumerantur.

AANMERKINGE.

Dit is de *Ata-Maram* van de *Hortus Malabar.* in het derde deel *Tab.* 29. beſchreven en verbeeldt, zo als zulks uyt het boven vermelde blykt; met welke by *Ray in zyn hiſtor pl. tom.* 3. *p.* 77. *dendrol.* gevoegt wert de *Anona foliis odoratis minoribus, fructu conoide, ſquamoſo, parvo, dulci*, van *Sloan* in zyn *Catal. van de Jamaice gewaſſen* op *pag.* 205. vermeldt, en de *Anona Indica pomo viridi* van *Herm.* in de *Catal.* van de *Leidſche Tuyn*, en van de *Par. Bat. pr. p.* 312. alsmede de *Anona Indica fructu conoide viridi, cortice ſquamis veluti aculeato, nucleis nigricantibus parvis*, van *Plukn.* in zyn *Phytogr. Tab.* 135. *Fig.* 2. &c. Van *Ray* in zyn *hiſtor. pl. p.* 1605 wert ze genaamt *Pomifera Indica fructu conoide, ſquamoſo, viridi.* Zie verders de *Flora Malabarica* van *Caſp. Commel. p.* 5 die beetere benamingen van deeze boom opgeeft, als die in de *dendrol.* van *Ray* gevonden werden, en die meer overeenkomen met die zoort, die de *Anona Indica pomo violaceo* van *Herman* in zyn *Par. Bat. pr.* genaamt wert. Deze wert verders *Anona met groene vrugt* genaamt van *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl. pag.* 62. welkers benamingen en andere zoorten hier van, zie in onze *Theſ. Zeyl. pag.* 21. Geknobbelde Anona wert deze verders genaamt van *Valent. pag.* 165. Met het geſlagt van de *Magnolia* van *Plumier* in zyn *nov. pl. gen. pag.* 38. voorgeſtelt, heeft dit geſlagt groote gemeenſchap, zo als dit ook aangemerkt heeft *Linnæus* in de *Hortus Cliffort. pag.* 222. alwaar ook nog andere zoorten van dit geſlagt opgeteelt werden.

CAPUT QUADRAGES. PRIMUM.

Cujavus Domeſtica. Cuiava.

CUjavum eſt fructus, qui in duo genera, in domeſticum nempe & ſilveſtrem dividi poteſt, cujusque domeſticam hoc in capite primum deſcribemus ſpeciem. Arbor duobus tribusve plerumque ſeſe erigit truncis, qui non erecti, ſed obliqui & incurvi ſiti ſunt: Immo licet unum tantum gerat truncum ad hominis altitudinem, oblique tamen poſitus eſt: Paucos gerit longos ac flexiles ramos, qui folia breviſſimis gerunt e petiolis dependentia, non ſemper duo oppoſita, ſed inordinata, & obliquam fere formantia crucem, vulgaris ſunt formæ, obtuſo apice, quæ multas gerunt coſtas transverſales, parallelas fere, ac inferius quam maxime protuberantes, unde cuncta folia rugoſa ſeu plicata apparent, horum color eſt pallide & ingrate viridis, ſubtus cinereus, ſunt porro firma ac facile diffilientia, ſi manibus conterantur, gravemque ſpirantia odorem inſtar foeni: Flores ex foliorum alis proveniunt, breviſſimis ac craſſis petiolis inſidentes, aliquando ſimplices, aliquando bini ternive ſimul, quisque tamen proprio in petiolo, inſtar florum mali, ſed paulo ſunt majores, ac ex quinque albis conſtant petalis, quæ calici tetra- vel pentaphyllo, craſſo, ac deorſum inflexo ſuſtinentur, ſtamina in centro floris ſunt tenuiſſima, albicantia, antheris cinereis, inodora, & intricata: ſub flore provenit parvum viride tuberculum, ex quo fructus excreſcit, uti de Jamboſis fuit dictum, cum quibus Cujavos multum convenit: Fructus eſt forma ac magnitudine mediocris pyri, ſed prope pedunculum craſſior, neque exterior ſuperficies ita plana eſt, ſed tuberculis inæqualis ac obſita, primo viridis graminei coloris, ac rotundus eſt fructus, dein inſtar ſicci ſtraminis vel pallidi citrei coloris, ac oblongus inſtar pyri, tenui tectus pellicula, quæ inter edendum non obſtat, nec auferenda eſt, ſuperius coronatus inſtar Jamboſarum, ſed paulo minor: Caro interior eſt quoque pallide albicans, inſtar Cydoniorum, ſemi-digitum circiter craſſa, quodque reſtat, eſt compages parvorum durorum officulorum, eadem carne conjunctorum: Sapor eſt dulcis, ſed ſiccus ſine adſtrictione, fere inſtar pyrorum, vel toſtorum Cydoniorum; peculiarem quoque ſpirant hi fructus odorem inſtar foeni, qui iis, qui hos comederunt fructus, diu in ore inſidet, atque cubiculo aſſervati totum hoc odore ſuo replent: Raro tam diu in arbore relinquuntur, donec penitus matureſcant, non tantum, ne veſpertiliones illos rapiant, ſed quoque, quum penitus maturi non ita grate ſapiant, interior enim officulorum globus ſeparatur a circumjecta carne, tumque fructus ſaporis eſt magis elevati, penetrantisque magis odoris; unde, ſi fere maturi ſint, carpuntur, quum nempe nondum penitus citrei ſint coloris, ſed pallide albentis, & ad tactum duri, tum enim ſunt magis ſuccoſi & delicatiores, gratiores quoque ſunt tempore matutino, ſi rore nocturno ſint obducti, per ſolis calorem enim gravis ille odor ſaporque elevatur:

Truncus ramique tenui obducti ſunt cortice, vel potius tenui glabraque pellicula, coloris pallide ruſſi, quæque facile decorticari poteſt, vel ſponte quoque decidit inſtar Betulæ, atque ſub hac viridis locatur cuticula, cujus exterior pars ſenſim in tales quoque mutatur pelliculas: Arbor hæc porro lignum gerit durum, firmum, ac flexile, ita ut ejus vertex usque in terram inflecti poſſit, neque frangatur: Minimique rami ſunt adeo firmi, ut puerum ſuſtinere valeant: Radices non profunde in terram infiguntur, ſed ſub ejus ſuperficie proſerpunt, unde facile per fortes disjiciuntur ventos, hincque tamen non intereunt vel perditæ ſunt arbores, erectæ enim facile iterum radices emittunt.

Anni tempus: Arbor hæc ſub finem menſium pluvioſorum floret, fructusque per totos fere menſes ſiccos producit, immo usque in Majum & Junium; in areis prope ædes atque ad hortorum margines plantantur, non tantum per officula depoſita, ſed etiam per ramos ampu-

XLI. HOOFDSTUK.

Tamme Guajave-Boom.

CUjavos is een vrugt, die men in tweederleye ſlag, als tamme en wilde onderſcheyden kan, en waar van wy de tamme in dit Capittel eerſt zullen beſchryven: De boom ſchiet gemeenelyk met twee a drie ſtammen op, en die ook niet regt, maar ſcheef en krom ſtaan: ja al krygt hy maar eenen ſtam van omtrent een mans lengte hoog, zoo ſtaat dezelve dog evenwel ſcheef; hy heeft weinige lange en buigzame takken, daar de bladeren op korte ſteelen aan ſtaan of van afhangen; niet regt in twee reyen tegens malkander, maar wat verwert, en bykans een ſchuins kruis maakende, zy zyn van een gemeene forme, omtrent zes vingeren lang, drie breet, en van vooren met een ſtompe ſpits, hebbende veele dwers-ribben, die bykans gelyk loopen, en beneden of van onderen zeer verre of boog zyn uitſtekende, en waar doorze als gerimpelt of geplooit ſchynen, haar coleur is een dootze en onaangename groente, van onderen wat grysagtig; voorts zynze ſtyf, en bryſelende als menze in de hand vryft, en als dan ook gevende een ſterken en hooyagtigen reuk: Het bloeizel komt voort uit den ſchoot der bladeren op korte dikke ſteeltjes, zomtyts enkelt, en zomtyts twee a drie by malkander, dog yder op een byzondere ſteel, gelyk het appel-bloeizel, dog wat grooter, en beſtaande uyt vyf witte blaatjes, die op een ſterretje of voetje van vier a vyf ligt-groene dikke en agterwaarts gebogene blaatjes ruſten, het middelſte zyn dunne witte en ranke draatjes met graauwe knopjes, zonder reuk, en wat door malkander verwerd: agter het bloeyzel waſt een klein groen knopje, daar de vrugt geformeert werd, even gelyk als gezegt is van de Jamboeſen, met welke de Cujavos ook veel gemeenſchap hebben, de vrugt is van gedaante en grootte als een middelbare peere, dog by den ſteel wat dikker, en de buytenſte vlakte en is zoo effen niet, maar een weinig met pukkeltjes en heuveltjes bezet, eerſt gras-groen, en ront, daar na als droog ſtroo of uit den citroen-geelen bleek, en lankwerpig als peeren, met een dun huidje bekleet, dat men in 't eeten niet en behoeft af te ſchellen; voor aan met een kroontje, gelyk de Jamboeſen, dog wat kleinder; het binnenſte vleeſch is mede bleek-wit, gelyk dat van de queen, omtrent een halve vinger dik, zynde het reſteerende een klomp van kleine harde korrels, en met het zelfde vleeſch aan malkanderen gepakt: de ſmaak is zoet, dog droog, zonder adſtrictie, byna als de peeren of gebraden queen, zy hebben ook een byzondere booi-agtige reuk, dewelke de gene, dieze gegeten heeft, lange in de mond aankleeft en byblyft; en in een kamer gelegt zynde zoo vervullenze dezelve ook daar mede: men laatze zelden aan den boom geheel ryp werden, niet alleen om haar de rovende vleermuyzen te ontzetten, maar ook om dat de geheel rype in 't eeten niet zoo aangenaam zyn: want de binnenſte korrelklomp ſepareert zig als dan van het omliggende vleeſch wat af, en daar door werd de vrugt veel drooger van ſmaak, en ook ſterker van geur; dierhalven plukt menze ten naaſten by ryp af, te weten alsze nog niet te deegen Citroengeel zyn, maar bleek wit, en wat hart in 't aantaſten, want als dan vallenze zappiger en ſmaakelyker, zy zyn ook aangenamer des morgens, wanneerze den nagt-dauw gehad hebben: want de zonne vermeerdert haren ſterken geur en reuk:

De ſtam en de takjes zyn bekleet met een dunne ſchorſſe of veel eer glat velleken, van coleur ligt-ros, of vaal, en dat men ligt afſchillen kan: of ook van zelfs wel afvalt, gelyk dat van de Berke-boomen, en daar onder vind men een gras-groen huideken, welkers buytenſte zig metter tyd ook in zulke vellekens verandert: wyders heeft dezen boom een hart, taai, en buigzaam hout, zoo dat men zyn top, zonder te breken, kan buygen tot op de aarde toe; en de minſte takken zyn ſterk genoeg om een jongen te konnen dragen: de wortelen zetten haar niet diep in de aarde, maar kruipen of loopen wat onder derzelver korſte voort; en daarom wordenze ligt door een harden wind omgeworpen, dog zyn dan evenwel nog niet t'eenemaal doot of bedorven, want opgerigt zynde, zoo wortelenze al weder voort.

Sayzoen: *Dezen boom bloeit in 't laatſte van de regen-Mouſſon, en men beeft de vrugten bykans de geheele drooge Mouſſon door, ja zelfs tot in May en Junius toe: zy werden op de erven by de huyzen, en aan de kanten van de thuynen geplant, niet alleene door de gezaaide korrels maar*

ook

amputatos & terræ mandatos, qui facillime progerminant: Primo autem modo per ofſicula nempe copioſe propullulant, quum neque homines, neque animalia digerere illa poſſint, ſed incorrupta per dejectiones iterum emittunt, quæ terram tangentia propullulant, domeſticæ hujus alia quoque ſpecies eſt, quæ fructus gerit paulo minores, ac magis albentes, glabriores quoque ac rotundiores, ſed multo quoque ſuccoſiores, delicatioresque, fere inſtar pyri ſaccharati, quique hinc meliores habentur illis magnæ ſpeciei fructibus.

Nomen: Latine *Cujavus domeſtica*, & fructus *Cujavum*. Apud plurimos Malaicenſes eſt ignotus, hincque vocant *Cujavo*, juxta Portugallicum vel Hiſpanicum *Guajavo*, unde quoque deducitur Ternatenſium *Guajawa* vel *Gojawo*: Javani ac Baleyenſes vocant *Njambo Cuneng*.: Macaſſarenſes *Jambo Portugaal*. Hæc enim natio Jamboſarum ſpeciem putat, dicitque a Portugallis primum in has deductum eſſe regiones; quidam Malaicenſi vocabulo vocant *Cujavo Batavia* & *Cujave Negory*. Amboinenſes hunc dicunt *Siri-Caya*, quum cum *Anona* multum conveniat; cæterum nullum ipſi nomen inditum eſt Amboinicum.

Locus: Quamvis putent, hunc fructum ex Peruana regione in has delatum fuiſſe terras, indicare tamen nequeunt per quem, quoque modo. Eſt enim hodie in India Orientali, ac præſertim in Moluccis adeo multiplicatus & cognitus, ut fere indigena habenda ſit arbor: Fateri tamen debemus non juſtum indigenum ſortitum fuiſſe nomen, nec alicubi invenitur, ubi nulli Portugalli vel Luſitani habitaverunt: Amboinenſes ſaltem noſtri teſtantur, ante Portugallorum adventum (quod fuit poſt annum Chriſti 1515.) hiſce in inſulis ignotam fuiſſe: Ità ut transportandi gloria ex Occidentalibus regionibus, non Portugallis, ſed potius Luſitanis ſit tribuenda, qui hanc forte primum in Manilhas, ac inde in Ternatam propagaverunt. Potuit quoque eſſe, quod primo ſilveſtris fuerit arbor, ac dein cultura & diligentia in domeſticam degenerata vel mutata fuerit: ſilveſtris enim ubique multo magis remota occurrit quam domeſtica, quæque nullibi occurrit, uti dictum eſt, niſi ubi Europææ nationes habitant, vel habitaverunt.

Uſus: Fructus hic multum crudus editur, quum ejus caro ſit ſicca ac multum ſtomachum replens, cito ventriculum inplet, ventremque conſtipat, unde ſalutaris eſt iis, qui Diarrhæa laborant, ſed non conducit ante prandium ſumptus, dum adſtrictam cauſſat alvum, poſt prandium melior eſt, uti quoque matutino tempore, ſi jejunus quis ſit, quum diſſecatur, media ofſiculorum mole abjecta, ac vino Hiſpanico fricatur & ſaccharo, atque gratum præbet cibum: Quidam etiam ſub cineribus toſtos uſurpant hos fructus, & inſtar Cydoniorum contra Diarrhæam adhibent: ſed hoc non valet, cito enim ingratum contrahunt nauſeoſumque ſaporem, ſub veſperam comeſti itidem non conducunt, quum halitum oris excitent foetidum, expertum quoque fuit, in teneſmis vel dyſenteria, crudi ſi edantur, ſtomachum aggravare: nimis enim cito ac difficulter alvum conſtipant, quod talibus in morbis periculoſum ac noxium habetur.

ook van de afgeſnedene takken, dewelke zeer ligt weder opſchieten: dog op de eerſte manier van korrels is het veel ligter, want nog menſchen, nog beeſten kunnen dezelve verteeren, maar moetenze onbeſchadigt door den afgank weder van haar geven: en dewelke dan de aarde raakende voortkomen en opſchieten, hoewel niet zoo ligt en in zulke meenigte, als de wilde: onder dit tamme geſlagt vertoont zig nog een andere zoorte, welkers vrugten wel wat kleinder zyn; als mede witter, gladder, en ronder, dog ook weder vry zappiger en ſmakelyker, bykans als een zuikerpeer, en werden dierhalven geagt beter te zyn als die van de groote zoort.

Naam. *In 't Latyn* Cujavus Domeſtica, *en de vrugt* Cujavum: *by de meeſte Maleyers iſſe onbekent, en die noemenze dierhalven* Cujavo, *na het Portugees of Spaanſch* Guayavo, *en van daar komt mede het Ternataanſche* Guajawa, *of* Gojawo: *de Javanen en Baliers noemenze* Njambo Cuneng: *de Macaſſaren* Jambo Portugaal: *want die natie zienze voor een zoorte van Jamboezen aan, en zeggen datze door de Portugeezen eerſt in deze landen overgebragt zyn, zommige noemenze ook in 't Maleyts* Cujavo Batavia *en* Cujavo Negory: *de Amboineezen noemenze* Siri Caya, *om datze met de voorgaande* Anona *veel gemeenſchap heeft, anders heeftze in 't Amboins geen eigen naam.*

Plaats. *Hoewel men ſuſtineert dat deze vrugt uit Peru in deze landen zoude wezen overgebragt, zo en weet men nogtans niet aan te wyzen, door wien, en hoedanig, want-ze is hedendaags in Ooſt-Indien, en wel bezonderlyk in de Moluxe Eylanden, zo zeer vermeenigvuldigt, en ook zo lange bekent geweeſt, dat menze wel voor een inlantſche plante zoude konnen houden: dog evenwel moet men bekennen, datze geen regte Inlantſche naam en heeft, en niet ligt ywers gevonden wert, daar geen Portugeezen of Caſtilianen gewoont hebben, immers onze Amboineezen weten te zeggen, datze voor der Portugeezen aankomſt aldaar, (dat is na 't jaar Chriſti vyfthien hondert en vyfthien) in deze Eylanden onbekent zyn geweeſt: zulks men de eer van het overbrengen uit de Weſtindiſche Landen, niet de Portugeeſen, maar veel eer de Caſtilianen behoort toe te ſchryven, als dewelkeze miſſchien eerſt in de Manilhas, en van daar in Ternaten hebben voortgeplant: het kan ook wel zyn, datze in 't eerſt wilt geweeſt, en daar na, door veele voortplantingen en naarſtigheid, veraart en in tamme verandert zyn: want de wilde zyn alomme veel verder verſpreid dan de tamme, en die men ook, als gezegt, nergens vind dan daar Europiſche natien woonen of gewoont hebben.*

Gebruik: *Deze vrugt eet men veel raauw, en dewylze een droog en proppent vleeſch heeft, zoo verzadigt zy haaſt, en ſtopt den buyk, zynde dierhalven gezont den gene, die de buikloop hebben; zy en is niet goet of bequaam om voor de maaltyd te eeten, dewylze, als gezegt, hartlyvigheid veroorzaakt; maar na het eeten zynze beter, als mede des morgens met een ledige maag: men ſnytze ook wel in ſtukken, de middelſte en korrelige klomp weg ſmytende, en ſtooftze met Spaanſche wyn en zuiker, en dan zoo gevenze een aangename koſt: zommige gebruikenze ook in de aſſche gebraden, en als quee-peeren gegeten tegen de buikloop: maar dat en is niet goet, want zy krygen daar door een quaade en vieſe ſmaak, tegen den avond, en als men wil gaan ſlaapen, deugenze ook niet veel, om datze een ſterk riekenden aſem maaken, en zoo beeft men ook ervaren, datze in de perſſing en bloetloop raauw gegeten niet veel goet doen: want zy al te ſchielyk en ongemakkelyk ſtoppen, 't welk in die ziektens werd geoordeelt zeer ſchadelyk en nadeelig te zyn.*

In *Rumphii* appendice hæc ſequuntur.

In de Appendix van Rumphius *volgt dit.*

In *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 34. vocatur domeſtica hæc Cujavus *Pela* Malab. *Pera* Bracman. ſed ſilveſtris vel rotunda *Fig.* 35. Malab. *Malacca Pela* & *Tsjina Pelouka*, utræque hæ arbores ibi exoticæ habentur, ex Malacca vel Moluccis a Portugallis translatæ.

In het derde deel van de Hortus Malab. pag. 34. *biet de tamme* Guajavos, *in 't Malabaars* Pela, *in 't Brammees* Pera, *maar de wilde of ronde* Fig. 35. *verbeelt, biet in 't Malabaars* Malacca Pela *en* Tsjina Pelouke, *en worden beide aldaar voor witlandſche boomen gehouden, van Malacca of de Moluccos door de Portugeeſen aangebragt.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Septimæ,

Quæ ramum exhibet *Cuajavi* domeſticæ.
A. Ejus *florem* denotat.
B. Ejus *fructum* majori expreſſum forma.

OBSERVATIO.

Hujus arboris plurima Synonyma eorumque auctores laudavi in *Theſ. Zeyl. pag.* 112. ad Guajávum fructu pallido, dulci *Herm. Muſ. Zeyl. pag.* 3. ubi examinari poſſunt; quæque ulterius deſcribitur nomine *Guajave Boom* a *Valent. pag.* 169. & *in Nieuwhovii* itinere *pag.* 214.

Genus hoc nominè *Pſydii* in *H. Cliffort. pag.* 189. occurrit.

UYTLEGGING

Van de Seven- en Veertigſte Plaat.

Dewelve vertoont een Tak van de tamme Guajave-Boom.
A. Wyſt aan deszelfs bloem.
B. De vrugt *in* grooter formaat.

AANMERKING.

Van deze Boom heb ik verſcheide benamingen en Schryvers aangehaalt in myn *Theſaur. Zeylan.* op *pag.* 112. by de Guajave met een zoete en bleeke vrugt, zo als ze van *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl. pag.* 3. genaamt wert, alwaar die verders nagezien kunnen werden, en die verders van *Valent. op pag.* 169. *Guajave-Boom* genaamt en beſchreven wert, als mede in *Nieuwhofs* gezantſchap op *pag.* 214.

Dit geſlagt komt onder de naam van *Pſydium* voor in de *Hortus Cliffort. pag.* 189.

CAPUT QUADRAG. SECUNDUM.

Cujavus agreſtis. Cujava Utam.

CUjavus Silveſtris frutex potius quam arbor eſt, nullum enim gerit truncum, ſed plurimis exſurgit longis, rectis, & tenuibus ramis, qui talibus quoque tenuibus obteguntur pelliculis, qualibus domeſtica. Surculi juniores ſunt virides & quadragoni: Folia binis ordinibus ſunt poſita, bina ſibi invicem oppoſita, in junioribus ac quadragonis ramis crucem formantia ſeu cruciata, præcedenti forma convenientia, in vetuſtioribus vero ramis rachis foliorum retroflectitur, ſunt firmiora, coloriſque vilioris quam domeſticæ, in cinereum vergentis, ſuperius glabra, inferius rugoſa, coſtis parallelis, quæ porro adeo ſunt ſcabra & ſicca, ut ad tactum rumpantur, odoris fœni florentis. Magis regulari plerumque locantur modo quam domeſticæ folia, ac ſunt magis oblonga. Flores cum domeſticæ conveniunt, ſed plura gerunt ſtamina albicantia, quæ magis quoque extenſa ſunt, trèsque plerumque arcte ſibi invicem ſunt juncti flores, ita tamen, ut duo laterales longioribus inſideant petiolis, ut excreſcentes fructus amplius haberent ſpatium: Omnes enim ſimul excreſcunt & matureſcunt, medius vero minori inſidens pedunculo plerumque maximus eſt, ac binos laterales extrorſum comprimit; Fructus multo eſt minor domeſticæ, perfecte rotundus, ſuperius in parvum deſinens acumen, ubi apparet corona craſſa ex quinque foliolis compoſita: Fructus hi non ſunt majores pruno majori vel hiſce in terris inſtar Limonis-Nipis. Exterius parum rugoſi & tuberculis obſiti, ſuntque porro adeo intenſe viridis graminei coloris, ut fere nigricantes appareant, quemque ſervant colorem. Suntque duri, licet matureſcant, videnturque corio quaſi obducti; caro interior multo durior ac ſiccior eſt domeſticæ, ſed dulcioris ſaporis, intuſque repleta duris officulis: ad margines albi, ac plerumque porro læte rubentes ſunt fructus, rubendo autem hæc in penitus maturis diſparet: Sapor, uti dictum fuit, gratior eſt domeſticæ, neque tam gravem ſpirant odorem, ita ut quidam hos præferant. Hoc vero hiſce in Silveſtribus fructibus obſtat, quod ita duri ſint, ac paucam habeant carnem edulem: Creſcunt arenoſis, ſabuloſis, ac ſaxoſis, ſimulque ſterilibus agris, ac deſertis hortis, certumque eſt indicium, quod ubi hi frutices ſint frequentes, ſolum ibi eſſe ſterile: Silveſtris hæc ſpecies aliquando quoque in hortis plantatur, ibi in altum excreſcit truncum, ac penitus arboreſcit, fructus quoque ibi fert majores, delicatiores, ac molliores, interiorque officulorum globus facile quoque a carne ſeparatur, quæ tamen non ita delicata eſt, ac illa quæ in arvis creſcit prædictis: Si ejus rami in terram deprimuntur, progerminant, quumque fructus ab omni animalium genere edantur, quæ indigeſta iterum dimittunt officula, ita multiplicantur, ut brevi magnum occuparent locum, vel totos agros, ni evellerentur, vel eradicarentur.

XLII. HOOFDSTUK.

Boſch-Guajave Boom.

DE wilde Cujava is meer een ſtruyk dan een boom; want hy heeft geen ſtam, maar ſchiet op met veele, lange, regte, en ranke takken, dewelke ook met zulke dunne vlieſen zyn bekleed als de tamme; de jonge ſcheutjes zyn groen en vierkant: de bladeren ſtaan in twee ryen tegens malkanderen, dog aan de jonge en vierkante takskens maakenze een ſchuyns kruys, anderzints de voorgaande van gedaante meeſt gelyk, en aan de oude takken zyn de ryskens wat na agterwaarts geboogen, zy zyn wat ſtyver, en van coleur lelyker dan de tamme, meeſt naà het aſchgraauw trekkende; boven glat, en onder zeer geplooyt, met evenwydige ribben, voorts zoo ſtyf en dor, datze in 't aantaſten bryſelen, van reuk als broeyend hooy; zy ſtaan doorgaans geſchikter aan haare takken dan die van de tamme, en zyn ook door den bank wat lankwerpiger: Het bloezel is gelyk als dat van de tamme, doch heeft van binnen wat meer witte draaden, ſtaande ook wat meer uytgebreid, men ziet gemeenelyk drie bloemen benevens malkander, zoo nogtans, dat de twee ter zyden langer ſteeltjes hebben, op dat de vrugten in 't waſſen te beter plaats zouden vinden: want zy komen gemeenlyk alle drie tot perfectie, dog de middelſte, die op het korte ſteeltje zit is gemeenlyk de grootſte, en drukt de twee andere wat ter zyden uyt. De vrugt is veel kleinder dan die van de tamme, meeſt regt ront, of na vooren een weinig ſpits toelopende, en daar op vertoont zich een harde kroon van vyf blaadjes: Zy worden niet kloeker als een groote pruym, of hier te lande een Lemon-Nipis. Van buyten een weinig rimpelig en met pukkeltjes bezet, wyders zynze zoo hoog gras-groen, datze byna mee zwart gelyken, en van welke coleur zy niet en veranderen: blyvende ook hart, al zynze ſchoon ryp, en het ſchynt als of ze met teer overtrokken waren: Het binnenſte vleeſch is vry harder en drooger dan dat van de tamme, doch weder zoeter van ſmaak, en ook van binnen met harde korrels digt opgevult; aan de kanten wit, en voorts doorgaans ligt-root, dog welke rodigheid in de geheele rype komt te verdwynen; de Smaak is, als gezegt, aangenamer dan de tamme, en zy zyn ook niet van zoo ſterken reuk, zulks zommige haar ook veel liever eeten: maar dat is weder in deze wilde te mispryzen, datze zoo hart blyven, en zeer weinig eetbaar vleeſch hebben: Zy waſſen op magere, zandige, ſteenige, onvrugtbare velden en verlatene thuynen, zynde het een vaſt teeken, waar deze ſtruyken veel waſſen, dat aldaar een magere gront is: Zomtyds wert deze wilde zoorte ook wel in de hoven geplant, alwaar ze dan mede een hogere ſtam krygt, en een formeele Boom werd, ook draagtze dan grooter, ſmakelyker, en murwer vrugten, en de binnenſte korrel-klomp ſepareert zig alsdan ook van het vleeſch, 't welk evenwel zoo aangenaam niet en is als 't gene dat in 't wilde waſt: Overal, waar men de takken in de aarde ſteekt, daar komenze op, en dewyl de vrugten werden gegeten door alderhande beeſten, die de onverteerde korrels wederom laaten vallen, zo vermenigvuldigenze zodanig, datze in een korten tyd mee veel plaats of een groot veld zouden beſlaan, indienze niet en wierden afgebakt en uytgeroeit.

B
A

Nomen. Latine *Cujavus agreſtis*, Malaice *Cujavo Utan*, hæcque vera Luſitanorum eſt *Guajavo*, quæ totam occupat Indiam Occidentalem. Apud Amboinenſes vero alioſque indigenas nullum aliud proprium gerit nomen.

Locus. Quod de domeſtica dictum fuit, de hac quoque intelligendum eſt, quod nempe ſit arbor exotica, quomodo autem hafce in terras fuerit delata, nullus indicare poteſt, quamvis Amboinenſes putent, perhibeantque, a Portugallis fuiſſe tranſlatam, quum nuſquam & per totam inſulam nullibi copioſior ſit niſi circà caſtellum Victoriam, ubi illa præſertim natio ſedes ſuas fixit, ſic quoque Amboinenſes dicunt, primam ſeu domeſticam ſpeciem ab Hollandis Batavia fuiſſe tranſportatam: Silveſtris hæc latius propagatur domeſtica, invenitur enim in locis, in quibus domeſtica nunquam obſervata fuit, vel quos nunquam Europæi inhabitarunt, uti inter alia in media Macaſſaræ regione ad partem Bogicam, ubi Baliada vocatur, ac penitus ſilveſtris eſt, ſed fructus ibi non editur.

Uſus. Fructus hic a plebe tantum comeditur crudus, nec magni æſtimatur, raro etiam eſt maturus, quum aves aliaque animalia illum nimis expetant, ac rami tam ſæpe amputentur. Hi enim digitum craſſi multum adhibentur ad ſepes exſtruendas, ubi radices quoque agunt ac facillime progerminant, bonumque præbent foco lignum, optimoſque carbones; quem infinem lignum apud Sinenſes magno in uſu eſt: Ex foliis multa quoque formantur fomenta ac balnea ſudoris, additis & coctis cum foliis *Lagondi*, *Limonum*, *Sombong* &c. Tumque Leucophlegmaticis artubus fovendis apta habentur, & ad dolores mitigandos: Uti quoque hæc folia contrita, & Emplaſtri forma adhibentur ad induratos tumores maturandos vel diſſipandos.

Quod Silveſtris hæc *Cujavus* una eademque ſit cum Americana Guajavo, ex variis Indicarum rerum ſcriptoribus facile cognoſci poteſt, quorum unicum tantum citabimus, ut optimum & maxima fide dignum teſtem ocularem, *Joſephum* nempe *Acoſtam*, qui *hiſtor. natur. libr.* 4. *cap.* 24. Sequentia ſcribit:

„ Gujavus alia eſt arbor, quæ plerumque viles
„ ac inmaturos dat fructus, duris repletos oſſiculis, ma-
„ gnitudine parvi pomi, in terra continenti æque ac
„ in inſulis eſt arbor mali nominis, dicunt enim Simi-
„ ces olere, ſapor quoque ingratus eſt, nec ſalubris:
„ In St. Domingo aliisque inſulis toti ſunt *Guajavis*
„ occupati montes: Confirmaturque tales non repertas
„ fuiſſe arbores, quum Hiſpani primum illas occu-
„ parent, ſed ibi, neſcio unde, tranſlatas maxime-
„ que multiplicatas fuiſſe, nullum enim eſt animal,
„ quod officula hæc digerere poteſt, quumque in
„ terram decumbunt humidam calidamque, propul-
„ lulant, dicuntque, hinc adeo fuiſſe multiplicatas
„ has arbores; In Peruana regione hæc arbor alios dat
„ fructus, non enim ibi rubent, ſed albent, nec in-
„ gratum ſpirant odorem, horumque ſapor eſt gra-
„ tus, ac quædam ſunt *Guajavæ* ſpecies, quæ fru-
„ ctus gerunt æque bonos ac Hiſpaniæ, illæ nempe,
„ quæ *Guajavos de Matos* vocantur; Alii parvi *Cu-*
„ *javelli* ſunt fructus bonæ digeſtionis, ventriculoque
„ ſalubres, ſunt enim duri ac frigidi.

De eodem quoque fructu ſcribit *Janus de Laat* in Occidentalis Indiæ deſcriptione *libr.* 1. *cap.* 1. Ubi inter alia dicit, Cujavum in inſula Porto-Rico eſſe dumetum ac deſertum, incolaſque ſæpius hinc armentis deſtitui, quum Silveſtrem ibi induant naturam: Et, uti *Acoſta* ſcribit, Cujavum apud Americanos non æſtimari, noxiumque ab illis haberi fructum: hujus quoque ſententiæ plurimi harum regionum ſunt incolæ, qui timent fructus ſilveſtris Cujavi edere, quum ingratum ſpirent odorem, ac ſine dubio ipſorum parentibus fuerint incogniti: Poteſt fieri, aliis in locis ingratos magis eſſe quam hic in Amboina: Noſtri ſaltem ſunt ſatis grati edendo, ſi modo penitus fuerint maturi, ſed hi raro reperiuntur.

Cum-

Naam. *In 't Latyn* Cujavus agreſtis, *in 't Maleyts* Cujavo Utan, *en dit is de regte* Guajavo *der Caſtilianen, waar van gantſch Weſt-Indien vol is, hebbende by de Amboneezen en andere Inlanders geen eygen naam.*

Plaats. *Het zelve dat van de tamme is gezegt, moet mede van de wilde werden verſtaan, namentlyk; dat men ze voor een uytlandiſch gewas houd; doch hoe zy in deze Eylanden overgebragt zyn, dat kan niemant weten nog zekerlyk zeggen: Hoewel de Amboineeſen meenen en voorgeven, dat het zoude zyn geſchied door de Portugeeſen; nadien men ze op, en door het gebeele Eylandt nergens overvloediger vind dan omtrent het Caſteel Victoria, daar dezelve Natie gewoont heeft, en zoo zeggen de gem: Amboineſen ook, dat de eerſte of tamme zoorte door de Hollanders van Batavia aldaar was aangebragt: De wilde verſpreid zig ook veel verder dan de tamme, want men vindze op plaatzen, daar de tamme nooyt en is geweeſt, nog ooyt eenig Europiaan gewoont heeft, gelyk onder anderen midden op 't land van Macaſſar, na de Boegiſche zyde toe, alwaar ze Baliade werd genaamt, en gebeel in 't wilde groeit, dog niet gegeeten wert.*

Gebruyk. *Deze Vrugt wert alleen maar van 't ſlegte of gemeene volk raauw gegeten, en in gantſch geen waarde gehouden, ook vind men ze zelden ryp; om dat het gedierte en gevogelte daar te greetig na zyn, en de takken ook zoo dikwils afgekapt werden: Want deze Stokken, een duym dik zynde, werden veel gebruykt om kleine paggers en baagen van te maaken, daar ze haar dan ook wortelen en zeer ligt opſchieten; gevende mede goed brandhout, als mede een vaſte koole, en tot welken eynde het hout by de Sineeſen zeer veel in gebruyk is: Uyt de bladeren maakt men ook verſcheyde ſtovingen en zweetbaden, te weten, gemengt en gekookt met de bladeren van* Lagondi, Limoenen, Sombong, &c. *En dan werden ze bekwaam geacht om alle zugtige leeden mede te ſtoven, en de pynen te ſtillen: Gelyk mede dezelve bladeren gewreeven, en pleyſters-gewys gebruykt wordende, de harde geſwellen of doen rypen, of verdwynen.*

Dat nu deze wilde Cujavo *een en dezelfde is met de Americaanſche* Guajavos, *kan men ligt bemerken uyt verſcheide Schryvers der Weſt-Indiſche dingen, doch waar van wy maar eenen zullen aanhaalen, als zynde de beſte en geloofwaardigſte oog-getuyge, namentlyk* Joſephus a Coſta, *dewelke,* hiſtor. mor. & natur. lib. 4. cap. 24. *daar van aldus geſchreven heeft.*

De Guajavos *zyn andere Boomen, welke gemeenlyk ſnode vrugten voortbrengen, vol harde korrels en van de grootte als kleine appelen, zy is op het vaſte land als ook op de eylanden een Boom en Vrugt, die een quade faam heeft: Want men wil zeggen, datze naar Wantluyzen ſtinken, ook zoo is de ſmaak niet lieffelyk, en in effect niet gezont: In* St. Domingo, *ende de Eylanden heeft men gebeele bergen vol* Guajavos: *Daar wert verzekert, dat 'er zoodanige Boomen niet en waren als 'er de Spanjaarts eerſt in kwamen, dan datze daar (ik en weet niet van waar) gebracht, en zoo ontallyk vermenigvuldigt zyn, want daar is geen gedierte, dat die korrels verdoen of vernielen kan, en als dezelve hun met het aardryk, 't welk vochtig en heet is, komen te vermengen, zoo ſchietenze uyt, en willen zy zeggen, dat hy daar door zoo vermeerdert zoude wezen, als men ziet: In Peru is deze Boom verſcheiden, want de vrugt daar van en is niet root, maar wit, heeft ook gantſch geen quade reuk, is goet van ſmaak, en daar zyn zommige zoorten van* Guajavos, *die het Fruyt zoo goet hebben, als de beſte Vrugten van Spangien, namentlyk die geene, die* Guajavos de Matos *genaamt werden: Andere kleine witte* Guajavillen *is een Vrugt van beter digeſtie en verteeringe, en gezond voor de mage, want zy is hart en kout, om te verteeren.*

Van dezelfde Vrugt ſchryft ook Jan de Laat *in zyn Weſt-Indien,* lib. 1. cap. 1. *alwaar hy onder anderen zegt, dat de* Guajavos *op 't Eylandt Porto-Rico een ſnoot kreupelboſch en wilderniſſe maakt, dat de Inwoonders haar vee dikwils verliezen, om dat het daar in verwildert: En gelyk nu* a Coſta *ſchryft, dat de* Guajavos *by de Americanen een kwade faam heeft, en voor een ſnoode vrugt gehouden wert, zoo vint men nog van het zelfde oordeel veele Inlanders in deze quartieren, dewelke bekommert zyn de Vrugten van de wilde* Guajavos *te eeten, om datze een vieze reuk hebben, en buyten twyffel haar Voorouders onbekent zyn geweeſt; Het kan ook wel wezen, datze op andere plaatzen onlieffelyker zyn dan albier in Ambon, immers de onze zyn redelyk aangenaam om te eeten, alsze maar wel ter degen ryp zyn, doch die werden*

Cumque in Moluccis insulis hujus fruticis non magna occurrant dumeta, inquirendum est, an hæc silvestris species per aves has in Insulas non fuerit translata, ex vicinis nempe Manilhis, atque ibi primum ex proxima ipsis America, nisi ulteriorè constaret exprimento, *Novam Guineam*, cum annexis insulis, quæ in mari se latius diffundunt, alicubi Peruanæ insulæ esse annexam, unde simili quoque modo transferri potuisset:

Guil: Piso cap. 20. *Hist. Brasil.* vocat illam *Guajabam*, dicitque in Brasilia quondam incognitam fuisse, atque ex alio transportatam loco, ac hodie ita esse multiplicatam, ut indigena vulgo habeatur, atque hinc inde in hortis plantetur: Tres ipsi maturitatis gradus adscribit, quorum bini priores fructum denotant duriusculum, sed esui aptissimum, tertius vero gradus illum constituit mollem ac penitus maturum, quum non ita gratus, nec salubris esset.

den zelden gevonden: En dewyl men in de Moluxe Eylanden van dezen Struyk geen groote kreupel-bosschen beeft, zoo staat nog te onderzoeken, of deze wilde zoorte niet wel door de vogelen in die eylanden konde overgebragt zyn, te weten, uyt de naast-gelegene Manilhas, en ook eerst aldaar uyt het naaste America, ten zy dan dat men by nader ervaring bevond, dat Nova Guinea, *met zyne Eylanden, die hun verre in de Zuyd-zee strekken, ietwes wat na aan Peru paalden, en van waarze mede op gelyke manier zouden kunnen overgebragt zyn:*

Guil: Piso, cap. 20. Hist. Brasil. *noemtze* Guajaba, *en zegt, datze eertyds in Brasil onbekent is geweest, dog van elders ingebragt, en bedensdaags zoo vermenigvuldigt zyn, datze genoegzaam voor Inlants gehouden, en hier en daar in de hoven geplant werden: Hy geeft baar drie trappen van rypheid, waar van de twee eerste de Vrugt stellen bardagtig, en tot het eeten best bekwaam, dan de derde trap stelt of maaktze wat week, en over ryp, als wanneer ze ook niet meer zo smaakelyk nog gezont zoude wezen.*

In Rumphii Auctuario hæc adduntur.

Ad fluvium, Elephantem dictum, invenitur Silvestris Cujavi species, cujus folia sunt minora, quam alterius, uti quoque fructus, hæcque sunt angulosa, quinquenervia, raro sex nervis distincta, instar Silvestris *Blimbing*, qui Mirobolanum refert: Caro, ejusque color & sapor cum altera Silvestri convenit specie, sed raro maturescunt ejus fructus, quique plurimum sunt solitarii, raro plures conjuncti.

In de vermeerdering van *Rumphius* werd dit 'er by gevoegt:

Aan de rivier, den Oliphant genaamt, vind men een zoort van wilde Guajavas, *wiens bladeren wat kleinder zyn dan de andere, als mede de vrugten, dog dezelve zyn geboekt, van buyten meest met vyf ribben, zelden met zes afgedeelt, gelyk de wilde* Blimbing, *die na* Mirobolanen *gelyken. Het vleesch, de coleur en smaak is gelyk aan de andere wilde, dog werden zelden ryp deze vrugten, die meest enkeld staan, zelden twee by malkander.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadragesimæ Octavæ,

Quæ ramum exhibet *Guajavi agrestis.*
A. Ejus *florem* denotat.
B. Ejus *fructum.*
C. *Fructum dissectum*, ut ejus officula seminalia, eorumque situs cognoscantur.

UYTLEGGING

Van de Acht- en Veertigste Plaat,

Dewelke een Tak verbeeld van de Bosch-Guajave-Boom.
A. Wyst aan deszelfs bloem.
B. Deszelfs vrugt.
C. De doorgesnedene vrugt, *op dat deszelfs Zaad-korrels en de plaatzing daar van beschouwt werden.*

OBSERVATIO.

Hæc est Guajava rubra, acida, fructu rotundiore *Herm. Cat. H. L. B. p.* 305. & Guajabo pomifera, Indica, pomis rotundis *C. Bauh. Pin. p.* 437. Malakka Pela *H. Malab. part.* 3. *Tab.* 35. ubi vide notas & *Commel. Fl: Malab. p.* 34. & 35. Psidium hoc genus a *Linnæo in Char. pl. gen. no.* 393. vocatur, estque Psidium caule quadrangulo. *Hort. Cliffort. pag.* 184. ubi reliqua vide synonyma. *Bosch Guajave-Boom* vocatur a *Valent. p.* 169. Huc & pertinet Catu Naregam. *H. Malab. part.* 4. *Tab.* 13. quæ cum subsequenti *Cujavillo* convenire videtur, sed numero staminum differt, unde & melius forte ad *Limonellos* pertinet.

AANMERKING.

Dit is de roode zuure Guajave, *met een rondere vrugt van* Herman. *in zyn* Catal. *van de Leidse Tuyn* p. 305. *en de Indische appeldragende* Guajabo *met ronde appelen van* Casp. Bauh. *in zyn* Pinax p. 437. *en de* Malakka Pela *van de* Hortus Malab. *in het* derde deel Tab. 35. *beschreven en verbeeldt, alwaar verders zie de Aanmerkingen, en de* Fl: Malabar. *van* Casp. Commel. *Dit geslagt is Psidium van* Linnæus *genaamt, in de* Charact. van de Planten no. 393. *en wort* Psidium *met een vierkante steel genaamt, in de* Hortus Cliffort. p. 184. *alwaar de overige benamingen zie.* Bosch-Guajave-Boom *wertze van* Valentyn *genaamt* pag. 169. *Hier toe behoort mede de Catu-Naregam van de* Hortus Malabar. *in het* vierde deel Tab. 13. *beschreeven en verbeeldt, welke met de volgende kleyne Guajave schynt overeen te komen, dog daar van door het getal der vezels verschilt, en dan liever tot de Limesjes komt te behooren.*

B
C
A

B
A

CAPUT QUADRAG. TERTIUM.

Cujavillus: Cujavo Kitsjil.

IN Amboina circa arcem Victoriam in agris ſabuloſis alia minor *Cujavi* occurrit ſpecies, quæ in parvum tantum fruticem excreſcit, ſed adeo elegantem & tam bene ordinatum, ut e longinquo Rorismarini frutex haberetur, ejus ramuli enim ſunt firmi, atque eleganter eriguntur: Folia vix unguis habent magnitudinem, vel ſi ad ſummum, digiti articulum circiter adæquant, quæ ſunt obſcure virentia, & ſicciſſima, atque firma & rugoſa: Flores fructusque ſunt ſimiles præcedenti majori agreſtis ſpeciei, ſed plerumque multo minores, fructus enim non major eſt globulo ferreo ſclopeti, qui obſcure quoque viret & durior eſt, ac tarde matureſcit, unde quoque non multum editur: Frutex hic non ultra duos vel duos cum dimidio pedes altus eſt, geritque durum ac ſolidum lignum, atque radices ſub terra prorepentes hinc inde ſurculos emittunt.

Nomen. Latine *Cujavillus*, Malaice *Cujavo Kitsjil*, quidam etiam vocant hanc *Cujavo Lacki Lacki* i. e. Cujavum Marem.

Locus. Poſt Caſtellum Victoriam invenitur, circa fluvium *Weytommo* ſterilibus in agris juxta vias, etiam ſub & prope majorem ſpeciem.

Uſus. Arbuſcula hæc nullum peculiarem præbet uſum, niſi quod ejus folia ad fomenta adhibeantur, quum calidiora habentur quam majoris ſpeciei folia; atque ob elegantem ejus formam ſæpius ſemen in hortis ſeritur, ubi in trium pedum altitudinem excreſcit, ac plures ramos, majoráque gerit folia.

Kleine Guajave-Boom.

IN Amboina, omtrent het Caſteel Victoria, in de Zandige velden, vind men nog een zoorte van kleyne Cujavos, *groeyende ook aan een kleyn beeſtertje, dog zoo fraay en wel geſchikt, dat men het van verre voor een Roozemaryn-boom zoude aanzien, want zyn takjes ſtaan ſtyf, en çierlyk overeynd': De bladeren zyn niet boven een nagel groot, of ten langſten als een lidt van een vinger, ſwart-groen, ook zeer droog, mitsgaders ſtyf en gerimpelt: Het bloeizel en de vrugt zyn beide gelyk die van de voorgaande groote wilde, dog doorgaans vry kleinder, want de vrugt is niet grooter dan een musquets-kogel, zy blyft ook donker-groen en hart, wert mede lankzaam ryp, en daaroom ook niet veel gegeten, het Boompje wort niet boven de twee a twee- en een half voet boog, hebbende een hart en ſtyf bout, en de wortelen, onder de aarde kruypende, brengen hier en daar nieuwe Spruytjes voort.*

Naam. *In 't Latyn* Cujavillus, *en in 't Maleyts* Cujavo Kitsjil, *zommige noemenze ook* Cujavo Lacki Lacki, *dat is* Cujavo *het manneken.*

Plaats. *Men vindze achter 't Caſteel Victoria, omtrent de Rivier* Weytommo, *en dat op kale velden, langs de wegen, ook onder en by die van de groote zoorte.*

Gebruik. *Men beeft van dit Boompje geen zonderling nut, als dat men zyne blaadjes wel gebruykt tot ſtovinge, om datze voor warmer worden gehouden dan die van de groote zoorte; en om zyne mooye gedaante wert ook het zaad zomtyds in de boven geplant, alwaar het tot over de drie voeten opſchiet, mitsgaders veel takken en grooter bladeren krygt.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quadrageſimæ Nonæ,

Quæ ramum exhibet *Cujavilli* ſeu *Cujavo Kitsjil*,
A. *Florem* majori exprimit forma.
B. Vero *fructum.*

UYTLEGGING

Van de Negen- en Veertigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de kleine Guajavus, *ofte de* Cujavo Kitsjil.
A. Vertoont deszelfs bloem *in grooter gedaante.*
B. De vrugt.

CAPUT QUADRAG. QUARTUM.

Papaja Mas & Femina. Papaja.

HAec quoque arbor a Luſitanis, ut creditur, ex India occidentali adlata eſt, ac proinde etiam nullo indigeno inſignitur nomine. Dividitur in duas ſpecies, in Marem ac Feminam ſcilicet: Et quas hoc in capite deinceps deſcripturi ſumus. Utraque mixtæ ſunt formæ, Indicæ palmæ ſeu arbori calappæ non diſſimiles, vel & præterea ad ficum noſtram quoque accedunt: Sed & inſuper multas habent qualitates, quæ nullis aliis arboribus propriæ ſunt. Mas brevi & recto ſurgit ſtipite, craſſitie & forma junioris Pinangæ arboris eſt, & ſic quoque diviſus in annulos, qui ex foliis ab arbore delapſis fiunt; Sed hi tamen annuli nullo arborem circumdant circulo, ut faciunt arbores Pinangæ, præterea truncus multo mollior eſt, primo enim corticem habet digito ferme craſſum, & qui lignoſus & maxime fibroſus eſt, ſed nihilominus tamen adeo mollis, ut facili negotio findi poſſit; huic dein adjacet alia ſubſtantia herbacea, quæ valde mollis eſt inſtar caulis braſſicæ, etiam digitum ferme craſſitie æquans, reliquum ſpatium interius plane vacuum & concavum eſt, & in annulis ſuis exiles habet diſtinctiones, quæ in arboribus junioribus cavitates aut cellulas invicem ſeparant, quemadmodum etiam conſpicitur in Bamboſa arundine, verum hæ diſtinctiones adeo molles & fragiles ſunt, ut facile transfodi poſſint, ſed in arboribus ſenioribus apertæ patent.

Ex ſummo trunco, qui viridis & herbaceus eſt, proveniunt longi, virides, & herboſi caules, interius cavi, circiter tres, aut tres pedes cum dimidio longi, & truncum cingentes, ut in rota circuli, ſed ſupra ſe invicem & alternatim proveniunt. Ex his caulibus

XLIV. HOOFDSTUK.

Papaje-Boom, Mannetje en Wyfje.

DIt is mede een Boom (zoo men meent) door de Caſtilianen uyt Weſt-Indien overgebragt, en daarom ook zonder Inlantſche naam: Hy wert in twee zoorten verdeelt, te weten, in Manneken en Wyfken, en die wy ook vervolgens in dit capittel zullen beſchryven; Beide bebbenze een gemengt fatzoen, wel wat gelykende na de Indiaanſche palma, op Calappus-boom, en daar benevens ook na onzen Vygeboom, doch zyn daarenboven noch voorzien van veele andere eygenſchappen, die met geen andere boomen overeenkomen. Het Manneken ſchiet op met een korte en regte ſtam, van dikte en gedaante als een jonge Pinang-boom, en ook alzoo verdeelt in leden, die mede door de afgevallene bladeren werden gemaakt; doch deze leden formeeren geen gebeele cirkel om den boom, gelyk die van den Pinang, ook is de ſtam veel weeker, want vooreerſt beeft hy een ſchorſſe van niet meer als omtrent een vinger dik, en dewelke wel wat boutachtig of barddraadig is, doch des niettemin zoo week, dat men bem zeer ligt ten eerſten doorkappen kan, en naaſt aan dezelve vind men een andere kruytachtige ſubſtantie, zynde gantſch zagt, gelyk die van een kool-ſtronk; mede ongeveer een duym dik; de verdere ſpatie na binnen toe is gantſch ledig en hol, hy beeft aan de leeden dunne afſcheidzelen, die in de jonge boomen de bolligheden of celletjes van malkanderen afſluyten, gelyk men zulks ook ziet in de Bamboeſen, doch deze afſcheidzelen zyn zo week en bros, dat men ze gemakkelyk doorſtooten kan, maar aan de oude boomen zynze geopent.

Dwars uyt het bovenſte van den ſtam, dewelke groen en kruytachtig is, komen lange, ronde, en kruytachtige ſteelen voort, van binnen hol, omtrent drie, en drie- en een halve voet lang, en ſtaande rondom den ſtam, gelyk als de ſpaaken om een aſs, doch boven malkander en over's

aut ramis læſis ſeroſum effluit lac, verum ex ſtipite multo majori copia, & magis glutinoſum. Singulis petiolis inſiſtit magnum folium, palmæ humanæ inſtar expanſum & fere formam folii ficus referens, ſive folii *Ricini*, ſed multo magis diſſectum; ſingula enim folia ferme unum pedem cum dimidio longa ſunt, ac diviſa in ſeptem, novem, & aliquando undecim lacinias, quarum binæ poſteriores breviſſimæ ſunt, ac quævis iterum lacinia in plurimas diviſa eſt inciſiones, integras, nec ad oras ſerratas, folia hæc coloris ſunt viridis, ſuperius glabra, inferius autem plurimis protuberantibus & albicantibus coſtis, ac venis pertexta: Ex alis autem petiolorum alii progerminant longi, albicantes, & tenues pedunculi, qui dependent, ſuperius parum incurvati, tres vel tres cum dimidio pedes longi, atque ex hiſce propullulant racemi floriferi, ex quibus plurimi oriuntur flores, primo oblonga albicantia capitula præbentes, quæ poſtea aperiuntur & excreſcunt in pallide albentes floſculos, ex quinque craſſis, extrorſum & oblique inflexis petalis conſtantes, quisque autem floſculus oblongum gerit capitulum, quod erigitur. Flores hi referunt flores Limonii vel Jaſmini, ſunt vero multo minores, inque eorum centro ſtamina gerunt flaveſcentia, arcte ſibi juncta, odoremque dant jucundum, ſed debilem, Liliorum odorem referentes, quique fortiſſimus eſt matutino tempore vel poſt pluvias tepidas: Deſcriptis vero hiſce floribus nulli inſequuntur fructus, ita ut inutiliter decidant, ac tantummodo, quamdiu arbor floret, hiſce ornatur, ac proximum äerem odore ſuo inplet, flores hi aliquando etiam colliguntur, ut aceto condiantur pro Aatſchiar.

Hujus arboris femina ſimilem mari gerit truncum, & folia, eodemque creſcit modo, ſed altior erigitur, cujus folia in novem quoque vel undecim lacinias ſunt diviſa, ac quævis iterum lacinia in minores inciſiones, ſique adcurate adtendas, comperies, haſce inciſiones profundiores eſſe ac maris, hujusque folium etiam magis viret. Duæ poſteriores laciniæ folii feminæ, Litt. AA. notatæ, ſupra ſe invicem locantur, quod in maris non obtinet, cæterum utriuſque folia vix diſtingui poſſunt: Ex ſingula folii ala, vel potius ex ejus petioli ſinu flores proveniunt, qui multo majores ſunt maris, quique adeo arcte trunco adcumbunt, ut eorum pedunculus vix obſervari poſſit. Ad latera quoque quædam propullulant capitula, ſed non omnia excreſcunt completa, hæcque liliaceum itidem præbent odorem, ac prope ſuperiores ramificationes tres plerumque ſimul ex uno dependent pedunculo, quæ omnes plurimum excreſcunt perfecta, in inferioribus vero ramis plerumque uno ex pedunculo brevi, ſed craſſiori ſolitarius provenit flos, atque ex hoc unicus tantum fructus, qui major & amplior eſt ſuperioribus, ſi vero hæ arbores in pingui creſcant ſolo, ubique per totum truncum atque ſuperius ac inferius ex unico petiolorum ſinu tres ſimul producunt fructus, quorum medius plerumque maximus, ac primum maturus eſt, deinceps duo reliqui. Flores hi liliacei ſunt vel crateriformes, digiti articulum longi, conſtantes ex quinque craſſis petalis, quorum ſuperior pars retrorſum eſt inflexa, in quorum medio craſſus ac viridis erigitur conus inſtar junioris Ficus, huicque inponitur coronula compoſita ex quinque craſſis, & floreſcentibus ſtaminibus, quæ formam præbent coronulæ Caryophyllorum, atque ſingulum ſtamen ſeſe iterum dividit in tres pluresve partes, hocque eſt fructus rudimentum, Melonis formam referens, ſed ſuperius eſt craſſius ac magis protuberans cum papilla, uti illa mammæ, exterius porro eſt ſulcatum inſtar, Peponum ſed non adeo profunde, ac plerumque craſſius eſt Melone, primo glauci coloris, quumque matureſcunt fructus, flavi inſtar ceræ, ſed non ubique: Sub tenui pellicula flava reconditur ſuccoſaque caro inſtar Peponum, quæ pollicem craſſa eſt, mediaque ejus pars partim eſt cava, partim repleta nigris, oblongis, & glabris ofliculis inſtar ſeminis Pæoniæ, quæ in media mucoſa locantur carne, atque hac quaſi obducuntur: Sapor carnis horum fructuum eſt fatue dulcis, gravi mixtus odore, internique nuclei, qui ſaporem acrem habent, nullius ſunt uſus. Tanta copia ex arbore dependent, ut totum fere tegant truncum, quod ſæpe in cauſſa eſt, ut imbres eam dejiciant, unde quoque non niſi a parvis conſcenditur pueris, ac tantummodo vetuſtiores trunci, quorum cortex

bands; uyt deze gekwetſte ſteelen of takken vloeit een weyachtige melk, doch overvloediger en meer kleverig uyt den ſtam; aan of op ieder ſteel ſtaat een groot blad, uitgebreid als een vlakke hand, en byna van gedaante als een Vygeblad, ofte het blad van Ricinus, *maar veel meer gekerft; want ieder blad is omtrent anderhalve voet lang, en verdeelt in zeven, negen, en zelden elf lappen, waar van de twee achterſte de kortſte zyn, en ieder lap is wederom verdeelt in verſcheide ſnibbelen, doch zonder ſchaaren aan de kanten, van verwe zynze gras-groen, boven glat, maar van onderen met veele uitpuylende witte ribben en aderen doortoogen; en uyt den ſchoot der gem. bladſteelen, ſpruyten noch andere lange, witte, en ranke ſteelen, dewelke nederwaarts hangen, en van vooren een weinig krom, mitsgaders drie en vierdehalf voeten lank zyn; en daar aan ſtaan of hangen, met wyde tuſſchen-plaatzen, de knoppige trosjes, en aan dezelve veele bloemen, eerſt vertoonende lankwerpige witte knoppen, dewelke haar daarna openen in vuyl-witte bloempjes, van vyf vette, uytwaarts en ſcheef-gebogene blaadjes, ieder bloeme heeft een lange hals, en zy ſtaan met haare ſteeltjes opwaarts geboogen: gelykende wel wat na het Lemoen-bloeizel, of de Jasmynen, doch zy zyn veel kleinder, en hebben in de midden eenige geelachtige draadjes, dicht op malkander gedrongen, zynde van een lieffelyken, doch zwakken reuk, wel wat na de Leliën trekkende, en die wel op 't ſterkſte is in de morgenſtont, alsmede na een warmen reegen: maar na het gem: bloeizel en volgen geene vruchten, zoo dat het ten onnutte afvalt, en maar alleen, geduurende zyn bloey-tyd, den boom verçiert, de naaſte lugt met zyn reuk vervult, of zomtyds noch wel vergadert wert om aatchiaar van te maken.*

Het wyfje van dezen Boom is zoo van ſtam als bladeren en wasdom, het gem: mannetje meeſt gelyk, doch ſchiet wat booger op, de bladeren zyn ook in negen of elf lappen, en ieder lap in mindere ſnibbelen verdeelt, en zoo men 'er naauw op let, dan zal men bemerken, dat deze ſnibbelen dieper gekerft zyn, dan die van 't manneken; zynde het mannetjes-blad ook hoog-groen: De twee achterſte lapjes aan 't wyfkens-blad, in de Figuure met AA. geteekent, ſtaan over malkander, maar dat en doenze in 't manneken niet, anders kan men beide die bladeren kwalyk onderſcheiden: Uyt den ſchoot nu van ieder blad, of eygentlyk onder aan den ſteel, komt de bloeme voort; zynde veel grooter dan de voorige, en zoo digt tegens den ſtam aanzittende, dat men haar ſteeltje naauwelyks kan zien: Zy krygt ook veeltyds noch eenige knoppen ter zyden uyt, doch die en komen niet alle tot perfectie, zy hebben mede een lelyachtigen reuk, en men zietze aan de bovenſte takken gemeenelyk drie op een ſteeltje by malkander, dewelke ook meeſt alle tot perfectie komen, maar aan de onderſte takken komt doorgaans op een kort, doch merkelyk dik ſteeltje, maar eene bloem voort, en daar uyt ook maar eenen vrugt, dewelke ook vry wat kloeker en grooter wert dan de bovenſte, maar wanneer deze boomen op of in een vette gront ſtaan, zoo draagenze overal, zoo wel onder, als boven, en dat uyt eenen ſchoot der bladeren drie vrugten; waar van de middelſte veeltyds eerſt groot en ryp wort, en dan zoo vervolgens de twee andere; hebbende dit bloeizel of deze bloem de gedaante van een lelye of kelkje, een lit van een vinger lank, en gemaakt uyt vyf vette bladeren, welkers bovenſte eynden krom en omgeboogen zyn; in de midden heeftze een dikken groenen knop, van gedaante als een jonge vyge, en daar op ſtaat een kroontje, gemaakt van vyf dikke en ligt-geele draatjes, die hun vertoonen even als het kroontje van de Garyophel-nagelen, yder draatje zich weder uytſpreidende in drie en ook wat meer deelen, en dit is dan het beginzel van de vrugt; hebbende byna de gedaante van een Meloen, doch na vooren toe is ze wat dikker en buykiger, met een tepel daar aan, gelyk als die van een borſt of mamme, van buyten een weinig gevoorent, gelyk de Pompoenen, doch niet zoo diep, vallende ook doorgaans dikker dan een Meloen, eerſt hoog zee-groen, en alsze ryp worden een weinig waſch-geel, doch niet overal: Onder het dunne velletje ziet men een geel zappig vleeſch, gelyk dat van de Pompoenen, zynde maar een duym dik; en het middelſte is ten deele hol, en ten deele gevult met zwarte, lankwerpige, en gladde korrels, gelyk het Peoni-zaad, *dewelke in het binnenſte ſlymerig vleeſch leggen, en daar mede als bekleed zyn; de ſmaak van 't vleeſch dezer vrugten is laf-zoet, vermengt met een geile reuk, en de binnenſte korrels, die wat ſcherp van ſmaak zyn, hebben geen gebruyk: Zy hangen zoo veel aan of om den boom, datze den ſtam byna bedekken, en zyn dikwils oorzaak, dat by van*

cortex lignoſus eſt factus: alioquin maturi circumciduntur fructus ope longi fuſtis, in cujus ſummo culter eſt alligatus, ſique truncus inclinat, ſuffulciendus eſt. Vidi quoque arborem, quæ in terram penitus projecta erat, quæ tamen vigebat, ſuamque elevabat comam, fructusque maturos producebat, ſed pars quædam radicum terræ erat infixa: Et quamvis ambæ hæ Papayæ ſpecies plerumque ac ubique ſimplicem tantum gerant truncum erectum, obſervatur tamen, feminæ ſtipitem aliquando etiam ramos emittere, in Amboina quoque arbores conſpeximus, quæ multo craſſiorem reliquis gerebant truncum, quæ tamen extendebantur in multos explicatos & incurvos ramos, inſtar Socci-arboris. Folia reliquis ſimillima erant, ſed in ramorum ſummo minora, uti quoque fructus, qui etiam rotundiores ac magis compreſſi erant; hinc inde tres ſimul dependentes ex craſſis ramis, hique tam firmi erant, ut vir iis inſiſtere poſſet: diciturque arbores has eſſe arte ita fabricatas ex vulgaribus feminæ arboribus, quarum coma, dum juniores eſſent, cum tota foliatura amputabatur, quo ſenſim tot emittebant ramos: Hancque ſententiam confirmatam repperi experientia edoctus, Papajas arbores, quæ fructus jam gerebant, quarum comæ fortiſſimo vento disfractæ, vel ex induſtria amputatæ, ac dein cum Gomuto & Calappæ putamine obtectæ erant, dein plurimos emiſiſſe lignoſos ramos, inque iis, ut dictum eſt, fructus produxiſſe.

een ſterke wint moet omvallen: en waarom by ook niet als alleen door kleine Jongens te beklimmen is, en dan noch maar de oude ſtammen, wiens ſchorſſe wat boutachtig geworden is: Of anders ſnyd men de rype vrugten af met een lange ſtok, daar een mes aangebonden is, en als den ſtam ſcheef ſtaat, dan moet men hem wat ſtutten; Ik heb ook een boom gezien, dewelke gantſch ter aarden geworpen zynde, echter noch leefde, en zyne kruyn wat na boven krommende, al gaande-weg vrugten droeg, en die ook ryp wierden, maar by had noch een tak van zyn wortel in de aard vaſt: En alhoewel nu beide deze geſlachten van Papaya-boomen doorgaans, en overal maar een enkelde rechte ſtam hebben, zoo ziet men nochtans, dat den ſtam van de Wyfkens-boom zomtyds ook wel takken krygt; En men heeft op Amboina boomen gevonden met een veel dikker ſtam dan de andere, dewelke zich ook verdeelden in veele uytgebreide en kromme takken, gelyk een Soccus boom; de bladeren waren als de andere, doch aan 't uyterſte der takken wat kleender, gelyk mede de vrugten, dewelke daar benevens ook ronder, alsmede wat meer ingedrongen waren; en hier en daar met twee en drie by malkanderen, aan de dikke takken hingen, dezelve takken zoo ſterk wezende, dat een man daar op konde ſtaan; en men zegt, dat deze boomen door konſt dusdanig werden gemaakt van gemeene Wyfkens-boomen, die men in hare jonkheid de kruyn met al hun bladeren quam af te ſnyden, en waar door zy met lankheid van tyd weder zoo veel takken uytſchooten, en dit gevoelen heb ik ook moeten byvallen, als zynde door eigen bevinding geleert, dat Papaya-boomen, die al vrugten droegen, en, 't zy dan door een ſterken wint, de kruynen afgebroken, of met opzet door menſchen afgeſneeden, mitsgaders daarna met Gomuto en een Calappus-dop bedekt waren, naderhand veele boutagtige takken, en aan dezelve, als gezegt, ook vrugten gekregen hebben.

Inter Papajæ fructus quidam occurrunt, qui toti carnoſi ſunt, ac interius parvam tantum habent cavitatem cum pauciſſimis officulis, inter hos duo erant magni, molles, carnoſi, ac lutei, magnitudinis circiter teſtium gallinaceorum, ad quorum extremitates duo incurva obſervabantur capitula, quæ, ſi paululum aperta ſint, interius alba apparent, atque hi plantati dicuntur proferre arbores maxime frugiferas: Arbor hæc terram amat facilem, frugiferam, calidam, ac pinguem, in arenoſo enim ſolo plurimum flores producit, ac paucos fructus, in ſolo etiam duro non læte creſcit; In Amboina nuſquam ita vigent ac in hortis circa fluvium *Weynithoe*, ubi fructus ſunt magnitudinis mediocris Peponis, atque exterius ita fere ſulcati, coloris ex flavo virentis, ac ſaporis fatui dulciſque, unde non ita boni ſunt ac minores: Ex officulis mares ſimul & feminæ progerminant, ac ſæpe fit, ut officula utriuſque ſexus ſibi invicem miſceantur, quum radices quoque ita intricantur, ut dignoſci nequeant ac pro una eademque habeantur arbore, tumque mirum præbent adſpectum, ex his enim duo progerminant trunci, quorum unus mas alter femina eſt. Quale par in arce Victoria vidi anno 1654. quod ex veteri excreverat muro, quorum autem radices adcurato examine dignoſci poterant: In meo etiam arvo binas colui, quarum radices communi tectæ erant cortice: Hujus arboris radices odorem Raphani minoris habent ac ſaporem, uti radices *Kellor*, floresque manducati ſimilem quoque præbent odorem ſaporemque, ſed non ita fortem. Ambæ hæ arbores ſauciatæ in fructibus, petiolis, vel truncо lac fundunt ſeroſum, ſed copioſiſſimum ex trunco, non acrem, ſed parum amarum.

Men vind onder de Papayen eenige, die meeſt gebeel van vleeſch zyn, hebbende in de midden maar een kleine holligheid met weinig korrels, en daar onder twee die kloek, week, vleeſchagtig, en van een geele coleur zyn, omtrent zoo groot als bane-klootjes; aan de eynden ziet men twee kromme hoofden, en alsze een weinig geopent zyn, in de midden wat wits, en men zegt dat deze, geplant wordende, zeer vruchtbare boomen zouden voortbrengen: Dezen boom wil gaarne groeyen op of in een murruwe, loſſe, en warme gront, als mede in vette aarde, want in een zandige gront draagt hy meeſt bloemen, en weinig vrugten, en in een vaſte gront wil hy ook niet voortkomen; Op Amboina heeft menze nergens ſchoonder dan in de Thuynen omtrent de Rivier Weynithoe, *alwaar die vrugten zoo groot zyn als een middelbare Pompoen, en van buyten ook byna zoo gekeept, van coleur ligt-groen, en laf-zoet van ſmaak; zynde dierhalven zoo goed niet als de kleine; uyt de korrels komen voort beide mannekens- en wyfkens-boomen, en het gebeurt dikwils dat de korrelen van beide die ſexen by malkander komen te vallen, als wanneer hun ook de wortels zoodanig door malkander komen te vlegten, dat menze voor eene aanziet, en het is als dan raar om te zien, dat daar uyt twee ſtammen voortkomen, waar van de eerſte een manneken, en d'andere een wyfken wort: Hoedanig een paar ik in 't Caſteel Victoria, An. Seſtienhondert vier-en-vyftig, gevonden heb, die uyt een oude muur gewaſſen waren, en welkers wortelen men by naauwe onderzoek ook konde onderſcheiden: Maar op myn eigen erf heb ik 'er ook gehad, wiens beide wortelen met een gemeene ſchorſſe waren bedekt: De wortelen van dezen boom hebben een Radysagtigen reuk en ſmaak, gelyk de wortelen van de* Kellor, *en de geknaauwde bloemen ſmaaken en ruyken mede zoodanig, doch zoo ſterk niet: Beide deze boomen gequetſt wordende, 't zy dan in de vrugten, ſteelen, of ſtam, geven een weyagtige melk van zich, doch den ſtam wel de meeſte, zynde niet ſcherp, maar wat bitteragtig.*

Inter Papajæ fructus quidam occurrunt, qui toti carnoſi ſunt, ac interius parvam tantum habent cavitatem cum pauciſſimis officulis, inter hos duo erant magni, molles, carnoſi, ac lutei, magnitudinis circiter teſtium gallinaceorum, ad quorum extremitates duo incurva obſervabantur capitula, quæ, ſi paululum aperta ſint, interius alba apparent, atque hi plantati dicuntur proferre arbores maxime frugiferas: Arbor hæc terram amat facilem, frugiferam, calidam, ac pinguem, in arenoſo enim ſolo plurimum flores producit, ac paucos fructus, in ſolo etiam duro non læte creſcit; In Amboina nuſquam ita vigent ac in hortis circa fluvium *Weynithoe*, ubi fructus ſunt magnitudinis mediocris Peponis, atque exterius ita fere ſulcati, coloris ex flavo virentis, ac ſaporis fatui dulciſque, unde non ita boni ſunt ac minores: Ex officulis mares ſimul & feminæ progerminant, ac ſæpe fit, ut officula utriuſque ſexus ſibi invicem miſceantur, quum radices quoque ita intricantur, ut dignoſci nequeant ac pro una eademque habeantur arbore, tumque mirum præbent adſpectum, ex his enim duo progerminant trunci, quorum unus mas alter femina eſt. Quale par in arce Victoria vidi anno 1654. quod ex veteri excreverat muro, quorum autem radices adcurato examine dignoſci poterant: In meo etiam arvo binas colui, quarum radices communi tectæ erant cortice: Hujus arboris radices odorem Raphani minoris habent ac ſaporem, uti radices *Kellor*, floresque manducati ſimilem quoque præbent odorem ſaporemque, ſed non ita fortem. Ambæ hæ arbores ſauciatæ in fructibus, petiolis, vel truncо lac fundunt ſeroſum, ſed copioſiſſimum ex trunco, non acrem, ſed parum amarum.

Anni-tempus: Arbores hæ non certum obſervant anni tempus, ſed per totum annum flores fructusque producunt, ac Virides fructus diu ex arbore dependent, qui maturi cenſentur, ſi ab uno tantum latere flaveſcant.

Nomen: Latine *Papaja mas*, & *Femina*: a Malaicenſibus, Ternatenſibus, aliisque Moluccarum incolis *Papaja* quoque vocantur cum cognomine maris ac Feminæ: Apud alios populos nullum proprium indigenum nomen reperire potui, unde judico exoticum ſine dubio eſſe fructum: Uti quoque incolæ uno ore confirmant, a Portugallis vel Hiſpanis in Orientales haſce inſulas eſſe tranſlatos, unde nullibi quoque adeo copioſi ſunt & creſcunt ac in Ternata, quam utraque hæc natio diu inhabitavit, quorſum illos ſine dubio ex Braſilia & India Occidentali tranſtulit: Copioſe enim creſcit

Sayzoen: *Deze boomen hebben geen vaſt Sayzoen, maar bloeyen en draagen het gebeele Jaar door, blyvende de groene vrugten lange aan de boomen hangen, en men boutze voor ryp alsze aan de eene zyde maar geel zyn.*

Naam: *In 't Latyn* Papaja mas, & Femina: *by de Maleyers, Ternatanen, en meeſt andere Moluxe inwoonders, wortze mede* Papaja *genoemt, met den bynaam van Manneken en Wyfken: By andere natien heb ik mede geen eigen Inlantſche naam kunnen vinden, myns oordeels een bewys zynde dat het een uytlantſche vrugt moet wezen: gelyk de Inlanders ook eenparig verklaaren, datze door de Portugeezen of Spanjaarden eerſt in deze Ooſterſe Eylanden overgebragt zyn, en dierhalven nergens zoo overvloedig waſſen als in Ternaten, daar beide die natien langen tyd gewoont hebben, en die dezelve dan buyten twyffel uyt*

creſcit in Braſilia, ubi Portugalli arborem *Mamoera* & fructus *Mamamon* nominant, uti videtur, ob formam mammæ, & ſi hallucinari licet, non ſine veritatis ſpecie dici poſſet, Hiſpanos ipſi nomen Papajæ tribuiſſe ex Papaja, regione Peruana, ex qua forte hunc fructum primum in Manilas, ac inde in Moluccas transtulerunt: Apud quoſdam harum inſularum populos nomen quidem occurrit indigenum, ſed illud deſumptum eſt a quadam forma, ſic a Macaſſarenſibus vocatur *Dangan Dangan*, a forma parvæ Cucurbitæ: Item *Unti Unti* & *Unti Java*, a ſubita ejus germinatione ac adulta ætate inſtar Muſæ: In Baleya vero vocatur *Gedang Caſtela*.

Brazil en Weſt-Indien zullen hebben overgebragt: *Overvloedig veel vint men ze in gem. Brazil, daar de Portugeezen den boom* Mamoera, *en de vrugten* Mamamon *noemen, zo 't ſchynt, na hun gedaante van een mamme*; *en, zo giſſing wat gelden mag, zoude men niet zonder ſchyn van waarheit kennen zeggen, dat de Spanjaarden haar den naam van Papaja gegeven hebben na Papajan, een Landſchap in Peru, van waarze miſſchien deze vrugt eerſt in de Manilas, en van daar in de Moluccas hebben overgebragt*: *By zommige natien dezer Eylanden vind' ik wel een Inlantſche naam, maar die is geleent of genomen van eenige gelykeniſſen, werdende by de Macaſſaren genoemt* Dangan-Dangan, *na de gedaante van een kleine wilde Couwoerde*; *Alsmede* Unti-Unti, *en* Unti Java, *genomen van haar ſpoedig waſſen en groot worden, gelyk als de Piſang-boom*; *en op Baley wertze genoemt* Gedang Caſtela.

Locus. Dum fructus hic, uti dictum fuit, eſt exoticus, hinc nullibi hodie occurrit, niſi ubi Europæ habitant nationes vel habitaverunt, ſique in aliis reperiantur locis, ibi ab incolis vel avibus per officula tranſlatus eſt: In Tarnata fructus hi ſunt adeo copioſi, ut homines ibi vix illos reſpiciant nec edant, vocanturque Porcorum cibus, quum hos ſaginant hiſce fructibus, quamvis ibi ſunt meliores ac in Amboina, quum ibi in ſolo creſcant molli ac calidiore.

Plaats. *Dewyl het, als gezegt, een uytlantſche vrugt is, zo vint men ze hedendaags niet ligt ergens anders dan daar Europiſche natien woonen, of gewoont hebben*; *en zo men ze op andere plaatzen al ziet, zo zynze door de Inlanders, of vogelen door middel van de korrels daar heenen gebragt*: *In Ternaten heeft men ze zoo overvloedig, datze de menſchen aldaar, om zelve te eeten, naauwlyks willen aanzien, haar noemende verkens-koſt, om datze hunne verkens daar mede meſten, hoewel dezelve veel beter zyn dan in Amboina, om datze aldaar hebben een goede zagte aarde, en wat warmer gront.*

Uſus. Fructus hi crudi comeduntur, ſi decorticati fuerint, ſique eorum caro colorem vitelli ovorum gerat: non multum autem replent ſtomachum, nutrimentum enim dant mucoſum ac facile putreſcens, unde plurimum delectationis gratia comeduntur, & ut calidioribus diebus ventriculus refrigeretur, ſemi-maturi vero, quorum caro adhuc albeſcit, in parvas ſcinduntur lamellas, quas aquæ incoquunt cum ſaccharo, uti in patria noſtra Braſſicæ conſciſſæ, cibumque præbent gratum, ſed fatue dulcem. Ex iisdem quoque lamellis, jure & carne gallinacea mixtis, parvæ quoque comparantur cruſtulæ, quæ in plateis venales circumferuntur; Quidam etiam Sinenſes horum fructuum carnem prope maturam ſaccharo condiunt, uti Camolenga, ſed ingratæ hæ ſunt deliciæ: maris flores ſuum quoque præbent uſum, qui parum in fervida macerantur aqua, dein ad Solem exſiccantur, & uſurpantur cum aliis ſimiliter ſiccatis foliis ac fructibus, ex quibus Atsjaar conficitur, quod ſupra menſam ad carnem aſſatam appetitus excitandi gratia adhibetur: In hiſtoria gallica Antillarum ſeu Caribæarum inſularum *cap.* 6. dicitur Papajas arbores iisdem in inſulis quoque creſcere ac inveniri, illarumque folia in tres diviſa eſſe lacinias inſtar foliorum Ficus: Quod tamen puto erroneum, Ficus enim folium plures gerit lacinias, ibidem quoque dicitur in inſula Sanctæ Crucis omni menſe maturos proferre fructus, qui ab incolis Gallicis pro ſalubri habentur cibo, ac in obſoniis eorum menſis inponuntur: quodque ventriculi digeſtionem promoveant, forte quod in calidis iſtis regionibus debiles ventriculos modice refrigerent, vel quia ipſi fructus cito ſunt digeſti, facilemque alvo præbeant dejectionem.

Gebruik. *Men eet dezelve vrugten raauw, te weten*: *eerſt geſchilt zynde, en als hun vleeſch doyr-geel is*: *doch zy verzadigen niet veel, als gevende een ſlymerig en ligtbederffelyk voedzel, en daarom eet men ze meeſt voor plaizier, en om in heete tyden de maage wat te verkoelen, en de half-rype, die noch een wit vleeſch hebben, ſnyt men in kleine riempjes, en kookt die met water en zuyker, gelyk in 't vaderland geſnedene kappers-koolen, gevende dan een aangename, doch wat laf-zoete koſt*; *en uyt dezelfde riempjes, met boender-vleeſch gemengt, werden ook kleine paſteytjes gemaakt, en die langs de ſtraaten verkogt*; *Zommige Sineezen weten mede het vleeſch, dat ten naaſten by rip is, in zuyker te confyten, gelyk de Camolenga, doch dat is inſgelyks een ſlechte lekkerny*: *De bloemen van het manneken hebben mede haar gebruik, want men weektze een weinig in heet water, daarna droogt men ze in de zon, en gebruiktze, benevens andere diergelyke gedroogde bladeren en vrugten, tot het maken van atsjaar, die men, om appetyt te maken, over tafel, en veel tot gebradene koſt gebruikt*: *In de Franſche hiſtorien van de Antillas of Caribiſche-eylanden*, cap. 6. *wert gezegt, dat de Papayen in dezelve eylanden mede groeyen, en gevonden worden, en dat hunne bladeren aldaar waren verdeelt in drie lappen, gelyk een vyge-blad*: *doch 't welk ik giſſe een abuys te zyn, want het vyge-blad zelfs heeft meer lappen, ook wert aldaar gezegt, datze in 't Eyland Ste Cruce alle maanden rype vrugten draagen, en van de Franſche inwoonders voor een gezonde koſt gehouden, mitsgaders onder hun banquet opgediſcht worden*; *voorts datze de kooking des maags helpen bevorderen, miſſchien om datze in die heete landen de verzwakte mage matelyk verkoelen, of om datze zelfs haaſt verteert werden, en dan tot een ſpoedige kamergank aanporren.*

Peculiare eſt huic arbori, quod tam cito excreſcat: Quinto enim ſextove plantationis menſe hominis jam adtingit altitudinem, ac fructus proferre incipit, ita ut ſubita progerminatione Muſam ac Ricinum ſuperet. Quæque in molli, nigra, ac calida creſcunt terra, licet parum ſit arenoſa, tam cito excreſcunt, ut tertio jam anno truncum gerant pede craſſiorem in diametro; cujus vertex dividitur in quatuor quinqueve craſſos ramos, in quorum ſummo folia fructuſque ita locantur, uti in ſimplici trunco; hoc autem diſcrimen obſervatur, quod fructus ſimplicis ac ſolitarii trunci ſemper ſint majores ramificato trunco, quamvis una eademque ſit ſpecies. Hocque modo fieri potuit, quod ſupra memorata ingens arbor ramificata longo tempore ita excreverit: Quidam gloriantur ſeſe arte quadam arborem marem in feminam poſſe tranſmutare, dicuntque, ſi junioris arboris maris, qui brachium circiter craſſus eſt, omnes amputentur pedunculi floriferi, ſimulque ſuperior coma, quæ folio obvolvenda eſt ac obtegenda, eandem hanc arborem fructus dein producturam eſſe: Hujus autem experimentum variis in truncis licet inſtituerim, nunquam tamen mihi ſucceſſit, ac arbores perierunt.

Deze boom beeft een byzondere aart en eigenſchap van haaſtig op te ſchieten: *want in de vyfde of zeſde maant na zyn planting beeft hy al de hoogte van een man, en begint vrugten te dragen, zoo dat hy met zyn ſpoedig opſchieten de Piſang en Ricinus komt te overtreffen, en de gene, die in een mulle, zwarte, en warme gront ſtaan, (al is hy al wat zandig) nemen zo ſchielyk toe, datze in 't derde Jaar een ſtam hebben van ruym een voet dik, over dwers gemeeten, en het bovenſte verdeelt zich in vier à vyf dikke takken, aan welkers uitterſte de bladeren en vrugten even zodanig ſtaan, gelyk aan de een-ſtammige, doch dit onderſcheid bemerkt men, dat de vrugten van den een-ſtammigen altyd grooter vallen dan van de getakte, hoewelze van een en dezelfde zoort zyn*: *En op deze manier kan het wel wezen, dat den grooten getakten boom, hier boven gemelt, door lankheit van tyd zodanig geworden zy*: *Zommige beroemen haar mede datze door konſt een Mannetjes- in een Wyfjes-boom konnen doen veranderen*; *en zy zeggen, wanneer men een jonge Mannetjes-boom, die niet boven een arm dik is, alle de ſteelen, daar de bloemen aanhangen, afſnyt, en zo mede de bovenſte kruyn, dezelve met een bladt toebindende en bedekkende, dat als dan dezelve boom vrugten zoude voortbrengen*; *doch ik zulks aan verſcheide ſtammen geprobeert hebbende, zo en heeft het my evenwel niet willen gelukken*: *maar de boomen gingen uyt*:

In

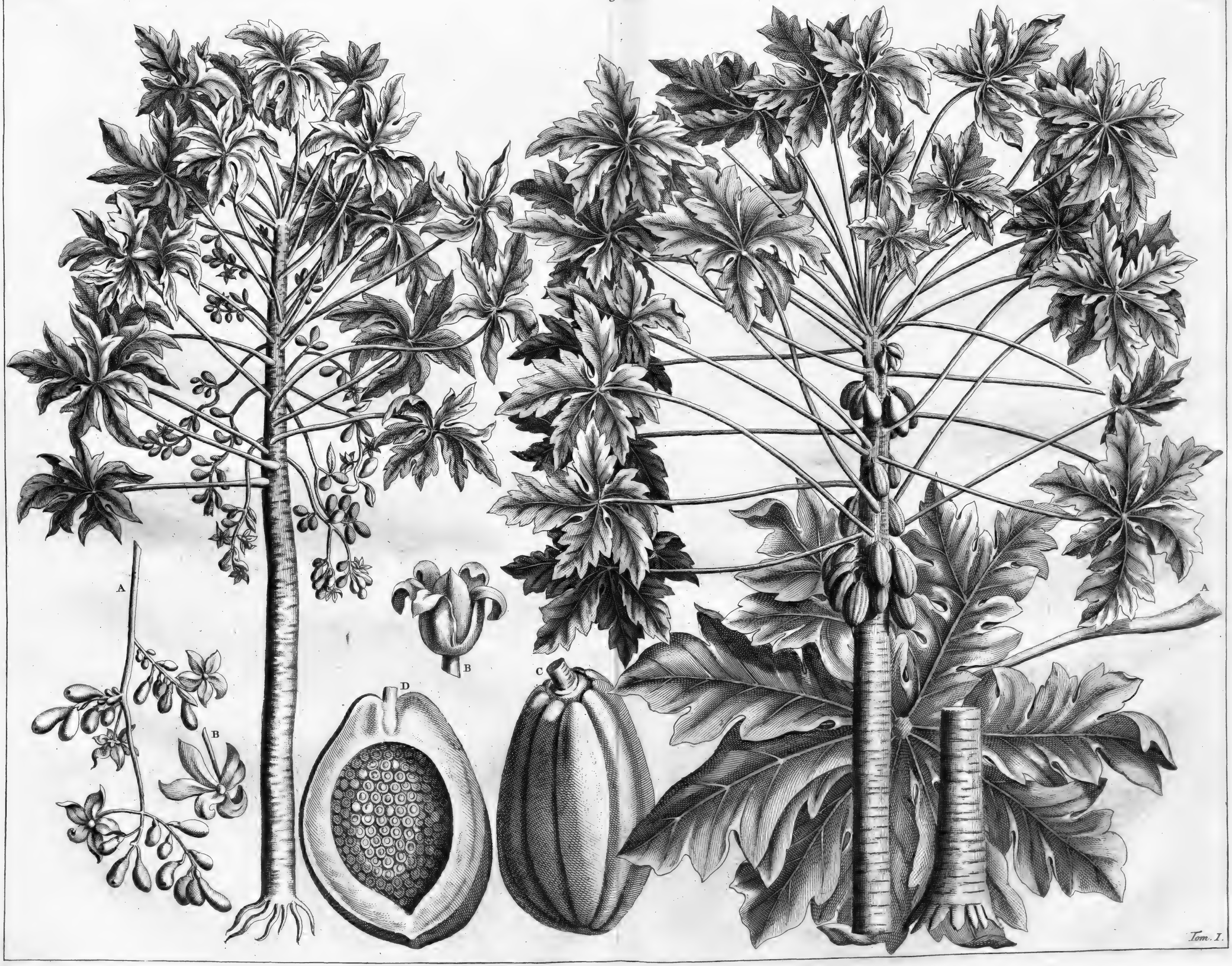
A
B
B
D
C
A

In *Hort. Malab. tom.* 1. *Figura* 15. ambæ hæ arbores exhibentur ac deſcribuntur, ac mas vocatur ibi *Amba-Paja*, & Bracmanis *Dadul Papaja*, femina vero *Papaja maram*, Bracmanis tantummodo *Papaja*, unde patet in ipſa quoque ora Malabarica exoticam eſſe arborem, quum nullum indigenum gerat nomen. *Caſp. Bauhinus in Pinace Libr.* 11. *Sect.* 5. arborem hanc ad Platani genus voluit reducere reſpectu magnitudinis foliorum, quod autem apud Hiſpanos in India Occidentali nomen eſt Muſæ, ſed *Libr.* 12. *Sect.* 1. ficuum generi illam aſſimulat; ac *Bontius libr.* 6. *cap.* 6. hanc vocat *Arborem Meloniferam*, & *Papajo*, meo autem judicio melius Peponiferam vocare potuerat. *Piſo lib.* 9. *cap.* 23. eam vocat Braſilice *Pinoguacu*, dicitque ibi marem æque ac feminam fructus proferre, ſed minores ac longiores, quod tamen apud nullum alium legi auctorem, vel unquam a Braſiliano audivi: Quamvis tamen illud veroſimile videtur, quum ab oculari adfirmatur teſte: Sæpe etiam ex floriferis maris racemis fructus rudimenta propullulaſſe obſervata fuere, quæ faciem præ ſe ferebant, acſi fructus eſſent futuri; uti contra in femina aliquando duo tresve fructus ex racemis dependentes obſervati fuere.

In Hort. Malab. tom. 1. Figuur 15. *vint men deze beide boomen mede beſchreven ſtaan, het Manneken onder den naam van* Amba-Paja, *en in 't Bramineer* Dadul-Papaja, *mitsgaders het Wyfken onder den naam van* Papaja maram, *en in t Bramineës ſlechts* Papaja, *waar uyt nochmaals blykt, dat het ook zelve op de Malabaarſche kuſt een uytlantſche boom moet zyn, om dát hy geen inlantſche naam en heeft.* Caſparus Bauhinus in Pinace, Lib. 11. Sect. 5. *heeft dezen boom believen te reekenen onder de geſlachten van de* Platanus, *en dat ten aanzien van grootheit der bladeren, doch 't welk by de Spanjaarden in Weſt-Indien een naam is van de Piſang; maar* Lib. 12. Sect. 1. *rekent hy hem ook onder de geſlachten van vygeboomen; en* Bontius lib. 6. cap. 6. *noemt hem* Arbor Melonifera, *en* Pampajo, *doch hy hadde hem myns oordeels liever mogen noemen* Peponifera. Piſo, lib. 4. cap. 23. *noemt hem in't Braſiliaans* Pinoguacu, *en zegt, dat aldaar zo wel het Manneken als Wyfken vrugten draagen, doch kleinder en langer, 't welk ik by geen andere Autheur gelezen, noch ooyt van geen Brazielis-vaarder geboort hebbe: hoewel zulks echter wel aanneemelyk is, als voortkomende van een ooggetuyge; Ook zo heeft men aan de bloem-troſſen van het manneken zomtyds wel ſchepzelen zien voortkomen, dewelke haar vertoonden als ofze vrugten wilden worden: gelyk men ook daarentegen aan het wyfjen zomtyds wel twee en drie vrugten aan troſſen by malkander heeft zien hangen.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quinquageſimæ,

Quæ *Papajam Feminam* exhibet ſeu *Papaja Parampuan.*
A. Ejus folium majori ſiſtit forma, ut ejus laciniæ melius diſtinguantur.
B. *Florem* denotat.
C. *Fructum.*
D. *Fructum diſſectum*, ut *officulorum ſeminalium ſitus* appareat.

UYTLEGGING

Van de Vyftigſte Plaat,

Dewelke vertoont het Wyfje van de Papaje-Boom, *ofte de* Papaja Parampuan.
A. Wyſt aan deszelfs bladt *in grooter gedaante, op dat de inſnydingen te beter gezien mogen werden.*
B. De bloem.
C. De vrugt.
D. De opgeſnedene vrugt, *waar in de* plaatzing *der* Zaat-korrels *verbeelt wert.*

Tabulæ Quinquageſimæ Primæ,

Papajam Marem repræſentat, in qua *Litt.*
A. *Racemum Floriferum*,
B. *Florem ſeparatum* oſtendit.

De Een- en Vyftigſte Plaat

Verbeeld het Mannetje van de Papaja-boom, *waar op de Letter*
A. Aanwyſt een bloem tros,
B. Een bloem afzonderlyk.

OBSERVATIO.

Papaja mas & Femina in Zeylana quoque creſcunt inſula, harumque ſynonyma dedi, auctoresque allegavi in *Theſauro* meo *Zeylanico. pag.* 189. ubi reliqua vide, nec non in *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 202. *Papaje-boom* a *Valent. pag.* 169. vocatur & obiter deſcribitur.

CARICA hoc genus a *Linnæo* vocatur, eſtque Carica foliorum lobis ſinuatis; mas & femina *H. Cliffort. p.* 461. & *Royeni Fl. Leidenſ. prodr. p.* 225.

AANMERKING.

Het Mannetje en het Wyfje van de Papaja-Boom *groeyen mede op Ceylon, en derzelver benamingen en Schryvers heb ik aangehaalt in myn* Theſaur. Zeyl. pag. 184. *alwaar die te vinden zyn, als mede in de Catal. van* Sloan. *over de* Jamaiſe-gewaſſen pag. 202. *De Papaje-Boom wert mede by* Valent. pag. 169. *ter loops beſchreven.*

CARICA *wert dit geſlagt van* Linnæus *genaamt, en is de* Carica foliorum lobis ſinuatis *in de* Hort. Cliffort. pag. 461. *en in de Hr.* van Royens Prodr. *van de* Leidze Tuyn. pag. 225.

In Rumphii auctuario Capite undecimo deſcribuntur PAPAJA SILVESTRIS; *ſeu* PAPAJA-UTAN, *& Aynyver. Nec non* PAPAJA LITOREA *ſequentem in modum.*

In het *Elfde Capittel van de vermeerdering van Rumphius* wert de WILDE PAPAJA-BOOM, ofte de *Papaja-Utan* en Aynyver, als mede de STRANDT-PAPAJA-BOOM, op de volgende manier beſchreven.

HAec Papajæ arbori æmula arbor altitudinem ac craſſitiem adquirit Pinangæ arboris, quæ truncum gerit erectum in articulos ac cancellos diviſum inſtar Papajæ trunci, in cujus vertice rami quoque extenduntur uti in Papaja arbore, quisque autem ramus in diverſos articulos protuberantibus venis diviſus eſt, qui prope ortum facile abrumpitur, parvam ejus relinquens partem cum foveola, acſi trunco adglutinatus fuiſſet: Ramus hic in viginti circiter tales articulos eſt diviſus, qui quadam vi ſeparari & diſrumpi poſſunt, hique truncum incurvant inſtar arcus; totus autem hic ramus eſt herbaceus, ſed firmus, ſingulo-que ex articulo bina propullulant folia oppoſita introrſum conniventia, Canarii folia referentia, ſed inferius rotundiora, a ſex ad novem pollices longa, ad oras vix & raro dentata: Atque hoc peculiare habent, quod nervus medius non recte, ſed flexuoſe decurrat, foliumque dividat in bina inæqualia ſegmenta, quorum ſupe-

DEzen nabootſter van den Papaja-boom, gewint de boogte en dikte van een Pinang-boom, de ſtam is regt, in leeden en ruyten verdeelt, gelyk een Papaje-ſtam, boven in den kruyn ſtaan de takken ook uytgebreid als aan een Papaje-boom, doch yder tak is in verſcheide leeden door uytbuylende kniën verdeelt, en by zyn oorſpronk breekt hy kort af, nalatende een ſtompje met een kuyltje aan den ſtam, als of hy daar aan gelymt was geweeſt. De tak is omtrent in 20 zulke leeden verdeelt, welke men met een kraak van malkander breeken kan, en zy buygen haaren tak, dat hy inwaarts krom ſtaat gelyk een boge, zynde den gebeelen tak kruydagtig, doch ſtyf, aan yder lit of knie ſtaan twee bladeren inwaarts na malkander luykende, de Canary-bladeren eenigzints gelyk, doch agter ronder, van 6 tot 9 duymen lank, aan de kanten donker en yzel getandt. Zo hebbenze dit byzonder, dat de middel-zenuwe niet regt, maar bogtig loopt, deelende het blad in twee ongelyke deelen, waar van de voorſte helft de grootſte is, agter ront toelo-

ſuperior pars major eſt, inferius rotunde deſinens. Inferior pars minor eſt atque anguſte deſinit, quo cum Caju Langi convenit, ac porro inferne quibuſdam obliquis conſtat coſtis, ſaporemque præbet fatue dulcem.

Ex ramorum ſinu longus progerminat racemus, ſemi-ulnam longus, in plurimos laterales diviſus petiolos, fere uti in Papaja mare: Ex hiſce lateralibus petiolis breves propullulant pedunculi, qui binos, tres, quatuorve gerunt floſculos, nullam peculiarem habentes formam. Poſt hos ſequuntur fructus, qui pallidæ ac rotundæ ſunt baccæ, minores granis Oryzæ, ſuperius planæ, ibique formantes coronulam ex quinque filamentis retroflexis compoſitam, ac ipſis baccis plane incumbentibus, in qua albicans ſiccaque locatur medulla in quinque loculos diviſa; Superior trunci pars eſt herbacea ac fragilis, unde nemo eam adſcendere audet, fortiorque ventus totam disjicit & abrumpit comam, inferior autem dimidia pars exterius lignum gerit durum, interius fungoſam medullam, ſique findatur, mucoſus exſtillat ſuccus, uti ex Papaja.

Nomen. Latine *Papaja Silveſtris.* Malaice *Papaja Utan.* In Leytimora *Aynywer & Aynier* h. e. arbor Calappæformis, apud Soyanenſes *Rima tebu:* ac Bagualenſes hanc vocant *Oery Mareſſu* vel *Culit Goegor.* quod ejus cortex adeo facile decidit, atque tota ramorum quoque compages, ita ut ſæpe penitus iis orba ac denudata ſit; In Uliaſſenſibus inſulis dicitur *Ay Nou Ollo.*

Locus. Creſcit in Leytimoræ montibus.

Uſus. Nullus ejus uſus hactenus innotuit, niſi quod ejus truncus, quouſque durus eſt, adhibeatur ad fundamenta poſtium, quum durabilis ſit, atque ex craſſiſſimis truncis aſſeres formentur pro navigiis, quorum meditullium pollicem circiter craſſum eſt.

Altera quoque *Papajæ* ſpecies eſt *litorea* dicta, ſeu *Papaja Pante* ab antecedente diverſa, mixtamque gerens Papajæ formam & *Caju Gorita:* Raro invenitur & creſcit in litore Halong articulato inclinans trunco, huicque folia ex petiolis oriuntur uti in Papaja, majora ac ſuprema folia ultra tres pedes ſunt longa, ſubſequentia a duodecim ad quindecim pollices longa, tres digitos lata, inferius ſenſim anguſtata, in medio latiſſima, inferius ſinuoſis protuberantia coſtis, ſemperque ſexdecim folia ſingula ex rachide: Ad rami ſummum racemus progerminat, ultra pedem longus, qui in plures quam triginta laterales dividitur ramulos, ſpithamam longos, ex quibus parvi oriuntur fructus, minores Oryzæ grano, pallide virentes, duri, rotundi cum parvo acumine, atque ad baſin protuberantes, interior medulla in lamellas ſeparari poteſt.

Nomen. Amboinenſes quidam illam vocant *Lau Takka*, quum ejus folia quodammodo referant Taccæ diviſa folia.

Locus. Raro occurrit, parumque nota eſt hæc arbor in ipſo Halong litore.

Primæ ſpeciei altera videtur eſſe minor ſpecies in Leytimora parum nota, ſed magis apud Boeronenſes, qui *Attebu* hanc vocant: Trunco hæc adſurgit recto, ſimplici, nec ramoſo niſi in vertice, ubi paucos gerit ramos, qui tranſverſaliter ex ſtipite ſuum habent ortum, ac ſub iis truncus ad duorum pedum longitudinem tuberculis ac foveis inſignitur, quæ ſunt veſtigia ac reliquiæ deciduorum ramorum, ſinguli enim rami craſſo geniculo trunco inſident, quod brevi disrumpitur diſtantia uti in antecedente Papaja, ac herbaceum eſt, nihilominus tamen fixum, ac craſſitiei pennæ anſerinæ, huicque folia alternata inſident breviſſimis in petiolis, quæ quatuor quinqueve pollices ſunt longa, ac lata, ad oras obtuſe ſerrata, firma, ſicca, inferius mollia ac ſinuoſis texta coſtis. Trunci extremum ſeu vertex dividitur in viginti & plures petiolos, qui magnum efformant racemum, quorum ſinguli in minores laterales dividuntur petiolos, qui ubique capitula emittunt inſtar Sinapios ſeminis, quæ ſeſe aperientia in minimos excreſcunt floſculos, conſtantes ex octo flaveſcentibus petalis concavis.

Locus. Invenitur in Leytimora & ad Totarron adhibetur, quamvis juniores ſtipites ſatis magnam habeant cavitatem ſeu cor, quod ſenſim minuitur & creſcit: Parum innotuit hæc arbor, nec aliud gerit nomen quam *Attebu Boeronenſium.*

pende. De binnenſte helft is kleinder, en loopt agter ſmal toe, waar in ze met de Caju Langi overeenkomen, voorts van onderen met eenige ſchuynſe ribben doorregen. De ſmaak is een onaangename zoetigheit.

Uyt den ſchoot der takken komt een lange Tros, wel een halve vadem lank, in veele zyd-takken verdeelt, ſchier gelyk aan Papaja het manneken. Aan deze zyd-takken ſtaan korte ſteeltjes, waar op men ziet 2, 3, en 4 kleine bloempjes, van geen byzondere gedaante. Na dezelve volgen de vrugten, zynde kleene ronde beeſien, kleender dan ryſt-korrels, voren een weinig plat, aldaar vertonende een kroontje van vyf draatjens, agterwaarts gebogen, en plat op de beeſien leggende, binnen een wit droog merg in 5 buyskens verdeelt, het boventſte deel des ſtams is kruydagtig en bros, daarom niemand beſtaan kan daar op te klimmen, en een ſterken wint breekt den gebeelen kruyn af, maar de onderſte helft heeft van buyten een hard hout, van binnen een voos merg, als men daarin kapt, loopt een ſlymerig zap daar uit, gelyk uyt Papajen.

Naam. *In't Latyn* Papaja Silveſtris, *in 't Maleyts* Papaja Utan, *op Leytimor* Aynywer en Aynier, *dat is Calappus-formige Boom, by de Soyanen* Rima tehu, *die van Bagueala noemen hem* Oery Mareſſu *of* Culit Goegor, *dewyl zyne ſchorſſe zo ligt afvalt, gelyk ook de gebeele troupen van takken, zo dat by zomtyds bloot ſtaat: In de Uliaſſers biet by* Ay Nou Ollo.

Plaats. *Hy is bekent in 't gebergte van Leytimor.*

Gebruik. *Daar van is noch niets bekent, behalven dat men deze ſtam, zo verre by hard is, tot onderleggers van paggers gebruikt, alwaar men hem durabel bevind. Uyt de dikſte ſtammen maakt men planken tot praauwen, alwaar het hert maar een duym dik is.*

Papaja Littorea. *Daar is noch een* Papaja Littorea, *of* Papaja Pante, *van het bovenſtaande verſchillende, en dragende een gemengd fatzoen van Papaja en* Caju Corita. *Hy is zelden te vinden, en ſtaat op het ſtrand van Halong, met een gelede ſtam overhellende, daar aan ſtaan de bladeren aan ſteelen gelyk aan de Papaje, de middelſte en voorſte bladeren zyn ruim 3 voeten lang, de volgende zyn van 12 tot 15 duimen lank, 3 vingers breed, van agteren allenkskens toeſmallende, en voren op 't breedſt, van onderen met zeer bogtige ribben, en altyd 16 bladeren op eenen ſteel. Aan 't uiterſte des taks komt een Tros voort, ruim een voet lang, en dezelve in meer dan 30 zyd-takken verdeelt, yder een ſpan lang, en daar kleine vrugten langs beenen, kleinder dan een ryſt-korrel, ligt-groen, ront, hard, met een klein ſpitsje boven op, en agter aan 't voetje vertoonende de gedaante van een ſpeldewerks-klos, het binnenſte merg laat zig in ſchilfferen deelen.*

Naam. *Zommige Amboineſen noemen 't* Lau Takka, *om dat zyn bladeren eenigzints gelyken na de ſnibbelen van Tacca.*

Plaats. *Hy wert zelden gevonden, en is weinig bekent op het ſtrand van Halong.*

Attehu van Boero. *De eerſte zoorte ſchynt mede een kleinbladige zoorte te hebben, op Leytimor weinig bekent, doch meer by de Boeroneſen, dewelke hem* Attehu *noemen: Hy ſchiet op met een regten ſtam, zonder takken tot aan den top, alwaar by maar weinige heeft, dewelke regt davers uyt den ſtam komen, en agter dezelve is den ſtam wel een paar voeten met knobbelen en kuylen bezet, 't welk voetſtappen zyn van de afgevalle takken, yder tak zit met een dik knietje aan den ſtam, 't welk kort afbreekt, gelyk aan de bovenſtaande Papaja, en is regt kruydagtig, niettemin ſtyf, en een ſchaft dik, daar aan ſtaan de bladeren verwiſſelt tegens malkander op gantſch korte voetjes, zy zyn 4 en 5 duimen lang en breed, aan de kanten ſtomp gezaagt, ſtyf, droog, van onderen zagt in 't aantaſten, en met bogtige ribbetjes doorregen. Het uyterſte van den ſtam verdeelt zig in meer dan 20 diergelyke ſteelen, makende een grooten Tros uyt, en yder derzelver in korte zyd-takskens, en dezelve digt bezet met knopjes als moſtaart-zaad, dewelke baar openende, vertoonen zeer kleine bloempjes, gemaakt van 8 geel-witte blaadjes, in de midden met een bolligheit.*

Plaats. *Men vind hem op Leytimor, en wert tot Totarron gebruikt, hoewel de jonge ſtammen een redelyk groot en voos hert hebben, 't welk metter tyd uytgroeit. Hy is weinig bekent, en heeft noch geen andere naam dan* Attehu *by de Boeroneſen.*

Fig. 2.

Fig. 1.

Tabula Quinquageſima Secunda

Ramum exhibet *Papajæ Littoreæ* ſeu *Papajæ Pantæ.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quinquageſimæ Tertiæ,

In qua *Figura Prima*, Ramum exhibet *Popajæ* Silveſtris, ſeu *Papajæ Utan* vocatæ.

Figura Secunda, Ramum exhibet *Papajæ Litoreæ Boeronenſis* ATTEHU dictæ.

CAPUT QUADRAG. QUINTUM.

Lanſium: Lanſa.

LAnſii arboris duæ ſunt ſpecies, domeſtica nempe & ſilveſtris. Quarum prima eſt arbor ſatis excelſa, cujus truncus non eſt rotundus, ſed profunde ſulcatus, inſtar columnæ excavatæ, vel quaſi ex plurimis ſtipitibus eſſet concretus: Ejus cortex exterior eſt tenuis, durus, glaber, pallidus, vel cinereus, & quoque flaveſcens: Ejus rami non amplam formant comam, ſed eo altius exſurgunt, ſunt enim erecti admodum, atque e longinquo obſcure virentes apparent. Folia breviſſimis inſident petiolis, in binos ordines alternatim poſita, folia Fagi referentia, ſed ſunt longiora ac firmiora, integra & acuminata, inæqualis magnitudinis, juniorum enim arborum pedem circiter ſunt longa, ultra palmam lata, ac inſtar chartæ membranaceæ, ac ſonitum edentia, vetuſtiorum vero arborum palmam tantum ſunt longa, ac tres circiter digitos lata, obſcure viridia, ac parallelis diſtincta coſtis, plurima cinereis variegata maculis, acſi ſiccata forent, unde non elegantis ſunt adſpectus: Ex ramis ſub lateralibus ſurculis excreſcit unus alterve erectus racemus viridis, ex quo flores dependent, qui alba ſunt capitula, quæ parvis ex racemis quoque coadunata hærent, quæque ad dimidium in tria quatuorve parva dividuntur petala, ſeu ſegmenta, fere inſtar florum nucis Moſchatæ arboris, in medio albicans habent piſtillum, quod dehiſcens ſubtus exhibet aliud parvum obſcure luteum capitulum, ſeu germen, quod in fructum excreſcit, ac prout hic creſcit, ſic quoque major excreſcit racemus, qui ſenſim increſcit & craſſior eſt, ita ut totus racemus Uvarium referat racemum, ulnæ longitudinis: Fructus vero formam ac magnitudinem ovorum Columbinorum ſeu oblongorum prunorum habent, exterius obducti pallida ſeu flava pellicula, quæ matura digitis facile ſeparatur & confringitur, ſi vero ſint inmaturi, lac effundunt amarum, albicans, ac ſpiſſum, quod manus ac os nigro inficit colore, uti Juglandum putamina in Europa: Carnem gerunt albicantem ac ſemipellucidam, in quinque oblongas diſtinctam partes, uti in pomis dulcibus, ſeu uti Allii capita: Horumque ſegmentorum ſemper unum alterumve majus eſt reliquis, quæ continent planum anguloſum ac viride officulum: Maturæ penitus carnis ſapor eſt gratus, & ex acido dulcis inſtar uvarum, ſeu alborum Ribeſiorum: Sed ſi non bene ſit matura, eſt acida inſtar uvarum inmaturarum: Cavendum eſt, ne deſcriptum viride officulum dentibus comminuatur, eſt enim inſtar bilis amarum, nec memoratum lac cutim vel os tangat, quum ſapor ejus quoque ſit ingratus & amarus: Fructus penitus maturi, qui paucam hujus lactis continent copiam, in exteriore cortice nigris notati ſunt maculis, & molles ſunt ad tactum, digitiſque compreſſi facile aperiri poſſunt, atque ab interna ſeparari carne, ſed in ore eorum caro ab officulo lingua eſt ſeparanda, quod abjicitur vel integrum a quibusdam deglutitur: Fructus autem hi maturi ſunt adeo delicati gratique ſaporis, ut vix ſatiari quis iis poſſit, tales enim raro in arbore conſpiciuntur, cito autem ſunt decerpendi, ne ab avibus rapacibus abripiantur: Truncus lignum dat durum, ſolidum, & palliide albens, grave, & ſatis durabile, unde uſitatiſſimum eſt ad variorum inſtrumentorum manubria: Radices firmiſſime terræ infiguntur, nec facile a vento hinc moventur vel disjiciuntur arbores.

Dome-

De Twee- en Vyftigſte Plaat

Vertoont een een Tak *van de* Strand-Papaje-Boom, *ofte de* Papaja-Pante *genaamt.*

UYTLEGGING

Van de Drie- en Vyftigſte Plaat,

Vertoonende een Tak met de eerſte Figuur *van de* Wilde Papaje-Boom, *ofte de* Papaja Utan *genaamt.*

De Tweede Figuur *wyſt aan een Tak van de* Boeroneeſe-Strant-Papaje-Boom, ATTEHU *genaamt.*

XLV. HOOFDSTUK.

De Lanſſa-Boom.

VAn de Lanſſa-boomen vind men tweederley zoort, namentlyk tamme en wilde: zynde de tamme een redelyk booge boom, den ſtam niet ront, maar diep gevoorent, als een uitgeholde colomme, of als uyt veele ſtammen t'zamen gegroeit: De ſchorſſe van buyten is dun, hart, effen, en bleek- of vuyl-wit, wat na den geelen trekkende: Zyne takken maken geen breede kruyn, maar lopen of ryzen weder zo veel te booger, ſteylder, en ſpitſer op, zynde van verre aantezien zwart-groen: De bladeren ſtaan op zeer korte ſteelen, meeſt in twee ryen, niet regt, maar wat verwiſſelt tegens malkander, wel gelykende na de Beuke-bladeren, doch zyn wat langer en ſtyver, met effene kanten, en een lange ſpitſe, hebbende ook een ongelyke grootte, want aan de jonge boomen zynze bykans een voet lank, ruym een hant breet, en rammelende als perkement, en aan de oude boomen zynze maar een hant lank, en omtrent drie vingeren breet, voorts boog- of zwart-groen, en met evenwydige ribben doortoogen, meeſt alle met graauwe plekken bezet, als ofze uytgedroogt waren, en dierhalven niet mooy of fraay van aanzien: Uyt de Takken agter de telgen, waſſen een of twee regte en groene ſteelen, of troſſen, daar het bloeizel aan hangt, zynde witte knoppen, die inſgelyks met kleine trosjes by malkanderen hangen, en dewelke hun maar een weinig in drie of vier kleine blaadjes of ſpitſen openen, even gelyk het bloeizel van de Nootemuſchaat-boom, in de midden hebbenze een witagtig heuveltje, 't welk open berſtende, zo vertoont zig daar onder nog een ander donker geel knopje, waar uyt de vrugt voortkomt, en zo als dezelve groeit, zo groeit ook den grooten ſteel, werdende hoe langer hoe dikker, zo dat zig den gebeelen tros komt te vertoonen als een groote Druyven-tros, van byna een elle lang: zynde de vrugten van gedaante en grootte als Duyven-eyeren, of lankwerpige Pruymen, van buyten bekleet met een bleeke of oker-geele ſchil, die, alsze ryp is, met de vingers ligt open of aan ſtukken gedrukt kan worden; gevende, als ze onryp zyn, van haar een bittere witte en dikke melk, dewelke de banden en mont tanyt verft, gelyk de groene noote-ſchillen in Europa: Van binnen hebbenze een wit en half doorſchynent vleeſch, onderſcheiden in vyf lankwerpige deelen, gelyk de zoete appelen, of look-knoppen: En van deze deelen zyn altyd een of twee grooter dan de andere, hebbende van binnen een plat-boekige en gras-groene korrel: De ſmaak van het volkomen rype vleeſch is zeer aangenaam en rynſch-zoet, gelyk druyven, of witte aalbeeſien; maar nog niet regt ryp zynde, zo zuur als onrype druyven: En moet men zig wagten van de voorſchreve groene korrels aan ſtukken te byten, want zy zyn zo bitter als gal; ook moet men de bovengenoemde melk niet aan 't vleeſch of in de mont laten komen, om datze inſgelyks van een kwaden ſmaak en bitter is: De volkomen rype vrugten, waar in men weinig van deze melk vind, hebben op haar ſchil eenige zwarte plekken, en zyn week in 't aantaſten, konnende met de vingers ligt open gedrukt, en van het binnenſte vleeſch afgezondert worden, maar in de mont moet men het vleeſch met de tong van de groene korrels afwryven, dezelve weg ſmyten, of gebeel inſlokken: Zynde de regte rype zo lekker en aangenaam zoet, dat men kwalyk zyn bekomſt daar aan eeten kan; maar zodanige ziet men zelden aan de boomen, want men moetze al vroeg afplukken, of de dieven en roof-vogels gaan 'er mee door: De ſtam beeft een hart, digt, en bleek-wit hout, zwaar, en redelyk durabel, wesbalven het zeer gebruykelyk is tot ſteelen, en bechten van verſcheide gereetſchappen: De wortelen ſtaan ook zeer vaſt in d'aarde, en worden niet ligt door eenige wint daar uitgerukt.

Van

Domeſtici Lanſii binæ ſunt ſpecies, ſed quæ parum differunt, alba nempe eſt maxima, quod idem quoque de floribus intelligendum eſt, ac foliis, quæ læte viridem habent colorem. Fructus itaque eſt magnitudinis minoris ovi Gallinacei, Pyriformis, inferius parum acuminatus, hique, qui plurimum in Hitoe regione creſcunt, ſunt dulciſſimi, ſed magna gerunt amaraque officula: Altera minorque ſpecies Lanſium rubrum dicitur, quum ejus pellicula plerumque obſcure lutea ſit; arborque corticem gerat, qui in rubicundum vergit colorem; Flores ſunt minores, neque fructus officula ſunt tantæ magnitudinis, quantæ in magna ſpecie ſunt, tarde matureſcunt, diuque aciditatem ſervant.

Anni-tempus. Florent circa Decembrem, fructusque Martio matureſcunt menſe, qui uſque in Auguſtum durant. Eſt enim fructus, uti dictum fuit, qui diutiſſime arbori inhæret, antequam matureſcat penitus. Et quamvis memoratæ binæ ſpecies, alba nempe & rubra, proprie non ſint ſilveſtres, non amant tamen hortos, vel prope ædes plantari: Quæ enim ibi locantur, tardiſſime excreſcunt, & quinquennes eſſe oportet, antequam fructus gerant, immo vidi, quæ octavo nondum anno fructus produxerant: E contra in ſilveſtribus Amboinenſium hortis ſunt vegetæ, ubi tarde quidem excreſcunt quoque, ſed hoc videtur familiare arboribus duris & tenuiſſimis ex fibris compoſitis: Et uti in aliis obſervatur arboribus, ſic & hæc ex ſuo trunco circa radicem latas gerit excreſcentias, inſtar alarum. Terra, cui inplantanda eſt, ſaxoſa quodammodo ſit, in fabuloſa enim citius & facilius excreſcit quidem, ſed plurima tum habet folia, pauciſſimosque fructus.

Nomen. Latine *Lanſium:* In Malaica, Java, Maccaſſara & Banda *Lanſa*, Ternata *Laſſa*. Circa Mataram in Java *Bejettan* vocatur. Amboinice in Hitoe *Aymahi* & a quibuſdam *Laſſota*, in Leytimora *Buan* & *Boan*: In quovis vero Amboinico pago peculiare gerit nomen, quod non opus erit peculiariter denotare: In Baleya *Lanſac* vocatur.

Locus. Arbores hæ plurimum in omnibus aquoſæ Indiæ inſulis occurrunt, a magna Java uſque in Moluccos, in hiſce vero Orientalibus plagis fructus multo ſunt dulciores, majoresque quam in Java, ubi parvi admodum ſunt.

Uſus. Fructus hi ſunt ſuluberrimi & grati temporibus calidis, ſi crudi edantur, refocillant enim refrigerantque ſtomachum. Si vero inmaturi nimium edantur, atque hiſce ſuperbibatur, plerumque flatus & tormina in abdomine excitant, vino ſaccharoque fricati bonum dant cibum ſalutaremque, qui in omnibus conceditur morbis, ſed tum bene decorticandi ſunt, & amaris exuendi officulis, quæ ſuum quoque dant uſum, aqua enim contrita propinantur infantibus ad vermes enecandos. Siccati cortices igni inpoſiti bonum reſinoſumque ſpirant odorem, fere inſtar *Dammarſelan*, unde quoque adhibentur ad ſuffimigium *Aſtangi*. Quæ eſt commixtio diverſorum odoriferorum lignorum, herbarum, & gummatum, apud Malaicenſes uſitatiſſima, hiſce ſub veſperum ædes perfumantur, ſive ſola hæc mixtio, ſive additis Lagundi foliis, adhibeatur, ut Musquitten, qui eo plurimum in conſpectum veniunt tempore, eliminentur; Lignum, uti dictum fuit, ad manubria telorum, ſecurium & etiam ad ædium poſtes adhibetur, quum vero arbores hæ tam tarde creſcant, parcuntur quantum fieri poteſt, earumque loco Silveſtris Lanſii lignum uſurpatur.

EXPLICATIO

Tabulæ Quinquageſimæ Quartæ,

Quæ ramum exhibet *Lanſii* floribus fructibusque conſpicui.
A. *Fructum* naturali exhibet forma.
B. Apertum denotat fructum, ut ejus interna appareat ſubſtantia.

OBSER-

Van de Tamme Lanſen beeft men twee zoorten, dog die van malkander weinig verſchillen, zynde de witte de grootſte, en 't welk ook verſtaan moet worden van het bloeizel, als mede van de bladeren, dewelke een blyde groene coleur hebben: De vrugt dan, als gezegt, is ongeveer zo groot als een klein boender-ey, peers-gewyze, lopende agter een weinig ſpits toe, en deze, die meeſt op 't lant van Hitoe vallen, zyn zeer zoet, maar hebben ook weder groote en bittere korrels: De tweede en kleinder zoorte werden roode Lanſen genaamt, om dat haare ſchille donker-geel is, en de boom ook een ſchorſſe heeft, die wat na het roſſe trekt: Het bloeizel is wat kleinder, en de korrels in de vrugt zyn ook zo groot niet als in de witte, maar zy werden langzaam ryp, en behouden haare zuurte zeer lang.

Sayzoen. *Haar bloeityd is omtrent December, en de vrugten werden in Maart ryp, duurende wel tot in Auguſtus: Want het is, als gezegt, een vrugt, die vry lang aan de boom moet hangen, eerze volkomen ryp wort: En alhoewel de voorn. beide zoorten, witte en roode, eigentlyk geen wilde boomen en zyn, zo en willenze evenwel niet gaarne in de negoryen, en by de huyzen groeyen: want de gene, die aldaar werden geplant, ſchieten zeer lankzaam op, en moeten wel vyf Jaren oud werden, eerze vrugten voortbrengen, ja ik heb 'er gezien, die in 't achtſte Jaar nog niet en droegen: Daarentegen ſtaanze in de Boſch-tuynen der Amboineeſen zeer weeldrig, ſchietende aldaar mede wel wat lankzaam op, dog dat ſchynt in alle harde en fyndradige houten zo een eigenſchap te wezen: En, gelyk men aan meer andere boomen ziet, zo krygt ook deze aan zyn ſtam omtrent de wortel eenige breede uytwaſſingen, gelyk als vleugels: De gront, daar men hem in planten wil, moet wat ſteenig zyn, want in mulle aarde ſchiet hy wel eerder of ligter op, maar draagt dan ook veel bladeren, en weinig vrugten.*

Naam. *In 't Latyn* Lanſium: *in 't Maleyts, Javaans, Macaſſers, en Bandaas*, Lanſa; *Ternaats* Laſſa: *omtrent de Mataram op Java wert hy* Bejettan *genaamt: op Amboins op Hitoe*, Aymahu, *en by zommige* Laſſata, *op Leytimor* Buan *en* Boan: *doch yder negory in 't Amboinſche gebied geeft hem wel een byzondere naam, en dierhalven zal het niet nodig wezen die alle aan te tekenen: Op Baley heet hy* Lanſac.

Plaats. *Dezen boom vind men meeſt in, of op alle de eylanden van Water-Indien, van groot Java af tot in alle de Moluccos, dog in deze Ooſterſche quartieren zyn die vrugten veel grooter en zoeter dan op Java; alwaasze ook al vry wat klein vallen.*

Gebruik. *Deze vrugten zyn zeer gezont, en ook aangenaam om in heete tyden raauw gegeeten te worden; want zy verkoelen en verkwikken de mage: maar als men de halfrype te veel eet, en dan daar op drinkt, zo krygt men gemeenelyk daar van winden, en ſnyding in de buyk: Met wyn en zuyker geſtooft, gevenze een gezonde koſt, en die ook in alderhande ziektens wert toegelaaten, maar als dan moet menze wel te deegen ſchillen, en de bittere korrels daar uyt doen; hebbende dezelve evenwel mede nog haar gebruik; want men wryftze met water, en geeftze de kinderen te drinken, om de wormen af te zetten: De gedroogde ſchillen op 't vuur gelegt, geven ook een goeden en berſagtigen reuk, byna als de* Dammarſelan; *en dierhalven werden dezelve ook gebruikt onder het reukwerk* Aſtangi: *Zynde een vermenging van verſcheide welriekende houten, kruyden, en gommen, by de Maleyers zeer gebruykelyk: Men berookt ook daar mede tegens den avont de huyzen, het zy dan alleen, of met Lagundi-bladeren gemengt, om daar door de musquitten te verdryven, dewelke op die tyd meeſt zwerven, en te voorſchyn komen: Het hout beeft, als gezegt, mede zyn gebruik tot hegten en ſteelen van toranen, hylen, &c. en zomtyds ook tot ſtylen van huyzen, dog om dat men deze boomen, die zo langzaam groeyen, geerne zo veel verſchoont als 't mogelyk is, zo neemt men meeſt daar toe dat van de wilde Lanſen.*

UYTLEGGING

Van de Vier- en Vyftigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak *van de* Lanſſa-Boom *met zyn vrugten en bloemen.*
A. Wyſt de vrugt *aan in de* natuurlyke *grootte.*
B. Dezelve opgeſneden, *op dat deszelfs* binnenſte geſtalte *gezien wert.*

AAN-

A
B

OBSERVATIO.

A *Valent.* Lanſſa-Boom vocatur, ejusque ramulus ac fructus *No. IX.* exhibetur & *pag.* 165. deſcribitur. *Neli Pouli H. Malab. part.* 3. *Tab.* 47. & 48 hujus videtur ſpecies, quæ fructibus anguloſis differt, foliisque oppoſitis, quum *Lanſii* ſint alternata.

AANMERKINGE.

Deze Boom wert Lanſſa-Boom van Valent. pag. 165. *genaamt en onder* No. IX. *verbeelt, en ſchynt te zyn een zoort van de* Neli Pouli *in de* Hortus Malabar. *derde deel* Tab. 47. *en* 48. *beſchreven en verbeeldt, welke van deeze verſchildt door zyn boekige vrugten, en overgeſtelde blaaden.*

CAPUT QUADRAG. SEXTUM.

Lanſium Silveſtre. Lanſa Utan.

SIlveſtre Lanſium non multum forma differt a domeſtico, ejus enim truncus ejusdem eſt altitudinis, ac per longitudinem quoque ita ſulcatus: Folia autem oppoſita ſunt, ſed magis glabra ac aperta, nec transverſales coſtæ ita protuberant: Notam itidem gerunt characteriſticam, quæ cunctis Lanſii ſpeciebus propria eſt, quod ſuprema nempe eorum pars ſemper ſit latior reliqua, ita ut nervus medius non recte per mediam folii partem decurrat: Fructus ex racemis quoque dependent uti in domeſtica ſpecie, ſed ſunt parvi ac rotundi, replenturque amara & acida medulla, edendo inepta, unde animalibus inſerviunt, præſertimque iis, quæ *Koes-Koeſen* vocantur. Hujus autem Silveſtris arboris duæ ſunt ſpecies, quarum prima corticem trunci gerit album, ejusque lignum quoque eſt pallidum: Alterius vero cortex flaveſcit ſeu ruffeſcit, ac lignum tantum ad oras albicat, ac quo magis ad interiora vergit, eo magis rubet, ſed tamen nunquam ita obſcurum eſt hoc lignum ac illud *Aycole*, cum quo cæterum maxime convenit; utræque vero hæ ſpecies lignum habent ſolidum, durum, grave, & tenuibus conſtans fibris, ſed non ita politum eſt ac illud *Aycole.* Utræque hæ arbores ſunt Silveſtres, in Silvis nempe creſcentes in locis planis, nec longe a mare remotis, non autem in montibus, atque in omnibus Amboinenſibus inſulis ſunt notæ.

Nomen. Latine *Lanſium Silveſtre*: Malaice *Lanſa Utan*: Amboinice in Hitoea *Aymahu Abba*, in Leytimora *Buan Tauno*, *Buan Abbal*, & quoque, ſed male, *Buan*: Ternatenſibus *Laſſa Suru* vocatur.

Uſus. Fructus, uti dictum fuit, hominibus non ſunt in uſu, ſed avide expetuntur a vaccis &c: Ex ejus ligno manubria Toranen, ſeu haſtarum Amboinenſium fiunt: item manubria cultrorum majorum & ſecurium, quibus rubra optime ac aptiſſime inſervit. Ex hoc fuſtes quoque longi formantur, qui vel ſoli vel plures colligati accenduntur, & pro facibus uſurpantur, ac præſertim ut per noctem in litore inveſtigentur piſces & aſtaci &c. qui per maris reditum relicti fuere hominibus prædæ, quodque opus piſces ita conquirendi a Malaicenſibus *Sulo Sulo*, Ternatenſibus *Lobe Lobe*, & ab Amboinenſibus *Mette* vocatur, quod vulgare horum pigrorum hominum eſt exercitium, ut tali modo victum adquirant. Radices Silveſtrium horum Lanſiorum a Tiffadoribus (qui tales ſunt, qui vinum ex arboribus eliciunt) defectu alterius Oebat Sagueer adhibentur, ut potum Saguerum hiſce, qualem eſſe oportet, & uti ſupra indicatum fuit, amarum reddant: ſed potus talis multo vilior eſt illo, qui cum vero *Oebat Tuni* vel radice *Seſoat* præparatur, Lanſii enim radices ingratum ipſi adferunt odorem, & facile Cephalalgiam cauſſant, citiusque aceſcit. Atque ad differentiam prædicti veri Ubat, hic Ubat Lanſa vocatur, & quamvis hoc Silveſtre Lanſium cum Aycale, & arbore, quæ aromaticum præbet corticem *Maſſoey*, magnam habeat convenientiam, unamquamque tamen ſuo deſcribemus loco, quum nimium a domeſtico Lanſio differant.

Tabula Quinquageſima Quinta

Ramum exhibet *Lanſii Silveſtris* floribus fructibusque onuſti.

XLVI. HOOFDSTUK.

Wilde Lanſe-Boom.

*DE wilde Lanſe-boom verſchilt in gedaante niet veel van de tamme, want den ſtam is meeſt van dezelfde hoogte, en ook in de lengte zo gevoren: de bladeren ſtaan insgelyks zo verwiſſelt tegens malkander over, dog zyn gladder, en wat meer geopent; de dwers-ribben puylen ook zo zeer niet uit; zy vertoonen ook het geſlagt-teken, 't welk alle Lanſſe-zoorten gemein hebben, te weten: dat de voorſte helft altyt breeder is dan de andere, dies de middel-zenuwe niet regt door het midden gaat: De vrugten hangen ook aan troſſen gelyk de tamme, dog zy zyn klein en ront, hebbende van binnen een bitter zuur merg, niet bequaam om te eeten, en dierhalven laat menze voor het gedierte, waar onder zyn, die koes-koezen worden genaamt: en is dezen wilden boom mede van tweederleye zoort, hebbende de eerſte van buiten aan den ſtam een witte ſchorſze, en het hout is ook bleek-wit: en van de andere zoorte trekt de ſchorze een weinig na den geelen of roſſen, het hout aan de kanten wit zynde, dan hoe verder men na binnen komt, hoe rooder het wert, dog evenwel noit zo bruin als dat van d'*Aycole, *waar mede het anders al een groote gelykeniſſe heeft, hebbende deze beide zoorten een digt, hart, zwaar, en fyndradig hout, dog in gladdigheit voor het* Aycole *wykende: beide groeyende van zelve in 't wilde, en dat meeſt in boſſchen op vlaktens, en niet verre van ſtrant ſtaande; dog niet in 't booge gebergte, en zy zyn in alle de Amboinſche Eylanden bekent.*

Naam. *In 't Latyn* Lanſium Silveſtre: *in 't Maleyts* Lanſa Utan: *op Amboins, op Hitoe,* Aymahu Abba, *op Leytimor* Buan Tauno, Buan Abbal, *en ook ſlegts (dog qualyk)* Buan: *op Ternataans* Laſſa Suru.

Gebruik. *De vrugten zyn, als gezegt, by de menſchen in geen gebruik, maar zy werden gretig gezogt en gegeten van de koebeeſten &c. Uit het hout maakt men ſteelen van Toranen of Amboinſche ſpieſſen; ook alderhande begten tot bouwmeſſen en bylen, waar toe het roode geſlagt wel het bequaamſte en beſte is; men maakt 'er ook lange ſtokken van, dewelke, of alleen, of zommige by malkander gebonden, aan brandt geſtoken, en in plaats van toortzen gebruikt worden, en wel voornamentlyk om des nagts langs de ſtrant op te zoeken de viſſchen, crabben &c. die het afloopende water aldaar ten prooye van de menſchen gelaaten heeft; en welk werk of vis zoeken de Maleyers* Sulo Sulo, *de Ternatanen* Lobe Lobe, *ende de Amboineeſen* Mette *noemen: zynde een gemeene oeffening van deze ſchamele luiden, om daar mede haar koſt te winnen: de wortelen van deze wilde Lanſa-boomen werden ook van d'Tieffadores (dat zyn die geene, die den wyn uit de boomen tappen) by gebrek van andere* Oebat Sagueer *gebruikt, om den drank* (Sagueer) *daar mede, gelyk by wezen moet, en hier boven gezegt is, bitter te maaken: maar dien drank is dan ook veel ſlegter als de gene, die met het regte* Oebat Tuni, *of de wortel* Seſoat *wort toebereit, want van deze Lanſewortelen krygt by een onlieffelyken reuk, maakt ligt hooftpyn, en wert ook eerder zuur: en, tot onderſcheit van het voorn. regte Ubat, wert dit Ubat Lanſa genoemt: en of dezen wilde Lanſa-boom met den* Aycale, *en den boom daar den* Aromatiquen *baſt* Maſſoey *van komt, groote gemeenſchap heeft, zo zullen wy egter dezelve een yder op zyn plaats beſchryven, om datze te veel van de tamme Lanſen komen te verſchillen.*

De Vyf- en Vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Wilde Lanſe-Boom, *met zyn bloemen en vrugten.*

OBSERVATIO.

Wilde-Lanſie-Boom vocatur a *Valent.* p. 165. & *No. X.* exhibetur, videturque ſpecies eſſe Poutaletsje *H. Malab. part.* 4. *Tab.* 57. quod Liguſtro arbori eſt affine.

In Rumphii Auctuario Cap. 22. deſcribitur *Lanſium Montanum;* ſeu Lanſa Goenong.

HAec Silveſtris-Montana Lanſii eſt ſpecies, cujus rami in plures breves foliorum rachides dividuntur, inque hiſce foliorum paria quatuor vel quinque, hæ vero rachides non ſunt rectæ, ſed incurvæ: Folia Lanſii folia referunt, ſed ſunt majora, octo novemque pollices longa, tres quatuorve digitos lata, ſuperius glabra ac firma, inferius multis protuberantibus & ſinuoſis diſtincta coſtis.

Flores ex parvis propullulant racemis, qui parva ſunt capitula, ſtaminoſa, ſeu filamentoſa ac hirſuta. Fructus vero proveniunt ex longis lignoſisque pedunculis tribus quinqueve racematim dependentibus, eorumque baſis craſſo ac oblongo inſidet tuberculo: Nuces moſchatas referunt ſed ſunt paulo majores ac rotundiores, externe obſcure rubentes, interne gerentes bina ternave oblonga officula, ab uno latere plana & compreſſa, quæ pauca ambit caro, quæ inmaturos Lanſii fructus olet, manusque inficit ingrato & amaro odore, qui vix ablui poteſt. Fructus hi adeo ſunt graves, ut eorum racemi disrumperentur, niſi firmi ac lignoſi eſſent. Trunci cortex eſt durus, fiſſus, ex duris conſtructus fibris, mucilaginoſumque effundit lac, ſi incidatur. Lignum longitudinalibus conſtat fibris, & pallide rubet interſperſis albicantibus maculis, interne autem magis rubet, & Lingoo ſimile, ac durius eſt Lanſa Utan. De foliis porro notandum eſt, quod inferior eorum pars prope nervum medium duorum culmorum latitudine ſit brevior, quam ſuperior eorum pars.

Nomen. Latine *Lanſium Montanum:* Malaice *Lanſa Goenong*, Leytimoræ homines montani hanc vocant *Nago.*

Locus. Raro occurrit & non niſi in ſummis montibus.

Uſus. Ejus uſus proxime cum Lingoo convenit, quod nempe lignum ad aſſeres formetur pro navigiis, quamvis raro ita longe petitur e montibus: Glutinoſo ejus ſucco ſeu lacte navigiorum margines ſeu oræ illiniuntur, ſi tenuis Baru Sagueri arboris vel Caju-poeti fuerit interpoſitum, ut fiſſuræ quam arctiſſime conjungantur & obturentur.

Tabula Quinquageſima Sexta

Ramum exhibet *Lanſii Montani*, ſeu *Lanſa Goenong.*

AANMERKING.

Wilde-Lanſe-Boom *wertze genaamt van* Valent. p. 165. *en onder* No. X. *verbeeldt, en ſchynt een ſoort te zyn van de* Poutaletsje *van de* Hortus Malabar. *vierde deel.* Tab. 57. *welke is een Boom in gedaante als de* Liguſtrum.

In het 22ſte Hooftſtuk van het Auctuarium *van* Rumphius *wert de* Berg-Lanſe-Boom *ofte de* Lanſa Goenong *beſchreven.*

DIt is een wilde berg-ſoorte van Lanſen, wiens takken zig in veele korte ryskens verdeelen, en aan dezelve de bladeren met 4 en 5 paren, alleen zyn de ryskens niet regt maar krom gebogen. De bladeren gelyken na die van Lanſe-bladeren, dog grooter, 8 en 9 duimen lank, 3 en 4 vinger breed, boven glad en ſtyf; beneden met veel bogtige en uitſtekende ribben.

Het bloeizel komt voort aan kleine trosjes, zynde kleine knopjes, vezelig, en ruig. De vrugten komen voort aan lange houtagtige ſteelen 3 en 5 aan een ſteel, en het agterſte op den voet is een dikke lankwerpige knop. Zy gelyken de Noote-moſchaten, dog wel zo groot en ronder, van buiten donker-rood, van binnen twee a drie lankwerpige korrels, aan de eene zyde wat plat, omgeven met een weinig vleeſch, het welke riekt als onrype Lanſen, en het beſmet de handen met een bitteren onlieflyken reuk, die men qualyk afwaſſen kan. De vrugten zyn zoo zwaar, datze alle takken zouden breken, zo ze niet van ſtyf hout waren. De ſchorſſe des ſtams is hard, geſcheurd, van dikke draaden gemaakt, en geeft kleverige melk uit, als men daar in kapt. Het hout is mede langdradig en ligt-rood met witte plekken, dog naar 't hert rooder, en het Lingoo eenigzints gelyk, en alzo hard als Lanſa Utan. Aan de bladeren ſtaat nog te merken, dat de agterſte helft by de middelribbe een paar ſtroobalm breed korter zy dan de voorſte.

Naam. *In't Latyn* Lanſium Montanum: *op Maleyts* Lanſa Goenong, *de berglieden van Leytimor noemen het* Nago.

Plaats. *Men vind het weinig en niet dan in't hooge gebergte.*

Gebruik. *Zyn gebruik is naaſt het Lingoo tot planken van praauwen en vaartuigen, hoewel het zelden zo ver uit het gebergte gebragt wert; met de kleverige melk beſtrykt men de kanten van vaartuigen, als men de fyne Baru van Sagueers-boomen of Caju-poeti daar tuſſen gelegt heeft, om de voegen digt te ſluiten.*

De Ses- en Vyftigſte Plaat

Verbeeldt een Tak van de Berg-Lanſe *ofte de* Lanſa Goenong.

CAPUT QUADRAG. SEPTIMUM.

Cuſſambium. Cuſſambi.

ARbor hæc eſt ſatis alta, ſed non multum extenſa: Folia vulgaris ſunt formæ, fere inſtar Cujavi, ſed multo anguſtiora, magisque pallide virentia, ſeptem octove digitos longa, ac duos vel unum cum dimidio digitum lata, ſuperius rotunda & obtuſe deſinentia, inferius ſenſim anguſtata, horum coſtæ ſunt parallelæ, atque inferius ita protuberant, ut folium hinc fiat rugoſum. In rachide bina ternave paria oppoſita ſunt, parvis & fere nullis inſidentia petiolis. Inferius quoque par multo brevius eſt reliquis, ac raro ad ſummum inpar obſervatur folium. Juniora folia eleganter ſunt pallide fuſca, tenuia, ac ſaporis fatui, nec anterius ita rotunda, ac vetuſtiora. Flores (qui ſub folioſa rachide oriuntur) dependent undique ex tenuibus petiolis digitum circiter longis, plurimis ſimul junctis, qui parva ſunt viridia ac flava capitula inſtar Milii, quæque ſtelliformia in quinque aperiuntur petala, uvarum floribus ſimillima, atque hi in medio capitulum habent, quale acicula gerit; quod in fructum excreſcit,

XLVII. HOOFDSTUK.

De Coeſſambi-Boom.

DIt is een redelyke booge boom, dog niet zeer uitgebreit; de bladeren zyn van gemeene gedaante, by na als die van de Cujavos, *dog veel dunder en ligtgroender, ongeveer zeven a agt vingeren lank, midsgaders twee en een halve vinger breet, voor met een roode en ſtompe ſpitſe, en na agteren allenskens ſmal toelopende, de dwarsribben lopen evenwydig, en ſteeken van onderen zoodanig uit, datze het blat wat rimpelig maaken: Zy ſtaan aan de ryskens twee en drie paar regt tegens malkander over, hebbende kleine, of by na geen ſteelen: ook is het agterſte paar veel korter dan het voorſte, en zelden ziet men aan het einde van 't rysken een blat alleen; de jonge bladeren zyn ſchoon, ligt-bruin, dun, en ſmets van ſmaak, ook voor zo ront niet als de oude: Het bloeizel ('t welk agter de voorn. blat dragende ryskens voortkomt) hangt aan en rondom dunne ſteeltjes van omtrent een vinger lank, veel by malkander, zynde kleine groene of geele knopjens, gelyk de geerſt, en dewelke hun ſters gewyze openen in vyf blaatjes, het bloeizel van druiven niet ongelyk, in de midden begrypenze een klein knopje, qualyk zo groot als een ſpelden hooft, en waar uit*

ook

ſcit, qui inſtar Lanſii circa iſtos petiolos undique dependent, ſinguli autem fructus ex ſuo arcuato progerminant petiolo, qui ita ſimul magnum efformant racemum. Fructus ipſi ſunt nuces inſtar Corylorum, ſed rotundi inſtar globulorum ſclopeti, ac ſuperius acuminati brevi ac duro apice, externe ex viridi luteſcentes ſeu flaveſcentes, tenui obducti putamine, quod facilius confringi poteſt, uti illud Corylorum, in quo continetur nucleus formam burſæ referens, ſique hæ nuces inmaturæ ſint, circa exterius putamen brevia quædam gerunt acumina vel ſpinulas, quæ in maturis plurimum decidunt: Inter externum putamen ac nucleum pauca aquoſa locatur caro, quæ acidi eſt ſaporis, inſtar uvarum inmaturarum vel Boararum, quæ vero in maturis ſatis grate acidula eſt, fere uti hac in regione uvæ: Iſte burſæformis nucleus, qui memorata ambitur carne, eſt fuſcus, ac ſub ejus fragili ac tenui putamine locatur ſubſtantia ita albicans ac Corylorum nucum, ſed mollior, & ex duobus conjuncta ſegmentis, quorum unum ſemper altero craſſius ac rotundius eſt, ſaporque eſt inſtar Piſtachiarum, ſed tandem ingratior eſt. Trunci cortex eſt fuſcus, ſiccus, & fragilis admodum, ita ut ex ipſo longa fragmenta parari nequeant, inæqualis, ſcaber, quaſi verrucis obſitus: Lignum eſt ſolidum, firmum, grave, & adeo durum, ut Sinenſes ex illo axes piſtrinorum ſaccharinorum forment, coloris vero eſt pallidioris quam Sideroxyli lignum, ſed gravioris eſt ſubſtantiæ.

Anni tempus. In Amboina demittit hæc arbor ſub finem pluvioſorum menſium ſeu in Auguſto ſenſim ſua folia vetuſta, ac in Septembri flores producit, dein vero nova regerminant folia: In Januario & Februario memorati matureſcunt fructus, in aliis vero locis, in quibus anni tempus pluvioſum ab Amboinenſi differt, flores fructusque gerit aliis in menſibus.

Nomen. Latine vocari poſſet *Staphylodendron Indicum* h. e. arbor uvifera reſpectu formæ fructuum: nos vero potius commune & vulgare ipſi tribuimus nomen, ac vocamus illam *Cuſambium*, ex Malaicenſi *Cuſſambi*, quo nomine etiam in Java ac Baleya eſt nota, in Macaſſara vocatur *Bado*, in Solora & circumjacentibus inſulis *Kule*, & in Bima *Sambi*.

Locus. In orientali Amboinæ plaga & Banda eſt arbor exotica, &, uti creditur a peregrinis mercatoribus translata: In parva Cerama, circa Combello & Loehoe, ac nunc etiam circa caſtellum Victoriam, quædam hujus ſpeciei occurrunt arbores, ſed quæ tardiſſime creſcunt, gracilemque ac difformem gerunt comam: Fructus raro ita quoque matureſcunt, ut crudi ſint edules, e contra multo frequentiores ſunt, earumque fructus melius ſapiunt in Sumatra, Java, Baleya, ac ſic porro uſque ad Soloram ac Timoram. In Macaſſara ac Boetona quoque occurrunt; ex aliis, ſed incertis relationibus, intellexi illas quoque reperiri in Guzeratta & Perſicis regionibus, ſi hi narratores modo decepti non fuerint ſimilitudine horum fructuum cum Piſtachiis.

Uſus. Fructus hi crudi comeduntur, ſi penitus fuerint maturi, vinoſumque & acidulum habent ſaporem, inſtar uvarum fere maturarum. Non tamen ventri replendo inſerviunt, ſed in obſoniis tantum uſurpantur, & ut ſitis exſtinguatur: Interiores inſtar Piſtachiorum nuces oleo exprimendo conducunt, quæ eum in finem in ſartagine torrentur, donec exterius putamen dehiſcat, ac interior nux depurata in ſartagine iterum recaleſcit, contunditur, ac inter duos comprimitur aſſeres, quidam autem nucleos torrent ac contundunt cum exteriore putamine, tumque oleum exſtillat tenue ac pellucidum, quod magis flaveſcit ac oleum Olivarum vel Calappæ arboris, quodque peculiarem habet odorem, nec ingratum: Numquam autem ranceſcit, nec ingrate olet, attamen ad cibum non uſurpatur, ſed ad lampades, plurimumque inſervit præparationi odoriferorum unguentorum, ac oleoſitatum, uti aliis in locis hunc in finem *Oleum Balaninum* ſeu *Ben* adhibetur; quod duobus fit modis, quod nempe *Minjac Bou Bou* vocatur, & capitis unguento inſervit, illud ſolummodo perfumatur odorifera *Dupa*, cui per aliquot dies omnigeni grate ſpirantes flores fuerunt infuſi; Alterum quoque primum inbuitur ſimilibus grate olentibus floribus, ac dein Raſſamala, Moſco, aliisque odoriferis lignis miſcetur ad conſiſtentiam tenuioris unguenti,

ook de vrugten werden geformeert, hangende, gelyk de Lanſen, rondom de voornoemde ſteeltjes by malkander, dog yder vrugt aan een byzonder krom ſteeltje, en maaken alzo t'zamen een grooten tros: de vrugten zelfs zyn nootjes als de hazel-nooten, dog zo rondt als roer-kogels, en boven op met een korte en harde ſpitſe, van buiten uit den groenen, na 't geele of roſſe trekkende, met een dunne ſchaal, dewelke ligter te breeken is dan die van de hazel-nooten, en van binnen legt een korrel, die de gedaante heeft van een beursje, en als deze nootjes nog onryp zyn, dan hebbenſe rondom de buitenſte ſchaal eenige korte ſpitſen of doornen, dewelke van de rype meeſt afvallen; tuſſchen de uiterſte ſchaal en de korrel legt een weinig wateragtig vleeſch, zynde zuuragtig van ſmaak, gelyk onrype druiven of Boarau, dog 't welk in de gebeel rype redelyk aangenaam ryns wort, byna als hier te lande de druiven: de voorn. beurs-formige korrel, daar 't voornoemde vleeſch aanbangt, is bruin, en onder deszelfs breekzame en dunne ſchaal legt een beeſt zo wit gelyk de gem. hazel-nooten, dog wat weeker, en t'zamen gezet uit twee ſtukken, waar van het eene altyt dikker en ronder is als het andere; zynde de ſmaak gelyk die van de Piſtaſcies, dog in't laatſte wat onlieflyk; de ſchorſſe des ſtams is vuil-graauw, droog, en zeer brokkelig, zoo dat men daar geen lange ſtukken van kappen kan, voorts oneffen, en als met vratjes bezet: het hout is digt, vaſt, zwaar, en daar by zo hart, dat de Sineezen de aſſen tot hare zuiker-moolens daar van maaken; van verwe is het wat ligter dan 't yzer-hout, dog weder zwaarder van ſubſtantie.

Sayzoen. *In Amboina werpt dezen boom, tegens het einde van het reegen-mouſſon, of in Auguſto, allenskens zyn oude bladeren af, in September ſtaat by vol bloeizel, en krygt daar na eerſt weder jong loof; in January en February worden de voorn. zyne vrugten ryp, dog op andere plaatzen, daar de mouſſons van de Amboinſche verſchillen, bloeit en draagt by ook in andere maanden.*

Naam. *Hy zoude in 't Latyn konnen genaamt worden* Staphylodendron Indicum, *dat is druive-boom, ten aanzien van de gedaante zyner vrugten: dog wy hebben hem liever den gemeenen naam laaten behouden, en noemen hem* Cuſambium, *na het Maleytze* Cuſſambi, *waar mede by ook op Java, en Baley is bekent, op Macaſſer biet by* Bado, *op Solor en d'omliggende Eylanden* Kule, *en op Bima* Sambi.

Plaats. *In deze ooſterſche quartieren van Amboina, en Banda is by vreemt, en, zoo men gelooft, eertyts door de buitenlandze handelaars overgebragt: op klein Ceram, omtrent Combello, en Loehoe, en nu ook omtrent het Caſteel* Victoria, *ziet men wel eenige van die boomen, maar zy groeyen zeer langzaam, en hebben een magere en onaanzienelyke kruin; de vrugten werden ook zelden zo ryp, dat menſe raauw eeten kan, daar en tegen zynze veel overvloediger, en de vrugten ook ſmakelyker, op Sumatra, Java, Baley, en zoo voorts tot Solor en Timor toe: en op Macaſſer en Boeton heeft menze mede; ook heb ik uit andere, dog onzekere raporten, verſtaan, dat menze ook in Guzeratte, en de Perſiſche landen vint, indien maar dezelve berigters niet bedrogen zyn geweeſt door de gelykeniſſe, die deze vrugten hebben met de Piſtaſcies.*

Gebruik. *Deze vrugten werden raauw gegeeten, alſſe volkomen ryp zyn, hebbende als dan een rynſchen en amperen ſmaak, gelyk de byna rype druiven: zy dienen egter niet om den buik te vullen, maar ſlegts tot ſnoeperye, en om den dorſt te verſlaan; de binnenſte nootjes, als Piſtaſcies, zyn in groot gebruik om olye daar van te maaken, werdende ten dien einde een weinig in een panne gerooſt, tot dat de buitenſte ſchaale daar af berſt; de binnenſte beeſt, als dan gezuivert zynde, maakt men wederom wat warm in een pan, ſtamptze, en perſtze tuſſchen twee planken, (zommige rooſten en ſtampen de korrels ook wel t'zamen met de buitenſte ſchaal) en dan loopt daar een dunne en klare olye uit: zynde een weinig geelagtig, als verſche Olyven of Calappusolye, en van een byzondere reuk, dog die niet onaangenaam is; by wert nooit ſterk nog onlieffelyk van reuk; en evenwel in de koſt niet gebruikt, dog wel in de lampen, maar dient wel meeſt tot de bereiding van alderhande welriekende zalven, en olyeteiten, gelyk men op andere plaatzen het* Oleum Balaninum *of de* Ben *gebruikt; werdende het zelve op tweederley manieren gepreparеert, te weten, het gene men* Minjac Bou Bou *noemt, en tot de zalvinge des hoofts gebruikt, dat wert maar alleen berookt met de welriekende* Dupa, *na dat eenige daagen te vooren allerhande welriekende bloemen daar zyn ingedaan geweeſt; het tweede wert ook eerſt met andere welriekende bloemen geimbueert, daar na met Raſſamala, Muſchus, en andere welriekende houten*

unguenti, a Macaſſarenſibus *Minjacnileu* dicti, quodque huic nationi magno in uſu eſt ad corpora inungenda: Hujusque olei totos componunt cacabos, quod in ollulis conſervant, quo enim vetuſtius eſt, eo melius, ac tam jucunde flaveſcit ac ſuccinum, & tempore indureſcit. Alii huic commiſcent oleo parum Ceræ, Pandangh folia, ac alia odorifera, quod antequam unguenti conſiſtentiam adquirat, & ad uſum adhiberi poſſit, per aliquot annos præparatum eſſe oportet, quod quam fortiſſime zibetum olet, vocaturque *Minjac Taun Taun* h. e. oleum annoſum, quum ejus virtutes per annos augeantur, quod non tantum inſervit Indicis recreationibus, ſed etiam uſui Medico, ac inter alia aurium exulcerationibus, ſi calefactum iis inſtilletur.

Simplex ſeu purum *Cuſſambii* oleum eandem quoque habet naturam, quod per annum aſſervatum, in fundo & marginibus ollularum in craſſam condenſetur maſſam, inſtar ſevi albi, & quod in medio pellucidum ſemper eſt oleum, maſſaque inſtar ſevi craſſa facile per calorem iterum liqueſcit: hocque oleum optimum habetur, quod in hiſce paratur regionibus, quodque aptiſſimum eſt ad diſſolvenda omnigena medicamenta & aromata, ac præſertim ex hoc componitur medicamentoſum oleum, *Minjac Sacalor* dictum, quod ſequenti fit modo. Varia ſumuntur calida aromata & cortices, atque hi ſenſim in hoc macerantur oleo, ac dein leviter hocce ebulliunt; unde rubentem adquirit colorem, deinque transcolatur, hocque præparatum tali modo oleum proficuum eſt, ſi quotidie artus hocce inungantur, morbo *Sacalor* dicto, qui eſt paralyſis ſeu *Beri Beri* ex frigida ortum habens cauſſa. Hocce oleum in fundo craſſam itidem deponit ſubſtantiam, ſed non tam ſpiſſam ac ſimplex oleum. Hoc autem ſedimentum cum oleo miſceri ſimulque uſurpari debet: Incolæ Soloræ & Boetonæ fructus hoſce crudos comedunt & expetunt non tantum eorum carnem acidulam, ſed interiorem ſimul nucleum, quamvis hic multis Cephalalgiam cauſſet. Cortex, qui admodum fragilis eſt, a Baleyenſibus miſcetur contritis Cataplaſmatibus, quibus, antequam balnea intrant, corpus inungunt, ut cutem a ſudoribus aliisque ſordibus depurent, quibus inſuper tenuiter contritam Oryzam, aliaque miſcent ingredientia: Quidam etiam hoc utuntur cortice ad unguentum Bobori dictum, quod calida quoque ingrediuntur aromata, quo corpus calefaciunt, quod tamen erroneum eſt, quum nullus in hoc obſervetur calor, ſed levis tantum adſtrictio & adhæſio: Defectu Pinangæ cortices hi quoque maſticari poſſunt cum petiolis Siri foliorum & calce, hocque in uſum advocant illi, qui Pinangæ manducationem deſueſcere nec omittere poſſunt. Vetuſtiorum arborum lignum, uti dictum fuit, eſt pallide fuſcum, ſed vetuſtiſſimarum eſt cinereum inſtar *Caju-nani*, non venoſum, atque a Sinenſibus in Java quam maxime expetitum pro piſtrinis ad ſaccharum uſitatis, quum grave ſit nec facile minuatur, ita ut ſæpius pro quadringentis florenis vetuſtam vendant arborem, quæ in Java tantæ ſæpe eſt craſſitiei, ut duo vix eam amplecti poſſint homines: In Macaſſara ingentes quoque reperiuntur arbores, ſed earum lignum ibi plurimum uſurpatur ad majores domuum poſtes, vel pro vomeribus agriculturæ inſervientibus: Memoratum oleum a pictoribus quoque adhibetur, quo pigmenta conterunt, ſed non facile ſiccatur hocce oleum: Fructus viridis muria ſæpe conditur vel ſale; in Bima hæ arbores ſunt frequentiſſimæ, atque ibi coluntur plurimum pro oleo exprimendo, quum illa in regione Calappæ arbores ſint raræ: Lignum quoque vomeribus inſervit, vetuſtioresque arbores Sinenſibus venduntur ad memoratas molendinas ſaccharatias, quumque arborum harum rami plurimum erecti excreſcant, Baleyenſes graves ipſis adligant lapides, quibus illos extendunt, umbramque amplam reddunt. Atque hoc fit cum ramis talium arborum, quæ prope ædes locatæ ſunt, præter quas in campis raro occurrunt.

Juniora folia comedi quoque poſſunt & uſurpari inſtar *Ulang Ulang* ad piſces ſeu Bocaſſam. Quumque hoc oleum, uti dictum eſt, ſenſim fit granuloſum vel ſpiſſum, hinc inter corporis frictionem aſperum eſt, quod ut corrigatur, inter fricandum guttulæ aliquot ſucci Limonum ipſi ſunt miſcendæ, quod illud reddit magis glabrum ac lenius: Nucleus fructuum

Cuſſambii

vermengt, tot de conſiſtentie van een dun zalfje; by de Macaſſaren Minjacnileu *genaamt, en't welk by de zelve natie zeer in gebruik is om het lyf mede te ſmeeren: maakende van dezen oly beele bakken vol, dieze dan in potjes bewaren, want zy wort hoe ouder, hoe beter, midsgaders zoo ſchoon-geel, als bernſteen, en ook wat dikagtig: andere vermengen met dien olye een weinige fyn was, bladeren van Pandang, en ander reukwerk, 't welk eer het de conſiſtentie van een zalve krygt en gebruikt kan worden, eenige jaren out moet zyn; riekende zeer ſterk na 't Civet, en men noemt het als dan* Minjac Taun Taun, *dat is jaar-olye; om datze zyne deugt met de jaaren krygt, zynde gebruikelyk niet alleen tot de Indiaanſche plaizieren, om het lyf mede te ſmeeren, maar ook dienſtig in de Medicyne, en onder anderen mede voor ſweerende ooren, wanneerze warm gemaakt, en daar in gedaan wort.*

De enkelde of ongemengde oly van Cuſſambi *heeft mede die natuur, datze, over het jaar bewaart zynde, haar aan de kanten en bodem van de ſteene potten zet tot een dikke ſubſtantie, gelyk als witten ongel, blyvende evenwel in het midden altyt den klaare olye, en den ongel ſmelt ook wederom zeer ligt, wanneer by eenige hitte gevoelt: en wert deze olye gehouden voor de beſte, die men in deze contereyen bekomen kan, als zynde de bequaamſte om alderhande medicamenten en ſpeceryen daar in te weeken, en inzonderheit wort daar van gemaakt een zeer medicynale olye,* Minjac Sacalor *genaamt, 't welk geſchiet op de navolgende maniere: men neemt veelderhande beete ſpeceryen en ſchorſſen, en laatze eerſt in de zelve olye wat langzaam weeken, en voorts daar mede zoetjes opkooken; waar vanze een roodagtige koleur krygt, en daar na wertze door een doek gekleinſt; zynde deze toebereide olye, wanneer men dagelyk de leden daar mede ſtrykt, zeer dienſtig voor de ziekte of het gebrek* Sacalor: *'t welk is een* Beri Beri *of lammigheit, die uit koude voortkomt: deze olye zet mede op den bodem wel een dikke ſubſtantie, maar noit zulken ongel als de enkelde: moetende den droeſſem met de olye onder malkander geroert, en alzo te zamen gebruikt worden: De inwoonders van Solor en Boeton eeten deze vrugten gaarne raauw, niet alleen het rynſche vlees, maar ook de binnenſte korrel of heeſt, hoewel dezelve aan veelen hooft-pyn komen te veroorzaaken; de ſchorſe, die zeer bros is, gebruiken de Baliers onder haare gewreven pappen, waar mede zy, voor het baaden of waſſen, hun lyf beſmeren, om de buit van ſweet en andere vuiligheit te zuiveren, mengende daar onder ook fyn gewreven rys en andere ingredienten; ook gebruiken zommige deze ſchorſe tot hun Boborizalve, daar ook heete ſpeceryen onder komen, om het lichaam te verwermen, dog waar in zy een abuis hebben, nadien in dezelve gants geen bitte en ſteekt, maar wel een kleine adſtrictie en kleverigheit: by gebrek van Pinang kan men ook deze ſchorſſe eeten met de ſteelen van Siri-bladeren en kalk, en daar mede behelpen haar de gene, die het Pinang-eeten niet wel konnen nalaaten: Het hout van de oude boomen is, als gezegt, ligt-ros, dog volkomen out zynde, wert het graauw als* Caju-nani, *zonder aderen, en by de Sineezen op Java zeer gezogt tot hun zuiker-moolens, om dat het ſwaar is en zo haaſt niet en ſlyt; zo datze veeltyts tweehondert ryksdaalders geven voor een oude boom, vallende op Java zo dik, datze twee mannen pas konnen omvademen: en op Macaſſar vint men ook groote boomen, dog het hout wert aldaar meeſt gebruikt tot groote ſtylen aan huizen, en ploegen tot den lant-bouw; ook wert de gem. olye by de ſchilders wel genomen om haare verwe mede te wryven, maar zy en droogt niet wel: de groene vrugt wert ook wel gezouten of ingepekelt: deze boomen vallen op Bima zeer abundant, en werden aldaar wel ten principalen gehavent of gecultiveert om olye van te maaken, nadien op dat lant weinig Calappus-boomen worden gevonden: het hout gebruikenze mede tot ploegen, en de oude boomen verkoopenze aan de Sineezen, tot de voorſchreve hunne zuiker-moolens, en dewyl de takken van deze boomen meeſt regt opſchieten, zoo weten de Baliers ſwaare ſteenen daar aan te binden, om die uit te breiden en alzo een ſchaduwe te maaken: wel te verſtaan de takken van zodanige boomen, die by de huizen ſtaan, werdende buiten dien op het lant niet veel gevonden.*

De jonge bladeren kan men ook eeten, en gebruiken als Ulang Ulang *tot Viſſchen of Bocaſſam; en dewyl, als gezegt, deze olye met ter tyt wat korrelig of ongelig wert, zo valt by ook wat ſtram, wanneer men het lyf daar mede ſmeert, om het welk te verbeteren, moet men in 't vryven daar onder mengen eenige druppels van Lemoen-zap, 't welk hem zagter of dunder maakt: De heeſt van de moergem. Cuſ-*

ſambi

A
B

Cuſſambii a Javanis & Baleyenſibus contunditur, goſſipioque miſcetur, quod manibus in longa ducitur filamenta, atque convolutum bacellis vel Bamboſis arcuatim circumflectitur, quod circiter craſſitiei eſt candelæ, cujus loco accenſum adhibetur; Macaſſarenſes contuſos ſumunt nucleos *Cuſſambii*, hisque depurata illiniunt tela *Criſſe* dicta, quum melius ab ærugine hiſce præſerventur, quam per oleum Calappæ.

ſambi vrugten wert by de Javanen en Baliers ook geſtampt, onder kattoen vermengt, en met de handen tot lange enden of ſtukken t'zamen gerolt, wyders ſlangs gewyze om een Bamboes of lang ſtokje digt op malkanderen gewonden; hebbende omtrent de dikte van een kaars, en waar voor het ook, in brant geſtoken zynde, wert gebruikt: De Macaſſaren nemen mede de gekneusde korrels van de Cuſſambi, *en beſmeeren hun ſchoongemaakte en vers geblauwde criſſen daar mede, om dat het dezelve beter voor het roeſten bewaart, als de Calappus-olye.*

In Rumphii Auctuario hæc adduntur.

In het Auctuarium *van* Rumphius *wert dit 'er bygedaan.*

Ex Sina fructus adducitur *Linkeng* dictus, cujus truncus, folia, ac fructus omnino conveniunt cum Cuſſambio domeſtico, quæque arbores circa ædes plantantur, quarum fructus ſunt vere rotundi, & exterius glabri ſine ſpinis, ac ſuperius cum brevi apice: Hos ſiccos transferunt plenis ſaccis, crudique comeduntur, caro nempe circa nucleum hærens, quæ dulciſſimi eſt ſaporis, gratumque inde fit condimentum: Cuſſambium ſpinoſum antecedenti deſcriptum capite, pro Silveſtri ab ipſis habetur *Linkeng*, quodque edendo ineptum eſt.

Uit Sina wert een vrugt gebragt genaamt Linkeng, *t'eenemaal overeenkomende in ſtam, bladeren, en vrugten met de tamme* Cuſſambi, *dewelke men omtrent de wooningen plant, wiens vrugten zyn ront in de grootte van een knikker, en van buiten zonder doornen, hebbende een kort ſpitsje boven op. Zy brengenze droog met gebeele zakken vol, en men eetze uit de handt, te weten het vleeſch rondom de korrel hangende, dat zeer zoet van ſmaak is, en geeft ook een aangenaam confyt. De doornagtige* Cuſſambi *in 't voorgaande hooftſtuk beſchreven, houdenze voor een wild* Linkeng, *onbequaam om te eeten.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quinquageſimæ Septimæ,

Quæ ramum exhibet *Cuſſambii*, floribus fructibusque conſpicui.
A. *Separatum* denotat *fructum.*
B. Ejus *nucleum.*

OBSERVATIO.

Videtur hæc arbor ſpecies eſſe *Pongu H. Malab. part. 4. Tab.* 35. vocaturque a *Valent. Coeſambi-Boom pag.* 171. & *No.* XVI. exhibetur.

UYTLEGGING

Van de Seven- en Vyftigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Coeſambi-Boom *met zyn bloemen en vrugten.*
A. Wyſt aan een vrugt *in 't* byzonder.
B. Deszelfs kern.

AANMERKING.

Deze boom ſchynt een zoort te zyn van het Pongu *in het vierde deel* Tab. 35. *van de* Hortus Malabaric. *beſchreven en verbeeldt, en wert* Coeſambi-Boom *van* Valent. pag. 171. *genaamt en* No. XVI. *verbeeldt.*

CAPUT QUADRAG. OCTAVUM.

Pomum Draconum. Boa Rau.

BOa-rau duplex eſt, domeſtica nempe & ſilveſtris arbor, cujus & primam ſpeciem hoc in capite deſcribemus: Quæ arbor eſt excelſa, erecta, coma ſatis denſa, ad ramorum ſummum rectæ & firmæ progerminant rachides plurimæ conjunctæ, quæ ſunt rotundulæ, ſunt autem ſuperius prominentes, dorſo quaſi auctæ, atque ad earum ortum geniculum aliquod adparet. Rami ſupremi ſunt lanuginoſi ac herbacei, per longitudinem in tria rotunda dorſa ſeu prominentias, atque in tres profundos ſulcos diviſi: Folia autem quibusdam in ramulis ſeu rachide ſunt alternata, in aliis vero ſunt oppoſita, ſex ſeptemve ab utroque latere, folia Anonæ quodammodo referentia, ſed ſunt magis glabra, latiora, firmiora, colorisque atro-virentis. Suprema novem decemve pollices longa, ac duos vel tres pollices lata, infima quinque circiter pollices longa, ac tres lata, integra, multisque parallelis transverſalibus diſtincta coſtis, brevibusque inſidentia petiolis. Superiorque folii dimidia pars ſemper amplior eſt inferiore, ita ut nervus non directe per medium tranſeat. Foliorum odor eſt gravis atque ingratus fere inſtar Canaribers, ſeu piſcium ſalitarum, ſaporque inſuper eſt amarus, quum Silveſtris *Boa-rau* ſit acidus & adſtringens. Junioris arboris folia ſunt diverſa ab illis, quæ vetuſtioris ſunt arboris, multo enim majora ſunt, decem & undecim nempe pollices longa, tresque pollices lata: Coſtæ tranſverſales ſunt itidem magis intricatæ, ſuntque in inferiore prope petiolos parte rugoſa vel piloſa, ſed non tamen ita, ac Silveſtris *Boa-rau*, quædam per paria ad rachidem, alia vero ſimplicia vel alternata locantur: Ad ramorum ſupremum magnus oritur racemus florifer, a duodecim in quindecim pollices longus, in varios diviſus petiolos laterales, ex quibus plurimi excreſcunt floſculi, cupream referentes ollulam, ſeu flores Lilii Convallii, compoſiti ex

XLVIII. HOOFDSTUK.

De Drake-Boom.

BOa-rau *is tweederley, namentlyk tamme en wilde, en waar van wy de eerſte zoort ook in dit capittel eerſt beſchryven zullen: dezelve is een hooge regte boom, met een redelyke digte kruin, aan 't voorſte der takken komen regte en ſtyve ryskens voort, veele by malkander, zynde wel rondagtig, dog hebben boven een ſcherpe rugge, en by haren borſtpronk een knietje: de uiterſte takken zyn wat wol-of kruidagtig, langs beenen in drie ronde ruggen en drie diepe voorens afgedeelt: de bladeren ſtaan aan zommige ryskens wat verwiſſelt, en weder aan zommige regt tegens malkanderen over: zes of zeven aan een zyde: gelykende wel na de bladeren van* Anona, *dog zyn wat gladder, breeder, ſtyver, en van koleur ſwart-groen: de voorſte negen en thien duimen lank, midsgaders twee en drie duimen breet, de agterſte omtrent vyf duimen lank, en drie breet, hebbende de voorſte een lange ſpitze, dog die aan de agterſte wat korter, en als afgebrooken is, voorts agter en voor byna even breet, met evene kanten, veele parallele dwersribben, en ſtaande op korte ſteelen: de voorſte helft van 't blat is altyt wat breeder dan d'andere, zoo dat de zenuwe niet regt door de midden gaat: de reuk van de bladeren is ſwaar en onliefelyk, even als die van de Canaribers, of gezoute vis, en boven dien is de ſmaak wat bitter, daar die van 't wilde* Boa-rau *zuur en zamentrekkende is: De bladeren van de jonge boom verſchillen meêr al wat van d'oude, want zy zyn veel grooter, te weten, thien a elf duimen lank, en drie duimen breet: De dwers-ribben loopen ook wat verwerder door malkander, zynde aan de onderſte zyde by de ſteelen wat ruig of hairig, dog zo veel niet als de wilde* Boa-rau; *zommige ſtaan met paaren aan de takjens, en andere voor enkelt, of maar een alleen: aan 't uiterſte der takken komt voort een groote bloem-tros, van twaalf tot vyfthien duimen lank, en verdeelt in verſcheide zydetakjens, daar veel klein bloeizel aan zit, wel gelykende na een kopere potje, of het* Lilium Convallium, *en gemaakt van vyf kleine en vuil-witte blaatjes, dewelke digt omvan-*

ex quinque petalis albidis, quæ arcte ambiunt quinquangulare piſtillum, quod in fructum excreſcit ſimilis formæ: Flores hi quinquangulares itidem adparent, dictoque piſtillo breve inſidet capitulum, quod ſuperius clauditur, ac tria vix notabilia exhibet ſtigmata; Plurimi flores decidunt, ita ut pauciſſimi excreſcant, fructus poma referunt ex rotundo plana ſeu compreſſa, magnitudinis *Limonum-Nipis*; primo viridia, dein flava inſtar ceræ ſordidæ.

Quæ exterius in peripheria quinque gerunt orificia, atque ex quovis orificio extenduntur tres breves ſtriæ uti in triangulo; Et licet plurimi decidant flores, fructus tamen multi combinati dependent, qui interius officulum gerunt magnum planum, ex rotundo quinquangulare, ac ſuprema protuberans parte, ubi quinque itidem foveolæ adparent ſeu cellulæ, in quibus totidem continentur ſemina, Cucurbitæ ſemina quoad formam referentia, quæ tam firmiter ipſis inſident, ut vix ſeparari poſſint: In inferiore parte multis foveolis inſtar foraminum ſunt excavata officula, ſed non perforata, quædam horum officulorum hexagona itidem obſervantur, totidemque gerunt ſemina, ſed hoc rarum eſt. Circa hoc officulum hæret vel locatur mollis ac ſuccoſa caro, ſaporis acidi adſtringentis, in penitus vero maturis eſt acidula, peculiaremque habet odorem, ita ut edulis ſit & cruda comedatur. Rami hujus arboris ſunt fragiles, facileque abrumpuntur, horum cortex eſt glaber, truncus æqualis, rotundus, ſed lignum non valet, medullamque habet amplam ac fungoſam. In Amboina lente excreſcit hæc arbor, excelſamque eſſe oportet, antequam fructus producat, hocque non omnibus contingit annis. In occidentalibus ſeu ſiccis anni menſibus floret, ac incipientibus Orientalibus anni menſibus fructus matureſcunt; In Amboina raro occurrit, & plurimum in pagis circa ædes, ubi lætius etiam creſcit, ſi ſpatium nempe circa radices depuretur & purum ſervetur: Hituenſes hujus domeſticæ *Boa-Rau* duas numerant ſpecies, ſed differunt tantum fructibus, cujusque fructus ſunt magnitudinis ovi gallinacei, ipſorum lingua *Ayalan* vocatur, altera autem, cujus fructus ſunt minores, ac vulgatiſſima, *Laueby* dicitur.

Nomen. Hunc fructum Latina Lingua *Pomum Draconum* vocavimus, a Malaicenſi *Boa Rau*, quo nomine per totam Indiam aquoſam notus eſt, licet hujus nominis denominatio excogitari nequeat: In Macaſſara dicitur *Raubitu*, in Amboina *Lau* & *Laueſiy*, quamvis ibi parum ſit notus, a Baleyenſibus autem nominatur *Dau Bande Daue.*

Locus. Raro occurrit in Amboina, ſed in occidentalibus inſulis, & Banda frequentior eſt arbor & magis nota.

Uſus. Fructus penitus maturi, crudi comedi poſſunt, quamvis aciditatem nunquam amittant: Amboinenſes autem raro eos uſque ad maturitatem relinquunt, ſed illis utuntur fere maturis, quos cum piſcibus coquunt; ex quibus acidum componunt condimentum, quod ventriculo & cibo gratum eſt, quæque crudi ac cocti gratum habent ſaporem odoremque, fere uti apud nos fructus acidus in putredinem inclinans, qui obſervatur quoque in ſubſequente Condondong. Amboinenſes has arbores plurimum plantant circa ædes, ut fructus ipſis inſerviant loco Limonum, quique ex eorum ſucco expreſſo condimentum acidum conficiunt, cui miſcent contritum Capſici fructum, cum quo pultem Sagoeu ſeu Papeda edunt. Fructus hic in Baleya videtur dulcior, quum ibi multum colatur, ac plus propagetur: Juniorum quoque foliorum ſuccum propinant tamquam refrigerans remedium illis, qui æſtuantem habent ſanguinem, febribusque laborant.

gen een vyf boekig knopje, daar de vrugt, mede van zodanigen fatzoen, uit voortkomt: Het bloempje inſgelyks een vyf-zydige gedaante hebbende; op 't voorſchreve knopje ſtaat een kort balsje, 't welk boven toe is, en drie pas of naauw kennelyke ſtipjes vertoont; 't meeſte bloeizel valt af, zo dat wel het minſte aan een tros tot perfectie komt: De vrugten zyn als appeltjes, uit den ronde wat platagtig, en van grootte als een Limon-Nipis, *eerſt groen, daarna geel, als vuil waſch.*

Van buiten op den omloop hebbenze vyf gaatjes, en van ieder gaatje verſpreiden hun drie korte ſtreepen, als in een drie-angel, en niettegenſtaande het meeſte bloeizel afvalt, zo hangen deze vrugten nog al veele by malkander; hebbende van binnen een groote vlakke ſteen, wat uit den ronden vyf kantig; en aan de voorſte of bovenſte zyde een weinig bultig, alwaar men ook ziet vyf kuiltjes, en in dezelve zo veele zaden, van gedaante als de korrels van Cawoerden, dog zo vaſt daar in zittende, dat menze daar niet wel uitkrygen kan; aan de onderſte zyde zynze mede met veele kuiltjes als gaatjes uitgeholt, dog die en gaan niet door; men vind ook wel zommige dezer ſteenen, die zesboekig zyn, en ook zo veele zaaden hebben, dog dat gebeurt zelden: Om deze korrel legt of hangt een zappig week vleeſch, zynde zuur en zamentrekkende van ſmaak, dog aan de gebeel rype wert het rynſch, en beeft een byzondere geur, zo dat men het raauw eeten kan: De takken zyn bros, en breeken zeer ligt af, de ſchorſſe is effen, de ſtamme gelykformig ront, dog het hout ondeugent, hebbende ook een groot week hert. Hier in Amboina ſchiet dezen boom zeer lankzaam op, moetende al heel groot zyn, eer hy vrugten draagt, en dat gebeurt dan nog niet alle Jaaren: Hy bloeit in de weſt- of drooge mouſſon, en in 't begin van de Ooſt-mouſſon werden de voorn. zyne vrugten ryp: In Amboina vind men hem weinig, en dan nog wel meeſt in de negoryen, by en omtrent de huizen, alwaar hy ook wel beſt opſchiet, te weten, als men het plein omtrent de wortel zuiver en ſchoon houd: De Hitueezen hebben of maken van deze Tamme Boa-Rau *twee geſlagten, dog het verſchil is maar alleen omtrent de vrugten; noemende de gene, die omtrent zo groot zyn als een hoender-ey, op haar ſpraak,* Ayalan, *en de andere, zynde wat kleinder, mitsgaders de gemeenſte,* Lauehy.

Naam. *Wy hebben deze vrugt in 't Latyn genaamt* Pomum Draconum, *na 't Maleytſche* Boa Rau, *waar mede zy door gebeel Water-Indien bekent is, hoewel men de oorzaak dezes naams niet wel uitvinden of raaden kan:* Op *Macaſſar wortze genaamt* Rauhitu, *in Amboina* Lau, *en* Laueſiy, *hoewelze aldaar weinig bekent is, en by de Baliers* Dau Bande Daue.

Plaats. *Men vintze weinig in Amboina: dog in de Weſterſche eylanden, en Banda is zy meer bekent.*

Gebruyk. *De vrugten, volkomen ryp zynde, kan men ook raauw eten, hoewelze haar zuurte nooyt t'eenemaal verliezen: dog de Amboineeſen latenze zelden zo verre komen, maar gebruykenze ten naaſten-by ryp zynde: dezelve kokende by haare viſſen, en alzo daar van makende een zuure Sauze, die de mage, en ook in 't eeten aangenaam is, hebbende, zo raauw als gekookt, een byzondere geur, byna als by ons een zuure vrugt, die wat begint te rotten, en die beeft men mede in de hier navolgende Condondong: De Amboineeſen planten deze boomen meeſt by haare huyzen, om gedient te konnen zyn van haare vrugten, in plaats van Lemoenen, als konnende van het uitgeperſte zap een zuure Sauſe maken, daar by doende een gewreven ritsje, en waarmede zy dan hun Sagoe-bry of Papeda eeten: Het ſchynt dat deze vrugt op Baley wat zoeter is, om datze aldaar meer voortgeplant wert: En zy geven ook het zap van de jonge bladeren, als een verkoelent hulpmiddel, te drinken den gene, die een groote verbitting gevoelen, en met koortzen bevangen zyn.*

EXPLICATIO

Tabulæ Quinquageſimæ Octavæ,

Quæ ramum exhibet *Pomi Draconis*, ubi Litt.
A. Ejus *florem.*
B. Vero *fructum.* Et
C. Ejus *nucleum* denotat.

UYTLEGGING

Van de Acht- en Vyftigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Drake-Boom, *alwaar de Lett.*
A. Zyn bloem,
B. Deszelfs vrugt, *en*
C. De kern *aanwyſt.*

B
A
C

CAPUT QUADRAGES. NONUM.

Pomum Draconum Silveſtre. Boa-rau Utan.

SIlveſtris hæc *Boa Rau* arbor parum differt a domeſtica; folia autem ſunt longiora, anguſtiora, ac flaccidiora, magisque acuminata, ex rachide quoque dependentia, eodem locata ordine ac domeſticæ, plerumque tamen alternata, magnusque nervus non directe per medium decurrit, coloris ſunt pallidioris, pluresque gerunt coſtas transverſales parallelo ordine, circa petiolos & ab inferiore parte ſunt piloſa, magisque rugoſa, quam domeſtica, uti quoque ad ramorum extremitates, in vetuſtiorbus autem foliis hæc villoſitas plurimum perit, æque ac in domeſtica, quamvis ſilveſtris ſemper ſint magis rugoſa. Juniora folia ſunt ad oras leviter ſerrata, ſaporis acidi inſtar Acetoſæ, ſed parum adſtringentis: Foliorum rachides prope ramos majoribus inſident geniculis quam domeſticæ, ſuntque longiores, ac plerumque octo vel novem gerunt foliorum paria, inpari aliquando extremum claudente: In junioribus ſurculis plerumque folia ſunt oppoſita, in vetuſtioribus vero alternata, atque adeo arcte juncta, ut fere ſeſe tangant, horum oræ ſunt magis æquales quam domeſticæ, immo æque hujus folia referunt ac plurimarum aliarum arborum, ita ut adcurate adtendere oporteat, qui illa diſtinguet. Immo periti ſæpe incolæ, qui hæc quotidie tractant, ſæpe hac in re falluntur: Vetuſtiores foliorum rachides atque ramificationes non quidem ſunt lanuginoſæ neque piloſæ, in foliis tamen aliqua ſcabrities ſentitur.

Racemus florifer in ſummo quoque ramulorum provenit, qui brevior eſt domeſticæ, atque in laterales dividitur petiolos, in quibus duo treſve fructus perfecti excreſcunt, paulo majores glande ſclopetaria, plurimum rotundi, vel parum compreſſi, atque in eorum peripheria æque ac in domeſticæ quinque notantur orificia ſtellata; horum color, ſi matureſcant, ex cinereo luteſcit, & caro interior eſt minor, ſed ſuccoſior quam domeſticæ, quæ nec ita acida eſt, ſed vinoſior, ac dulcior, ſi penitus matura ſit.

Saltem hoc obtinet iis in fructibus, qui in Amboina & Banda creſcunt; in Macaſſara vero & Baleya, ut audivi, ſilveſtris fructus ſunt acidiores: Silveſtris officula deſcripta, quoad proportionem multo ſunt majora domeſticæ, quamvis revera ſint minora, ſed totum fere inplent fructum, paucam enim habent carnem, quæ tamen facilior tolli poteſt ac domeſticæ ſpeciei: Officulum hoc itidem eſt ex rotundo quinquangulare, ſed non ita regulare ac domeſticæ, inque ſuperiore ejus parte talia gerit quinque ſemina, qualia ſuperiore in capite deſcripta ſunt, in inferiore autem ejus parte tot foraminibus non eſt inſtructum; ſiccum quoque eſt, ac ruffa lanugine tectum: Rami ac cortex quoque ſunt fragiles, poſteriorque ſuccoſus eſt: Lignum itidem inutile medullam gerit mollem, hæque arbores in tantam excreſcunt craſſitiem & magnitudinem, ut duo vix viri ulnis eas amplecti poſſint, comamque gerunt inſuper admodum extenſam: Truncus autem non ita eſt rotundus nec erectus, ac domeſticæ: In Macaſſara altera occurrit itidem *Rau-arbor*, cujus fructus multo ſunt majores domeſticæ, ſed quam maxime acidi & magis compreſſi, qui cum plana comparantur ciſtella, huicque populo *Rau-genrang* dicitur.

Anni-tempus Cum domeſtica convenit, in hortis autem non colitur, ſed ſponte hinc inde in ſilvis creſcit, ac ſolitudinibus.

Nomen. Latine *Pomum Draconum Silveſtre.* Malaice *Boa Rau Oetan.* In Java circa Griſſeckam *Boa Coan.* Amboinice in Leytimora prima ſpecies *Uteren* & *Uttenen*: Altera minor ac vulgatior *Ulerum*: Hituenſibus *Ululon.* In Banda *Toropatti*, quo proprie minorem intelligunt ſpeciem, ibique plurimum notam.

Locus. In Amboinenſibus ſilvis hæc arbor frequentior eſt, magisque nota quam in Amboina domeſtica, atque in ſingulis creſcit inſulis uti & in illis Bandæ. Item in Java, Baleya &c. ſed ubique, uti dictum fuit, in fructu parva obſervatur differentia, qui uno in loco major, in altero vero minor eſt, in uno dulcis, in altero acidus.

Uſus.

XLIX. HOOFDSTUK.

De wilde Draake-boom.

DE *wilde* Boa Rau *verſchilt zeer weinig van de tamme, de bladeren zyn wat langer, ſmalder, en ſlapper, ook met een lange ſpits, en ſtaande of hangende aan de ryskens, in dezelfde ordre geſchikt als die van de Tamme, doch meeſt over 's bands tegens malkander, en de groote Zenuwe gaat ook niet regt door de midden, van coleur zynze wat ligter groen, en hebben ook in een geſchikter ordre, meerder dwers-ribben, dog omtrent de ſteelen, en aan de onderſte zyde zynze vry wat haairig, en veel ruyger dan de Tamme, gelyk mede aan 't uiterſte der takskens, dog aan de oude bladeren vergaat deze haairigheit meeſt, zo wel als aan de Tamme, hoewel de wilde nog altyd wat ruyger vallen: De jonge bladeren zyn ook een weinig, dog donker of ſlaauw, aan de kanten geſchaart, regt zuur van ſmaak, als Zuuring, dog wat zamentrekkende: De ryskens ſtaan ook by de takken op merkelyk grooter knietjes, dan de tamme, en zyn ook wat langer, hebbende gemeenelyk acht à negen paar bladeren, en zomtyds een alleen vooruit; aan de jonge takskens ſtaanze meeſt tegens malkander, maar aan de oude over 's bands, en zo digt, datze malkander komen te raken, haare zyden loopen evenwydiger dan die van de tamme, altbans, zy gelyken zo wel na de tamme bladeren, en zo mede na die van veele andere zoorten van boomen, dat men 'er al naauw op letten moet, dieze onderſcheiden zal: Ja zelfs de Indiaanſche Meeſtreſſen, die 'er dagelyks mede omgaan, werden dikwils daar omtrent geabuzeert: De oude ryskens en takken hebben wel geen wol nog haairen, dog op de bladeren wert evenwel wat ſteekeligs gevoelt.*

De bloem-tros komt mede voort aan 't voorſte der ryskens, zynde wat korter, dan die van de tamme, en mede verdeelt in takjens, waar aan maar twee of drie vrugten tot perfectie komen, wat grooter als een Musquets-kogel, en meeſt ront, of een weinig gedrukt; hebbende zo wel als de tamme, vyf geſternde gaatjes in den omloop, en haar coleur, alsze ryp worden, is uit den graauwen dooir-geel, van binnen hebbenze veel minder, en zappiger vleeſch, dan de tamme, zynde ook zo zuur niet, maar wat rynſch en zoetagtig, te weten, alsze haar volkomen rypheit hebben.

Immers dit wort zo bevonden aan de gene, die in Amboina en Banda vallen; maar op Macaſſar en Baley, na ik verſtaa, zouden de wilde zuurder wezen, dan de tamme; de korrels van de wilde, die wy beſchreven hebben, zyn na proportie veel grooter dan de tamme, hoewel in haar zelven vry wat kleinder, beſlaande byna de geheele vrugt, en zy hebben maar een weinig vleeſch: dog 't welk men daar ligter kan afzuigen, dan van de meergem. tamme zoort: De korrel is ook uit den ronden vyfhoekig, maar zo geſchikt niet, als die van de tamme, hebbende aan de boven-zyde mede zodanige vyf Zaaden, als in 't voorgaande Capittel ſtaan uitgedrukt, doch aan de onderſte zyde heeft hy zo veel gaten niet: Ook is hy, droog zynde, met een roſſe dons bekleed: De takken en ſchors zyn mede bros, en het laatſt-genoemde wat zappig: Het hout, mede ondeugent zynde, heeft een week hert, en deze boomen werden zo groot en dik, datze twee mannen naauwlyks konnen omvademen; hebbende daarenboven een wyd-uitgeſpreide kruin; dog de ſtam is zo ront, nog regt en ſtyl niet, als die van de Tamme, maar ook zeer zuur, en meer gedrukt, werdende daarom by een plat trommeltje vergeleeken, en by dien Landaart Rau-genrang *genaamt.*

Sayzoen. *Zyn Sayzoen is als dat van de Tamme, werdende in de thuynen niet geplant; maar waſt van zelfs hier en daar in de boſſchen of wilderniſſen.*

Naam. *In 't Latyn* Pomum Draconum Silveſtre: *In 't Maleyts* Boa Rau Oetan, *op Java, omtrent Griſſeck,* Boa Coan: *Ambons, op Leytimor, het eerſte geſlagte,* Uteren, *en* Utenen: *Het kleinſte en gemeenſte* Ulerum: *In 't Hituees,* Ululon: *en 't Bandaas* Toropatti, *waarmede zy eigentlyk verſtaan de kleine, en aldaar meeſt bekende.*

Plaats. *In d'Amboinſche boſſchen is dezen wilden boom veel bekender dan de tamme, groeyende op alle de Eilanden, en ook op die van Banda: Alsmede op Java, Baley &c., dog overal vint men, als gezegt, een klein onderſcheit in de vrugt, als zynde op d'eene plaats grooter, op d'andere wat kleinder, hier zoet, en daar weder zuur.*

Gebruik.

Uſus. Dum in Amboina ſilveſtris ſpeciei fructus ſit dulcior, quamvis minorem gerat carnem domeſtico, hinc crudus magis comeditur, ut os ac ventriculus refocilletur: Apri quam maxime hos etiam expetunt fructus, qui maturi magna in copia ex arboribus decidunt, ipſeque officulum talis fructus in Hituenſi regione in apro inveni: Palumbes Bandenſes hos itidem amant fructus, ac Bandenſes muria hos condiunt inſtar illorum Tropatti, ac uti nos ſalitas Olivas, quibus ad cibos utuntur, huncque in finem ſemi-maturos ſumunt fructus: Aliis in locis, uti ſupra de domeſticæ fuit dictum, cum piſcibus hi coquuntur, vel proprie varia Kerry genera hiſce præparantur.

Juniora harum arborum folia apud mulierculas ſeu curatrices magno in uſu ſunt contra Aphthas, tam infantum quam adultorum, atque hunc in finem illa inter manus conterunt, ſuccumque exprimunt, ægroque propinant cum guttis aliquot Limonum ſucci, vel os hocce colluunt: Quidam etiam hocce utuntur ſucco contra albugineas oculorum maculas, ſed fortis admodum eſt & acer, foliaque hæc potius, antequam conterantur, eorumque exprimatur ſuccus, ſupra ignem ſunt extendenda, ut flacceſcant, neque etiam Limonum ſuccus huic ſucco eſt miſcendus, ſed ut melius hic tolerari poſſit, aquæ miſcendus eſt, ſimili quoque modo hæc folia calefacta, ac manibus parum contrita partibus inponuntur pudendis, tam virorum, quam feminarum, ſi inflammatæ fuerint ardore urinæ, vel Dyſuria fuerint exulceratæ, quod parum quidem arrodit, ſed ſimul ardorem extrahit, depurat, & propellit calculoſam ſubſtantiam, quæ Dyſuria concentratur. Feminæ quoque ex hiſce foliis peſſaria formant, quæ per totam noctem naturalibus intrudunt partibus, ut depurentur, refrigerenturque.

Gebruik. *Dewyl in Amboina dit wilde geſlagt zoeter van ſmaak is, hoewelze minder vleeſch hebben dan de tamme, zo werdenze ook meerder raauw gegeeten, om den mont en maag te ververſchen: Ook zyn de wilde verkens zeer graag na deze vrugten, dewelke ryp wordende, met menigte onder de boomen vallen; en ik zelve heb een korrel van zodanigen vrugt op 't Hitueeſche land, binnen in een wilt verken gevonden, de wilde duiven in Banda eeten deze vrugten ook zeer graag, en de Bandaneezen wetenze, gelyk als hare Tropatti, intepeekelen, en zo als wy de gezoute Olyven, tot haar toeſpys te gebruiken, en daar toe nemenze maar alleen de half-rypen; op andere plaatzen werdenze, gelyk boven van de Tamme is gezegt, by de viſſchen gekookt, of eigentlyk verſcheide zoort van Kerry mede toebereid.*

De jonge bladeren van deze boomen zyn by de vrouwtjes of meeſtreſſen, in groot gebruik tegens de ſprouw, zo wel omtrent kinderen, als oude lieden, en ten dien einde vryven zy dezelve in de handen, wringen het zap daar uit, en laaten het den patient met een druppel Lemoen-zap indrinken, of den mont daar mede ſpoelen; en zommige gebruiken dat zap ook tegens witte vlekken en ſchellen der oogen, dog het byt zeer, en is al wat ſcherp, moetende de bladeren, eer menze uitwringt, wat over 't vuur worden gehouden, tot datze komen te verſlenſen, ook en mag men daar (om het te beter te konnen verdraagen) geen Lemoen-zap, maar liever wat water bydoen: Op dezelfde manier werden ook deze bladeren warm gemaakt, met de handen een weinig gevreven, en gelegt op de ſchamele leden, zo van mannen, als van vrouwen, dewelke verbit, en door de brant-pis, of ſcherpe en moeyelyke waterlozing, beſchadigt zyn, en 't welk wel een weinig byt, maar trekt alsdan ook de brant uit, en zuivert of verdryft de kalkagtige ſubſtantie, die de dyſuria aanzet; De vrouwen maken ook uit, of van dezelve bladeren gebeele peſſariſen, en laaten die een gebeele nagt ſteken in haare natuurlyke gelegentheit, om dezelve te zuiveren en te verkoelen.

EXPLICATIO

Tabulæ Quinquageſimæ Nonæ

Ramum exhibet *Arboris Draconis Silveſtris*, ubi Litt. A. Ejus *Officulum* denotat.

OBSERVATIO.

Domeſtica antecedente capite deſcripta, & hæc *Arbor Draconum Silveſtris* a *Valent. pag.* 170. enumeratur & obiter deſcribitur, inque *Tabula* ſub *no.* XIV. prior exhibetur.

UYTLEGGING

Van de Negen- en Vyftigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Wilde Drake-Boom, *alwaar Lett. A. Deszelfs* Zaat-kern *verbeeldt.*

AANMERKING.

De Tamme zoort *in het voorgaande Capittel beſchreven, en de* Wilde Draken-Boom *werden by* Valent. pag. 170. *vermelt, en ter loops beſchreven, en van de eerſte op de* plaat *onder* no. *XIV. een afbeelding vertoont.*

A

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Condondum. Condondong.

ARbor hæc eſt mediocris, magnitudinis circiter Ceraſorum, quas ejus truncus glaberque cortex optime refert, raros gerit ac plurimum erectos ramos; Folia ex tenui, rotunda, ac firma rachide breviſſimis in petiolis propullulant, per ſeptem octove paria oppoſita. Quæ ſunt pinguia, ſuccoſa, & fragilia, quatuor pollices longa, duos digitos lata, ad oras leviter ac parum dentata, ſine prominentibus apicibus, ſed rotundas in oras deſinentia. Major nervus non directe per medium tranſit, coſtæque transverſales arcuatim ad foliorum oras concurrunt, quæ porro ſunt glabra, acidumque habent ſaporem. Flores longis & extenſis in racemis progerminant, qui ex ſtriatis ac fragilibus formantur petiolis, illi autem primo luteſcentia ſunt capitula, quæ dein aperiuntur in albicantes ac pentapetalos floſculos, intus repletos brevibus ac luteis ſtaminibus, ſub quibus embryo apparet luteus, qui fit fructus. Quumque plures decidant flores, hinc unus alterve tantum hinc inde excreſcit fructus, totus autem racemus adeo mollis eſt, ut coqui poſſit, vel inſtar lactucæ crudus comedi, ſed acidulus eſt, fere inſtar vitis clavicularum.

Fructus ſunt magnitudinis ovi anatis, quamvis prope petiolum ſint latiores, ac quaſi fovea inpreſſi, exterius cortice glabro obducti, qui, quum maturi ſint, intenſe eſt luteus, ac carni ipſi adhæret inſtar *Mangæ*, ſub hoc pauca ſuccoſa reconditur caro, ſaporis acidi, licet fructus penitus fuerint maturi, gravisque odoris, fere inſtar pomorum acidorum putridorum, totum replentes locum vel cubile, in quo adſervantur: Intus continent magnum fibroſum nucleum, inſtar glebæ intricatæ & confectæ ex plurimis filamentis, quorum quædam eminent inſtar ſpinularum, alia autem inſtar futurarum apparent, officulum hoc porro eſt lignoſum, ac duris conſtans venis, in hujus autem centro ſeu cavitate parvus continetur nucleus prunellorum ſilveſtrium formam referens. Hujus arboris truncus eſt rectus, rotundus, & aliquando hominis craſſitiei, plurimæ vero arbores vix crure fiunt craſſiores, cortice glabro, æquali, ac ſpadiceo vel nigricante obductæ, lignum ejus eſt ſuccoſum, molle, ac ædificando ineptum, ſed vegetativæ naturæ, amputati enim trunci facillime denuo excreſcunt, ſi terræ committantur, immo licet in terram modo fuerint projecti: hocque modo hæc plurimum propagatur arbor: Peculiarem quoque habet naturam, parum cum harum inſularum arboribus convenientem: Quotannis enim menſe Septembri ad finem pluvioſi temporis folia jam demittit vetuſta, ita ut menſe Octobri illis penitus ſit denudata: Atque mox nova iterum regerminant folia ac flores; fructus autem Februario & menſe Martio matureſcunt: Altera ſilveſtris eſt arbor, quæ naturam hanc folia ſua dimittendi tali ſequitur modo, atque cum *Condondo* aliquam habet ſimilitudinem, quæque poſtea *libr. quinto cap.* 19. deſcribetur nomine *Arboris redivivæ.*

Nomen. Latine *Condondum*, ex Malaicenſi *Condondong*: Ternatenſibus *Ngaulu* vocatur, Amboinenſibus *Ulit* & *Urit*, atque arbor peculiari nomine *Urit Ebu.* In Banda *Hureck:* Baleya *Catsjem tsjem*, Macaſſara *Carunrun*, & Bima *Intsji* dicitur.

Locus. Plurimum in inſulis Malaicenſibus eſt nota arbor, ſed præſertim hiſce in Orientalibus ac Moluccis inſulis.

Uſus. Amboinenſes fructum hunc aqua inſtillant ſalſa, crudumque edunt cum Canary & Sagoe. Solus enim ſi edatur, labiis nocet acredine, atque plurimum cum piſcibus coquitur, ac loco Limonum uſurpatur ad condimenta præparanda, quibus Papedam edunt, hocque a plebejo fit populo, unde non æſtimatur hic fructus. Folia, quibus inſtar Acetoſæ utuntur, cum piſcibus aſſantur: Quæque ſimul conducunt ad eorum corpora depuranda, tam in morbis quam ſano in ſtatu. Tumque aqua hunc in finem ebulliuntur: Longi rectique hujus arboris rami adhibentur ad poſtes ſepesque, quum vegeti, facillimeque germinantes in arbores excreſcant, hæcque præcipua propaga-

L. HOOFDSTUK.

Condondong-Boom.

DIt is een middelmatige Boom, omtrent zo groot als onze Kerſſeboom, na dewelke zyn ſtam en gladde ſchorſſe ook zeer wel gelykt, hy heeft weinig en meeſt overeind' ſtaande takken: De bladeren ſtaan of komen aan dunne, ronde, en ſtyve ryskens, op korte ſteeltjens, by zeven en acht paren, regt tegens malkander over; Zy zyn vet, zappig, en bros, vier duimen lang, twee vingers breet, aan de kanten een weinig en donker getant, zonder uitſteekende ſpitſen, maar met ronde boeken: De groote Zenuwe gaat ook niet regt door de midden, en de dwersribben ſluiten haar met boogen langs de kanten te zamen; zynde wyders glat, en zuur van ſmaak: Het bloeizel komt voort aan lange uitgebreide troſſen, van geſtreepte en broſſe ſteelen gemaakt, zynde in 't eerſte geelagtige knopjes, die hun daarna openen in kleine, witte, en vyf bladige bloempjes, van binnen gevult met korte geele draatjes, en daar onder een geel knopje of hertje, waar uit de vrugt voortkomt: Doch dewyl het meeſte bloeizel afvalt, zo komt 'er maar hier en daar eene tot perfectie, zynde den gebeelen tros zo mals, dat men hem kooken, en ook eeten kan als Salade, dog valt wat zuuragtig van ſmaak, byna gelyk de Clavieren van den Wyngaart.

De vrugten zyn ongeveer zo groot als een Enden-ey, hoewel by de ſteel wat breeder, en als ingedrukt, van buiten met een gladde ſchil, dewelke, alsze ryp worden, hooggeel is, en ook aan 't vleeſch hangt, gelyk die van de Mangas, *daar onder vint men een weinig zappig vleeſch, van ſmaak zuur, ook zelve alsze op haar rypſte zyn, en met haaren ſterken reuk, byna als zuure verrotte appelen, vervullenze de gebeele plaats of kamer, daarze worden bewaart: Van binnen hebbenze een groote pelſige korrel, als een door malkander verwerde klomp, en gemaakt van veele draatjens, waar van zommige uitſteeken als doornen, en andere hun vertoonen als maaden, zynde voorts niet als boutagtige en harde aderen, en in de holligheit van binnen leid een gantſch kleine korrel, wel gelykende na die van een ſlee of pruim: De ſtam van den boom is regt, ront, en zomtyds van de dikte eens mans, dog de meeſte-part wort niet dikker dan een dye, met een gladde, effene, zwartbruine ſchorſſe: Het bout is zappig, week, en tot timmeren gantſch onbequaam, dog van zeer groeizamen aart, want de afgebouwene takken ſchieten zeer ligt wederom uit, als menze in de aarde ſteekt, ja ook al ſmyt menze maar zo op de aarde neder, en op dusdanigen manier wert dezen boom doorgaans voortgeplant: Ook heeft hy een byzondere natuur, met weinige boomen dezer Eilanden gemeen, of overeenkomende; want jaarlyks in September, op het uitgaan van het Regen-mouſſon, begint hy al zyn oude bladeren aftewerpen, zo dat hy in October als gebeel dor ſtaat: En ſtraks daar op krygt hy weder jong loof en bloeizel; en de vrugten werden ryp in February en Maart: Daar is nog een andere wilde boom, dewelke deze natuur van het verwiſſelen zyner bladeren ook navolgt, en met de* Condondong *eenige gelykeniſſe heeft, zullende hierna in 't* vyfde Boek, Capittel 19. *onder den naam van* Arbor rediviva *worden beſchreven.*

Naam. *In 't Latyn* Condondum, *na't Maleytſche* Condondong; *Ternaats* Ngaulu: *Amboins* Ulit, *en* Urit, *en den boom in 't byzonder* Urit Ehu: *Bandaas* Hureck: *Baleys* Catsjem tsjem: *Macaſſers* Carunrun; *en Bimas* Intsji.

Plaats. *Hy is in meeſt alle de Maleytſche eylanden bekent, dog wel byzonderlyk in deze Ooſterſche, mitsgaders in die van de Moluccos.*

Gebruik. *De Amboineeſen doopen deze vrugt in zout water, en eetenze dan zo raauw, wel te verſtaan met of tot haare* Canary en Sagoe: *Want alleen beſchadigenze met haare ſcherpheit de lippen: Werdende wel meeſt by de vis gekookt, mitsgaders in plaats van Limoenen gebruikt, tot het maken van de Sauze, waar mede zy hunne Papeda eeten: Dog dat geſchied maar alleen by geringe lieden, en daarom werdenze niet geagt: De bladeren, die zy, gelyk wy de Suuring gebruiken, ſtovenze mede by haare vis: zynde inſgelyks dienſtig, om daarmede het lyf te reinigen, zo wel in ziektens als anders; en dan werdenze ten dien einde in water opgekookt; De lange en regte takken werden veel gebruikt tot pagger-ſtylen, om datze levendig blyven,*

pagationis eſt cauſſa, præter hanc enim circa ædes vix plantare eas vellent: Arbores hæ in Septentrionalibus inſulis, ac præſertim in Bima & Baleya, majores ſunt, quam hic in Amboina, & quidem tam craſſæ ac *Mangifera arbor:* Quumque ibi in orientalibus anni temporibus äer ſit ſiccus, fructus ibi quoque matureſcunt, quod contrarium eſt anni tempori Amboinenſi.

In *Horti Malabarici tom.* 1. *Fig.* 50. arbor hæc fructusque deſcribuntur nomine Malabarico *Ambalam*, Bracmanis *Hudu Ambado* cum viribus medicinalibus adjectis, quæ hiſce incolis quoque ſunt notæ: Quod nempe ejus radices ſuppreſſa moveant menſtrua, ſi per noctem partibus pudendis intrudantur, quodque cortex cum acido coctus lacte, vel ejus ſuccus cum Oryza coctus & mixtus, vel ad offas præparatus, & comeſtus conducat iis, qui Dyſenteria laborant; quodque lignum aquæ incoctum & propinatum, Gonorrhæam curet; *Horti Malabarici Adnotator Doctor Arnoldus Syen* arborem hanc reducere mavult ad Mangæ genus, ſed ab hac nimium differt; quamvis Bracmanum nomen *Ambado*, cum Canarenſium *Amba*, & Perſico *Amba*, quæ *Mangæ* nomina ſunt, quodammodo conveniat.

en zo ligt groeyen, ja volſlaagen boomen worden; en dat zyn ook wel de voornaamſte redenen van haar meeſte voortplanting, want buiten dezelve zou menze omtrent de huizen nauwelyks plaats willen geven: Dezen boom wert op de Weſter-eylanden en voornamentlyk op Bima en Baly, veel grooter dan albier in Amboina, en wel zo dik als een Mangas-boom; en dewyl het aldaar in de Ooſt-mouſſon droog weer is, zo werden de vrugten ook aldaar ryp contrarie het Amboinſche zayzoen.

In Horto Malabar. tom. 1. Figur. 50. *wert dezen boom en vrugt beſchreven onder den Malabaarſchen naam van* Ambalam, *in 't Brammees* Hudu Ambado, *met byvoeging van eenige medicinale kragten, dewelke mede by deze Inlanders bekent zyn: namentlyk dat de wortelen de verſtopte maant-ſtonden verwekken, wanneerſe een nagt in de vrouwelyke gelegentheit geſteeken werden: dat ook de ſchorſſe, met zuure melk gekookt, of het zap daar van met rys gemengt, en tot koeken gemaakt, met voordeel te eeten wert gegeven de gene, die de roode-loop hebben; en dat ook het bout in water gekookt en gedronken, de* Gonorrhæam *geneeſt: den* Annotator, D. Arnoldus van Sye, *zouw dezen boom wel willen brengen onder de geſlagten van de Mangas, dog daarze al te veel van verſchilt, hoewel den Bramineezen naam* Ambado *met de Canarinſe* Ambo, *en Perſiaanſche* Amba, *('t welk naamen van de Mangas zyn) eenige overeenkomſt ſchynt te hebben.*

EXPLICATIO

Tabulæ Sexageſimæ,

Quæ ramum exhibet *Condondi* floribus fructibusque junioribus onuſti.
A. Racemi floriferi partem ſiſtit majori forma expreſſam, ut flores melius diſtingui poſſint.
B. *Fructum majorem* ſeparatum.

UYTLEGGING

Van de Seſtigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Condondong-Boom *met zyn bloemen en jonge vrugten beladen.*
A. Wyſt aan een trosje der bloemen in grooter gedaante.
B. Een vrugt afzonderlyk *in grooter gedaante.*

OBSERVATIO.

Mangæ affinis, flore parvo ſtellato, nucleo majori, oſſeo, hæc arbor a *Syen* vocatur in notis ad *H. Malab. part.* 1. ubi reliqua vide *pag.* 92. & Prunus Americanus officulo magno ex filamentis lignoſis reticulatim conflato *Plukn. Almag. p.* 307. & *Phytogr. Tab.* 218. *Fig.* 3. & Myrobalanus folio Fraxini alato fructu luteo, officulo magno fibroſo *Sloan. Catal. Pl. Jam. p.* 181. item Myrobalanus minor folio Fraxini alato, fructu purpureo, officulo magno fibroſo *ibid. p.* 182. item Prunus Braſilienſis fructu racemoſo, ligno intus pro officulo *Ray ibid. pag.* 182. ut docet *Plukn.* in *Mantiſſ. p.* 156. tres has arbores cum hac convenire. Et Condondongboom ſeu arbor a *Valent. pag.* 170. vocatur.

AANMERKING.

Deze Boom wert van Dr. Syen *in de aantekening op de* Hortus Malabaric, *genaamt een Boom gelyk aan de Mangas met een kleine geſternde vrugt, en een groote houagtige kern, alwaar het overige verders zie, en is de Americaanſe Pruym-Boom met een groote houte ſteen uit houtagtige verwarde vezels beſtaande van* Plukn. *in zyn* Almag. pag. 307. *en in de* Phytogr. Tab. 218. Fig. 3. *en de Myrobalanus met een gevleugelt Eſſe-blad met een geele vrugt, en een harde ſteenagtige kern van* Sloan. *in zyn* Catal. *van de* Jamaiſche gewaſſen. p. 181. *als mede kleine Myrobalanus met het Eſſe-blad, en een purpere vrugt en een vezelagtige ſteen,* p. 182. *en Braſiliaanſche Pruym-Boom met een trosagtige vrugt, van binnen met hout bezet van* Ray *aldaar* p. 182. *zo als* Pluknet *leert in zyn* Mantiſſ. p. 156. *dat deeze drie Boomen daar toe behoren. Condondong-Boom wertze genaamt van* Valent. *in de* beſchryving *van* Amboin pag. 170.

CAPUT QUINQUAGES. PRIMUM.

Condondum Malaccenſe. Mudu.

HAec Condondi ſpecies haud multum differt truncо, foliis, ac modo creſcendi a præcedenti deſcripta: Folia autem paulo ſunt latiora, & rotundiora, floreſque itidem longis in racemis progerminant, qui ſunt parvi albentes, ac compreſſi floſculi ex quinque petalis parvis formati, fructus autem a vulgari differt; *Mudu* enim hic forma ac magnitudine eſt mediocris Mangæ, ex rotundo-oblongus inſtar ovi anſerini, nec externe ita glaber, ſed tuberculoſus ac verrucoſus. Color quoque non eſt luteus, ſed viridis, inſtar pomi vel paulo magis flavus: Caro eſt pauca ac mollis, nec ita acida aut flava ac vulgaris, ſed pallida, vinoſi ſaporis, unde apta quoque eſt, ut cruda edi poſſit: In medio centro locatur nucleus oblongus, compoſitus ex plurimis mollibus ſpinis villisque intricatis, quibus caro exterior implicatur, ſunt autem ſolidiores ac duriores quam in vulgari, invenique ſæpius tales nucleos penitus lignoſos, nigrosque, atque ita excavatos, acſi artificis manu elaborati fuiſſent; ſunt autem in Amboina exotici, dictique nuclei ex Celebe mihi transmiſſi erant, e contra Amboinenſes plurimas gerunt molles ſpinas, albicantes, quarum quædam erant firmæ ac pungentes: Aliis vero

LI. HOOFDSTUK.

Malacce Condondong-Boom.

DEze zoorte van Condondong verſchilt van ſtam, bladeren, en maniere van opgroeyen niet veel van de hier voor beſchreven gemeene: de bladeren zyn wat breeder en ronder, en het bloeyzel komt ook voort aan lange troſſen, zynde witte in een gedrongen kleine bloempjes, en van vyf kleine blaatjes gemaakt; maar de vrugt verſchilt wat van de gemeene, want deze Mudu *is van grootte en gedaante als een middelmatige* Manga, *te weten uit den ronden wat lankwerpig, als een ganzen-ey, van buiten ook zo effen niet, maar wat bultig, en met builen: de koleur is mede niet hoog-geel, maar regt appel-groen, of wel wat geelder. Het vleeſch is ook weinig en week, midsgaders zo zuur nog geel niet als dat van de gemeene, maar wat bleek, wynagtig, en dierhalven bequaam om raauw gegeten te konnen worden: van binnen in het midden legt of zit een lankwerpige korrel, gemaakt uit veele dorre draaden of verwerde vezelingen, dan deze zyn vry wat vaſter en harder als de gemeene, en ik heb 'er zomtyts gevonden, zeer houtagtig en ſwart, als mede zodanig uitgeholt als of het door konſt met menſchen handen waare geſchiet: dog deze zyn hier in Amboina vreemt, en de gem. korrels waaren my van Celebes toegebragt, de Amboinſche daar en tegen hebben veele weeke en witte doornen, en daar onder*

B
A

vero in locis fructus multo sunt majores *Manga*, in Amboina autem sunt minores, instar semi-completæ Mangæ, eorumque color est quoque luteus, saporque fere convenit cum maturo *Boa-rau*.

Nomen. Latine *Condondum Malaccense*: Malaice *Condondong Malacca*: Ternatensibus *Mudu*, & Amboinensibus *Mulu*.

Locus. In Amboina, uti dictum est, raro occurrit, per ramos enim non ita facile propagatur ac vulgaris; frequentior autem est in insulis Moluccis & in Celebe.

Usus. Fructus hi crudi magis comeduntur quam vulgaris, instar obsonii nempe ad Canari & Sagu, quum vinoso sapore stomacho sint grati, cæterum cum piscibus quoque coquuntur instar præcedentis. Arbores in parva Cerama seu Hoeamohel crescentes breves, incurvos, ac nodosos gerunt ramos, e quibus tenues & rectæ proveniunt foliorum rachides, quæ quinque sexve gaudent foliorum paribus, extremum aliquando inpari claudente, suntque multo minora ac vulgaris *Condondi*, tres nempe quatuorve pollices longa, totidemque lata, utrumque anguste desinentia, cum plurimis transversalibus costis, quæ tamen in arcus non desinunt, nec ad oras serrata sunt: Fructusque sunt uti superius descripti fuerunt, arbores ibi quoque sunt silvestres, atque ab istis populis *Massen* vocantur.

onder zommige die wat styf zyn, en steeken: op andere plaatzen werden deze vrugten vry grooter dan een Manga, *maar in Amboina vallenze kleinder, te weten als een halfwassene* Manga, *en haar coleur is ook geel: de smaak ten naasten by overeenkomende met een rype* Boa-rau.

Naam. *In 't Latyn* Condondum Malaccense: *op Maleyts* Condondong Malacca: *op Ternataans* Mudu: *en op Amboins* Mulu.

Plaats. *In Amboina isse, als gezegt, weinig te vinden, want men kanze van hun takken zo ligt niet voortplanten als de gemeene, maar overvloediger váltze in de Molukze Eylanden, en op Celebes.*

Gebruik. *Men eet deze vrugten meer raauw dan de gemeene, te weten als een toespys tot de Canari en Sagu, om datze met hare rynsheit de mage aangenaam zyn: anderzints kookt menze ook by vissche, gelyk de voorgaande: De boomen op klein Ceram of Hoeamohel vallende, hebben korte, kromme, en knoestige takken, en daar aan dunne regte ryskens, midsgaders aan dezelve vyf a zes paren bladeren, dog zomtyts een alleen voor uit: zynde ook veel kleinder dan die van de gemeene* Condondong, *namentlyk maar drie en vier duimen lank, en ook zo breet, van agter en vooren smal toelopende, met veele dwers-ribben, dog die geen booge sluiten, aan de kanten ongezaagt; en de vrugten zyn als de gene die hier boven beschreven staan, ook wassen de boomen aldaar in 't wilde, en werden by die lant-volkeren* Massen *genaamt.*

Tabula Sexagesima Prima

Ramum exhibet *Condondi* Malaccensis, fructibus onusti.

De Een- en Sestigste Plaat

Vertoont een Tak van de Malaccise Condondong-Boom *met zyne vrugten.*

OBSERVATIO.

Malaccise Condondong-Boom a *Valent. pag.* 171. vocatur, & *no. XV.* exhibetur, videturque *Cat-Ambolam H. Malab. part.* 1. pag. 93. descripta.

AANMERKING.

Malaccise Condondong-Boom wert deeze genaamt van Valent. p. 171. *en op de Plaat onder* no. XV. *verbeeldt, en schynt te zyn de* Cat-Ambolam *in de* Hortus Malabar. *eerste deel* p. 93. *beschreven.*

CAP. QUINQUAG. SECUNDUM.

Cynomorium. Nam-Nam.

HAec non in altam excrescit arborem, estque fere magnitudinis Limoniæ mali: Ejus truncus est irregularis nec glaber, sed quasi ex plurimis aliis truncis foret compositus, inæqualis profundis sulcis, nodisque plenus, superius in peculiares sese dividens truncos, qui omnes scabro ac nigricante teguntur cortice, instar Limonum arborum. Nodosæ ejus majoresque radices plurimum supra terram elevantur, minoresque intermediæ itidem eminent. Quæ porcorum caudas referunt arcuatas vel inflexas, quod mirum præbet conspectum. Ejus coma non est ampla, sed densa, ac plurimis constans longis & firmis rachidibus: Folia semper gemina oriuntur brevi in petiolo, atque peculiarem habent formam, ab aliis multum differentia foliis. Bina enim hæc folia apparent, acsi unita vel solitaria fuissent, ac in medio seperata vel dissecta forent, unde magnus nervus nunquam directe per medium transit, sed semper proximus est interiori parti, quæ alteri opponitur folio. Folia hæc in obtusum desinunt apicem plerumque bifidum, suntque firma, glabra, ac pallide virentia instar juniorum Caryophylli arboris foliorum. Sunt autem multo minora, tantumque quinque vel sex pollices longa, sesqui-pollicem lata, atque supra dicto charactere facile ab omnibus aliis dignoscuntur foliis, rachides hæ undique hisce ornantur foliis, angustamque, sed tamen elegantem, efformant comam, quæ solummodo inservit, ut arboris formam efficiat, quum neque flores neque fructus gerat, quum hi ex trunco oriantur ipso, qui ab ipsa radice usque ad parvorum ramorum ortum plurimis gaudet tuberculis, ex quibus flores propullulant. Qui parvi sunt flosculi, plurimique conjuncti brevi ac lignoso insidentes petiolo, referentes flores *Blimbing*. Sunt autem paulo majores, quorum petala externa rubent ac retroflectuntur, alia autem quinque acuta eriguntur, inter quæ novem albicantia locantur stamina, cum antheris flavescentibus, inque medio pistillum erigitur cum fusco germine,

LII. HOOFDSTUK.

Nam-Nam-Boom.

DIt *is nog wert mede geen boogen boom, zynde omtrent zo groot als een kleine Lemoen-boom; de stam is leelyk en ongeschikt, even als of by uit veele stammen t'zamen gezet of aan malkander gevoegt was; voorts gants oneffen, met diepe voorens en vol knobbelen, boven zig wederom verdelende in byzondere stammen, alle met een ruige swartagtige schorsse, gelyk die van de Lemoen-boomen; zyne knoestige hooft-wortelen leggen meest bloot boven de aarde, en de kleine daar tusschen voortkomende, steeken ook boven de aarde uit; zynde als baaken en verkens staarten, na den stam toe omgekromt, 't welk vreemt en raar is om te zien. De kruin is niet breet maar egter digt van loof, en gemaakt van veele lange en taye ryskens: de bladeren staan altyt twee en twee by malkander, op een kort steeltie, en hebben een byzonder fatzoen, van andere bladeren zeer veel verschillende; want deze twee bladeren schynen als ofze een geweest en in de midden van malkanderen gesneden waaren, wesbalven ook de groote zenuwe nooit regt door het midden gaat, maar altyt de binnenste, die tegens het ander blat staat, naast leit: voor met een stompe spitze, die een weinig in tween geklooft is; wat styf, glat, en ligt-groen, gelyk de jonge Nagel-bladeren, dog veel kleinder, als zynde maar vyf en zes duimen lang, en anderhalve duim breet, en met het bovengenoemde zeltzame teiken zynze ligt van alle andere bladeren te onderscheiden: de ryskens zynder vol van, en maaken een smalle, dog evenwel zierelyke kruin, alleen maar dienende om haar het fatzoen van een boom te geven, alzo ze nog bloemen nog vrugten en draagt: want dezelve komen voort uit den stam zelve, dewelke van de wortel af tot aan 't begin van de kleine takken hier en daar veele knoesten of knobbelen krygt, en daar uit groeit het bloeizel; zynde kleine bloempjes en veele by malkander, op een kort en boutagtig steeltje staande, wel gelykende na het bloeizel van de* Blimbing, *dog het valt wel wat grooter, de buitenste blaatjes zyn root, en agterwaarts overgeboogen, dog vyf andere spitze staan overeinde, en daar tussen negen witte draatjes, met geele nopjes, en in de midden een wat dikker draatje, met een ros knopje, daar de*

germine, quod fructum efformat. Hique flores tantum circa truncum in dictis nodis seu tuberculis apparent, & aliquando etiam in inferioribus ac crassissimis ramis; si autem radices supra terram denudatæ fuerint, in iis quoque tales nodi, flosculi, ac fructus conspiciuntur: rarum certe est in arboris radicibus flores fructusque crescere: Fructus irregularis quoque est formæ, quique apparet instar lunæ semi-plenæ, planus, ac fere palmam latus, paulo autem longior est, atque plurimis obsitus tuberculis ac foveolis, coloris mixti ex viridi & squalide flavo, instar Lagani, quique, si tangatur, scaber ac pilosus est instar corii. Interius seu latus ejus dextrum obscurum gerit sulcum, parumque excavatum est instar cymbæ, & ob miram & singularem formam a plebe inpudico nomine cognominantur Canum pudenda, & Malaice *Pucki-andjing*. Caro exterior vix semi-digitum crassa est instar Prunorum, sed paulo durior est, siccior, acidior, atque os instar inmaturarum uvarum constringens, in summa vero maturitate adhuc edules sunt ac crudi possunt comedi, licet austeri sint. Interne locatur magnus ac planus nucleus, ejusdem cum fructu formæ, ac tenui tectus pellicula: Caro, quæ in duas facile separatur lamellas, est sicca, ingrati & adstringentis saporis: Arbor autem per nucleum propagatur. Cortex ejus, uti dictum est, ex fusco nigricat, instar Limoni arboris ac interius amoene rubet; lignum est pallidum instar Buxi, solidum, ac prope dicta tubercula seu nodos durissimum.

Anni-tempus. Fructus matureſcunt a mense Martio usque in Majum. Arbor autem ipsa lentissime crescit, ac plantanda est in solo molli, arenoso, sed simul pingui, uti in Leytimora circa ædes tale est, in tali autem argillosa ac solida terra, qualis in Hitoea reperitur, non progerminat, ita ut nusquam magis occurrat quam in pagis ac areis, in quibus ædes fuere locatæ. Arbor hæc, uti dictum est, respectu trunci ejusque nodorum est irregularis, e contra vero comam gerit lætam atque elegantem, quæque oculo pulchrior ac jucundior apparet, si ornata fuerit junioribus & elegantes pallide rubentibus foliis, e longinquo flores referentibus.

Nomen. Latine *Cynomorion*, a Græco nomine & flexu: Malaice *Pucki-andjing*, quod Belgice *bonds-votten*, Latine canum pudenda notat. quo nomine in foro sine pudore vocantur ac venales sunt hi fructus: Verum autem nomen Malaicense est *Nam-nam*, atque Amboinense *Lammut* & *Lammuta*.

Locus. Fructus hi parum, & quibusdam tantum in insulis sunt noti, plurimique crescunt in Moluccis, ubi arbores fructusque multo sunt majores quam in Amboina, sed ibi parvi æstimantur, ac plurimum a plebe in obsoniis habentur: In Amboina plurimum crescunt in Leytimora, circumjacentes vero insulæ pauciores suppetunt: In quibusdam locis insulæ Celebes circa Macassaram & Marum quoque reperiuntur, sed in occidentalibus insulis sunt penitus ignoti fructus, excepto quod a quibusdam horum amatoribus ex Amboina Bataviam fuerint translati.

Usus. Si penitus sint matuti, crudi quoque edi possunt ad sitim exstinguendam, vel usurpantur instar obsonii ad siccatos pisces, Canarios, Sagoe &c. Nostra autem natio meliorem horum excogitarunt usum, fricant enim illos cum vino ac saccharo, si prius fuerint decorticati, & in frusta consciſſi, tumque gratum & salutarem præbent cibum, quique conducit nauseoso ac fastidienti stomacho, quo plerumque illi languent, qui ex morbis convalescunt, vel qui Diarrhæa laborant, modica enim sua adstrictione confortant non tantum ventriculum, sed corrigunt quoque intestinorum flacciditatem, ita ut viribus conveniant cum prunellis silvestribus: Si maturi penitus fuerint fructus, crudi aliquando masticantur, succusque exsugitur & deglutitur, atque residuum abjicitur, eum præsertim in finem, ut os faucesque depurentur a pituita.

vrugt uit geformeert wert; en deze bloempjes ziet men alleen maar aan de knoesten rondom den stam, en ook wel aan de onderste of dikste takken; maar wanneer de wortels boven de aarde bloot leggen, zo vint men daar aan mede zodanige knoesten, bloempjens, en ook vrugten; een zeltzame zaak zynde aan de wortelen van een boom bloemen en vrugten te zien: De vrugt heeft mede al een ongemene en vreemde gedaante, haar vertonende als een halve of quartier maan; voorts wat plat, en schaars een hant breet, dog wat langer, midsgaders bezet met veele pukkeltjes en kuiltjes; van koleur gemengt uit den groenen en smoddig-geelen, als een eyer-vlade, ook in 't aantasten wat ruig en als leer; de binnenste of regter zyde heeft een donkere vooren, en is een weinig uitgeholt, als een schuitje, en na haare speculative of klugtige gedaante werden zy by het gemeene volkje met een onbeschaamde naam in 't Duits genaamt bonts-votten of nog wat stordiger Honts-konten, *en in 't Maleyts* Pucki-andjing. *Het buitenste vleesch is nauwelyks een halve vinger dik, gelyk als dat van de pruimen, dog wat harder, drooger, zuurder, en den mont, gelyk als de onrype druiven, t'zamen trekkende, dog in de uiterste rypheit latende haar nog raauw eeten; hoewel dan nog al vry amper zynde: van binnen leyt of zit een groote platte korrel, van de zelve gedaante als de vrugt, en met een dun vliesken bekleet: het vlees, 't welk zig in twee schyven laat deelen, is droog, onlieffelyk en adstringerende van smaak; werdende den boom met dezelve korrel voortgeplant: de schorsse, als gezegt, is uit den vuilen swart, gelyk die van de Lemoen-boom, en van binnen ligt-root; het hout is bleek, als dat van den Buksboom, voorts digt, en by de voorschreve knoesten zeer hart.*

Sayzoen. *De vrugten werden ryp van Maart tot in May: zynde een boom, die zeer langzaam opschiet, en geplant wil wezen in een mulle zandige, dog ook met eenen vette gront, gelyk men op Leytimor omtrent de huizen heeft, maar in zodanig een vaste kley-gront, als men op het lant van Hitoe vint, wil by niet wel voortkomen; zo dat men hem nieuwers meer ziet dan in de negoryen, en op erven, daar huizen staan; het is, als gezegt, ten aanzien van zyn stam en knoesten op zig zelve, een mismaakte boom; dan daar en tegen heeft by weder een blyde en cierlyke kruin, en dewelke zig aan het gezigt nog veel schoonder en aangenamer komt te vertoonen, wanneer hy behangen is met zyne jonge en schoon ligt-roode bladeren, van verre wel wat na bloemen gelykende.*

Naam. *In 't Latyn* Cynomorion, *na 't griekze geformeert, en op 't Maleyts* Pucki-andjing, *'t welk op het Nederduits gezegt is bondts-votten: en met welke naam zy ook zonder schaamte op de markt werden verkogt: dog de regte Maleytsche naam is* Nam-nam, *midsgaders de Amboineese* Lammut, *en* Lammuta.

Plaats. *Deze vrugten zyn alhier op weinige Eylanden bekent, en de meeste vallen wel in die van de Moluccos, alwaar de boomen en vrugten ook veel grooter werden dan in Amboina, dog zy werden aldaar weinig geagt, en meest door slegte lieden tot een toespys gebruikt: In Amboina vint menze wel meest op Leytimor; dog de omliggende Eylanden hebbenze minder: op zommige plaatzen op het Eylandt Celebes, omtrent Macassar, en Marus, werdenze mede gevonden, maar op of in de westerlyke Eylanden zynze onbekent, behalven datze door zommige liefhebbers van Amboina na Batavia zyn overgebragt.*

Gebruik. *Alsse volkomen ryp zyn, zo kan menze, als gezegt, nog raauw eeten, om den dorst te verslaan, en ook anders gebruiken als een toespys tot drooge vissche, Canari, Zagoe, &c. maar onze natie hebben dezelve bequaam gevonden tot een veel beter gebruik; want zy stooven dezelve met wyn en zuiker, te weten alvorens geschilt, en in stukken gesneeden zynde, en dan zo geeft of is het een aangename en gezonde kost; midsgaders ook dienstig voor een walgende mage, gelyk gemeenelyk de gene hebben, die van een ziekte zyn opgestaan, of die aan den buik-loop gaan, want met hare matige t'zamentrekkinge zo versterkenze niet alleen de maage, maar verbeteren ook de slibberigheit der darmen, zo dat menze in kragten by na gelyk kan stellen met de steen: ook werden de gebeele rype somtyts wel raauw in de mont gekauwt, 't zap daar uitgezogen, en ingeswolgen, midsgaders het kauzel weggeworpen, alleen maar om de mont en keel te zuiveren van hunne slymerigheit.*

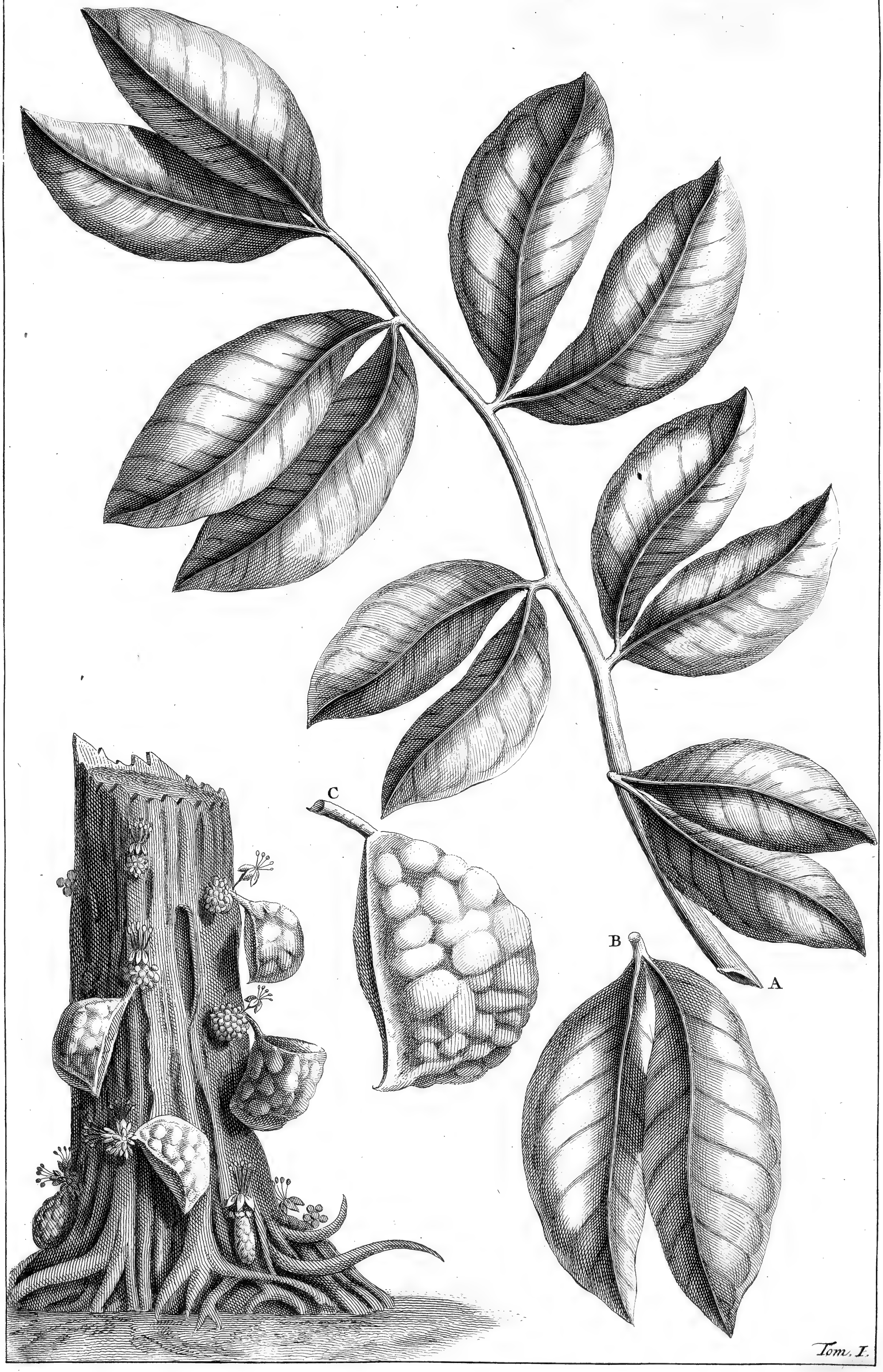
C
B
A

EXPLICATIO

Tabulæ Sexageſimæ Secundæ,

Quæ ſtipitem exhibet *Cynomorii* floribus, fructibusque conſpicuum.
A. *Ramum folioſum* denotat.
B. *Folium bifidum* ſeparatum.
C. *Fructum* juſta magnitudine.

Peculiares hujus arboris, ejusque partium characteres ac deſcriptionem mecum communicavit Celeb. D. GARCINIUS *ſequentem in modum.*

IN hoc plantarum genere flos obſervatur perfectus, polypetalus, regularis, hermaphroditus, & Ovarium continens, cui circumponuntur ſtamina 10. Calix tetraphyllus. Ovarium fit fructus carnoſus, in cujus loculo unico occurrit fabaceum ſemen.

Pedunculo, qui ex trunco & craſſis ramis immediate prodit, ſuſtinentur hæ floris partes. Bina folia fert unus petiolus. Per folii medium non pergit coſta, ſed alteram ejus oram legere deprehenditur.

Flos exiguis, candidis, integris, in acuminatum extremum abeuntibus, anguſtis, parvis (tres ſcilicet lineas longis ſingulis, nec integram lineam latis) petalis quinque præditus eſt. Juxta Ovarii baſin enata ſtamina numerantur 10. duploque proinde petalorum numerum ſuperant; niſi forte fortuna caſus impediverit, quo minus cuncta creſcere potuerint. Eorum longitudo, & color ut in petalis, apices flavi. Ovarium valde parvum, floris papilionacei folliculum forma referens, mediam petalorum altitudinem attingit. Candida vero Tuba, ovarii corpore duplo longior, ſimplicem apicem habet.

Calicis tetrafidi ſegmenta, a baſi, quæ lata eſt, inferiora verſus reflexa, æqualibus oris prædita in obtuſum acumen deſinunt. Verum ex his duo e regione ſibi invicem oppoſita, in cochlearis formam ideo excavata ſunt, quod cæteris paululum latiora exiſtant. A petali colore non differunt Calicis ſegmenta 4. nec ipſe quoque petiolus, qui tres vel quatuor lineas longus, petalis ſemper parum procerior, dimidiam lineam craſſus exiſtit. Ejus mediam duntaxat altitudinem adſequuntur ſegmenta Calicis.

Plures ſimul, ſuis cum petiolis, naſcuntur hujus arboris flores, ſertumque arte contextum mentiuntur, unico, communi, ſquamaſo (cujus incerta longitudo 8. vel 9. lineas, aut unciam ſaltem nunquam ſuperat) pedunculo innixi. Is quippe, ſua ab origine, petiolos floribus ſuſtinendis deſtinatos profert, nec prius creſcere deſinit, quam ex ipſius faſtigio nulli amplius naſcantur petioli. Quæ per totam pedunculi longitudinem ſquamæ occurrunt, meræ ſunt quaſi axillæ, quæ floſculis ferendis dicatorum petiolorum baſibus fulcrorum, tegminumque loco fuerunt deſtinatæ; & ſiccæ deinceps decidunt.

In arboris trunco, circa ipſum, a radicibus ad medium uſque craſſorum ramorum, raro ultra, ex quibusdam ibi rotundis, inæqualibus, nullo ordine poſitis tuberculis florum ſerta confertiſſime prodeunt. Maximam fructus copiam in trunco ſemper videre eſt &c.

Fructus ſemi-orbicularis, utcumque complanatus, facies duas majores habet; minores duas, ex quibus altera, inſtar nervi arcus a petiolo uſque ad fructus ſupremam partem recta tendit; altera, huic e regione oppoſita, in arcus formam incurvatur: ita ut fructus iſtius maxima circumferentia complemento paulo majus circuli ſegmentum exhibeat. Hujus autem ſegmenti chorda, quæ partium fructus longiſſima, uncias plerumque duas cum dimidia longa eſt, nec ullibi 21. aut 22. lineis latior, 16. vel 17. linearum eſt maxima fructus craſſities (quæ omnia de maxime conſueta magnitudine fructus intelligenda) ejusque ſuperficies integra tuberculis maxime hirta apparet. Cuticula tegitur tenui, & glabra; ſqualidi, foedique coloris eſt, ab altero latere in flaveſcentem, in virideſcentem ab altero vergentis.

Hicce fructus, qui capſulam carnoſam refert, inæqualis,

UYTLEGGING

Van de Twee- en Seſtigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Nam-Nam-Boom *met zyn bloemen en vrugten behangen.*
A. Vertoont een bladige Tak.
B. Een dubbeld blad *alleen.*
C. Een vrugt in zyn grootte.

De byzondere kentekens der deelen van deze Boom, als mede deszelfs beſchryving, zyn my door de beroemde *Hr. Garcin* medegedeelt op de volgende wyze.

IN dit geſlagt wert gevonden een volmaakte bloem uit veel reguliere en gelyke blaaden beſtaande, zynde een hermaphrodiet, en bevattende de Eierzak, waar om tien vezels ſtaan, de kelk is vierbladig. De Eierzak wert een vleesagtige vrugt, in welkers enkelt huisje legt een boonagtig zaadt.

Op de ſteel, die onmiddelyk uit de ſtam en dikke takken uitſchiet, ſtaan de deelen van de bloem. Twee blaaden komen op een ſteel voort, en door het midden des blads gaat de ribbe niet regt door, maar men vint datze altoos een zyde kieſt.

De bloem beſtaat uit vyf kleine, witte, heele, en puntigeyndigende naauwe (te weten elk drie linies lang en een linie breet) blaatjes. Nevens de gront van de Eierzak ſtaan tien vezels, en zyn derhalve dubbelt in getal ten opzigt van de bladen des bloems, ten zy door het een of ander geval deze belet zyn uit te groejen, derzelver langte en coleur is gelyk aan de bladeren, de punten der vezels zyn ligt-geel. De Eierzak is zeer klein in de gedaante van de pyp van een flos papilionaceus ofte kapelagtige bloem, en bereikt de helft van de grootte der bladeren. Een witte pyp, de helft langer als de Eierzak, draagt een eenvoudige punt.

De vier verdeelingen des kelks aan hun gront, die wyt is, na binnen omgebogen, met effe randen bezet, eyndigen in een ſtompe punt, dog uit deze zyn twee tegens malkander over zodanig uitgebolt, datze de gedaante van een lepel hebben, en zyn ook wat breeder als de andere, deze vier deelen des kelks verſchillen niet in de coleur der bladen van de bloem, ja zelfs niet het ſteeltje, het geen drie of vier linies lang is, dog altyt wat langer als de bladen, en is een halve linie dik, en deszelfs helft in de langte beryken ſlegts de deelen van de kelk.

Veel bloemen te gelyk met hun ſteeltjes komen te vooren uit deze boom, die een krans door konſt gevlogten verbeelden, ſtaande op een gemeene ſchobagtige ſteel, welkers lengte ongelyk is, het zy agt of negen linien, dog nooit grooter als een once, want die in zyn oorſpronk, te voorſchyn brengt ſteeltjes, die de bloempjes dragen moeten, en hout niet eer op met waſſchen, als dat 'er geen ſteeltjes meer uit zyn toppunt uitſchieten. De ſchubben, die zig vertoonen door de ganſche langte des ſteels, zyn als volkomene oxels, die geſchikt zyn om de bloemen te dragen, en met hun onderſte deel als onderſchragen de ſteeltjes der bloemen, en dezelve met een ook aldaar bedekken, welke daar na droog werdende afvallen.

In de ſtronk des booms en rontom dezelve van de wortels af tot deszelfs helft toe, als mede der dikke takken, zelden verder komen aldaar de bloemen te vooren uit zommige ronden, ongelyke, en in geen order geplaaſt zynde knoeſten in groote meenigte als kranſſen, en het grootſte gedeelte der vrugten ziet men aan de ſtam &c.

De vrugt is half-rondt, van beide zyden plat, verbeeldende twee groote gedaantens, en twee kleindere, waar uit de eene als een regte zenuwe van de ſteel af tot aan het bovenſte gedeelte des vrugts regt doorloopt. De andere hier tegen over geſtelt zynde loopt krom als een boog, zoo dat de omtrek van die vrugt een weinig grooter deel uitmaakt als het ſupplement van een cirkel. Dog de koort van dit ſupplement, welke de lankſte is van de deelen des vrugts, is doorgaans twee oncen lang en een half, en nergens breeder dan 21. of 22. linien, van 16. of 17. linien is de grooſte dikte van deze vrugt, (welk alles te verſtaan is van de gewoonelykſte grootte des vrugts,) en deszelfs oppervlakte is van alle kanten met bultjes bezet, welke bedekt wert door een dun en gladt velletje, dog is van een lelyke en onaangenaame coleur, van de eene kant na het geele, en van de andere kant na het groene trekkende.

Deze vrugt, die een vleesagtig beursje gelykt, is van een

ongelyke

qualis, per totam ſuam molem eſt craſſitiei; alibi ſcilicet linearum 3. alibi plurium, uſque ad ſex, variis in locis. Hinc, circa hunc montium & vallium frequentibus, qui ibi dantur, finibus exprimitur ſimilitudo. Candida, ſuccoſa, dura, tenera tamen manducanti occurrit ejus caro; cujus auſterus, acerbus, & fere, ut in malo vulgari ſemi-maturo, dulcis eſt ſapor.

Per totum ſuum ferme ambitum, in ſtillicidii formam excavatur hic fructus (binis tantum extremis liram interrumpentibus) unde in eo paululum depreſſa videntur ſegmenti iſtius chorda & arcus, chorda tamen arcus depreſſior; ac proin contra invicem compreſſas nates duas hoc, chordæ vero latus, canis foeminæ vulvam referunt. Hinc *Nam-Nam* a Malaicenſibus dicitur fructus; cujus, ſecundum longitudinem, duo mox laudata latera, quam ſi ulla alia ratione fructum tentaveris, facilius aperies. In aperto reperitur magnum, complanatum, & ſemi-lunare ſemen ipſi utcumque fructui, vel reni, multo magis ſpeciei cujusdam Indici Phaſeoli, quo Indi ſæpe veſcuntur, forma ſimile; nec integram capſulæ carnoſæ cavitatem replens, ex ea facillimo negotio ſicciſſimum extrahendum; nullus quippe in tota internæ ejus ſuperficie invenitur liquor, ſed magna ubique ariditas; quamvis tenerrima, tenuiſſimaque, & candicante membranula inveſtiatur. Fructus latitudinem maxima ſua longitudine æquat id ſemen; quod uncia paulo latius, 5. lineas craſſum, ex rufeſcente fuſca (ut ſiccata Amygdala) nec difficilius quam in hoc fructu ſeparanda cute tegitur; &, ſicut in Caſtanea obſervatur, candida, dura, maxime adſtringente, paululum amara pulpa gaudet. Hujus autem binæ placentæ Embryonis tantum interventu (quod non, niſi vi adhibita, frangitur) inter ſe cohærent.

Breviſſimum arboris truncum, raro duos pedes altum, maxime irregularem, ſcabrum, inæqualem, deformem, tubera & valles circumdant. Ex tuberibus naſcuntur florum, fructuumque poſtea, faſciculi. Trunci cortex craſſus, durus, in leves rimulas diſciſſus, coloris eſt nubili, albis aut cinereis maculis hinc inde diſtincti; ad *Lichenis Pulmonarii* colorem accedentis.

Radices craſſæ, ad ſummam ſoli ſuperficiem e trunco prodeunt. Craſſi rami, longi, ab invicem maxime diducti, in permultos ramulos, in fine ſuo, dividuntur; ex quibus minimi, hoc eſt ultimi, folia ferunt: unde in ramorum extremis ſat denſa opacitas. Folia bina ſimul tres lineas longo pediculo unico ſuſtinentur. Ex ramulis nudis, in cubiti formam leviter incurvatis, mox reflexis (ex nodis ibi) alterni pediculi prodeunt; ex unoquoque nodo unus. Folia tres aut quatuor uncias longa, ſesqui-unciam, vel minus, lata, integra, plana, glabra, firma, flexilia, acuminata, parum craſſa, raro fragilia, pulchro viridi & intus lucido, extus tamen hebetato & minus ſaturato colore fulgent. Coſta recta, in utraque-folii parte eminet, in duo inæqualia valde ſegmenta (alterum latiſſimum, anguſtiſſimum alterum) folium dividitur. Rotundata eſt lata & magis complanata anguſti ſegmenti ora. Hujus ſupra mediam longitudinem eſt maxima latitudo; & contra, infra eandem in latiſſimo ſegmento obſervatur. Quæ folia bina ſimul anguſtis ſuis ſegmentis ſe mutuo fere tangunt, duasque leporis aures utcumque referunt.

Flores & fructus hujusce generis lubentiſſime obſident, immo plerumque legunt integros, formicæ; aſt nullum ipſis detrimentum adferunt.

In hac arbore deſcribenda multus fui, quod ſingularis ſit, nec curioſi examine indigna.

Nomine Nam-Nam arboris deſcribitur a *Valent. p.* 172.

ongelyke dikte, want op de eene plaats heeft ze de dikte van drie, op de andere van meer, ja tot zes linien toe op verſcheide plaatzen, hier om verbeeltze als bergjes en valeytjes op zommige plaatzen. Deszelfs vlees is wit, vogtig, hart, dog evenwel malsagtig als men het kaauwt, welkers ſmaak is vrang, ſtraf, en als ze ryp is, omtrent als in een gemeene appel zoetagtig.

Deze vrugt wert in zyn ganſche omtrek uitgebolt als een lek-ſteen, dog aan zyn beide buitenſte eynden is dit afgebroken, waarom ze daar ook meer neergedrukt en plat ſchynt, zynde egter de onderſte ſnaar platter als de bovenſte boog, en daar door deze twee billen als tot elkander gedrukt zynde, verbeelden met die ſnaar de ſpleet van een bont, waarom ze ook Nam-Nam *van de Maleyers genaamt wert, welke volgens die twee zyden beter, als datze op een andere wyze gevat wert, kan geopent werden: In de geopende vint men een groote platte en halve-maans gewyze ſteen, of zaat gelyk aan de vrugt zelfs, of aan een nier, of veel meer nog aan een groote boon, welke de Inlanders dikwerf eeten, dog deeze vervult met de gebeele bolligheit des vrugts, alzo die daar uit droog zynde zeer ligt kan weggenomen werden, want daar wert geen vogt in deze binnenſte holte gevonden, maar ze is over al even droog, ſchoon ze over al bekleet is met een zeer dun en teer witagtig vlees, dit zaat is gelyk in zyn langte aan de breedte des vrugts, het welk een weinig breeder is als een once en vyf linies dik, van coleur uit den roſſen graauw (gelyk in een droge Amandel) bedekt een vliesje deze vrugt, dat zig ook niet ligter laat afpellen als die vrugt, deszelfs ſubſtantie is wit, en hart, zo als van een Caſtanie, dog zeer t'zamentrekkende, en wat bitter. Deze twee platte deelen hangen door middelkomſt van het ſchepzeltje, 't welk niet dan door forſſe gebroken wert, aan een.*

De boom beeft een zeer korte ſtam, zelden twee voeten hoog, zeer irregulier, ruuw, en ongelyk, leelyk door bulten en kuylen daar by mede bezet is, uit deze knoeſten komen voort de trosjes der bloemen, en daar na der vrugten. De ſchorſſe des ſtams is dik, hart, in kleine ſcheurtjes verdeelt, van een bruine coleur met witte en aſchgrauwe vlakken hier en daar bezet, verbeeldende de coleur van de Lichen Pulmonarius.

De wortels zyn dik, en komen uit de ſtam voort ofte onder de gront. De takken zyn dik, lang, en van malkander uitſtaande, en werden in veele zyde-takjes aan hun einde verdeelt, waar uit de kleinſte ofte laatſte hun blaadjes draagen, waar door in het uiterſte der takjes een bequame ſchaduwe veroorzaakt wert. Twee blaaden zitten te gelyk op een ſteeltje, dat drie linies lang is. Uit de bloote takjes als een elleboog omgekromt zynde en aldaar, zo als ze uit de knoeſten komen, omgebogen zynde, komen ſteeltjes te vooren overhants, uit elke knoeſt een. De blaaden zyn drie of vier oncen lang, anderhalf breet, gebeel plat, glat, ſtyf, buigzaam, puntig, wat dik, en zelden brekende, en hebben van onder een ſchoone groene en heldere coleur, die van boven wat groender en donkerder is. De middel-ribbe, die door het bladt loopt aan beide zyden uitpuilende, verdeelt het bladt in twee ongelyke deelen, waar van het eene zeer breet, het andere zeer ſmal is, de rant van het ſmalle deel is ront, en gelyker, het welk op zyn midde het breetſte is, het tegendeel wert in het breetſte deel beſpeurt, de twee bladen raken elkander aan hun ſmalſte deelen, en gelyken twee ooren van een haas.

De bloemen en vrugten van dit geſlagt bezitten geerne, ja bedekken zomwyle gebeel de mieren, die egter dezelve niet beſchadigen.

In deeze boom te beſchryven ben ik wat weidlopig geweeſt, om dat ze zeer byzonder is, en een naauwkeurig onderzoek wel verdient.

Nam-Nam-Boom wertze genaamt van Valent. *in de* beſchryving *van* Amboina pag. 172.

CAPUT QUINQUAG. TERTIUM.

Cynomorium Silveſtre: Nam-Nam-Utan.

Sllveſtris *Nam-Nam* multo excelſior arbor eſt domeſtica, ſed ejus coma non ita eleganter eſt compoſita, ſed magis extenſa, ramique amplius ſeparati. Folia uti domeſticæ ſemper bina uno in petiolo progerminant, mediusque nervus ſemper ad interiorem inclinat partem: Folia vero ſunt ampliora, longiora, magisque acuminata, non læte virentia, ſed obſcura ac triſtia, ut ita dicam: Fructus itidem non ex trunco progerminant, uti præcedentis, ſed ex ramis, foliorumque alis. Pluresque ſimul dependent brevibus ac lignoſis ex pedunculis, qui ex parvis propullulant geniculis. Fructus hi multo ſunt minores, & craſſiores domeſticæ; tuberculoſi ac rugoſi, coloris mixti ex viridi & flavo inſtar Ceræ, ſique tangantur, inſtar corii piloſi apparent, dimidio fere minores ac domeſticæ. Pauca, quam gerunt, caro eſt acerba & adſtringens, ac inutilis, ita ut cruda non edatur; Ingens interne continetur nucleus, fere rotundus, quique in bina ſeparari poteſt ſegmenta, ſed nullius eſt uſus. Arbor hæc ſponte in ſilvis hic creſcit, ac penitus ſilveſtris eſt.

Nomen. Latine *Cynomorium Silveſtre:* Malaice *Nam-Nam-Utan.* Et Amboinice *Lammut-Abbal*

Locus. Creſcit, uti dictum fuit, in ſilvis Amboinenſibus, aliis autem in inſulis non novi notam eſſe, ejusque uſus penitus eſt incognitus: Fructus enim cibo inutiles ſunt, lignumque, licet ſit durum, raro ad mechanicam vel ædificia uſurpatur.

Tabula Sexageſima Tertia

Ramum exhibet *Cynomorii Silveſtris.*

OBSERVATIO.

Hæc arbor in *H. Malab. tom. 4. Tab.* 31. & *pag.* 65. nomine *Iripa* exhibetur ac deſcribitur, eſtque Malus Indica, pomo cucurbitæ-formi, monopyreno. *Ray hiſt. pl. pag.* 1675. & Fructus exoticus ſecundus *Cluſ. Exot. pag.* 52. & *Nam-Nam-Silveſtris* a *Valent. no.* XX. *pag.* 173.

LIII. HOOFDSTUK.

De Wilde Nam-Nam-Boom.

DE wilde Nam-Nam *wort een veel hooger boom, dan de Tamme, dog zyn kruin ſtaat zo geſchikt niet, maar vry wat wyder uit malkanderen geſpreid: De bladeren zyn als die van de tamme; te weten; altyd twee op eenen ſteel by malkander gevoegt, en de middel-ribbe leit ook de binnenſte zyde naaſt; maar deze bladeren zyn wat breeder, langer, en ſpitſer; niet helder of blyde, maar doots en donker-groen; De vrugten komen mede niet voort aan den ſtam, gelyk de voorgaande Tamme, maar uit de takken en ſchoot der bladeren, hangende ook meer by malkanderen, op korte boutagtige ſteelen, die op kleine knobbelen ſtaan; Zy zyn veel kleinder en dikker dan de tamme, ook knobbelagtig en rimpelig, van coleur gemengt uit den groenen en was-geelen, in 't aantaſten als ruig leer, en naauwlyks half zo groot als de tamme; Het weinige vlees dat zy hebben, is zerp en zamentrekkende van ſmaak, mitsgaders onbekwaam om raauw gegeeten te worden: Van binnen leit een groote korrel, byna ront, en die men ook in tweën deelen kan, dog is van geen gebruik: Dezen boom waſcht van zelfs in de boſſchen, en is van een gantſch wilden aart.*

Naam. *In't Latyn* Cynomorium Silveſtre: op *Maleyts* Nam-Nam-Utan: *en Amboinees* Lammut-Abbal.

Plaats. *Hy waſcht, als gezegt, in de Amboinſche boſſchen, maar van andere Eilanden heb ik nog niet gehoort, dat hy daar bekent is. Zyn gebruik tot nog toe mede onbekent zynde: want de vrugten dienen niet om te eeten, en het hout, hoewel hard zynde, wert ook zelden tot eenig timmer-werk gebruikt.*

De Drie- en Seſtigſte Plaat

Vertoont een Tak *van de* Wilde Cynomorie *ofte* Nam-Nam-Boom.

AANMERKING.

Deeze Boom wert in het vierde deel van de Hortus Malabar. Tab. 31. pag. 65. *onder de naam van* Iripa *beſchreven en verbeeldt, en is de Ooſtindiſche Appelboom, met een vrugt als een Cauwoerde van* Ray, in zyn hiſtor. der planten, pag. 1675. *en de Tweede vreemde Vrugt van* Cluſius, *in zyn* Exotica pag. 25. Wilde Nam-Nam-Boom *wertze by* Valent. p. 173. *genaamt, en op de plaat* no. *XX. verbeeldt.*

CAPUT QUINQUAG. QUARTUM.

Sandoricum. Sandori. Sattul.

SAttul duæ ſunt ſpecies, domeſtica nempe & ſilveſtris, quæ tamen non multum differunt, unde uno in capite ambas deſcribemus: ac primum quidem domeſticam, quæ ſatis magna & excelſa eſt arbor, corticem gerens cinereum & æqualem: Folia ejus ſunt ampla, malique Cydoniæ folia referunt, ſeptem octove pollices longa, quatuor cum dimidio & quinque lata pollices, obtuſe deſinentia cum parvo acumine, ſuperius obſcure viridia & glabra, inferius plurimis parallelis ac denſis contexta coſtis, ad tactum mollia & lanuginoſa, quales etiam ſunt ipſorum petioli. Terna ſemper folia uno ex petiolo progerminant rotundo ac longo, quorum medium eſt ſupremum, atque ſub hoc bina alia oppoſita propriis brevibus petiolis, qui ex communi majore oriuntur, inſident, uti plerumque obſervatur in omnibus talibus arboribus ac herbis, quæ terna ſimul gerunt folia, ac trifoliatæ dictæ ſunt, eandemque quoque naturam ſequuntur bina inferiora folia, quæ magnum nervum non recte per medium habent, ſed inferior folii pars ſemper amplior & rotundior eſt.

Flores ex brevibus progerminant petiolis & racemis, qui ſunt albi ac pentapetali floſculi, atque ex foliorum alis in ramulis excreſcunt fructus craſſo & oblongo inſidentes pedunculo, nunc ſolitarii, nunc gemini, magnitudine ac forma pomi Aurantii majoris, vel Limonis-Itam, ſed magis compreſſi inſtar parvi caſei, exterius

LIV. HOOFDSTUK.

Sandori- of Sattul-Boom.

VAn de Sattul *heeft men twee geſlagten, als Tamme en Wilde, dog niet veel van malkanderen verſchillende, waarom wy ze ook in een capittel zullen begrypen: En eerſt ſpreken van de Tamme, het welke is een redelyk groote en regte boom, met een ligt-graauwe en effene ſchorſſe: De bladeren zyn groot, en gelyken wel wat na de Quee-bladeren, zeven en agt duimen lang, vier en een halve, en vyf duimen breet, voor ſtomp toelopende, met een korte ſpitſe, boven donker-groen en effen, van onderen met digte, en veele even-gelyke ribben doorregen, in 't aantaſten wat wolagtig, gelyk ook de ſteelen doen: Zy ſtaan altyd drie by malkander, op een ronden en langen ſteel, dog het middelſte of voorſte bladt is het hoogſte, en daar onder de twee andere, op korte particuliere of byzondere ſteeltjens, uit de gem. lange ſteel voortkomende, gelyk men ziet aan meeſt alle de zoorten van boomen en gewaſſen, die drie bladeren by malkander hebben: En zo volgen ook de twee agterſte of onderſte bladeren dezelve natuur, dat de groote Zenuwe niet regt door de midden gaat, maar maakt de agterſte helft van 't bladt altyd wat breeder en ronder.*

Het bloeizel komt voort aan korte troskens, zynde witte en vyf bladige bloempjes, en uit den ſchoot der gem. bladeren, en aan de takjens, waſt de vrugt, op een dikken lankagtigen ſteel, of enkelt, of twee by malkander, van grootte en gedaante als een groote Orangie-appel, *of Lemon-Itam, dog wat gedrukt, gelyk als een kleine Kaas, van buiten een*

rius parum rugoſi, ac quaſi farina adſperſi inſtar malorum Cydoniorum, quæ ſi abſterſa fuerit lanugo, pellicula apparet inſtar Ovi vitellorum lutea, ſub qua continentur tres quatuorve magni nuclei vel oſſicula Amygdalorum formam habentia, eundemque colorem, ſed paulo minora ſunt, hisque firmiter adhæret caro, ſub exteriore dicta pellicula craſſa & ſpongioſa contenta, illa autem caro eſt mollis, ſuccoſa, & mucoſa, ſaporis acidi, & *Boa-rau* ſimilis, in maturo penitus fructu eſt vinoſa, dictaque oſſicula aliquando quaterna uno in fructu continentur, quorum unum ſemper eſt minimum, prætereaque ſub tenui ac fragili putamine alius fuſcus locatur nucleus, forma brevem & decorticatum Canarii fructum referens, ac ſub fuſca pellicula alba reconditur medulla, quæ eſt ſicca & amari ſaporis.

Lignum recens exciſum ad oras albicat, interius rufeſcit vel incarnati eſt coloris, quoque profundius penetrat, eo magis rubet, ſed ſi penitus ſit ſiccum, pallide flaveſcit inſtar aliorum lignorum: Odor recentis & ſicci ligni, ſi elaboretur, eſt gratus & aromaticus, inſtar Spicæ vel Rorismarini: Ex quo aſſeres formantur, quamvis non tenuibus conſtet fibris, elegantiſve ſit coloris, neque facile poliendum ſit, ſed piloſum ſemper maneat: Radices dictum itidem habent odorem ſaporemque, ſed fortiorem, quos poſt duos amittunt annos.

Silveſtris *Sattul* erecta quoque & excelſa eſt arbor, forma foliorum ac fructuum haud multum a domeſtica differens, folia autem ſunt paulo majora, fructusque minores, inſtar vulgaris nempe dulcis pomi, coloris pallide lutei, rugoſi ac albentis, acſi farina conſperſi forent: Saporque ſemper eſt acidus, licet fuerint maturi, unde crudi comedi nequeunt: Lignum interius multo magis rubet ac domeſticæ, ac circa medullam purpureo mixtum eſt colore, inſtar recentis inciſæ carnis fumo conditæ, ſed ſiccum ſi fuerit, pallide flaveſcit, inque aſſeres formari poteſt, ſed non facile poliri.

Nomen. Arbor hæc Latine dicitur *Sandoricum*, Malaice *Sandori* & *Sattul*. Macaſſarice *Idem*: Ternatenſe nomen eſt *Santul* & *Santoor*: Amboinenſe *Setul*, & *Secul*. Quidam etiam hanc vocant *Ayulit* & *Ayulan*, & in Boëreo *Fetul*.

Locus. Domeſticæ *Sattul* arbores in Amboina ignotæ ſunt, exceptis paucis quibusdam, quæ a Macaſſarenſibus civibus ſunt plantatæ: Majori in copia in Manilhis occurrunt inſulis, in Mindanao, Moluccis, Java, Bima, Siama, Pathana, ac præſertim in Boetona, ubi fructus ſunt ingentes ac ſapidi. Aruenſes præ aliis æſtimantur, quum magni ſint & dulces, vocanturque ibi *Cajim-gulur*. Ulteriore vero indagine comperi Aruenſem hunc *Cajim-gulur*, alium eſſe fructum, a dicto *Sattul* diverſum, quique eſt pomi minoris magnitudinis, exterius quaſi compreſſus: Atque maturi hi fructus pallide flaveſcunt, tenuemque inſtar pomi gerunt corticem, ſub quo tenax reconditur caro, quæ durior eſt ac Cydoniorum, in hac ingentes quoque nuclei ſeu oſſicula locantur, fere inſtar ſeminum dictorum Cydoniorum, vel qualia in dulcibus inveniuntur Limonibus, ſed ſunt breviora, craſſiora, ac duriora. Caro eſt acidiſſima, nec apta, ut cruda comedi poſſit, quæque plurimum cum piſcibus coquitur, ut eorum condimentum vel jus ſit acidius, raro integri, ſed plurimum per medium diſſecti hi fructus, eorum nucleis exemptis, filis trajiciuntur, ac in fumo ſuſpenduntur, talesque quotannis ex Aru in Bandam tranſmittuntur, ut, uti dictum fuit, ad Carry vel piſcium condimenta uſurpentur, idem quoque fit cum Silveſtri *Sattul*: Muria vel ſale conditi inde etiam transferuntur, ſaporemque fere habent ſalitæ Mangæ, hique nullibi, quantum novi, ſunt noti niſi in dicta Aru: Revertimur jam ad primum deſcriptam *Sattul*, a qua per *Cajim-gulur* deflexeramus.

Uſus. Ejus fructus crudi comeduntur inſtar *Boa-rau* in obſoniis, atque ut grata aciditate ſiccum cibum delicatiorem reddant, ſed plurimum cum piſcibus coquuntur, ac loco Limonum uſurpantur, incolæ enim illorum aciditatem gratiorem putant; Antequam flaveſcunt, laccharo condiri poſſunt, quem in finem in aqua primum leviter ebulliuntur, parumque inciduntur, ut nuclei tollantur, dein a pellicula exteriore ſubtiliter liberantur vel decorticantur, ac ſaccharo denuo incoquuntur, conditumque præbent grate acidum & delicatum.

een weinig rimpelig, en als met meel beſtrooit, gelyk de Quee-appels, 't welk afgeſtreeken zynde, zo vertoonenze een dooir-geele ſchille, waar binnen men vind leggen drie a vier groote korrels, van gedaante als Amandelen, en ook van dezelve coleur, dog wat kleinder, en daar aan hangt zeer vaſt het weeke, zappige, en ſlymerige vleeſch, onder de voorn. buitenſte dikke, en ſpongieuſe ſchille begreepen, zynde zuur van ſmaak, de Boa-rau *naaſt-komende, dog in de volkomen rype wort het wat wynagtig; leggende de voorn. korrels zomtyds vier in eene vrugt, dog eene daar van is altyd de kleinſte, en zy hebben onder een dunne broſſe ſchille, nog een andere bruine korrel, van gedaante als een korte en geſchilde Canari, en onder het bruine velletje een witte beeſt, zynde droog, en bitter van ſmaak.*

Het vers-gekapte hout is aan de kanten witagtig, van binnen ros, of incarnaat, en hoe dieper of verder men komt, hoe rooder, maar droog zynde, beſterft het bleek-geel, gelyk ander hout: De reuk van het verſch gedroogde, als het gewerkt wert, is aangenaam en ſpeceryagtig, gelyk Spica *en Roosmaryn: Daar worden ook planken van gezaagt, hoewel het geenzints fyndraadig, nog mooi van coleur is, en zig ook niet laat glad ſchaven, maar wat haairig of pelzig blyft: De wortelen hebben mede de voornoemde reuk en ſmaak, dog nog wel zo ſterk, maar verliezen dezelve na verloop van twee Jaren.*

De wilde Sattul wert mede een regt boogen boom, aan fatzoen der bladeren, en vrugten niet veel van de Tamme verſchillende, dog de bladeren zyn wat grooter, en de vrugten wat kleinder, te weten, als een gemeene zoete appel, van coleur bleek-geel, rimpelig, en wit, als ofze met meel waren beſtrooit: blyvende de ſmaak altyd zuur, ook zelve in de rype, en dierhalven zynze onbekwaam om raauw gegeten te worden: Het binnenſte hout is vry rooder, als dat van het Tamme, en omtrent het hart met wat purper gemengt, gelyk als verſch ontgonnen gerookt vleeſch, maar het beſterft ook bleek-geel, en laat zig mede wel tot planken ſagen, dog niet glat bewerken.

Naam. *Deze boom wort genaamt in 't Latyn* Sandoricum: *in 't Maleyts* Sandori, *en* Sattul: *Macaſſers, als mede Ternataans,* Santul, *en* Santoor: *Amboinees,* Setul, *en* Secul: *Zommige noemen hem ook* Ayulit *en* Ayulan, *en op Boero* Fetul.

Plaats. *De tamme* Sattul-boomen *zyn in Amboina onbekent, behalven eenige, die door de Macaſſaarſche burgery aldaar zyn aangeplant: In grooter menigte vint menze in de Manilhas, op Mindanao, de Moluccos, Java, Bima, Siam, Pathane, en inzonderheit op Boeton, alwaar de vrugten groot en ſmakelyk zyn: Die van Aru werden ook boven andere gepreezen, als groot en zoet zynde, werdende aldaar* Cajim gulur *genoemt: Dog by nader onderzoek heb ik bevonden, dat deze Aruëſe* Cajim gulur *is een byzondere vrugt, verſchillende van de voorn.* Sattul, *en hebbende de grootte van een kleine appel, van buiten als wat ingedrukt: De rype werden bleek-geel, en hebben een dunne ſchil, als een appel, daar onder legt een taay vleeſch, en 't welk ook harder is, als dat van de Queepeeren, of Appelen, daar binnen vintmen ook groote korrels, byna als de Zaaden van de gemelde Queen, of die van zoete Limoenen, maar wat korter, dikker, en harder: Het vleeſch is zeer zuur, en niet bekwaam, om raauw te eeten, werdende meeſt by de vis gekookt, om het Sop daar mede zuur te maken: Men vintze zelden geheel, maar meeſt opgeſneeden, de korrels daar uitgenomen, aan ſnoeren gereegen, en in den rook gedroogt, en zo brengenze die Jaarlyks van Aru in Banda, om, als gezegt, tot kerry of vis-ſoppen gebruikt te worden, gelyk ook geſchied met de wilde* Sattul: *Zy worden mede wel gezouten of ingepekelt, van daar overgebragt, en ſmaken dan byna als gepekelde* Mangas, *en deze weet men niet dat ergens bekent zyn, dan alleen op Aru voornt. Wy keeren dan nu weder tot de eerſt-beſchreven Sattul, waar van ons deze* Cajim-gulur *wat heeft afgeleid.*

Gebruik. *De vrugten worden raauw gegeeten, als de* Boa-rau, *tot een toeſpyze, en om met hare aangename zuurte de drooge koſt wat ſmakelyk te maken, maar meeſt werdenze by vis gekookt, en doorgaans in plaats van Lemoenen gebruikt, want de Inlanders houden deze hun zuurte voor aangenamer: Eerze geel worden, zynze ook bekwaam om te confyten, en tot welken einde menze eerſt met water wat opkookt, een weinig open ſnyt, en de korrels daar uitdouwt, daarna ſchilt menze dunnetjes de buitenſte ſchil af, en kooktze wederom met zuiker; wordende alzo een Confyt,*

dat

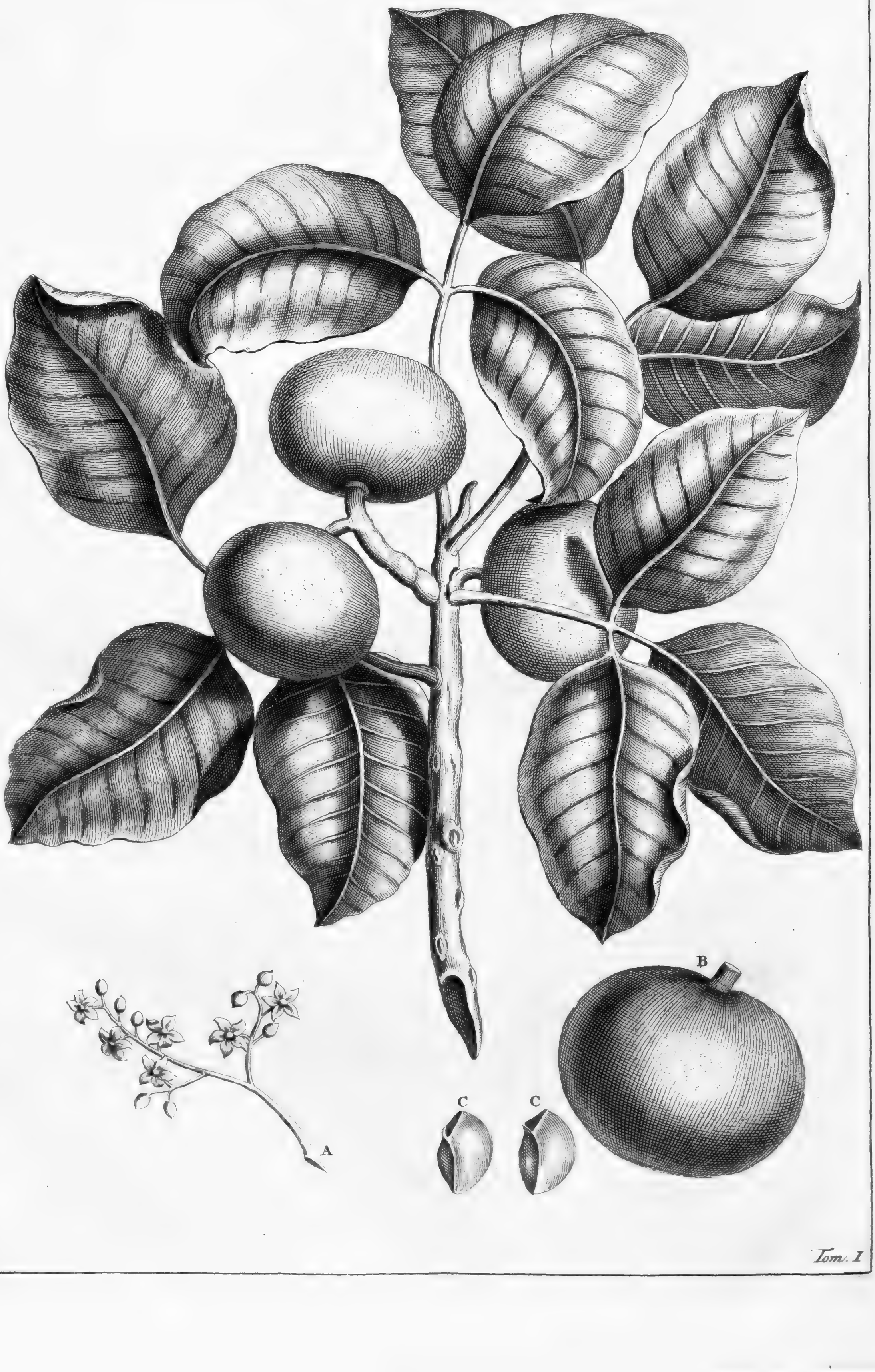
A
B
C
C

catum. Inmaturos hos fructus Macaſſarenſes quoque in partes diſſecant, filo trajiciunt, atque in ſole exſiccant vel fumo, quidam vero antea hos in aquam inmittunt fervidam, ut facilius exſiccentur, hosque filo trajectos ſecum ducunt in & trans mare, ut cum piſcibus illos coquant loco Limonum, plurimum eodem modo, ac Aroënſes *Cajm-gulur* præparant. Radix ejus aromatica, cum aqua & aceto conteritur, ac tenui Zingiberis pulvere adjecto bibitur, quod præſtantiſſimum eſt remedium contra dolorem lateris, & colicam, qui ambo morbi a Malaicenſibus & Amboinenſibus nomine *Oepas*, periculoſiſſimi, immo lethales fere habentur.

Quidam indigena *Empiricus* mihi tanquam ſummum arcanum dixit & confirmavit; hanc radicem certiſſimum eſſe ac tutiſſimum remedium talibus in morbis, ſique intra trium dierum ſpatium non juvaret, de ægro eſſe conclamatum, nec ullam ſalutis ſupereſſe ſpem. Hoc forte verum eſt, & in recenti obtinet radice, ſed in biennali ſiccata nullas reperi vires vel ullum odorem. Macaſſarenſes hanc ſecum ducunt, in exercitu vel longo in itinere, quum ſæpius per frigus aliaque incommoda, atque ex crudis cibis in languentes ac frigidos incidant ſtomachos, tormina inteſtinorum, ac diarrhæas, ad quos morbos hac utuntur radice, quam cum pauxillo *Coelilawan* conterunt, atque cum aqua propinant; Eodem modo iisdem in morbis Sinenſes Camphoræ arboris lignum Japonenſe ac Sinenſe adhibent, ipſis *Tſchyo* dictum. Defectu autem radicis Sattul ejus folia in uſum advocari poſſunt, quæ coquuntur, eorumque ſuccus ſeu decoctum bibitur. Alii autem corticem ſumunt, quem cum Pinanga maſticant, in utroque autem nulla obſervatur vis aromatica, qualis in ligno, vel radice.

Arborum harum lignum, uti dictum eſt, multum adhibetur ad aſſeres formandos, qui ædificiis inſerviunt, ac præſertim ſuperiori ædium parti, quum ſit leve, facile exſiccetur & ſatis diu durabile, præſertim ſilveſtris ſpeciei. Ceramenſes quoque ex hoc ſuperiores conſtruunt aſſeres in ſuis Correcorren, quibus leve ac durabile lignum optime inſervit. In inſulis Uliaſſerenſibus ſilveſtris *Satul* vulgaris eſt, & adhibetur ad aſſeres Correcorren, ad ædium poſtes, ſed ejus trunci debent eſſe vaſti. In Manilha eadem quoque creſcit arbor, atque incolæ hanc vocant *Santſor*, ibique ex ligno ciſtas formant, fructusque ſaccharo condiunt, ſeu Marmeladam inde præparant, ex carne tantum ſeu ipſorum medulla: Foliaque ſale contuſa artubus inponuntur tumentibus & contuſionibus; Ciſtellæ ex hoc fabricatæ ligno, & occluſæ, aſſervatæque calido in loco, poſt aliquot annos exſudant hinc inde certis in locis glutinoſam pinguedinem, quæ olei maculas repræſentat, unde tamen lignum non inminuitur, quum tempore ſiccetur: Idem quoque obſervatur in *Pſeudo-Sandalo Amboinico* ſeu *Saſuri*, ita ut utraque hæc ligna cito ſiccata videantur, hæc autem ſubtilis oleoſitas non obſervatur niſi ſecundo vel tertio demum anno, ac tantummodo ſi aliis in ciſtis fuerit occluſum. Macaſſarenſes hujus arboris ſumumt corticem cum cortice *Toncki* vel *Mangi-Mangi* arborum, adhibentque ad eorum cibum *Gugou* ſeu *Lawar* præparandum: Uti hic in Amboina cum *Atun* fit; de quo in hujus *libri capite 56.* ulterius agetur.

dat aangenaam en rynſch van ſmaak is: De onrype ſnyden de Macaſſaren ook aan ſtukken, rygenze aan ſnoeren, en droogenze in de Zon of rook, dog zommige doopenze te voren in heet water, om te ligter te droogen, en deze ſnoeren voerenze met haar op en over Zee, om by hun vis te kooken, in plaats van hun Lemoenen, meeſt op dezelfde manier als de Aroeëſen met haare Cajim-gulur *doen: De ſpeceryagtige wortel wert met water en azyn gevreven, mitsgaders een weinig kleine of fyne gember daar by gedaan zynde, ingedronken, en als een kragtig genees-middel gebruikt tegens ſteking in de Zyde, en het Colyk, beide quaalen of ziektens, die by de Maleyers en Amboineeſen, onder de naam van* Oepas, *voor ten uiterſten gevaarlyk, ja dodelyk worden gehouden.*

Een zeker Inlantſch Empiricus *heeft my, als een groot Secreet verhaalt en verzekert, dat deze wortel was een vaſte en zekere Medicyne in diergelyke gebreeken, en dat, zo dezelve binnen drie dagen niet kwam te helpen, by als dan tot des patients behoudeniſſe geen hoop meer en hadde; dog dit mag zo waar zyn met de verſche wortel, maar in de twee-jarige heb ik geen kragten of reuk meer bevonden: De Macaſſaren voeren dezelve gemeenelyk mede alsze in't leger of op een tocht zyn, daarze dan door koude en ongemak, mitsgaders het nuttigen van raauwe ſpyze, gemeenelyk tot verkoude magen, krimpingen, en buikloopen vervallen, en waar tegen zy deze wortel weten te gebruiken, dezelve met een weinig* Coelilawan *vryvende, en zo met water innemende: Op dezelve manier, en in gelyke gebreken, gebruiken de Sineeſen mede het Japanſe, en Sineeſe Campharbout, by haar* Tſchyo *genaamt; dog by gebrek van de voorn. Sattul-wortel, kan men ook de-bladeren nemen, dezelve kooken, en het water indrinken: Andere nemen mede de ſchorſſe, en knouwenze met Pinang, dog in geen van beide is eenige ſpeceryagtigheit, gelyk wel in 't hout of de wortel.*

Het hout van deze boomen, als gezegt, wort veel tot het ſagen van planken gebruikt, en dan voorts tot timmerwerk, dog maar alleen, of wel meeſt aan het bovenſte van een huis, want het is ligt, droogt wel op, en niettemin durabel, inzonderheit het wilde: De Cerammers maken ook daar van de boven-planken op haare Correcorren, waar toe altyd ligt, en ook met eenen durabel hout, moet worden gebruikt: In de Uliaſſers eylanden is de wilde Satul ook gemeen, en gebruikelyk tot planken van Correcorren, en ſtylen van huizen, dog het moeten alsdan ook groote ſtammen zyn: Op Manilha waſcht dezelve mede, en de inwoonders noemenze Santſor, *makende aldaar van het hout kisjes, en de vrugten ook confytende, of een marmelade daar af makende, te weten, van het merg of vleeſch alleen: En de bladeren met wat zout geſtooten, werden op de geſlagene en geſwollene leeden gelegt: De kleine kiſtjes of laatjes van dit hout gemaakt, en beſloten in een warme plaats bewaart, zweeten na verloop van eenige Jaren, hier en daar op eenige plaatzen nog een kleverige vettigheit uit, zig vertonende als olye-vlekken, dog 't welk het hout geenzints ſlimmer maakt, alzo het mettertyd indroogt: werdende het zelve mede bemerkt en bevonden aan 't* Pſeudo Sandalum Amboinicum, *of* Saſuru, *zo dat deze beide houten wel metter baaſt droog ſchynen, maar deze ſubtile olyagtigheit wert men niet eer gewaar, dan in 't twede of derde Jaar, en dat maar alleen wanneer het in andere kiſten opgeſlooten wort: De Macaſſaren nemen de ſchorſſe van dezen boom, met de ſchorſſe van* Toncki, *of* Mangi-Mangi-boomen, *en gebruiken dezelve om hunne koſt* Gugou, *of* Lawar, *mede toe te bereiden: Gelyk wy hier in Amboina met de* Atun *doen, en waar van in dit zelfde* boek, capittel 56. *wat meer gezegt zal worden.*

Tabula Sexageſima Quarta

Ramum exhibet *Sandorici*, ubi Litt.
A. *Racemum floriferum.*
B. *Fructum* repræſentat.
C. Ejus *officula.*

De Vier- en Seſtigſte Plaat

Vertoont een Tak *van de* Sandorie-Boom. *Lett.*
A. Wyſt aan een Bloem-trosje.
B. De Vrugt.
C. Derzelfs Korrels.

CAPUT QUINQUAG. QUINTUM.

Gajanus. Gajang.

ARbor hæc brevem ac craſſum gerit truncum, incurvum, & anguloſum, acſi ex plurimis partibus vel ſegmentis concretus foret, cortice cinereo, duro, tenui, ac tenaci: Rami itidem ſunt arcuati, ac diſperſi, uti & foliorum ramuli, quæ irregulariter, & ſine ordine in brevibus craſſisque petiolis adeo arcte ramulis junguntur, acſi ſeſſilia forent, folia referentia majoris Canarii, ſunt autem paulo latiora ac rotundiora, atque firma, glabra, ſonitumque excitantia, inæqualis magnitudinis: Plurima enim ſpithamam circiter ſunt longa, quinque ſexve digitos lata, obtuſo ac fere rotundo apice, alia autem folia dimidio fere ſunt majora nec acuminata, ac quædam ſesquiſpithamam ſunt lata, paucis ac longe remotis & diſtinctis coſtis transverſalibus pertexta; quæ magnis arcubus antrorſum incurvantur; Foliorum oræ ſunt ſinuoſæ, atque horum plurimæ vel fractæ, vel hinc inde a vermibus exeſæ, ita ut rariſſime integra conſpiciantur; Flores autem ſunt parvi, anguſti, ex quinque oblongis ac flaccidis petalis conſtantes, albidi coloris, racemoſi, inſtar florum *Alcannæ*, odoris ingrati.

Fructus latior eſt quam longus, ita ut tranſverſalis videatur ex pedunculo dependens, forma lunæ creſcentis, ſulcato ac duro margine, utrimque protuberans, & ab anteriore parte parum compreſſus inſtar Fabæ, vel ventriculi, quatuor latus pollices, binosque cum dimidio pollices longus, putamine exteriore craſſo atque piloſo, inſtar Juglandum, pellicula tenui tectus inſtar Calappæ-nucum. Interne locatur magnus planusque nucleus forma fructus, compoſitus ex binis arcte junctis & ſibi inpoſitis ſegmentis, ſub unica fuſca pellicula connexis: Oſſicula autem hæc ſunt dura, ſicca, ac cartilaginoſæ ſubſtantiæ, inſtar Caſtanearum, vel paulo ſicciora, ſed non ita alba, verum pallida, virideſcentia, inſipida, nec ut cruda poſſint edi, inepta, ſed aquæ incocta, ſaporem habent fructuum Ilicis, qui in Hiſpania ac Portugallia inter alios fructus vel inſtar obſonii menſis inponuntur.

Gajanus hæc arbor in duas dividitur ſpecies in albam nempe ac rubram, varietas autem tantum in colore conſiſtit fructuum, albi enim fructus maturi exterius flaveſcunt, alterius autem læte rubent. Ex vulnerato arboris cortice exſudat ſuccus pellucide rubens, ſed rarus ac paucus, valde adſtringens ac glutinoſus, maculasque dat pannis ac linteis, inexpungendas; uti ſuccus Nucis-Moſchatæ-arboris. Lignum eſt album, nodoſum, ac ſatis durum, ſed nulli inſervit uſui, quum ob nodos, foveas, atque flexus interius ſit quaſi cavum & vacuum. Radices ſunt craſſæ, planæ, incurvæ, ſæpiusque ex terra elevantur.

Anni tempus. Sub finem pluvioſi temporis, hæ arbores nova progerminant folia, atque Novembri florent, fructusque matureſcunt Aprili: Et licet in ſilvis creſcant ſine ullo hominum labore vel cultura, inter ſilveſtres tamen non numerantur arbores, quum ad certos pertineant dominos, nec licet illas circumcidere ſine venia. Macaſſarenſes has plantant in ſuis areis circa ædes.

Nomen. Latine *Gajanus*: Malaice & Amboinice *Gajang*, in Banda vocatur *Gajim* & *Hajam*: in Macaſſara *Angajin*, & Ternata *Boiſua*.

Locus. In Occidentalibus non multum occurrunt inſulis, ſed ſatis frequentes ſunt in Moluccis, Amboina, & Banda, uti quoque in Boetona ac tota Celebe, ac Boetonenſes fructus optimi habentur. In Machian ſunt adeo copioſi, ut incolæ ex iis potiſſimum vivant, in hac inſula ſunt quoque majores, ac in Amboina.

Uſus. Fructus hi incolis harum inſularum magna ex parte quotidiano inſerviunt victui ac cibo, non crudi, ſed, poſtquam exterius putamen ſit ſublatum, aquæ incocti, vel ſub cineribus toſti, tum enim, uti dictum fuit, ſaporis ſunt dulcis, ſuntque porro ſicci, ventremque

LV. HOOFDSTUK.

Gajang-Boom.

DEzen Boom is kort en dik van ſtam, ook krom, bogtig, en boekig, als ofze uit veele ſtukken of ſtengen tegens malkanderen was aangewaſſen: met een ligtgraauwe, harde, dunne, en taaye ſchorſſe: De takken zyn inſgelyks bogtig, en vry wyt uit malkanderen verſpreid, als mede haare ſtyve ryskens, daar de bladeren aan ſtaan, dog zeer ongeſchikt na by een, en zonder ordre, op korte dikke ſteelen, ook zo digt aan de takken, als ofze geen ſteelen en hadden, wel wat gelykende na de grootſte Canaribladeren, dog wat breeder en ronder, ſtyf, glad, en rammelende, mitsgaders van een ongelyke grootte; want de meeſte zyn maar ongeveer een ſpan lank, vyf à ſes vingers breed, met een ſtompe, en bykans ronde ſpits, andere weder byna de helft grooter, en zonder ſpitſe, zommige zyn ook wel anderhalve ſpan lank, en twee handen breed, met weinige, en wyt van malkanderen ſtaande dwers-ribben, die hun met groote boogen naar voren toe omkrommen: De randen der bladeren zyn ook wat bogtig, en de meeſte derzelve, of gebroken, of hier en daar van de wormen doorknaagt, zo dat men 'er weinige vind, die t'eenemaal heel zyn: Het bloeizel zyn kleine ſmalle bloempjes, uit vyf lankagtige en ſlappe blaadjes gemaakt, vuil-wit van coleur, en in trosjes by malkander hangende, gelyk als de bloemen van Alcanna, *voorts niet aangenaam, maar onlieffelyk van reuk.*

De vrugt is breeder dan lang, zo datze gelykt als dwers aan den ſteel te hangen, gefatzoeneert als een bultige waſſchende Mane, met een gevorende en harde kant, te wederzyden wat uitpuilende, en aan de voorſte een klein weinig ingeboogen, als een boone of maage, vier duimen breed, twee en een halve duim lank, hebbende van buiten een dikke en pelſige bolſter, gelyk de Wal-nooten, bekleed met een dun velletje, en daar onder een drooge hairagtige ſubſtantie, gelyk die van de Calappus-noten. Van binnen leid een groote platte korrel, van des vrugts fatzoen, en gemaakt van twee digt op malkanderen leggende ſtukken of deelen, en t'zamen beſlooten onder een waal velletje: zynde deze korrels hart, droog, en krakebeenagtig van ſubſtantie, gelyk de Caſtanien, of nog wel zo droog, dog zo wit niet, maar bleek, en wat na den graauwen trekkende, onſmakelyk, en niet bekwaam om raauw te eeten, maar in 't water zynde gekookt, zo ſmakenze als de Spaanſche eekelen, die men daar te lande, en ook in Portugaal, onder andere Fruiten, of als Bancquet op tafel zet:

Deze Gajang-boom wert in twee zoorten verdeelt, namentlyk, witte en roode, dog het onderſcheid beſtaat maar alleen in de coleur van de vrugten, want die van de witte, ryp zynde, worden van buiten wat geel, en van de andere ligt-root: Uit de gekwetſte ſchorſſe des booms zweet een ligt-roode zap, dog weinig en ſchaars, zeer zamentrekkende, en kleverig, en makende onuitwiſſelyke vlekken als het aan linnen raakt, even gelyk het zap van de Noote-muſchaatboomen: Het hout is wit, quaſtig, en matelyk hart, dog wert nergens toe gebruikt, om dat het van wegen zyne bulten, bogten, en krullen, van binnen als hol of wan is, de wortels zyn dik, vlak, bogtig, en vertoonen haar ook ten deele boven de aarde.

Sayzoen. *In 't uitgaan van het Reegen-mouſſon krygen deze boomen nieuw loof, in November bloeienze, en de vrugten werden ryp in April: En alhoewel zy in het wout of de boſſchen groeyen, zonder eenigen arbeid ofte moeite van menſchen, zo en werdenze evenwel onder de wilde boomen niet gerekent, als hebbende bare eigenaars, en men magze ook ongevraagt niet omkappen: De Macaſſaren plantenze mede in hunne negoryen, om, en by hare huyzen.*

Naam. *In 't Latyn* Gajanus: *Maleyts en Amboins*, Gajang, *Bandaas* Gajim, *en* Hajam: *Macaſſers* Angajin: *en Ternataans* Boiſua.

Plaats. *Zy zyn in de Weſtelyke eilanden niet veel bekent, maar overvloedig genoeg in de Moluccos, Amboina, en Banda, als mede op Boeton, en gebeel Celebes, werdende die van Boeton wel voor de beſte gehouden; en op Machian zynze zo veel, dat de Inlanders meeſt daar van leven, ook vallenze op dat Eilandt grooter dan d' Amboinſche.*

Gebruik. *Deze vrugt verſtrekt de Inwoonders dezer Eilanden voor een groot deel tot dagelykſche ſpyſe en victualie, niet raauw, maar (na dat eerſt de buitenſte bolſter daar af gedaan is) in water opgekookt, of in de aſſche gebraaden; want alsdan, gelyk gezegt is, zo ſmakenze zoet of wat*

ſmets,

que ſatis replentes, inſtar Ilicis fructuum, quales cibos Amboinenſes optimos putant, quibus nempe ventriculus cito repletur, nec qui facile digeruntur. Noſtrique Europæi hiſce quoque inter alios fructus ad potum Thee utuntur, quum, uti videtur, delectentur horum ſubſtantia, inter edendum, ſonora, quamvis debilibus ventriculis non conducant, quum digeſtus ſint admodum difficiles: Hujus arboris cortex cum illo Lingoi-arboris aquæ incoctus, optimum præbet decoctum illis, qui dyſenteria laborant, hocque medicamentum in Amboinenſi noſocomio multum adhibetur: Idem quoque cortex inſtar Oebat inſervit pulti Papedæ, quum hæc inde fiat dura, colorisque læte rubentis.

Papoewenſes hanc arborem vocant *Iff*; ejusque ſucco glutinoſo, ex viridi expreſſo cortice, obliniunt telorum apices, ſi hos firmare velint ſuis in pharethris, atque hic ſuccus emortuus in nigrum tranſit colorem, ita ut cuncta illorum tela ad ſummum ſeu apicem nigra ſint: Quidam etiam hoc cortice aquæ incocto utuntur ad Aphthas, quo depurant ac colluunt os, hoc autem remedium eſt nimis debile, aliaque reperiuntur meliora ac certiora: Expertum quoque fuit illos, qui quotidie hoſce comedunt fructus, palleſcere, ſine dubio ex prava ac difficili fructuum indigeſtione.

ſmets, zynde wyders droog, en den buik wel vullende, gelyk de ſpaanſche eekelen, en boedanigen ſlag van koſt de Amboineejen ook wel voor de beſte agten, te weten, daar van hun de mage als geballaſt wert, en die niet ligt en verteert: En onze Europianen gebruikenze nu al mede onder andere Fruytagien by de Theebak, na 't ſchynt, om datze ſmaak en behagen hebben in haare knappende ſubſtantie, hoewelze voor zwakke magen niet veel byzonders konnen wezen, als zeer moeyelyk en zwaar om te verteeren zynde: De ſchorſſe dezes booms, met die van de Lingoo-boom, *in water gekookt, geeft een goeden drank voor die geene, die gaan of vaſt zyn aan de roode buik-loop, en wert dit hulp-middel in 't Amboinſche Zieken-huis veel gebruikt: Dezelfde ſchorſſe dient ook als een* Oebat *tot de Papeda-bry, om dat dezelve daar van ſtyf, en ook van coleur ligt-root wert.*

De Papoewen noemen dezen boom Iff, *en met het kleverig zap, uit de groene ſchorſſe geperſt, beſtrykenze de boute ſpitſen van hare pylen, alsze dezelve in haare Pyl-rieten willen vaſtſtellen; en dit zap beſterft als dan zwart, zo dat al haar pylen voor aan de ſpitſe hun ook zodanig komen te vertoonen: Zommige gebruiken ook dezelve ſchorſſe in water gezooden tegen de Sprouw, en ſpoelen of zuiveren daar mede den mont, dog dit middel is wat ſlap, en daar worden andere gevonden, die beter en zekerder zyn: Men heeft ook bevonden dat die geene, die dagelyks van deze vrugten eeten, een ongezonde coleur krygen, buiten twyffel voortkomende van hare onverdouwelykheit.*

Tabula Sexageſima Quinta

Ramum exhibet *Gajani.*

De Vyf- en- Seſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Gajang-Boom.

OBSERVATIO.

Gajang-Arbor a Valent. p. 173. vocatur, videturque Tani eſſe *H. Malab. tom.* IV. *Tab.* 10. vel ſaltem ipſi adfinis.

AANMERKINGE.

Gajang-Boom *wertze genaamt by* Valent. p. 173. *en ſchynt te zyn de Tani van de* H. Malab. *in het vierde deel,* Tab. 10. *verbeeld en beſchreven.*

CAPUT QUINQUAGES. SEXTUM.

Atunus. Atun.

NEc hæc alta eſt arbor, craſſitiei & magnitudinis vulgaris Limonum arboris, ſimplici ac recto trunco, non rotundo, ſed ſulcis excavato, non tamen tam profundis, quam præcedens *Gajanus.* Cortex quidem craſſior eſt, ſed tamen adeo fragilis, ut per digiti longitudinem non poſſit decorticari: Rami ejus ſunt recti ac firmi, uti & foliorum ramuli, qui folia gerunt alternata, rarioribus autem paribus: Ex ſingulorum enim fere foliorum ala novus progerminat ramulus, ac ita porro, ita ut hujus arboris coma denſa ſit ramulis foliisque. Folia autem referunt folia Canangæ vel Guajavi, ſed ſunt multo longiora, atque inæqualis magnitudinis, plurima autem palmam ſunt longa, ac quatuor lata digitos, quædam etiam quindecim pollices ſunt longa, ſex lata pollices, parallela fere, inferiora autem ſunt minima, porro ſunt firma, ſicca, ad tactum parum hirſuta, ſubtus rugoſa per coſtas parallelas, breviſſimis inſidentia petiolis.

Flores plurimi ſimul proveniunt brevibus & craſſis ex pedunculis, quorum quisque in quinque petala firma & acuta aperitur, in quorum medio plurima apparent tenuia & flaccida ſtamina, qualia in Guajavi floribus itidem obſervantur; illa autem ſunt longiora & numero minora, ex horum centro fructus excreſcit, forma ac magnitudine ovi Anatis, vel paulo majoris, durus, externe pallidus, ſed plurimis obſitus arenoſis ac ruffis tuberculis, acſi furfuribus conſperſus foret, quæque ſi notantur, fructum ex fuſco ruffum colorant: Putamen porro gerit durum, ac ſiccum, ſemi-digitum craſſum, ruffumque, ſi aperiatur: Intus continetur nucleus oblongus, quique apparet, acſi ex plurimis fruſtulis foret compoſitus, quæ tamen non ſunt ſeparanda, ejus color externus eſt quoque acſi ex ruffo, albo, & cinereo eſſet mixtus, vel quaſi ex albis ac ruffis contextus venis; ſubſtantia ſimillima Pinangæ vetuſtiori, ita quoque ſiccus, auſterus, durus, & adſtringentis eſt ſaporis: Fructus plurimum gemini excreſcunt, atque per aliquod tempus retinent floris piſtillum ſtellatum cum ſtaminibus ſiccatis; immo tam diu donec dimidiam fere adquiſi-

verint

LVI. HOOFDSTUK.

Atun-Boom.

DIt is mede geen booge boom, maat van dikte en grootte als een gemeene Lemoen boom, met een enkelde en regte ſtam, niet ront, maar met voorens wat uitgeholt, dog zo veel niet, als de voorgaande Gajang: *De ſchorſſe is wel wat dikker, maar egter zo bros, dat men geen vinger-lengte daar afſchillen kan: De takken zyn regt en ſtyf, als mede de ryskens, en daar aan ſtaan de bladeren verwiſſelt tegens malkander, dog met weinige paren, want byna uit den ſchoot van ieder bladt komt een nieuw rysken voort, en dat alzo vervolgens, zulks men deze boomskruin gebeel digt van ryskens en loof bezet ziet: De bladeren gelyken wel na die van de* Cananga, *of* Cujavos, *maar zyn veel langer, mitsgaders van een ongelyke grootte, de meeſte een hand lank, en vier vingers breed, dog zommige wel vyftien duimen lang, zes duimen breed, bykans parallelogram, en de agterſte zyn altyd de kleinſte, voorts ſtyf, droog, en wat ruig in 't aantaſten, onder wat rimpelig, wegens de evengelyke ribben, op zeer korte ſteeltjes ſtaande.*

De bloemen komen by malkander voort op dikke ſteeltjes, en ieder opent zig in vyf ſtyve ſpitſen of blaadjes; waar binnen haar vertoonen veele dumme, en ſlappe draatjes, gelyk men ook vind in het bloeizel van de Cujavos, *maar deze zyn wat langer en minder in 't getal, uit het midden derzelve groeit een vrugt van grootte en gedaante als een Eenden-ey, of nog wel zo groot, hart, van buiten bleek, maar met veele zandige, en roſſe puntjes of ſtipjens bezet, als ofze met ſemelen was beſtrooit, en dewelke haar in 't aanzien vaal-ros maken: Voorts heeft zy een pelſige, barde, en drooge bolſter, een halve vinger dik, en ros in 't opſnyden; van binnen leit een lankagtige korrel, ſchynende als ofze van veele ſtukjes was t'zamen gezet, dog die evenwel niet van een te ſcheiden zyn, van buiten is haar coleur mede als van ros, wit, en graauw t'zamen gemengt; of anders als met witte en roſſe aderen doorvlogten; van ſubſtantie zeer gelyk een oude Pinang, ook zo droog, wrang, hard, en zamentrekkende van ſmaak: De vrugten waſſchen gemeenelyk twee by malkander, en behouden nog eenigen tyd het geſternd' ſteeltje van de bloeme, en ook de voorn. drooge draatjes; ja wel zo lange, tot datze byna haar halve grootte hebben; zy hangen vaſt aan haare houtige ſteelen, maar dezelve*

verint magnitudinem; firmi ex lignosis dependent pedunculis, sed hi a ramis facile disrumpendi sunt: Interior dictus nucleus est circiter magnitudinis ovi gallinacei, sed magis planus & compressus, in cujus summo ad aliquam distantiam futura apparet, seu durus margo, acsi in binas ibi separari posset partes: Juniores ac semi-maturi fructus quodammodo sunt molles, succosi, ac fere instar medullæ nucis Calappæ, sed austeri admodum, si dissecentur, albi, sed statim in ruffum transeuntes colorem: Vetusti & sicci fructus dehiscunt, seu arcuatas habent fissuras, sique conquassentur, interior nucleus sonitum edit.

In Amboina hujus Atuni arboris binæ sunt species, forma vero ac fructibus non differentes: Quarum prior ab Amboinensibus vocatur *Atun Mamina*, h. e. *Atunus pinguis*, quum interior ejus nucleus sit dulcior ac pinguior quam vulgaris speciei, cujus nucleus est siccus & austerus.

Anni tempus. Hæc arbor inter lente crescentes arbores numeranda est, quæ primum gerit truncum rotundum ac elegantem comam, sed truncus sensim fit concavus & quasi sulcatus: Lignum est durum, sed non durabile, ac fragile, ramique facillime abrumpuntur: Fructus quoque lente matureścunt, ita ut certum non observent anni tempus, plerumque tamen mense Novembri matureścunt.

Nomen. Latine *Atunus*. Malaice & Amboinice *Atun*, quod forte originem habet ab *Hatu*, Amboinensibus lapidem denotante, quum maturus ejus ac siccus fructus magis lapidem quam fructum referat, Boegensibus *Samacka* vocatur: Ternatensibus *Saia* & Macassarensibus *Lommu*.

Locus. Crescit in Amboina & Banda, uti & in Celebe, in Boegensium regione, atque in quibusdam aliis locis. In Amboina non est admodum frequens, sed plurimum ab Amboinensibus hinc inde ex surculis vetustarum arborum progerminantibus plantatur.

Usus. Fructus hic non crudus infervit esui, sed multum adhibetur ad præparationem mirabilis cibi, ab incolis *Gou-gou* dicti, quique ab illis præparatur aliquando ex tostis, aliquando ex crudis Sardiniis, vel similibus piscículis, quos in tenuissimas ducunt vel contundunt partes cum Zingibere, Alliis, pipere Indico seu Capsico, ac succo Limonum, quibus porro miscent Atuni dictos nucleos rapsatos, hocque cibo tamquam obsonio utuntur ad appetitum excitandum: Iidem hi nuclei, si aliis mixti cibis vel soli usurpentur, omnes obstipant diarrhæas, sed citissime, fortiter, ac dure, ita ut in dysenteriis prudenter sint adhibendi, quum hic morbus non nimis cito sit reprimendus. Hocque medicamentum a quibusdam tamquam summum habetur arcanum, cui certissime quoque fidunt: Hos tenuiter rapsatos nucleos pinsunt cum Sagu panibus, hosque edendos præbent illis, qui dysenteriis laborant.

Eadem quoque rasura cum Sagumanta & aqua mixta, & exterius illinita, præternaturalem prohibet fluxum menstruum gravidarum feminarum. Amboinenses præterea his utuntur fructibus loco visci, cui usui adhibent interiora semi-matura ac glutinosa officula, vel si hæc matura sint, tum aqua miscent, inque crassam contundunt pultem, qua futuras navigiorum obturant, postquam nempe musco fuerint repletæ, quæque huic non tantum firmissime adglutinatur, sed instar visci exsiccatur & induratur. Hocque insuper obliniunt postes ædium, talibusque in locis, in quibus Cossi observantur, quodque hinc præcavetur, sed tum quasi sangiune perfusæ apparent.

Alia quoque est arbor, quæ *Atun-laut* vocatur, sed quum multum ab *Atuno* differat, eam describemus infra *lib.* 4. inter silvestres arbores. Prope pagum *Suly* arbores crescunt; quæ ibi *Atun-puti* dicuntur, quarum folia per paria in rachide locantur, inpari extremum claudente. Quæ sunt glabra, & flaccida, quinque pollices longa, duosque lata, nervusque non directe per medium transit: Fructus, uti aliorum *Atunorum*, durum gerunt putamen, atque maturi, edulem dant carnem, in qua pauca etiam reperiuntur officula.

Tabula Sexagesima Sexta

Ramum exhibet Atuni.

dezelve kunnen ligt van de takken afgebrooken werden; de gem. binnenste korrel is omtrent zo groot als een Hoenderey, dog wat platter gedrukt, hebbende aan 't hooft een stukweegs een naat of harde rant, even als of men hem daar in tween konde deelen: de jonge of half rype zyn eenigzints wat mals, zappig, en byna als het pit van de Calappus-noot, dog zeer vrang, in 't opsnyden wit, maar terstont ros bestervende; de oude en droge vrugten bersten of krygen bogtige scheuren, en wat geschut zynde, zo kan men de binnenste korrel daar in hooren rammelen.

In Amboina heeft men van dezen Atun-boom twee soorten, dog van gedaante en vrugten niet verschillende: de eerste van de Amboineezen genoemt wordende Atun Mamina, *dat is* Atunus pinguis, *om dat zyn binnenste korrel wat zoeter en vetter is dan die van de andere en gemeenste zoort, welkers korrel droog en wrang is.*

Sayzoen. *Dezen boom moet mede onder de lankzaam opschietende gerekent worden, hebbende in 't eerste een ronden stam, met een vierlyke kruin, maar metter tyt wordt den stam hol, wan, en als gevorent; het hout is wel hart, dog niet duurzaam, maar bros, en de takken breeken kort of ligt af; zyne vrugten maakt hy ook zeer langzaam ryp, zo dat men hem geen regt of vast zaizoen en kan geven, dog gemeenelyk valt het in November.*

Naam. *In 't Latyn* Atunus: *op Maleyts en Amboins* Atun, *'t welk men wel mogt oordeelen afkomstig te zyn van* Hatu, *in 't Amboins een steen beduidende, om dat deze rype en drooge vrugt meer een steen, dan een vrugt schynt te gelyken: op Boegis* Samacka: *op Ternaats* Saia: *en op Macassars* Lommu.

Plaats. *Hy wast in Amboina, en Banda, als mede op Celebes, in 't lant der Boegis, en ook op zommige andere plaatzen: In Amboina is hy niet zeer overvloedig, maar wert hier en daar door de Amboineezen, meest van jonge boompjes, dieze onder de oude uitgeschoten vinden, voortgeplant.*

Gebruik. *Deze vrugt dient niet om raauw te eeten, maar wort veel gebruikt tot bereiding van een wonderlyke kost, by deze Inlanders* Gou-gou *genaamt, en dewelke door haar gemaakt wert, zomtyts van gebraaden en zomtyts van raauwe Sardynen, of diergelyke kleine visschen, dezelve plukkenze klein of fyn, en kappenze met gember, ajuyn, ritsjes, en lemoen-zop door malkander, daar verders dan by doende of onder-mengende de meergem. Atun-korrels, wel te verstaan geraspt zynde; en deze kost gebruiken ze als toespys om een graage maag te maaken: dezelve korrels, wanneerze onder andere spyze gebruikt of wel bezonder genuttigt worden, stoppen alderhande buikloopen, dog zeer schielyk, kragtig, en sterk, zo dat menze in de roode-loopen voorzigtig moet gebruiken, nadien die quaale of ziekte niet te haastig gestut wil zyn: en dit medicament wert by zommige gehouden voor een groot geheim, daar ze hun ook vast op komen te verlaaten; zy bakken deze fyn geraspte korrels mede wel onder hun Sagu-brooden, en gevenze dan zoo te eeten de gene, die met de gem. roode-loop gequelt of bezogt zyn.*

En het zelfde raspzel, met Sagumanta en water gemengt, midsgaders van buiten opgesmeert zynde, stopt insgelyks den ontydigen vloet der swangere vrouwen: daar en boven weten de Amboineezen deze vrugten ook te gebruiken in plaats van harpuys, daar toe nemende de binnenste halfryp en kleverig zynde korrels, of zo ze ryp zyn, dan doenze wat water daar by, en stooten dezelve tot een dikke pap, waar mede zy dan de voegen van hunne vaartuigen bestryken, te weten na datze eerst gebreeuwt zyn, en dewelke daar aan niet alleen zeer vast blyft kleven, maar ook zoo styf wert als harpuys: ook bestrykenze daar mede de stylen en het hout-werk van haare huizen, en dat op zodanige plaatzen, daarze bemerken, dat de worm komen wil, en 't welk daar door wel voorgekomen wert, maar het ziet 'er dan uit, als of 't met bloet besmeert was.

Daar is nog een anderen boom dieze Atun-laut *noemen, dog nadienze van deze* Atun *veel is verschillende, zo zullen wy dezelve* lib. 4. *onder de wilde boomen beschryven: by het dorp* Suly *groeyen mede boomen, aldaar genaamt wordende* Atun-puti; *hunne bladeren staan aan de dunne ryskens by paaren, en aan 't uiterste maar een alleen; zynde glat en slap, vyf duimen lank, en twee dito breet, de zenuwe gaat niet regt door de midden; de vrugten, gelyk als andere* Atuns, *hebben een harde schaal, en ryp zynde, een eetbaar vleesch, daar men ook weinig korrels in vint.*

De Ses- en Sestigste Plaat

Vertoont een Tak van de Atun-Boom.

CAPUT QUINQUAG. SEPTIMUM.

Vidoricum. Vidorick.

VIdoricum hiſce in inſulis duplex eſt, domeſtica nempe & ſilveſtris, quum vero binæ hæ arbores, earumque fructus haud multum differant, uno in Capite ambas deſcribemus: Primoque indicabimus, domeſticam trunco, ortu, ac foliis Mangæ arbori ſimillimam eſſe: Ejus autem truncus non ita craſſus, nec ejus coma adeo ampla eſt, foliaque paulo ſunt minora, ad oras dentata, inſtar *Arboris-pinguis*, ſenſim autem hi dentes diſparent, plerumque vero hæc folia ſunt ſeptem novemve pollices longa, ac tres digitos lata: Fructus ex craſſis brevibusque dependent petiolis, qui foveolam illis inprimunt, hi petioli coronulam quoque habent, fere inſtar Mangoſtanæ. Fructus formam ac magnitudinem habet pomi Aurantii, ab utraque compreſſus parte ſeu planus, ac umbilicatus: Ejus cortex eſt glaber, fuſcus, ſeu obſcure viridis, cum cinereo mixtus, inſtar ſilveſtris *Cujavi*, undique coſtis quaſi diviſus, ac ſeparatus: ſub craſſo, ſicco, ac fragili cortice flava locatur medulla, inſtar *Mangæ-foetidæ*, ex noſtræ nationis judicio inſipida, Indis vero grata, quum ex pingui ſit acidula, inſtar certæ Muſæ ſpeciei, cum qua odore proxime etiam convenit, in hac inveniuntur tria, quatuor, vel quinque magna offícula, inſtar renum, vel Lunæ ſemi-plenæ, ad oras autem ſeu extremitates obtuſa & quaſi abſciſſa, duos longa pollices, unum lata pollicem, a poſtica parte protuberantia & emarginata, ibique glaberrima, & ſpadicea, immo fere nigra, horum venter eſt hepatici coloris, ſeu gilvus, rugoſus, & adeo durus, ut confringi nequeat: Atque hæc offícula ad margines gerunt, in fructus carne, ſubſtantiam albam, calceam, quæ inter edendum abjicienda eſt, quum ejus acrimonia labiis noceat.

Caro eſt ſiccior dictis mangis foetidis & Muſa, majoremque habet convenientiam cum farinaceis pomis, quæ *libr.* 4. nomine *Hebenaſtri* deſcribemus. Trunci cortex eſt admodum rugoſus, ſauciatusque flavum emittit ſuccum, ſed paucum, qui in gummi exſiccatur. Altera ſpecies, quam *Vidoricum Silveſtre* vocamus, domeſticæ ſimillima eſt, ſed altiore adſurgit trunco, foliaque gerit latiora; fructus quoque inſtar pomi eſt, pugni circiter magnitudinis, ſeu vulgaris Limonis Itam, ſed non ita compreſſus, & ad ſummum magis acuminatus, cortice glabro, quique magis cinereus eſt quam domeſticæ; ejus caro quoque non ita dulcis eſt, ac magis fatua, flava, & ſicci ſaporis, ſicciſſimæ. Muſæ ſpeciei ſimilis, ſed ſilveſtrior, inque hac tria quatuorve itidem reperiuntur offícula, duplo majora, ejusdem tamen cum domeſticæ formæ, in dorſo ſunt glabra & emarginata, coloris hepatici, cum maculis quibusdam fuſcis inſtar Lenticularum; & loco obtuſarum extremitatum inciſiones gerunt, ſeu ſulcos quaſi exciſos, ad ventrem ſunt pallide cinerea ac rugoſa. Quibusdam in inſulis fructus hi crudi comeduntur, ſed plurimum defectu alterius cibi, quum multo ſint ingratioris ac vilioris ſaporis ac domeſticæ. Saltem in Amboina ſpernuntur, arboresque ſilveſtres tantum habentur, forte ex ignorantia: Fructus menſe Octobri maturi ſponte decidunt, offículaque, quæ veſpertiliones comederunt, & cum ſtercore rejecerunt, per vias projecta reperiuntur. Silveſtris Vidorici lignum fibras gerit longitudinales, eſtque album, & leve, ſed ſatis durabile, & ad ædium ædificationem inſtar ſilveſtris *Bintangori* uſurpatur, ſed plurimum ad ſuperiorem ædium partem, quum terram non facile ferat: In ſilvis Amboinenſibus plures aliæ occurrunt Vidorici Silveſtris ſpecies, quæ plurimum a dictis binis differunt ſpeciebus, quas hinc *libr.* 5. deſcribemus.

Nomen. Prima ſpecies Latine *Vidoricum Domeſticum* dicitur: Malaice *Widorik*: in Banda *Goram*, Cerama &c. *Widorik* & *Pitorik*: in Baleya *Laletsjong*, quo nomine Macaſſarenſis fructus *Soſſo* quoque indigitatur: Altera ſeu Silveſtris ſpecies Latine dicitur, *Vidoricum Silveſtre*, Malaice *Widorik Utan*, ac quidam Amboinenſes hanc vocant *Labutun*; quod nomen proprium eſt penitus ſilveſtri hujus familiæ, quæ, uti dictum fuit, *libr.* 5. deſcribetur.

Locus. Domeſtica in Amboina eſt ignota, ſed in Banda,

LVII. HOOFDSTUK.

Vidorik-Boom.

DE Vidorik *is in deze Eylanden tweederleye, te weten tamme en wilde, en om dat deze beide boomen, als mede haare vrugten, niet veel van malkanderen verſchillen, zo zullen wyze in een Capittel begrypen: en eerſt zeggen dat de tamme van ſtam, wasdom, en bladeren, de Mangas-boom zeer gelyk is; dog den ſtam wert zo dik nog de kruin zo breet niet, en de bladeren zyn ook wat kleinder; aan de kanten wyt getandt, gelyk die van de* Arbor pinguis, *dog metter tyt vergaan deze tanden, zynde meeſt zeven en negen duimen lank, en drie vingers breet. De vrugten hangen aan korte dikke ſteelen, dewelke een kuiltje daar in maaken, deze ſteelen hebben ook een kroontje, bykans als een Mangoſtaan: de vrugt is van grootte en gedaante als een* Orangie-appel, *te weten onder en boven wat plat, en met een kuiltje: deze ſchelle is effen, vuil, donker-groen, en met graauw gemengt, als de wilde* Cujavos, *rondom met eenige ribben afgedeelt: onder de dikke, drooge, en broſſe ſchelle leyt een bleek-geel merg, gelyk dat van de* Manga-foetida, *of ſtinker, na 't oordeel van onze natie onſmakelyk, dog by de Indianen aangenaam, om dat het uit den vetten wat na den rynſchen trekt, als een zekere zoorte van Piſang; die het ook in reuk zeer na by komt; daar binnen vint men drie a vier, en vyf groote korrels, gelyk als nieren, of halve-manen, dog aan de eynden ſtomp en als afgeſneden, twee duimen lank, en half zo breet; agter met een uitſteekende rugge en rant, en aldaar zeer glat, en ſwart-bruin, ja bykans ſwart, maar den buik is lever-verwig, of vaal, rimpelig, en zo ſteen-hart, dat menze niet kan open-byten; en deze korrels of ſteenen hebben aan of by beide hun boeken, in het vleeſch van de vrugt, een witte kalk-agtige ſubſtantie, die men in 't eeten moet wegdoen, om datze met haar ſcherpigheit de lippen beſchadigen.*

Het vleeſch is drooger dan dat van de voorn. ſtinkers en Piſſang, en heeft beter overeenkomſt met de meel-appels, die wy lib. 4. *onder den naam van* Hebenaſter *zullen beſchryven: De ſchorſſe des ſtams is zeer ruig, en geeft, als men daar in kapt, een geel zap uit, dog weinig, die tot een gom beſterft: de tweede zoort, die wy wilde* Widorik *noemen, is de tamme meeſt gelyk, dog booger van ſtam, en breeder van bladeren. De vrugt is mede als een appel, ongeveer zo groot als een vuiſt, of een ordinaris Lemoen Itam, dog niet zo ingedrukt, maar na vooren toe een weinig ſpitzer, met een effene ſchelle, en die ook graauwer is als de tamme, hun vlees is mede minder zoeter, laffer, bleek-geel, en droog van ſmaak, de droogſte ſlag van Piſſangen naaſtkomende, dog wat wilder, en daar binnen vint men mede drie a vier ſteen-harde korrels, wel eens zo groot, dog van het zelfde fatzoen als die van de tamme, op de rugge zynze gladt en met een rant, niet bruin, maar lever-verwig, met eenige bruine plekken, als ſproeten: en in plaats van ſtompe boeken, hebbenze kerven, als of ze uitgeſneeden waren, aan den buik ligt-graauw, en mede rimpelig: op zommige Eylanden werden deze vrugten wel raauw gegeten, dog meeſt by gebrek van andere koſt, als zynde veel onaangenamer en ſlegter van ſmaak dan de tamme: Immers in Amboina werdenze veragt, en de boomen voor wilt gebouden, miſſchien door onwetenheit: de vrugten ziet men in October van zelfs ryp afvallen, en de korrels, die de vleermuizen opgegeeten en met hun drek weder gelooſt hebben, langs de weg leggen: Het hout van de wilde Widorik is regt-dradig, wit, en ligt, dog redelyk duurzaam, en wert, gelyk de wilde* Bintangor, *aan den huisbouw gebruikt, dog meeſt tot boven-werk, om dat het de aarde niet verdragen kan: daar zyn in de Amboinze boſſen nog meer andere wilde zoorten van* Widorik, *dog te veel van de twee bovenſtaande verſchillende, en die wy dierhalven in 't vyfde boek beſchryven zullen.*

Naam. *Het eerſte geſlagt, in 't Latyn* Vidoricum Domeſticum: *in 't Maleyts* Widorik: *in Banda* Goram, *Ceram &c.* Widorik *en* Pitorik; *op Baleys* Laletsjong, *welken naam ook de Macaſſaarze vrugt* Soſſo *gegeven wort: De tweede of wilde zoorte noemt men in 't Latyn* Vidoricum Silveſtre: *in 't Maleyts* Widorik Utan, *en zommige Amboineezen noemenze ook* Labutun: *welke naam eygentlyker toekomt de gantſch wilde geſlagten, dewelke, als gezegt, in 't vyfde boek beſchreven zullen worden.*

Plaats. *De tamme zyn in Amboina niet bekent, maar wel*

Banda, in Gorama & Cerama occurrit orientali, quamvis non magna in copia, plantatur ibi & colitur inſtar Mangæ arboris, in Baleya quoque occurrit. In Amboina Silveſtris reperitur in ſilvis Hitoæ, ſed frequentior in Boero, Gorama, Cerama, ac porro in inſulis Auſtralibus.

Uſus. Domeſtica, quæ in Banda & Baleya plantatur, fructum exhibet, qui crudus eſt edulis, quum gratam habeat aciditatem, ſi prudenter modo depuretur a ſupra memorata calce, ſilveſtris fructus quoque editur, ſed plurimum in Gorama vicinisque inſulis: In Amboina autem eſt vilis, veſpertilionibusque relinquitur. Interiores nuclei apertorum officulorum Calappæ Lymphæ incocti, ſunt fere tam dulces, quam Canarii. Lignum, uti ſupra dictum fuit, in locis illis, in quibus abundat, ædificiis inſervit, quum ſatis diu ſit durabile, quum horum incolarum domus plerumque fumo ſint repletæ, unde coſſi aliaque inſecta hoc non expetunt: Baleyenſes, quum fructus decerpere cupiunt, hanc arborem non conſcendunt inſtar aliarum arborum juxta truncum, ſed per ſcalas, ob rugoſum ejus truncum ac corticem, foliisque utuntur crudis ad Bocaſſan, uti alia hunc in finem apta ac recenter excreta folia *Ulang-Ulang*.

wel in Banda, op Goram, *en Ooſt-Ceram, alhoewel mede in geen groot getal, men plantze, en haventze aldaar, gelyk de Mangas-boomen, op Baley werdenze mede gevonden: en op Amboina heeft men de wilde in 't gebergte van Hitoe, dog veel overvloediger op Boero, Goram, Ceram, ende de verdere Zuid-ooſter Eylanden.*

Gebruik. *De tamme, gelykze in Banda, en op Baley geplant wert, is bequaam, om raauw te eeten, om datze een aangename rynsheit heeft, alſſe maar met voorzigtigheit gezuivert wert van de hier boven aangehaalde kalk: de wilde werden ook wel gegeeten, dog meeſt op Goram, ende de naaſtgelegene Eylanden: maar in Amboina werdenze veragt en voor de vleermuizen gelaten: de binnenſte heeſten uit de geklopte ſteenen, in Calappus-melk gekookt, ſmaaken by na zo zoet, als Canari: het bout, als boven is gezegt, wert op de plaatzen daar men het in meenigte heeft, tot den huisbouw gebruikt, en daar het ook al vry lang aan duurt, om dat de buizen dezer Inlanders meeſt of doorgaans vervult zyn met rook, daar de wormen en het andere kleine ongedierte geen ſmaak in ſchynen te vinden: de Baleyers, willende de vrugten plukken, beklimmen dezen boom niet gelyk men wel andere boomen doet langs den ſtam, en dat wegens zyne ruige ſchorſſe, maar komen met een ladder daar op; en de bladeren gebruikenze ook raauw tot Bocaſſan, gelyk als andere daar toe bequaame* Ulang-Ulang, *of jonge en eerſt uitgeſchoten bladeren.*

Tabula Sexageſima Septima

Ramum exhibet Vidorici Silveſtris primi, ubi Litt. A. officula ſeminalia repræſentat.

OBSERVATIO.

Caniram *H. Malab. part.* 1. *Tab.* 37. hujus generis videtur ſpecies.

De Seven- en Seſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de wilde Vidorik-Boom, alwaar Lett. A. des zelfs zaat-korrels verbeeldt.

AANMERKING.

De Caniram van de Hortus Malabar. eerſte deel Tab. 37. *verbeeldt en beſchreven ſchynt van deeze boom een zoort te zyn.*

CAP. QUINQUAG. OCTAVUM.

Catappa. Catappan.

CAtappa duplex quoque eſt, Domeſtica & Silveſtris, quas ſimul hoc in capite deſcribemus: Domeſtica eſt arbor vaſta & extenſa, recto, ſed non admodum alto trunco, circa quem rami oppoſiti locantur, formam præbentes ampli petaſi, & ad majorum ramorum extremitates alii transverſales oriuntur rami, atque ex iis porro alii minores; ad quorum extremitates in orbem ſine ordine & arctiſſime folia dependent, fere inſtar ingentis lampadis, plurimis extenſæ tubis; atque hæc folia ſunt maxima, ſed inæqualis magnitudinis, inferiora enim ac vetuſtiſſima quinque, ſex, octove pollices ſunt longa, duos cum dimidio vel quinque lata pollices, alia autem ſæpe decem duodecimve pollices ſunt longa, quinque ſexve lata pollices, inſtar flabelli formata, ad ſummum nempe latiſſima, ac fere inſtar dimidii circuli rotunda, brevi apice, inferius ſenſim anguſtata uſque fere ad ipſum ramum, cui brevi craſſoque junguntur petiolo, uti quoque nervus medius admodum craſſus eſt, qui plurimas emittit coſtas laterales parallelas, quæ arcubus incurvis ſibi mutuo junguntur: Folia hæc ſunt glabra ac læte viridia, ſubtus quodammodo flava, ad tactum mollia; flores longis ex racemis dependent albi, parvi, plurimisque gaudentes albicantibus ſtaminibus, plurimique plerumque decidunt, ita ut unus alterve tantum excreſcat uno ex racemo.

Fructus eſt magnitudinis junioris Mangæ, vel paulo minoris, ac magis planus, ad oras acutior, tres longus pollices, ſeſqui-pollicem latus, pollicem craſſus, undique ad oras leviter emarginatus, atque ad unum plerumque latus reflexus vel protuberans, formamque hinc cochlearis vel cymbæ refert, ſuperiore vero parte fructus eſt biſulcatus, ac tenui pellicula exterius tectus, primo intenſe viridis, dein rubens ſeu incarnatus, luteis maculis ſeu ſtriis, atque ſub hac pellicula piloſum locatur putamen, ſique recens ſcindatur, rubet inſtar Ceraſi aperti, minorem digitum craſſum, inque hoc craſſum locatur officulum dicto putamini nexum, quodque confractum nucleum exhibet

LVIII. HOOFDSTUK.

Catappe-Boom.

CAtappan *is mede tweederley, als tamme en wilde, en die wy beide in dit Capittel zullen beſchryven: de tamme wert een groote wyd uitgebreide boom, met een regte, dog niet zeer booge ſtam, rondom den welken de takken regt over dwers ſtaan, vertonende de gedaante van een breeden hoet, aan 't eynde van de eerſte of booſt-takken komen weder andere dwers-takken voort, en uit dezelve zo vervolgens al weder andere; aan 't einde van dewelke rondom, zonder ordre, en digt boven malkander, de bladeren hangen byna als een groote lamp met pypen; zynde deze bladeren kloek en wel van 't grootſte ſlag, dog daar omtrent ook zeer ongelyk; want de agterſte en dien volgende ook de outſte, zyn maar vyf, zes, en agt duimen lank, twee en een halve, en vyf duimen breet, dog de andere wel thien a twaalf duimen lank, en half zo breet, gefatzoeneert als een wayer, te weten voor het breetſt, en by na zo ront als een halve cirkel, met een korte ſpitze voor aan, na agteren allenskens ſmal toelopende, by na tot aan den tak, daarze met een korte dikke ſteel aan ſtaan, gelyk ook de middel Zenuwe dik is; hebbende veele paralleele dwers-ribben, die met kromme boogen aan malkanderen zyn gebegt; zy zyn glat, en ligt-groen, dog van onderen een weinig na den geelen trekkende, midsgaders zagt in 't aantaſten. Het bloeyzel hangt aan lange trosjes of ſteelen, zynde wit, klein, en vol witte draatjes, en zy vallen meeſt af, zo dat 'er maar een, twee, en drie aan eenen tros tot perfectie komen.*

De vrugt is van grootte als een jonge Mangas, of nog wat kleinder, ook platter, en aan de eynden ſpitzer, drie duimen lank, half zo breet, en een duim dik, aan de zyden rondom met een dunne rant, die zig gemeenelyk na de eene zyde wat omkromt of opwerpt, en alzo 't fatzoen van een lepel of ſchuitje maakt: aan 't voorſte eynde in tween geklooft, van buiten met een dun velleken bekleet, in 't eerſte boog-groen, daar na rooze-root of incarnaat, met geele plekken of ſtreepen, en daar onder leyt een hairige of pelzige bolſter, als men vers daar in ſnyt, regt root, als een opgeſneeden kerſſe, een kleine vinger dik, en binnen dezelve een harde ſteen of ſchaal, daar de voornoemde bolſter vaſt aan hangt, en dewelke gebrooken zynde, zo komt hun de

regte

A
A

bet forma ſiccæ & decorticatæ Amygdalæ vel Canarii, ſed paulo magis anguſtiorem, rotundiorem, & oblongum, ſubque fuſca pellicula reconditur medulla alba & ſicca inſtar dicti Canarii, ſeu Amygdalæ, ejusdemque fere ſaporis; verum Catappa non ita eſt oleoſa ac Canarium, unde & gratior eſt & delicatior ad crudum cibum: Fructus recens apertus, jucundum quoque præbet odorem, magnamque habet convenientiam & ſimilitudinem cum illo litoreæ arboris, *Atun Laut* dictæ, quæ poſtea *Libr.* 4. deſcribetur: Vetuſta hujus arboris folia rubent, coloremque habent fere inſtar Cancrorum coctorum.

regte heeft te vertonen in de gedaante van een drooge geſchilde Amandel, of Canari, dog wat ſmalder, ronder, en lankwerpig, hebbende onder haar bruine vliesken een wit, droog merg, gelyk de gem. Canaris, of Amandelen, ook bykans van dezelve ſmaak, dog de Catappan is zo olyagtig niet, als de Canari, en dierhalven lieffelyker of ſmakelyker om raauw te eeten: de vrugt, vers opengeſneeden zynde, geeft ook geen onaangenaamen reuk; zy heeft mede groote gelykeniſſe of gemeenſchap met die van een andere ſtrantboom, Atun Laut *genaamt, en dewelke hier na in 't vierde boek beſchreven zal worden; de oude bladeren van dezen boom werden regt of geheel root, en krygen een coleur byna als van de gekookte krabben.*

Silveſtres Catappæ arbores in duas iterum dividuntur ſpecies, ſecundum loca, in quibus creſcunt, ſive ad litus, ſive in ſilvis, quamvis parum a ſeſe invicem differant.

Aangaande nu de wilde Catappan-boomen, dezelve verdelen haar weder in twee zoorten, na de plaatzen daarze groeyen, het zy dan aan ſtrandt, of in het boſch, hoewelze van malkander weinig komen te verſchillen.

Catappa Litorea, quam proponemus, arbor eſt multo altior domeſtica, trunco craſſo, ramisque extenſis inſtar Quercus, plerumque parum inclinans, ramisque inferioribus trans aquam ſeſe extendens, rami ejus non ita ſunt regulares ac domeſticæ, ſed itidem oppoſiti ſunt: Folia quoque ad ramorum extremitates in orbem locantur, quinque ſexve ſimul juncta, forma cum domeſticæ foliis convenientia, ſed paulo ſunt longiora, & ad tactum rugoſiora, inferius enim ſunt lanuginoſa, uti & eorum petioli, ſuperioresque ac minimi rami: Plures gerunt coſtas parallelas quam domeſtica, unde urentibus *Polot* foliis ſunt ſimillima, præſertim juntoribus in arboribus, ſed non urunt. Flores fructusque ſunt ut in domeſtica, longisque ex racemis dependent, duo tresve ſimul, ſed minores diuque viridem ſervant colorem. Officula interiora ſunt quoque minora, oblongo-rotunda, dulcisque ſaporis inſtar Nucis avellanæ, quum vero tam pauca ſit eorum ſubſtantia, raro expetuntur, & colliguntur.

De Strant-Catappan, die wy zullen voorſtellen, is een veel hooger boom dan de tamme, met een dikker ſtam, en wyt uitgebreide takken, gelyk de Eyke, gemeenelyk een weinig voor over hellende, en met zyne onderſte takken over het waater hangende; de takken waſſen ook zo ordentelyk niet als aan de tamme, dog al mede over dwers: de bladeren ſtaan insgelyks aan de eynden der takken in een kring, vyf a zes by een, en agter malkander, zynde van fatzoen de tamme meeſt gelyk, dog wat langer, en in 't aantaſten ook ruiger, want aan de onderſte zyde vallenze wat wolagtig, gelyk mede doen haare ſteelen, en de voorſte takken; zy hebben meer paralleele ribben dan de tamme, en zyn dierhalven de brandende bladeren van Polot *zeer gelyk, inzonderheit aan de jonge boomen, dog men behoeft niet te vreezen zig aan deze te zullen branden. Het bloeyzel en de vrugten zyn als die van de tamme, en hangen aan een lange ſteel, twee a drie by malkander, dog kleinder, en blyven lang groen. De binnenſte korrels zyn ook kleinder, lankwerpig-ront, en mede zoet van ſmaak, als een Hazel-noot, dog om datter zo weinig aan is, werdenze zelden gezogt, en verzamelt.*

Truncus corticem gerit rotundum, æqualem, ac læte virentem, lignum ex rubro albicat, recens ſi fuerit, ſiccum vero cinerei eſt coloris, craſſis conſtans fibris, annulisque notatus inſtar Quercus ligni, hi autem annuli ſeu pectines aliquando recti, aliquando obliqui & intricati decurrunt, flexusque formant, ſiccum ſatis leve ſed tamen durabile eſt, & ad navium exſtructionem maxime expetitur: Arbor hæc nusquam niſi in litoribus occurrit, & ſemper in ſilvæ crepidine, ſed tali affectione, ut ſemper ad mare inclinet, ejusque obumbret aquam, unde ejus fructus quoque hinc inde in litus projecti reperiuntur.

De ſtam beeft een ronde, effene, en ligt-groene ſchorſſe, het hout is wit, verſch zynde, een weinig na 't ligt-roode trekkende, dog droog werdende zo beſterft het ligt-graauw, grofdradig, en met kammen geteikent, bykans als het Eykenhout, dog deze kammen loopen zommige regt, andere wedet ſchuyns en verwert, maakende eenige draayingen, het drooge is ook redelyk ligt, dog blyft evenwel durabel, en wert zeer gezogt tot alderhande ſcheepsbouw: men vint dezen boom nieuwers, dan op ſtranden, en dat juiſt op den zoom van het boſch, dog met zodanige affectie tot de Zee, dat hy, als gezegt, meeſt voorwaarts overhelt, en het Zeewater beſchaduwt, dies men de vrugten ook hier en daar langs de ſtrant opgeworpen ziet.

Catappa Silveſtris, quæ altera ſilveſtris ſpecies eſt, deſcriptæ primæ ſeu litoreæ ſimillima eſt, ſed ejus folia ſunt longiora & anguſtiora, ad ramorum extremum ſine ordine locata, arcteque juncta, multis coſtis parallelis, ſpatiisque intermediis parvis contextis venulis formata, ſed magis referentia dictum folium urens *Polot*, cum quo juniores Catappæ arbores tantam habent convenientiam, ut quam adcuratiſſime adtendere oporteat, ſi quis eas diſtinguere ac dignoſcere velit, quamvis hujus Catappæ folia ſint paulo anguſtiora, & magis glabra, oræ foliorum conniventes ſeu anguſtatæ fere ad petiolorum ortum extenduntur, qui obducti quoque ſunt tenui, ruffa, ac molli lanugine, quali itidem ramuli virides ſurculique obteguntur; inferior autem junioris folii pars eſt fuſca, fructusque eodem creſcunt modo, quo præcedentis, qui plurimum ſunt virides, vel denuo ex flavo vireſcunt inſtar pomi, pauco admixto rubro colore. Intus continetur nucleus anguſtus, oblongus, præcedenti minor, qui dulcis quidem eſt ſaporis, ſed ob parvam ejus ſubſtantiam nemini lubet fructum contuſione aperire. Truncus non ita inclinat ac præcedentis, ſed erectus excreſcit, ramosque diffundit inſtar ampli petaſi in orbem: Lignum præcedenti ſimile eſt, ſed magis ſiccum, majoresque habet pectines, ſeu venas.

De boſch Catappan, zynde de tweede wilde zoort, is de voorn. eerſte of Strandt-boom meeſt gelyk, dan de bladeren zyn wat langer en ſmalder, mede aan 't uiterſte der takken, zonder ordre, en digt op malkanderen ſtaande, met veele paralleele ribben, en hare tuſſen-plaatzen wederom met kleine adertjes doorreegen, nog meer gelykende na het voorn. brandende blat Polot, *met het welke deze jonge Catappan boompjes zulken gelykeniſſe hebben, dat hy daar al naauw op letten moet, dieze onderſcheiden zal, hoewel deze Catappan bladeren wat ſmalder, en gladder zyn, haare ſmal toelopende zyden ſtooten of raaken agter byna tot aan den oorſpronk der ſteelen, dewelke mede bekleet zyn met een dunne, roſſe, en zagte wolagtigheit, en zo doen insgelyks de groene takjes en ſcheutjes, zynde de onderſte zyde van 't jonge blat bruin, en de vrugten waſſen al mede op dezelfde manier als de voorgaande, blyvende meeſt groen, of werden ten laaſten ook wel appel-geel, met een weinig root vermengt; van binnen leyt een lankwerpige ſmalle beeſt, nog kleinder, als die van de vorige, zynde mede wel zoet van ſmaak, dog wegens zyne kleinheit en wil niemant de moeyte doen om de vrugt open te kloppen. De ſtam helt of hangt zo niet over als de voorgaande, maar waſt regt op, en ſpreyt zyne takken mede als een breeden hoet, in de ronte regt dwers uit: het hout is ook gelyk als het voorgaande, dog wel zo droog, en wat grooter van kammen of aderen.*

Naam. De eerſte of tamme zoorte woert in 't Latyn genaamt Catappa Domeſtica; *op Maleyts en Balys* Catappan: *op Ternaats* Nuſſu *en* Nguſſu: *op Bandaas* Teley *en* Telyo: *de tweede zoorte* Catappa Litorea: *op Maleyts* Catappan Laut: *zommige noemenze ook* Canari Laut, *om dat de beeſt die van de Canari zo zeer gelykt: op Amboins* Saliſſa: *op Macaſſers* Taliſſa: *op Bandaas* Talyobatu, *om datze op ſteenige ſtranden waſt: de derde zoorte*

Truncus corticem gerit rotundum, æqualem, ac læte virentem, lignum ex rubro albicat, recens ſi fuerit, ſiccum vero cinerei eſt coloris, craſſis conſtans fibris, annulisque notatus inſtar Quercus ligni, hi autem annuli ſeu pectines aliquando recti, aliquando obliqui & intricati decurrunt, flexusque formant, ſiccum ſatis leve ſed tamen durabile eſt, & ad navium exſtructionem maxime expetitur: Arbor hæc nusquam niſi in litoribus occurrit, & ſemper in ſilvæ crepidine, ſed tali affectione, ut ſemper ad mare inclinet, ejusque obumbret aquam, unde ejus fructus quoque hinc inde in litus projecti reperiuntur.

Catappa Silveſtris, quæ altera ſilveſtris ſpecies eſt, deſcriptæ primæ ſeu litoreæ ſimillima eſt, ſed ejus folia ſunt longiora & anguſtiora, ad ramorum extremum ſine ordine locata, arcteque juncta, multis coſtis parallelis, ſpatiisque intermediis parvis contextis venulis formata, ſed magis referentia dictum folium urens *Polot*, cum quo juniores Catappæ arbores tantam habent convenientiam, ut quam adcuratiſſime adtendere oporteat, ſi quis eas diſtinguere ac dignoſcere velit, quamvis hujus Catappæ folia ſint paulo anguſtiora, & magis glabra, oræ foliorum conniventes ſeu anguſtatæ fere ad petiolorum ortum extenduntur, qui obducti quoque ſunt tenui, ruffa, ac molli lanugine, quali itidem ramuli virides ſurculique obteguntur; inferior autem junioris folii pars eſt fuſca, fructusque eodem creſcunt modo, quo præcedentis, qui plurimum ſunt virides, vel denuo ex flavo vireſcunt inſtar pomi, pauco admixto rubro colore. Intus continetur nucleus anguſtus, oblongus, præcedenti minor, qui dulcis quidem eſt ſaporis, ſed ob parvam ejus ſubſtantiam nemini lubet fructum contuſione aperire. Truncus non ita inclinat ac præcedentis, ſed erectus excreſcit, ramosque diffundit inſtar ampli petaſi in orbem: Lignum præcedenti ſimile eſt, ſed magis ſiccum, majoresque habet pectines, ſeu venas.

Nomen. Prima ſeu domeſtica ſpecies Latine dicitur *Catappa Domeſtica:* Malaice & Balaice *Catappan*, Ternatice *Nuſſu* & *Nguſſu*: Bandice *Teley* & *Teleyo*: Altera ſpecies *Catappa Litorea:* Malaice *Catappan Laut:* Quidam etiam eam vocant *Canari Laut*, quum ejus nucleus Canarii nucleo adeo ſit ſimilis. Amboinice *Saliſſa:* Macaſſarice *Taliſſa:* Bandice *Talyo-Batu.* Quum in lapideis creſcat litoribus. Tertia ſpecies *Catappa Silveſtris*, Malaice

Catappa

Malaice *Catappan Oetan*, & Amboinice *Lalia*, ſed plurimum apud Hituenſes.

Locus. Prima ſpecies in Moluccis occurrit, Banda, Baleya, Java, & adjacentibus locis, in Amboina autem eſt ignota; Secunda & tertia ſpecies in omnibus creſcit inſulis harum Orientalium regionum; prima in litore, alteraque remotior in planis ſilvis & circa fluvios, poſterior autem hæc non ita frequens eſt ac prior; Notandum porro eſt Catappam litoream in Celebe inſula, aliisque in locis eandem cum domeſtica cenſeri, quum fructus non multum differant.

Uſus. Domeſticæ nuclei tantum ſunt in uſu, crudique eduntur, inſtar *Canari-nucum*; cum quibus ſapore ac forma adeo proxime conveniunt, ut enucleati iidem haberentur: Catappæ vero nuclei ſemper ex oblongo-rotundi ſunt, ac ſicciores, meliusque ſapiunt ac Canarii nuces, licet enim ſint vetuſti, non ita oleoſi ſunt ac Canarii. In Batavia & Banda cum aliis fructibus inter obſonia menſis inponuntur, ita ut a noſtris Europæis pluris æſtimentur quam ab Indis, qui minoris eos habent pretii, quum ita puſilli ſint, ac ventrem tam parum repleant. Noſtri quoque cruſtularii compererunt, nucleos hos aptos eſſe ad cruſta, aliaque præparata loco Amygdalarum; ſed oleum inde exprimi nequit: Arbor hæc in Batavia circa ædes magnis in areis multum plantatur, ut ſub grata ejus & ampla umbra ſedilia formentur; quidam etiam Baleyæ reges idem jubent: Reliquarum binarum ſilveſtrium ſpecierum nuclei nec in cibo nec in re domeſtica ullum habent uſum hic in Amboina, ſaltem non illius, quæ in ſilvis creſcit: Lignum autem eo majorem præbet utilitatem ac commodum navium exſtructioni, incolæque Bonoakey, & Aruenſes ex hoc aſſeres formant, ac coſtas pro eorum Corre Corre, ſimilibusque majoribus navigiis: Siccum enim eſt ſatis leve, ac nihilominus in aqua marina diu durabile: Silveſtris generis folia ſunt tam magna & ampla, ut loco fercularum uſurpari poſſint, atque inſervire pro iis, ſi in campo vel ſilvis menſas exſtruere cibis velimus.

In Celebe atque Moluccis, ut intellexi, nullæ Catappæ-arbores ſunt notæ, niſi quæ in litore ſponte ubique creſcunt, harumque fructus ibi quoque colliguntur, contunduntur, & eduntur, uti aliis in locis domeſticæ fructus, quum eorum nuclei ſint quoque majores ac Amboinenſes; talique fere modo conſtitutum eſt cum dicta Bandenſi *Teleyo*, iis enim in locis nullæ hujus arbores coluntur, ſed quæ eſculentos dant fructus, hinc inde in ſilvis creſcunt, aliæque *Teleyo-Batu* dictæ, quarum fructus non colliguntur, in litore creſcunt, ac plerumque minora gerunt folia ac *Taleyo Silveſtris*, quam, uti dictum eſt, pro vera & cum domeſtica eandem putant & habent. Hujus arboris cortex ac folia facultatem habent nigrum tingendi colorem, unde iis utuntur ad dentes nigro inbuendos colore, ac cortice præſertim ad componendum atramentum Indicum, de quo *libr.* 3. *cap.* 10. in capite de *Dammar-Batu* ulterius agetur.

In Rumphii Appendice hæc adduntur.

In *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 3. & 4. deſcribitur nomine Malabarico *Adamaram*, in quo præſertim hoc obſervo diſcrimen, quod Amboinenſium nucleus Catappæ fructus inter dentes non ita facile teratur, ac Malabarenſium, ſed in partes minores confringatur, diuque inter dentes hæreat.

Catappa Silveſtris: *op Maleyts* Catappan Oetan: *en op Amboins* Lalia, *dog meeſt by de Hitueezen.*

Plaats. *De eerſte zoort vind men in de Moluccos, Banda, Baley, Java, en de omleggende plaatzen, dog in Amboina isze onbekent: De tweede en derde zoort groeit op alle Eilanden van deze Ooſterſche quartieren, de eerſte op ſtrant, en de andere wat verder van daar in vlakke boſſchen, en aan, of omtrent de rivieren, dog deze laatſte wort zo veel niet gevonden als de tweede: ſtaande nog aantemerken, dat de Strant-Catappans op het Eiland Celebes, en andere plaatzen, met de tamme voor een gebouden werden, om dat de vrugten niet veel van malkander komen te verſchillen.*

Gebruik. *De korrels of pitten van de Tamme vrugten zyn maar alleen in gebruik, en werden raauw gegeten, gelyk die van de Canari-nooten, met dewelke zy ook in ſmaak en fatzoen zo na overeenkomen, dat men de gepelde voor een en dezelve zoude aanzien; dog de Catappans zyn altyd uit den lankwerpigen wat ront, ook drooger, en beter van ſmaak, dan de Canaris, want al werdenze oud, zo en zynze zo olyagtig niet als de Canaris: Op Batavia en Banda werdenze onder andere Fruiten tot een nagerigt of bancquet opgediſcht, zo datze by onze Europianen in meerder agting zyn, dan by de Indianen, dieze te minder agten, om datze zo klein zyn, en den buik zo weinig vullen: Onze Paſteybakkers hebben ook bevonden, datze bekwaam zyn om taarten daar van te maken, en omtrent de toebereiding van verſcheide geregten, in plaats van amandelen te gebruiken, dog men kan geen oly daar van maken: werdende deze boom op Batavia omtrent de huizen, en op groote pleinen veel geplant, om onder zyn aangename en breede ſchaduwe zitbanken te maken; en zommige Koningen van Baley doen ook het zelve: Van de twee reſteerende wilde geſlagten, hebben de pitten in de koſt of huishouding, hier in Amboina geen zonderling gebruik, immers niet van de gene, die in de boſchen gevonden worden; maar zo veel te grooter gerief en nuttigheit heeft men omtrent den Scheeps-bouw van het hout, en de inwoonders van Bonoakey, en Aru, bakken daar van de planken en inbouten tot hun Corre-Corren, en diergelyke groote Vaartuigen: want opgedroogt zynde, is het redelyk ligt, en niettemin durabel in zee-water: De bladeren van 't wilde geſlagt zyn zo breed en groot, dat men ze tot taaffel-borden kan gebruiken, als men op 't veld of in 't boſch maaltyd houden en opdiſſchen wil.*

Op Celebes, en in de Moluccos, zo ik my heb laten berigten, zyn geen andere Catappen bekent, dan de gene die op ſtrant overal van zelve groeyen, werdende haare vrugten aldaar mede opgezogt, opgeklopt, en gegeten, gelyk elders de Tamme, nadien haare beeſten ook grooter vallen dan de Amboinſche, en zodanig is het byna ook geleegen met de hier voorgenoemde Bandaaſche Teleyo, *want op dezelve plaatzen werden wel geene van die boomen gehavent of gecultiveert; maar de geene, die de eetbare vrugten draagen, waſſchen hier en daar in 't boſch, en de andere,* Teleyo-Batu *genaamt, welkers vrugten zy niet en verzamelen, groeyen op ſtrant, en hebben doorgaans kleinder bladeren dan de boſch* Teleyo, *dieze aldaar, als gezegt, voor de opregte houden: De ſchorſſe en bladeren van dezen boom hebben mede een eigenſchap van zwart te konnen verwen, invoegen men die gebruikt, om de tanden mede zwart te maken, en de ſchorſſe byzonder tot het bereiden van de moorſche inkt, waar van* lib. 3. *in 't* 10. capittel, *van de* Dammar-Batu, *wat meer gezegt zal worden.*

In de Appendix van Rumphius wert dit 'er bygedaan:

In het vierde deel van de Hortus Malab. Fig. 3, *en* 4. *wert by beſchreven met den Malabaarſchen naam* Adamaram, *waar in ik alleen dit onderſcheid bevinde, dat de beeſt van de vrugten in de Amboinſche Catappen zo ligt tuſſchen de tanden niet gemaalen wert, gelyk van de Malabaarſche getuigt wert, maar by bryzelt klein, en blyft lang tuſſchen de tanden.*

EXPLICATIO

Tabulæ Sexageſimæ Octavæ,

Quæ ramum exhibet *Catappæ domeſticæ*, ubi Litt.
A. Ejus *fructum maturum*,
B. Vero ejus *oſſiculum* repræſentat.

UYTLEGGING

Van de Acht- en Seſtigſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van de Tamme Catappe-Boom, *alwaar Lett.*
A. Een rype vrugt,
B. Deszelfs pit *aantoont.*

OBSER-

AAN-

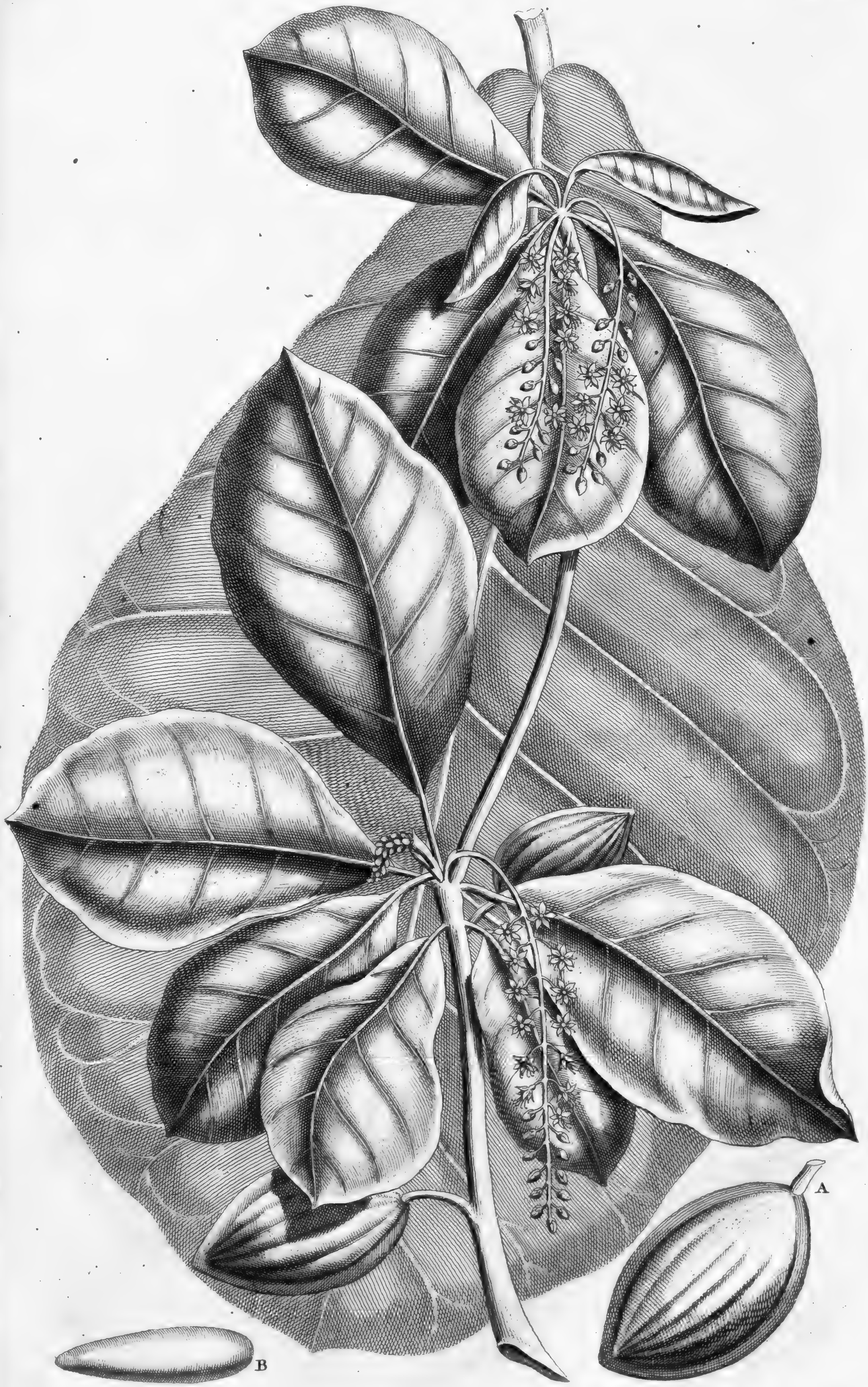
A
B

OBSERVATIO.

Inter Amygdalas relata eſt hæc arbor a *Plukn. in Almag. Bot. pag.* 28. & *Nieuhovio* in *Itinerario* ſuo, & arbor Catappa a *Valent. p.* 171. vocatur.

AANMERKING.

Onder de Amandel-Boomen is deeze boom gebragt van Plukn *in zyn* Almag. pag. 28. *en van* Nieuhoff *in zyn* Rys-beſchryving, *en Catappa-Boom wertze genaamt by* Valent. p. 171.

CAPUT QUINQUAGES. NONUM.

Caſſuvium: Cadju.

QUamvis *Cadjus* a deſcriptoribus Indiæ Orientalis & Occidentalis, quantum videtur, ſatis ſit deſcripta, hic tamen eam breviter exarare volui, quum quædam in ipſa detexerim, quæ ab aliis vel omiſſa ſunt, vel in ea hic non ita obſervantur, & quum inſuper ejus ſilveſtrem repererimus ſpeciem, hiſce in inſulis indigenam: Cæterum extra contraverſiam poſitum eſt, veram Cadjum non proprie eſſe fructum Indiæ Orientalis, ſed a Portugallis quondam ex India Occidentali huc tranſlatum fuiſſe, uti primum nuſquam inveniebatur, niſi ubi hæc habitaret natio, vel quem inhabitaverat locum: Indiæ Occidentalis ſcriptores aliique teſtantur, vaſtam eſſe arborem foliis Lauro ſimilibus vel inſtar Mali, quod tamen ab Amboinenſi multum differt: Hic enim humilis eſt arbor, vix altitudinem vulgaris mali adtingens, trunco incurvo, ſed ejus rami ſunt magis extenſi, atque hi maxima ex parte ob gravitatem adeo humiles ac depreſſi dependent, ut terram fere adtingant, unde & inregularem efformant arborem; Folia autem quodammodo mali folia referunt, ſed multo ſunt ampliora, ſuperius rotunda, ac obtuſa vel parum bifida, firma, glabra, ac crepitantia, rugoſa, & ſinuoſa, inæqualis magnitudinis, in uno enim eodemque ſurculo inferiora ſæpe ſunt minima, ac tres tantum longa pollices, duosque lata digitos, quum ſuperiora quinque ſeptemve ſæpe pollices ſint longa, ac tres vel tres cum dimidio pollices lata; Folia hæc ſunt ſolitaria, ac inregulari ordine fragilibus ac craſſis ex ramis proveniunt, horumque extremitates terminant flores extenſis in racemis, qui ex quinque anguſtis formantur petalis, albicantibus, quam diu ſunt erecta, ſed leviter rubent vel purpuraſcunt, quum retro flectuntur, in quorum centro ſtylus locatur.

Poſt flores ſat magna in conſpectum venit faba, renis forma, quæ dorſo petiolo jungitur, inter quem & dictam fabam pomum excreſcit eodem modo, quo memorati Scriptores narrant, Amboinenſis autem non ita luteus, magnus, vel dulcis eſt, ac Indiæ Occidentalis, vel Zeylanenſis, vixque magnitudinem habet ovi anatis, pyriformis, inferius anguſtatus ac compreſſus, e longinquo viridis coloris inſtar pomi, aliquando ſtriatus ſtriis læte rubentibus, carnem internam habet ſuccoſam ac mollem, ſed fibroſam ac villoſam: Sapor ejus eſt acidulus fere inſtar pomi vinoſi, ſed mixtus tali ingrata acerbitate; ut fauces conſtringat, unde non multum crudus editur: Zeylanenſis autem, uti intelligo, multo mitioris eſt ſaporis; Dicta faba ſeu caſtanea, quæ in fructus ſummo excreſcit, talis eſt naturæ ac formæ, qualem dicti commemorant Scriptores. Quæ hiſce in terris plurimum editur, carbonibus enim intoſta, donec exterius putamen, quod urens continet oleum, dehiſcat, nucleus internus facile auferri poteſt, a fuſca depurari pellicula, ulteriusque edi inſtar Amygdalarum vel Canarii: Folia arboris ac cortex ingratum & hircinum fere ſpirant odorem, uti quoque flores, ſed horum odor debilior eſt: Fructus maturus decerptus facillime putreſcit, ita ut ultra duos vix dies integer ſervari poſſit, totumque odore repleat cubiculum. Lignum eſt album, ſuccoſum, ac inutile: Rami ſunt pingues, fragiles, ſed tamen flexiles; Octobri floret, fructusque Decembri matureſcunt ac ſubſequentibus menſibus.

Nomen. Latine *Caſſuvium*: Malaice *Cadju*: Ex Portugallo *Caju* ſeu *Cajou*. In Amboina quoque vocatur *Boa Frangi* h. e. fructus Portugallicus, quum ab hac natione huc tranſlatus ſit: In Macaſſara dicitur *Jamboe-*

LIX. HOOFDSTUK.

De Cadjoe-Boom.

HOewel de Cadjoes, *van de beſchryvers der Ooſt- en Weſt-indiſche Planten, zo het ſchynt, genoegzaam beſchreven zyn, zo leb ik evenwel dezelve albier in 't kort willen afmaalen, om dat ik zommige dingen daar van aangemerkt hebbe, die, of by andere uitgelaten zyn, of in dezelve zodanig albier niet gevonden werden, als mede, om dat wy een wilde ſlag daar van hebben, deze Eilanden eigen: Anderzints agt ik het buiten diſpuit, dat de regte Cadju geen eigene Ooſt-indiſche vrugt, maar door de Portugeezen eertyds uit Weſt-indiën herwaarts overgebragt is; gelykze dan ook in 't eerſte nergens gevonden wiert, dan daar dezelve Natie woonde, of gewoont hadde: De Weſt-indiſche Schryvers en andere zeggen, dat het is een grooten boom, met bladeren als die van de Lauwerier, of van een Appel-boom, dog 't welk al vry wat verſchilt van de Amboinſche: want albier blyft het een laage boom, kwalyk zo hoog wordende als een gemeene Appel boom, met een kromme ſtam, dog zyne takken breid by veel meerder uit, en die hangen voor 't meerendeel, wegens haare zwaarte, zo laag en nedergebogen, datze bykans de aarde komen te raaken, makende alzo een ongeſchikte boom: dog de bladeren gelyken wel wat na die van den Appel-boom, maar zyn veel breeder, voor ront, en zonder ſpitſe, of maar een weinig in tweën geklooft, ſtyf, glad, en rammelende, wat rimpelig of bogtig, en van ongelyke grootte, want aan een en het zelfde rysken ziet men de agterſte zeer klein, en maar drie duimen lank, en twee vingers breed; dog de voorſte zyn wel vyf en zeven duim lank, mitsgaders drie, en drieen een halve duimen breed; Zy ſtaan enkelt, en zonder ordre, aan hunne broſſe en vette takken, en aan 't einde der zelver komt het bloeizel voort, aan wyd-uitgeſpreide troſſen, beſtaande uit vyf ſmalle blaadjes, dewelke wit blyven, zo lange alsze overeinde ſtaan; maar ligt-root of paars worden, alsze haar agterwaarts overkrommen, met een draatje in de midden.*

Na 't bloeizel vertoont zig eerſt een redelyk groote boon, van gedaante als een niere, zynde met de rugge aan den ſteel vaſt, tuſſchen dewelke, en de gem. boon een appel groeit, op dezelve manier, als het bovengem. Schryvers verhalen, dog de Amboinſche is op verre na niet zo geel, groot, nog zoet, als de Weſt-indiſche en Ceylonſche, werdende naauwlyks zo groot als een Eenden-ey, van gedaante als een Peere, agter ſmal, en wat gedrukt, van verve appel-groen, en zomtyds ook doorloopen met eenige ligt-roode ſtreepen, van binnen hebbende een zappig en week vleeſch, dog vry wat draadig en vezelig; de ſmaak is rynſch, byna als onze Wyn-appels, dog vermengt met zodanigen onaangenamen wrangigheit, datze de keel t'zamentrekt, en dierhalven ook niet veel raauw gegeten wert: Maar de Ceylonſche, zo ik verſtaa, is veel lieffelyker van ſmaak: De gem. Boone of Caſtanje, die aan 't voorſte der vrugt hangt, is van zodanigen aart en fatzoen, als voorſchreve Schryvers vermelden: werdende hier te lande wel meeſt genuttigt: want zynde op de koolen gebraden, tot dat de buitenſte ſchaal, daar die brandende oly in zit, openberſt, zo kan men de binnenſte beeſt gemakkelyk daar uitneemen, van 't graauwe vliesken zuiveren, en dan voorts eeten als Amandelen, of de Canaris hier te lande: De bladeren en ſchorſſe, geven van haar een onlieffelyken en bokagtigen reuk, als mede het bloeizel, dog wat ſlapper: De rype vrugt, afgeplukt zynde, verrot zeer ligt, zo dat menze boven de twee dagen niet wel bewaren kan, vervullende met haren reuk een geheele kamer: Het hout is wit, zappig, en ondeugend: De takken zyn mede vet, buigzaam, en bros: Zy bloeyen in October, en de vrugten beeft men in December, mitsgaders de volgende maanden.

Naam. *In 't Latyn* Caſſuvium, *in 't Maleyts* Cadju: *Alles uit het Portugeeſche* Caju, *of* Cajou: *In Amboina noemt menze ook* Boa-Frangi, *dat is, Portugeeſche vrugt, om datze door dezelve natie albier overgebragt is: Op Ma-*

Soor h. e. Jamboifera; quum caſtanea ad dorſum Jamboſam videatur proferre.

Locus. Ex *Garzia ab Orto* conſtat fructum hunc ſuo tempore, ſeu anno circiter Chriſti 1550. circa Goam incognitum fuiſſe, ſed non diu poſt *Chriſtophorus a Coſta*, primum circa Couchin vidit, ac capite vigeſimo quarto deſcripſit, uti conſtat ex Carol. Cluſii adnotationibus in illud caput; ſed dein a Portugallis plurimis in Indiæ locis multiplicatus ac propagatus eſt, præſertim in Zeylana, Celebe, in regno Macaſſarenſi, & in Maro. Hic in Amboina paucæ tantum ſunt arbores, ac præſertim ad rubrum montem, ubi Portugalli primum locum ſuum fixerunt.

Uſus. De ejus uſu aliis in locis, ubi delicatiores ac majores ſunt, non agam, ſed Lectorem ablegabo ad memoratos auctores, quum in Amboina non ſint in uſu, excepto quod quidam crudum exſugant ſuccum tanquam remedium contra vomitum ac nauſeoſum ventriculum: Macaſſarenſes plerumque Cadju poma abjiciunt, tantumque eorum caſtaneas colligunt, quas regibus ſuis obferunt, ut ſupra carbones illos torreant, nucleumque comedant, ſeu ad delicias, ſeu more Indico ut Veneris libidinem excitent: Vidi quoque quoſdam cortice hujus arboris, qui auſterus admodum & adſtringens eſt, uſos fuiſſe contra aphthas ad os colluendum, loco *Catsjo* ſeu *Lycii Indici*, forte vocum ſimilitudine adlectos aut deceptos. Adtendendum porro eſt, ne dictæ Caſtaneæ ſupra carbones torrendæ ac edendæ nimis recentes ſint, quum acerrimo tum repletæ ſint ſucco, qui nucleum, quum franguntur ac dehiſcunt, facile inficit, atque adurens amarum reddit, unde melius eſt, ut per ſemi menſem exſiccentur.

In Ternata fructus hi multo ſunt majores quam in Amboina, quumque matureſcunt, magis luteum gerunt colorem, fere inſtar fructus maturi Muſæ, ejusque ſucco utuntur incolæ pro collutione oris contra Aphthas; ac defectu fructus corticem arboris adhibent, quum hic tantummodo adſtringat & detergeat, nec noxias habeat proprietates, quales in Silveſtri obſervantur ſpecie: Qui autem plura de horum fructuum præſtantia noſcere cupit, adeat docta *Wilhelmi Piſonis* ſcripta. Qui arbores Braſilienſes propria experientia ſeu notitia deſcripſit *libr.* 4. *cap.* 6. ubi arbor *Acajuiba*, ac fructus *Acaju* vocantur, ac ubi foliis floribusque bonum adſcribit odorem, qui tamen, uti ſupra dictum eſt, in Orientalibus arboribus non obſervatur.

In *Rumphii Appendice* hæc ſequuntur.

Ex *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 54. patet arborem hanc in Malabaricis regionibus quoque eſſe notam, nomine *Capamava*, & Portugallico *Cajoes*, ubi ipſi flores ſuaveolentes adſcribuntur.

Tabula Sexageſima Nona

Ramum exhibet *Caſſuvii*, ſeu *Anacardii*, ubi Litt.
A. Ejus fructum ſeparatum exhibet.

OBSERVATIO.

Variis nominibus hæc arbor a pluribus jam denominata eſt auctoribus, optimeque ab *Herm. in H. L. B. pag.* 30. vocatur *Anacardium* Occidentale, *Cajous* dictum, officulo renis leporis Figura: & Anacardium a *Linnæo* in *H. Cliff. p.* 161. & Anacardii alia ſpecies a *Caſp. Bauh.* in *Pinac. p.* 512. & Anacardus Zeylanica, Folio Nucis Juglandis *Cajous* vulgo ab *Herm.* in *Muſ. Zeyl. pag.* 55. & Pomifera ſeu potius prunifera Indica, nuce reniformi, ſummo pomo innaſcente *Cajous* dicta. *Ray. hiſt. pl. pag.* 1649. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 187. qui plurimas habet alias denominationes, & in ejus *Hiſt. Jam. part.* 2. *p.* 136. vocatur Acaju arbor pomifera fructu delectabili, propendente Anacardii ritu, *Surian* dicta, Acajou a *Tournef. & Boerh.* vocatur, quæ eleganter quoque a *Merian de Inſect. Surin. Tab.* 16. exprimitur. Reliqua vide in *Theſ. noſtro Zeylan. pag.* 19. & *Dale Pharmac. edit. nov. in* 4to. *pag.* 340.

Nomine Cadjoe arboris hæc deſcribitur a *Valent. p.* 172. & in *Tab.* ſub *no.* XIX. parvulaicone exhibetur ſilveſtris ſubſequens ſpecies.

CAPUT

caſſar noemt menze Jamboe-Soor: *dat is, Jamboes-draager, om dat de Caſtanje op haar rug een Jamboes ſchynt te draagen.*

Plaats. *Uit* Garzias ab Orto *blykt, datze by zynen tyd, of omtrent het Jaar Chriſti* 1550. *omtrent Goa nog niet bekent was, maar niet lange daarna heeftze* Chriſtophorus a Coſta, *eerſtmaal omtrent Couchin gezien, en in zyn vieren-twintigſte capittel ook beſchreven, blykende by de Annotator de Heer* Carolus Cluſ. *op het zelfde capittel: maar daarna isze door de Portugeezen op veel andere plaatzen van Ooſtindien zeer vermenigvuldigt, en inzonderheit op Ceylon, Celebes, in 't Macaſſaarſche ryk, en op Marus; dog hier in Amboina hebben wy maar weinige bomen, en die nog meeſt aan den rooden berg, alwaar de Portugeezen hare eerſte reſidentie gebouden hebben.*

Gebruik. *Van hun gebruik, op andere plaatzen, daarze ſmakelyker en grooter zyn, zal ik niet ſpreken, maar den Lezer wyzen tot de voorn. Autheuren, nadienze hier in Amboina niet gebezigt worden, behalven dat zommige het raauwe zap daar uitzuigen, als een hulpmiddel tegen het braaken, en een walgende maag; de Macaſſaren werpen de Cadju-appelen doorgaans weg, alleen vergaderende de Caſtanien, en die vereerende aan hare Koningen, dieze dan op koolen laaten braaden, ende het pit daar uit eeten, 't zy dan tot een lekkerny, of na de Moorſche manier, om de venus-luſt te verwekken; Ik heb ook gezien, dat zommige de ſchorſſe van dezen boom, zynde uittermaten wrang en zamentrekkende, gebruiken, om tegen de Sprouw de mont mede te ſpoelen, in plaatze van Catsjo, of* Lycium Indicum, *miſſchien door gelykheit van namen aangelokt, of misleit zynde: Wyders ſtaat te letten, dat men de voorn. Caſtanien, die men op de koolen braaden en eeten wil, niet al te verſch komt te nemen; om datze alsdan nog vol zyn van een ſcherpe vochtigheit, 't welk het pit in 't openberſten ligt infecteert, en brandende bitter komt te maken, en daarom is het beſt, dezelve een halve maant te laten droogen.*

In Ternaten vallen deze vrugten vry wat grooter, als in Amboina, en ook alsze ryp zyn, geelder, byna als een rype Piſang, en het zap gebruiken de Inlanders ook om de mont mede te ſpoelen tegens de Sprouw: of by gebrek van de vrugt, zo nemenze de ſchorſſe van den boom, nadien dezelve maar alleen zamentrekt en afveegt, en gantſch geen ſchadelyke eigenſchappen heeft, gelyk die van het wilde geſlagt: De gene nu, die van de voortreffelykheit dezer vrugten meer begeeren te weten, believen my toe te laten, dat ik haar wyze tot de geleerde Schriften van Doctor Wilhelmus Piſo, *die de Braſiliaanſche planten uit eigen aanſchouwen, of ondervindig, beſchreeven heeft, zynde deze te vinden* lib. 4. capittel 6. *alwaar den boom* Acajuiba, *ende de vrugten* Acaju, *worden genaamt, en daar by de bladeren en bloemen een goeden reuk toeſchryft: dog die men aan de Ooſtindiſche, als boven is gezegt, geenzints bemerken kan.*

In de Appendix van Rumphius volgt dit:

In het derde deel *van de* Hortus Malab. Fig. 54. *blykt, dat by in de Malabaarſche landen ook moet bekent zyn met den naam van* Capamava, *in 't Portugees* Cajoes, *en dat hem aldaar welriekende bloemen werden toegeſchreven.*

De Negen- en Seſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Caſſuvie-boom, *ofte het* Anacardium, *alwaar Lett.*
A. Deszelfs vrugt afgezondert verbeeldt.

AANMERKING.

Deze boom komt onder verſcheide benamingen voor by verſcheide Schryvers, en wert zeer wel van Herman *in de* Catal. van de Leidſe Tuin pag. 30. Weſtindiſche Anacardium Cajoes *genaamt, met een ſteentje in de gedaante van een nier uit een baas, en wert alleen* Anacardium *van* Linnæus *in de* H. Cliffort. pag. 161. *genaamt, en een ander zoort van Anacardium by* Caſp. Bauhin, *in zyn* Pinax p. 512. *en Zeylonſche Anacardus met het blad van een Noote-boom* Cajous, *in 't gemeen by* Herm. *in het* Muſeum Zeylan. p. 55. *en Appeldragende, ofte liever Pruymdragende Ooſtindiſche Boom, met een niervormige neut boven op de appel zittende,* Cajous *genaamt van* Ray *in zyn* hiſtor. *der* planten p. 1649. *en van* Sloan. Catal. pl. Jam. p. 178. *die verſcheide andere benamingen nog heeft, als mede in het* twede deel *van de* Jamaic. hiſtor. p. 136. *wert Acajou van* Tournefort *en* Boerhave *genaamt, en wert heerlyk verbeeldt by* Merian *over de* Surinaamſche inſecten Tab. 16. *Het overige zie in myn* Theſ. Zeylan. pag. 16. *en by Dale in zyn* Pharmacol. p. 340.

Onder de naam van Cadjoe-Boom *wertze beſchreven by* Valent. p. 171. *en op de plaat onder* no. *XIX. dog zeer klein, verbeeldt, het geen eigentlyk de wilde zoort is.*

LX. HOOFD.

A

CAPUT SEXAGESIMUM.

Caſſuvium Silveſtre. Lenat. daun Sacko.

FOrma fructus hujus arboris demonſtrat hanc cum præcedenti convenire Cadju, quamvis folia multum differant; Lenat autem rectum atque altiorem habet truncum, magnitudinemque obtinet mediocris Mangæ arboris, coma extenſa, ſed truncus plerumque non craſſior eſt crure, vel femore, cortice glabro, quum nondum fuerit adulta, in vetuſtiore autem rugoſus ac fiſſus inſtar Mangæ arboris: Folia multo majora ſunt quam Cadju, plerumque pedem longa, quatuor quinqueve pollices lata, utrimque acuminata, multis pertexta coſtis parallelis, ſuperne obſcure viridia, inferne cinerea, vetuſtiora folia ſunt ſolitaria ac inordinata, juniora oppoſita & cruciata, quæ varietas in foliis præcedentis Cadju quodammodo itidem obſervatur, ſuntque etiam firma, ac glabra; Ad ramorum ſummitates flores progerminant racemoſi, ut in Manga arbore, ſed breviori in racemo: Flores autem hi componuntur ex quinque pallide albicantibus petalis parvis, retroflexis, & adunatis, quique majores ſunt Mangæ floribus: In horum centro viride & oblongum apparet piſtillum, inſtar lapilli circulo luteo incluſi, in cujus ſummo tria brevia nigra conſpiciuntur capitula, circa quod quinque albicantia ſtamina locantur: Hisque ſuccedunt fructus ex racemis dependentes, Cadjum referentes, ſed multo ſunt minores, quorum quisque vix pollicem vel duos digitos latus eſt, ejusdemque longitudinis, fere triangularis, anguſtiſſimaque ora petiolo obverſus, Ficiformis, rugoſus, ſeu parum ſulcatus, obſcure viridis ac mollis: Ejus caro eſt aquoſa & adſtringens inſtar Cadju, in penitus maturo fructu autem dulcior eſt: Inque ſuperiore ac latiore parte gerit quoque caſtaneam ſeu fabam, ſed breviorem, craſſiorem, ac magis gibboſam quam in Cadju, uno latere erectam, & rugis ſeu foveolis inſculptam, externe fuſcam, ſeu ex fuſco ac cinereo mixtam, pollicem longam, ultra pollicem craſſam. Hæcque faba in ſemimaturo fructu ſemper major eſt ipſo pomo, ſed non in penitus maturo fructu.

Faba hæc per longitudinem conſciſſa quadrata fere apparet, ſed unus angulus acutior eſt: Putamen exterius cultri circiter craſſitiem habet, ac duplicatum eſt, interne ſpongioſum ac foraminulis plenum, exſudans liquorem oleoſum, qui acris eſt & urens, ubi cutim tangit, intermedium ſpatium repletum eſt nucleo albo ejusdem cum putamine formæ, quique inſtar Cadju totus edulis eſt, ſed ea ſimul prudentia, ne dictum acre oleum nucleum inficiat, atque hoc os ac lingua uratur vel lædatur. Ex abruptis foliis & arboris cortice liquor ſeroſus exſtillat, qui mox cœruleſcit, ac dein nigreſcit, atque ubi hoc lac cutim tangit, ibi mox nigra illam inficit macula, brevique poſtea difficilem excitat pruritum, quo cutis intumeſcit, ac tam rubra eſt, acſi aduſta foret, hocque uſtionis ſignum nullo alio tolli poteſt remedio niſi exulceratione, quod uti in aliis aduſtionibus non ſine dolore perficitur, hujusque cicatrix tam diu in cute remanet, donec illius arboris fructus, qui uſtionem cauſarunt, decidant. Hæc autem vis fortior & efficacior eſt in oleo Caſtaneæ, quam in arboris lacte, quod cutim tantum adurit, ſed non ita facile exulcerat quam memoratum oleum: Si hujus arboris truncus profunde incidatur, tale lac abundanter exſtillat, quod craſſeſcit, atque arbori adhæret tanquam nigra atramenti ſtria, inciſio autem hæc prudenter eſt inſtituenda, ne lac in faciem vel cutim profluat: Succus ex disruptis foliis exſtillans magis albet, nec ita nocet: Mirandum vero ac ſingulare eſt, quod juniora ac flaccida arboris folia, quæ tanta copia noxium dat lac, innocue cruda comedi poſſint; hæc enim cum piſcibus, Canariis, & Bocaſſan comeſta dulcem præbent ſaporem cum lævi adſtrictione, ſed qui prudentes ſunt, lac illud exprimunt, quod petiolis abruptis adhæret.

Hujus arboris lignum albicat, molle, ac operi mechanico vel domeſtico inutile eſt: Hinc inde in planis

LX. HOOFDSTUK.

De wilde Cadjoe-Boom.

DE gedaante van deze vrugt bewyſt, dat den boom eenige gemeenſchap moet hebben met de voorgaande Cadju, hoewelze aan bladeren al wat veel komt te verſchillen, zynde den Lenat regt van ſtam en hooger dan de Cadjoe, omtrent als een middelbare Mangas boom, breet van kruin, dog wort gemenelyk niet dikker dan een dye, met een effene ſchorſſe, als hy nog niet out is, maar groot geworden zynde, wertze ruig en als geborſten, gelyk die van de Mangas-boom. De bladeren zyn veel grooter dan die van de Cadju, door de bank een voet lank, vier a vyf duimen breet, agter en voor te gelyk, of even ſpits, toelopende, met veele paralleele ribben doorregen, boven zwart-groen, van onderen grys, de outſte ſtaan enkelt, en zonder ordre, de jonge twee tegens malkander, en dat meeſt in 't kruis, welke veranderingen men aan de bladeren van de bier voor beſchreven Cadju ook eenigzints ziet; zy zyn mede ſtyf en effen: aan 't uitterſte der ryskens komt het bloeyzel aan troſſen voort, gelyk dat van de Mangas-boom, dog wat korter; de bloempjes zyn gemaakt van vyf bleek-witte kleine blaatjes, ſtaande wat agterwaarts overgebogen, en op malkander gedrongen, ook wat grooter zynde als het bloeizel van de Manga, in het midden ziet men een groen lankwerpig heuveltje, als een ſteentje in een geele ring ſtaande, met drie korte, ſwarte knopjes boven op, en vyf witte draatjes in de ronte; daar op volgen de vrugten, hangende in troſſen by malkander, en de Cadjus wel gelykende, dog vallen veel kleinder, zynde yder appelken niet boven een duim of twee vingeren breet, en ook zo lank, bykans drieboekig, en met de ſmalſte zyde na den ſteel gekeert, van gedaante als een vyge, wat rimpelig, of een weinig gevoornt, boog-groen, en week: het vleeſch is mede wateragtig en adſtringerende, gelyk dat van de Cadju, dog in de gebeele rype wort het wat zoeter; hebbende aan de voorſte en breetſte zyde insgelyks een Caſtanje of boone, dog wat korter, dikker, en bultiger dan die van de Cadju, met den eenen boek altyt opwaarts geregt, en met rimpelen of kuiltjes bezet; van buiten bruin, of uit den bruinen en graauwen t'zamen gemengt, een duim lank, en boven een duim breet: zynde deze boone in de half-rype altyt grooter dan den appel, maar niet in de gebeel rype.

De boone in de lengte opgeſneeden zynde, vertoont haar byna vierkant, dog de eene boek loopt wat ſpitzer toe: De buitenſte ſchaal is ongeveer zo dik als een mes, en dobbelt, van binnen ſpongieus en als vol gaatjens, uitſweetende of uitgevende een olyagtige vogtigheit, dewelke is ſcherp heet, en daarze raakt het vel brandende: het middelſte of binnenſte is gevult met een witte beeſt, met de ſchaal-gelykformig of van een gedaante zynde, en dewelke men, gelyk die van de Cadju, ook gebraaden eeten kan, dog mede met die voorzigtigheit, dat de voorn. ſcherpen oly het plt niet kome te raaken, en daar door de mont en tonge verbrandt of beſchaadigt werden: uit de afgebrookene bladeren en ſchorſſe der boomen druipt een weyagtige melk, dewelke ſtraks eerſt blaauw en daar na ſwart beſterft, en waar deze melk op de buit komt, daar maaktze terſtont een ſwarte plek, en verwekt kort daar na een moeyelyk jeuken, waar van de buit opſwelt, en zo root wert, als ofze verbrant was, en dit brant-merk is met geen ander middel weg te krygen, dan dat men het laat uitſweeren, 't welk gelyk andere verbrantheit niet zonder pyn en kan toegaan, blyvende het lidteiken dan nog zo lange op de buit ſtaan, tot dat die vrugten van die boom, waar aan men zig verbrant beeft, komen af te vallen; dog deze kragt is meerder of merkelyker in d'olye van de Caſtanjen, dan in de melk van den boom, dewelke de buit maar alleen verbrant, dog zo ligt niet exulcereert als d'eerſt genoemde: wanneer men in den ſtam van dezen boom wat diep komt te kappen, dan loopt dezelve melk overvloedig daar uit, wort dik, en blyft aan den boom hangen als een ſwarte ſtraal van inkt, en men moet hem al zeer voorzigtig kappen, op dat de melk niemant in 't gezigt of op de buit kome te ſpatten: het zap dat uit de afgebrookene bladeren druipt, is witter en min ſchadelyk; zynde al wat vreemt en wonderlyk, dat men van een boom, die zo vol ſchadelyke melk is, de jonge en ſlappe bladeren zonder ſchade raauw kan nuttigen; want dezelve met viſch, Canari, en Bocaſſan gegeten, hebben een zoete ſmaak met een kleine adſtrictie, dog om voorzigtig te zyn, zo drukt men de melk, die aan den afgebrookenen ſteel hangt, eerſt daar uit.

Het hout van dezen boom is wit, week, en tot bouwen of timmeren onbequaam; by waſt hier en daar in de vlakke boſ-

nis creſcit ſilvis, vallibus, atque aliquando etiam in litore, e longinquo mangiferam arborem referens: In vetuſtiori autem arbore folia ſunt minora, foliaque Mangæ magis referentia, ſed nuſquam magna in copia occurrit; Octobri floret, & Februario fructus matureſcunt: In Amboina hæ arbores raro occurrunt, ſed in Banda frequentiores ſunt, ac melius vigent, earumque fructus ibi quoque majores ſunt, ſuccoſiores, & delicatiores, ut crudi edantur, quamvis pomum ſemper vireſcat.

Nomen. Latine *Caſſuvium Silveſtre*, Malaice *Daun Sacko* & *Cadju Utan*, vel uti veram plerumque nominant *Cadjum*, *Lenat Frangi*. Amboinice *Lenat*, *Linat*, *Linata*, & *Rinat*. In Banda *Lewer*, Ternata *Lau Laſſi*, & Baleya *Brutaca*.

Locus. In Amboina hæc arbor reperitur ſed raro, & rariſſime quæ fructus gerit, in Banda autem eſt frequentior, magisque ibi æſtimatur, quum fructus, quos ibi fert, ſint edules.

Uſus. Fructus in Amboina rariſſime expetuntur, immo ſpernuntur, nec eduntur, quum parvi ſint, tardeque matureſcant, quamvis perfectos ac penitus maturos guſtaverim, dulciores delicatioresque vera Cadju, tales quoque in Banda occurrunt, ubi in corbulis in forum venales adducuntur & proſtant.

Tenerum folium, quam diu flaccidum eſt & albicat, crudum, uti ſupra dictum fuit, editur tamquam obſonium, ad piſces, Bocaſſan, Canarios, & Sagu, quum vero folia ſint firma, ob corroſivum lac, quo tum replentur, huic inutilia ſunt uſui: Trunci lac ab Amboinenſibus quoque adhibetur, quo Clypeorum oblongorum margines nigro inbuunt colore, quod fit, ſi illos bis terve hocce obliniant lacte, poſtquam ſingula ſiccati fuerint vice: Talique modo colorant baculos Rottang dictos, uti quoque telorum manubria, Toranos, ſeu haſtas jaculatorias, ligneas vaginas, aliaque ligneorum inſtrumentorum genera, quæ nigro tingere volunt colore. Quum vero alicui certum in brachio vel alia parte notare volunt ſignum, quo diu talis cognoſci poſſit, Caſtaneam memoratam findunt, ejusque dimidiam partem infigunt corpori vel brachio talis, quem ſignare volunt, hoc enim inexpungibilem cauſſat maculam, quæ mox, acſi aduſta foret, rubet, intumſcit, tertioque exulceratur die, hocque ſignum ſive cicatrix per annum remanet, vel, uti credunt, tam diu, donec iſtius arboris fructus, ex quo dictum ſtigma hocce inuſtum eſt, iterum matureſcat, vel decidat, eodem hocce urente ſucco obliniunt margines Herpetis miliaris ſeu Indicæ Curap, ut exulceretur, emoriatur, nec ulterius propagetur; ex rectis hujus arboris ramis ſepes formant, quæ facile de novo progerminant, ipſisque ad præparationem dicti *Ulang Ulang* tenera præbent folia; in Gorama vidi tela, quorum apices hocce ſucco erant obliniti, ibique nigreſcebant, quod iis, qui hiſce vulnerantur, magnum excitat dolorem ardoremque, ac malignam cauſſat exulcerationem, quæ quam tardiſſime curatur.

Bandenſes hanc excidunt arborem, ejusque lignum aliis mixtum lignis in furnis adhibent ad calcem urendam, ne ipſis hæc ab aliis ſubripiatur pro Siri-Pinangæ maſticatione, qui enim Pinangam manducant tali præparatam calce, perdunt ſuos dentes per cineris acrimoniam, qui ex hujus arboris ligno producitur, huicque calci inter exuſtionem miſcetur. Siccum lignum foco itidem inſervit, quod in Ternata duplex eſt, rubrum nempe & album, primum autem acerrimum & maxime nocivum, hoc enim inficere poſſunt, venenatamque reddere aquam, quæ potui inſervit, additis quibusdam *Bori* fructibus, atque aqua pluvialis ex hiſce deſtillans foliis, adeo acris eſt, ut ſi alicujus cutim tangat, hæc intumeſcat, & quaſi comburatur; immo quidam homines cum hac arbore tantam habent antipatiam, ut ſi modo illam tangant, vel ipſi adſtent, eorum cutis hinc inde intumeſcat: Baleyenſes ac Bimenſes hoc maxime vexantur incommodo: Hæc arbor *Daun Sacko* vocatur, quum ejus folia adhibeantur ad capiendos *Geep*, quæ certa piſcium ſpecies eſt, quam Malaicenſes *Sacko* nominant, huicque fini hamus adnectitur hujus arboris folio, ut per ventum hinc inde ſupra aquam agitetur, piſcisque adliciatur.

In

ſchen, valeyen, en zomtyts ook op ſtrant, van verre zeer wel na een Mangas-boom gelykende: want aan de ende werden de bladeren wat kleender, en die van de Mangas gelyker, dog nergens vint menze in menigte: hy bloeit in October, en in February werden de vrugten ryp, in Amboina worden deze boomen zelden of weinig gezien, maar willen daar en tegen in Banda beter aarden, en haare vrugten zyn aldaar ook wat grooter, zappiger, en ſmakelyker om raauw te eeten, hoewel het appelken altyt groen blyft.

Naam. *In 't Latyn* Caſſuvium Silveſtre, *op Maleyts* Daun Sacko, *en* Cadju Utan, *of gelykze de opregte* Cadju *gemeenelyk noemen* Lenat Frangi: *op Amboins* Lenat, Linat, Linata *en* Rinat: *in Banda* Lewer, *in Ternaate* Lau Laſſi, *en Baleys* Brutaca.

Plaats. *Men vint dezen boom ook in Amboina, dog niet veel, en zeer zelden die vrugten dragen, maar in Banda is hy overvloediger, en ook in meerder agting, om dat de vrugten, die hy draagt, aldaar eetbaar zyn.*

Gebruik. *De vrugten werden in Amboina doorgaans weinig gezogt, ja genoegzaam veragt, en niet gegeten, om datze klein blyven en lankzaam rypen, hoewel ik volwaſſene en volkomen rype geproeft hebbe, die zoeter en ſmaakelyker waren, als de regte Cadju, en zodanig zynze ook in Banda, alwaarze met korfjes op de merkt te koop werden gebragt.*

Het jonge blat, zo lang het ſlap en witagtig is, wert, als boven gezegt, raauw gegeten als een toeſpys tot Bocaſſan, viſſen, Canari, en Sagu, maar zo dra de bladeren ſtyf werden, dan zynze, wegens haare corroſive-melk dieze als dan hebben, daar toe onbequaam; dezelve melk uit den ſtam wert ook by de Amboinezen gebruikt, om hunne lankwerpige ſchilden aan de buitenſte zyde ſwart te maaken, en 't welk geſchiet met dezelve twee a drie maalen daar mede te beſtryken, te weten na datze t'elkens gedroogt zyn: en op zodanigen wyze handelenze ook met haare rottangs, of hant- en wandel ſtokken, als mede met de ſteelen van hunne pylen, Toranen, of werpſpieszen, houte ſchceeden, en ander ſlag van hout-gereetſchap, datze ſwart willen hebben: en wanneerze ymant een merk op den arm of elders willen zetten, waar by men den zelven lange kennen kan, zo ſnydenze de meergem. Caſtanje midden door, en drukken die helft op het lichaam of de arm van de gene, dieze teekenen willen; want zulks veroorzaakt eenen onuitwiſſelyke plek, die ſtraks, als ofze gebrant was, root wert, opſwelt, en ten derden daage begint te ſweeren, blyvende het lidteiken wel een jaar lank kenbaar, of, gelyk zy gelooven, zo lange, tot dat de vrugt van dien boom, waar mede het voorn. brantmerk gezet is, weder ryp wort en afvalt: en met het zelfde brandende zap beſtryken zy ook de kanten van de omloop of de Indiaanſche Curap, op dat dezelve exulcereeren, ſterven, en niet verder voortloopen zoude: van de regte takken dezes booms maaken zy ook tuin-ſtaaken, die ligt wederom uitſchieten, en haar, tot het bereiden van voorſchreve Ulang Ulang, *jong loof verſchaffen: Ik heb op Gorum pylen gezien, die met dit zap aan de ſpitzen beſtreeken en aldaar ook ſwart waren, 't welk de gene, die daar mede gewont of geſchooten werden, groote pyn en brant veroorzaakt, midsgaders een ſnoode exulceratie maakt, en van een langzaame genezing.*

De Bandanezen kappen deze boomen ook wel om, en gebruikenze onder ander hout in hunne ovens tot het branden van kalk, op dat dezelve haar, tot het eeten van Siri-pinang, niet ontſtoolen zoude worden; want de gene, dewelke Pinang eeten met zodanigen kalk toegemaakt, die vallen de tanden uit, en dat door de ſcherpigheit der aſſche, die van het hout dezes booms voortkomt, en zig dan in het branden onder de kalk vermengt. Het drooge hout wert ook wel tot gemeen branthout gebruikt, zynde in Ternaaten tweederley, namentlyk root en wit; dog het eerſte het ſterkſte en ſchadelykſte, want daar mede konnenze het drinkwater vergeven, eenige vrugten van Bori *daar by doende, en het regenwater, van deze bladeren afdruipende, is zo ſcherp, dat, wanneer het ymandt aan't lichaam raakt, de huit daar van opſwelt, en als verbrant wert; ja zommige menſchen hebben met dezen boom zulken antipatie, datze hier en daar aan hun lyf opſwellen, wanneerze dezelve maar aanraaken of daar onder ſtaan, en daar hebben de Baleyers, als mede de Bimanezen, wel de meeſte noot van; werdende dezen boom* Daun Sacko *genaamt, om dat men zyne blaaden gebruikt tot het vangen van* Geep, *zynde een zoort van vis, die de Maleyers* Sacko *noemen; en tot dien eynde wort de visboek aan dit groote bladt gebonden, om, met de wint been en weder op het water dryvende, de vis daar door aan te lokken.*

In

In Rumphii Appendice hæc addita ſunt:

Juniora ac tenera folia, quæ cruda eduntur, in Saguero dulci quoque coquuntur ad Syrupi conſiſtentiam.

Tabula Septuageſima

Ramum exhibet Caſſuvii Silveſtris.

In de Appendix van Rumphius wert dit 'er bygedaan:

De jonge bladeren, dewelke men raauw eet, werden in zoete Sagueer gekookt, om dezelve in een dikke Syroop te brengen.

De Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Wilde Caſſuvie-Boom.

CAPUT SEXAGESIMUM PRIMUM.

Gnemon Domeſtica: Meninjo.

GNemon ab omnibus harum inſularum incolis tamquam rex Sajors, h. e. herbarum edulium habetur, non tantum quod fructus, flores, foliaque cibo inſerviant, ſed quod ipſorum palato quam maxime placeant ac grata ſint, noſtra autem natio aliter cenſet. Arbor hæc duplex eſt, domeſtica nempe & ſilveſtris, illaque iterum dividitur in marem & feminam, utraque vero ex una oritur matre inſtar Papayæ, a qua haud multum differunt.

Hoc in capite domeſticam deſcribemus, ac primo marem, qui erectum & glabrum gerit truncum, per protuberantia genicula diviſum in notabiles articulos inſtar Pinangæ arboris, hi autem remotius locantur, unde hæ arbores facile conſcendi poſſunt: Cortex eſt æqualis ac cinereus, in vetuſtis autem truncis parum dehiſcit. Rami foliorumque rachides in genicula itidem diviſæ ſunt firmæ & lentæ, illæque culmum circiter craſſæ, rotundæ, & ad articulos protuberantia gerentes genicula, ex quibus folia propullulant brevibus inſidentia petiolis, bina oppoſita, ſeu per paria, quatuorque ſimul ſumpta obliquam efformant crucem, vulgaris formæ, fere inſtar foliorum Lauri, quinque, ſex, ſeptemve pollices longa, duos, & duos cum dimidio pollices lata, ſuperius acuminata, ſuperne viridia, glabra ſeu æqualia, ac ſplendentia, inferne paucis obliquis ac tenuibus protuberantia coſtis; Ex ſingulorum foliorum ala oblongum progerminat germen inſtar juli Corylorum, ſed minus, duos digiti articulos longum, culmum craſſum, hocque iterum in breves articulos cum protuberantibus & verticillatis geniculis diviſum eſt, quibus flores inſident parvi, muſcoſi, ex breviſſimis compoſiti ſtaminulis cum antheris flaveſcentibus, qui ſtatim decidunt, relinquentes ſpicam cum verticillis nudis compoſitis ex parvis verruculis, quibus nulli ſuccreſcunt fructus, excepto quod hinc inde aliquando unus alterve adpareat Olivæformis, ſed magis acuminatus, primo viridis, dein luteus, ac demum rubens ſeu ſanguinei coloris, interne ita formatus, uti ſtatim de femininis indicabitur fructibus. Folia ad genicula, ex quibus dicti progerminant flores, plurimum decidunt, arborque ipſa eſt magnitudinis inſtar vulgaris Limonum arboris, coma denſa ac eleganter ornata.

Altera autem ſpecies, femina dicta, rectum quoque gerit truncum ac diviſos articulos, qui proprie veſtigia ſunt deciduorum ramorum; coma porro & rami ac rachides ejusdem cum mare ſunt formæ, excepto quod internodia ſint longiora, ac folia latiora & longiora, ſeptem octove nempe pollices longa, ac tres pollices lata: Ex genieulis foliorumque alis cauliculus itidem progerminat minorem circiter digitum longus, aliquando ſimplex, aliquando trifidus, inque his loco florum muſcoforum capitula quædam viridia, quorum unum alterumve ſemper maximum eſt, quodque in fructum excreſcit forma ac magnitudine enucleatarum glandium, ſed paulo magis acuminati ſunt & longiores hi fructus, primo ex fuſco virides, dein lutei, ac tandem rubri; Caro horum exterior eſt tenuis, mollis, ac rubens plerumque, cultri craſſitiei, inque hac continetur nux parva oblonga, per longitudinem ſtriata, tenui ac fragili putamine obducta, in quo reconditur nucleus oblongus, albus, paulo major officulo Olivæ, cinerea tectus pellicula, ac recens ſubſtantiæ eſt nucis avellanæ, vetuſtus autem ac ſiccus adeo indureſcit, ut vix dentibus confringi poſſit, ſaporis dulcis

LXI. HOOFDSTUK.

De Tamme Gnemon-Boom.

GNemon *wert van alle deze Eylanders voor den koninck van de Sajors, dat is van de eetbare kruiden, gehouden, niet alleen om dat de vrugten, bloemen, en bladeren tot ſpyze gebruikt en genuttigt werden, maar ook om datze na hare mont wel de beſte ſmaak hebben, dog het oordeel van onze natie is daar in met het haare al vry wat verſchillende: zynde dezen boom tweederley, namentlyk tamme en wilde; en de tamme wederom onderſcheiden in manneken en wyfken, dog beide van een moeder voortkomende, gelyk de Papaya-boomen, waar vanze ook niet veel komen te verſchillen.*

In dit Capittel zullen wy dan de tamme beſchryven, en voor eerſt het manneken, 't welk een regte effene ſtam heeft, door uitſteekende knyen verdeelt in merkelyke leeden, gelyk die van den Pinang-boom, dog de leden ſtaan wry verder van malkander, en daarom zyn deze boomen gemakkelyk te beklimmen: de ſchorſſe is effen en ligt-graauw, dog aan de oude ſtammen ſcheurtze wat: de takken en de ryskens, die ook in leeden zyn verdeelt, zyn ſtyf en taay, en de ryskens ongeveer een ſtroo-halm dik, voorts ront, en aan de leden hebbende uitpuylende knietjes, waar aan de bladeren ſtaan op korte ſteeltjes, twee en twee tegens malkander, maakende met hun vieren een ſchuyns kruys, van gemeen fatzoen, en byna als Lauwrier bladeren, vyf, zes, en zeven duimen lank, twee, en twee en een halve duim breet, voor met een lange en ſtyve ſpitze, boven geheel glat, effen, en glimmende, beneeden, of van onderen, met weinigt ſchuynze en ſubtile ribbekens; en uit de ſchoot van yder bladt komt voort een lankwerpig gewas als de Kattekens van de Haazelaren, dog wat kleinder, omtrent twee vinger-leeden lank, midsgaders een ſtroo-halm dik, en deze zyn weder in korte ledekens met uitſteekende knietjes verdeelt, wervels-gewys boven malkander, en daar op ſtaat een klein mosagtig bloeyzel, gemaakt uit zeer korte draatjes, met bleek-geele nopjes, 't welk al met den terſten afvalt, laatende het ſteeltje of ayrtje met de groene en van kleine vratjes gemaakte werveltjes zo bloot ſtaan; op deze vratjes en waſſen geene vrugten, behalven dat men zomtyts hier of daar nog wel eene ziet, van gedaante als jonge Olyven, dog wel zoo ſpits, eerſt groen, daar na geel, en ten laatſten bloet-root; voorts van binnen zodanig geſtelt als terſtont van de wyfkens vrugten zal gezegt werden. De bladeren, aan de leeden daar het voornoemde bloeyzel uit voortkomt, vallen ook meeſt af, en den boom is van de grootte als een ordinaire Lemoen-boom, met een digte en welgeſchikte kruin.

Aangaande nu de tweede tamme zoort, zynde het wyfken, dat heeft mede een regten ſtam, en ook verdeelde leeden, of eygentlyk de voetſtappen van de afgevallene takken; zynde voorts de kruin, takken, en ryskens van een en dezelfde gedaante als die van het manneken, behalven dat de tuſſchenleden wat langer zyn, en de bladeren ook wel zo breet en lank, te weeten zeven en agt duimen lank, en drie duimen breet: uit de knobbeltjes en uit den ſchoot der bladeren komt mede een ſteeltje voort van omtrent een kleine vinger lank, zomtyts enkelt, ook zomtyts in drien verdeelt, en daar aan ziet men insgelyks eenige donkere werveltjes boven malkander, als mede op dezelve, in plaats van het boven gen. mosagtige bloeyzel, eenige groene knopjes, waar onder altyt een of twee de grootſte zyn, en daar uit groeyen ook de vrugten, van grootte en gedaante als geſchelde eykelen, dog wel zo lang en ſpits, eerſt groen, met eenige bruinte gemengt, daar na geel, en ten laatſten root: van buiten hebben zy een dun, week, en doorgaans root vleeſch, van de dikte als een mes, en daar onder een lankwerpig nootje, overlangs geſtreept, met een dunne en breekzame ſchaal, en daar in een lankwerpige witte beeſt, wat grooter dan een Olyvenſteen, met een graauw vlierken bekleet, vers zynde, van

ſubſtantie

cis & aquoſi cum levi auſteritate, exterior autem rubra caro, quæ dulcis quoque eſt ſaporis, pruritum in ore excitat, unde inutilis habetur, quæ cruda comedatur: Utriusque arboris cortex eſt albus ac lentus, qui in tenuia findi ac duci poteſt fila, ita ut ex eo lina confici poſſint, ſubſequentis autem ſilveſtris ſpeciei cortex hoc ad opus aptior eſt: Lignum eſt album, ſolidum, tenuibusque conſtans fibris, in vetuſtioribus arboribus circa cor nigricans: Rami ſæpius amputantur, uti apud nos Salices, ut de novo in uſum culinarium alii progerminent, quod quoque præſtant, nodi enim ſeu poſt amputationem relicta capita ſingula quatuor quinqueve ſurculos emittunt, qui primum nodoſi, incurvi, & tanquam gleba convoluti & intricati ſunt, ita ut e longinquo nidum avium referant, dein autem in longos excreſcunt ramos.

In Ternata domeſticæ arbores folia gerunt multo majora, glabriora, ac flaccidiora, quam hic in Amboina, fructus ibi quoque ſunt majores, ac magnitudinis circiter fructuum Sagueri-arboris: Ambæ Gnemonis ſpecies, mas nempe & femina hic in hortis circa ædes plantantur & coluntur, earum propagatio per nucleos ſeu officula fit, quæ facillime progerminant, quamvis arbor poſtea ſatis lente creſcat: Sub finem pluvioſorum menſium flores incipit proferre, fructusque plurimum per totum producit annum, ſaltem illæ, quæ in hortis coluntur, harum enim fructus, quum adeo arcte juncti & compreſſi ſint, non ſimul matureſcunt, ſed tres quatuorve ſimul uno in petiolo, ac ſic porro reliqui.

Nomen. Latine *Gnemon Domeſtica*: Malaice, Baleyice & Bandanice *Meninjo* & *Maninjo*: In Ternata & adjacentibus inſulis *Gnemon* vocatur & *Gnemo*: Amboinice *Utta Soä*: Macaſſarice *Culang*, ſeu proprie *Culang Bantam*: Javani autem arborem dicunt *Soo*, & fructum *Medinjo*.

Locus. Hæc arbor vulgaris eſt in omnibus Moluccis inſulis, uti & in Amboina, Banda, Cerama, & apud Papoewenſes: in minore vero copia occurrit in Boetona, Celebe, Baleya, & Java: Atque femina ſeu frugifera in Java & Baleya vulgatiſſima eſt, ſed mas ibi non ita eſt notus.

Uſus. Quamvis harum arborum folia fructusque dulcem plerumque habeant ſaporem, cruda tamen comedi nequeunt, quum oris pruritum excitent, ita ut coquenda ſint: Tenera ac juniora folia cum Calappi lacte cocta, gratum præbent quotidianum olus Amboinenſibus, quodque ipſis magni æſtimatur, ab Europæis vero ob fatuum ac dulcem ſaporem non magni penditur, folia hæc quoque cum Cadjang & piſcibus coquuntur, ac, uti dictum eſt, ab Amboinenſibus præ omnibus aliis Sayors præferuntur, ex noſtræ autem nationis judicio optimi habentur juli arboris maris, qui dicto cocti modo ex verticillis decidunt, referuntque haud male viridem Catjang, ac ſaporem habent quodammodo viridium piſorum, ſed multo ſunt ſicciores, ac cito hiſce ſtomachus repletur, ac ſatiatur. Feminæ fructus, antequam rubent, aqua ebulliuntur, quæ abjicitur, eorumque caro exterior editur cum Calappi nucleo ſeu medulla, interioraque officula cum ſtriato eorum cortice exſiccationi exponuntur; ſique hæc edi velimus, ſartagine torrentur, donec exterior dehiſcat cortex, internaque hæc officula inſtar toſtarum glandium eduntur, noſtrates hæc recentia fricant inſtar tenerarum fabarum, duriora vero ſunt ac ſicciora; lentus craſſorum ramorum cortex, primo parum contuſus, uti dictum eſt, finditur in tenuia filamenta, ex quibus Amboinenſes aliique omnia filorum craſſiorum genera formant; quibus utuntur ad magna retia, eorumque funes, ſed nunquam in tam tenuia duci poteſt fila, ac ſubſequentis ſilveſtris ſpeciei cortex, unde plurimum ad retium funes illa adhibentur.

Amboinenſium proverbium eſt, in aqua nil melius præſtantjusve eſſe piſce *Tsjecallan*, quæ *Thynni* media ſpecies eſt, in ſilvis vero *Gnemone* arbore: Tanti faciunt hujus arboris cocta ac præparata folia fructusque: In vetuſtioribus arboribus obſervantur ſæpe ſurculi irregulares, digitum craſſi, qui inſtar ſerpentis

ſubſtantie als een Hazelnoot; maar de oude en drooge werden zo hart, dat menze qualyk aan ſtukken kan byten, van ſmaak wateragtig zoet, met een kleine wrangigheit, dog het buitenſte roode vleeſch, dat mede zoet van ſmaak is, veroorzaakt eenig jeuken in de mont, en wert daarom onbequaam geagt om raauw te eeten: de baſt van deze beide boomgeſlagten is wit, midsgaders zeer taay, en laat zig mede tot dunne draaden ſplyten, zo dat men ook eenig gaaren daar van maaken kan, dog nog bequamer van 't volgende wilde geſlagt. Het hout is wit, digt, en fyndradig, aan de oude boomen, omtrent het hert, zwartagtig, of donkerbruin: de takken werden dikwils afgekapt, gelyk by ons de Willige, op datze geſtadig, en tot dagelyks keuken-gebruik, nieuw loof zouden voortbrengen: gelykze dan ook doen, want de ſtompen of koppen, die na 't afkappen der takken aan den boom blyven ſtaan, ſchieten yder weder vier a vyf jonge ryskens uit: zynde in 't eerſte ook wat knobbelagtig krom, en als een klomp in malkanderen verwert, zo dat het van verre wel vogel-neſten komen te gelyken, dan daar na ſchietenze lange ryskens uit.

In Ternaten hebben de tamme boomen veel grooter, gladder, en weeker bladeren als hier in Amboina, ook zyn de vrugten aldaar vry wat kloeker, en ongeveer zo dik als die van de Sagueer-boomen. Deze beide zoorten van Gnemon-boomen, te weten manneken en wyfken, werden albier in de thuinen omtrent de huizen gehavent of gecultiveert, en haare voortplanting geſchiet met de korrels, die zeer ligt opkomen: hoewel de boom daar na in zyn groeyen al vry wat langzaam is: In 't eynde van de reegen-moeſſon begint hy te bloeyen, en de vrugten heeft men meeſt het gebeele jaar door, immers aan de gene, die in de hoven of thuinen worden geplant; want dezelve vrugten, om datze zeer gedrongen op malkander ſtaan, en werden niet te gelyk ryp, maar drie en vier teffens aan eenen ſteel, en de andere zo al vervolgens.

Naam. *In 't Latyn* Gnemon Domeſtica: *op Maleyts, Baleys, en Bandaas* Meninjo, *en* Maninjo: *in Ternaten, ende de omleggende Eylanden,* Gnemon *en* Gnemo: *op Amboins* Utta Soä, *op Macaſſers* Culang, *of eygentlyk* Cylang Bantam: *dog de Javanen noemen den boom* Soo, *en de vrugt* Medinjo.

Plaats. *Deze boom is gemeen in alle Eylanden van de Moluccos, midsgaders in Amboina, Banda, op Ceram, en by de Papoewas: maar in mindere quantiteyt heeft men hem op Boeton, Celebes, Baley, en Java: zynde het wyfken of vrugtdragende, op Java, en Baley wel het gemeenſte, dog het manneken aldaar zo wel niet bekent.*

Gebruik. *Hoewel de bladeren en vrugten van deze boomen doorgaans zoet van ſmaak zyn, zo en kan men evenwel raauw daar van niets nuttigen, om datze eenig jeuken in de mont veroorzaaken, zulks alles moet gekookt wezen. De jonge malſſe bladeren, met Calappus-melk gekookt, geven wel een ſmakelyk dagelyks moes, voor de Amboineezen, en 't welk by haar zeer hoog geprezen wort, maar by de Europianen wert het om zyn malzoete ſmaak niet veel geagt: ook werden die bladeren gekookt by Catjang en vis, en, als gezegt, door de Amboinezen, boven alle andere Sayors, in agting en waarde gehouden, maar na 't oordeel van onze natie zyn van deze boomen wel het beſte de bloemen of kattekens van het manneken, dewelke op voorſchreve manier gekookt zynde, by de werveltjes van malkander vallen, gelykende als dan wel na groene Catjang, en ſmaaken ook eenigzints als groene-erwten, dog vallen vry wat drooger, en verzadigen ook zeer baaſt. De vrugten van het wyfken, eerze nog gebeel root zyn, kookt men mede in water, ſmyt het zelve weg, en eet het buitenſte vlees met Calappus-pit, de binnenſte korrels met haar geſtreepte ſchaal werden te droogen gelegt, en als menze nuttigen wil, een weinig in een pan gerooſt, tot dat de buitenſte ſchaal open berſt, en dan kan de binnenſte korrel, gelyk als gebraaden eykelen, gegeten worden; ook nemen d'onze de verſche korrels, en ſtooven die als roomſche boontjes, dog zy vallen vry wat harder en drooger. Den taayen baſt van de dikſte takken, eerſt wat geklopt zynde, wert, als gezegt, geſpleeten tot dunne draaden, daar de Amboineezen en andere alderhande grof gaaren van weten te maaken, en het zelve te gebruiken tot groote netten en viſch-lynen, maar het laat zig nooit zo fyn ſpinnen als dat van de navolgende wilde baſt, en wert dierhalven ook wel meeſt tot viſch-lynen gebruikt.*

De Amboineezen hebben het onder haar tot een gemeen ſpreekwoort gemaakt, dat 'er in 't water niet beter nog voortreffelyker is dan den viſch Tsjecallan (*een middelzoorte van* Thynnus) *en in de boſſchen den* Gnemon: *zo veel houdenze van die gekookte of toebereide bladeren en vrugten: aan de oude boomen ziet men zomtyts ook eenige ryskens, buiten*

tis ſæpius inflectuntur, quique undique racemos gerunt floriferos, atque inter hos foliola apparent ſubrotunda.

Carol. Clus. libr. 2. Exot. cap. 27. hunc depingit quoque fructum, deſcribitque nomine *Fructus Beretini*, qui in Europam delatus eſt anno 1580. ab iis, qui cum equite Britannico *Franciſco Drakeno* totum circumnavigarunt mundum, eumque invenerant in inſula Beretina, una Philippinarum, qui in altiſſimis creverat arboribus, foliis Laurinis, ſed longioribus, glabris ac integris: Fructus hi formam referebant parvarum glandium, incolisque edules erant, uti & illi hos quoque, ſed fame coacti, cum cibis uſurpaverant, ac dein in Moluccis quoque obſervarant; in appendice novæ *Dodonei* editionis fructus hic vocatur *Glans Beretina*, qui in Europa pro glande habetur, ex forma interioris parvæ nucis ſeu officuli, ex quo caro exterior erat ſublata, quales hiſce in terris plerumque ſiccantur & conſervantur. *Gnemon Domeſtica* copioſe & ſponte creſcit in mille inſulis ad Septentrionem Bataviæ ſitis, quæque ibi tam craſſos gerunt truncos, ut duo vix viri illos ulnis amplecti poſſint. Atque in harum arborum truncis cor ſeu meditullium eſt firmiſſimum ac ſolidum fuſcumque, ex quo nautæ noſtrates anchorarum fuſtes ac tigna formant. Harumque arborum flores fructusque æque edules ſunt, ac aliarum prius deſcriptarum.

buiten ordre, zo dik worden als een vinger, en die zig dan omkrullen als een ſlange, zynde rondom met bloeyende troſſen geladen, en daar tuſſchen vint men ook kleine rontagtige blaatjes.

Carol. Clus. lib. 2. Exot. cap. 27. *maalt deze vrugt mede af, en beſchryftze onder den naam van* Fructus Beretinus; *zynde in Europa gebragt in't jaar vyftbien bondert en tagtig, door de gene, die met den Engelſchen Ridder* Francois Drake *de gebeele werelt omgezeylt; en dezelve gevonden badden op 't Eylant Beretina, zynde een van de Philippinis, alwaarze op zeer booge boomen wieſſen, met bladeren als die van Laurier, dog wat langer, voorts glat en ongezaagt; de vrugten waren van gedaante als kleine eykelen, en by de Inwoonders eetbaar, gelyk zy luiden dan dezelve mede (dog door honger geperſt zynde) in de koſt gebruikt, en namaals ook in de Moluccos gevonden badden: In de appendix van de nieuwe* Dodoneus, *vint men deze vrugt genaamt* Glans Beretina, *werdende in Europa voor een eykel aangezien, na de gedaante van het binnenſte nootje, daar het buitenſte vleeſch afwas, gelykze bier te lande doorgaans mede zodanig gedroogt en bewaart worden. De tamme* Gnemon *groeyt overvloedig van zelve op de duizent Eylanden benoorden Batavia leggende, bebbende aldaar zulke dikke ſtammen, datze twee mannen nauwlyks konnen omvademen: en daar binnen vint men een maſſyf en bruinagtig bert, waar uit onze ſchippers anker-ſtokken, en blokken weten te maaken: zynde de bloemen en andere vrugten van deze boomen mede zo wel eetbaar als van de andere, die hier boven beſchreven ſtaan.*

Tabula Septuageſima Prima

Ramum exhibet *Gnemonis Domeſticæ Maris.*

Tabula Septuageſima Secunda

Ramum exhibet *Gnemonis Domeſticæ feminæ.*

De Een- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Tamme Gnemon-Boom *het* Manneken *genaamt.*

De Twee- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Gnemon Boom *het* wyfje.

OBSERVATIO.

Gnemon-Arbor a *Valent p.* 174. vocatur, quæ eſt Mala-Elengi *H. Malab. part.* 5. *Tab.* 55. & Baccifera Indica flore compoſito. *Ray. Hiſt. pl. p.* 1637.

AANMERKING.

Gnemon-Boom wertze van Valent p. 174. *genaamt en beſchreven, en is de Mala-Elengi van de* Hortus Malabar. vyfde deel Tab. 55. *en een Besdragende Indiſche Boom met een zamengeſtelde Bloem van* Ray Hiſtor. der planten pag. 1637.

CAP. SEXAGESIMUM SECUNDUM.

Gnemon Silveſtris. Gnemon Utan.

SIlveſtris Gnemon cum domeſtica plurimis in partibus convenit, ſed in multo altiorem excreſcit arborem, æquali cortice, & in articulos diviſo, qui multo longiores ſunt quam in domeſtica, ſed non ita protuberant: Folia quoque ſunt minora, breviora, & rotundiora, & in ramulorum extremo plurimi apparent breves racemi conjuncti, in verticillos quoque diviſi uti in domeſtica, ex quibus tres quatuorve dependent fructus forma ac magnitudine domeſticæ, vel inſtar glandium, ſed ab utraque parte rotundiores, primo lutei, dein ſquallide rubentes. In horum carne molli plurimi locantur pili breves ac firmi, inſtar *Amaranthi* ſplendentes, qui tacti quoquè cutis pruritum excitant, eamque tumefaciunt, ita ut prudenter tractandi nec manibus confringendi ſint: Hujus ſpeciei folia multo magis ſunt ingrati ſaporis, quam domeſticæ: Arbores hæ omnino ſunt Silveſtres, tantumque creſcunt altis in montibus ac locis remotis.

Nomen. Latine *Gnemon Silveſtris*, Malaice *Gnemon Utan*, quo nomine alii populi hanc quoque denominant, quibus nota eſt arbor, ſed ſemper cognomine ſilveſtris, atque in Macaſſara *Culan* vocatur.

Locus. In Moluccis creſcit ubique, uti in Amboina, Cerama; & in inſulis ad Eurum ſitis.

Uſus. Fructus ejus raro in cibum adhibentur, adtamen, ubi copioſe creſcunt, edules ſunt, ſed ſequenti præpærandi ſunt modo: Quum colorem adquirant rubicundum, aqua ebulliuntur, ſcrobulo inponuntur, ac fuſte tam diu commoventur, vel colliduntur, continuo adfundendo aquam, donec omnis piloſa caro & ſpinulæ fuerint abraſæ, hique nuclei tali præparati modo,

LXII. HOOFDSTUK.

De Wilde Gnemon-Boom.

DE *wilde* Gnemon *is de tamme meeſt in alle deelen gelyk, maar wert een vry booger boom, ook met een effene ſchorſſe, en verdeelt in leeden, dewelke veel langer zyn dan die van de tamme, dog zy en ſteeken zo verre niet uit; ook zyn de bladeren kleinder, korter, en ronder; en aan het uitterſte der ryskens ziet men veele korte troſſen by malkander, insgelyks in ledekens verdeelt gelyk de tamme, en daar aan bangen drie a vier vrugten, al mede van gedaante en grootte gelyk de tamme, of als eykelen, dog aan beide de eynden wat ronder, eerſt geel, en daar na vuylroot; in het weeke vleeſch ſteeken of zitten veele korte ſtyve hairen, glimmende als* Amaranthus, *of krevel-kruyt, gelyk zy ook, alsze ymandt raaken, op de huit jeuken, en dezelve doen opſwellen; zo dat men voorzigtig daar mede omgaan, en haar geenzints met de banden kneuzen moet; de bladeren van dit geſlagte, zyn veel onlieffelyker van ſmaak dan de tamme: de boomen zyn puur of t'enemaal wilt, en groeyen maar alleen op booge bergen en afgelegene plaatzen.*

Naam. *In 't Latyn* Gnemon Silveſtris, *in 't Maleyts* Gnemon Utan, *en zo noemen hem ook andere natien daar by bekent is, dog altyt met den bynaam van boſch of wilt; en op Macaſſer wertze* Culan *genaamt.*

Plaats. *Hy waſt in de Moluccos over al, als mede op Amboina, Ceram, en de Zuyt-ooſter Eylanden.*

Gebruik. *Deze vrugten werden zelden tot koſt of ſpyze gebruikt, konnende evenwel, daarze veel vallen, genuttigt worden, maar moeten dan op de volgende manier werden toebereit: alſſe een roode coleur beginnen te krygen, dan wordenze in water opgekookt, in een korfje gedaan, en met een ſtok zo lang en ſterk omgeroert of tegen malkanderen gewreven, (geduurig water daar opgietende) tot dat al het hairige vleeſch*

modo, (qui lignoſo adhuc teguntur putamine inſtar domeſticæ, ſed non ita ſtriati, at inſtar enucleatæ glandis, & ab utraque parte rotundi) fumo exponuntur vel in ſartagine torrentur, quum putamen tenue dehiſcat, ejusque nuclei molles albidi vel flaveſcentes eduntur. Hujus arboris cortex majorem præbet hominibus uſum, quam domeſtica, quum filis nectendis ſit aptior & lentior, tenuoiribusque conſtet fibris, genicula trunci & ramorum ſunt quoque longiora, domeſticæ vero cortex longe craſſiores gerit fibras, fragilior eſt, & breviora habet genicula, quod ultimum præſertim cauſſatur continua amputatione ac confractione ramulorum, ut arbor eo copioſiorem præberet ac teneram foliaturam: Dictus itaque cortex juſte contuſus in tenuia, albicantia, & optime Cannabis fila referentia finditur, quæ Incolæ hi in lina torquent, variaque retium genera ex his nere aſſolent, quæ in aqua ſalſa ſeu marina multo durabiliora ſunt illis, quæ ex Arracan filis conficiuntur; quæque meliora ſunt, ſi ruſſo inbuantur colore, quod fit, ſi cum quibusdam arborum corticibus adſtringentibus in aqua ebulliantur, donec ruſſum adquirant colorem, qui proprie *Tanyt* vocatur; ac Latine a *Julio Scaligero Exercit.* 325. *ſect.* 12. *Hiſpanicus*, *Bæticus*, *Mutinenſis* vocatur.

Duæ aliæ *Gnemonis Silveſtris* occurrunt ſpecies, ſed non ſunt arbores hæ erectæ, ſed prorepentes inſtar ſarmentorum, quæque proinde infra *libr.* 7. *cap.* 6. & 7. deſcribentur. Memoratæ hæ arbores Gnemones nusquam frequentiores ſunt quam in provincia Manado, ubi ruſtici illarum cortices in forum venales adducunt, in magnas conſciſſos partes, duas ulnas longas, & ſpithamam latas, parum contuſas, quarum ſexaginta, ſeptuaginta, immo centum uno in faſciculo connexæ ſunt, quas ita ſimul vendunt vel permutant cum ulna lintei vel aliis minutiis. Folia adhibentur in cibis, æque ac domeſticæ, quæ vocantur *Suka*.

vleeſch en de ſteekelen daar van afgeſpoelt zyn, en deze zo gezuiverde korrels (zynde nog met een boutagtige ſchaal omvangen gelyk de tamme, dog zodanig niet geſtreept, maar als een geſchelde eykel, en aan beide de kanten ront) legt men als dan in de rook, of rooſtze in een pan, als wanneer zig de buitenſte dunne ſchaal daar laat afbreeken, en men de binnenſte korrels, dewelke ſmoddig, wit, en geel zyn, kan eeten: van den baſt dezer wilde boomen heeft men meerder gebruik dan van de tamme, als zynde tot het gaarenſpinnen tayer, fyndradiger, en dien volgende veel bequaamer, ook zyn de leden aan den ſtam en takken vry wat langer: zynde de baſt van de tamme veel grofdradiger, broſſer, en ook de leden korter, welk laatſte inzonderheit veroorzaakt wert, door het menigmaal afkappen of afbreeken der kleine ryskens, op dat den boom des te eerder jong loof zoude voortbrengen. De voorn. baſt dan, eerſt behoorlyk geklopt zynde, wert tot dunne, witte, en zeer wel na het kennip gelykende draaden geſpleeten, 't welk deze Inlanders tot gaaren weten te drayen, en daar van te breyen verſchelde zoorten van netten, dewelke in het zoute water ook veel durabelder zyn als de gene, die van Arracans gaaren werden gemaakt; en nog te beter, alſſe behoorlyk worden getaant, 't welk geſchiet, als menze met eenige adſtringerende baſten van boomen in water opkookt, tot datze een donker-roſſe coleur krygen, die men eygentlyk Tanyt *noemt: in 't Latyn, by* Julius Scaliger Exercit. 325. ſect. 12. Hiſpanicus, Boeticus, Mutinenſis.

Men vint nog twee andere wilde zoorten van Gnemon, *dog het en zyn geen ſtaande boomen, maar ranken of als kruipende touwen; en zullen dierhalven beſchreven worden* lib. 7. Capittel. 6. *en* 7. *de hier voor beſchrevene wilde* Gnemon-boomen, *vint men nergens overvloediger dan in de Provintie van Manado, alwaar ook de boeren zelve de baſt te markt brengen, te weten geſneden zynde in groote ſtukken van twee ellen lank, en een ſpan breet, een weinig geklopt, en zeſtig, zeventig, ja bondert in een bos gebonden, en dieze dan zo t'zamen verkopen of verruilen voor een vaam linnen, of eenige andere klenigheden van weinig waardye: de bladeren gebruikenze in haar koſt, en tot ſpyze, zo wel als die van de tamme ſoort, dezelve noemende* Suka.

Tabula Septuageſima Tertia

Ramum exhibet *Gnemonis Silveſtris.*

OBSERVATIO.

Gnemon Silveſtris a *Valent. p.* 174 deſcribitur, & in *Tab.* ſub *no.* XXII. exhibetur, videturque ſpecies eſſe Mail-Kombi, quæ in *Hort. Malab. tom.* 5. *Tab.* 26, delineata eſt, quæ eſt Baccifera Indica, ramoſa, fructu umbilicato, rotundo, monopyreno. *Ray. Hiſt. pl. p.* 1500.

De Drie- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak *van de* Wilde Gnemon-Boom.

AANMERKING.

De wilde Gnemon-Boom *wert by* Valent p. 174. *beſchreven, en op de plaat onder* no XXII. *verbeeldt, welk een zoort ſchynt te zyn van den Mail-Kombi in de* Hortus Malab. *vyfde deel* Tab. 26. *beſchreven en verbeeldt, en is de trosagtige besdragende Ooſtindiſche Boom, met een ronde, puntige, en eenbollige vrugt, van* Ray *in zyn* Hiſtor. der plant. p. 1500.

CAP. SEXAGESIMUM TERTIUM.

Morunga: Kellor.

ARbor hæc truncum gerit gracilem & erectum, qui in paucos, ſed ſemper erectos dividitur ramos: Quorum cortex eſt cinereus, glaber, in trunco autem ſcaber, & quaſi verrucis obſitus: Rami autem in minores ſimplices dividuntur & erectos, qui in transverſales iterum dividuntur, & inſtar alarum extenduntur, qui denuo in pinnas iterum diſtinguuntur, ex quibus folia progerminant: Tota autem ramorum pinna ita eſt conſtructa, &, ut ita dicam, proportionata, ut inferiores transverſales pinnæ ſemper longiores ſint, quæ hinc etiam ſenſim decreſcunt, eoque magis ad ſummum minores ſunt: hincque ſingula pinna formam præbet minoris alæ, omnesque ſimul majorem referunt alam.

Majores pinnæ ſunt ſimplices, ſed regulari ordine gradatim ſupra ſe invicem locantur majori rachidi nexæ, quæ altiſſime excreſcit, longamque refert haſtam; folia, quæ tenuiſſimis ex petiolis dependent, ſunt minima, nec majora ungue digiti, quædam rotunda, alia vero oblonga, & inferius anguſte deſinentia, nunc ſolitaria, nunc bina, ſæpe & terna ſimul uni petiolo juncta; uti quoque quædam ex majoribus & inferioribus foliis unum vel bina minora foliola ſibi habent juncta uno in petiolo: Cuncta porro foliola plerumque parum ſunt complicata, tenerrima, læte virentia,

LXIII. HOOFDSTUK.

De Kellor-Boom.

DEzen boom heeft geen dikken, maar een regten ſtam, dewelke zig verdeelt in weinige, dog altyt regt overeynde ſtaande, takken: de ſchorſſe is graauw, aan de takken effen, maar aan den ſtam wat ruig, en als met vratten bezet; aan de takken ſtaan de ryskens regt en enkelt, en rondom dezelve over dwers wederom andere ryskens, regt tegens over malkander, als vleugels uitgeſpreit, en ten laatſten aan dezelve nog dunder ryskens, of kleine ſteeltjes, daar de blaatjes aanhangen: zynde het gebeele rys zodanig geproportioneert, dat de agterſte dwers-ryskens altyt langer en vervolgens na vooren toe allenskens korter vallen; en zo maakt of vertoont yder klein ryske de gedaante van een vleugeltje, en al te zamen die van een groote vleugel.

De groote ryskens ſtaan mede enkelt, dog in geſchikte ordre traps gewyze, boven malkander aan de booft-takken, dewelke zeer boog opſchieten, en wel na lange pieken komen te gelyken. De bladeren, die aan ſubtile ſteeltjes hangen, zyn zeer klein, en niet grooter dan een nagel van een vinger, zommige ront, dog andere wat lankwerpig, en agter ſmal toelopende, zomtyts enkelt, zomtyts dobbelt, en ook wel drie by malkander op eenen ſteel; gelyk mede eenige van de agterſte en grootſte bladeren nog wel een a twee kleinder by haar hebben, en dat aan dezelfde ſteel; voorts zyn alle de gem. bladertjes doorgaans een weinig t'zamen geboogen, zeer teer,

rentia, & fere glauca, flaccida, glabra & æqualia, non tamen ſplendentia.

Foliorum pinnæ hiſce adeo copioſe ornantur & onuſtæ ſunt, ut per hæc deorſum premantur ſeu dependeant, nihilominus tamen hæc arbor pauciſſimam præbet umbram, quum foliorum pinnæ & rachides vix brachium ſint longæ, foliaque adeo minuta: Arbor hæc per ramos ſuos erectos peculiarem habet formam, quo facile e longinquo ab omnibus aliis dignoſcitur arboribus: In binas dividitur ſpecies, in marem nempe & feminam, quarum prior tantum flores, poſterior autem poſt ſuos flores fructus producit, quæ cæterum ſibi adeo ſunt ſimiles, ut illas non niſi una ſub ſpecie ac forma deſcribere poſſimus: Flores in racemis plures ſimul dependent, Papayæ flores optime referentes, ſed Moringæ flores decem gerunt petala, adeoque plura, quorum quinque longiſſima & tenuiſſima ſunt albicantia, & adeo reflexa, ut petiolum ipſum tegant, in horum medio quatuor alia locantur petala paulo latiora, itidem reflexa, ex albo flaveſcentia, ad ortum autem vireſcentia: quintum autem ac infimum ſeu medium longius eſt & inſtar lingulæ explicatum, quinque gerentia incurva ſtamina cum antheris luteis: Flores maris omnes pereunt, nec fructus relinquunt, feminæ autem flores excreſcunt in ingentem ſiliquam, duodecim immo octodecim pollices longam, trigono-rotundam, per longitudinem ſtriatam ſeu ſulcatam, tenuiſſimis prominentiis diſtinctam, externe ex fuſco viridem, dein cineream, cujus ſubſtantia interna eſt alba, herbacea, quæque in tres dividi ſeu aperiri poteſt partes, quum tot viridibus pelliculis ſit diſtincta. In hac autem ſubſtantia herbacea ac medulloſa officula continentur inſtar Majorum Piſorum, vel Lupini ſemina haud male referentia, quum non ſint rotunda, ſed fere trigona, tribusque membranulis, pelliculis dictis, ſiliquam diſtinguentibus adnectuntur, quæ ab iis ſeparari nequeunt.

Feminæ ſeu frugiferæ pinnæ quoad viſum ſunt magis fuſcæ quam maris, cæterum nullo diſtinguuntur charactere.

In omnibus ſuis partibus peculiarem habent ſaporem ſeu qualitatem, folia enim cruda maſticata inſtar Sinapios ſapiunt, cum parva amaritie, cortex autem Raparum, vel Raphani minoris ſaporem gerit; Fructuum vero medulla, in ſiliqua dicta contenta, cocta eſt fatue dulcis, acerrima autem, vehementiſſima, ac fervidiſſima vis in radicum cortice detegitur, quæ adeo ſimilis eſt Raphano ruſticano ſeu majori, ut nec per naſum, ac vix per os ab illo diſtingui poſſit: Flores veſpertino tempore gratum, ſed debilem præbent odorem, fere inſtar Papayæ florum.

Hæc autem arbor naturæ ita eſt vegetativæ, ut minimus etiam ramulus terræ commiſſus radices agat, & progerminet, hocque plerumque propagatur modo: Arbores enim ex officulis propullulantes, quod raro fit, paucos tantum gerunt ramos, foliaque etiam non ita grate ſapiunt, nec ad cibum olusve tam apta ſunt, huicque fini arbor hæc tantum in areis circa ædes plantatur ex ramis amputatis, qui etiam loco poſtium uſurpantur, atque inſerviunt. Arboris cortex ſuccoſus admodum eſt & lentus, qui facile decorticatur inſtar Salicum, rami adeo ſunt fragiles & infirmi, ut iis inſiſtere nullus poſſit. Lignum eſt album, leve, ac ſpongioſum: Rami & arbores confractæ, ſi pluvioſis menſibus terram modo tangant, regerminant, ſiccis autem temporibus facile exareſcunt & pereunt, atque hæc arbor facile & læte creſcit in ſolo fabuloſo & arenoſo, in locis apricis planisque, qui ſoli bene ſunt expoſiti, ſed non amat ſilvas, ita ut extra hominum territorium atque ædes raro occurrat: Siliquæ deciduæ, earumque officula in terram prolapſa ſurculos & arbuſculas emittunt, ſed plurimum pluvioſis menſibus.

Nomen. Latine *Morunga*, quo nomine Portugallice, atque Bataviæ denominatur, quod derivatur, atque originem habet a Malabarico *Moringa* ſeu *Moringi*, & uti *Pirardus* dicit; arbor hæc in inſulis Maldivenſibus vocatur *Morangue Gaſts*, ejusque folia *Lacremoringi*. Malaicenſes, Javani, Baleyenſes, omnesque harum inſularum incolæ eam *Kellor* vocant, noſtrates vero *Sajor Boom*. & Ternatenſes *Kelo* & *Ugekelo*: A *Chriſt. Acoſta*

teer, jeugdig, boog-groen, of wat na den ſpaans groenen trekkende, ſlap, en glat of effen, dog niet glimmende.

De ryskens zyn met deze bladeren zo dik beladen of bezet, datze daar door wat neerwaarts hangen, en evenwel geeft den boom zeer weinig ſchaduwe, om dat de ryskens niet boven een arm lank, en de blaatjes zo klein zyn: dezen boom beeft ook door zyn regt opgaande takken een bezonder fatzoen, en is daar door van verre van alle andere boomen wel te onderſcheiden: men verdeelt hem in twee zoorten, namentlyk manneken en wyfken, waar van het eerſte maar alleen bloemen, en het ander na de bloemen ook vrugten draagt; zynde malkanderen anderzints zo gelyk, dat wyze niet anders als onder eene gedaante konnen beſchryven. De bloemen hangen in troſſen, veele by malkander, wel gelykende na die van de papayen, dog deze hebben thien, en zulks meerder blaatjens, waar van de vyf langſte en ſmalſte witagtig en zo verre agterwaarts overgeboogen zyn, datze het ſteeltje komen te bedekken, en daar binnen ſtaan vier andere wat breedere, mede agterwaarts overgeboogen, en wit-geel, dog by den oorſpronk wat groenagtig; het vyfde en onderſte of middelſte is wat langer, en als een tongetje uitgeſtrekt, draagende vyf kromme horentjes, of draatjes, met geele nopjens daar boven op: deze bloemen nu vallen van het mannetje t'eenemaal af, zonder eenige vrugten te geven, maar die van het wyfjen werden gevolgt van groote bouwen, ongeveer twaalf, en ook wel agtien duimen lank, en ruim een vinger dik; wat driekantig-rondt, in de lengte geſtreept of gevoren, en met flauwe of donkere bultjes onderſcheiden, van buiten groen met wat graauw vermengt; en ten laatſten wordenze meeſt aſchgrauw; van binnen zynze vervult met een witte kruidagtige ſubſtantie, en konnen in dryen verdeelt of geopent werden, als zynde door zo veel groene vellen onderſcheiden: en in dit kruidagtige merg leggen de korrels, als groote erwten, de Lupynen wel wat gelykende; niet rondt, maar by na drykantig, en hangende met drie velletjes aan de voornoemde ſcheytsvellen, dewelke men ook niet daar van kan afſcheiden.

Zynde de ryskens van de wyfjens of vrugt-dragende boomen in 't aanzien wat bruinder als die van de mannekens, en buiten dien kan men tuſſchen die beide boomen geen onderſcheit bemerken.

Zy hebben aan of in yder van hun deelen een byzondere ſmaak of eygenſchap, want de bladeren, raauw geknouwt zynde, ſmaaken als moſtaart, en hebben een kleine bitterheit, de ſchorſſe als raapen of radys; het merg van de vrugten of 't vleeſch, dat men van binnen in de voorn. bouwen vint, gekookt zynde, is wat laf-zoet; maar de ſcherpſte, kragtigſte en heetſte ſmaak en reuk openbaart zig in de ſchorſſe van de wortelen, als dewelke zo naturel met die van de Mieredik over een komen, datze van de neuze niet, en van den mont maar als ter naauwer noot konnen onderſcheiden worden: de bloemen, by avont-ſtonden, hebben ook een lieffelyken, dog wat ſlappen reuk, byna gelyk die van de Papayen.

En deze boom is van zo een groeyzamen aart, dat het minſte takjen, in de aarde geſtoken zynde, wortels vat en opſchiet, en op deze manier wort hy ook doorgaans voortgeplant: want de boomen, die van de korrels opgroeyen ('t welk zelden gebeurt) krygen maar weinige takken, en de bladeren zyn ook tot moeskruit en andere ſpyze zo ſmaakelyk niet; en daarom wert dezen boom in de negoryen, rondom de huizen en muuren, alleen voortgeplant van de afgekapte takken, dewelke dan mede in de plaats van ſtylen komen te dienen. De ſchorſſe is zeer zappig en taay, zig ligt laatende afſchillen, gelyk die van de willigen, de takken zyn zo bros en onſterk, dat men daar niet op ſtaan en kan: het hout is wit, ligt, onvaſt, en van binnen met een voos hert: de afgebrookene boomen of takken, zo ze in de reegen-maanden de aarde maar komen te raaken, ſchieten wederom op, dog by drooge tyden gaanze zeer ligt uit: en waſt dezen boom gaarne in een mulle en zandige gront, midsgaders op vlakke en opene plaatzen, die wel ter zonne ſtaan, maar in geen boſſchen; zo dat men hem buiten de wooningen van menſchen niet veel en vint. De afgevallene bouwen en korrels, wanneerze op de aarde leggen en rotten, brengen ook jonge boompjens voort, dog wel meeſt in de regen-maanden.

Naam. *In 't Latyn* Morunga, *gelyk by ook zodanig in 't Portugees, en op Batavia genaamt wort, zynde afkomſtig van 't Malabaarſche* Moringa, *of* Moringi, *en, zo* Pirard *zeid, wert dezen boom in de Eilanden Maldivis* Morangue Gaſts *genaemt, en de bladeren* Lacremoringi: *de Maleyers, Javanen, Baliers, en alle inwoonders dezer Eilanden, noemen hem* Kellor, *onze Nederlanders* Sajorboom, *en de Ternatanen* Kelo, *en* Ugekelo. *By* Chriſtoph.

Acoſta libr. arom. cap. 35. *Moringa* vocatur, Arabice autem & Turcice *Morian.* Perſice *Tame*, & Guzarattice *Turiaa*: Fructusque hujus *Moringæ* arboris a Malaicenſibus peculiariter *Colendang* vocatur. Nomen autem *Kellor* derivari poſſet vel ab Arabico *Chodrat*, quod Æthiopes Indi legunt *Cholrat* h. e. olus, cui hujus arboris folia, quæ cocta etiam viridem ſervant colorem, proprie inſerviunt, vel a Perſico *Chollar*, quod idem eſt cum Arabico *Cholban*, quod aliquando arborem denotat, quum hæc arbor Piſorum quaſi ſeu Fabarum ſpeciem producat, quod reſpectu naturæ arborum alienum videtur, unde ipſi haud inproprie nomen tribui poſſet arboris Fabiferæ.

Quod autem ego hoc nomen ex Arabica & Perſica deducam lingua, potiſſimum fit, quod primitivi ſeu veri Malaicenſes, uti ſæpius dictum eſt, antea fuerint mixti Arabicis, Perſicis, aliisque Indicis mercatoribus, unde & lingua Malaicenſis innumera habet vocabula, ex utrisque, Arabica nempe & Perſica, linguis derivata.

Locus. Arbores hæ per totam fere Indiam ſunt notæ, atque ubique haud longe ab hominum ædibus ſeu conſortio occurrunt. Scriptores Portugallici teſtantur, copioſe admodum creſcere juxta oras fluvii ingentis *Mangatæ*, prope urbem *Cochin.* In Amboina autem atque Moluccis nullus eſt pagus tam exiguus aut vilis, quin arbores hæ ibi circa ædes ſint plantatæ, frugifera vero in Amboina raro occurrit, in Java autem, ac Banda frequentior eſt.

Uſus. Folia primo inſerviunt, aptaque ſunt oleri; quod plurimum ſervorum & plebis cibus eſt, quæ prius in aqua parum coquuntur, adjecta cochlearis quantitate calcis, ut miteſcant, ſimulque crudam hinc amittant acerbitatem, quamvis amarities ſit parva: Aqua hac effuſa, foliisque expreſſis olus fit edule ſive rapſato Calappi nucleo ſuperjecto, vel denuo folia coquuntur cum Calappi lympha, additis Zingibere, Lanquas, & Capſico Indico. Olusque hoc ſalubre habetur, quum adpetitum excitet, ipſique ſanguinis depurandi vis adſcribitur, quamvis a delicatis hominibus vix guſtetur, atque omnino ſpernatur: Quum itaque hæc folia tanti & quotidiani ſint uſus, hujus arboris rami ſæpiſſime amputantur, atque plantantur, ut continuo tenera ac mollis foliatura uſui inſerviat, truncusque diu ramis orbus conſpicitur, uti apud nos Salicum trunci, arbores autem iſtæ ruditer ſatis tractantur, quum incolæ folia tantum avellant, ſemique confractos & vulneratos relinquant ramos, cunctas autem haſce injurias ſuſtinet arbor, ac læte ſatis viget, immo ſæpe truncus conſpicitur, omnibus denudatus ramis, magna in copia flores proferre, antequam unicum regerminet folium, hi autem flores æque ac reliqui non coquuntur, vel in cibum expetuntur.

Memorata autem folia a quibuſdam alio ac ſupra indicato præparantur modo, olerique inſerviunt, folia nempe viridia adhibentur, qualia ex arbore ſunt decerpta, nec lota, ac non diu illa coquunt, ſine calce, ſed ejus loco ſale addito, hancque effundunt aquam, nec folia denuo coquuntur, quum compertum fuerit, Kellor folia dura ac mucoſa eſſe, ſi bis vel ninium coquantur. Quamvis autem hoc olus ſalubre putetur, tamen prohibent iſtis, qui Gonorrhæa laborant, ut & feminis, quæ fluori albo obnoxiæ ſunt, diciturque continuo foliorum horum uſu capillos defluere.

Ex dictis ſiliquis, quæ proprie hujus arboris ſunt fructus, multo delicatior præparatur cibus, harum ſemi-maturæ fere ſumuntur, atque in fruſta digitum longa conſciſſæ, quæ juri carnium incoquuntur, vel cum Calappi-lympha, quum circumjecta, vel potius intermedia caro vel medulla exſugitur, reſiduumque durum lignoſum atque inedile abjicitur.

Recens hujus arboris radix, quæ, uti ſupra dictum fuit, ſapore cum Raphano ruſticano convenit, usque ad lignoſam partem raditur, ſuperque carnem piſcesve coctos ſpargitur, ſi autem raſura hæc in condimento aliquo

ſtoph. à Coſta, lib. arom. cap 35. *wert hy genaamt* Moringa, *op 't Arabiſch en Turks*, Morian: *Perſiaans* Tame, *en Guzarattiſch* Turiaa: *ook wert de vrugt van dezen* Kellor-boom, *door de Maleyers in 't byzonder*, Colendang *genaamt: En men zoude het woort* Kellor *konnen afleiden, of van 't Arabiſche* Chodrat, *'t welk de Indiaanſche Dooren leezen* Cholrat, *dat is, Moeskruid, waar toe deze bladeren (dewelke al gekookt zynde, haare groente nog behouden) eigentlyk ook dienen; of van 't Perſiaanſche* Chollar, *het welk het zelfde is met het Arabiſche* Cholban, *dat zomtyds een boone komt te beduiden, om dat deze boom een zoort van boontjes of erreten voortbrengt, en 't welk ten opzigte van de natuur der boomen, al wat vreemt ſchynt te wezen, waarom men hem ook, niet oneigentlyk, de naam zoude konnen geven van Boonen-boom.*

En dat ik dit nu uit het Arabiſch en Perſiaanſch afleide, geſchied voornamentlyk, om dat de origineele Maleyers, gelyk meermaals is gezegt, voor dezen zyn geweeſt een mengelmoes van Perſianen, Arabiers, en allerhande Indiſche Kooplieden, en de Maleytſe taal ontelbare woorden heeft, dewelke uit de beide taalen afkomſtig zyn.

Plaats. *Deze boomen zyn meeſt door geheel Ooſtindien bekent, en overal, niet verre van de woningen, of buiten het gezelſchap der menſchen: De Portugeeſe Schryvers zeggen ook, datze byzonder weelderig, en overvloedig gevonden werden langs den oever van de groote rivier* Mangata, *by de ſtadt* Cochin: *En in Amboina, als mede de Moluccos, vind men geen Dorpje zo klein nog ſlegt, of het heeft deze boomen rondom haare huizen ſtaan, dog de vrugt-dragende vint men in Amboina zeer weinig, maar in Banda, en op Java veel meer.*

Gebruik. *De bladeren zyn vooreerſt dienſtig en bekwaam tot brede, of moeskruit, dog meeſt voor ſlaven en gemeene lieden, zy werden eerſt een weinig in water opgekookt, en men doet daar ook een lepel vol kalk by, op datze mals zouden worden, en met een verliezenze bunne raauwe bitterheit, hoewel dezelve klein of weinig is: Dit water dan afgegooten, en de bladeren uitgedouwt zynde, zo kan men dezelve eeten, 't zy dan met geraſpt Calappus-pit daar over geſtrooit, of nog eens opgekookt met Calappus-melk, daar dan ook wat gember, lanquas, en ritsjes wert bygedaan: En dit moes houd men voor gezont, als maakende een graage mage, en men ſchryft het ook toe de kragt van het bloet te zuiveren, hoewel het van delicate monden niet gebruikt, en genoegzaam veragt wert: En dewyle nu deze bladeren zulk een groot en dagelyks gebruik hebben, zo werden de takken van den boom al dikwils afgekapt, om geſtadig jonk en mals loof daar van te konnen hebben; en de ſtam blyft dan een tyd lang bloot ſtaan, evengelyk by ons de koppen van de willigen: dog werden deze boomen nog al vry wat rouwer gehandelt, want de Inlanders rukken de bladeren daar maar af, en laten de half-gebrookene of gekneuſde takken zo hangen, dog tegens alle welke injurien het ſchynt, dat dezen boom nog te beter aangroeit, ja zomtyds ziet men ook den ſtam, na dat hy aldus van zyn takken berooft is, een menigte van bloemen voortbrengen, en dat eer hy nog een eenig blad krygt, dog deze bloemen zo wel als de andere, en werden niet gekookt, nog tot ſpyze gebruikt.*

De bovengem. bladeren werden by zommige nog op een andere manier, als hier boven gezegt is, toebereit, en als een moeskruit gebruikt, te weten, zy nemen de groene bladeren, zo alsze van den boom komen, zonder dezelve eerſt afte ſpoelen, en kokenze, dog niet lange, zonder kalk, maar in plaatze van dien, met wat zout, en dat water ſmytenze dan weg, zonder die bladeren te herkoken, want men bevint dat de Kellor taay of ſlymerig wert, als menze tweemaal of te veel kookt: En alhoewel dit in 't gemeen voor een gezont moeskruit wert gehouden, zo verbiedenze't zelve nogtans de gene, die aan de Gonorrhæa *vaſt zyn; als mede de vrouwen, die de witte vloet hebben; en men zegt ook, dat door het dagelyks gebruik dezer bladeren, zeer ligt het hair komt uit te vallen.*

Van de bovengenoemde bouwen, zynde eigentlyk de vrugten dezes booms, wert nog een veel ſmakelyker koſt of ſpyze toebereid, te weten, men neemt de gene, die omtrent half ryp zyn, ſnytze in ſtukken van een vinger lang, en kooktze, of ſtooftze in goet vleeſch-ſop, of ook wel in Calappus-melk, als wanneer men het ombangende, of liever van binnen-zittende vleeſch of merg, daar kan uit- en afzuigen, weg-ſmytende het gene te ſtokkig, hart, en oneetbaar is.

De verſche wortel van dezen boom, dewelke, als boven is gezegt, in ſmaak met de mieredik byna overeenkomt, kan men tot op het bout toe ſchraapen, en over gekookt vleeſch of viſſchen ſtrooyen, maar als men dit ſchraapzel in eenige

Sauze

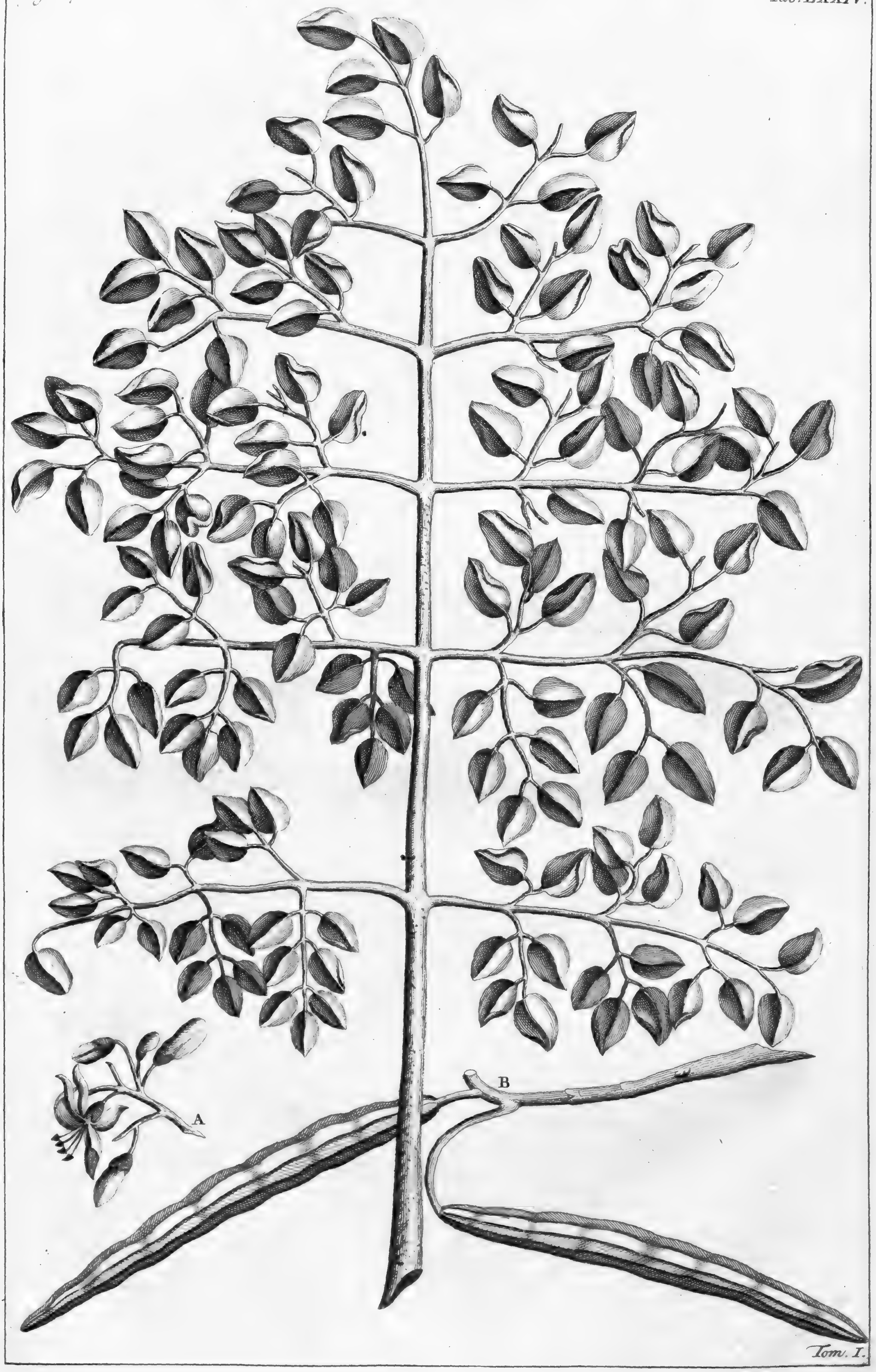
A
B

aliquo calefiat, ſaporem amittit Raphanicum, præcipuumque odorem: Hujus radicis cortex, qui fervidiſſima ac vehementiſſima totius arboris pars eſt, cum cortice radicis Papajæ contritus ſucceſſu illinitur illorum artubus, qui oedemate, paralyſi ſeu Beriberi laborant, confortat enim illos, naturalemque refuſcitat calorem, ſed idem quóque cortex interne quotidie cum cibis aſſumendus eſt, ejusque decocto artus fovendi ac lavandi, ſique dictum linimentum fortius requiratur, addendi ſunt bini aromatici cortices *Coelit Lawan* & *Maſſoy*, cum pauca Caryophyllorum quantitate: Hujus Morungæ radicis decoctum propinatum menſtrua quoque movet, atque tam vehementer expellit, ut conceptum etiam diſſolvat, & abortum provocet, ita ut inprægnatæ ſibi ab hujus corticis uſu caveant: Vulgus hinc etiam putat, ſi femina ſupergrediatur virides Kellor ramos foliis inſtructos, vel ſolas tantum radices, ipſi cauſare ardorem urinæ, & doloriſicam mictionem: Nuper itidem compertum eſt, maſticatione ac eſu paucæ Kellor crudæ quantitatis Choleram eſſe ſublatam, atque prohibitam: Recentia folia cum pauca calcis quantitate manibus contrita ex viridi flavum ac ſpiſſum præbent ſuccum, qui illinitur & adhibetur ad Curap ſeu Herpetem miliarem, ad eam exſtinguendam; Hæc autem cura non bene ſuccedit niſi in pueris, & quum Herpes eſt recens, inveterata enim non ſiſtitur, ſed pulvere pyrio vel ejus ingredientibus propellenda eſt. Succus ex recentibus expreſſus foliis alius defectu ad pigmentum viride adhiberi poteſt, hocque chartis inſcribere, delineare vel depingere poſſumus.

Sæpius memoratus *Chriſtoph. à Coſta*, Portugallus huic Morungæ radici eandem adſcribit virtutem & qualitatem, ac Lapidi Bezoardico, circà curationem vulnerum vel morſuum venenatorum animalium, tam interne quam externe, ſi illiniatur vel aſſumatur, dicitque a Malabaris eam æque ac vulgarem Theriacam adhiberi, item depurare corpus ab omnibus aduſtis melancholicisque humoribus, ac proinde compertum fuiſſe, ſummopere conducere iis, qui videbantur laborare Elephantiaſi ſeu Lepra. Hocce remedium hic in Amboina ſæpius tentavimus in Europæo, qui notabilia hujus morbi habebat Symptomata, hacque radice in quotidiano ejus cibo ac potu utebatur, ſed nullum alium inde vidi ſucceſſum, niſi quod morbus in eodem maneret ſtatu, nec ulterius proſerperet; æger autem inter curandum moriebatur: Certius vero experimentum obſervavimus in hominibus trans mare currentibus, qui hac radice ad cibum potumque utebantur, hincque immunes erant vel liberabantur ac curabantur a Scorbuto, talibusque putridis humoribus, qui per longa itinera marina gignuntur: Columbi amant & maxime expetunt hujus arboris flores, ita ut circa illorum ædes copioſe plantandæ ſint hæ arbores.

Quidam *Empiricus Hatuenſis* hiſce Morungæ ſeu Kellor foliis utebatur ad Empuematis curationem, ut & contra intérnum ventris apoſtema, quodque ab ipſo tamquam ſummum ſervatur arcanum. Coquit vero recentia viridia folia cum viridi Catjang, propinatque hujus decocti, mane quotidie Cyathum ægro, qui in lecto ſeſe retinet ad ſudores provocandos, hocque remedio apoſtema matureſcit & tandem rumpitur, atque per ordinarias naturæ evacuationes materia purulenta ſeſe evacuat, quod experimentum plurimis in hominibus cum ſucceſſu inſtituerat, ſed ipſi erat tantum arcanum, ut non niſi ſumma moleſtia ab ipſo dignoſcere potuerim, hasque artes vel ſcientias tales homines non ita quidem occultant præ invidia, quam quod Amboinenſium vulgaris ſit opinio, ſi nempe arcana ſua alicui revelent, remedia ſua ac medicamenta tum inutilia fore, nec amplius ſolatium adlatura eſſe.

Sauze warm maakt, zo verlieſt het zyn radysagtigen ſmaak, en beſte geur; De ſchorſſe van deze wortel, als zynde het kragtigſte en beetſte van den gebeelen boom, t'zamen gevreven met de ſchorſſe van Papajen-wortel, wert met voordeel geſmeert op de leden van de gene, die eenige koude zugt, lammigheit, of Beriberi *hebben, want het verſterkt dezelve, en wekt de levendige warmte wederom op, maar dan moet men dezelfde ſchorſſe ook dagelyks in de koſt gebruiken, en ook met het afkookzel van dezelve de leeden waſſchen; en wanneer men het voorn. gevreven ſmeerzel nog wat kragtiger en ſterker wil hebben, dan moet men daar bydoen de beide aromatique baſten van* Coelit Lawan, *en* Maſſoy, *met een weinig giroffel-nagelen: Het afkookzel van deze Morunga-wortel gedronken, verwekt mede de vrouwen baare maant-ſtonden, en dryft zo geweldig, dat het ook de ontfankeniſſe afzet, zo dat de bevrugte vrouwen deze wortel niet gebruiken, maar haar daar voor wel wagten moeten: zynde het gemeene volk van gevoelen, dat wanneer een vrouwsperzoon komt te ſtappen over de groene Kellor-takken, daar 't loof nog aan is, of ook wel over de bloote wortelen, dat het haar de brant-pis, en een pynelyk water maken zal veroorzaaken: Ook is het nog onlangs geprobeert, dat door het knaauwen en inzwelgen van een weinig raauwe Kellor, het Bord of de Cholera wierde tegengehouden, en geſtut: De groene bladeren, wanneerze met een weinig kalk in de handen gevreven worden, geven een groen, geel, en dik zap, 't welk men ook ſmeert en gebruikt op het* Curap, *of* Herpes miliaris, *om dezelve te dooden, en te verdryven; dog deze cure gaat niet wel aan, dan alleen omtrent kinderen, en als den* Herpes *nog verſch is, want de verouderde en wil daar voor niet wyken, maar moet met bus-bruit, of deszelfs ingredienten worden aangetaſt: Het zap uit de verſche bladeren gedrukt, kan men ook by gebrek van iets anders, als een groene verve gebruiken, en daar mede op papier ſchryven, tekenen, of ſchilderen.*

Den meergem. Portugeeſch, Chriſtop. a Coſta, *ſchryft deze* Kellor, *of Morunga-wortel toe, de kragt en eigenſchap van den Beſoar-ſteen, omtrent het geneezen van alderhande ſteeken, of beeten van venynige dieren, beide zo uitwendig, als inwendig, opgeſmeert, en ingenomen wordende; en zegt ook, datze by de Malabaren, als een gemeene Theriaca wert gebruikt; als mede, datze ook het lichaam zuivert van alle verbrande en melancholyke humeuren, en dierhalven bevonden was, groote hulpe toe te brengen de gene, waar aan men bemerkt of gewaar wort een beginzel van de Lazary: Wy hebben deze remedie albier in Amboina wel geprobeert aan een Europiaan, die al merkelyke tekenen van die ziekte hadde, en deze wortel in zyn dagelykſche koſt en drank gebruikte, dog daar van geen ander ſucces gezien, als dat die ziekte zo ſtaan bleef, en niet verder uitſloeg, en den patient kwam onder de cure te ſterven: Maar een zekerder beproeving hebben wy aan zeevarende Perzonen, die deze wortel in haar koſt en drank kwamen te gebruiken, en daar door of bevryt bleven; of wederom genazen van de ſcheurbuik, en diergelyke verrotte humeuren, die men op lange Zee-reizen komt te vergaderen, en onderbevig wort: De Duiven eeten ook zeer gaarne de bloemen van dezen boom, zo dat men dezelve omtrent haare huizen of woningen wel planten en voortzetten mag.*

Zekeren Empiricus van Hattive, *gebruikt deze Morunga of Kellor-bladeren tot de geneezing van een empyema, of inwendige apoſteem des buiks, en het wert by hem ook gehouden voor een byzonder geheim: Hy kookt dan de gem. groene en verſche bladeren met groene Catjang, en geeft van dat afzietzel den patient alle dagen, des morgens, een goet kopje vol te drinken: die daar op dan wat moet gaan leggen zweeten, en dit doet niet alleen het apoſteem rypen, en opbreeken, maar zet ook door de ordinaris uitgangen der natuur, de etterige materie af, 't welk by aan verſcheide menſchen hadde geprobeert, dog bielt zulks zo geheim, dat ik het niet als met groote moeiten van hem heb konnen leeren: en welke konſten of wetenſchappen deze lieden niet zo zeer bedekken en verbergen uit afgunſt, of nydigheit, als wel, om dat het een gemeen gevoelen by de Amboineeſen is, wanneerze hare geheimen aan iemant openbaren, dat hare middelen of medicamenten als dan onnut worden, en niet meer helpen zullen.*

Tabula Septuageſima Quarta

Ramum exhibet *Morungæ maris* ubi Litt.
A. Ejus *flores*,
B. Vero *fructus* ſeu *ſiliquas* denotat.

De Viet- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Morunga, *het* Mannetje *genaamt, alwaar Lett.*
A. Het Bloempje,
B. De vrugten *aanwyſt.*

Tabula Septuageſima Quinta

Ramum exhibet *Moringæ feminæ.*

OBSERVATIO.

Binæ hæ *Moringæ* ſpecies in *Theſauro noſtro Zeylanico* quoque occurrunt, quæque *Moringa femina* a *Rumphio* dicta fuit, a nobis vocatur ibi Moringa Zeylanica foliorum pinnis pinnatis, flore majore, fructu anguloſo, quæque a Nobis *Tab.* 75. exhibetur; deſcribitur vero *pag.* 163. adjectis, ni fallor, omnibus ejus ſynonymis, quæ ibi inquiri & examinari poſſunt: altera autem ſpecies *Mas* dicta *Rumphio*, a nobis *pag.* 164. vocatur Moringa Zeylanica, pinnis rarioribus, flore minore, quæque in *Muſ. Zeyl. pag.* 63. Moringa floribus minoribus dicitur, ejusque virtutes Medicatas recenſet *Grimmius* in *Labor. Ceyl. pag.* 111. *Hortusque Malabaricus in parte* 6. *pag.* 19. ubi conſule notas.

Sub nomine Kelor-arboris, utræque occurrunt in *Valent. Amboinæ deſcript. pag.* 174.

De Vyf- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Morunga *het* wyfje.

AANMERKING.

Beide deeze zoorten van Moringa *komen voor in onze* Theſaur. Zeylan. *en welke de* Moringa het wyfje *van* Rumphius *genaamt wert, biet by ons Zeylonſche Moringa met gebladerde bladen, groote bloem, en boekige vrugt, en wert aldaar* Tab. 75. *verbeeldt, en beſchreven* pag. 163. *daarby gevoegt zynde, zo ik my niet bedrieg, alle de benamingen, die aldaar nagezien kunnen werden: de tweede zoort het* Mannetje *genaamt, van* Rumphius *wert by ons* pag. 164. *genaamt Zeylonſche Moringa, met minder blad-ſteelen en kleinder bloem, welke ook in het* Muſeum Zeylan. pag. 63. *Moringha met kleinder bloemen genaamt wert; derzelver kragten en gebruik in de Medicynen beſchryft* Grimmius *in zyn* Ceylonſche Laborator. pag. 111. *en de* Hortus Malabar. *in het zesde deel* pag. 19. *alwaar ook de aantekeningen naziet.*

Onder de naam van Kelor-boom komenze beide voor by Valent. *in de* beſchryving *van* Amboina pag. 174.

CAP. SEXAGESIMUM QUARTUM.

Turia. Turj.

HAec humilis & gracilis arbor eſt, paucis viridibus, erectis, & flexilibus, ſed fragilibus ramis ſeſe erigens, qui ad ſuperiorem partem obteguntur aliis erectis ab utraque parte oppoſitis petiolis ſeu rachide, ex qua folia anguſta excreſcunt itidem oppoſita, articulum digiti longa vel ſesqui pollicem, transverſum digitum lata, glabra, & mollia, coloris læte virentis, eodemque modo locantur, quo Criſtæ Pavonis, vel Tamarindi folia ſunt poſita, ſunt autem multo majora, octodecim, viginti, & viginti quinque paria una ex rachide: Ex hujus folioſæ rachidis ala ad ramulos proveniunt racemi, parvis oblongis, incurvis & viridibus capitulis onuſti, quæ in flores excreſcunt ingentes albicantesque fere inſtar florum Fabarum, latitudinem manus circiter longos, incurvum referentes roſtrum, qui ex quatuor compoſiti ſunt petalis, quatuor digitorum latitudinem longi, horum autem petalorum ſupremum antrorſum inflexum eſt, inſtar ſemi plenæ lunæ, læte virenti inſiſtens capitello, cui arcte adcumbunt decem albicantia & incurva ſtamina, ad inferiorem partem conjuncta, ſuperius autem ſeparata, cum antheris luteis inſtar Liliorum alborum, ad horum latera bina alia apparent petala albicantia, ſuperiori petalo arcte juncta, ſuperius acuminata & connexa, intermedia obtegentia ſtamina: Inferius, quod ampliſſimum petalum eſt, flaccide dependet & deorſum reflectitur inſtar Lilii. Flores hi inodori in brevi, amplo, & viridi continentur calice, atque ex medio viridi capitello fructus excreſcit, qui eſt longa, tenuis, & anguſta ſiliqua, duos vel duos cum dimidio pedes longa, tertiam digiti partem lata, ex quadrato plana, parum inflexa, in qua ſemina locantur diſtinctis pelliculis ſeparata, plurima, oblonga, cylindracea, ſemina Cadjang referentia.

Trunci cortex in hac arbore externe rugoſus eſt, interne ſuccoſus, & quodammodo glutinoſus, lignum albicat, & nullius eſt uſus; arbor hæc quoque certam cimicum ſpeciem generat, ſed multo majorem, illa ſpecie, quæ in ædibus occurrit, eſtque nigricans, viridis, ſplendens, ſique tangatur, tetrum manibus dat foetorem; atque hæ cimices omnibus inſident ramulis foliorumque rachidi copioſiſſime, quæque ſi moveantur vel quatiantur, illæ catervatim avolant, quum ſimul ſint alatæ: Arbor hæc aliquando ex ſemine, quod fabas minores æmulatur, etiam, ſed raro progerminat, hinc ſæpius propagatur hæc arbor per ramos amputatos, qui lætius etiam progerminant, citiusque excreſcunt primo in fruticis, dein in arboris formam, ſin autem non cito terram adtrahant, vel hanc pro matre adoptent, cito quoque pereunt, omne enim, quod hæc arbor agit, cito peragit; in ſilvis non occurrit, ſed hinc inde prope ædes plantata invenitur, fructusque gerit medio ſiccorum menſium tempore, atque in ejus foliis obſervatur quoque natura ſeu qualitas Soliſequa, uti in Criſtæ Pavonis, Tamarindi, ſimiliumque

LXIV. HOOFDSTUK.

De Turie-Boom.

DIt is een laagen en ydelen boom, met weinige groene, regte, opgaande, en buigzame, dog zeer broſſe takken, die na vooren toe bekleet zyn met andere regte ſteelen, aan weerzyden regt tegens malkander ſtaande, en daar aan de ſmalle bladeren, insgelyks regt tegens malkanderen; zynde deze bladeren een lit van een vinger of anderhalf duym lank, en ruim een dwers vinger breet, voorts glat en zagt in 't aantaſten, van coleur ligt-groen, ſtaande in de maniere als die van de Criſta-pavonis *of Tamaryn, dog zy zyn veel grooter, achtien, twintig, en vyf en twintig paaren aan een ſteel of rysken: uit den ſchoot van deze gebladerde ſteelen, aan de takjes, komen troſſen voort met weinige lankwerpige kromme en groene knopjes, uit dewelke een groote witte bloeme geformeert wert, byna als de boonen bloemen, omtrent een hant breet lank, gelykende wel na een kromme ſnavel, en beſtaande uit vier bladeren (vier vinger breet lank) waar van het bovenſte bladt voorwaarts overgeboogen is, als een halve-maan, of klaauwe, ruſtende op een ligt-groen en krom boorentje, tegen het welke digt aan leggen, thien witte, en insgelyks kromme draden, agter aan malkander hangende, maar voor een weinig geſepareert, en dragende geele noppen, gelyk de witte Lelien, daar bezyden ziet men twee andere witte bladeren, digt tegens het bovenſte blat aanliggende, voor met de ſpitzen t'zamen gebogen, en alzo de binnenſte draatjes verbergende. Het onderſte en breetſte blat hangt ſlap en nederwaarts gebogen als een lelie: deze bloemen, die geen reuk hebben, ſtaan in een kort, wyt, en groen kelkje, of kokertje, en uit het middelſte groene boorentje groeyt de vrugt: zynde een dunne lange en ſmalle bouwe, van twee a twee en half voeten lank, en een derde van een vinger breet, uit den vierkanten wat plat, en een weinig gebogen, daar binnen leggen of zitten, yder bezonder en met velletjens onderſcheiden, veele korreltjes, of kleine boontjes wat lankwerpig als rolletjes; anderzints de kleine groene Catjang wel gelykende.*

De ſchorſſe van den ſtam dezes booms is van buiten ruig, van binnen zappig, en eenigzints kleverig, het hout is wit en ondeugent: ook genereert dezen boom een zeekere zoort van want-luizen, dog veel grooter, dan de gene, die haar in de huizen onthouden, zynde zwartagtig-groen, glimmende, en als menze aanroert, van een zeer vuilen ſtank; zy zitten op alle de takjens en rysjens zeer veel en vol, dan als men dezelve ſchut of beweegt, zo vliegenze weg, als zynde gevleugelt. Dezen boom groeyt ook somtyts wel van het zaat, zynde de voorn. kleine boontjes, dog zeer zelden opkomen, en daarom wert by meer voortgeplant van zyne afgebakte takken, dewelke ook beter voortkomen en haaſtig of in korten tyt opſchieten, voor eerſt als een heeſter, daar na als een boom: maar wanneerze niet terſtont de aarde vatten, of dezelve voor haar moeder aannemen, dan gaanze ook ſchielyk uit; want al wat deze boom doet, dat doet by haaſtig: en men vint hem niet in 't wilde, maar wel hier en daar by de huizen geplant, dragende zyne vrugten in 't midden van 't drooge of weſte moeſſon; en aan zyne bladeren beſpeurt men mede een zonnekerende aart of eygenſchap, gelyk in die van de Criſta pavonis, *Tamaryn, en diergelyke planten,*

dewelke

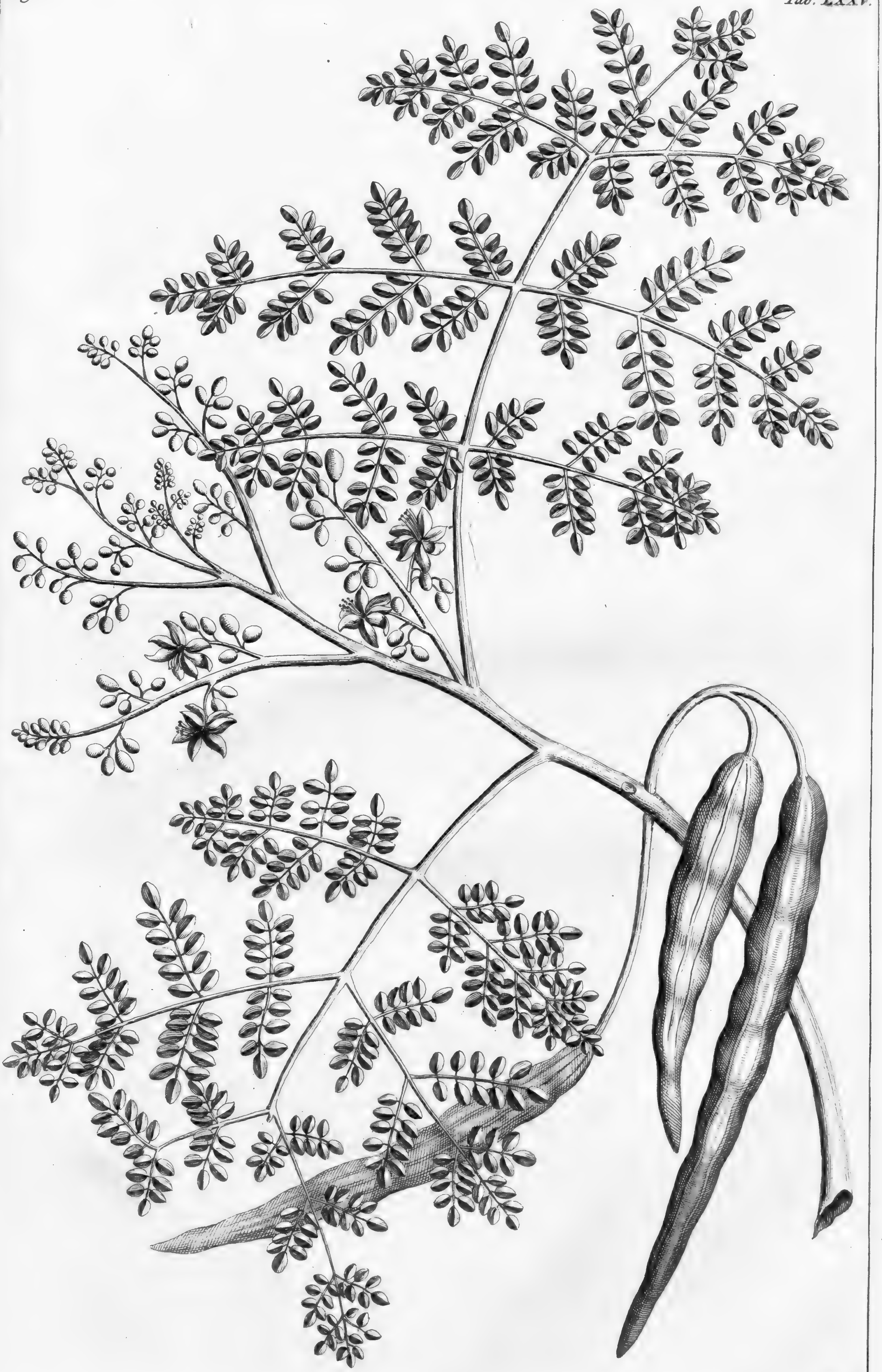

que plantarum foliis, quæ longos gerunt ordines parvorum conjunctorumque & oppoſitorum foliorum, quæ meridionali tempore penitus ſunt explicata, veſpertino autem tempore ſeſe claudunt oblique antrorſum ſub rachide, quæque per totam noctem ita complicata, & quaſi clauſa manent uſque ad matutinum tempus, quum iterum ſeſe erigunt, ſed non multum explicantur, donec ſol ortus atque ſupra horizontem ſit elevatus; ſique hujus arboris ramulus avellatur, ejus folia quidem clauduntur, ſed nunquam iterum explicantur: Inveniuntur quoque Turiæ arbores, quæ rubræ dicuntur, quum earum flores penitus ſunt rubri, atque præter hoc nullo modo differunt, niſi quod folia itidem paulo ſint minora, & quoque læte viridia: aliaque præterea Turiæ ſpecies eſt, quæ arbuſcula ſemper eſt denſa coma, brevibusque foliorum rachidibus. Ejus folia quoque dimidio minora & breviora ſunt ac præcedentis, & obſcure viridia; Flores formam referunt violarum, ſed ſunt majores, magisque excavati, coloris pallide albicantis, atque eleganter ſtriati parvis purpuraſcentibus, & obſcuris ſtriis & venulis.

Nomen. Latine *Turia*: Malaice, Ternatice, Amboinice *Turi*: Bandaice *Kallar*: Macaſſarice *Cadju-Jawa*: Malabarice *Abatj*, & in *Horto Malabarico Tom.* 1. *Fig.* 51. *Agatj*: Bracmanis *Agaſto.*

Locus. In Amboina hæc arbor raro occurrit, atque hinc inde tantum una alterave prope ædes plantata occurrit, diciturque primum huc tranſlata fuiſſe ex Java, ubi copioſe creſcunt hæ arbores, uti quoque in Celebe, aliisque in inſulis Occidentalibus. Binæ aliæ ultimo memoratæ ſpecies rubra nempe & nana, in Amboina non multum ſunt notæ, ac raro extra hortos occurrunt, ubi ab amatoribus propagantur & coluntur.

Uſus. Ingentes albique hujus arboris flores plurimum cum Calappi lympha tamquam olus coquuntur, atque eduntur, ſed fatue-dulcem habent ſaporem: Tenera & juniora folia adhibent Javani, & Macaſſarenſes æque ad Sajor ac illa Mouringæ, quæ vel ſola, vel cum Calappi lympha coquuntur, quamvis ingratum gerant odorem, ac mucoſum dent cibum, unde & a multis, uti hic in Amboina, non æſtimantur: Juniores ſiliquæ foetæ ſeminibus in fruſta ſcinduntur, & uti Chinenſium fabæ coquuntur vel fricantur. Folia in aqua tepida contrita inſervire quoque poſſunt pro ſapone, qua omne linteorum genus mundari ac lavari poteſt, vim quoque habent hæc folia reſolventem, digerentem, doloresque ſedantem, unde contuſa vel contrita adplicantur contuſionibus, ac luxatis membris, in quibus ſanguinem grumatum reſolvunt, & cum ſucceſſu dolores mitigant, majoraque impediunt ſymptomata, ita ut etiam inſervire poſſint pro emplaſtris defenſivis, uti periti Chirurgi hæc quoque ex illis norunt præparare, hincque hæc arbor ironice quoque vocatur ſolatium & auxilium illorum, qui vapulantur, vulgusque illudit illis, qui hanc arborem prope ſuam domum, vel in ſuis areis plantant, illisque proverbio eſt, tali familiæ colaphos eſſe familiares ac frequentes, quum unguentum ſeu illorum remedium adeo ſit in promptu atque ad manus. Eadem itidem folia cum ſucceſſu adhibentur & adplicantur unguibus digitorum vel pollicum, qui lapſu vel contuſione disrupti ſunt, & ab extravaſato & concreto ſanguine depurandi & exonerandi ſunt, eodem quoque modo hæc adplicantur cruda, & contuſa artubus illorum, qui Bereberi ſeu Paralyſi Indica laborant, ut inſpiſſati adtenuentur humores, qui hanc cauſſant Paralyſin: Quidam etiam, ut melius grumatum reſolvant ſanguinem, artubus contuſis ad maculas lividas diſpergendas ſimul inponunt & addunt pauxillum Curcumæ hiſce foliis, vel radicem Liqueritiæ cum Oryza & ſale mixtam, quum autem hujus arboris folia non poſſint adquirere, eorum loco Indigo foliis uti poſſunt, vel etiam maſticato pane Sagu arboris: Succus foliorum Turiæ ſeu aqua, in qua cortex fuit incoctus, prodeſt iis, qui laborant aphthis (Malaice *Siri-Jawan*, & Bandice *Songhir* dictis) ſi gargarizent vel os colluant, atque ut fauces depurent, iſtius ſucci ſeu aquæ parum deglutiunt: Eſtque remedium, quod quotidie comprobatum & expertum fuit in ardentibus febribus, quæ plerumque aphthis talibusque ſymptomatibus ſociatæ ſunt: Atque hujus decocti gargarizatione tonſillæ tumidæ, faucesque inflammatæ curantur;

dewelke lange rygen van kleine en tegens malkander ſtaande bladeren hebben; want 's middaags ziet menze volſlagen uitgebreit, en des avonts ſluitenze haar ſchuins na voorwaarts weder toe, en wanneer de zon is ondergegaan, zo buigen haar deze geſlooten bladeren allenskens nederwaarts tot onder den ſteel, blyvende voorts den geheelen nagt zo geſlooten, tot tegen het aanbreeken van den dag, als wanneerze haar wederom opwaarts keeren, dog niet eer openen, voor dat de zon gereezen en boven de kimmen gekomen is: en als men van dezen boom een takjen afbreekt, zo ſluit het zyne bladeren mede wel toe, maar dezelve en gaan daar na nooyt weder open: men vint ook Turi-boomen, die men de naam van roode geeft, om dat haare bloemen ganſch root zyn, en buiten dien verſchillenze maar alleen daar in van de andere, dat haare bladeren een baartje kleinder en ook blyde of helder groen zyn: en dan iſſer mede nog een ander geſlagt van Turi, *'t welk een klein boompje blyft; hebbende korte ryskens, en een digte kruin; de bladeren zyn ook maar half zo groot en lank als de voorgaande, midsgaders donker-groen. De bloemen hebben de gedaante van vioolen, dog zyn wat grooter en holder, van verwe bleek-wit, en zeer aardig met paarze en bruine linien of adertjes door en door geteikent.*

Naam. *In 't Latyn* Turia: *op Maleyts, Ternaats, en Amboins* Turi: *op Bandaas* Kallar: *op Macaſſars* Cadju-Tawa: *op Malabaars* Abatj, *en in* Horto Malab. Tom. 1. Fig. 51. Agatj: *en op het Bramineer* Agaſto.

Plaats. *In Amboina wert dezen boom weinig gevonden, en men ziet 'er hier en daar maar een by de huizen geplant, ook wert gezegt dat hy eerſt herwaarts overgebragt zoude wezen van Java, daarze overvloedig groeyen, als mede op Celebes, en andere weſterlyke eylanden: de twee andere laatſt beſchrevene roode en kleine zoorten, zyn ook in Amboina niet veel bekent, en men vintze zelden buiten de hooven, daarze door de liefhebbers zyn voortgeplant.*

Gebruik. *De groote witte bloemen van dezen boom werden meeſt met Calappus-melk als een moes gekookt, en zo gegeten, dog het heeft een laf-zoete ſmaak: de jonge bladeren gebruiken de Javanen en Macaſſaren zo wel tot Sajor als die van de Muronge of Kellor, kokende dezelve of met water alleen, of met Calappus-melk, hoewelze een vlezen reuk hebben, midsgaders een ſlymerige kaſt geven; en daarom ook van veele, gelyk albier in Amboina, niet geagt werden; de jonge bouwen met hun boontjes werden ook in ſtukken geſneeden, en als Chineze boontjes gekookt of geſtooft: De bladeren in laauw water gewreeven, konnen mede dienen in plaats van Zeep, om alderhande linnen daar mede te waſchen; zy hebben een reſolveerende, digereerende, als mede pynſtillende kragt, en werden dierhalven geſtooten of gekneuſt, gebonden op alle blaauw geſlagene plekken, en verſtuykte leden, alwaarze dan al het geronnen bloet verdeelen, gelukkig de pyn ſtillen, en de toevallen beletten, zo datze mede konnen dienen voor een defenſyf-pleyſter, gelyk ervarene Chirurgyns ook daar van weten te maaken; en hierom wert dezen boom, ſchimps wyze genaamt, een trooſt of hulp-middel der gener, die zomtyts wat gebeukt worden, of ſlaagen krygen, en de gemene man ontziet zig ook niet de gene te beſpotten, die dezen boom wat na by huis en op haare erven planten, zeggende dat in die familie veele ſlaagen moeten voorvallen, om dat men de zalve of remedie daar tegens zo gereet hout: dezelve bladeren worden mede met goet ſucces gebruikt, op de naagelen van vingers of toonen, dewelke door eenigen val of ſtoot geplettert zynde, van het daar onder zittende doode bloet moeten worden ontlaſt: insgelyks en op dezelve manier, te weten raauw gekneuſt, legt menze ook op de leeden van de gene, die de Bereberi hebben, en dat om te verdunnen de dikke humeuren, die deze lammigheit komen te veroorzaaken: zommige, om te beter het doode bloet of de blaauw-geſlagen plekken te verdeelen, doen by deze bladeren ook wel een weinig Curcuma, ofte de wortel van zoet-hout, met wat rys en zout onder malkander gemengt, dog wanneer deze bladeren niet te bekomen zyn, dan kan men die van den Indigo gebruiken, of ook wel geknouwt Sagu-broot. Het zap der meergem. Turi bladeren, of het waater daar de ſchorſe in gekneet is, helpt de gene, die gequelt zyn met de ſprouw (in 't Maleyts* Siri-Jawan *en op het Bandanees* Songhir *genaamt) wanneerze daar mede gorgelen of de mont ſpoelen, midsgaders om de keel te zuiveren, daar van een weinig inzwelgen: zynde dit een genees-middel, 't welk dagelyks goet bevonden wert in heete of brandende koortzen, die men ziet dat ordinaris met zodanige toevallen van ſprouw vergezelſchapt gaan: zynde ook door het gorgelen met het afkookzel van de bladeren genezen de gene, die met geſwollene Amandelen en zeere keelen waren*

Ex corticis decocto quidam vomitorium præparant, cujus largus hauſtus bibendus eſt.

Piſcatores hujus corticis ſucco funes ac retia oblíniunt, ex quibus tragulas formant; quod alias ex *Roffu* cortice fit: Cumque glutinoſo hujus corticis ſucco, pauxillo aquæ commixto, miſceri poſſunt ſicca quædam pigmenta, uti pulligo, ſimiliaque, quibus colorem obducunt ligno, piſcatoriis retibus &c: atque præter hæc omnia in *Hort. Malab. Tom.* 1. *Fig.* 51. de Turia arbore inſuper alia notantur, ipſique ſequentes tribuuntur virtutes; quod ex ejus partibus (foliis forte) decocto præparato, & cum Calappi oleo mixto, Podagræ dolores mitigentur, ſi hoc pedes laventur; radicem vaccarum urinæ mixtam ac tumentibus oedematoſisque artubus obductam illos curare dicunt; corticis decoctum propinatum conducere in variolis; foliorum ſuccum naribus attractum bonum eſſe quartanis, aliisque inveteratis febribus, quod inſtituitur, ſi paroxysmus febrilis incipiat; foliorum infuſionem potatam tenacia ſputa bilioſosque depurare humores: fricataque folia aſſumpta vertigini conducere & Choleræ; foliorumque ſuccum oculis inſtillatum nubeculas ac caligines oculorum tollere, viſumque reſtituere.

ren gequelt; van het afkookzel der gem. ſchorſe weten zommige ook een ſpouw-drank toe te bereiden; maar daar van moet men dan al een redelyke teug 't effens innemen.

De viſſers beſtryken ook met het zap van deze ſchorſe haare viſlynen en het gaaren, daarze hun werpnetten van maaken, gelyk men anders met de ſchorſſe van Roffu *doet: en met het kleverige zap uit de ſchorſſe, een weinig water daar onder gedaan zynde, kan men ook eenige drooge verwen mengen, gelyk als zwartzel, en diergelyke, om daar mede te verruwen of koleuren eenige hout-werken, viſlynen &c. en boven dit alles wert in* Horto Malab. Tom. 1. Fig. 51. *van den* Turi-*boom nog al meer gezegt, en hem de navolgende kragten toegeſchreven: dat zynde uit zyne deelen (miſſchien bladeren) een afkookzel gemaakt, en met Calappus-olye gemengt, het zelve het podagra komt te ſtillen, als men de pynelyke leeden daar mede baat: dat de wortel, met koeye-uryn gemengt en overgeſlagen, de geſwollene en zugtige leeden geneeſt, dat het afkookzel van de ſchorſſe goet is gedronken in de kinder-pokken; dat het zap van de bladeren, in de neuze getrokken, helpt in de vierdendaagze en verouderde koortzen, gebruikt wordende als dezelve aankomen; dat het afzietzel der bladeren gedronken, de taaye fluimen en galagtige humeuren purgeert: dat ook zyn geſtoofde bladeren goet zyn tegens duizeling, en 't hort: en dat het zap van de bladeren in de oogen gedaan, de nevelen of ſchemeringen verdryft, en alzo het gezigt herſtelt.*

Tabula Septuageſima Sexta

Ramum exhibet *Turiæ*, ſeu Emeri Siliquis glabris, ubi Litt. A. Ejus *florem* naturali exhibet magnitudine.
B. Vero *fructus* ſeu *Siliquas.*

De Ses- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Turie-Boom, *alwaar Lett. A. Deszelfs* bloem *in zyn grootte.*
B. De vrugt-peulen *aanwyſt.*

In *Rumphii Auctuario, Capite* 67. TOERI-MERA deſcribitur.

De Toeri-Mera-boom *wert in het* Auctuarium *van* Rumphius Capit. 67. *aldus beſchreven.*

Toeri-Mera minor ac humilior arbor eſt, quam illa *libr.* 1. *cap.* 64. ſupra deſcripta, ſed coma ejus atque folia ſunt denſiora: Foliorumque rachides arcte ſibi ſine ordine opponuntur, pedem circiter longæ, inveſtitæque plurimis foliorum paribus, plurimis directe oppoſitis, viginti nempe ab utraque parte, aliquando impari extremum claudente, aliquando nullo: Folia hæc ſeu pinnæ ſunt oblongæ, anguſtæ, minores alterius ſpeciei, digiti articulum longæ, vix unciam latæ, pallide virentes, flaccidæ, ac vix notabilibus coſtis diſtinctæ: Ex foliorum rachidis parte inferiore ſeu ejus ala petiolus lignoſus excreſcit, in binos ſeſe dividens minores, quorum quisque ingentem gerit florem, paulo minorem quam præcedentis; qui ex quatuor componitur petalis, quorum maximum retrorſum reflectitur, forma reliquorum papilionaceorum florum ſeu ſiliquoſorum, reliqua bina ac minora petala ad latera locantur, quartum complicatum eſt, acſi duplex foret folium, cymbæforme, & in longum extenditur cornu, quod ſupra ſupremum reflectitur petalum, ſine notabilibus internis ſtaminibus, floris color eſt rubeus purpureo mixtus; ſingulo flori ſuccreſcit longa, tenuis ſiliqua, ſesquipedem circiter longa, ultra calamum lata, ſuperius tenuiter acuminata, in articulos diſtincta, quodammodo quadrata, ſed bina latera latiora ſunt binis aliis. Intus continentur ſemina ſeu legumina oblonga longitudinaliter locata, primo viridia, dein nigra & glabra, ſaporis inſtar reliquarum fabarum.

De Toeri-Mera *is kleinder van boom, dan de Ibitte boven* libr. 1. cap. 64. *beſchreven, dog digter van kruin en loof. De bladtdragende ryskens ſtaan digt onder malkander zonder order, omtrent een voet lank, bekleet met twee ryen bladeren, meeſt regt tegen malkander of een weinig verſchillend; met* 22. *aan eene zyde, zomtyds met een vooruit, zomtyds niet. Zy zyn lankwerpig ſmal, kleiner dan die van de Ibitte zoorte, een lidt van een vinger lank, en ſchaars een bant breedt, bleek-groen, ſlap, en zonder kennelyke ribbetjes: uit de ſchoot van de agterſte ryskens komt een houtagtig ſteeltje voort, die zig in twee verdeelt; yder dragende een groote bloem, wat kleiner dan aan het Ibitte. Zy is gemaakt van vier bladeren, waar van het grootſte zig agterwaars kromt, na de manier van alle bonen zoorten; de twee andere en kleinere ſtaan ter zyde: het vierde is gevouwen als een dubbeld bladt of ſchuytje, en bekleet met een lange boorn, 't welk zig over het agterſte bladt omkromt, zonder andere draaden van binnen; de coleur is rood na 't peerze trekkende: op yder bloem volgt een lange ſmalle bouwe, omtrent een en een halve voet lank, en ruim een ſchaft breedt, met een lange ſpits, vooran eenigzints vierkantig, de twee zyden zyn breeder dan de andere; binnen leggen in de lengte lankwerpige boontjes, eerſt groen, daarna zwart en glat, van ſmaak als andere boonen.*

Tabula Septuageſima Septima

Ramum exhibet Turiæ Siliquis articulatis, quæ *Toeri-Mera* vocatur.

De Seven- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de kleine TURIA, Toeri-Mera *genaamt.*

OBSERVATIO.

Minor hæc Turiæ ſpecies, *Toeri-Mera* dicta, eadem eſt planta, quam in *Theſauro noſtro Zeylanico* exhibuimus, ubi nobis dicitur Emerus Siliquis geminatis, longiſſimis, quæ *Tab.* 41. ibi exacte delineata eſt, ſed in *Rumphii figura* ſiliquæ dependent, quod magis vero ſimile videtur, floresque rariores ac brevioribus ex petiolis dependent, pinnæ ibi etiam ſunt frequentiores, quum noſtræ plantæ ſint rariores, remotiusque locatæ, natalis forte ac diverſus locus varietatem hanc cauſſat, atque uti in *Herb. Hart.* inveni plantam, delineatam eam curavi, ubi vocabatur Senna Zeylanica, arboreſcens, ſiliqua longiſſima: illa autem, quæ in *Hort. Malab. part.* 6. *Tab.* 27. nomine *Kedangu* deſcribitur, eſt eadem arbor,

AANMERKINGE.

Deeze kleine zoort van Turia, Toeri-Mera *genaamt, is dezelve plant, die wy in onze* Theſ. Zeylan. *beſchreven, en op de* 41. *plaat verbeeldt hebben, alwaarze Emerus met twee zeer lange bouwen genaamt wert, dog in de figuur van* Rumphius *hangen die neerwaarts, het geen ook waarſchynelyker is, en de bloemen zyn ook minder en op korter ſteeltjes verbeeldt, de blaadjes zyn meerder dan in onze plant, die minder en wyder van elkander ſtaan, welk onderſcheit mogelyk de verſcheide lugt en gront te wege brengt, want zo als ik de plant in het kruydboek van Hartog gevonden heb, is ze naauwkeurig verbeeldt, en wert van hem genaamt Zeylonſche Senne-Boom met zeer lange bouwen: die geene, dewelke onder de naam van* Kedangu *in het zesde deel van de* Hortus Malab. Tab. 27. *be-*

B
A

arbor, quæ ſupra *Cap.* 64. nomine *Turia* deſcripta eſt, & in notis ad *Hort. Malab.* Colutea ſiliquoſa Malabarenſis dicitur, ita ut, quæ in *Theſ. noſtr. Zeyl. pag.* 93. conjunctæ ſunt plantæ, ſeparatæ ſint ſpecies, ad quas reliqua ſynonyma ibi memorata facile etiam revocantur atque reducuntur.

27. *beſchreven ſtaat, is dezelve, welke boven* Capitt. 64. *onder de naam van Turia beſchreven wert, en in de aantekeningen aldaar Malabaarſche peuldragende Colutea genaamt wert, zo dat die planten, dewelke in de* Theſ. Zeyl. pag. 93. *t'zamen gevoegt zyn, ik voor byzondere zoorten houde, tot dewelke de overige benamingen aldaar opgeteelt ligt gebragt werden.*

CAP. SEXAGESIMUM QUINTUM.

Olus album: Sajor Putj.

QUamvis hæc arbor nullos edules gerat fructus, in hoc tamen libro primo locanda eſt, quum ejus folia cibo inſerviant, atque optimum præbeant olus, cujus ſapor quam maxime convenit cum Braſſica, unde & hæc arbor circa ædes & in locis inhabitatis colitur atque plantatur: Duplex eſt, domeſtica nempe ac ſilveſtris, cujus primam ſpeciem hoc in capite, alteram in ſubſequente deſcribemus.

Domeſtica itaque in excelſam excreſcit arborem, raro autem recto atque rotundo trunco, ſed plerumque incurvo atque angulofo, in adultæ mali erigitur altitudinem, quamvis viderim, quæ craſſitiem magnitudinemque habebant Nucis Juglandis, obducuntur autem albicante ac glabro cortice, ſed earum coma non ample extenditur: Rami incurvi admodum ſunt, pingues, ac fragiles, paucosque gerunt parvos, breves, atque arcuatos ramulos, quibus folia inſident; quorum inferiora ultra pedem ſunt longa, ſex ſeptemve digitos lata, glabra, & flaccida, paucis obliquis & arcuatis coſtis contexta, quorum vetuſtiora pallide virent inſtar Lactucæ, juniora vero, quæ plurima etiam ſunt, pallide flaveſcunt, bina ſibi invicem ſunt oppoſita, quatuorque ſimul cruciata, ſaporis Braſſicæ, cum quadam dulcedine ſub finem mixti, quæ ob flacciditatem plerumque ſinuoſa atque rugoſa ſunt: Flores fructusque nunquam in hac arbore obſervati fuere, quamvis, uti dictum fuit, occurrant, quæ vix ulnis palpari poſſint, altitudinemque habent maximæ Nucis Juglandis, in quibus tamen nunquam fructus, vel quod ejus loco cenſeri poteſt, conſpectus fuit, hæcque ſola atque unica eſt arbor hoc in Herbario, quæ nunquam ullos produxit fructus. Ejus cortex eſt ſuccoſus ac fragilis, ramique intus fungoſam continent medullam, ac truncus ſæpe interne totus eſt concavus, & quaſi carioſus, ſive pluvia, ſive inſectis, plerumque vero hoc fit, quum arbores paſſim propagentur magnis ex ramis, qui ſuprema parte diu denudati per pluvias excavantur, atque putreſcunt; unde, ſi hi rami terræ committantur, ſuperior eorum pars obtegenda, atque a pluvia arcenda eſt, donec cortice obducatur, vel concreta fuerit. Hujus arboris propagatio hic in Amboina magnam habet difficultatem, ſi enim incurvi ſumantur rami, diu languent, ſin vero recti, facile pluvia excavantur atque putreſcunt, præſertim quum pluvialibus menſibus plantandi ſint: ſolum amant nigrum ac ſabuloſum, non procul a mari ſitum; in argilloſa vero ac ſolida terra; neque in montibus læte progerminant.

Nomen. Latine *Olus album:* Malaice *Sayor Putj:* Belgice *Sayor-boom:* hocque majori jure, quam quod *Kellor* ſeu Moringæ hoc tribuatur nomen: Ternatice *Hate-Bula*, h. e. *Caju Bulan:* Amboinice *Ay Putj*, ſed nomine nimis generali. In Banda vocatur *Talla:* in Baleya *Sel* & *Sirea*: in Bima *Sabe.*

Locus. Arbor hæc plurimum nota eſt in Moluccis, unde a quibusdam Braſſica Moluccenſis vocatur: In Celebes ora boreali quoque invenitur, in Provincia nempe Manado, hic vero in Amboina raro occurrit, quum magna diligentia ſit colenda, unde vix in toto pago unica conſpicitur arbor: Noſtra quoque natio hanc pluris faciunt quam incolæ, immo in tota Leytimora, in limite nempe Orientali, neque in montibus unica reperitur arbor; in Baleya vero, ac Bima diligentius colitur & propagatur.

Uſus. Juniora, flava, ac tenera hujus arboris folia apta ſunt, atque inſerviunt oleri *Sayor* dicto, ſed cum jure carnium coquenda ſunt, cum Calappi enim lympha non ita bene ſapiunt, noſtraque natio melius illa præparare novit, quum coquendi artem melius calleat,

LXV. HOOFDSTUK.

Witte Moes- of Sajor-Boom.

HOewel van dezen boom geen eetbare vrugten voortkomen, zo moet hy al evenwel in dit eerſte boek plaats vinden, en mede geſtelt werden, om dat zyne bladeren dienſtig zyn tot ſpyze, en een excellent moeskruit geven; 't welk in ſmaak al vry wat overeenkomſt heeft met de kool, en waarom den zelven ook omtrent de huizen of bewoonde plaatzen wert gehavent en gecultiveert; hy is tweederleye, namentlyk tamme en wilde, waar van wy de eerſte zoort in dit, en de andere in het naaſtvolgende Capittel zullen beſchryven.

De tamme dan groeyt op tot een kloeken boom, dog zelden met een regte en ronde ſtam, maar doorgaans met bogten en bulten, tot de lengte van een volwaſſen appel-boom, hoewel ik'er gezien hebbe van dikte en boogte als een nooteboom, zy zyn bekleet met een witagtige effene ſchorſſe, en haar kruin breidt zig niet verre uit. De takken zyn zeer krom, vet, en bros, hebbende weinige korte en kromme ryskens, en daar aan ſtaan of hangen de bladeren kort agter malkander, want de agterſte zyn wel een voet en meer lank, zes en zeven vingers breet, glat, en ſlap, met weinige ſchuinze en bogtige ribben doorreegen, de oude van coleur ligtgroen als Latuwe, de jonge, zynde ook wel de meeſte, ligtgeel, zy ſtaan twee tegen malkander, en maaken met hun vieren een kruis, van ſmaak koolagtig, en in 't laatſte met eenige zoetigheit vermengt, en wegens haare ſlappigheit zo ziet menze meeſt bogtig en gerimpelt: vrugten nog bloemen heeft men nooit aan dezen boom gezien, hoewel men 'er, als gezegt, vint die qualyk te omvademen zyn, en zo boog, als de boogſte noote-boomen, dog daar men even wel nooit vrugt of vrugts gelyken aan vernomen heeft; en dit zal ook wezen den eenigſten boom in dit Kruid-boek, die noit eenige vrugten voortbrengt. De ſchorſſe is zappig en bros, en de takken hebben van binnen een wit voos merg, dog de ſtam is van binnen dikmaals gebeel hol, en als uitgemolzemt, 't zy dan door den reegen, of door het ongedierte, en 't welk meeſt daar van daan komt, om dat men deze boomen doorgaans voortplant van groote takken, dewelke dan aan 't bovenſte eynde een langen tyt bloot ſtaande, door den reegen inwateren, en zo verrotten; zulks, wanneer men deze takken in de aarde wil zetten, zo moet men het bovenſte eynde voor den reegen bedekken en bekleden, tot dat hy aldaar een ſchorſſe heeft bekomen, of van zelve is toegegroeyt: men heeft omtrent de voortplanting van deze boomen alhier in Amboina al vry wat moeyte; want neemt men kromme takken, zo ſtaan dezelve langen tyt, en quynen; en neemt men regte zo waterenze ligt in, en nog te eer om dat het in de reegen-maanden geſchieden moet; zy waſſen gaarne in een zwarte zandige gront, en dan ook niet verre van de Zee; dog in een vaſte kley-gront, en op de bergen willenze niet wel voortkomen.

Naam. *In 't Latyn* Olus album: *in 't Maleyts* Sayor Putj: *in 't Duyts* Sayor-boom, *en dat met beter reeden, dan dat men den* Kellor-boom *dien naam geeft: in 't Ternaats* Hate-Bula, *dat is* Caju Bulan: *op Amboins* Ay Putj, *dog met een al te generalen naam: op Bandaas* Talla: *op Baleys* Sel, *en* Sirea: *en op Bimas* Sabe.

Plaats. *Dezen boom is wel het meeſt bekent in de Moluccos, en wert daarom ook by zommige Molucxe kool genaemt: men vint hem ook op Celebes noort-boek in de Provintie Manado, maar hier in Amboina weinig, werdende met groote naarſtigheit onderhouden en gecultiveert, en evenwel ziet men in een gebeele negory qualyk eenen boom: onze natie maaken daar ook meer werk van als de Inlanders, ja op gebeel Leytimor, te weten in de negoryen aan de Ooſt-zyde, en in 't gebergte wort niet eenen boom gevonden: maar op Baley, en Bima wort hy mede gehavent en gecultiveert.*

Gebruik. *De jonge, geele, en malſſe bladeren van dezen boom zyn bequaam tot* Sayor, *dog zy willen wel by vlees gekookt wezen: want met Calappus-melk en heeft het zo geen aart: en die van onze natie weten beter dan de Inlanders daar mede om te gaan, als in de konſt van kooken meer ervaren*

leat, ac illius majorem habeat experientiam, ſciuntque hæc folia cum pingui carnium jure ita fricare, ut pro vera Braſſica quilibet hæc ederet atque haberet, tum autem prius ebullienda ſunt, eorumque aqua abjicienda eſt, quem in finem non eliguntur folia viridia, ſed ea tantum, quæ flava vel albida ſunt: Baleyenſes rariſſime ad cibos hæc adhibent folia, tantumque teneriora eligunt, quæ aliis miſcent oleribus, ſolentque foliis iſtis porcos ſaginare, quem in finem etiam circà ædes hancce plantant arborem; in cujus trunco plerumque increſcit *Angree*, quæ planta paraſitica eſt aliis ſemper in arboribus, ac præſertim in hac læte germinans.

Folia ad ignem parum calefacta, pedibusque oedematoſis inpoſita oedema repellunt, intumeſcentemque deprimunt carnem, ſique lympha in pedibus prædominetur, hanc expellunt: Candidiſſima hujus arboris folia cum pauxillo Calappi lactis calefacta, apertis apoſtematibus ac tumoribus inponuntur, ut depurentur, reſtansque pus emittatur, unde plerumque deſiderata ſubſequitur curatio.

Hæc arbor facile ab aliis diſtinguitur arboribus coma ſua eleganti ac læte flaveſcente, per totum enim annum folia ejuſdem gerit coloris, vetuſta autem quidem pallide vireſcunt, ſed ita tamen, ut e longinquo appareant inſtar extenſorum flavorum florum. In Manado & Moluccis inſulis frequens ſatis eſt, ſed incolæ raro ibi hac utuntur ad cibos præparandos, forte quum pauperes atque egentes Æthiopes raro carnibus veſcantur, earumque jura, uti ſupra indicatum fuit, hiſce foliis optimum dent ſaporem: Truncos vero hi adhibent pro vallis ad clauſtra lignea, licetque hi in montibus projecti ſint, folia tamen flava progerminant, quod e longinquo elegans præbet ſpectaculum: Hasque arbores illi in ſilvis excidunt, unde concludere debeo, quod ſponte ibi in ſilvis creſcant, primo quidem viridia gerentes folia, ſed quod dein flava adquirant vel per amputationem, vel per tranſplantationem; de qua re in ſubſequenti capite porro aliquid notabitur.

varen zynde, en konnen deze bladeren in een vet vleeſchzop zodanig ſtooven, dat menze voor opregte kool zoude eeten, en aanzien: maar dan moet menze eerſt wat opkooken, en het water weg-ſmyten, midsgaders daar toe nemen geen groene bladeren, maar alleen de gene, die ligt-geel of wit zyn: De Baliers gebruikenze in hun koſt zeer weinig, nemende maar alleen de jonge blaatjes om die onder andere moeskruyden te vermengen; dog zy zyn gewoon haare verkens daar mede te meſten, en daarom planten zy hem ook omtrent haare huizen: Aan of op derzelver ſtammen, gemeenelyk zittende het Angree, *zynde een plante, die altyd op andere boomen ſtaan, en op dezen weelderig groeyen wil.*

Zyne bladeren werden ook tegen het vuur een weinig warm gemaakt, en zo over opgezwollene beenen gelegt, nadienze de zugt doen verdwynen, en het gezwollen vleeſch wederom dun werden: En zo 'er ook water in de beenen is, dat konnenze mede t'eenemaal daar doen uitloopen; De witſte bladeren, met een weinig Calappus-melk warm gemaakt, legt men op de openingen van geborſten apoſteemen en gezwellen, om die wonden te zuiveren, en alle de reſteerende etter, tot het oog toe, of dat menze zien kan, daar uit te trekken, en daar op volgt dan gemeenelyk een goede geneezing.

Aan zyn fraaye en ligt-geele kruin, is dezen boom van andere ligt te onderſcheiden, want hy ſtaat het gebeele Jaar door beladen met de bladeren van die zelve coleur; zynde de oude wel ligt-groen, maar weinig, of de minſte, zo dat hy daarom niet nalaat zig van verre te vertoonen als een geele bloem: Op Manado en in de Molukſche eylanden, is hy wel zeer overvloedig, maar de inwoonders bedienen hun daar van evenwel zeer weinig, om ſpyze mede toe te bereiden: miſſchien om dat aldaar by de ſchraale en behoeftige Mooren weinig vleeſch gegeeten wert: daar nogtans deszelfs ſop, als boven is gezegt, aan deze bladeren een goede ſmaak komt mede te deelen; maar de ſtammen gebruiken zy veel tot Palliſſaden aan haare boute Fortreſſen, ſchoon datze ook in 't gebergte leggen; en alwaar deze Palliſſaden zodanig met een geel loof uitſlaan, dat het van verre een fraay ſpectakel of beſchouwen geeft: En deeze boomen vinden zy daar toe in de boſſchen; waar uit ik dan moet oordelen, datze van zelve aldaar in 't wilde komen optegroeyen, eerſt wel met groene bladeren, dog datze daarna geele bekomen, te weten, door afkapping en verplanting; waar van in 't volgende Capittel mede nog iets zal worden aangehaalt.

Tabula Septuageſima Octava

Ramum exhibet arboris, quæ *Olus album*, ſeu *Sajor-Poeti* vocatur.

OBSERVATIO.

Puto hanc eſſe *Bem-Moenja H. Malab. part.* 5. *Tab.* 58. cujus folia cum hujus arboris foliis penitus conveniunt, quæque in Malabara nullos itidem, ſaltem quantum notum eſt, gerit flores fructusve. Hæcque a *Ray. in Hiſt. pl. pag.* 1687. vocatur Arbor Indica, foliis alatis flore & fructu vidua, *Bem-Moenja* dicta.

De Acht- en Seventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Witte Moes-Boom, *of* Sajor-Poeti.

AANMERKING.

Het komt my voor, dat deeze Boom is de Bem-Moenja, *van de* Hortus Malab. *in het vyfde deel beſchreeven, en* Tab. 58. *verbeeldt, de blaaden komen ten minſten zeer met elkander overeen, en van deze wert mede getuigt, datze geen bloemen ofte vrugten, zo veel bekent is, op de Malabaarſche kuſt geeft, welke van* Ray *in zyn* Hiſt. der planten, pag. 1687. *genaamt wert, Ooſtindiſche Boom, met gevleugelde blaaden, zonder bloem ofte vrugt,* Bem-Moenja *genaamt.*

Fig. 1.

Fig. 2.

CAPUT SEXAGESIMUM SEXTUM.

Olus album inſulare. Sajor Puti Pulo.

SIlveſtris alba *Sajor-arbor* nuſquam creſcit, niſi in parvis ſabuloſisque inſulis, atque multo frequentior occurrit, quam præcedens domeſtica, eſtque longe altior arbor, variis ſeſe erigens truncis, qui paulo ſupra radicem conjunguntur, ubi arbor hæc tantæ eſt craſſitiei, ut duo homines ulnis complecti eam vix poſſint; ejus cortex quoque albicat, fragilis eſt & mollis; lignum quoque eſt album, molle, ſuccoſum, & fragile: Folia ſunt inſtar domeſticæ, ſed paulo longiora & acutiora, nunquam tamen adeo flava ſunt, ſed ſemper virent. Ex brevibus racemis plures ſimul junctæ & acuminatæ dependent baccæ, ſemi-maturos referentes Caryophyllorum fructus, quorum capitula dividuntur in quinque apices, & pentagona apparent, quæ aperiuntur in parvos floſculos albos atque reflexos, octo decemve craſſiusculis ſtaminibus gaudentes, quibus ſuccreſcunt fructus haud diſſimiles minimis Canarii fructibus, quorum arbor *Canarium minimum* vocatur, ſed ſunt acutiores ac molliores, plurimisque protuberantibus venulis atque elevatis quaſi coſtis diſtincti, & hirſuti.

Truncus plerumque in inferiore ejus parte quaſdam habet foveolas inſtar crateris vel lebetis formatas, in quibus pluvia quoque ſtagnat, ex qua animalia & homines ſitim ſedare poſſunt, ſemper enim frigida & lympida ſatis eſt, ſi modo non moveatur fundus, vel ſi hæ foveæ antea depuratæ fuerint, uti illi obſervant, qui aliquod per tempus in talibus parvis inſulis, in quibus nulla alia potabilis ad manus eſt aqua, degunt. Immo tantæ ſæpe occurrunt naturales foveæ atque cavitates, quæ plures amphoras aqua repletas exhibere & continere poſſunt, hæque foveæ menſibus ſiccis hac aqua etiam repletæ ſunt.

Nomen. Latine *Olus album inſulare.* Malaice *Sajor-putj Pulo.* Amboinice *Ay-putj*, uti præcedens domeſtica.

Locus. In parvis deſertisque tantum creſcit inſulis, quales in Amboina ſunt *Nuſſa-Caſſa*, & *Pulo-Anan*, Ambæ dictæ inſulæ columbinæ, *Pulo-Swangi* in Banda: *Nuſſa-Pinjo*, vulgo *Luſſapinjo* dicta, binæ quaſi cohortes humilium ac ſabuloſarum inſularum, quæ ſitæ ſunt ad Zephyream Amboinæ partem: *Nuſſa-Lembu*, ſeu *Salembo* ante Bornei latus Zephyreum. *Gunungapi* ante Bimam &c. Hæc tamen arbor quoque in quibuſdam reperitur montibus (ſi modo una eademque ſit ſpecies) & ut puto in Leytimoræ montibus, in ſpecie autem hac montoſa, quantum novi, nulli obſervantur fructus, unde a domeſtica non differt, niſi viridi foliorum colore.

Uſus. Hujus folia non, vel raro adhibentur ad ciborum præparationem; ſunt enim amariora domeſticæ foliis, licet quidam juniora folia, ſemel bisve aqua ebullita ad Sayor ſeu Olus adhibent, montoſæ vero ſpeciei nullius ſunt uſus, licet quidam pro certo affirment, domeſticam ex hac ſilveſtri per multiplicem transplantationem propagatam fuiſſe, quod mihi veroſimile etiam videtur: In Moluccis enim ac præſertim in Batsjana, uti & in Manado, quemadmodum ſupra dictum fuit, incolæ vallos clauſtrorum formant ex hiſce arboribus, quas in montibus excidunt & præparant, ubi frequentes ſunt, quæque amputatæ arbores, ſeu earum rami transplantati, elegantia ac flava gerunt folia, a domeſtica non differentia. In Baleya quoque hujus arboris ſpecies creſcit, ipſis nigra *Sel* dicta, quæ parvos gerit albentes flores, fructuſque inſtar Caryophyllorum, quam puto unam eandemque cum ſuperiore; ejus enim folia itidem ad cibos non uſurpantur.

LXVI. HOOFDSTUK.

De Witte Moes-Boom der Eilanden.

DEn wilden witten Sajor-boom *waſcht nergens anders, dan op kleine zandige Eilandjens, en men vintze veel meer dan de voorgaande Tamme; ook wort hy een veel grooter boom, doorgaans met verſcheide ſtammen, dewelke hun t'zamenvoegen een weinig boven de wortel, alwaar ook dezen boom zo dik is, dat hem twee mannen kwalyk konnen omvademen: De ſchorſſe is mede wit, bros, en week; het hout inſgelyks wit, week, zappig, en ook bros: De bladeren zyn als die van de tamme, dog wat langer en ſpitſer, ook nooit zo geel, maar blyven geheel groen: Aan hunne korte troſſen hangen digt by malkander veele ſpitſe beſiën, gelykende wel na half-rype* Garyophel-nagelen, *en welkers hoofden verdeelt zyn in vyf hoeken, of ſpitſen, dragende kleine, witte, en omgebogene bloempjes, met agt à tien dikke draatjes, en daar op volgen de vrugten, niet ongelyk de alderkleinſte Canaris, die men* Canarium minimum *noemt: dog zy zyn ſpitſer en zagter, voorts met ribbekens, en uitſtekende aderkens, mitsgaders ruig.*

De ſtam beeft gemeenelyk na onderen eenige kuilen, als een bak of ketel geformeert, daar ook het reegen-water in ſtaan blyft, en waar uit dieren en menſchen haren dorſt konnen verſlaan; want het blyft altyd koel, en redelyk klaar, als men de gront maar niet en roert, of wanneer men deze bakken van te voren wel ſchoon gemaakt heeft, gelyk de gene doen, die hun een tyd lang op kleine Eilandekens, daar geen ander drinkwater en is, willen blyven ophouden: Ja men vind zomtyds zulke groote bakken, of natuurlyke holligheden, daar wel een aam vol water in ſtaan blyft, en die ook in de drooge maanden daar van nog al voorzien zyn.

Naam. *In 't Latyn* Olus album Inſulare: *op Maleyts* Sajor-putj Pulo: *en Amboins* Ay-putj, *gelyk de voorgaande tamme.*

Plaats. *Hy waſcht maar op kleine verlatene Eilandjes, gelyk in Amboina zyn* Nuſſa-Caſſa *en* Pulo-Anan, *beide genaamt de Duiven-eilanden:* Pulo-Swangi *in Banda:* Nuſſa-Pinjo, *in 't gemeen* Luſſapinjo *genaamt, twee troepen laage zandige Eilanden, gelegen bezuiden Amboina,* Nuſſa-Lembu, *of* Salembo, *voor Borneos zuid-zyde geleegen;* Gunungapi *voor Bima &c. evenwel vind men deze boom mede op zommige bergen, (zo het maar een en dezelfde zoorte is) en zo my voorſtaat, ook in 't gebergte van Leytimor, dog aan dit berg-geſlagt vind men, myns wetens, geene vrugten, verſchillende dienvolgende van het tamme niet meer, dan in de groene coleur der bladeren.*

Gebruik. *Deze bladeren werden niet, of zelden gebruikt tot het toebereiden van ſpyze; want zy zyn bitterder dan de Tamme; hoewel zommige de jonge bladeren, eens of tweemaal in water opgekookt zynde, nog al tot Sajor komen te gebruiken: Maar die van het berg-geſlagt zyn nergens toe nut; ſchoon het eenige voor vaſt en zeker houden, dat de tamme van deze wilde, door meerder verplanting, voortgekomen zyn, en het welk my ook al vry wat waarſchynelyk voorkomt: want in de Moluccos, en inzonderheid op Batsjan, als mede in de Manado, als hier voor is gezegt, maken de Inlanders de Palliſſaden harer Fortreſſen van zodanige boomen, dezelve kappende in 't gebergte, alwaarze overvloedig te bekomen zyn: en welke afgebouwen boomen of takken, dan zo verplant zynde, ſchoone en geele bladeren voortbrengen, van de tamme niet verſchillende. Op Baley groeit mede een geſlagt van deze boomen, by haar het zwarte* Sel *genaamt, hebbende klein wit bloeizel, en vrugten als nageltjes, zullende myns oordeels, een en het zelfde wezen met de voorgaande: want ook zyne bladeren en werden niet tot ſpyze gebruikt.*

Tabula Septuageſima Nona

Binas *Sajor* exhibet ſpecies, quarum *Figura Prima* illam denotat, quæ *Olus Album inſulare* vocatur, ubi Litt.

A. Ejus *fructum* demonſtrat.

Altera Figura ramum fiſtit *Sajor volubilis fructibus corniculatis*, quæ *Sajor Baguala* incolis dicitur.

De Negen- en Seventigſte Plaat

Vertoont twee zoorten *van* Sajors, *waar van de* eerſte Figuur *aanwyſt het* Witte Sajor der Eilanden, *waar van Litt.*

A. De vrugt *aanwyſt.*

De Tweede Figuur *vertoont een* ſlingerende Sajor, *met* gehoorende vrugten, *die* Sajor Baguala *by de inlanders genaamt wert.*

In Rumphii Auctuario *Utta-Pela* seu *Sayor-Baguala* occurrit.

Quæ est *Sajor* volubilis tenuibus flagellis arbores amplectens, quæque in breves laterales dividitur ramos, qui iterum in minores quasi pedunculos excrescunt. Folia simplicia longiusculis insident petiolis, Paria-Laut seu Urticæ foliis similia, sed auriculata ad inferiorem eorum partem, porro ad oras instar Urticæ serrata, tres pollices longa, duos autem lata, tenuia, flaccida, obliquisque costis ab inferiore parte donata, gravis odoris fere instar Sambuci, saporis vero dulcis.

Flores ex parvis componuntur racemis, in quibus nil nisi parva viridia apparent capitula, quæ sese aperiunt in quatuor acumina, inque eorum centro alterum parvum conspicitur capitulum, luteis punctis vestitum, atque ex quatuor hisce acuminibus fructus videtur excrescere, qui refert stellam quatuor radios emittentem, uti Anisum stellatum Sinensium ex sex compositum est radiis. Unumquodque vero segmentum magnitudinem habet seminis Ricini cum acumine tenuissimo, atque hi fructus maturi cum crepitu instar fructuum Ricini dehiscunt, per certas futuras divisi, seminaque prosiliunt ex rotundo plana seu Lentiformia oris acutis, quidam vero fructus in tria tantum dividuntur segmenta.

In Bagualæ Regione crescit, ibique nota est nomine *Utta-Pela*, *Utta-Tela*, vel *Utta-Tila*: A nostratibus in hortis plantatur & *Sajor-Maccou* vocatur. In silvis reperitur iis in locis, qui depurantur ad hortos construendos; Circa ædes autem, uti dictum est, plantatur, quum ejus folia gratum ac delicatum præbeant olus cum Calappi lympha coctum.

In het Auctuarium *van* Rumphius *komt de* Utta-Pela, *ofte de* Sajor-Baguala *aldus voor.*

Dit is een slingerende Sajor *met dunne strengen, de boomen oplopende, en zig verdeelende in korte zyd-takskens, en dezelve alweer in korte ryskens. De bladeren staan enkeld op lankagtige steelen, die van Paria Laut, of netelen gelyk, dog agter met twee ooren, aan de kanten gezaagt als netelen, 3 duimen lang, 2 breed, dun, slap, met zeer schuinze ribben van onderen, wat sterk van reuk, schier als vlier, dog zoet van smaak.*

't Bloeizel bestaat uit kleine trosjens, daar aan ziet men niet dan kleine groene knopjes, sich openende in vier spitsen, en in derzelver midden een ander klein knopje, met geele puntjes bezet, uit de vier spitsen schynt de vrugt te groeyen, dewelke gelykt een sterre van vier straalen, gelyk het Sineese anys van 6 straalen gemaakt is; Ieder deel is zo groot als een korrel van Ricinus, met een spitse tuyt vooruit, in de rypheid berstenze open langs zekere naad, met een geluit als de vrugten van Ricinus, en dan springt 'er de Zaad-korrel uit, zynde uit den ronden plat, of Linseformig, met scherpe kanten, zommige vrugten zyn ook maar in 3 verdeelt.

Het groeit in 't district van Baguala, en aldaar bekend met de naam van Utta-Pela, Utta-Tela, of Utta-Tila. *Het wert van onze Mardykers in de Hoven geplant, en genaamt,* Sajor-Maccou, *in 't wild, als men een plaats met branden schoon maakt tot thuinen. 't Wert egter, als gezegt, by de huizen geplant, om dat zyn bladeren een lekker moeskruid geven, met Calappus-melk gekookt.*

CAPUT SEXAGES. SEPTIMUM.

Eriophoros Javana. Capock.

HAec arbor nullos quoque dat fructus, qui edules vel corporis nutrimento inservientes dici possunt, in hoc tamen primo libro locari poterit, quum culturam humanam requirat, atque in re domestica multum præbeat corpori commodum atque quietem: Erecto exsurgit trunco ad nucis juglandis altitudinem, inferius ulnam circiter crasso, ejusque cortex est cinereus ac respectu cæterarum arborum albicans, truncusque crassis obsidetur verrucis, in quibus breves ac crassæ apparent spinæ, quæ in vetustioribus arboribus plerumque decidunt; Rami nunquam in altum crescunt, vel sursum, sed semper obliqui vel transversales, ac plerumque tres majores rami uno in loco circa truncum excrescunt, trianguli formam præbentes, hique ita porro supra se invicem locantur usque in verticem, superiorque semper brevior est inferiori, hoc autem de vulgari specie intelligendum est, quæ mas vocatur, suæque committitur naturæ; illæ vero, quarum rami sæpius amputantur, ut magis densam adquirant comam, pluresque gerant fructus (quæ feminæ dicuntur) hunc non servant regularem ordinem, quod majores nempe earum rami trianguli formam referant, ac gradatim supra se invicem crescant, irregulari autem locantur modo, uti Bandenses arbores, quæ spinosiores quoque ad truncum observantur.

Cortex ramorum, atque superioris trunci est obscure virens, glaber, succosus, tenax, facile autem decorticari potest, instar Salicum corticis: Folia longis insident petiolis, septem, octo, ac novem tamquam in orbem posita & sibi juncta, Lupini foliis haud dissimilia, sed multo majora, mediaque semper sunt maxima, sex septemve pollices longa, superius duos lata pollices, inferius sensim anguste desinentia, septemque communiter simul junguntur in orbem, instar stellæ radiantis posita, vel tamquam palma extensa, atque binis inferioribus duo alia excrescunt atque junguntur minora folia, ita ut uno in petiolo sæpe novem conspiciantur folia, hæ autem binæ excrescentiæ successu temporis decidunt: Sunt autem glabra, flaccida, & mollia, si tegantur, superius læte virent instar Smaragdi, inferius

LXVII. HOOFDSTUK.

Capock-Boom.

DEze boom draagt al mede gene vrugten, die gezegt konnen worden eetbaar, en tot lichamelyk voedzel dienstig te zyn, dog by zal evenwel in dit eerste boek nog plaats konnen vinden; om dat by gehavent of gecultiveert wort, en men van hem in de huishouding, mitsgaders omtrent het gemak, en de lichamelyke rust, zeer veel nuttigheit en dienst trekt: Hy groeit op met een regte stam, tot de hoogte van een Noote-boom, onder omtrent een vadem dik, zyn schorsse is ligt-graauw, en, ten aanzien van andere boomen, witagtig, aan den stam met dikke wratten bezet, en daar op ziet men korte en harde doornen, dewelke aan de oude boomen meest afvallen: De takken wasschen nooit overeind', of na boven toe, maar regt dwers, en meest altyd drie booft-takken op eenen plaats rondom den stam, makende de Figuur van een Triangel, en deze klimmen zo vervolgens boven malkander op, tot aan den top toe, zynde de bovenste altyd korter dan de onderste, dog dit moet verstaan worden van't gemeene slag, die men mannekens noemt, en ongemoeit laat opschieten; maar de gene, daar men dikwils de takken afkapt, op datze dikker kruin zouden krygen, en meer vrugten draagen, (welk slag men wyfkens noemt) dezelve en houden deze precise order niet, namentlyk, dat hun booft-takken in een triangel, en trapsgewys, boven malkander opgroeyen, maar zy staan vry wat onordentelyk, even als de Bandaasche boomen, dewelke ook wat doornagtiger aan den stam zyn.

De schorse aan de takken, en het bovenste van den stam, is boog-groen, glat, zappig, zeer taay, en laat zig ligt afschillen, gelyk die van de willige; De bladeren staan op lange steelen, zeven, agt, en negen, als in een kring by malkander; niet ongelyk aan die van de Lupynen, dog veel grooter, en de middelste zyn altyd de kloekste, zes à zeven duimen lank, van vooren twee duimen breed, en na agteren allenkskens smal toelopende, staande door den bank zeven by malkander, en in de rondte als een sterre, of hand, uitgebreid, en by de twee agterste groeyen, aan het voorste der steelen, nog twee andere kleindere bladeren, zo dat men 'er aan een en dezelve steel negen ziet, dog welke twee bygewasschene mettertyd weder afvallen: Zy zyn glad, slap, en zagt in 't aantasten, boven jeugdig, en boog-groen, als een Smaragd, van onderen grys, als die van de willigen:

zyn-

rius vero cinerea inſtar Salicum. Petioli autem folia ſuſtinentes ſemi-purpuraſcentes ac ſemi-virides ſunt, atque ex eorum alis ad ramos progerminant flores racemoſi, qui ſatis ampli ſunt, crateriformes, vel Narciſſi flores referentes, ſquallidè albentis coloris, viridibus contenti calicibus; quilibet autem flos ex quinque oblongis petalis, in fundo conjunctis, inſtar cochlearis, vel Roſarum petalorum excavatis conſtat, externe albicantibus & inſtar ſerici ſplendentibus, interne vero flaveſcentibus; In calicis centro quinque apparent longiuſcula ſtamina cum antheris luteis, in quorum medio ſtilus apparet ſimplex.

Sereno ac pacato coelo ante meridiem hi flores aperti ſunt, aliis vero temporibus ſemi-occluſi & quaſi emarcidi; Flos arcte jungitur & immediate quaſi viridi inſidet caliculo, ille autem facile decidit, totus cum iſtis internis ſtaminibus integer prolabens, quæ ipſi quoque adcreſcunt, ita ut ſtilus tantum in calice ſolus remaneat. Antheræ iſtæ formam habent ſemi-lunularum binarum ternarumve ſibi invicem intricatarum, quæ amplas gerunt oras, atque ſæpe bina etiam conſpiciuntur ſtamina ſibi adcreta: Ex dictis racemis fructus quoque excreſcunt, ac plures racematim ex brevibus dependent pedunculis. Sunt autem hi ſiliquæ rotundæ, oblongæ, Cucumeriformes, ſed ab utraque parte acuminatæ, ſemi-pedem longæ, duos craſſæ digitos, primo virides & molles, dein obſcure cinereæ ſeu nigricantes, ac rugoſæ, ſicco & molli putamine ſeu cortice obductæ. Maturæ vero ab inferiore parte prope petiolum, ubi anguſtiſſimæ ſunt, dehiſcunt, atque in quinque ſexve ſeſe aperiunt partes, quæ ita in terram prolabuntur, ni juſto decerpantur tempore. Contra naturam fere reliquorum fructuum eſt, quod hæ ſiliquæ inferiore dehiſcant parte, quum cæteri maturi fructus ſuperius ſeſe aperiant. Illæ autem interne repletæ ſunt denſa, molli ac tenuiſſima lana ſeu goſſypio, in parvos quaſi globulos diſtincto & convoluto, quæ lana tenuior eſt vero goſſypio, ſed non ita albicat, at magis flaveſcit inſtar ſerici. Singulus autem hujus lanæ globulus unum obtegit ſemen, piſi magnitudinis, ſed non ita rotundum, ſed magis pyriforme, angulusque acutus ſemper oblique ſitus eſt, coloris ſpadicei vel nigricantis.

Semina autem hæc lanæ iſti non ſunt nexa, ſed parum conquaſſata ſola decidunt. Lana hæc parum explicata ita intumeſcit, atque in tantam exſurgit molem, ut ſingula ſiliqua duos præbeat iſtius manipulos. Arboris lignum eſt album, molle, atque fragile, præſertimque rami, qui adeo fragiles ſunt, ut vix puerum ſuſtinere queant, atque hinc arbori adligantur quædam longa tigilla, vel funes inſtar ſcalarum, quibus inſiſtere, atque ita fructus decerpere poſſunt, non enim tam diu relinquendi ſunt, donec decidant ſponte, nam veſpertiliones iſtos plurimum furarentur, quum nebulones iſti horum fructuum ſemina admodum expetant, quæque facilius furari poſſunt, quum arbor tum temporis, quum fructus matureſcunt, plurima ſua demittat folia, & iis fere penitus ſit orbata.

Hujus arboris radices ſunt craſſæ & magnæ mollis, ſed tamen haud profunde in terram ſeſe inſinuant, ita ut fortiori vento facillime disjiciatur arbor: Lignum eſt adeo vivax & vegetabile, ut ſami, ubi modo terræ committantur, brevi progerminent, unde aptiſſimi ſunt ad ſepes hortorum exſtruendos, quamvis ex ſeminibus facile quoque propullulent arbores.

Anni tempus. Non certum obſervat anni tempus, multis enim in locis bis in anno fructus producit: Atque in Amboina vidi florentes ſub initium pluvioſorum menſium, uti quoque in Auguſto, Sptembri, & Octobri, fructus vero communiter matureſcunt in medio ſiccorum menſium, ſeu in Januario.

Nomen. Latine *Eriophoros Javana*: Malaice & Javanice *Capock*: Ternatice *Caylupa*: Amboinice *Ahamahu*, h. e. Goſſypium Javanicum: & Macaſſarice *Cawo Cawo*.

Locus. Nuſquam frequentior vel copioſior creſcit quam in Java, tam in ſilvis quam in areis circa ædes; uti & in Baleya, Bima, & Celebe; ex Java autem primum in Moluccas, hasque in inſulas Orientales videtur delata: In Banda & juxta plateas plantatur ſpecies nempe, quæ ramorum forma atque coma denſiore parum ab Amboinenſi differt; quamvis hæ arbores non lubenter circà ædes locentur, quum facile disjiciantur, atque ob veſpertilionum ſtrepi-

zynde de gem. blad-dragende ſteelen half paars, en half groen; en uit den ſchoot derzelve aan de takken, hangen trosgewyze, by malkanderen bloemen, die redelyk groot zyn, en wel na een bekertje, of de Narciſſen gelyken; voorts vuil-wit van coleur, en ſtaande of zittende in groene kelkjes; beſtaande ieder bloeme uit vyf lange blaadjes, die op den gront aan malkanderen vaſt, en als lepeltjes, of gelyk de roozebladeren, wat hol zyn: van buiten vuil-wit, en glimmende, of glinſterende als Satyn, dog van binnen wat geelder, of vaal; In dit kelkje vind men vyf lankagtige draaden met geele knoppen, hebbende in haar midden nog een ander regt pylaartje zonder knop.

By klaar ſtil weder, en des voormiddaags, ſtaan deze bloemen wyt geopent, dog op andere tyden half geſlooten, en als verwelkt; Het groene kelkje leit of zit digt tegen aan de bloemen, en evenwel valt dezelve zeer ligt af, als geheel aan malkander hangende met de voorn. binnenſte vyf draatjes, en dewelke ook daar aan vaſt zyn, zo dat het middelſte pylaartje in het kelkje maar alleen ſtaan blyft: De gem. knoppen gelyken wel na twee of drie halve maantjes, zynde met breede boorden door malkander verwert, en zomtyds ziet men ook wel twee draaden, die aan malkander gewaſſchen zyn: Aan de bovengenoemde troſſen waſſchen ook de vrugten aan korte ſteeltjes, veele by malkander: zynde ronde bouwen, van gedaante als de Comcommers, dog agter en voor ſpits, een halve voet lank, en twee vingers dik, eerſt groen en week, daarna donker-graauw of rookagtig, en wat rimpelig, met een drooge en weeke bolſter bedekt: De rype ſplyten agter by hun ſteel, daarze op't ſmalſte zyn, in vyf à zes deelen open, en vallen alsdan zo op de aarde, wanneer menze niet by tyds afplukt: zynde tegens de natuur aan andere vrugten, dewelke ryp zynde, niet agter, maar van vooren komen open te ſplyten; Van binnen zynze digt opgevult, of bezet met een kortdraadige zagte wolle, in kleine klontertjes onderſcheiden, en als t'zamengerolt: fynder dan het Cattoen, dog zo wit niet, maar wat na den geelen trekkende, en glimmende als Syde. En ieder klontje van deze wolle bedekt een Zaad-korrel, van grootte als een erwete, dog niet zo ront, maar wat peersgewys, ſtaande de ſpitſe boek altyd ſcheef, voorts van coleur donker-graauw, en als zwartagtig.

En deze korrels zyn aan de wolle niet vaſt, maar vallen, wat geſchut wordende, los daar uit: Deze wolle gepluiſt zynde, ryſt zo veel op, of wort zo lugtig en bol, dat men uit ieder bouw wel ongeveer een paar banden vol bekomen kan: Het hout is wit, week, en bros, inzonderheid de takken, dewelke zo ligt afbreeken, datze kwalyk een Jongen konnen dragen, en daarom bind men aan den boom eenige lange latten of touwen, als ſporten, daar men op ſtaan, en alzo de vrugten van afſlaan kan: want men moet dezelve niet zo lange laaten hangen, tot datze van zelfs afvallen, om dat anders de vledermuizen met de meeſte-part zouden doorgaan, als zynde dat geſpuis en ongedierte na de korrels van deze vrugten zeer graag, en daarze dan ook nog te gemakkelyker kunnen bykomen, om dat den boom zyn meeſte bladeren afwerpt, en kaal wert, wanneer de bouwen beginnen ryp te worden.

De wortelen van dezen boom zyn wel dik en onbezuiſt, dog en ſchieten niet diep in de aarde, zo datze door een ſterken wind zeer ligt werden omverre geworpen: Het hout is zo levendig en groeizaam, dat de takken, waarze maar in de aarde geſteeken werden, in korten tyd uit- en opſchieten, en dienvolgende zeer bekwaam om thuin-ſtaaken van te maken, hoewel ook van de korrel ligt een boom voortkomt.

Sayzoen. *Hy en houd geen beſtemden tyd, nog vaſt Sayzoen; want op veele plaatzen vind men hem tweemaal dragende in een Jaar: En in Amboina heb ik 'er zien bloeyen in het Reegen-mouſſon, als mede in Auguſtus, September, en October, dog ordinair worden de vrugten ryp in het midden van de Drooge-mouſſon, of in January.*

Naam. *In 't Latyn* Eriophoros Javana: *Maleyts en Javaans* Capock: *Ternaats* Caylupa: *Amboins* Ahamahu; *dat is, Javaanſche Cattoen: en Macaſſers* Cawo Cawo.

Plaats. *Hy waſcht nergens meer, of overvloediger, dan op Java, zo in 't wilt, als by de Negoryen, als mede op Baley, Bima, en Celebes; dog van Java ſchynt hy eerſt in de Moluccos, en deze Ooſterſche eylanden overgebragt te zyn: In Banda wert hy in en langs de ſtraaten geplant, zynde, als gezegt, een zoort, die in gedaante van takken, en dikheid van loof, een weinig van de Amboinſche komt te verſchillen; hoewel men anders deze boomen niet gaarne digt by de huizen zet, zo om datze zeer ligt omgeworpen*

ſtrepitus & ſordes evitandas: Loca amat hæc arbor calida ac ventoſa, ut & ſolum pingue argilloſum, quale in Java potius invenitur quam in Amboina.

Uſus. Plurimam atque optimam hujus arboris utilitatem præbet ejus lana tenuis, quamvis tam brevis ſit, ut eam in fila ducere nec nere poſſint, adhibetur autem ad pulvinaria aliaque ad cubile neceſſaria implenda, uti per totam fit Indiam, quum multo tenerior ac mollior ſit aliis pulvinaribus ex plumis confectis; nec ita facile in globos convolvitur ac vulgare Goſſypium; quamvis tractu temporis quoque compingatur, unde aliquando lana iſta eximenda eſt, bacellis contundenda & aptanda, ut iterum intumeſcat ac ſeparetur. Recens lana ſiliquis exuta, ab officulis vel ſeminibus prius bene depuranda eſt, antequam pulvinaribus indatur, vel ad alias uſurpetur res domeſticas, ſi hoc enim negligatur, glires pulvinaria perforant, ut ſemina adquirant, vel vermiculi etiam illa perdunt ſimul cum lana vel Capock: hæcque depuratio ſequenti fit modo: Lana hæc cum ſeminibus vaſi inponitur & baculo cito circumagitur, cujus inferiori parti crux quædam parva eſt juncta vel adligata, tum lana inſtar floccorum tenuium ſurſum ſeſe elevat, ſeminaque in fundum cadunt: Quidam populi in inſula Celebe hæc expetunt ſemina, eaque comedunt æque cruda, ac parum ſupra ignem toſta, donec eorum pelliculæ dehiſcant, ſaporem enim habent dulcem, craſſumque præbent nutrimentum: Alii autem vetant ac prohibent ejus copioſum uſum, dicentes, inteſtina nimis lubricare, & Dyſenteriam excitare: Feminæ hujus arboris juniora ſumunt folia, iisque capillos lavant, quum ſua mucoſitate caput depurent, longosque ac molles faciunt creſcere crines: hoc autem melius convenit feminis, ac Sinenſibus (qui capillitium colligant) quam viris, multi autem hæc contemnunt folia, quum pilos non ſiccos, ſed glutinoſos reddant, adhibentque tantum, ut caput refrigerent, ſi ardore capitisque dolore vexentur.

Arbor hæc ob ejus naturam vegetativam non tantum adhibetur ad ſudes, ſed etiam ad vallos clauſtrorum ligneorum, quem in finem incolæ ejus lignum alii præferunt, quum per globos fauciatum non ita in ramenta diſſilit, ac aliud lignum, & quod inſuper cito firmas in terram agit radices; vidique hujus ligni palos, qui una parte penitus erant emortui, altera autem parte vegeti erant, vivaque pars ita vigebat, ut alteram ſupercreſceret & obtegeret partem.

Ex Sympathia magica videtur ortum, quod incolæ certam curam cum hujus arboris ſpinis inſtituant, quæ nempe ad truncum prope radices excreſcunt, quas conterunt cum ſummo culmine caricis *Lalan* dicti, & ſummo cum apice ſpinarum Limonii arboris, quæ omnia ſimul juncta propinant Pleuriticis, & Cardiaca paſſione laborantibus.

Euſebius Neurenb. lib. 14. cap. 79. agit de arbore Americana *Laquamqua Hujtl* dicta, quam dicit a quibusdam etiam *Pochotl* vocari, atque in omnibus Americanis regionibus vulgarem eſſe, ejusque quoque ſemina ibi comedi, æque cruda ac toſta, hominesque ex iis pingueſcere, ſed ſimul pigros fieri; ex qua deſcriptione puto & concludo eandem noſtram Capok arborem eſſe, vel ſaltem ab illa haud multum differre.

In Rumphii Appendice hæc addita ſunt:

In *Hort. Malab. part.* 3. binæ deſcribuntur ſpecies, quæ in Amboina una in arbore obſervantur, quæque foliatura ac fructibus convenit cum prima *Panja Fig.* 51. ſed ſpinis cum ſequenti *Moul-Elavou Fig.* 52. *Jacobus Bontius libr. 6. cap.* 14. eam nominat in Java *Arborem Lanigeram*, atque cum eo puto, eſſe arborem *Goſſampinam Plinii libr.* 12. *cap.* 11. quam dicit creſcere in inſulis, *Tilos* hodie *Baryn* dictis, ſitis in ſinu Perſico.

worden, als mede om van 't geraas en de vuiligheit der vleermuizen bevreit te zyn: hy wil wel op lugtige en warme plaatzen ſtaan, en ook een vette kley-gront hebben, waar toe het ſchynt dat de Javaanſche meer inclineert en bequamer is dan de Amboinſche.

Gebruik. *De meeſte en beſte nuttigheit, die men van dezen boom heeft, is zyn fyne wol, ſchoon dezelve, wegens hare kortheit, niet aan malkander geſponnen of tot gaaren gemaakt kan worden; maar men gebruiktze alleen om alderhande kuſſens, bultzakken, en ſlaap-goet, mede te vullen, gelyk ook door ganſch Indien geſchiet, als zynde veel zagter dan eenige pluim of veere-bedden; ook zo en klontert het zo ligt niet als kattoen, hoewel het ook metter tyt wel wat op en in malkander pakt, en daarom moet men het zomtyts eens uitneemen, met ſtokjes ſlaan, en zo wederom doen opzwellen, midsgaders lugtig en bol worden; de verſche wol, wanneerze uit de houwen genomen is, moet men eerſt van de korrels wel zuiveren, eer menze in de kuſſens of elders anders toe komt te gebruiken: want zo dit verzuimt en nagelaten wort, dan komen de ratten en vreten door de kuſſens heen om de korrels te bekomen, of dezelve krygen wormen, die dan ook de wol of Capok komen te bederven; en dit zuiveren geſchiet aldus: men doet de wol met korrels en al in een vat, en roertze met een ſtokje, daar onder een kruis aangebonden is, wat baaſtig om, en dan zo vliegt de wolle in de gedaante van fyne vlokken opwaarts, en de korrels vallen op de gront: zommige land-volkeren op het Eylant Celebes zyn graag na deze korrels, en eetenze ook, zo wel raauw, als een weinig over 't vuur geroöſt, tot dat de ſchelle daar komt af te berſten: want zy zyn zoet van ſmaak, en geven een dik voetzel: dog andere verbieden daar veel af te eeten, zeggende, datze de dermen te glat maaken, en een bloet-loop verwekken: de vrouwen waſſchen haare bayren met de jonge bladeren van dezen boom, om datze door haare ſlymerigheit het hooft zuiveren, en lange en weeke bayren maaken: dog 't welk voor vrouwen en Sineezen, (die haar bayren moeten opbinden) beter paſt dan voor mannen; veele nogtans mispryzen deze bladeren, om datze 't bayr niet te deegen droog maar ſlymerig maaken, en gebruikenze alleenelyk om het hooft te verkoelen, alſſe met hitte en hooft-pyn gequelt zyn.*

Dezen boom wert, wegens zyn groeyzamen aart, niet alleen tot thuyn-ſtaaken gebruikt, maar ook tot palliſſaden aan houte fortreſſen, daar hem de Inlanders ook te liever toe nemen, om dat hy, door de koegels getroffen zynde, zo niet en ſplintert als ander hout, als mede om dat hy zig zeer baaſt in de aarde vaſt-wortelt: en ik heb ook van dit hout paalen gezien die aan de eene zyde al gebeel doot, en aan de andere zyde nog groeyende waren, en dat de levende zyde zo toenam, datze de andere overwies en bedekte.

Uit de Sympathia Magica ſchynt het dat 'er moet zyn een zeekere cure, die de Inlanders komen te doen met de doornen van dezen boom, te weten de gene die aan den ſtam by de wortel ſtaan, dezelve vryvende met de eerſte ſpitze van het ſnygras, als mede de uiterſte ſpitze van Lemoen-doorens, en dat zo met malkander gebruikende of ingevende tegens het zyde-ſteeken, en bert-geſpan.

Euſebius Nierenb. lib. 14. cap. 79. *ſpreekt aldaar van een Americaanze boom, genaamt* Laquanqua Hujtl, *die by ook zegt dat van zommige* Pochotl *wierde genaamt, en in alle Americaanze landen gemeen was, en dat zyne zaaden aldaar ook gegeten wierden, zo wel raauw als geroöſt, ook dat de luiden daar van zeer vet, dog ook met eenen traag wierden: en uit welke beſchryving ik dan meene of giſſe, dat het de zelfde onze Capok-boom zal wezen, of immers dat hy daar van niet veel en komt te verſchillen.*

In de Appendix van Rumphius wert dit 'er bygedaan:

In Hort. Malab. part. 3. *werden twee zoorten beſchreven, dewelke in Amboina aan eenen boom gezien werden, als zynde aan bladeren en vrugten gelyk, de eerſte* Panja Fig. 51. *maar aan doornen de volgende* Moul-Elavou Fig. 52. Jacob. Bontius lib. 6. cap. 14. *noemt hem op Java* Arborem Lanigeram, *en ik houde het met hem daar voor, dat het zy den* Arbor Goſſampina Plinii lib. 12. cap. 11. *dewelke hy zegt te groeyen op de Eylanden van* Tilos, *die heedensdaags* Baryn *genaamt werden, gelegen in de Perſiaanſche golf.*

A
B B B
C

Tabula Octogeſima

Ramum exhibet *Eriophori*, quæ *Xylon* hodie vocatur.
A. Ejus *fructum* per maturitatem dehiſcentem repræſentat, in qua ſitus ſeminum naturalis conſpicitur.
B. Ejus *officula ſeminalia* naturali denotat magnitudine.

OBSERVATIO.

Arbor hæc ab *Herm. in Cat. H. Lugd. Bat.* vocatur Goſſipium arboreum Orientale foliis ſalicis digitatis, latioribus; & Goſſypium ſeu Xylon arbor Orientalis, digitatis foliis levibus, fructu quinque-capſulari, alba & nitente lanugine farcto. *Plukn. Phyt. Tab.* 188. *Fig.* 4. Goſſipium Indicum, Salicis folio, fructu quinque-capſulari *Ray. Hiſt. pl. p.* 1899. & Goſſipium Javanenſe Salicis folio. *C. B. Pin. pag.* 430. & arbor lanigera peregrina *Cluſ. in Exot. pag.* 12. & *J. Bauh. tom.* 1. *libr.* 3. *pag.* 347. vide *Hort. Malab. tom.* 3. *Tab.* 49, 50, 51. & 52. quod genus Xylon a *Linnæo* vocatur, cujus notas dedit characteriſticas in *Char. pl. gen. no.* 152. vocaturque Xylon caule inermi, & caule aculeato. in *Hort. Cliff. p.* 75. ubi vide reliqua, & eſt Ceiba, *Plum. nov. pl. gen. pag.* 42. ubi Ceiba Viticis folio, caudice glabro, & caudice aculeato.

De Tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Eriophorus, *het geen* Xylon *hedendaags genaamt wert.*
A. Vertoont deszelfs vrugt door rypheit openberſtende, waar in derzelfs zaatkorrels in hun natuurlyke plaatzing gezien werden.
B. Vertoont dezelve in hun grootte.

AANMERKING.

Deze Boom wert van Herman *in de Catal. van de Leidſe tuyn genaamt Orientaalſe Katoen-Boom, met gevingerde breedere blaaden der willigen, en Xylon-arbor ofte Katoen-Boom met gladde gevingerde bladen, met een vyfhollige vrugt met wit en glinſterend Katoen vervult by* Plukn. *in zyn* Phytogr. Tab. 188. Fig. 4. *en Ooſtindiſch Katoen met het bladt van de willige, en een vyfhollige vrugt van* Ray *in zyn* Hiſt. der plant. p. 1899. *en Javaanſche Katoen met willige bladeren van* Caſp. Bauh. Pin. p. 430. *en uitlandſche Woldragende Boom van* Cluſ. *in zyn* Exot. pag. 12. *en van* J. Bauh. tom. 1. libr. 3. pag 347. *ziet verders de* Hortus Malab. derde deel Tab. 49. 50. 51. *en* 52. *Dit geſlagt wert Xylon genaamt van* Linnæus *in de* Char. plant. no. 152. *en is de Ceiba van* Plumier pag. 42. *alwaarze Ceiba met het blad van de Vitex met een gladde en doornagtige ſtruik genaamt wert.*

CAPUT SEXAGES. OCTAVUM.

Bilacus. Bilack.

HAec arbor in Amboina eſt exotica, quum vero hic coli incipiat, noſtro in Herbario locum ſimul obtinere debet: Tres hujus inveniuntur ſpecies; primo *Bilacus Carbau*, 2. *Bilacus Tellor*. 3. *Bilacus Piſſang*; quarum mediam tamquam optimam, magisque notam hoc in Capite deſcribam juxta quarundam arborum formam, quæ hic in Amboina progerminarunt.

Bilacus Tellor itaque optima & vulgatiſſima eſt ſpecies, atque altitudinem habet Limonii arboris, truncus autem ejus vix ulnam altus eſt, hominis craſſitiei, tuberculoſus, foveisque notatus, incurvus & inregularis, anguloſus, & ſcaber inſtar quarundum Limonum arborum, duro cinereo & æquali cortice, dein hic dividitur in binos tresve majores ramos nodoſos & anguloſos, qui plures gerunt minores ramulos ample extenſos. In his longæ & acutæ apparent ſpinæ inſtar Limonum, binæ ſimul junctæ ad angulum acutum, quæ efficiunt, ut adſcendi nec tractari poſſit, quamvis in rectis ramis nullæ conſpiciantur ſpinæ. In hoc angulo acuto inter binas ſpinas longus progerminat petiolus terna gerens ſimul folia, cumque iis parum reflexus, uti plurima quoque foliorum pars magis retrorſum quam antrorſum vergit: Bina inferiora formam habent *Bonga Raja*, duos & duos cum dimidio pollices longa, binos digitos lata, inferius rotunda, ſuperius ſenſim acuminata, ad oras leviter ſerrata, inferius arcte ſibi per breves petiolos juncta. Medium vero folium magis extenditur ab utraque acuminatum parte, ad oras magis ſerratum quam bina inferiora, quinque ſexve pollices longum, duos latum, ſaporis Raphani: Flores me hactenus latent.

Hujus ſpeciei fructus duplicem gerit formam, vulgatiſſimi autem ſunt Oviformes, *Bilac Tellor* proprie dicti, magnitudine Ovi Anſerini, externe flaveſcentes cinereo intermixto colore, atque obducti ligneo, ſicco, & fragili putamine, inſtar *Calabaſſæ Utan*, ſub hoc reconditur caro flava, mucoſa, & fibroſa, edulis, cujus interior pars dividitur in decem vel duodecim cellulas inſtar Mali Aurantii, quæque replentur officulis brevioribus & craſſioribus quam Mali Aurantii, arcte ſibi junctis, interpoſita ſimili mucoſa carne. Altera ſpecies fructus gerit parvos, rotundos, vel ex rotundo compreſſos & planos, Aurantiis malis omnino ſimiles, externe atque interne ejusdem cum Oviformibus ſubſtantiæ: Ambo hi fructus fere maturi gravem ſpirant odorem, fere inſtar petalorum alborum floris *Pandangh*, haud ingratum, liliaceum: Sapor oviformis, fructus ex dulci acer eſt cum vinoſo mixtus ſapore, ſed ſi edatur, inſtar paſtæ adhæret. Minor autem ſpecies debilior eſt, dulcior, ac proinde gratior, quamvis ambo hi fructus raro crudi edantur, ſed plurimum ſub

LXVIII. HOOFDSTUK.

De Bilak-Boom.

DEzen boom is in Amboina uitlandiſch, dog dewyl hy hier nu begint aangeplant te werden, moet hy in ons Kruydboek mede plaats vinden: men heeft daar van drie zoorten, als 1. Bilac Carbau, 2. Bilac Telloor, 3. Bilac Piſſang, *waar van ik de middelſte als beſte, en meeſt bekende in dit Capittel beſchryven zal, na de gedaante van eenige boomen, dewelke hier in Amboina opgekomen zyn.*

Bilac Telloor *dan is de beſte en gemeenſte zoorte, en wert zo hoog als een Lemoen-boom, dog van ſtam qualyk een vadem hoog, een man dik, vol knoeſten en kuilen, ſcheef en ongeſchikt, daar by hoekig, en als zommige Lemoen boomen met een harde ligt-roſſe en effene ſchorſſe, daar na verdeelt by zig in twee of drie hooft-takken mede knoestig en bogtig, vol ryskens en zig wyt uitbreydende. Aan de ryskens ziet men lange en ſcherpe doornen gelyk Lemoen-doornen, 't effens twee en twee by malkander ſtaande in een winkel-haak, dewelke maaken dat by niet te beklimmen nog te handelen is, hoewel men aan de regte takken geene ziet. In die winkel-haak tuſſchen twee doornen ſtaat een langagtige ſteel t'elkens drie bladeren dragende, en met dezelve een weinig naar agteren gebogen, gelyk ook het meeſte deel der bladeren meer naar agteren dan naar voren ziet. De twee agterſte gelyken die van* Bonga Raja *twee en twee en een halve duimen lang, twee vingers breet, agter ront en allenskens toegeſpitſt, aan de kanten ook een weinig gezaagt, en met de billen digt tegens malkander ſtaan de ſteelen. Het middelſte blat loopt wat verder uit, agter zo wel als voren toegeſpitſt, aan de kanten merkelyker gezaagt dan de twee agterſte, vyf en zes duimen lang, twee breet, van ſmaak Radysagtig. Het bloeyzel is my nog onbekent.*

De vrugt van deze zoorte is van tweederley gedaante, want de gemeenſte zyn eyformig, en eigentlyk Bilac Telloor *genaamt, in de grootte van een ganze-ey, van buiten geelagtig met graauw gemengt, en bekleet met een boutagtige drooge broſſe ſchaal, gelyk wilde Kouwoerden, daar onder leyt een ligt-geel, ſmeerig, en wat hafragtig vleeſch, 't welk men eet, en na binnen iſſe verdeelt in thien a twaalf ſneetjes gelyk de Orange-appels, en de zelve zyn vol korrels, korter en dikker dan Orange-korrels, en digt op malkander gepakt met diergelyke ſmeerig vleeſch. De kleine zyn ronde of uit den ronden platte appels, de Orange-appels gantſch gelyk, buiten en binnen van de zelfde ſubſtantie met de eyformige: beide ten naaſten by ryp, hebben een ſterken reuk ſchier als de witte bladeren van de bloeme* Pandangh, *niet onlieflyk, maar bloemagtig. De ſmaak van de eyvormige is uit den zoeten ſcherp met wynagtigheit gemengt, maar deegagtig in 't eeten. De kleine is luffer, zoeter, en dierhalven aangenaamer, hoewel menze beide niet veel rauw eet, maar meeſt onder de aſſche gebraden; men moetze aan den boom zo lang niet laten hangen, tot datze over ryp werden,*

ſub cineribus toſti: In arbore tam diu non relinquendi ſunt, donec penitus maturi ſint fructus, atque decidant, hi enim acidum adquirunt ſaporem ac odorem aceti, & edendo inepti ſunt, unde arbores ſcalis conſcenduntur, fructusque decerpuntur vel detruduntur, ſi fere maturi ſint, tumque per menſem integri ac boni ſervari poſſunt.

Ex ramis abruptis ſeu vulneratis gummi exſtillat albicans, quod ſiccum flaveſcit, & uti ſuccinum, pellucidum eſt, dein magis opacum eſt inſtar gummi Ceraſini, atque ex ramis dependet inſtar conorum glacialium, tempore ſicco durum eſt, humido vero molle, ore contentum primo dulce ac fatuum, dein acre & in faucibus pruritum excitans.

Trunci lignum eſt admodum intricatum, craſſis conſtans fibris intricatisque, findendo difficile, ſecures hebetans, unde nulli uſui ædificatorio inſervit: Vetuſtæ arbores fere nullas gerunt ſpinas, niſi minoribus in ramis. Radices ſunt craſſæ & duræ, transverſaliter magis quam profunde ſeſe in terram figentes, attamen arborem ſatis firmantes, atque tenaces. Transverſales hæ prorepentes radices ſurculos ſæpe emittunt, qui cum radicis fruſto exciſi transplantari poſſunt.

Per noctem folia cum petiolis magis retroflectuntur, & cuncta fere ad truncum inclinant; juniora folia ſunt læte virentia, mixtum habent Raphani minoris ac Mangæ ſaporem. Maturi fructus tam fortem ac penetrantem habent odorem, ut totam cameram ſeu cubile, in quo locantur, eo repleant: Ipſe fructus gummi quoque exſudat albicans, tam per maturitatem, quam per toſtionem.

Nomen. Latine *Bilacus-Bilac*, juxta Baleyenſem *Bilak*, Javanice *Madja* & *Maja:* Malaice *Tangkulo*, Macaſſarice *Bila* & *Madja-bim-wila*, ſpecies hæc hoc in Capite deſcripta vocatur *Bilac* ſeu *Madja-Tellor*, h. e. *Bilac Oviformis*. In *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 37. Malabarico vocabulo dicitur *Covalam*, & *Bracmanis Belou.* Portugallice *Marmeleira*, Belgice *Slymappels. Garzias ab Horto Aromat. libr.* 2. *cap.* 14. eam nominat *Lydoriam* e *Bengala*, Portugallice *Marmelos de Bengala.*

Locus. In Javæ parte orientali creſcit, ſed non copioſe, majori autem quantitate in Baleya, Bima, Celebe, & circa Zurattam invenitur: Per officula in Amboina propagata eſt hæc arbor, ſed tardiſſime creſcit, ita ut nunquam flores fructusque in hunc uſque diem hic protulerit, ex radice autem emittit ſurculos, unde fruticoſa plerumque arbor eſt.

Uſus. Javani ac Baleyenſes ejus fructus magna cum aviditate crudos comedunt, noſtra vero natio non iis multum recreatur ob fatuam dulcedinem, gravemque odorem, melius autem ſapiunt, ſi ſub cineribus torreantur, ut per corticem mucoſa tenaxque evaporetur ſubſtantia. Incolæ ſæpe totum ſaccharo condiunt fructum, inque forum tales venales adferunt: Si fructus hic edatur, cavendum eſt, ne officula interiora dentibus comminuantur, caro autem leniter exſugenda eſt, pilique officulorum relinquendi ſunt, officula enim hæc tam amara ſunt, quam Lanſii officula. Zurattæ incolæ hoſce fructus Macaſſaræ regi offerunt pro dono. Tenera folia eduntur tanquam *Ulang-Ulang.* Folia cum pauxillo Oryzæ & Coeningh contrita, corpori illiniuntur ad arcendum difficilem pruritum, noſtratibus *Roothont* dictum, ſeu petiginem. Ex fructus putamine Macaſſarenſes ciſtas calcarias formant.

Ex quorundam Sinenſium relatu intellexi, in Java ex Bilaci fructibus Opium adulterinum præparari, ſubſtantia, odore, & ſapore a vero vix dignoſcendum: ſumunt autem folia & ſemi-maturos utriusque Bilaci fructus, inque maſſam contundunt, ſuccumque exprimunt, quem in aheno excoquunt ad juſtam Opii conſiſtentiam, hujusque Pikol in Java vendunt pro 150 a 200 inperialibus (ryksdaalders), quum Pikol veri Opii Bataviæ conſtet 300 inperialibus.

Hæc arbor haberi poſſet pro ſpecie Paliuri, præſertim iſtius, quæ in Aegypto & circa Cyrenam creſcit, quæ fructus producit rubentes, grate olentes, delicatosque. *Jacob. Bontius* in *Hiſt. Indic. plant. libr.* 4. *cap.* 8. hunc fructum deſcribit nomine *Mali Cydonii Indici*, ex ejus more a nimis remote quæſita ſimilitudine, ac ſine nomine indigeno ſeu proprio, excepto quod dicat, hunc fructum ſuo tempore, h. e. circa annum 1630. ab Hollandis Bataviæ habitantibus *Slymappels* vocari, haud male

en afvallen, want die gewinnen een zuuren reuk en ſmaak gelyk azyn, en zyn tot eeten onbequaam, dierhalven beklimt men de boomen met ladders, nypt of ſtoot de vrugten af, alſſe ten naaſten by ryp zyn, en dan kan menze wel een maant goet bebouden.

Uit de afgebroke takken of de gequetſte ſchorſſe, druipt een witagtig gom, 't welk geel beſterft, en klaar is als bernſteen, daar na wat donker wert als kerſſe-gom, gelyk ys-kegels van de takken afhangende, by droog weer hart, by vogtig weer week, in de mont, eerſt zoet en laf, daar na wat ſcherp, en in de keel jeukende.

Het hout des ſtams is zeer warrig, grofdraadig, en door malkander lopende, moeyelyk om te kappen en de bylen bedervende, en dierhalven tot geen huisbouw gebruikelyk: de oude boomen hebben ſchier geene doornen meer, behalven aan de ryskens. De wortelen zyn dik en hart, meer dwers dan in de diepte lopende, niet te min vaſthoudende: de dwerskruipende wortelen brengen somtyts ſcheuten voort, die men met een ſtuk van de wortel afkappen en verplanten kan.

s'Nagts buigen haar de bladeren met haar ſteelen nog meer agterwaarts, en zyn ſchier alle na den ſtam gekeert; de jonge bladeren zyn ligt-groen, hebbende een gemengde ſmaak van Radys en Mangas: de rype vrugten zyn zo ſterk van reuk, datze een geheele kamer vervullen, daar zy leggen: de vrugt zelfs zweet ook een witte gom uit, zo door haare rypheit, als ook wanneerze gebraden wert.

Naam. *In 't Latyn* Bilacus-Bilac, *naar het Baliſſche* Bilak, *op Javaans* Madja *en* Maja, *op Maleyts* Tangkulo, *op Macaſſers* Bila *en* Madja-bim-wila, *deze zoorte in dit Capittel beſchreven biet* Bilac *of* Madja-Telloor, *dat is Eyvormige* Bilac. *In* Hort. Malab. part. 3. Fig. 37. *biet zy in 't Malab.* Covalam, *en* Bracmains Belou: *In 't Portugees* Marmeleira, *in 't Duyts* Slymappels. Garc. ab Hort. Arom. hiſtor. lib. 2. Cap. 14. *noemtze* Lydoriam e Bengala. *In't Portugees* Marmelos de Bengala.

Plaats. *Hy waſt op Javas-ooſterdeel dog niet veel, in meerder quantiteyt op Baley, Bima, en Celebes, omtrent Zuratta, van korrels is hy hier in Amboina overgebragt, dog ſchiet zeer langzaam op, zo dat hy tot nog toe nooyt gebloeyt nog vrugten gegeven heeft, en geeft uit zyne wortel jonge ſpruitjes, bewyzende doorgaans dat het een ſtruykagtige boom is.*

Gebruik. *De Javanen en Baleyers eeten de vrugt raauw met groote ſmaak; onze natie vinden daar geen groote aangenaambeit by, wegens de laffe zoetigheit en ſterken reuk, maar beter doet men, als menze onder de aſſe braat, opdat de ſchaale en de taaye ſlymerigheit te degen uitſweet. De Inlanders confyten somtyts de geheele vrugt met zuiker, en verkopen die op den merkt. In 't eeten van de vrugt moet men zig wagten in de binnenſte korrels te byten, maar het vleeſch zoetjes afzuigen, en laten de baayren aan de korrels hangen, want dezelve zyn zo bitter, als Lanſa-korrels. De Inwoonders van Zuratta brengen deze vrugten aan den Konink van Macaſſer voor een preſent. Het jonge blat wert gegeten als* Ulang-Ulang: *de bladeren met een weinig ryſt en Coeningh gewreven, ſmeert men op het lyf om 't moeylyk jeuken te verdryven, by de onze den* Roothont *genaamt, uit den dop van de ſchaal maaken de Macaſſaren haare kalk-dooſen.*

Uit zeker verhaal van eenige Sineezen verſtaa ik, datze op Java uit de vrugten van Bilac *een* Opium adulterinum *maaken, aan ſubſtantje, reuk, en ſmaak van 't opregte, qualyk te onderſcheiden. Zy nemen de bladeren en half-rype vrugten van beide de Bilacs, ſtoten die tot een maſſa, en perſſen het zap uit, het welke zy dan in een ketel weten te kooken tot de behoorlyke conſiſtentie van Amphion, hier van verkopenſe den Pikol op Java voor* 150 *a* 200 *ryksdaalders, daar den Pikol van 't opregte Amphion op Batavia* 300 *ryksdaalders koſt.*

Men zoude dezen boom mogen houden voor een medezoorte van Paliurus, *inzonderheit voor die geene, die in Egypten en omtrent Cyrenen waſt, dragende roode welriekende en ſmakelyke vrugten.* Jacob. Bont. *in zyn* Hiſt. Indic. plant. lib. 4. cap. 8. *beſchryft deze vrugt onder den naam van* Malum Cydonium Indicum *na zyne manier, met een al te verre gehaalde gelykeniſſe, en zonder Inlantſchen naam, behalven dat hy zegt deze vrugt in zyn tyt, dat is, omtrent het jaar* 1630. *by de Hollanders op Batavia*

A
D
B
C

male comparat horum pomorum odorem cum illo floris Leucoji lutei, Arabica lingua *Keyri* vocati: Horum autem fructuum ſuccum ſeu mucum vidit uſurpari contra aphthas, orisque inflammationem, toſtum autem fructum contra Dyſenteriam & Choleram.

Primam ſeu majorem ſpeciem, quum maxime ab hac differat, ſequenti deſcribere volui Capite. Tertia autem ſpecies, *Madja Piſſang* dicta, non ſingulari indiget deſcriptione, dum nullius fere ſit uſus, & plurimum in Java ſit nota, nomenque obtinuit ab oblonga forma inſtar Muſæ Piſſangh dictæ.

In Rumphii Auctuario additum eſt:

Bilacus Teloor ex Macaſſara delatus, inque arbore fructus maturefactus, nullum ſpirat odorem, unde ſemi-maturus decerpendus eſt, ventoque ſiccandus, ac dein occluſis ſervandus locis.

Tabula Octogeſima Prima

Ramum exhibet *Bilaci*, ſeu *Cydoniæ* foliis ternatis, ubi
Litt. A. fructum *Bilaci Taurini*, ſeu *Maximi*, ſeu *Bilaci Carbou.*
B. Fructum *Bilaci ovalis*, ſeu *Bilaci Teloor.*
C. Fructum *Bilaci minimi*, ſeu *Bilaci Kitsjil* denotat.
D. Ramum ſpinoſum ſiſtit.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Cucurbitifera trifolia Indica, fructus pulpa Cydonii æmula, *Ray. Hiſt. pl. pag.* 1665. & *Plukn. Almag. pag.* 125. & *Phyt. Tab.* 170. *Fig.* 5. quæ *Covalam* ſeu Cydonia exotica in *H. Malab.* & a *Caſp. Bauh. in Pinace* vocatur, unde & Cydonia exotica, quæ *Marmelos* arbor ab *Herm.* in *Muſ. Zeyl. pag.* 60. dicitur, & in *Par. Bat. Pr. pag.* 330. Cydonia Malus Indica, ſpinoſa, trifolia, putamine oſſeo duriſſimo, pulpa Meſpili. Atque Meſpilus Indica, ſpinoſa, trifolia putamine oſſeo, duro, *ibidem.* ſeu Meſpilus Indica, trifolia, ſpinoſa, odore roſeo, fructu Mali magnitudine, cortice duro obtecto, *Marmelos* vocata in *Muſ. Zeyl. pag.* 46. reliqua vide in *Theſ. noſtro Zeylanico pag.* 84. & *H. Malab. tom.* 3. *Tab.* & *pag.* 37.

CAPUT SEXAGESIMUM NONUM.

Bilacus Taurinus, Bilac Carbau, Lemon Goela.

MAgna *Bilaci* ſpecies in hiſce Orientalibus regionibus ſilveſtris habetur, neque ad cibum ita expetitur, ac præcedens; Non alto eſt trunco, ſed denſis ramis, foliisque, quique in minores iterum dividuntur ramulos & petiolos, qui terna gerunt folia inſtar Bilaci, quorum medium multo longius eſt reliquis binis lateralibus, quatuor nempe pollices longum, ac duos latum, bina autem inferiora duos modo tresve pollices longa ſunt, oræque adeo tenuiter ſerratæ, ut vix dignoſci poſſint, ſuntque porro flaccida, tenuia, parvis ſinuoſis coſtis inferius diſtincta: Decidui ramuli ſeu rachides tot relinquunt obtuſos petiolos, acſi ſpinæ eſſent, in ramis autem craſſioribus ſpinulas gerit quasdam breves; Flores ignoti mihi hactenus ſunt.

Fructus ex rotundo ſunt obliqui & tuberculoſi, magnitudine Limonis Papedæ, quidam majores, quidam minores inſtar Limonellorum dulcium, umbilicati, ac ſolitarii ex craſſo & brevi dependent pedunculo, externe ex viridi flaveſcentes, ſub tenui, ſed lignoſo putamine nil niſi mucoſa caro ſeu medulla reconditur, quæ matura flaveſcit, ac ſaporis eſt dulcis ſaccharini, ſed non admodum grata pro cibo ob lentorem ſeu tenacitatem. In centro quatuor vel quinque locantur officula, a ſeſe invicem remota, lanoſa ſeu piloſa inſtar ſeminum Goſſypii.

Nomen. Latine *Bilacus Taurinus*, juxta Malaicenſe *Bilac* ſeu *Madja Carbou*, h. e. vaccinus vel bubalinus *Bilacus*, quamvis, uti dictum fuit, ſilveſtris harum Orientalium inſularum Bilacus quodammodo differat a Bilaco Javanico *Carbau* dicto. Hic in Amboina quidam illum vocant Limonem Goela, eum quaſi ad Limonum genus referentes, noſtra autem natio *Slymappel* illum nominant. *Locus*

De Een- en Tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Bilac *of vreemde* Quee-boom *met drie blaaden, alwaar*
Lett. A. aanwyſt de vrugt van de grootſte Bilac, *ofte* Bilac Carbou.
B. De vrugt van de ovale Bilac, *ofte de* Bilac Teloor.
C. De vrugt van de kleinſte Bilac, *ofte de* Bilac Kitsjil.
D. Wyſt aan de Tak met doornen.

AANMERKING.

Dit is de Ooſtindiſche driebladige Kawoertdragende Boom, met een merg des vrugts als van de Queen van Ray *in zyn* Hiſt. pl. pag. 1665. *en van* Plukn. *in zyn* Almag. pag. 125, *en de* Phyt. Tab. 170. Fig. 5. *welke is de* Covalam *van de* Hortus Malab. *en de uitlandſche Queen van* Caſp. Bauh. *in zyn* Pinax, *waarom ze ook uitlandſche Queen ofte de Marmelos-Boom genaamt wert van* Herman *in zyn* Muſ. Zeyl. pag. 60. *en in de* Par. Bat. Pr. p. 330. *en Ooſtindiſche Quee-appel met doornen en drie bladen, met een harde ſteenagtige ſchaale; en Ooſtindiſche Meſpel met drie bladen en doornen, met een vrugt in de grootte van een appel, en een reuk als Roozen,* Marmelos *genaamt, in het* Muſ. Zeyl. pag. 46. *het overige zie in de* Theſ. Zeyl. p. 84. *en in het derde deel van de* Hortus Malab. Tab. *en* pag. 37.

LXIX. HOOFDSTUK.

Bilac Carbau, ofte Slymappel-Boom.

DE groote zoorte van Bilac *wert in deze Ooſterſe quartieren voor een wilt geſlagt gehouden, en tot de koſt zo veel niet gezogt als de voorgaande: hy is niet hoog van ſtam maar digt van takken en ryskens, die zig al wederom verdeelen in dunne ſteelen, dezelve dragen* 3. *bladeren gelyk de* Bilac, *waar van 't middelſte veel langer is dan de ter wederzyde, te weten* 4. *duimen lank, en* 2. *breet, maar de twee agterſte zyn maar twee en drie duimen lank, en de kanten zo fyn gezaagt, dat menze qualyk bekennen kan, dun, ſlap, met weinige bogtige ribben van onderen. De afgevalle ſteelen laten zo veel ſtompe ryskens als of het doornen waren, want hy heeft anders niets dan eenige korte doornen aan de dikke takken, het bloeyzel is my mede nog onbekent.*

De vrugten zyn uit den ronden ſcheef en bultig, in de grootte van Lemoen Papeda, zommige grooter, zommige kleinder als zoete Lemoentjes, van voren met een kuyltje, hangen enkelt aan een dik kort voetje, van buiten geel-groen, onder een dunne dog houtagtige ſchaal, vint men niets dan een dik ſlymagtig vlees of merg, in de rypheit geelagtig en van ſmaak zo zoet als zuiker; dog niet zeer aangenaam tot eeten wegens zyne taayigheit, in de midden vint men vier a vyf korrels verſtrooyt van malkander, wolagtig of haayrig gelyk de zaaden van Katoen.

Naam. *In 't Latyn* Bilacus Taurinus, *na 't Maleytze* Bilac *ofte* Madja Carbou, *dat is, koe of buffels* Bilac, *hoewel, als gezegt, de wilde* Bilac *van deze Ooſterze geweſten een weinig verſchilt van de Javaanze* Bilac Carbau. *Hier in Amboina noemenze zommige Lemoen Goela, willende quanswys een zoorte van Lemoenen daar van maaken, onze natie noemenze Slymappels.*

Plaats.

Locus. In insulis Amboinensibus plurimum ignotus est hic fructus, exceptis paucis quibusdam in Manipa. In insulis Xulassensibus & ora Celebes Orientali majori in copia occurrit.

Usus. Incolæ autem fructum edere nolunt, & corticem tantum trunci dulcem & glutinosum adhibent, miscentque pastis, quibus utuntur ad pisces veneno enecandos. In Java sunt magis noti, ibique eduntur. In Zeylana edules quoque sunt, ubi nostra natio illos quoque *Slymappels* vocat.

Plaats. *In de Amboinsche Eylanden is hy meest onbekent, behalven eenige weinige op Manipa. In de* Xulase *Eylanden en de Oost-kust van Celebes, vint menze in meerder quantiteyt.*

Gebruik. *Dog de Inlanders willen de vrugt niet eeten, gebruikende slegts de zoete en kleverige schorse des stams onder de papjes, die men bereyt om de vissen te vergeven. Op Java zynze beter bekent, en werden aldaar gegeten. Op Ceylon zynze ook eetbaar, alwaarze onze natie mede* Slymappels *noemt.*

In Rumphii Auctuario hæc adduntur.

In het Auctuarum van Rumphius wert dit 'er bygedaan:

Bilaco Carbou jungi potest *Bilacus* Amboinensis silvestris, cujus truncus & rami nullas omnino gerunt spinas, ramulique & foliorum petioli irregulares sunt ac nodosi: Longis petiolis tria insident folia Manipelæ similia, sed minora, herbacei saporis, cum parva amaritie. Fructus est instar ovi minoris avis Casuarii, parum tuberculosus, externe rugosus, coloris coriacei; sub duro putamine officula locantur instar parvarum Amygdalarum mucosa carne obducta, odor ejus est gravis, saporque acris instar Raphani. Lignum admodum fragile est, ita ut crassiores etiam rami facillime abrumpantur, eorum enim medulla interior est fungosa instar Sambuci, nullique inservit usui. Crescit ad superiorem fluminis *Alph* oram. Leytimorenses ex hoc fructu componunt Sihuhunat, quod erroneum est, & tamquam medicamentum adhibere volunt, nomen autem hoc competit *Ampaco minori*: vide porro Covalam *Horti Malab. part.* 3. *Tab.* 37. ibique notas.

By Bilac Carbou *kan men voegen d'Amboinsche wilde* Bilac, *wiens boom en takken gants geen doornen hebben: de takskens en ryskens staan onordentelyk en knoestig. Op lange steelen staan drie bladeren, die van het Manipeesche gelyk, dog wat kleinder, en moeskruidig van smaak, met een kleine bitterheit. De vrugt is als een klein Casuaris-Ey, een weinig bultig, van buiten ruig met een kleur als leer. Onder een harde schaal leggen korrels als kleine Amandelen, omgeven met een slymerig vleesch: de reuk is vies, de smaak scherp als Peperwortelen. Het hout is zeer bros, zo dat ook dikke takken ligt afbreken, want ze hebben van binnen een pit als vlier, onbequaam tot eenig werk; by staat boven aan de rivier* Alph. *Die van Leytimor maken een Sihuhunat daar van, het welk abuys is, en willen hem tot een Medicyn gebruiken, want dit is de naam van* Ampacus minor: *ziet verders de Covalam van de* Hortus Malabaricus *in het* derde deel, Figuur 37.

Tabula Octogesima Secunda

Ramum exhibet *Bilaci Taurini*, qui *Bilaci Carbou* vocatur, ubi Litt. A. Ejus fructum dissectum repræsentat, ut ejus pulpa & officula seminalia in conspectum veniant.

De Twee- en Tachtigste Plaat

Vertoont een Tak van de grootste Bilac, *die de* Bilac Carbou *genaamt wert, alwaar*
Lett. A. Deszelfs doorgesnede vrugt verbeelt, op dat deszelfs merg en de zaden gezien kunnen werden.

Finis Libri Primi.

Einde van 't Eerste Boek.

A